BEREND T. IVÁN — RÁNKI GYÖRGY

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

TANULMÁNYOK HAZÁNK ÉS KELET-EURÓPA XIX—XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉRŐL

BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

TANULMÁNYOK HAZÁNK ÉS KELET-EURÓPA XIX–XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉRŐL

ELVEK ÉS UTAK

BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

TANULMÁNYOK HAZÁNK ÉS KELET-EURÓPA XIX–XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉRŐL

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

© Berend T. Iván–Ránki György, 1974

ELŐSZÓ

Kutatói tevékenységünk – melynek első eredményeképpen két évtizede jelent meg első tanulmányunk – jelen szakaszhatárán, eddigi munkánk összegezésénél örömmel élünk a lehetőséggel, hogy több mint száz nagyobb tanulmányunk közül huszonegyet csokorba gyűjtsünk e kötetben. A XIX–XX. századi magyar és kelet-európai gazdaság és társadalom története iránt érdeklődő olvasó számára talán hasznos lesz e válogatás, hiszen legnagyobbrészt nehezen hozzáférhető szakfolyóiratokban publikált írásokat gyűjtöttünk össze, s szerepelnek olyan tanulmányok is, melyek először kerülnek a hazai olvasóközönség kezébe.

Itt közölt írásaink, melyek közül a legkorábbi 1955-ben jelent meg, a két világháború közötti magyar társadalomról írott nagyobb tanulmányunk pedig most készült el, képet adnak közösen végzett kutatásaink fő irányáról, törekvésünkről a modern magyar és kelet-európai gazdasági-társadalmi folyamatok feltárására, kvantifikálására, az összehasonlító vizsgálat alkalmazására, de egyben kutatásaink metodológiai tanulságainak leszűrésére is. Az olvasó számára talán az sem érdektelen, hogy összekapcsolódott érdeklődésünk és munkánk ellenére a külön-külön írott tanulmányok bizonyos érdeklődési eltérésekre is utalnak, s hogy nem egy esetben nyomon követhető bizonyos gondolati elemek későbbi ismételt felbukkanása, de kiteljesedése, továbbfejlődése is.

A közölt tanulmányok három nagy történelmi korszaknak megfelelő fejezetekbe rendezve, s a témák kronológiai csoportosításában kerültek a kötetbe.

Budapest, 1972. december *A Szerzők*

I.

MAGYARORSZÁG IPARI FEJLETTSÉGE AZ EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÁS TÜKRÉBEN A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A magyar marxista gazdaságtörténeti irodalom az utóbbi években részletesen feltárta a magyarországi gyáripar fejlődésének menetét a kapitalizmus kibontakozásától egészen a monopolkapitalizmus uralkodóvá válásáig.[1] Ennek következtében ma már lehetőség nyílik a magyar gyáripar fejlődésmenetének, történeti sajátosságainak, a Monarchián belül elfoglalt súlyának, szerepének bemutatására.

Számos következtetés levonását azonban megnehezíti, hogy gazdaságtörténeti irodalmunk, mint történeti irodalmunk általában, bizonyos fokig a „hungaro-centrikus", vagy legfeljebb „monarcho-centrikus" szemlélet alapján áll, és a magyar iparfejlődés menetét és eredményeit nem vetette kellően össze az európai tőkés iparfejlődés más típusaival. Az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek történetével foglalkozó 1955. évi prágai konferencia már igen határozottan rámutatott, hogy a hazai fejlődés vizsgálata és az így nyert következtetések mindaddig bizonyos egyoldalúság veszélyét rejtik magukban, míg nem helyezzük a kutatást a nemzetközi összehasonlítás szélesebb látókört biztosító alapjára.

Természetesen az, hogy kilépjünk az osztrák–magyar glóbus keretéből, és Magyarország gazdasági, ipari fejlettségét – de tegyük hozzá, hogy a Monarchiáét is – az általános európai színvonallal összevetve, a fejlettség legkülönbözőbb fokán álló tőkés országok rendszerébe ágyazva vizsgáljuk, hosszas, részletes kutatásokat igényel. Rövid tanulmányunkban e munkálatok első lépéseként a magyar és külföldi iparfejlődés néhány vonását kívánjuk csupán összehasonlítani a XX. század elejére

vonatkozóan. Ennek során három kérdést állítunk középpontba: az ipari népesség arányának, a termelés színvonalának és fejlődési ütemének, valamint a gyáripar szerkezeti megoszlásának problémáit.

1.

A XX. század eleji Magyarország gazdasági helyzetét vizsgálva megállapítást nyert, hogy hazánk iparilag elmaradott agrár ország volt. A Monarchián belül a kevéssé iparosodott Magyarországgal szemben a viszonylag fejlett osztrák és cseh ipar, a Monarchia iparosodottabb nyugati területei álltak. Bár ezt a képet általában kiegészíti annak megállapítása, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia egészében is inkább a mezőgazdasági államok közé sorolható, s így iparilag egészében is a kevésbé fejlett országok sorába tartozik, mégis hiányzik az az összehasonlítás, amely a viszonylag nagy lélekszámú, közel 50 milliós, nagyhatalomnak számító birodalom gazdasági helyét pontosan megjelöli. Az első világháború előtti Európában, amely ekkor a világ ipari centrumát képezte, az ipari termelés zöme három vezető nyugati nagyhatalomra esett. 1913-ban Anglia, Németország és Franciaország szolgáltatta Európa[2] ipari termelésének több mint 70%-át. Mivel ebben az időszakban az ipari termelés mechanikai erejének, hajtóenergiájának forrását túlnyomóan a szén képezte (vízienergiák még alig voltak kihasználva, a villamosenergia ipari felhasználása is a kezdeti lépéseknél tartott, s ez utóbbi előállításában is a szén játszotta a legfőbb szerepet), a fenti három ország pedig az összeurópai széntermelés 93%-át szolgáltatta; ebből is következik ezen országok kizárólagos ipari hegemóniája. Az ipar valamennyi fontos területén Anglia, Németország és Franciaország tartotta kezében a termelés zömét.[3]

Ország	lakosság	szén	acéltermelés	gépgyártás	vegyészet	gyapotfogyasztás	gyáripari összetermelés
Anglia	13	52	20	27	19	43	27
Németország	21	34	46	48	41	19	32
Franciaország	12	7	12	5	14	11	13
Együtt	46	93	78	80	74	73	72
Európa többi részei*	54	7	22	20	26	27	28
Egész Európa	100	100	100	100	100	100	100

* Oroszország nélkul.

A vezető európai ipari hatalmak gyáriparának minden ága kifejlett, magas színvonalú termelést folytatott. Piacaik az illető országok fejlett belső fogyasztása mellett lényegében egész Európára, sőt tegyük hozzá, az egész világra kiterjedtek.

A három vezető nagyhatalom mögött, azoktól messze elmaradva, az Osztrák–Magyar Monarchia következett az európai országok ranglistáján. Ez mindenekelőtt az ipari termelés mennyiségére vonatkozik, a Monarchia ugyanis az európai össztermelésből 6%-kal részesedett, s ezzel a három nyugati nagyhatalom mögött a negyedik helyet foglalta el. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez egyáltalán nem biztosított valamiféle „második helyet" a Monarchiának, hiszen több más, nem a nagyhatalmak sorába tartozó, iparosodottabb kis ország részesedése az európai össztermelésből erősen megközelítette a Monarchiáét. A Monarchia ipara ugyanakkor annyiban mégis mutat bizonyos hasonlóságot a vezető európai ipari hatalmakhoz, hogy – a Monarchiát egészében tekintve – minden iparág többé-kevésbé arányosan kifejlődött. Európa többi országaiban viszont inkább bizonyos speciális irányú iparosodás mutatko-

zott, Belgiumban a nehézipar, Olasz- és Spanyolországban a textilipar, Svájcban a textil- és óraipar, Svédországban a fa- és acélipar képviselt nemzetközi szempontból is magas színvonalat.[4]

Ha néhány legfontosabb iparcikk előállítása szempontjából vizsgáljuk a Monarchia részesedését, úgy a következő képet nyerjük: mintegy 50 millió t széntermeléssel Európában a harmadik helyen állott, megelőzve Franciaországot is. A nyersvastermelés 2,4 millió t-val az ötödik helyen áll az európai össztermelés 5,8%-ával. Az acéltermelés 2,7 millió t-val ugyancsak az ötödik helyen állt és az európai össztermelés 6,3%-át tette ki.[5] Hasonlóan alakult a textilipar helyzete is. A gyapotfonóorsók száma 4,9 millió, melynél több Európában csupán Angliában, Németországban, Oroszországban és Franciaországban található. A Monarchia pamutfogyasztása a világháború előtti években átlagosan 210–220 ezer t-t tett ki. Ez eltörpül ugyan Anglia 900 ezer t-ás gyapotfogyasztása mögött, jóval kisebb, mint a német fogyasztás (400 ezer t), de nagyjából azonos Franciaországéval, és megelőzi a viszonylag fejlett textiliparral rendelkező Olaszországét.[6]

Az ipari színvonal megítéléséhez azonban elengedhetetlenül szükséges a termelési adatok viszonyítása a lakosság számához. Ezt vizsgálva igen figyelemreméltó eredményekre jutunk. A lakosság számát tekintve ugyanis az európai országok között – Oroszország nélkül – Ausztria–Magyarország a második helyen állt, és lakossága Európa összlakosságának 15,6%-át tette ki. Ez természetesen más megvilágításba helyezi a Monarchiának az abszolút termelési adatok alapján meghatározott részesedését az európai termelésben, hiszen az európai népesség 15,6%-át kitevő lakosságra az ipari termelésnek mindössze 6,3%-a esett. Az egy főre eső gyáripari termelés színvonalát vizsgálva tehát a Monarchiát nemcsak a három ipari nagyhatalom előzi meg, hanem Belgium, Hollandia, Dánia, Svédország, sőt bizonyos mértékig még Norvégia is. Finnország pedig a Monarchiával kb. azonos színvonalon állt. Európának

három területe maradt, ipari fejlettség szempontjából, a Monarchia mögött; a délnyugat-európai Olaszország, Spanyolország és Portugália, a Balkán, valamint Oroszország.[7]

Az egyes országok gazdasági fejlettségére, az iparosodás fokára éles fényt vetnek a dolgozó lakosság foglalkozás szerinti megoszlásáról készített alábbi összeállítások:

Nyugat-európai ipari nagyhatalmak[8]

Foglalkozási csoport	Anglia 1911	Németország 1907	Franciaország 1906
	A lakosság megoszlása %-ban		
Mezőgazdaság	11,3	33,1	42,5
Ipar	56,6	37,4	30,0
Kereskedelem és forgalom	12,6	11,6	14,0
Egyéb	19,5	17,9	13,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

A vezető európai ipari hatalmak gazdasági fejlettségéről, iparosodásának fokáról – bár az egyes országok között jelentős különbségek mutatkoznak – egyértelmű képet ad az előbbi táblázat. A dolgozó lakosságnak átlagosan a fele az iparban, kereskedelemben és közlekedésben nyer alkalmazást, míg a mezőgazdaságban 30–40% . Anglia helyzete a mezőgazdaság egyedülálló fejlődési útja eredményeként e tekintetben eltér Nyugat-Európa más országaitól.

Lényegében azonos képet mutatnak az iparosodott kisebb nyugat-európai országok is:

Iparosodott nyugat-európai kisországok[9]

Foglalkozási csoport	Svédország 1910	Hollandia 1910	Dánia 1911	Belgium 1910
	A lakosság megoszlása %-ban			
Mezőgazdaság	48,4	28,4	36,4	24,0
Ipar	32,3	34,7	27,3	48,0
Kereskedelem és forgalom	13,5	18,3	10,0	12,0
Egyéb	5,8	18,6	26,3	16,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A fenti táblázatban szereplő országokban is átlagosan a lakosságnak mintegy fele az iparban, kereskedelemben és forgalomban dolgozott, és a mezőgazdasági lakosság aránya sem mutat lényeges eltérést Németországhoz vagy Franciaországhoz képest. Ezen országok belső gazdasági szerkezete alapjában nem különbözött a vezető ipari nagyhatalmaktól, az európai össztermelésben elfoglalt alacsony részesedésük tehát nem ipari fejlettségük színvonalára, hanem területük kis terjedelmére és lakosságuk viszonylag csekélyebb számára vezethető vissza.

Egészen elütő típust képviselnek már a délnyugat-európai országok, ahol az előrehaladó ipari fejlődés még nem érinti a mezőgazdaság túlnyomó szerepét.

A következő oldalon közölt táblázat adatai szerint a fenti országok dolgozó lakosságának több mint fele a mezőgazdaságban nyert elhelyezést, míg az ipari, kereskedelmi és forgalmi dolgozók aránya – átlagosan – egynegyed és egyharmad között volt.

Végül az európai országok iparilag legfejletlenebb csoportjába a balkáni és kelet-európai országokat sorolhatjuk. Ezek

Elmaradottabb délnyugat-európai országok[10]

Foglalkozási csoport	Olaszország 1911	Portugália 1910
	A lakosság megoszlása %-ban	
Mezőgazdaság	53,5	51,8
Ipar	29,5	23,0
Kereskedelem és forgalom	5,0	5,4
Egyéb	12,0	19,8
Összesen	100,0	100,0

közül a következőkben feltüntetett országokra állnak rendelkezésünkre adatok:

Kelet-európai és balkáni országok[11]

Foglalkozási csoport	Oroszország 1897	Bulgária 1905	Románia 1910
	A lakosság megoszlása %-ban		
Mezőgazdaság	77,2	82,0	66,0
Ipar	17,2	7,3	10,0
Kereskedelem és forgalom		3,8	5,0
Egyéb	5,6	6,9	19,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

Oroszország, Bulgária és Románia esetében tehát átlagosan a lakosság, illetőleg a dolgozók háromnegyede a mezőgazdaságból élt, és mindössze egyhatoda, egyhetede található csak az iparban, kereskedelemben és forgalomban.

Ezek után meg kell vizsgálnunk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia milyen helyet foglalt el a társadalmi-gazdasági fejlettség eddig vizsgált mutatója alapján az európai országok megállapított négy nagy csoportja között.

Az Osztrák-Magyar Monarchia dolgozó lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása %-ban 1910-ben[12]

Foglalkozási csoport	fő	%
Mezőgazdaság	14 107 068	56,5
Ipar	5 161 142	20,7
Kereskedelem és forgalom	2 080 914	8,3
Egyéb	3 428 203	14,5
Összesen	24 777 327	100,0

A Monarchia dolgozó lakosságának tehát több mint fele a mezőgazdaságban volt alkalmazva, az ipari, kereskedelmi és forgalmi dolgozók aránya pedig az egynegyed és egyharmad között állt. Ez a megoszlás lényegesen különbözött a balkáni és kelet-európai országok csoportjában megfigyelt színvonaltól, s nagyjából a harmadik csoportba sorolt, kevésbé fejlett délnyugat-európai országok gazdasági struktúrájával azonosítható. A Monarchia egészét tehát a közepesen fejlett tőkés országok közé sorolhatjuk ebben az időszakban.

A Monarchia egészére vonatkozó adatok azonban a birodalom rendkívül heterogén területeinek átlagából alakultak ki. Mindenekelőtt ez az adat tartalmazza a magyarországi és az

osztrák tartományok fejlettségének átlagát. Ezen belül pedig számunkra rendkívül fontos Ausztria és Magyarország fejlettségének egymáshoz való viszonya.

Ausztria és az örökös tartományok lakosságából 53,10% dolgozott a mezőgazdaságban, míg az ipari, kereskedelmi és forgalmi dolgozók aránya 32,48%-ot tett ki. Ezen adatoknak a megfelelő magyarországi adatokkal való összehasonlításánál azonban figyelembe kell venni, hogy e számok kialakulásában nagy szerepet játszottak azok az örökös tartományok, így Galícia, Bukovina stb., melyeknek gazdasági és politikai elnyomása sokkal súlyosabb, gazdasági fejlettsége jóval alacsonyabb volt, mint Magyarországé. Az osztrák–magyar gazdasági fejlettség reális összehasonlításánál tehát nem tekinthetjük egységesen Ausztriát és az örökös tartományokat, hanem különbséget kell tenni a Lajtán túli, szorosabban vett osztrák területek, és a politikailag teljesen elnyomott, de iparilag a Monarchián belül vezető szerepet betöltő cseh-morva területek, valamint az elmaradott egyéb tartományok között. Ezeknek figyelembevételével a dolgozó lakosság foglalkozás szerinti megoszlása a következőképpen alakult:

Ausztria és az örökös tartományok dolgozó lakosságának foglalkozási megoszlása %-ban 1910-ben

Foglalkozási csoport	osztrák tartományok	cseh tartományok	Galícia—Bukovina	Dalmácia
Mezőgazdaság	42,3	38,1	79,9	85,2
Ipar	25,0	34,5	6,2	4,3
Kereskedelem és forgalom	13,5	10,7	6,1	4,1
Egyéb	19,2	16,7	7,8	6,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Ausztria és az örökös tartományok átlagos adatait felbontva, a táblázat alapján világosan kidomborodik, hogy Galícia, Bukovina, valamint Dalmácia – amely utóbbi ugyan lakosságának alacsony száma miatt a Monarchián belül nem játszott jelentősebb szerepet – az elmaradott balkáni és kelet-európai fejlődési típus legalacsonyabb kategóriájába sorolhatók. Ezzel szemben a szorosabban vett Ausztria és a cseh-tartományok – márpedig Magyarország és Ausztria összehasonlítása során ezt szoktuk figyelembe venni – ipari fejlettség tekintetében megközelítik a nyugat-európai országokat.

Magyarország – a vizsgált mutatók alapján – a Monarchián belül középső helyet foglalt el az osztrák tartományok előzőkben jelzett típusai között:

*Magyarország dolgozó lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása %-ban, 1910-ben**

Foglalkozási csoport	fő	%
Mezőgazdaság	4 655 576	60,1
Ipar	1 437 942	18,3
Kereskedelem és forgalom	466 915	6,0
Egyéb	1 208 309	15,6
Összesen	7 768 742	100,0

* Horvátország nélkül.

A dolgozó lakosság foglalkozási megoszlása tehát Ausztria és a cseh tartományokhoz képest Magyarországon sokkal kedvezőtlenebb volt. Az iparban, kereskedelemben és forgalomban foglalkoztatottak aránya a dolgozóknak egynegyedére rúgott csak, míg a mezőgazdasági népesség domináló szerepet játszott. Galícia, Bukovina és Dalmácia színvonalát viszont a fenti adatok által tükrözött állapot messze meghaladta. Ma-

gyarország helyzetének szempontjából ugyanakkor igen fontos annak megállapítása is, hogy az ország iparosodottságának foka egyben a fejlettség szempontjából negyedik csoportba sorolt kelet-európai és balkáni országok szintjénél is figyelemre méltóan magasabb volt.

A lakosság foglalkozási megoszlásából nyert kép az egyes országok gazdasági fejlettségére vonatkozóan azt mutatja, hogy bármily jelentős szintkülönbség volt is Ausztria és Magyarország között, ennek mértéke mégsem érte el az iparosodott nyugat-európai és az elmaradt mezőgazdasági jellegű kelet-európai és balkáni országok között meglevő különbségeket. Az elmaradott mezőgazdasági országok függőségének és az egyenlőtlen cserén keresztül történő kifosztásának gazdasági lehetőségét – mint ismeretes – éppen a nagy gazdasági szintkülönbség, az iparosodottság fokában, tőkefelhalmozás méreteiben megmutatkozó nagy eltérések adják meg. Magyarország gazdasági-társadalmi fejlettsége tehát jóval meghaladta az elmaradott balkáni és kelet-európai országok szintjét, és közelebb állt a közepesen fejlett délnyugat-európai országok helyzetéhez. Ezekből a tényekből természetesen nem lehetséges a dualizmus egész időszakára vonatkozó következtetéseket levonni, a XX. század elejére azonban igen. Felvethető – ha figyelembe vesszük, hogy számos tőkés ország, mely politikai önállóságának birtokában volt, a gazdasági fejlettség jóval alacsonyabb fokán (balkáni országok) vagy körülbelül azonos szinten (délnyugat-európai országok) állt, mint Magyarország –, hogy nem szorul-e gazdaságtörténeti irodalmunk álláspontja korrekcióra az Ausztriától való függőség súlyosságát illetően a XX. század elején. Az imperializmus korszakára kialakult – Lenin által említett –, széles függőségi láncolatban Magyarország politikai önállóságának jelentős korlátozottsága ellenére sem tartozott a félgyarmati vagy akárcsak az azokhoz közel álló országok csoportjába. Gazdasági függősége ellenére a Monarchia kereteiben viszonylag jelentős ipari fejlettséget érhetett el. Erre utalnak az ipari fejlettség színvonalára és ütemére vonatkozó adatok is.

A gazdaságtörténeti irodalom már megállapította, hogy a fejlődést korlátozó tényezők ellenére a XIX. század végén és a XX. század elején a magyar gyáripar fejlődése gyors ütemű volt, hogy ezekben az évtizedekben épült ki lényegében a magyar gyáripar alapja. Érdemes összevetni ezt a fejlődést az iparfejlődés általános európai mértékével. A magyar gyáripari termelés 1898-tól 1913-ig, másfél évtized alatt 120%-os fejlődést ért el, ami átlagosan évente 5,4%-os termelésnövekedéshez kozelített. Megállapíthatjuk, hogy a fejlődés üteme tekintetében Magyarország jóval túlhaladta az európai színvonalat, hiszen Nyugat-Európa gyáriparának átlagos évi fejlődése ezen időszakban 4,6% volt.[13]

Az egyes országok ipari termelése a kovetkezőképpen fejlődott:[14]

Országok	1898=100 1913
Anglia	134
Németország	172
Franciaország	170
Belgium	169
Svédország	167
Olaszország	182
Finnország	196
Oroszország	208
Magyarország	220

A táblázatból jól látható, hogy a XX. század elején a nyugat-európai országok mintegy 70%-os fejlődésével szemben (Anglia, mint a legkorabban és legnagyobb mértékig iparosodott állam, természetesen lassabban fejlődött) az elmaradottabb és későn fejlődésnek induló országok ipari termelése gyor-

sabban emelkedett. Magyarország gyáripara, és ez különösen aláhúzza hazánk századeleji ipari fejlődésének gyors ütemét, még ez utóbbi országokhoz képest is nagyobb termelésnövekedést mutatott fel, s még Oroszország fejlődési ütemét is valamelyest túlhaladta.[15]

A gyáripar fejlődési ütemének megítélése szempontjából a fenti adatok kiegészítéseként érdekes a termelés értéke, a lakosság létszáma és az egy főre eső termelési érték növekedésének összevetése is:[16]

	termelési érték	a lakosság létszáma évi növekedése 1896/1900—1911/13 között %-ban	az egy főre eső termelési érték
Anglia	1,6	0,9	0,7
Németország	4,0	1,4	2,5
Franciaország	3,5	0,2	3,3
Belgium	3,9	0,9	2,9
Svédország	3,6	0,7	2,9
Olaszország	4,3	0,7	3,6
Finnország	4,4	1,9	2,9
Oroszország	4,3	0,7	3,6
Magyarország*	5,4	0,8	4,3

* Magyarországon nem tobb év átlaga, hanem az 1898-as és 1913-as állapot alapján számoltunk.

Az iparfejlődés átlagának egyes iparágakra történő felbontása után a következő képet kapjuk:

A termelés fejlődése 1901 és 1913 között[17]

Iparágak	Nyugat-Európa	Évi átlag	Magyarország	Évi átlag
Bányászat	38	3,2	83	5,5
Vas- és fémipar	117	9,9	173	11,5
Gépipar	127	10,5	74	5,0
Vegyészet	66	5,5	188	12,5
Textil-, bőr-, ruházati ipar	41	3,5	220	14,6
Élelmiszeripar	10	0,9	97	6,5
Egyéb iparágak	55	4,6	100	6,6

Az egyes iparágak fejlődési ütemét összehasonlító adatok fényében is helyesnek bizonyul gazdaságtörténeti irodalmunk azon korábbi megállapítása, mely szerint a századeleji magyar iparfejlődés főként abban tért el a fejlettebb európai országok ipari fejlődésétől, hogy míg Nyugaton a fejlődés első időszakában gyors ütemben kiépült a könnyűipar és emellett az élelmiszeripar, a XIX. század végétől kezdve pedig általában a nehézipar gyors előretörése figyelhető meg, addig Magyarországon a függőség viszonyai közepette a könnyűipari ágak korai kifejlődése lehetetlenné vált, és éppen a századforduló után indult csak meg az addig szinte hiányzó könnyűipari ágak kiépülése. A bányászat és alapanyaggyártás terén a XX. század elejére vonatkozóan korábban a fejlődés lelassulását állapították meg. Ez magyarországi viszonylatban kétségtelen tény. Az európai termelés adatait figyelembe véve azonban kiegészítésül hozzá kell tenni, hogy a fejlődés ütemét tekintve ebben a vonatkozásban sem beszélhetünk elmaradásról, sőt némileg még e területeken is gyorsabb volt a magyarországi fejlődés. Rendkívül élesen világítanak rá azonban az összehasonlító adatok a nehézipar legfontosabb ágának, a gépiparnak lemaradására. Ha eddig helyesen szögeztük le a gépipar lassú, a magyarországi fejlődési átlag mögött messze elmaradó ütemét,

most ezt különösen aláhúzza az a körülmény, hogy a nyugat-európai országok gépiparának fejlődése – annak ellenére, hogy sokkal szélesebb alapról indult – több mint kétszer olyan gyors volt, mint a magyarországi.

A gyáripar gyors fejlődési ütemének értékelésénél természetszerűen figyelembe kell venni az arányok mögött meghúzódó abszolút értékeket is. Néhány főbb termék előállítása, illetve termelési ág színvonala alapján megkísérelhetjük, hogy Magyarország termelési színvonalát – a fejlődési ütemen túl a termelés mennyiségét tekintve – az európai országokhoz viszonyítsuk. A gyáripari össztermelés súlyának megállapításához az Osztrák–Magyar Monarchia viszonyaiból kell kiindulni. Már előzőleg utaltunk rá, hogy a Monarchia részesedését az európai össztermelésből – Oroszország nélkül – mintegy 6%-ra becsülhetjük. Adataink szerint Ausztria ipari termelése a világháború előtt mintegy háromszorosa volt a magyarországinak,[18] vagyis Magyarország mintegy 25%-kal részesedett a Monarchia termeléséből. Ezek szerint Magyarország az európai össztermelésnek mintegy 1,5%-át képviselte. Nagyjából hasonló helyzetet tükröznek a legfőbb termékek előállítására vonatkozó adatok is. Magyarország széntermelése a háború előtt 10 millió t volt, amellyel európai viszonylatban hetedik helyen állt a nyugati ipari nagyhatalmak, Ausztria, Oroszország és Belgium mögött.[19] A nyersvastermelés terén az európai 41 400 000 t-ból Magyarország 623 000 t-t állított elő, ami az össztermelésnek kb. 1,5%-a. Az európai acéltermelés 42 122 000 t-t tett ki, amiből Magyarországra 800 000 t, vagyis 2% jutott. Vas- és acéltermelés terén a nagyhatalmak mellett Belgium, Ausztria és Svédország megelőzte, Spanyol- és Olaszország pedig csak megközelítette Magyarország termelését.[20] Az élelmiszeripar – liszt-, cukor- stb. termelés – terén ismeretes Magyarország jelentősége. Figyelemre méltó, mintegy 4%-os részesedéssel bírt még az európai össztermelésből a magyar cementipar (810 000 t), melyet csupán hat európai ország előzött meg.[21] A könnyűipari ágak termelése ezzel

szemben egészen elenyésző volt az európai össztermelésen belül. A pamutfonóorsók számát tekintve 350 000 orsóval Magyarország a legutolsók között állt, s az ipari nagyhatalmak mellett a legtöbb európai országban is sokszorta nagyobb pamutipari kapacitás volt.[22] Hasonló helyzet állt fenn a gyapotfelhasználás terén is.

Magyarország gyáripari termelésének az európai termelésen belül elfoglalt helyét reálisan csupán akkor értékelhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy 21 milliós lakosságával – mely Európa (Oroszország nélkül) – lakosságának 6,5%-át tette ki, a hatodik helyen állt. Ezt figyelembe véve, az iparosodottság foka messze elmaradt attól a foktól, melyen lakossága alapján állt Európában. Ami az ipari termelés volumenét illeti, Magyarországot nemcsak a nagyobb országok – Olaszországot és Ausztriát is beleértve –, de jó néhány, terület és lakosság száma szempontjából Magyarországnál kisebb ország, így pl. Belgium, Svédország, Hollandia, Svájc is megelőzte. Spanyolország kb. egy szinten állt vele. A balkáni államokon kívül csupán Norvégiát és Dániát előzte meg a magyar gyáripari termelés volumene. Ami pedig az egy főre eső termelés színvonalát illeti, Magyarországon az még az európai átlag 50%-át sem érte el. A nyugat-európai államok – a délnyugat-európai országokat kivéve – messze maguk mögött hagyták e tekintetben hazánkat, Olaszország és Spanyolország körülbelül egy szinten állt vele, alacsonyabb volt viszont az egy főre eső termelés Romániában, Bulgáriában, Szerbiában, Görögországban, Olaszországban és Portugáliában.

Ha tehát Magyarország egyes termelési ágakban közvetlenül a nagyhatalmak után következett is az európai termelésben, az nem a termelés magas színvonalából, hanem elsősorban a soknemzetiségű állam viszonylag nagy kiterjedéséből, nyersanyaggazdagságából és a termelési feltételek sokoldalúságából következett.

Magyarország ipari fejlettségi színvonalának értékelése szempontjából az előzőekben vizsgált mutatók mellett a gyáripar szerkezetének alakulása is meghatározó jellegű. A magyar gyáripar XIX. század végi kifejlődése során – a gazdaságtörténeti irodalom eddigi megállapításai szerint – sajátos szerkezeti összetételt nyert; a függőség és az erős feudális maradványok következtében csak azok az ágazatok fejlődhettek ki, melyek nem sértették az osztrák nagytőkét, és megfeleltek a magyar nagybirtok érdekeinek. Ebből vezették le a magyar élelmiszeripar túlsúlyának kialakulását, a könnyűipari ágak rendkívül súlyos elmaradását. Ugyanakkor arra is rámutattak, hogy a nehézipar egyes ágainak fejlődése, különösen a kitermelő iparágak, valamint a mezőgazdasággal, vasútépítéssel kapcsolatos ágazatok fejlődése eléggé gyors volt. Így – bár egyes területei rendkívül fejletlenek voltak – a nehézipar viszonylag jelentős súllyal rendelkezett. A XIX. század végére kialakult iparszerkezet a XX. század elején bizonyos módosulásokat mutatott ugyan – az élelmiszeripar részesedésének bizonyos csökkenése, a könnyűipari ágak súlyának növekedése figyelhető meg –, alapvető szerkezeti eltolódások azonban nem mentek végbe.

A továbbiakban Magyarország és az európai országok gyáripara szerkezetének összehasonlításával kívánjuk az iparszerkezet alakulásának okait szélesebb megvilágításba helyezni.

Az iparszerkezet nemzetközi összehasonlítását az egyes országok statisztikai felvételének, valamint iparági csoportosításának eltérései rendkívül megnehezítik. A könnyűipar és nehézipar pontos elhatárolása önmagában is nehéz feladat, márpedig az iparszerkezet vizsgálatának egyik legfontosabb kérdése a könnyű- és nehézipar egymáshoz való aránya. Az egységes és pontos összehasonlítás érdekében azokat az iparágakat emeltük ki, melyek termelésük jellegénél fogva lényegében egyértelműen vagy a nehéz-, vagy a könnyűipar kategóriájába

tartoznak. A nehézipar keretébe a vas-, fém-, gép-, elektromos és vegyészeti ipart, a könnyűipar keretébe a textil-, bőr-, ruházati és élelmiszeripart soroltuk. Eltekintettünk viszont olyan iparágaktól, mint a kő-, agyag-, üvegipar, faipar, papíripar, melyek heterogén termelési összetételük folytán csak olyan ágazati bontások után – melyeket a rendelkezésre álló nemzetközi statisztikák nem tesznek lehetővé – sorolhatók be egyértelműen a nehéz- vagy könnyűipar kategóriájába. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezen iparágak részesedése az egyes országok gyáriparának össztermeléséből viszonylag alacsony, s így az általunk rajzolt képet nem módosítják.

Vegyük mindenekelőtt szemügyre az európai ipari nagyhatalmak gyáriparának megoszlását.[23]

Iparágak	Anglia 1913	Németország 1913	Franciaország 1901
	ipari termelésének megoszlása*		%-os
I. Vas-, fém- és gépipar	26,0	39,0	20,0
II. Vegyészeti ipar	6,0	6,0	5,0
III. Textil-, bőr-, ruházati ipar	26,0	19,0	37,0
IV. Élelmiszeripar	13,0	17,0	13,0
Könnyűipar és nehézipar aránya	1,2	0,8	2,0
	100	100	100

* A 100-hoz hiányzó összeget az egyéb iparágak teszik ki.

Európa legfejlettebb ipari államaiban tehát a nehézipar részesedése vagy még valamelyest elmaradt a könnyűipar részesedése mögött, vagy legfeljebb nagyjából megegyezett azzal (a franciaországi arány egy évtized alatt feltehetően ugyancsak megközelítette a többi nagyhatalom állapotát). Annak ellenére, hogy ebben az időszakban ezen országok voltak a nehézipar legfőbb műhelyei, legnagyobb exportálói, mégis a nehéz-

ipar súlya még nem törte meg a könnyűipar primátusát. Erősen éreztette még hatását, hogy a XIX. század utolsó harmadáig – amikor a nehézipar fejlődése nagy lendületet vett – a könnyűipari ágak abszolút túlsúlya érvényesült. Angliában 1871-ben még 4:1, Franciaországban 1865-ben 4,5:1 és Németországban még 1895-ben is 2,3:1 volt a könnyű- és nehézipar aránya.[24]

A kisebb, de iparilag fejlett nyugat-európai országok iparszerkezete a következő képet mutatja:[25]

Iparágak	Svédország 1913	Belgium 1896	Svájc 1911
	ipari termelésének %-os megoszlása*		
I. Vas-, fém- és gépipar	30	23	21
II. Vegyészeti ipar	4	6	3
III. Textil-, bőr-, ruházati ipar	14	15	24
IV. Élelmiszeripar	26	34	11
A könnyű- és nehézipar aránya	1,2	1,7	1,5
	100	100	100

* A 100-hoz hiányzó összeget az egyéb iparágak teszik ki.

A táblázatban felsorolt országok könnyű- és nehéziparának aránya – ha figyelembe vesszük, hogy Belgium gyáriparának szerkezete az 1910-es évekig még további eltolódást mutat a nehézipar javára – lényegében megegyezett a nagyhatalmak gyáriparának megoszlásával.

Nyugat-Európával szemben egészen más szerkezeti megoszlást mutat – mint következő táblázatunkból kitűnik – a kelet-európai és balkáni államok gyáripara.[26]

Ezekben az országokban szembetűnő a nehézipar elmaradottsága. A vegyészeti ipart is figyelembe véve, a nehézipar részesedése mindössze 15–20% körül mozgott. A döntő vas-,

Iparágak	Oroszország 1913	Románia 1902	Bulgária 1910
	ipari termelésének %-os megoszlása*		
I. Vas-, fém- és gépipar	18	8	6
II. Vegyészeti ipar	3	10	4
III. Textil-, bőr-, ruházati ipar	22	10	23
IV. Élelmiszeripar	36	55	58
A könnyű- és nehézipar aránya	2,8	3,6	8
	100	100	100

* A 100-hoz hiányzó összeget az egyéb iparágak teszik ki.

fém- és gépipari ágak lényegében még nem fejlődtek ki, ami különösen élesen mutatkozik meg a balkáni országoknál. A nehéziparnál jóval erősebb volt a könnyűipar, melynek részesedése a balkáni országokban általában a termelés egynegyedét tette ki.

A gyáripari termelés túlnyomó része azonban az élelmiszeriparra esett. A Balkánon ez egyenesen az élelmiszeripar abszolút túlsúlyát jelentette, de még Oroszországban is a termelésnek több mint egyharmadát. Kelet-Európa és a Balkán országainak tehát nemcsak általában elmaradott, viszonylag csekély volumennel rendelkező gyáripara volt, de a meglevő gyáripar szerkezete is tükrözte ezen országok agrár jellegét. A balkáni országok iparszerkezete a XX. század elején a nyugateurópai országoknak a XIX. század első felében, Oroszországé pedig kb. a XIX. század harmadik negyedében kialakult iparszerkezetével mutatott azonos vonásokat.[27] A balkáni és keleteurópai országok elmaradása tehát az iparszerkezetben is tükröződött.

Statisztikai anyag hiánya miatt a két szélső fejlődési típus mellett sajnos nincs lehetőség a nyugatinál fejletlenebb, de a kelet-európai fejlődési szintnél magasabb fokon álló országok

– Olaszország, Spanyolország, Portugália – iparszerkezetének bemutatására. E hiány ellenére azonban az európai országok többségének iparszerkezetét figyelembe véve, mód nyílik az Osztrák–Magyar Monarchia és ezen belül Magyarország helyének többé-kevésbé pontos meghatározására a gyáripar szerkezete szempontjából az európai országok sorában.

Az Osztrák–Magyar Monarchia gyáripari termelésének iparági megoszlása 1913-ban százalékban* a következő volt:[28]

I. Vas-, fém- és gépipar	20
II. Vegyészeti ipar	8
III. Textil-, bőr-, ruházati ipar	25
IV. Élelmiszeripar	31
A könnyű- és nehézipar aránya	2
	100

* A 100-hoz hiányzó összeget az egyéb iparágak teszik ki.

Az ipar szerkezetét tekintve a nyugat-, valamint a kelet-európai államokkal való összehasonlítás során elsősorban azt kell leszögezni, hogy a Monarchiában valamennyi iparág kifejlődött, s nem figyelhető meg egyes iparágak – más iparágakhoz viszonyított, különösen kirívó elmaradottsága. A nehézipar súlya nem maradt el lényegesen a nyugat-európai országokhoz képest, és éppen ezért messze megelőzte a balkáni, kelet-európai országokat. A könnyűipari ágak a Monarchiában, mint a legtöbb nyugat-európai országban is vezető szerepet játszottak. A könnyű- és nehézipari ágak aránya (2:1) azonban valamivel kedvezőtlenebb képet tükrözött, mint Nyugat-Európában, s ahhoz képest mintegy két évtizedes elmaradottságot mutatott. Az ipar szerkezetében mutatkozó elmaradottság, a könnyűipari ágak túlnyomó részesedése nem a textil-, bőr-, ruházati ipar nagy súlyának következménye volt, hiszen ezen iparágak 25%-os részesedése még általában elma-

radt a nyugat-európai országokhoz képest. A legnagyobb különbség az élelmiszeripar szerepében figyelhető meg. A Monarchiában az élelmiszeripar súlya jelentősebb, mint bármely nyugat-európai országban, beleértve azokat az országokat is, melyekben a könnyűiparon belül a textil- és élelmiszeripar aránya inkább az utóbbi javára volt kedvező (Hollandia, Dánia). Az élelmiszeripar aránya azonban még így sem közelítette meg a balkáni országok állapotát.

Mindezek alapján az iparszerkezet is arra utal, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia helyét a gazdasági színvonal szempontjából a közepesen fejlett országok sorában kell megjelölni, melynek fejlettségi foka sok tekintetben közelebb állt a nyugat-európai, mint a kelet-európai országokhoz.

Természetesen lényegesen eltérő képet kapunk, ha a Monarchián belül vizsgáljuk Ausztria és Magyarország gyáriparának szerkezetét.

	Ausztria	Magyarország[29]
	ipari termelésének megoszlása %-ban*	
I. Vas-, fém- és gépipar	21	21
II. Vegyészeti ipar	7	7
III. Textil-, bőr-, ruházati ipar	29	11
IV. Élelmiszeripar	27	46
Könnyű- és nehézipar aránya	2	2
	100	100

* A 100-hoz hiányzó összeget az egyéb iparágak teszik ki.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy jelentős iparszerkezeti eltérések Ausztria és Magyarország között a nehézipar egészének vonatkozásában nem tapasztalhatók. Ez is megerősíti azt a korábbi álláspontot, mely szerint nem állítható, hogy

az ország függő helyzete egészében a nehézipari ágak stagnációját eredményezte volna. A magyar nehézipar viszonylagos magas részesedése a gyáripari termelésben nem homályosíthatja el azonban azt a tényt, hogy az osztrák tartományok nehézipara két és félszer többet termelt, mint a magyar, hogy az egy főre jutó termelés 75%-kal nagyobb volt Ausztriában. Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy a magyar nehézipart egyoldalúan a kitermelő, és a nyersanyagok elsődleges feldolgozását végző iparágak túlsúlya jellemezte, s nagyfokú aránytalanság állt fenn a kitermelő és a feldolgozás további fázisait végző nehézipari ágazatok között. Míg Ausztriában a vas-, fém- és gépipar aránya 54:46 volt, addig Magyarországon 63:37.

A jelentős szerkezeti különbségek Ausztria és Magyarország iparában az élelmiszer-, illetőleg a könnyűipar viszonylatában tapasztalhatók. Ez igazolni látszik gazdaságtörténeti irodalmunk korábbi megállapításait, mely szerint az Ausztriától való függőség elsősorban a könnyűipar fejlődését akadályozta.

Az élelmiszeripar részesedése – mint közismert – Magyarországon jóval nagyobb, mint Ausztriában, annak ellenére – s ezt eddig eléggé figyelmen kívül hagytuk –, hogy az osztrák élelmiszeripar súlya önmagában is igen magas volt.

Vizsgálódásunk azonban nem annyira Ausztria és Magyarország közötti különbségeket – melyeket ipartörténeti irodalmunk részletesen feltárt –, hanem a nyugat- és kelet-európai államokkal való összehasonlításból levonható néhány általánosabb következtetést célozza.

A magyar gyáripar szerkezetét az európai országok iparági megoszlásával egybevetve, mindenekelőtt feltűnő, hogy a magyar nehézipar részaránya meglehetősen magas, nem hasonlítható a balkáni államokhoz, de még Oroszország nehézipari részarányához sem. A nehézipar fejlettsége ebben az időszakban magasabb szinten állott, mint az ország általános ipari színvonala. Úgy gondoljuk, hogy ez a körülmény akár az or-

ság gazdasági fejlettségének megítélése, akár pedig – ezzel szoros összefüggésben – a függőség értékelése szempontjából nagy figyelmet érdemel.

Ami a textilipart illeti, az összehasonlítás teljesen igazolja gazdaságtörténeti irodalmunk azon álláspontját, hogy az Ausztriától való függőség éppen e téren éreztette legsúlyosabban hatását, fékezte leginkább a magyar gyáripar kifejlődését. A textil- és más könnyűipari ágak Magyarországon nemcsak Nyugat-Európa országaihoz képest, de Oroszországhoz és a balkáni országokhoz viszonyítva is rendkívül fejletlenek voltak. Egyetlen ország sem volt Európában, ahol a textilipar szerepe a XX. század elején oly jelentéktelen lett volna a gyáriparon belül, mint Magyarországon. Ennek pedig annál is súlyosabb hatása volt, mivel éppen a textilipar vonja be az ipartermelésbe a legszélesebb munkástömegeket, s így az ország társadalomstruktúrájának átalakítására különösen mély hatással van.

Az élelmiszeripar súlyát tekintve azonban az összehasonlító adatok felhívják a figyelmet az eddig elfogadott nézetek bizonyos korrigálásának szükségességére. Az élelmiszeripar vezető helyét tekintve ugyanis csak részben beszélhetünk sajátos magyarországi jelenségről, amely a dualizmus viszonyaiban gyökerezik, és az osztrák nagytőke – magyar nagybirtokos osztályok érdekazonosságán alapul.

A magyar élelmiszeripar súlyának megítélése során ipartörténeti irodalmunk mindig abból az általánosításból indult ki, hogy az iparfejlődés a tőkés országokban a textiliparral veszi kezdetét, és az iparosítás első időszakában a textilipar túlsúlya érvényesül. Ehhez a fejlődésmenethez viszonyítva teljesen elütőnek és kirívóan sajátosnak tűnt az élelmiszeripar magyarországi vezető szerepe. Az összehasonlítás kiindulópontja azonban nem eléggé pontos, hiszen a klasszikusnak tekinthető angol ipari fejlődés és néhány más vezető tőkés ország fejlődéséből von le általános érvényű következtetést. Figyelmen kívül hagyja viszont számos más tőkés ország iparfejlődésének

menetét, ahol nem a textilipar, hanem éppen az élelmiszeripar játszott az iparosodás első stádiumában vezető szerepet.

Általánosnak csupán az mondható, hogy a tőkés iparosodás minden országban a legfontosabb tömegfogyasztási cikkek gyártásának fejlődésével kezdődik. Ezekben az iparágakban, melyek már kezdetben is a legszélesebb fogyasztópiacokra támaszkodhatnak, viszonylag könnyebb a technikai nehézségek leküzdése, alacsonyabb tőkebefektetésre van szükség, és alacsonyabb képzettségű munkásrétegeket tudnak foglalkoztatni: a könnyűipari ágakban kis befektetések mellett magas profitokat érhetnek el. Mindez lényegében egyaránt vonatkozik a fogyasztási iparok két nagy ágára; a textiliparra és az élelmiszeriparra. Hogy az egyes tőkés országokban azután melyik ágazat játszott nagyobb szerepet, azt számos, az ország gazdasági helyzetét meghatározó tényező döntötte el. Ezek között rendelkezésre álló nyersanyagok jellege, a belső és külső piacokon jelentkező kereslet iránya, valamint, s nem utolsósorban, az illető országgal konkurráló más országok ipari színvonala és szerkezete játszott meghatározó szerepet.

Kétségtelen, hogy az iparosodás kezdeti szakaszán több tőkés országban (Anglia, Franciaország, Németország) a textiliparé a vezető szerep. Itt hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a vezető szerep csak Anglia esetében jelenti a textilipar abszolút túlsúlyát, ami részben az angol mezőgazdaság egészen speciális fejlődésében, még inkább Angliának a XIX. századi tőkés fejlődésben játszott különleges szerepében gyökerezett. Anglia a világ ipari műhelyeként textiliparát is kezdettől fogva a világszükséglet kielégítésére építette ki. Franciaországban és Németországban, ahol az utóbbi sajátos helyzet nem állott fenn, bár a textilipar volt a legjelentősebb iparág, ez mégsem jelentett abszolút túlsúlyt az élelmiszeriparral szemben. Más, kisebb nyugat-európai tőkés országokban (Belgium, Dánia, Hollandia) az ipari fejlődés első időszakában az élelmiszeripar játszott vezető szerepet. Ezen országok mezőgazdasági fejlődése, erősebb agrárjellege már eleve kedvezőbb feltételeket terem-

tett az élelmiszeripar számára. Ehhez járult, hogy a környező, iparosodott nagyhatalmak nemcsak mezőgazdasági, hanem élelmiszeriparuk számára is erős felvevőpiacot képeztek. Textilipari exportlehetőségeik viszont nemcsak korlátozottak voltak, de még belső piacaikon is a szomszédos nagyhatalmak erős versenyével kellett számolniok. A könnyűiparon belül tehát ezekben az országokban ipari fejlődésben az élelmiszeripar viszonylagos túlsúlya valósult meg. Ez azonban, bár meghatározó szerepre sohasem emelkedhetett, mégsem zárta ki a textilipar kifejlődését, és az adott országok ipari színvonalának többé vagy kevésbé megfelelő megerősödését.

A textil- és élelmiszeripar részesedése a gyáripar össztermeléséből a nyugat-európai országokban a XIX. század végén a következő volt:[30]

	Anglia 1871	Franciaország 1896	Németország 1895	Belgium 1896	Hollandia 1920	Dánia 1897
Textilipar	45	31	27	15	16	21
Élelmiszeripar	7	13	19	34	23	25

Ha a nyugat-európai országok fejlődésénél elhanyagoltuk a főbb és kisebb országok ipari fejlődésében tapasztalható különbségeket, úgy nem kevésbé hiányzott a Monarchia és Magyarország ipari fejlődésének értékelésénél a kelet-európai, balkáni országok helyzetének számbavétele. A rendelkezésre álló s már idézett adatok világosan bizonyítják, hogy ezekben a politikailag önálló, de igen elmaradott, az iparosodás kezdeti fokán álló agrárországokban az ipari termelés igen nagy részét vagy egyenesen túlnyomó többségét az élelmiszeripar tette ki.

Mindezeket figyelembe véve, már nem tűnik olyan sajátosnak az élelmiszeripar vezető szerepe a dualizmus kori Magyar-

országon. A rendelkezésünkre álló adatok azt bizonyítják, hogy 1880-ban még nemcsak Magyarországon, hanem az osztrák tartományokban is jelentősebb volt az élelmiszeripar termelése (39%), mint a textiliparé (34%),[31] annak ellenére, hogy az osztrák textilipar a magyar piacokat is uralta, hogy az élelmiszeripar terén egyes területeken – malomipar – éppen fordított volt a helyzet.

Ilyen körülmények között egyoldalúnak látszanak azok a megállapítások, melyek a tőkés nagyipar kifejlődésének kezdeti szakaszaiban, valamint az ipari forradalomban az élelmiszeripar vezető szerepét Magyarországon *teljes mértékben* a dualizmus rendszeréből, az ország függő helyzetéből és az erős feudális maradványok fennmaradásából vezetik le. Úgy gondoljuk, a nemzetközi összehasonlítás eléggé egyértelműen tanúsítja, hogy az élelmiszeripar túlsúlya – amely még a XX. század elején is jellemző – önmagában nem tekinthető különleges magyarországi sajátosságnak. Míg azonban más országokban, ahol ugyancsak az élelmiszeripar vezető szerepe érvényesült, a textilipar fejlődése is előrehaladt, Magyarországon – és nézetünk szerint anélkül, hogy megfeledkeznénk arról, hogy a Monarchia a magyar élelmiszeripar számára különösen kedvező feltételeket biztosított, ez tekinthető elsősorban a dualizmus speciális következményének – a két iparág fejlődése mintegy ellentétét képezte egymásnak. Az ipari forradalomban az élelmiszeripar játszotta a vezető szerepet, és a textilipar szinte teljesen hiányzott.

Rövid tanulmányunkban a magyar iparfejlődésnek csupán néhány mozzanatát vizsgáltuk szélesebb, nemzetközi összehasonlítás alapján. Úgy véljük, az adatokból nyerhető következtetések egyértelműen arra utalnak, hogy a Monarchia és azon belül Magyarország gazdasági fejlődésének, s nem utolsósorban a dualista függőségi rendszer hatásának vizsgálata csak akkor lehet teljes, ha következtetéseinket az eddiginél szélesebben ágyazzuk be a kapitalista fejlődés különböző típusainak vizsgálatába.

(1960)

NEMZETI JÖVEDELEM ÉS TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON 1867–1914

A magyarországi marxista történetírás fellépésének és kifejlődésének első szakaszában különösen nagy figyelmet fordított a kapitalizmus magyarországi fejlődésének történetére, s ezen belül a dualizmus időszakának gazdaságtörténetére. Több kutató, s elsősorban a korán elhunyt Sándor Vilmos fáradhatatlan tevékenysége nyomán valóban időtálló, értékes eredmények születtek. Rendelkezésre áll a korszak iparfejlődésének részletesen dokumentált, gazdag anyagon nyugvó feldolgozása, az agrárfejlődés számos fontos, az agrárválságtól a termelékenység kérdésein át a birtokstruktúra bemutatásáig terjedő vizsgálata. Természetszerű, hogy a tudomány fejlődése, s nem utolsósorban a szemlélet tökéletesedése, a kutatási módszerek előrehaladása és a vizsgálódási szempontok korszerűsödése a gazdaságtörténet-írás számos korábbi megállapításának felülvizsgálatát teszi szükségessé. Ez a hosszas kutatási-kritikai – és ettől elválaszthatatlanul: önbírálati – folyamat a következő években nyilvánvalóan fontos helyet kap majd a gazdaságtörténet-írásban.

Írásunkban tulajdonképpen már ehhez a feladathoz akarunk hozzájárulni, amikor a címben jelzett téma középpontba állításával olyan kérdés vizsgálatához látunk, ami a korszerű közgazdasági szemlélet alapján egy-egy korszak gazdasági fejlődésének vizsgálata során elengedhetetlen, de ami a dualizmusra vonatkozó kutatások említett időszakában, az ötvenes évek során úgyszólván teljesen hiányzott, elmaradt. A nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás alakulása, színvonala és megoszlása ma már egy ország gazdasági fejlődésének és fejlettségé-

nek megítélésénél központi mutatónak tekinthető, amely az egyes gazdasági ágazatokba merülő részszemléletet felszámolva, a növekedés különböző folyamatait és tényezőit egységbe foglalja és eredményeit egységben fejezi ki.

A modern statisztikai adatszolgáltatás már hosszabb ideje támpontot nyújt a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás vizsgálatához. A legutóbbi évtizedekről Magyarországon Varga István és Matolcsy Mátyás az 1930-as évek második felében készített nemzeti jövedelemszámításai révén a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás adatai rendelkezésre állnak. A korábbi évtizedekre rendszeres adatsorokat ugyan nem közöltek, de a XX. századra vonatkozóan mégis többé-kevésbé pontos megközelítést tesznek lehetővé Fellner Frigyesnek az első világháború előtti és utáni évekre készített számításai. A XIX. századra azonban semmi hasonló nemzeti jövedelemszámítással nem rendelkezünk, sőt, hiányoznak az ipari és a mezőgazdasági termelés értékalakulására vonatkozó rendszeres adatszolgáltatások is, melyek alapot nyújthatnak a megközelítő számítások elvégzéséhez. Egy-egy évre azonban mégis rendelkezünk olyan termelési értékadatokkal, melyek alapján kísérletet tehetünk a nemzeti jövedelem becslésszerű megközelítésére. A szórványos adatok értékét és felhasználhatóságát növeli, hogy történetileg fontos, fordulópontot jelentő időszakokra vonatkoznak, pl. az 1860-as évek elejére és a kiegyezés utáni időszakra, ami lehetővé teszi, hogy Fellner adataival egybevetve, a kiegyezéstől a századfordulóig, majd az első világháború kirobbanásáig tekinthessük át a nemzeti jövedelem alakulását a dualizmus korszakában.

Részben a nemzeti jövedelemre vonatkozó számítások[1], részben az idevágó, már jóval részletesebb források lehetővé teszik a tőkefelhalmozás[2] menetének, belső és tőkeimportból eredő tényezőinek vizsgálatát.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy mind a nemzeti jövedelemre,

mind pedig a belső tőkefelhalmozásra vonatkozó számítások nem küszöbölhetik ki a rendelkezésre álló források esetlegességeit, távolról sem tekinthetők pontosnak, s ezért inkább csak a tények becslésszerű megközelítésére vállalkozhatunk. Az mindenképpen lehetséges azonban, hogy átfogó képet nyerjünk a gazdasági növekedés mértékéről, üteméről, a felhalmozás fő arányairól.

Az 1860-as évek mezőgazdasági és ipari termelésére vonatkozóan rendelkezünk bizonyos értékadatokkal, melyek vizsgálódásunk kiindulópontját képezhetik. Ezekből az évekből származik az első statisztikai felmérés, mely a Monarchia mezőgazdasági termelésének értékét 2076 millió forintra,[3] azaz 4152 millió koronára teszi.[4] 1870-től származó termelési értékadatok szerint a mezőgazdaság évi termelése 4578 millió koronára rúgott.[5] Hunfalvy János ugyanerre az időszakra vonatkozóan pedig az agrártermelés értékét 5600 millió koronára becsüli.[6]

Mivel a dualizmus időszakában lejátszódó gazdasági fejlődést akarjuk nyomon követni, az 1870-es évek elejére vonatkozó adatot tekinthetjük kiindulásnak. A továbbiakban a hetvenes évek elejére vonatkozó, két eltérő adatból a 4,6 milliárdos Pisztory-féle számítást vesszük át, mivel ez pontosabb megközelítés alapján készült – Hunfalvy maga is hangsúlyozza, hogy eredményét globális megközelítéssel nyerte –, s mivel a kisebb adat mindenképpen közelebb áll a kiegyezés körüli, vagyis a hatvanas évek végén fennálló helyzethez.

Az említett munkákban általánosan alkalmazott kulcsot figyelembe véve, a magyarországi termelés a Monarchia össztermelésének 42%-át tette ki, vagyis a magyarországi mezőgazdaság termelésének értéke 1950 millió koronára becsülhető.

Talán még hozzávetőlegesebbek az ipari termelés értékére vonatkozó adatok. Coernig idézett munkája a Monarchia ipari termelésének értékét a hatvanas évek elejére 2400 millió koronára becsülte.[7]

Coernig részletes számításai a forradalom előtti Magyar-

országra is rendelkezésre állnak. Ezek szerint Magyarország, Erdély és az ún. Határőrvidék együttes gyáripari termelése 174 millió korona értéket tett ki. Ha ebben a vonatkozásban az összmonarchia esetében használt növekedési kulcsot (40%) veszünk alapul – ami Ausztriával ellentétben inkább felső, mint alsó határnak tekinthető –, akkor az ipari termelés értékét a kiegyezés előtti években mintegy 240 millió koronára becsülhetjük. Figyelembe kell ugyanakkor vennünk, hogy a kisipar felmérhető területének termelését az előbbihez hasonló alapon mintegy 170–200 millió koronára tehetjük, vagyis az ipar együttes kb. 400–440 milliós termelési értéke a mezőgazdaság közel 2 milliárdos termelésének valamivel több mint 20%-át tette ki.

Ezen becslések alapján – a bizonytalansági tényezőket ismételten hangsúlyozva – megközelíthetjük a nemzeti jövedelem alakulását is. Kiindulásként Fellner Frigyesnek a századfordulóra vonatkozó nemzeti jövedelemszámítása során alkalmazott kulcsát vesszük. Eszerint ugyanis a mezőgazdaság összes termelési értékének 54%-a tekinthető a nemzeti jövedelmet gyarapító új értéknek.[8] Ennek alapján a kiegyezés körül a mezőgazdaság mintegy 1050 millió koronával járult hozzá a nemzeti jövedelemhez. Az iparnál a megfelelő kulcs – ismét Fellnernek a századfordulóra vonatkozó számításai alapján – 42%-ot tett ki, tehát a gyáripar mintegy 100 millió koronával, a kisipar pedig mintegy 80 millióval növelte a nemzeti jövedelmet.

Az ipar és mezőgazdaság termeléséből figyelembe veendő rész mellett kiegészül természetesen a nemzeti jövedelem a bányászatban termelt új értékkel is. A bányászati és kohászati termelésre vonatkozó pontos adatok szerint 1865–67 átlagát tekintve, a termelés összes értéke 26–28 millió korona volt, amelyből – ismét Fellner módszere szerint – 20%-ot kell levonnunk, vagyis 22–23 millió koronát vehetünk figyelembe.

A kereskedelem és közlekedés által termelt nemzeti jövedelem kiszámításánál Kautz Gyula 1850-es évek közepére vonat-

kozó számítása[9] képezheti a kiindulást. Eszerint az egész Monarchia kereskedelmi és közlekedési jövedelemforrását 400 millió koronára becsülhetjük. Miután a kiegyezés idején az egész vasúti áruforgalom 25%-a, a személyforgalomnak 20%-a, a kereskedelemnek pedig – a behozatal és kivitel adatait figyelembe véve – a hatvanas évek folyamán átlagosan egyötöde esett Magyarországra – egyébként a Lajtán túli területen a kereskedelemben 400 ezer, Magyarországon viszont 100 ezer ember dolgozott[10] –, a kereskedelem és forgalom összmonarchiai értékének mintegy 20%-át, vagyis 80 millió koronát vehetünk figyelembe Magyarországra vonatkozóan.

A nemzeti jövedelem termelésének áttekintett tényezői alapján tehát a magyarországi nemzeti jövedelmet a kiegyezés körüli években mintegy 1330 millió koronára tehetjük. A nemzeti jövedelem megoszlása a mezőgazdaság egyoldalú túlsúlyára vet fényt.

	Az egyes nemzetgazdasági ágak részesedése a nemzeti jövedelem termeléséből[11] %
Mezőgazdaság	79
Gyáripar	7
Kisipar	6
Közlekedés-kereskedelem	6
Bányászat-kohászat	2

Mivel Magyarország lélekszáma a vizsgált időszakban 15,4 milliót tett ki, egy lakosra átlagosan 86 korona nemzeti jövedelem esett. A gazdaság elmaradottságára utal az alacsony fejátlag mellett az a körülmény is, hogy a nemzeti jövedelem közel 80%-át a mezőgazdaság termelte, a bányászat és ipar együttes részesedése ugyanakkor nem haladta meg a 15%-ot.

A nemzeti jövedelem elmaradott színvonala és struktúrája

nem képezhetett alapot a tőkés viszonyok gyors kiépülése során keletkező nagyarányú tőkeszükséglet biztosításához. A kiegyezést követő évektől ugyanis, mint ismeretes, a mezőgazdaságban tért hódítanak a tőkés viszonyok, kiépül a modern közlekedés- és hitelrendszer, előrehalad az ipar fejlődése. Az egyidejűleg jelentkező hatalmas finanszírozási feladatok megoldásához az alacsony nemzeti jövedelmen alapuló belső felhalmozás nem volt elegendő. Vegyük sorra a belső felhalmozás tényezőit.

A nemzetgazdaság legfontosabb ágában, a mezőgazdaságban felhalmozódó tőkék pontos összegére természetesen nem állanak rendelkezésre adatok. A megközelítés elsősorban a mezőgazdasági üzemek fejlesztésére fordított, vagyis a felhalmozásból fejlesztésre befektetett összegek útján lehetséges. A kiegyezést követő jelentős mezőgazdasági fellendülés és korlátlan kiviteli, értékesítési lehetőségek idején a mezőgazdaság által termelt, már bemutatott nemzeti jövedelemnek egyik részét a birtokok fejlesztésére fordították.[12] A hetvenes évek elejének mezőgazdasági termelési szintje alapján évente átlagosan mintegy 45 millió korona halmozódott fel, ez 1867 és 1873 között a mezőgazdaságból származó felhalmozás forrását mintegy 300 millió koronára teszi.[13]

A felhalmozás, illetve tőkeberuházás sorában a továbbiakban mindenekelőtt a *vasútépítést* kell kiemelnünk. A vasútépítés első nagy szakaszának végén, 1873-ban az összes vasutakba fektetett tőke összege kereken 1,5 milliárd koronát tett ki. Ebből mintegy 1 milliárdot már a kiegyezés után invesztáltak. Ez utóbbi összeg részletes elemzése során kitűnik, hogy az állam részesedése 170 millió koronát tett ki, s 130 millióra rúgott a nagybirtokosok és egyéb magyar vállalkozók részesedése. A túlnyomó többség, 700 millió, külföldi pénzcsoportok befektetéséből származott.[14] Az 1873-ig terjedő időszak egészét tekintve azonban nem is 70%-os a külföldi részesedés, hiszen a kiegyezés előtti vasútépítkezésekből a magyar állam még nem részesedett, és a magánosok aránya is kisebb. A be-

fektetett 0,5 milliárdos összeg 80–90%-ban külföldi eredetű tőke volt. Az összes 1,5 milliárdos vasúti beruházásnak tehát 1973-ig mintegy 75%-a, kereken 1,1 milliárd korona tekinthető külföldi tőkének.

A felhalmozás vizsgálata során nagy figyelmet kell fordítanunk a *részvényügy* fejlődésére is.

A pénzintézetek részvénytőkéje 1867 és 1873 között 140 millió koronával növekedett.[15] Miután pontos kimutatás nem áll rendelkezésre, a belföldön és külföldön elhelyezett részvények arányáról hozzávetőleges képet nyerhetünk a külföldi kézen levő nagybankok tőkeállományának figyelembevétele alapján is.[16] Minimális becsléssel a 140 milliós növekedésből mintegy 80 millióra tehetjük a külföldi tőke részesedését. A pénzintézetekben felhalmozódó betétállomány ugyanezen években kereken 200 millió koronával növekedett, ami teljes egészében a belső felhalmozás eredménye.

Az ipari részvénykibocsátások formájában történő befektetés 1867 és 1873 közötti összege 140 millió koronát tett ki.[17] Pontos adatok híján ugyancsak becslésszerűen határozhatjuk meg a külföldi részesedést,[18] s azt mintegy 35 millió koronában jelöljük meg, a belső forrásból eredő hányad tehát mintegy 105 milliót tett ki.

A belső felhalmozás forrásai között figyelembe kellene venni természetesen a vállalatok tartaléktőke-állományát, de ez a jelzett évek között úgyszólván semmit sem változott.

A felhalmozás tényezői köréből azonban az eddigiekben még nem vizsgáltuk az ipar nem részvény- (vagy tartalék-) tőke formájában jelentkező felhalmozását, mely elsősorban a nem részvényes vállalatok tőkenövekedésében öltött testet. Erről a tételről azonban, sajnos, semmiféle számszerű adat nem áll rendelkezésre. Kiindulásként figyelembe vehető, hogy bár az ipari fejlődés elsősorban a részvényügy útján haladt előre, mégis nagy szerepet játszott az ipari termelés több mint felét szolgáltató kisipar. Hozzávetőlegesen tehát – a hibalehetőségekre nyomatékosan utalva – a részvényes ipar magyar

kézen levő részvényeivel azonos felhalmozási összeget, vagyis mintegy 100 millió koronát veszünk figyelembe a magánipar felhalmozásaként. Ebben a külföldi tőke természetesen nem részesedett.

A felhalmozás különböző területeit áttekintve, végezetül szólni kell a külföldi tőkebehozatal eddig nem említett két további formájáról is. Ebben a vonatkozásban ugyanis kiemelkedő befektetési területnek bizonyult az *államkölcsön.* A magyar államadósság összege 1867 és 1873 között 545 millió koronáról 986 millióra, 441 millióval emelkedett. A növekedést teljes egészében külföldi államkölcsönök tették ki, hiszen a Magyarországon elhelyezett címletek értékösszege ugyanezen években csökkent. 1868-ban még az összes államkölcsön-állomány Magyarországon található, mivel az említett 545 milliós összeg nem valóságos magyarországi államkölcsön volt, hanem a kiegyezés során az osztrák államkölcsön-állományból átvállalt rész. 1873-ra viszont a magyar részesedés 352 millióra esett, vagyis nemcsak az új kibocsátásokból nem vettek át, de még a kiegyezéskor átvállalt adósságcímletek jelentős részét is eladták külföldre. A vizsgált időszakban tehát végül is összesen több mint 550 millió korona áramlott az országba államkölcsönök formájában.[19]

Az államkölcsön-üzlet mellett a külföldi tőkebefektetések fontos formája volt végezetül a *záloglevelek* átvétele. A jelzett években a záloglevelek állománya 110 millió koronával növekedett, s ez lényegében teljes összegében külföldi elhelyezésre került. Említést érdemel, hogy a külföldi jelzáloghitelezés állománya ugyanezen időszakban nem emelkedett.

A kiegyezés utáni években, 1867 és 1873 között tehát a belső felhalmozás összegét több mint 1 milliárd koronára tehetjük, a külföldi tőkebehozatalt pedig kereken 1,5 milliárd koronára. Évente átlagosan tehát az 1,3 milliárd korona körül mozgó nemzeti jövedelem mellett – s ez az adat a kiegyezés előtti időszakra szólt, az 1873-ig terjedő években tehát nyilván növekedett – mintegy valamivel több mint 140 milliót

tett ki a belső felhalmozás, vagyis a nemzeti jövedelemnek nagyjából 10 százaléka körül mozgó összeget, és mintegy 200 milliót a tőkeimport. A gazdaság különböző ágaiban eszközölt tényleges befektetéseket nagyjából a következőkben lehet meghatározni:

Közlekedés	1 milliárd
Mezőgazdaság	500 millió
Ipar	240 millió
Egyéb építésre	140 millió

Világos tehát, hogy a kapitalizmus kezdeti időszakában a beruházások jelentős része az infrastruktúra kiegészítésére fordíttatott. Ennek a kérdésnek, a magyarországi kapitalizmus fejlődését vizsgálva, az eddiginél sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. A belső felhalmozást és külső tőkeforrásokat egybevetve tehát nyilvánvalóvá válik, hogy az alacsony nemzeti jövedelmi színvonal következtében a magyar gazdaság finanszírozásában a gazdaság első nagy tőkés fellendülési korszakában – amikor évente kereken 240 milliót fektettek a gazdaságba – a belső és a külföldi tőke aránya 40:60 volt.

1873 után a gazdasági fejlődés új szakasza vette kezdetét. A kirobbant gazdasági világválság, melyhez évtizedekre elhúzódó agrárválság kapcsolódott, szembetűnővé tette a század utolsó harmadának új fejlődési vonásait. Ezek az évtizedek ugyanakkor az ipari forradalom tulajdonképpeni kibontakozásának és – a század végén – az agrárfejlődés meggyorsulásának színterét is képezték. Mindez természetesen ismét szoros összefüggésben állt a külföldi tőke nagyarányú importjával, amire, néhány évi átmeneti szünet után, az 1880-as évek elejétől került sor. Vegyük tehát szemügyre a belső felhalmozás és finanszírozás problémáit az 1873-tól a századfordulóig terjedő időszakban.

A gazdaság modernizálódása ellenére a felhalmozás legfőbb

belső forrását ebben a periódusban is a mezőgazdaság alkotta. A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez a századforduló körül 2227 millió koronát tett ki.[20]

Az előzőekben alkalmazott módszerrel, vagyis a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában 5%-nak tekintve az ún. tőkévé merevedő részt, 1873 és 1900 között mintegy 2,1 milliárd koronát tett ki a felhalmozás összege, ami évente átlagosan 80 milliónak felelt meg. Ami a mezőgazdaság beruházásait illeti, itt még 1,2 milliárd korona hazai és 400 millió korona közvetlen külföldi jelzáloghitelt kell figyelembe vennünk, jóllehet aligha tévedünk – sajnos, erre megbízható kutatással nem rendelkezünk –, ha úgy vesszük, hogy a felvett jelzáloghitelek legfeljebb 50%-át fordították tényleges beruházásra.[21]

A XIX. század utolsó évtizedeiben változatlanul fontos szerepet játszottak a *vasútépítkezések.* A befektetett összeg méreteire utal, hogy az 1873. évi 1,5 milliárddal szemben 1900-ban már kereken 3,1 milliárd vasúti befektetést találunk, vagyis a vizsgált periódusban 1,6 milliárd befektetésre került sor.[22] Ez utóbbi összegből az állam 800 milliót invesztált, de mivel ez túlnyomórészt az államkölcsönökből eredt, s az államkölcsönök 60%-a külföldi tőkebefektetést jelentett, belső felhalmozásból eredő továbbbi 480 millió és az ugyancsak 800 milliós újabb közvetlen külföldi invesztíció együttesen képezi a külföldi tőke befektetéseit.[23]

Ami a részvényügy további fejlődését illeti, 1873 és 1900 között a bankok és pénzintézetek részvénytőkéje 183 millióról 567 millióra emelkedett. A 384 milliós befektetésből a belső felhalmozás eredményének tekinthető mintegy 200 millió és külföldi befektetésnek 185 millió.[24] A pénzintézetek tartaléktőkéjét, takarékbetét állományát és folyószámlabetéteinek felét[25] figyelembe véve, a pénzintézetekben felgyülemlő, eddig említett tőkékhez további 1650 milliós tételt kell hozzáadni.

Az ipari részvénytársaságok alaptőkéje az említett években 500 millió koronával emelkedett. Ennek felét hazai, másik

felét külföldi befektetésekből finanszírozták.[26] A nem részvényes iparvállalatok termelése a század végén az egész gyáripar termelésének mintegy egyharmadát tette ki, s ezen az alapon – egyéb adatok nem állnak rendelkezésre – a tőkefelhalmozás mértékét is azonosnak véve, a nem részvényes ipar belső tőkefelhalmozását is mintegy 250 millió koronára becsülhetjük.

Az 1873 előtti évekkel ellentétben, a század utolsó évtizedeiben a gazdasági fejlődés rendkívül fontos tényezőjévé és a befektetések lényeges területévé vált a házépítés. A vizsgált periódusban Budapesten 950 millió koronát invesztáltak házépítkezésbe, s figyelembe véve a vidéki építkezéseket is,[27] együttesen mintegy 1850 millió korona került befektetésre a most vizsgált területen.

Az államkölcsönök és záloglevelek formájában történő tőkefelhalmozódás korábban úgyszólván teljes egészében a külföldi tőkebefektetések kifejezője volt. 1873 után a bankok közreműködésével már a magyar piacon is jelentős mennyiségű állampapírt és záloglevelet helyeztek el. Az államkölcsönállomány 2,7 milliárdos névleges gyarapodásából 1,1 milliárd magyar befektetést találunk, amit természetesen még ekkor is meghalad az 1,6 milliárdos külföldi részesedés. Az államkölcsönök összegét, melyből 10%-ot, a névérték s tényleges befolyt érték közti különbséget egyébként is le kell vonni, természetesen nem lehet teljes egészében a gazdasági befektetéseknél figyelembe venni, hiszen jelentős részét az államapparátus fejlesztésére és fenntartására fordították. Az 1870-es évektől azonban rendelkezésre áll az állami kiadások statisztikája, amiből kitűnik, hogy az állam gazdasági befektetései mintegy 1,5 milliárdot tettek ki.[28] Ebből természetesen ismét le kell vonnunk a vasútépítésbe fektetett, már tárgyalt 800 milliós befektetést, s az így nyert összeget, tehát mintegy 700 milliót vehetünk figyelembe, mint ami az államkölcsön útján került a gazdaságba. Ennek belföldi hányada 280, külföldi tétele 420 milliót tett ki.[29] További külföldi befektetés jött az

országba 650 millió korona értékű záloglevél és 250 millió értékű községi kötvény átvételéből.[30]

Összességében 1873 és 1900 között számításaink szerint kereken 11 milliárd korona *belső* felhalmozás és külföldi befektetés gyarapította a magyar gazdaságot, amiből 7 milliárd belföldi és 4 milliárd korona külföldi forrásból származott. Évente átlagosan tehát 400 millió korona tőke halmozódott fel, amiből 260 milliót tett ki a belső felhalmozás és 140 milliót a befektetett új külföldi tőke. A magyar és külföldi tőke aránya tehát számottevően megváltozott, s a század utolsó évtizedeiben a gazdaság finanszírozásában már a belső felhalmozásból eredő összegek játszottak nagyobb szerepet. A finanszírozás aránya az eddigi adatok alapján a hazai tőke javára 65:35 volt. A valóságos arány azonban ebben a periódusban mégsem határozható meg egyszerűen az előzőekben figyelembe vett belső felhalmozási és külföldi befektetési arány alapján, mivel az ily módon összehasonlításra kerülő adatok nem egyforma minőségűek. A külföldi tőkénél lényegében csak a valóságosan befektetett összegeket vesszük alapul, míg például a kereskedelmi hitelek stb. formájában beáramló külföldi tőkéről nem rendelkezünk adatokkal, s azt figyelembe sem vesszük. A belső felhalmozás tételei között viszont – ami az előző periódusban még nem jelentkezett problémaként – vannak olyan banktételek, melyek nem kerülnek valóságos befektetésre, pontosabban, melyeknek nagy része ugyancsak kereskedelmi hitelezés stb. formáját ölti. Ezeket a tételeket pontosan ugyan nem számíthatjuk ki, azonban a gazdaságba ténylegesen befektetett összegek – a mezőgazdaságba, iparba, építkezésbe és közlekedésbe fektetett összes tőke – alapján mintegy 8,1 milliárd felhalmozott tőke marad fenn. Ebből 2,9 milliárd ment a mezőgazdaságra, 1,6 a vasút, 0,7 egyéb út- és hídépítésre, 1,8 milliárd házépítésre s 750 millió korona az ipari beruházásokra. Ha a valóságos belső és külföldi befektetések összegét vetjük tehát össze, akkor a magyar gazdaság finan-

szírozásában a belső források és külföldi befektetések aránya 1873 és 1900 között 55 : 45 volt.

A kiegyezéstől a századfordulóig eltelt évtizedekben tehát összesen 10 milliárd koronára rúgott a tőkebefektetések összege, melynek 57%-a a belső, 43%-a pedig külföldi forrásokból eredt. Mindez jelentősen hozzájárult a magyar gazdaság fejlődéséhez, a termelőerők növekedéséhez és ennek révén a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem jelentős emelkedéséhez is.

A századforduló idejére az előzőekben áttekintett periódus jelentős bel- és külföldi befektetései nyomán gyors fellendülésnek induló gazdaság a nemzeti jövedelem szintjét is nagy mértékben emelte. Az 1900. évre vonatkozóan rendelkezésre áll Fellner Frigyes már többször hivatkozott munkája,[31] mely a nemzeti jövedelem főbb tételeit a következőképpen számítja. A mezőgazdaság (a földművelés, állattenyésztés, szőlő- és gyümölcstermelés, valamint erdészet figyelembevételével) hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez kereken 2,2 milliárd korona. A bányászat és kohászat hozzájárulása 95 millió koronát tett ki,[32] míg a gyáripar részesedése 567,4 millióra rúgott. A kisipar, kézműipar által termelt nemzeti jövedelem értékét Fellner mintegy 200 millióra becsüli. A kereskedelem és szállítás évi hozadéka 409 milliót tett ki. Az ország nemzeti jövedelme tehát kereken 3,5 milliárd korona volt.

A nemzeti jövedelem főbb csoportjait figyelembe véve, a századfordulón is szembetűnő a mezőgazdaság túlsúlya, habár a kiegyezés körüli évekhez képest jelentős csökkenés figyelhető meg. A mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemnek kereken kétharmadát (62,9%) tette ki: a bányászat és ipar részaránya, a bekövetkezett számottevő növekedés ellenére is, alacsony. A nemzeti jövedelemnek kereken egynegyedét (25,3%) szolgáltatja. A forgalom területei – kereskedelem és szállítás – adták végül a nemzeti jövedelem alig több mint egytizedét (11,8%). Az ország 19,2 milliós lélekszámát figyelembe véve, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem a kiegyezés

körüli 86 koronával szemben a századfordulón 182 koronát tett ki.

A századfordulóra tetemesen megnövekedett nemzeti jövedelem a világháborúig eltelt másfél évtized tőkefelhalmozását természetesen magasabb szintre emelte. 1900 és 1913 között a tőkefelhalmozás mértékére nézve, Fellner Frigyes számításaiból[33] indulhatunk ki. Fellner a mezőgazdaság átlagos évi felhalmozását számítva a következő tételeket veszi figyelembe. Az állatállomány gyarapodását, a mezőgazdasági gépállomány gyarapodását, a talajjavítást, folyószabályozást, a vetőmag értékét, továbbá a fennmaradó gabonakészletet. Ezen tételek összessége alapján a mezőgazdaság felhalmozását kereken évi 625 millió koronára becsüli. Ez a végkövetkeztetés azonban két fő tételében vitatható. Egyrészt – megítélésünk szerint – a vetőmag értékét nem tekinthetjük a nemzeti jövedelemből tőkévé merevedő résznek, annál is kevésbé, mivel a szerző ugyanezen munkája másik helyén[34] a vetőmagot nem tekinti a nemzeti jövedelem tételének, és annak értékét a mezőgazdaság által termelt nemzeti jövedelemnél nem veszi számításba. Nyilvánvaló ellentmondás tehát a felhalmozás esetében a vetőmag tételét mint a nemzeti jövedelemből felhalmozásra kerülő tényezőt kezelni. Ez eleve 294 millió korona levonását indokolja. Ha nem is elméletileg, de számítási szempontból Fellnernek egy másik tétele is vitatható. Az állatállomány növekedésének összegét ugyanis 244 millió koronára becsüli. Számításánál az 1895. és 1911. évi állatstatisztikát veszi alapul, amely szerint az előbbi években 27 807 ezer darabot tett ki az állatállomány, 1735 millió korona értékben, az utóbbi évben pedig 26 226 ezer darabot 5643 millió korona értékben. Fellner azt állítja, hogy ezt a hatalmas értéknövekedést, amit számszerű emelkedés egyáltalán nem kísért, a súly- és minőséggyarapodás idézte elő.[35] Véleményünk szerint azonban az érték több mint megháromszorozódása a minőségjavulás és súlygyarapodás következtében ily rövid idő alatt nem következhetett be. Ezzel szemben azonban meghatározó sze-

repet játszott az áralakulás. Az 1892–96-os állatárakat egybevetve az 1907–11-es árakkal, kereken 39%-os áremelkedés figyelhető meg. (1911–13-ra az emelkedés egyenesen 66%-ot tenne ki.)[36] Ebből következően – bár egyébként az árténye-zőt nem vesszük figyelembe – az árváltozások kiküszöbölésével az állatállomány évi értéknövekedését maximálisan 88 millió koronára becsüljük.

Egészében tehát a mezőgazdaság felhalmozását a két korrekció alapján évente átlag 203 millió koronára tehetjük. Vagyis a vizsgált periódusban kerek 2,6 milliárd koronát. A befektetések itt is kiegészülnek viszont a jelzáloghitelekből eredő tőkével.[37]

A vasútépítésbe fektetett tőke a vizsgált időszakban 3,1 milliárd koronáról 4,5 milliárd koronára emelkedett, ami évente átlag 108 millió koronát tett ki.[38] Miután a vasutakba fektetett tőke túlnyomó része állami beruházás volt, ennek forrását – államadósságok formájában – ugyancsak a magyarországi tőkefelhalmozás képezte. Az államkölcsönök állományában, mint még visszatérünk rá, a külföldi részesedés 1900 és 1913 között mennyiségileg alig változott, közvetlen külföldi vasúti befektetésnövekedés pedig mindössze 70 millió koronát tett ki, vagyis évente kb. 5 milliót. A vasútépítésbe fektetett összeg túlnyomó részét tehát a belső tőkefelhalmozás eredményének tekinthetjük. A vasutakba fektetett tőkék belső forrásai sorából a valóságos felhalmozás tényezőjének tekinthető az államkölcsönökből a pénzintézeteken kívül a belső piacon elhelyezett tételek, valamint az államháztartásnak az államadósságon kívül eső bevételi többletéből finanszírozott beruházás. A kettős számítások elkerülése érdekében azonban le kell vonnunk a vasúti befektetésnek a bankok által átvett államkölcsönből finanszírozott hányadát, mivel ez a tétel a felhalmozás pénzintézeti forrásainál ismét jelentkeznék. A vasutakba feketetett belső tőkékből tehát levonva a pénzintézetek által átvett államadóssági címletek gyarapodását, kereken 300

millió koronát,[39] a vasútba fektetett tőke végül is 1,03 milliárddal nőtt.

A bankhálózat fejlődésében elsőként a részvénytőke növekedésére kell utalnunk. A pénzintézetek részvénytőke-állománya az 1900. évi 567 millió koronáról 1913-ra 1662 millióra emelkedett. A bankok részvénytőke-állományának növekedéséből azonban le kell vonnunk a bankok tárcájában tartott bankrészvény-állomány növekedésének tételét, hiszen ez esetben a bankrészvények gyarapodása más helyen figyelembe vett bankforrásokból (alap-, tartaléktőkéből vagy betétekből) eredt. A levonásra kerülő összeg ez esetben kereken 130 milliót tesz ki,[40] vagyis a részvényállomány 1095 milliós növekedéséből 965 millió koronát vehetünk figyelembe. A századelőre vonatkozóan természetesen nem követhetjük a korábbi évtizedekre vonatkozó számítási módszert, és a külföldi részesedés megállapításánál nem szorítkozhatunk a fővárosi bankokban megállapítható külföldi részvényrészesedésre, hiszen kiépült a nagybankok pénzintézeti érdekeltségi hálózata, ami a külföldi bankbefolyást és tőkerészesedést a vidéki pénzintézetek egy részére is kiterjesztette. Ennek alapján az egész pénzintézeti részvénytőke-állomány növekedés 965 milliós összegéből a külföldi tőke részesedése kereken 367 millió koronára tehető.[41]

A bankok területén megfigyelhető tőkelfelhalmozás fontos további tételét képezi a tartaléktőke állománya. Ennek növekedése a vizsgált időszakban kereken 500 millió koronát tett ki.[42] Miután ezeket az összegeket a bankok magyarországi tevékenységükből gyűjtötték össze, teljes egészében a belső felhalmozás tényezőjének tekinthetjük. Hasonlóképpen a belső felhalmozás eredménye volt a betétállomány ugrásszerű emelkedése is. A takarékbetétek összege 1687 millió koronáról 4123 millióra, vagyis kereken 2440 millióval emelkedett. A folyószámlabetétek állománya az 1900. évi, nem egészen 100 millióról 945 millióra, kereken 850 millióval nőtt, aminek –

mint már a korábbiakban említettük – felét tekinthetjük új felhalmozási összegnek.

Az ipari részvénytőke-állomány a világháború előtti időszakban ugyancsak gyorsan emelkedett. A gyarapodás 812 millió koronát tett ki.[43] Az ipari részvénygyarapodás esetében is el kell azonban kerülnünk a kettős számításokat, és ezért a részvénygyarapodásnak azt a tételét, melyet a bankok finanszíroztak, vagyis a bankok tárcájában maradt mintegy 50 millió[44] részvénymennyiséget leszámítjuk. A tőkefelhalmozásnál figyelembe vehető tétel tehát 762 millió korona. Ebből külföldi befektetésnek csupán 125 millió tekinthető.[45] A gyáripar századelején végbement további előretörését szem előtt tartva, a nem részvényes ipar tőkefelhalmozásaként – miután annak termelése a részvényes gyáripar termelésének egyharmada körül mozgott – a részvénytőke-gyarapodásnak mintegy a felét, 400 milliót vehetünk számításba, ami az egész ipari tőkének tehát egyharmadát teszi ki.[46]

A tőkelfelhalmozás tételei között, mint a XIX. század végén, ebben a periódusban is fontos szerepet játszottak a házépítések. Budapesten 1900 és 1910 között kereken 562 millió koronát fektettek házépítésekbe. Ehhez Fellner a tízes évek elejének konjunktúráját figyelembe véve, 1911–12-re 200 milliót számít,[47] amihez az 1913. évre, figyelembe véve a konjunktúra gyengülését, további 50 milliót adhatunk.[48]

A vidéki házépítési tevékenységre rendelkezésre áll a népszámlálás idején készített házösszeírás, amiből kitűnik, hogy 1900 és 1910 között kereken 332 ezerrel gyarapodott a lakóházak száma, s ennek alapján Fellner az értékgyarapodást 797 millió koronára teszi.[49] Ezzel kapcsolatban azonban további pontosításra van szükség. Egyrészt a házösszeírási adatok a fővárosi lakóházakat is tartalmazzák, igaz, hogy azoknak gyarapodása, kereken 6000 lakóház, az országos házállományhoz képest jelentéktelen. Fellner viszont az egy házra eső értéket úgy számolja ki, hogy az összes lakóház értékét – beleértve a budapestieket is – osztja a lakóházak számával. Ez azonban a

fővárosi házak jóval tetemesebb értéke miatt már számottevően torzít. A budapesti házak értéke az ország összes lakóháza értékének kb. 23%-át tette ki. Pontosabb eredményre jutunk tehát, ha az országos összegből a fővárosi házak értékét és számát is levonva állapítjuk meg egy-egy ház értékét. Ennek eredményeként a vidéki épületekbe fektetett tőkét 600 millió koronára becsülhetjük.[50] Az 1900–13-as évekre vidéki vonatkozásban is legalább további 200 millió korona befektetést kell figyelembe vennünk.

A házépítésbe fektetett tőke tehát 1900 és 1913 között kereken 1,6 milliárd koronára rúgott. A belső felhalmozás tételeinél természetesen ez esetben sem vehető figyelembe az egész befektetett összeg, hiszen ismét le kell vonnunk a házakra bankforrásokból nyújtott jelzáloghitelek összegét. 1900 és 1913 között ennek növekedése 700 millió koronát tett ki.[51] A belső felhalmozás során figyelembe vehető tétel tehát végül is 900 millió korona, vagyis évente átlag mintegy 70 millió.

A záloglevelek és községi kötvények állagának növekedésénél ez esetben sem vehetjük figyelembe a belföldön elhelyezett tételeket, hiszen azokat főként bankok vették át, vagyis a bankok esetében már egyszer számításba vett tőkeösszegeket ismételten számítanánk. Csakis a külföldön elhelyezett tételek jöhetnek tehát számításba, s azok értéke 1900 és 1913 között 1010 millió koronát tett ki. Évente átlagosan tehát 78 milliót.[52]

Végezetül az államkölcsönök állományát kell megvizsgálnunk. A századfordulótól a világháborúig eltelt évek során az államkölcsön-állomány 1229 millió koronával nőtt.[53] Figyelembe véve, hogy a külföldi kézben levő államadósság-állomány az adott időszakban csupán 160 millióval gyarapodott, a kölcsönállomány gyarapodása túlnyomóan belső forrásokra vezethető vissza. Tekintettel arra, hogy az állami beruházások értékét 1458 millió koronára teszik,[54] a beruházások fedezetét az újonnan felvett kölcsönök mellett részben az államháztartás rendes bevételi forrásaiból biztosították. Ez utóbbiakat vi-

szont a vasúti befektetések révén legnagyobb részben már figyelembe vettük. Az államkölcsönök tételét tehát, mint új felhalmozási tényezőt, a század elején csupán a 160 milliós, vagyis évi 13 milliós külföldi tételként kell figyelembe vennünk.

Összegezve tehát az eddigi tételeket, a következő képet nyerjük. 1900 és 1913 között összesen több mint 11 milliárd korona tőke halmozódott fel Magyarországon. Ebből 1,8 milliárdot tett ki a közvetlen külföldi invesztíció. A világháború előtti évek magyar gazdaságának tőkefelhalmozásában tehát a belföldi források és a külföldi tőkebeáramlás aránya 82 : 18. Ez az arány eddigi ismereteink alapján rendkívül meglepő. Egyrészt a kérdés megközelítésének alapját eddig úgyszólván kizárólag a Fellner Frigyes által közölt külföldi tőkebehozatali adatok képezték, melyek szerint 4,7 milliárdról 8,4 milliárdra, vagyis 3,7 milliárd koronával nőtt a külföldi befektetések állománya.[55] A részletes számítások alapján azonban világossá vált, hogy az adósságállomány növekedése ebben az időszakban nem volt azonos a tőkebefektetések növekedésével. A különbség abból adódik, hogy Fellner 1900-ra vonatkozó számításai bizonyos pontatlanságokat tartalmaznak, amennyiben egyes, 1913-ban már figyelembe vett tételeket 1900-ban nem vesz számításba (elsősorban a vasúti és jelzálogállományra utalhatunk),[56] másrészt a tartozásállományt 1,35 milliárd koronával növelte az osztrák államadóssághoz az 1908. évi XVI. tc. alapján vállalt magyar hozzájárulás, ami a valóságban ténylegesen felvett kölcsönt jelentett, nem csupán részvállalást a korábban felhalmozott osztrák államadóssághoz. Ez a tétel a nemzeti jövedelmet kamat és törlesztések formájában jelentősen terhelte, de a nemzeti jövedelem termeléséhez nem járult hozzá. Ha ezeket a mozzanatokat figyelembe vesszük, és a szükséges korrekciókat elvégezzük, akkor a Fellner és a mi számításaink közötti különbség már rendkívül kicsiny. Ez természetesen nem a gazdaság tényleges finanszírozásában fennálló arányokat jelenti!

A felhalmozásra vonatkozó számítások során áttekintést nyertünk a felhalmozott tőkék befektetési megoszlásáról. Ezek szerint a mezőgazdaságnak 3,2 milliárd korona, vasútépítésre 1,4, házépítésre 1,6 és az iparfejlesztésre 1,2 milliárd korona, út-, híd- stb. építésre 400 millió korona jutott. A bankoknál felhalmozott és az előző tételekben nem jelentkező, több mint 2 milliárdos összeg[57] egy része még befektetésre kerülhetett az iparban – hosszú lejáratú folyószámlahitelek – részben a városfejlesztés és útépítés stb. területein. További nagy része nyilvánvalóan kereskedelmi hitelek és egyéb rövid lejáratú hitelezések céljaira szolgált, vagyis nem került ténylegesen beruházásra.

A magyar nemzetgazdaságba tehát mintegy 7,8 milliárd koronát fektettek be 1900 és 1913 között, vagyis évente átlagosan 600 millió koronát.

Ha figyelembe vesszük, hogy 1900 és 1913 között az országba áramló 1,75 milliárd koronára rúgó, számításba vett külföldi tőke mind beruházásra került, akkor nyilvánvaló, hogy a felhalmozásnál számított arányok korrigálhatók, és végül is a magyar gazdaságba fektetett tőkék 24%-a származott külföldi, 76%-a pedig belső forrásokból.

A beruházások bemutatott színvonala alapján a nemzeti jövedelem termelése a vizsgált periódusban jelentősen meggyorsult, s az első világháború előtt – Fellner adatai alapján – a következő képet mutatja:

A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 4550 millió koronát tett ki. A bányászat és kohászat hozzájárulása 145 millió, a gyáriparé 1258 millió, míg a kézműiparé 437 millió. A kereskedelem és szállítás által termelt nemzeti jövedelem értéke 722 millióra rúgott.

Az ország nemzeti jövedelme tehát 1913-ban kereken 7112 millió koronát tett ki.

A századforduló után végbement gazdasági növekedés ezek alapján úgyszólván ugrásszerű volt, hiszen a nemzeti jövedelem több mint megkétszereződött. A valóságban azonban a nö-

vekedés üteme nem volt ilyen gyors, hiszen a másfél évtized folyamán nem elhanyagolható áremelkedések következtek be.

Változatlan – 1898–1900. évi – árakon számítva, a nemzeti jövedelem 5064 millió koronára, vagyis 46%-kal növekedett. A növekedés arányait és a nemzeti jövedelem megoszlását a következő táblázat szemlélteti:

nemzeti jövedelem változatlan árakon				
	1900		1913	
	ezer koronában	%	ezer koronában	%
Mezőgazdaság	2227	63,6	3094	61,9
Bányászat-kohászat	94		112	
Gyáripar	567	24,6	968	27,9
Kisipar	200		335	
Szállítás-kereskedelem	409	11,8	555	10,2
Összesen	3497	100,0	5064	100,0

Mindezek után áttekinthetjük a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás néhány főbb mutatóját a dualizmus egész időszakára.

1867 és 1913 között a magyar gazdaságban, az előzőekben áttekintett tények alapján megállapíthatjuk, kereken 22 milliárd korona tőke halmozódott fel, amiből hozzávetőlegesen 17 milliárd kerülhetett tényleges befektetésre.[58] Ez utóbbi összegből 6,8 milliárd külföldi forrásokból származott. A dualizmus egész időszakára vonatkozóan a magyar gazdaság fejlesztésére történt befektetések 60%-a tehát belső felhalmozás, 40%-a pedig külföldi befektetések eredménye.

A jelentős, évente több mint 360 milliós befektetések nyo-

mán a termelőerők viszonylag gyors fejlődésnek indultak, és a főbb termelési ágak számottevő termelésemelkedést értek el.

A mezőgazdaság termelése a kiegyezéstől az első világháborúig a következő fejlődést mutatta:

Év	Folyó áron	Változatlan áron[59]	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867—1870	1950	1814	100	—
1900	3758	3758	207	107
1913	7740	5265	290	40

A XIX. század végén a termelés értéke több mint megkétszereződik, s a XX. század elején újabb 40%-kal emelkedik.

A gyáripar termelésének emelkedését a következő adatok szemléltetik:

Év	Folyó áron	Változatlan áron[59]	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867[61]	240	175	100	—
1900	1400	1400	800	700
1913	3314	2539	1450	81

Az ipar tehát, a dualizmus kori Magyarországon, rendkívül gyenge alapokról indulva, ugrásszerűen fejlődött, s a fejlődés még a XX. század elején is igen gyors.

A mezőgazdaság és ipar átlagos évi fejlődésének üteme tehát a kiegyezéstől a világháborúig eltelt évtizedekben egészében 2,6, illetve 6%-ot tett ki. (A mezőgazdaság 1867-től

1900-ig évente átlagosan 2,5, 1900-tól 1913-ig 2,9%-kal növelte termelését. Az ipar 6,8, illetve 5,1%-kal.)

A nemzeti jövedelem, elsősorban az előbbi ágazatok fejlődése alapján a vizsgált periódusban a következő növekedési eredményt érte el:

Év	Folyó áron	Változatlan áron	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867	1330	1180	100	—
1900	3497	3497	296	196
1913	7112	5064	4529	46

A nemzeti jövedelem tehát a dualizmus időszakában több mint négyszeresére emelkedett. Ez a növekedés évente átlagosan 3,7%-os – 1867-től 1900-ig 3,9, 1900-tól 1913-ig 2,9% – növekedési ütemnek felel meg.

A nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás alakulására, a dualizmus időszakára vonatkozó első számítások, melyeknek főbb eredményeit adtuk jelen írásunk keretében közre, a gazdasági fejlődés értékelésének fontos új mozzanataira vetnek fényt, s alapot szolgáltathatnak további vizsgálódások számára.

(1966)

GAZDASÁG ÉS NACIONALIZMUS MAGYARORSZÁGON A SZÁZADFORDULÓ KÖRÜL

A nacionalizmus gazdasági és társadalmi összefüggéseit kutatva, ma már közhelynek tekinthető az a megállapítás, mely az eszme korábbi jelentkezését és fejlődését nem tagadva, azt mindenekelőtt a modern tőkés fejlődés megindulásával állítja szoros összefüggésbe. A gazdasági fejlődés gyökeres elkanyarodása Kelet-Európában a nyugat-európai fejlődés vonalától[1] többé-kevésbé a XV. századtól kezdve mind világosabban kitapintható, s ez szükségszerűen a nacionalizmussal összefüggő társadalmi és gazdasági jelenségek egészen más képletét eredményezte, mint a többé-kevésbé egynemzetiségű, a gazdasági fejlődés élén járó nyugat-európai országokban. A kelet-európai országoknak XV–XVII. századi visszahanyatlása az ún. második jobbágyság viszonyai közé a tőkés fejlődés lehetőségét rendkívül korlátozta, illetve a nagybirtokrendszer árutermelésével kapcsolatos, szaporodó jeleket egyértelműen a konzervatív középkori nagybirtokrendszer képéhez igazította. Az iparosodó, mind erősebb városi lakossággal és polgársággal rendelkező Nyugat-Európával szemben Kelet-Európa nagy részén – s így Magyarországon is – a mezőgazdasági árutermelés indul erőteljesebb fejlődésnek a XVIII. század végétől, nem utolsósorban a Nyugat-Európában lezajló gyors iparosodás hatására.

Ha Európa nyugati országai már a manufaktúra-korszakot is úgy élik át, és az ipari forradalomhoz is úgy jutnak el, hogy a kontinens keleti területeiről hatalmas mennyiségű mezőgazdasági terménytömeget kapnak, akkor lejátszódó ipari forradalmuk és XIX. századi gyors iparosodásuk már olyan igé-

nyeket támaszt az agrárszállítókkal szemben, hogy azokat csak az elmaradott, jobbágyi robotmunkára épülő kelet-európai mezőgazdaság forradalmi átalakítása, bérmunkára való berendezkedése, meginduló gépesítése elégítheti ki. Csakhogy ez az elsősorban külső piac felé orientálódó mezőgazdasági tőkésedés nem kelt olyan heves igényt a nemzeti piac, az önálló nemzeti keretek erősítése iránt, mint az iparosodás; a tőkésedő nagybirtokosok nem válnak a nemzeti törekvések olyan letéteményeseivé, mint az ipari és kereskedő polgárság. A XIX. századi európai nacionalizmus azonban sokkal összetettebben függ össze a gazdasági fejlődéssel, semhogy arra szorítkozhatnánk, hogy a nemzeti érzés erősségét egyszerűen a gazdasági fejlődés függvényének tekinthessük.

A kelet-európai országokat nem utolsósorban az a paradox fejlődés jellemzi, melyben mind a polgárosodás előrehaladása, mind annak hiánya, akadályai, a nacionalizmus megelevenedésében s bizonyos különleges erejében öltenek testet. Igaz, a tőkésedő nagybirtok távolról sem igényli olyan mértékben a nemzeti piacot, mint a polgárság. Viszont azok a birtokos rétegek, amelyek már ráléptek a tőkés fejlődés útjára, eljutottak annak minimumáig, szükségszerűen – mint egyedek – szembekerülnek gazdaságaik javításának, fellendítésének számtalan problémájával, mint a társadalom része pedig szembekerülnek azokkal az akadályokkal, melyek az ország gazdasági és társadalmi elmaradottságából fakadnak. A Nyugat-Európával való összehasonlítás, az elmaradottság, a szegénység érzete kelti fel bennük elsősorban a nacionalizmus érzését, gondolatát.[2] Ez indítja őket a modernizálás felismerése felé, s a modernizálás annál inkább eshet egybe a nacionalizmus gondolatával, mivel az ország gazdasági és társadalmi elmaradottsága Magyarországon is együtt járt – ha nem is a balkáni országokkal azonos mértékben – a nemzeti függetlenség kérdésével.

A gazdaságát modernizálni akaró középbirtokos beleütközik a hitellehetőségek korlátaiba.

A XIX. század közepéig Magyarországon még nem épült ki

modern hitelszervezet. Az első pénzintézetet, ekkor még nem bank-, hanem takarékpénztári formában, 1836-ban alapították, s az első bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841. évi létesítése, szerény keretei ellenére sem talált hosszabb ideig követésre. 1848-ig mindössze nem egészen fél száz kicsiny, alapszabályaiban nem bankügyleteket, hanem jótékonysági célokat megjelölő, főként vidéki takarékpénztár alakult.[3] Nem volt modern hitelélet, és ennek megfelelően hiányzott a modern hiteltörvény is; változatlanul érvényben volt még az 1351-ben kibocsátott, ún. ősiségi jog, amely a nemesi birtokot elidegeníthetetlenné tette, s amely még a XIX. század első felében is lehetetlenné tette a jelzálog-hitelezést. Nem véletlen, hogy 1830-ban megjelent, Hitel című munkájában gróf Széchenyi István az előrehaladás, a mezőgazdaság modernizálása egyik legfőbb akadályaként a hitel hiányát jelölte meg.[4]

Akadályozta a modernizálást, hogy a nyugat-európai piaci lehetőségek kiaknázása a közlekedés középkori állapota miatt minduntalan nehézségekbe ütközött. A vízi utak még hajózhatatlanok, s csak a nagy reformer Széchenyi kezdeményezi a Duna és a Tisza szabályozási munkálatainak megindítását, a dunai hajózás megteremtését.[5] A tengelyen való szállítást a rossz utak, a partikuláris érdekek miatt elhanyagolt úthálózat hátráltatta. Az első vasút építéséhez az 1840-es években látnak hozzá; 1848 előtt mindössze 200 km hosszúságú vonal készül el, ami a szállítási lehetőségeket egyáltalán nem befolyásolhatja.[6]

Már mindezek a problémák felvetették az összehasonlítás, nem utolsósorban a Monarchia nyugati, Magyarországnál mindenképpen jóval fejlettebb tartományaival való összehasonlítás gondolatát, s élesztette a Habsburgokkal való szembenállás eszméjét. S még inkább erősítette ezt az összefüggést, hogy a Habsburgok gazdaság- és vámpolitikája – igaz, a magyar birtokos nemesség adómentességére hivatkozva – a nyugati tartományok gazdasági fejlődésének érdekeit tartotta szem előtt.[7]

Így fonódott egybe a modern gazdasági fejlődés előrehaladása *és* lassúsága a vezető magyar társadalmi osztályok tudatában, kapcsolódott egybe az ország modernizálásának igénye a nacionalizmus gondolatával, s épített hidat az 1948–49. évi polgári forradalomhoz és szabadságharchoz, melyben a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség kivívása egymást kölcsönösen kiegészítő, egymástól elválaszthatatlan feladatként jelentkezik.

Az 1848. évi forradalom és szabadságharc leverése után, jóllehet célkitűzése, ami a polgári átalakulást illeti, részben megvalósult, sok minden megváltozott az osztályok mozgásában, a nacionalizmushoz való viszonyában. A jobbágyság intézményének és a nemesi kiváltságoknak megszüntetése szabadabb utat nyitott ugyan a nagybirtok bérmunkára alapozott tőkés gazdasággá alakulásához, másrészt viszont fokozatosan kihúzta a talajt a volt nemesi középbirtok alól, amely nem tudott lépést tartani a nagybirtokkal, elvesztette az ingyen robotmunkát, és szenvedte az osztrák udvar 1848-at követő, megkülönböztető, megtorló intézkedéseit. Igaz, a magyar polgári átalakulás a föld egy részét meghagyta a középbirtokos osztályok kezén, de nem tudta ezt az osztályt a tényleges kapitalista fejlődés részesévé tenni. Földje volt, de az ingyen munkaerő megszűnt. Felszerelése nem volt, hiszen korábban a robotmunkát jórészt a jobbágy felszerelésével végezték, se tőkéje, hogy felszerelést vásároljon. Az osztrák kormány ugyan adott bizonyos megváltást a jobbágyfelszabadítás során elvett földért, de politikai okokból – a szabadságharc politikai, katonai vezető rétegét büntetve – épp a középbirtokosoknak teljesen jelentéktelen összeget juttatott. S ha kaptak is, ez még arra sem volt elegendő, hogy az addig adómentes birtokok után az 50-es években a modern adórendszer keretében kivetett adókat fedezze. A gabonakonjunktúra még olykor-olykor éltető injekciót ad ezeknek a birtokoknak, hogy aztán a sovány esztendők a rosszul gazdálkodó, pazarló, hitelhez nem –

vagy csak uzsorahitelhez (18–20% kamatra) – jutó középbirtokosokat mind alább nyomja, s számukat rohamosan apassza.

A középbirtokos rétegek számára vonatkozóan néhány távolról sem pontos adattal rendelkezünk, ezek is plasztikusan mutatják azonban e réteg rohamos apadását. 1848 előtt még 30 ezerre becsülték a birtokos középnemesség számát, 1867-ben már a 15 ezret sem érte el a 200-tól 1000 holdig terjedő birtokkal rendelkezők száma, mely a századfordulóra 10 ezer alá csökkent. Ezek a számok természetesen csak egyik oldalát mutatják be a dzsentri anyagi hanyatlásának, hiszen nem mutatják a birtokállomány csökkenését.[8]

A XIX. század első felének progresszív, az ország modernizálásával egybekapcsolódó magyar nacionalizmusa legfőbb hordozójának, a középnemességnek pályája ezen a ponton törik meg, és számos, e keretek között nem vizsgált politikai-társadalmi tényező mellett ebben fontos szerepet játszik, hogy e réteg, amely – ha kínlódva és nehezen is – rálépett a tőkés fejlődés útjára, most végképp leszorult róla, illetőleg nem volt képes ezen az úton továbbhaladni.

Ha nacionalizmusa korábban – s most tekintsünk el attól, hogy a soknemzetiségű Magyarországon a kibontakozó magyar nacionalista eszme kezdettől fogva egybekapcsolódott a többi nemzetiség gazdasági, politikai és kulturális elnyomásával – elsősorban az ország modernizálásával kapcsolódott egybe, úgy most már sokkal inkább a letűnt termelési viszonyokban gyökerezett. Többé nem a polgári átalakulás teljességéért szálltak harcba, hanem azokat az intézményeket védték, amelyek a gazdasági és politikai életben korábbi feudális kiváltságaikból szép számmal fennmaradtak, s éppen az ország teljes modernizálásának képezték legfőbb gátját. Ha korábban nacionalizmusuk egybeesik a kapitalizmus fejlődésével, most egy romantikus, antikapitalista, ugyanakkor rendkívül agresszív nacionalizmus kapott lábra. Ennek megértéséhez azonban már nem elégséges a tőkés agrárfejlődés vizsgálatánál maradnunk, szám-

ba kell vennünk a gazdasági fejlődés másik, mind fontosabbá váló mozzanatát, az ipar fejlődésének folyamatát.

Ismeretes, hogy Nyúgat-Európa országaiban, az úttörő Angliában már a XVIII. század végétől, a kontinensen a XIX. század első évtizedeiben lejátszódik az ipari forradalom.

A XIX. század közepén a nyugat-európai országokban az iparosodottság és városiasodás már jelentősen előrehaladt.[9]

A kelet-európai országokban viszont még a polgári forradalmak vagy a jobbágyságot eltörlő reformok után sem az iparosodás áll a gazdasági növekedés homlokterében.

Az agrárjelleg változatlan konzerválódása jellemzi Magyarország népességi viszonyait is. 1870-ben a 20 ezernél magasabb számú lakossággal bíró városok száma 33 volt. S bár ekkor az ország lakossága 15 509 455 főt tett ki, ebből az előbb említett városokban mindössze 1 078 465 fő lakott, vagyis az összes lakosságnak kereken 7%-a. 1890-re az említett kategóriába sorolható városok száma 38-ra emelkedett, s lakosságuk 1 710 482 főre, 63%-kal nőtt. Az összlakosság növekedése következtében azonban a nagyobb városok népességének részaránya csak 9,8%-ra emelkedett. A századforduló idején bekövetkezett nagy fellendülés hatására 1910-re a 20 ezres lakosságot meghaladó városok száma 62-re ugrott, s lakosságuk már elérte a 3 105 616 főt, vagyis a városi létszám több mint 81%-kal emelkedett, s erre az időszakra 18 264 533 főre emelkedő összlakosságon belül ezzel a városi népesség aránya 17%-ra nőtt[10] Ezek a számok azonban még mindig nem fejezik ki megfelelően az ország gazdaságának agrárjellegét. A városi lakosság struktúrája ugyanis nem egy esetben speciális jelleget öltött.

A magyarországi városok között nemcsak ipari, kereskedelmi, illetőleg közigazgatási centrumokat találunk; nem egy közülük továbbra is elsősorban mezőgazdasági jellegű volt, és a lakosság jelentős, nem egy esetben nagyobb részét éppen az agrárfoglalkozás kötötte le. A magyarországi városok két kategóriáját figyelembe véve, a 25 legnagyobb város lakosságának

16,2, a többi város lakosságának pedig csak 11,2%-a volt ipari foglalkozású 1890-ben.[11]

Bár az iparosodás legfőbb akadályát kétségkívül a korábbi feudális elmaradottság, illetve annak következményei, a gyenge belső tőkefelhalmozás képezte, az ipar izmosodásának a felszínen is könnyen felismerhető hátráltatója volt az Ausztria és Magyarország között fennálló közös piac, az ipari vámvédelem hiánya, ami az ipar legtöbb ágában – egyes élelmezési iparágaktól eltekintve – az erősebb osztrák ipar fölényét juttatta érvényre, s ami Magyarországot bizonyos fokig a Monarchia fejlettebb tartományai élelmiszer- és nyersanyagszállítójává tette, kialakuló ipari struktúráját pedig egészen sajátossá formálta.[12] Az osztrák és a magyar területek közötti színvonalkülönbség a kiegyezés után, a századfordulóig egyáltalán nem csökkent. Valóban érezhető volt az a feszültség, mely egyfelől a gazdaság, pontosabban az ipar tényleges helyzete és az iparosítás akadályai, másfelől az ipar fejlődésében rejlő ígéret között fennállt.[13] Tekintettel arra, hogy az iparosítás számos belső akadályának elhárítása a polgári forradalom és átalakulás befejezését kívánta volna meg, s mint ilyen, közvetlenül is beleütközött a magyar birtokos osztály érdekeibe, sokkal könnyebb volt az iparosodás problémáit kizárólag a közös vámterületből származó előnytelen helyzetre visszavezetni, s ezzel kapcsolatban a nacionalista érzelmeket felkelteni. Az önálló vámterület kérdése így vált a szakemberek, a gyáripari burzsoázia, a kis- és középpolgárság ügye mellett mindenféle politikai ellenzéki demagógia fegyverévé[14] a közös vámterület tízévenkénti megújítására vonatkozó tárgyalások alkalmával, s – főként a századforduló idején – szinte a legfőbb politikai kérdéssé. Az ipar elmaradottsága a követelés objektív alapjául szolgált, de a kérdésben mindinkább a politikai, nacionalista hangulatkeltés momentumai domináltak, amit jól mutat a kérdésre vonatkozó szakirodalom felületessége, illetve politikai kompromisszum esetén a gazdasági szempontok figyelmen kívül hagyása.

A nacionalizmus felszításában azonban Magyarországon nemcsak a kielégületlenség, az ipari elmaradottság játszott közre, hanem ismét sajátos módon a beteljesülés, az ipar meginduló fejlődése is.

A gyenge belső tőkefelhalmozás és a legtöbb országban a feudális múlt hagyományainak terhét cipelő, régi pazarló fogyasztásra berendezett nagybirtok hatására az ipari forradalom folyamatának tőkeszükségletét belföldi tőkeforrásokból nem tudták fedezni. Annál is kevésbé, mivel a XIX. század végén megindult kelet-európai ipari forradalom nem lehetett azonos az egy-háromnegyed évszázaddal korábban lezajlott nyugat-európai ipari forradalommal, s az időközben végbement jelentős technikai fejlődés révén már eleve nagyobb tőkeigényt, nagyobb üzemméreteket követelt, s egyidejűleg a gazdaság fejlesztésének komplexebb igényeit támasztotta – például a közlekedéssel kapcsolatosan is –, mint korábban. A XIX. század utolsó évtizedeinek nagyarányú nyugat-európai tőkeexportja vált tehát a közép-kelet-európai országok iparosodásának egyik legfőbb tényezőjévé.

A nagyarányú tőkekivitelre mi sem jellemzőbb, mint hogy Franciaország például a XIX. század első felében még alig exportál tőkét, a század közepén is évi átlagban csupán 82 millió frankot, a XIX. század utolsó évtizedeiben azonban már évente átlag több mint 500 milliót, 1898 és 1913 között pedig 1350 milliót.[15]

Németországban a tőkekivitel gyors növekedésére utal, hogy a nettó tőkefelhalmozódásnak az 1860-as években 13%-át exportálták, az 1880-as években viszont kereken 20%-át. Angliában 1875 és 1880 között 29%-ot, 1885 és 1894 között viszont több mint 51%-ot.[16]

Nemcsak a kivitt tőke mennyisége nőtt, de a befektetések jellege is lényeges változáson ment keresztül. 1852 és 1881 között a Közép-Európában befektetett 2,8 milliárd frank francia tőkéből például államkölcsön formájában folyósítottak 800 milliót, vasútépítésbe invesztáltak 1450 milliót. Az ipari és

pénzintézeti befektetések összege mindössze 550 millió frankra rúgott.[17] Az 1880-as évektől kezdve azonban egyre növekszik az ipari és pénzintézeti befektetések aránya. A közép-kelet-európai országok többségében a külföldi tőke indította meg a modern bankhálózat kiépítését.

Magyarországon mint a Habsburg-birodalom, majd mint az Osztrák–Magyar Monarchia részén már a XIX. század közepétől, vagyis más kelet-európai országoknál néhány évtizeddel korábban, nagy mennyiségű külföldi befektetéssel találkozhatunk. Közvetlenül az 1848. évi szabadságharc leverése után indulnak meg az első nagyobb osztrák befektetések, főként a vasút és hajózás, de ezzel kapcsolatosan a bányászat területén is. Az 1850-es évek folyamán a feketeszén-bányászat 100, a barnaszéntermelés 75%-a osztrák kézen volt, vagyis a szénbányászat megindítása lényegében osztrák tőkével történt. Hasonló volt a helyzet a cukoriparban is[18] Az 1867. évi kiegyezést követő nagy tőkebeáramlás idején az osztrák pénzcsoportok finanszírozták a nagybankok kialakulását, s továbbra is vezető szerepet vittek a közlekedés kiépítésében. A század utolsó évtizedeitől kezdve pedig az ipar magyarországi fellendülése elsősorban ugyancsak osztrák, részben egyéb külföldi csoportok nagyarányú befektetése nyomán bontakozik ki. Általában tehát elmondhatjuk, hogy a modern tőkés gazdaság kiépítésében Magyarországon a külföldi tőke vezető szerepet vitt.

Egészében a kiegyezéstől a századfordulóig terjedő mintegy három évtized alatt 1,5 milliárd korona külföldi tőkebefektetésre került sor a magyarországi vasúthálózat kiépítése során.[19] Államkölcsön formájában 1867–73 között 600, majd a századfordulóig további 1600 millió korona külföldi tőke áramlott az országba, elsősorban Ausztriából, de nem csekély mértékben Németországból és Franciaországból is. De hasonlóan ezekben az országokban helyeztek el mintegy 250 millió korona magyar községi kötvényt is.

A mezőgazdaság jelentette a külföldi tőke beáramlásának legfontosabb területét! Néhány osztrák bank részben közvetlenül

is nyújtott jelzáloghitelt a magyar nagybirtokosoknak. Összegszerűen ez a századfordulóig mintegy 400 millió koronát tett ki. Nagyobb szerepe volt viszont a magyarországi nagybankok által kibocsátott záloglevelek átvételének, 1873-ig mintegy 110, majd a századfordulóig további 650 millió korona értékben.

A magyarországi hitelintézetekbe fektetett tőke összegszerűen viszonylag alacsony volt: a századfordulóig ezt legfeljebb 200 millió koronára tehetjük. Természetesen jelentősége, figyelembe véve a budapesti nagybankok szerepét – itt található ugyanis a külföldi tőkeérdekeltség –, a magyarországi hitelélet és a magyarországi gazdasági élet egyéb szféráiban többszörösen túlnőtt számszerűségén.

Az iparban 1867 és 73 között még jelentéktelen (35 millió korona) volt a külföldi tőkebefektetés; a továbbiakban, főleg 1890 után, már gyors ütemben, közel 240 millió koronával gyarapszik. Ha az iparba fektetett tőkeösszegek nem is érik el az egyéb területek külföldi befektetéseit, mégis meghatározó lökést adtak az ipar kibontakozásának. Ezt mindennél jobban mutatja, hogy a századforduló idején a magyarországi gyáripar – részvényérdekeltség alapján – 42%-a teljesen külföldi kézben volt, s további 18%-ában, magyar tőkecsoportok részesedése mellett, jelentős külföldi érdekeltség található.[20]

A magyarországi kapitalizmus kialakulása tehát nagymértékben a külföldi tőke magyarországi tevékenységének függvénye és eredménye. A hazai burzsoázia megizmosodása a külföldi tőke nélkül, magából a belső felhalmozásból sohasem haladhatott volna olyan ütemben előre, mint az ezekben az évtizedekben ténylegesen történt. Hatása viszont a magyar nacionalizmus élesztése tekintetében ismét kettős volt. Részben felkeltette a magyarországi burzsoáziában is a hazai piac teljes uralmának igényét; ezt az igényt részben a fejlettebb osztrák tőkével szemben, annak kiszorításával is szerették volna érvényesíteni, s még határozottabban jelentkezik ez az igény az ország nemzetiségi területeinek helyi piacai teljes birtoklása, a nemzetiségi burzsoázia visszaszorítása terén.

Fontosabb s érdekesebb hatása is volt a hazai burzsoázia megerősödésének a nacionalizmus élesztésében. Nemcsak az ún. hazai és idegen tőke ellentétének az elmaradott országok fejlődésének bizonyos fokán oly sokszor tapasztalható sablonos problémájával állunk ugyanis szemben. A hazai tőke Magyarországon korántsem azonos az ún. magyar tőkével. A kapitalizmus fejlődése során ugyanis Kelet-Európa legtöbb országában a kereskedelemben és ennek révén az iparban fontos szerephez jutott a zsidóság.

Ez a folyamat Magyarországon tulajdonképpen a XVIII–XIX. századra nyúlik vissza, amikor a mezőgazdaságban megszilárdult a földesúri árutermelés, s ezzel párhuzamosan a nagybirtokosok az előző századokban folytatott kereskedő tevékenységgel végleg felhagytak. A nagybirtok termékeivel való kereskedés lehetőségei betöltetlenek maradtak. Így ez a terület részben görög és német, részben a régtől itt lakó, illetve a bevándorló zsidó kereskedők kezébe került,[21] akik jórészt átvették a birtokosoktól a gyapjút, a gabonát, a dohányt, a bort, és továbbították az osztrák piacokra. Márpedig Magyarországon a Habsburg-birodalom keretében és a sokáig fennmaradó hűbéri, jobbágyi kötöttségek között tulajdonképpen egészen 1867-ig, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttéig a kereskedelem, az Ausztria és Magyarország közötti, a magyar agrárcikkek és osztrák ipari termékek közvetítésével foglalkozó kereskedelem képezte a tőkefelhalmozás legfontosabb forrását. Az erősen akadályozott és úgyszólván hiányzó ipar, de a feudális pazarló fogyasztás változatlan uralma folytán a felhalmozás kedvezőbb lehetőségeivel rendelkező nagybirtok sem lehetett a tőkeakkumuláció fő területe. Így emelkedtek ki lassan a XIX. század első felében még szegény, a legcsekélyebb megélhetésért keményen dolgozó, jogilag teljesen elnyomott helyzetben a zsidóság köreiből lassacskán azok a kereskedők, akik 1848 előtt vagy az után mind komolyabb vagyonra tettek szert, s tekintélyes nagykereskedői vállalkozókká váltak. A kiegyezést követően, amikor a hazai burzsoázia

izmosodásnak indult, a betelepedő külföldi vállalkozók mellett főleg a német és zsidó kereskedő családok rendelkeztek befektetéshez szükséges tőkével, s a fellendülő alapítási konjunktúra, a hatvanas évek végének, a hetvenes évek elejének „gründolási láza" idején tőkéiket elsősorban ők fektetik a különösen gyümölcsöző pénzintézeti és ipari alapításokba. A századforduló körül a hazai nagybankok és az azokkal kapcsolatban álló nagyipar élén fontos szerepet játszanak az Ullmann, Fellner, Chorin, Weiss, Lánczy, Hatvany-Deutsch, Biró, Kornfeld stb. családok; a magyar nagytőke csúcsain nagy számban birtokolják a vezető pozíciókat zsidó tőkések. A századforduló körül már mintegy 800 000 főre tehető magyarországi zsidóság nagy többsége ugyan munkás – 35% –, illetve értelmiségi – 30 –35% –, de kétségtelen, hogy közülük került ki Magyarországon a nagyipari burzsoázia zöme, a mezőgazdasági tőkés nagybérlőknek majdnem a fele, a kereskedői és ipari közép- és kisburzsoázia elég jelentős része.[22] Mivel súlyuk a kereskedelemben is változatlanul jelentős, a lakosság széles körei előtt a kereskedő, a falusi házaló kereskedő és szatócs fogalma a „zsidó"-val azonosult. Nem lévén erős belső polgárság, az asszimiláció nem haladt olyan mértékben előre, mint Nyugaton, s mivel a zsidóság töltötte be jórészt vagy kizárólag a polgárság szerepét, a közfelfogás számára könnyen keletkezett a látszat, amit a nagybirtok s talán leginkább az elégedetlen dzsentri nagyhangon erősített, hogy a kapitalizmus térhódítása azonos a zsidóság térhódításával, hogy Magyarországon a kapitalizmus idegen, zsidókapitalizmus, s annak ellentmondásai, kinövései éppen a magyar fajtól való idegenségből erednek. A profitért folytatott konkurrenciaharc és az ösztönös romantikus antikapitalizmus tehát egyaránt nacionalista talárban lépett fel, s mint általában a legtöbb kelet-európai országban, az antiszemitizmus is a nacionalizmus elemévé változott.

A sajátos kelet-európai agrárfejlődés és kései, gyenge, külföldi tőkével és idegen vállalkozókkal meginduló iparosodás legfőbb tényei tehát egyértelműen mutatják, hogy Magyaror-

szágon mind a modern tőkés fejlődés megindulása, mind pedig annak viszonylagos hiánya, pontosabban elmaradottsága egyaránt a nacionalizmus felszításához szolgáltatott alapot. Áttekintésünk a nacionalizmus társadalmi és gazdasági összefüggéseiről nem volt mentes bizonyos absztrakciótól, amennyiben figyelmen kívül hagytuk Magyarország soknemzetiségű összetételét, mely az egész kérdést hazánkban különösen bonyolulttá, kuszálttá tette, s a nacionalizmus jelentkezését különösen élessé, szenvedélyessé fokozta. Az ország gazdasági fejlődése, bármennyire egyenlőtlenül ment is végbe az egyes területeken, ha néhány évszázadnyi késéssel is, befogta a kapitalizmus sodrába az ország nemzetiségi területeit is.

A nemzetiségek nacionalizmusának jelentkezésében – éppen polgári fejlődésének elmaradottsága folytán – eleinte igen nehéz a közvetlen anyagi s politikai bázist fellelni, sokkal inkább kitapintható a külső eszmei hatás, mely éppen a nemzetiségi nacionalizmus 1848 előtt sajátos – elsősorban kulturális területen jelentkező – kibontakozásában is mutatkozik. Azoknak a nemzetiségeknek az esetében (szlovák, román, ukrán, részben szerb), melyek lényegében feudális uralkodó osztályokkal nem rendelkeztek, a nemzeti mozgalomban éppen az 1848-as jobbágyfelszabadítás teremtette meg a szükséges gazdasági és társadalmi alapot. Innen veszi kezdetét a nemzetiségi burzsoázia még méreteiben meglehetősen lassú kibontakozása, mely mint a nemzeti mozgalom vezetője, viszonylag széles kispolgári birtokos paraszti réteget tud felsorakoztatni.[23] A jobbágyfelszabadítás létrehozta – persze korlátozottan – ezen erősen parasztnépek polgári földtulajdonát, és nagy számban kisbirtokos parasztokká tette őket. Ezeken a területeken is előrehaladt a mezőgazdaság tőkés fejlődése, de korántsem olyan ütemben, mint az ország mezőgazdaságilag központi területein. Mivel a magyar mezőgazdasági fejlődés elsősorban a gabonatermelésen alapult, a szerblakta Délvidék kivételével a többi nemzetiségi vidéket a maga rosszabb minőségű, gabonatermelésre kevésbé alkalmas, hegyes-dombos földjével a tőkés fellendülés kevés-

bé érintette.[24] Mindez két további problémával párosult. Egyrészt az ország ezen területein a földbirtok megoszlása sokkal kedvezőtlenebb volt az országos átlagnál. Az önálló fejlődésre képes, kapitalizálódó paraszti kisbirtok szerepe nem volt jelentékeny, s a legfeljebb 10 holdon aluli, életképtelen, az árutermelésbe még alig bekapcsolódó, a tulajdonosnak legfeljebb nyomorszínvonalat biztosító birtoktípus volt a legáltalánosabb. Hiszen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az 5 hektár föld a termékeny Alföldön egészen mást jelentett, mint a szlovák vagy erdélyi hegyvidéken. Míg a magyarlakta területek 48,3%-a volt például szántóföld, a román vidéken csak 30%, az ukrán vidékeken pedig 21,2%. (Természetesen kivétel volt e tekintetben a szerblakta Délvidék – 70% szántóföld és kert –, a szerb parasztság viszont lényegesen magasabb szinten is élt, mint a szlovák, román vagy ukrán.) Erdélyben például az 5 hektárra terjedő földdel rendelkező gazdaságok az összgazdaság 71,88%-át jelentették, és csupán 29,5% földterülettel bírtak.[25] Nem volt lényeges különbség Horvátország, Szlovákia és a többi nemzetiségi terület viszonylatában sem. A földterület aránytalan megoszlása a termelőerők különös fejletlensége mellett a paraszti parcellákat rendkívül alacsony termelékenységű, évről évre csak vegetáló birtoktípussá tette. Mindez a szociális feszültség csak tetőződött, s a szociális ellentétből a nemzetiségi ellentét felé hajlott azáltal, hogy a nagybirtok az ország nemzetiségi területein is túlnyomó többségben magyar kézen volt. A földbirtok hiánya, amit – okkal vagy ok nélkül – a nemzetiségi parasztság nyomora legfőbb, ha nem kizárólagos okának tekintett, ezeken a területeken gyakran nemzetiségi ellentét okává vált, s a nacionalizmus fő szító erejeként funkcionált.

Az agrárkérdés nemzetiségi aspektusáról s összefüggéséről a nemzetiségi nacionalizmus megerősödésében jó képet kapunk, ha figyelembe vesszük a következő adatokat. Magyarországon 1910-ben a lakosság mintegy 50%-a volt magyar, ezzel szemben az 1000 holdon felüli latifundiumok birtokosai

közül 91,4% volt magyar, s csak 8,6% tartozott az egyéb nemzetiségekhez. Ezzel szemben az 5 holdon aluli proletárbirtokok esetében 61,7%-ot találunk nemzetiségi tulajdonos kezén.[26]

Erdélyben például az 5 holdon aluli birtok 70, Szlovákiában 69,4%-a volt román, illetve szlovák kézen, az 1000 holdon felüli gazdaságok tulajdonosai között viszont már csak 5,7, illetve 1,4%-ban találunk szlovák és román nemzetiségűt. A nagybirtokosok többsége az előbbi területen 85,7, az utóbbin 83,6%-ban magyar volt. Ha nem is ennyire szélsőséges, mégis rendkívül aránytalan volt a középbirtok megoszlása is. A 100–1000 hold közötti földbirtokon 60% volt magyar, s csupán 20% szlovák vagy román tulajdonos.[27]

Mindezek az adatok világosan mutatják a magyar birtokososztály és a nemzetiségi parasztság között feszülő rendkívül éles ellentétet, mely a Magyarországon belüli szlovák, román, szerb, kárpátukrán nacionalizmusnak legfőbb gazdasági alapját képezte. Az agrárkérdésben jelentkező ellentét természetesen nem korlátozódott csupán a nemzetiségi területekre. A főleg a jobbágyi kiszolgáltatottságban élő cseléd, a földtelen vándorló agrárproletár vagy csekély parcelláján megélni nem tudó, földhiánnyal és a nagybirtokos versennyel megbirkózni nem tudó paraszt és földesúr ellentéte az egész magyar társadalmat feszegette, s olykor egyes kirobbanásában a magyarlakta területeken talán még élesebb volt. Mégis, ahol az agrárkérdésben rejlő szociális feszültség a nacionalista szenvedély alapjává tudott válni, ott a Monarchia további sorsa alakításában meghatározó jelentőséget nyert. Kapcsolódik ez a kérdés a gazdasági fejlődés másik alapvető problémájához, az iparosodáshoz, a burzsoázia kialakulásához is.

Az ipari fejlődés elégtelensége egyfelől, bizonyos fokú előrehaladása másfelől már a magyar nacionalizmus fejlődésének is egyik fontos összetevője. Ugyanez a folyamat játszódik le hatványozott mértékben a nemzetiségek viszonylatában is. Jóllehet, ha a különböző nemzetiségi területeket nem lehet egy

színvonalúnak tekinteni a gazdasági fejlődés általános szintje és még kevésbé az ipari fejlettség szempontjából, a magyar területekhez képest fennálló elmaradása mégis általánosságban is világosan kiütközik.

A lakosság nemzetiség szerinti megoszlása 1910-ben

	Mezőgazdasági keresők	Ipari
Magyar	55,0	30,4
Szlovák	70,8	20,0
Szerb	76,8	14,7
Román	86,3	7,8
Ukrán	89,2	4,9
Horvát	69,7	21,0

Miből adódott az ipari fejlődés elmaradása a nemzetiségi területeken? Kétségtelen, hogy a történelmi gyökerek, a földrajzi sajátosságok nem kis szerepet játszottak benne. Az ország nyugati s központi területei piac, közlekedés, az osztrák hatás befogadása szempontjából sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, mint a keletiek. S ezt a kedvező helyzetet akkor is csak részben sikerült ellensúlyozni, ha a nyersanyag- stb. feltételek inkább a nemzetiségi területek iparosításának kedveztek volna. Azokon a területeken, ahol a piac- és nyersanyaglehetőségek egybeestek, már az ipari fejlődés lényeges elmaradásáról nem beszélhetünk. Példaként említhetjük ebben az összefüggésben Szlovákiát vagy a Bánátot. Ezzel szemben a román, ukrán, illetőleg horvát területen az ipar fejlődése messze elmaradt a még viszonylag nem túl magas országos átlagtól is.

Egy ország ipari fejlődésében mutatkozó regionális eltéréseket a történelmi körülmények, a földrajzi fekvés, s számos

egyéb gazdasági tényező hatására természetesnek tekinthetjük. A soknemzetiségű Magyarország esetében azonban ezek a regionális eltérések a nemzetiségi ellentétek részévé váltak.

Egyes nemzetiségi vidékek, bár nyersanyag-lehetőségeik eléggé gazdagok voltak, nem léptek az iparosodás útjára, s jórészt megmaradtak az erősebben központi, magyarlakta területekre települő ipar nyersanyag-szállítójának. Míg az ipari forradalom Magyarországon a 80-as évektől indul, és az első világháborúig tart, addig az ország keleti része már erős hasonlóságot mutat azon Balkán országokkal, ahol ez a forradalmi átalakulás inkább csak a századfordulóval veszi kezdetét. Kárpátalja vidékén a hatalmas fakincs ellenére a kitermelésnél alig jutott tovább az ipar; a fát legnagyobbrészt feldolgozatlan állapotban szállították el, s a terület 600 ezer lakosából mindössze 5000 dolgozott a gyáriparban.[28] Horvátország területén, habár Magyarország lakosságának 12,5%-a élt itt, az ország gyári munkásságának csak 6,1%-a, az iparban található lóerő-kapacitásnak 5%-a, és az ipari termelésnek is mindössze 5%-a volt található. Néhány kivételtől eltekintve, helyi jellegű vállalatok alakultak, főként helyi malmok és egyéb élelmezési-ipari vállalatok. A bőséges élelmezési-ipari nyersanyagok közelsége sem csábított országos jellegű vállalatok alapítására, és a legnagyobb malmok Budapestre települtek. Valamivel volt csak kedvezőbb a román területek helyzete. Itt a lakosság 14,7%-a összpontosult,[29] viszont az ipari lakosságnak csak 9,5%-a.

Bizonyos fokig más típust jelentett a szlovák területek fejlődése. Az ipari forradalom befejeződése idején a szolvák területek – a Felvidék – iparosodottsági színvonala egyáltalán nem maradt el az ország egyéb területeinek a szintje mögött. 1913-ban a szlovák területek lakossága Magyarország népességének 16,8%-át tette ki, s a szlovák területen működő 817 gyár az ország ipari telepeinek 17,4%-át jelentette. A mintegy 100 000 gyári munkás, mely az előbbi üzemekben dolgozott, az országos létszám közel 20%-át érte el. Mindezek alapján a

szlovák részek üzemei állították elő Magyarország ipari termelésének 18,6%-át. A vasiparban 27, a papíriparban 54, a textiliparban 34% a megfelelő arány.[30] Az előző ágazatok kiemelkedő szerepét elsősorban a gazdag nyersanyagforrások, az utóbbiét a háziipar különösen erős elterjedtsége és fennmaradása alapozta meg.

Ha az északi vidék ipari fejlettsége az ország általános fejlettségi színvonalához képest aránylag magas fokon is állt, mégis rá kell mutatni, hogy a szlovák területeken levő legnagyobb vállalatok mind osztrák–magyar vállalkozók kezén voltak, de még a kisebb vállalatok zöme is a magyar tőke vállalkozása volt.

S ezzel rátérnénk a nemzetiségi területek ipari fejlődésének éppen a nacionalizmus jelenségével összefüggő másik legfontosabb kérdésére. Az a körülmény, hogy ahol megindult erőteljesebb iparosodás, ott is annak hasznát elsősorban a magyar és német tőkés rétegek fölözték le; az a körülmény, hogy a tulajdonosok között csak elvétve találunk szlovákot, románt stb., új színezetet ad ismét a nemzetiségi kérdés jelentkezésének. A nemzetiségi paraszt – magyar földesúr jórészt még a régi hagyományokból táplálkozó ellentétéhez most már a modernizálás alapján kapcsolódik egy új ellentétpár: a nemzetiségi munkás – magyar tőkés ellentéte. Egy 1904-es statisztikai felvétel szerint 6411 magyar, illetve német középiparos – 5 munkásnál többet foglalkoztató gyártulajdonos – mellett 368 volt mindössze a nemzetiségi vállalkozók száma (ebből 203 szlovák). De annak ellenére, hogy az ipari burzsoáziát illetően a szlovák részek tűnnek a nemzetiségi területek között a legfejlettebbeknek, itt is a helyi, egészen kis jelentőségű üzemektől eltekintve, a részvénytársasági iparvállalatok közül mindössze 11 található a szlovák burzsoázia kezében.[31] (Meg kell jegyezni, hogy ezek közül a nagyobbakban már a cseh tőke is megtalálható.) A román ipari tőke komolyabb méretű megjelenését még egyáltalán nem regisztrálhatjuk. Erdélyben a román ipari részvénytőke a befektetett tőke 2,9%-át tette ki.[32]

A nemzetiségi munkás és magyar tőkés ellentét mellett tehát a XIX. század végén már kiéleződött az uralkodó magyar és osztrák s az izmosodó nemzetiségi burzsoázia ellentéte. Igaz, a nemzetiségi burzsoázia az ipar területén meglehetősen korlátozott eredményeket ért el, a pénztőke felhalmozása bizonyos helyi gazdasági pozíciók megszerzése terén már inkább előrehaladt. 1890-ben még csak 30, 1904-ben több mint 100, a világháború kitörése körül már több mint 200 nemzetiségi pénzintézet működik, több mint 300 millió korona alaptőkével.[33] Különösen erős a román banktőke erősödése mintegy 150 pénzintézettel. Ezek a pénzintézetek nemcsak a nemzetiségi burzsoázia további megerősödésének képezik alapját, de újabb támaszul szolgálnak a nemzetiségi értelmiség, a nemzetiségi politikai pártok megszilárdulásához is. A kialakuló nemzetiségi burzsoázia és értelmiség[34] pedig annál is inkább tudja a nacionalizmus eszméjét saját szűkebb érdekeivel is egybekötni, mivel könnyen felhasználhatja, és élére állhat annak.

Az ellentéteknek, melyek a román, szlovák stb. paraszt–magyar földesúr, illetve nemzetiségi munkás–magyar tőkés ellentéteiben jelentkeznek, így a nemzeti követelések a szociális követelésekkel fonódnak egybe, s sokszoros visszhangra találnak.

A középburzsoázia s a hozzá kapcsolódó értelmiség áll tehát a XIX. század utolsó évtizedétől erősödő nemzetiségi mozgalmak élére. Kihasználva, hogy ellentéte a román, szlovák stb. munkással, paraszttal távolról sem éles, viszonylag széles támogatásra tud találni a nemzetiségi tömegekben, akik a magyar földesúrral, a magyar, sok esetben zsidó vallású tőkéssel szembeni ellentétek osztálytartalmát nem mindig felismerve, gyakran hajlandók voltak a nacionalizmus szirénszavára hallgatni, s osztálysérelmeiket egyszerűen a nemzetiségi elnyomásnak tulajdonítani.

Ezen a ponton szükséges megemlíteni, hogy a nemzetiségi vidékek kedvezőtlenebb földbirtokmegoszlása és általában gyengébb iparosodottsága az átlagosnál is nagyobb munkaerőfeleslegeket teremtett – csupán a szerb, román és szlovák ag-

rárproletariátus száma 1,4 millióra rúgott –, melyek helyi alkalmazást legnagyobb tömegeikben nem találhattak. Jelentős tömegeik hasonló sorsú magyar osztályostársaikkal együtt kivándorlásra kényszerültek, s a XIX. század végétől a világháborúig közel kétmillió nincstelen hagyta el az országot.[35] Az ipari munkássá válni saját környékén képtelen nemzetiségi nincstelenek nagy tömegekben áramlottak a nagyobb ipari elhelyezkedési lehetőséget kínáló fővárosba is, és mintegy törzsgárdáját képezték az alkalmi munkát vállaló, az iparban tanulatlan segédmunkásként elhelyezkedő rétegeknek.[36] Tovább élezte a különbségeket, hogy a legjobb piac- és szállítási lehetőségeket kihasználva, az ipar feldolgozó ágai legszívesebben Budapestre települtek. Itt volt található a gépgyártás 80%-a, a nyomdaipar majdnem teljes kapacitása. A nemzetiségi vidékeken viszont a nyersanyag-lelőhelyekre települő ipar inkább csak az elsődleges feldolgozást és kitermelést végezte. Ennek következtében a fizetési és béarányok a nemzetiségi vidékeken a tanulatlan vagy kevésbé kvalifikált munkát igénylő szakmákban sokkal kedvezőtlenebbek voltak, mint a belső, magyarlakta területeken. Így alakult ki végül is az a rendkívül kedvezőtlen és aránytalan bérmegoszlás, hogy míg a magyarlakta területeken a munkások alig több mint 30%-a kapott 14 koronán aluli bért, vagyis a legalacsonyabb, átlag alatti fizetést, addig a 12 legtisztábban nemzetiségi lakosságú megyében ez az arány az 50%-ot is meghaladta. És fordítva: az átlagos bérnél magasabb keresethez jutott a magyarlakta területek munkásainak 45%-a, a legtisztábban nemzetiségi területek munkásainak viszont csak nem egészen 25%-a. A nemzetiségi területeken végül is általában 20%-kal alacsonyabb volt a munkabér, mint az országos átlag, és 30%-kal kevesebb, mint a belső, magyarlakta területeken.[37]

Igaz, a nemzetiségi munkások körében a századforduló után elsősorban az erősödő munkásmozgalom, a Szociáldemokrata Párt ver gyökeret. De nem maradt hatástalan közöttük sohasem a nemzetiségi burzsoázia agitációja sem. Megkülönböz-

tett politikai helyzetük, rossz gazdasági és szociális körülményeik megfelelő gyú-anyagot termeltek ki bennük a sérelmeiknek, problémáiknak a nacionalista mozgalmak keretében történő megoldására is. A századforduló után tehát a nacionalista ellentét, jelentkezzék akár az osztrák–magyar ellentétben, akár Magyarországon belül a magyar és a többi nemzetiség közötti nemzetiségi ellentétekben, a Monarchia belpolitikai életének egyik fő kérdésévé vált. Számos, a gazdasági és társadalmi alapon túlvezető tényező befolyása és felülkerekedése döntötte el végül, hogy a soknemzetiségű Monarchia súlyos belső problémái milyen irányban oldódnak meg, a szociális, a társadalmi és a nemzetiségi kérdés bonyolult összefüggésében melyik tényező mutatkozik erősebbnek, s szabja meg a háború utáni új rendeződés fő irányát.

(1967)

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ

Az Osztrák–Magyar Monarchiával foglalkozó történeti irodalomban az utóbbi időben már szinte közhelyszámba megy az a megállapítás, mely a monarchia felbomlásának egyik okát a modernizálás hiányában látja. Bár kétségtelen, a modernizálás fogalma szélesen értelmezhető, a politikai, alkotmányos s a társadalmi jelenségek minden vonatkozását felölelheti, mégis a kérdés lényegét, alapját a gazdasági fejlődés problémájában ragadhatjuk meg. Így a modernizálás elégtelenségét is kifejezi, s tegyük hozzá, ez utóbbi kérdésben lényeges vita aligha lehet a tényeket ismerő szakértők között.

Ez azonban távolról sem azt jelenti, hogy a probléma vizsgálatában ne lenne számos nyitott kérdés. Mindenekelőtt bizonyos fokú finomabb megkülönböztetés szükségessége a kérdés statikus és dinamikus vizsgálatában, a fejlődési ütem és fejlődési szint elhatárolásában, az Osztrák Birodalom egész modern fejlődése, illetve a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő szakasz megkülönböztetésében, végül a *cui bono* osztály- és nemzetiségi szempontú felbontásában. Magam két problémát szeretnék ez alkalommal érinteni: a fejlődés ütemének s Ausztria és Magyarország gazdasági kapcsolatainak kérdését.

A statikus, illetve dinamikus vizsgálat mindenekelőtt azt követeli meg, hogy ne csak azt bizonyítsuk, amit már eddig is sokan tettek, hogy a monarchia gazdasági fejlettség szempontjából messze elmaradt a nyugati országokétól, de próbáljuk azt is kritikai vizsgálat tárgyává tenni, vajon a gazdasági fejlődés üteme hogyan viszonyult az élenjáró gazdasági ország-

gok fejlődéséhez, vajon a modern fejlődés mutatóit illetően a különbség csökkent-e, vagy nőtt. Nem kétséges ugyan, hogy bár a modernizálás gazdasági előfeltételeit illetően a monarchia nyugati felében már a XIX. század első felében számos lényeges mozzanattal találkozhatunk, s az ipari forradalom viszonylag korán megindult, mégis egészében a kiegyezés időszakára már lényeges fejlődésbeli szintkülönbség, elmaradottság tapasztalható nemcsak a kontinens nyugati felével, de Németországgal szemben is.

Bár a hiányos statisztikai adatok, a feldolgozási munka kezdetlegessége alapos tárgyi összehasonlítást még aligha tesz lehetővé, egy új disszertáció[1] értékes kvantitatív számításai mellett bizonyos összefoglaló képet is nyújt, midőn megállapítja, hogy a XIX. század közepén a monarchia fejlett nyugati felében az egy főre eső termelés csupán 25 százaléka volt az angol, és 75 százaléka a német termelésnek.

1849 után, mint ismeretes, Európában általános gazdasági prosperitás bontakozott ki, mely – természetesen bizonyos ciklikus ingadozásokkal – mintegy két és fél évtizeden át, 1873-ig tartott, s Franciaországban, de különösen Németországban igen nagy gazdasági előrehaladást eredményezett. Ausztria viszont – itt és a továbbiakban Ausztria alatt a birodalom, illetve a monarchia cislajtai területeit értem – a belső abszolutizmus és rendezetlenség, a zavaros külügyek s az azokból fakadó gazdasági zavarok következtében ebbe a felfelé ívelő periódusba csak részben tud beilleszkedni. Elég itt például olyan tényezőkre utalni, hogy még a gazdasági fejlődés szempontjából viszonylag kedvezőbb 60-as években is – az 1863–64-es rossz termés s az ezt követő hitelválság a londoni tőzsde áresése miatt, majd 1865 végén a vasiparban jelentkező válságjelenségek, továbbá az 1866-os pénzreform következtében, melynek súlyos gazdasági, kihatásai voltak az ezüstázsió csökkenése miatt[2] –, az osztrák gazdasági fejlődés nem volt túl gyors. Kétségtelen viszont, hogy a kiegyezés, egybeesvén a nemzetközi konjunktúraciklussal, óriási fellendülést idéz elő.

A vasútépítés, a szén- és vastermelés rohamos növekedése, a pénzintézeteknek gomba módra való szaporodása ezt elég egyértelműen bizonyítja.

Kedvező körülmények következtében – a kibontakozó szabadverseny ellenére Németország még nem elég erős, s versenyképessége korlátozott – a kiegyezést követő új struktúrának még inkább előnyei, mint ellentmondásai mutatkoznak-érvényesülnek az 1867–73 közötti kivételesen gyors gazdasági fellendülésben. Az 1873-as válság hosszú évekre veti vissza, mondhatnók: bizonyos értelemben évtizedekre csökkenti a gazdasági fejlődés ütemét, hiszen újabb gazdasági virágzás csak a 90-es évek közepére bontakozik ki. 1895 után még egy utolsó nagy korszaka következik a gazdasági növekedésnek, de már túl sok az ellentmondás: a társadalmi, nemzetiségi ellentétek éleződése nem segíti a gazdaság virágzását, lassúbb is a fejlődési ütem, és ez az időszak nem alkalmas a gazdasági elmaradottság behozására. Okai között a gazdasági szakirodalom már számosat – vagy talán valamennyit – felsorolt. (A külső piac gyenge fejlettsége; a nemzeti ellentétek; rossz társadalmi struktúra és az alacsony igényű belső piac; bizonyos kedvezőtlen szállítási és nyersanyagproblémák és a sort hosszan folytathatnánk.)

Egészében a monarchia osztrák területeinek gazdasági fejlődését a következő adatokkal jellemezhetjük:[3]

A foglalkozási struktúra alakulása %-ban

	Ausztria		Németország	
	Mezőgazdaság	Ipar	Mezőgazdaság	Ipar
1869	67,2	19,7	50,9	27,6
1890	62,4	21,2	42,6	34,2
1900	58,2	22,2	38,0	36,8
1910	53,1	24,0	35,1	37,9

Az osztrák ipari termelés fejlődése

	Tényleges áron millió korona	Változatlan áron	%	Egy főre eső	Változatlan áron
1865	770	762	100	17,22	17,06
1880	1026	1260	166	27,35	37,99
1911	4248	4642	600	74,48	81,41

	Szénfogyasztás	Vastermelés
	évi növekedése Ausztriában %-ban	
1850—1873	6,5	4
1873—1913	4,5	4

Az ipari fejlődés üteme az osztrák tartományokban

1865—85	4,09%
1880—1911	3,42%

Önmagában a két periódus közötti ütemcsökkenést nem tartjuk túl jelentősnek, s az összesítő adat, az egész korszakra vonatkozó évi átlag – 3,46% – nem tekinthető kedvezőtlennek, jóllehet elmarad Németország 3,7%-os évi ipari növekedési üteme mögött. Nagyjából ezt a képet más adatok is alátámasztják. Például az ebben a korszakban a gazdasági fejlődésnek oly pontos mutatója, mint a vasfogyasztás. Egészében még inkább megerősíti ezt a képet, hogy a XIX. század köze-

pén Ausztria egy főre jutó termelése 75, a világháború előttié már csak 58%-a volt a németországinak.

Ha Nyugat-Európa más országaival vetjük össze Ausztria fejlődési ütemét, úgy még kevésbé állíthatjuk, hogy a gazdasági fejlődésnek az a hulláma, mely a XIX. század végén s a XX. század elején az európai kontinens egészét átfogta – s egyesek szerint a második ipari forradalmat jelentette, amelyben (az elsővel szemben, ahol a textil, a vas és szén) a vegyészet, a villamos energia s a robbanómotor volt a döntő tényező –, nem terjedt volna ki Ausztriára. Nyugat-Európa 3%-os fejlődési üteme ugyanis átlagosan még alatta marad a cislajtai területek fejlődésének. Sőt tovább mehetünk: az európai kapitalizmus fejlődésének e nagy hullámát már az is jellemzi, hogy a monarchia Lajtán túli területeit is magával sodorja; Magyarország gazdasági fejlődésének üteme ez alatt a negyedszázad alatt a legkedvezőbb a magyar kapitalizmus történetében, de az osztrák Reichsrathoz tartozó elmaradott területeken is megindul bizonyos fokú iparosítás, mely ütemében – egyes számítások szerint – a századforduló után legalábbis lépést tart a fejlettebb területek gazdasági gyarapodásával.[4] Mindezt figyelembe véve, az egész monarchia ipari fejlődésének ütemét évi 3,5%-ra becsülhetjük.

Habár számításainkat inkább csak kezdeti lépésnek tekinthetjük, a probléma behatóbb kidolgozását illetően, úgy érezzük, nem megalapozatlan az a következtetésünk, hogy a monarchia gazdasági fejlődése – ha nem is tartott lépést a kor élenjáró országaival, Németországgal – ütemében megfelelt a korabeli európai szintnek. A modernizálás hiánya tehát nem magyarázható szimplán és egyszerűen valamiféle elégtelen gazdasági fejlődéssel. Pontosabban, a kérdés összefüggése bonyolultabb, amennyiben a monarchia esetében nem egyszerűen, illetve nem általánosságban a kevésbé fejlettből a fejlettbe való átmenet kérdése merült fel, hanem a fejlettségbe való átmenet speciális problémái egy soknemzetiségű ország körülményei között.

Mit jelentett a monarchia és soknemzetiségi összetétele – a kérdésnek tisztán gazdasági oldalát tekintve – a modernizálás szempontjából? Földrajzilag és történelmileg is, a monarchia a maga közép- és délkelet-európai elhelyezkedésével átmenetet testesített meg a nyugat- és kelet-európai fejlődés között. Így maga a kapitalista fejlődés különböző hullámokban – és nem egy időben – érte az ország különböző területeit.[5] Az egy birodalmon, illetve egy országon belüli fázis- és színvonalkülönbség azt az általános feszültséget különösen elmélyítette, ami egyfelől a gazdaság, pontosan: az ipar tényleges helyzete és az iparosodás akadálya, másfelől a gazdaság fejlődésében rejlő ígéret között fennállott.[6]

Ez a belső feszültség a soknemzetiségű birodalmon belül, ahol a fáziskülönbségek nagyjából bizonyos nemzeti területekhez is igazodtak, a gazdaságin túlmenő politikai tartalmat is kapott, s ez a politikai és gazdasági ellentét sajátos jelentkezése nemcsak a kielégületlenség, a gazdasági elmaradottság következményeként jelentkezett, de fennmaradt, olykor élesedett akkor is, mikor az új gazdasági fellendülés már a lehetőség és valóság bizonyos fokú összeegyeztetése irányába hatott, s az addig elmaradott területek modernizálása – nem utolsósorban a fejlettebb területek segítsége révén is – megindult. A gazdasági modernizálás megindulása, sőt viszonylag gyors üteme azonban távolról sem volt elégséges, hogy a monarchia gazdaságilag elmaradott területeit ténylegesen felemelje,[7] nem volt képes ténylegesen lépést tartani a viszonylag igen gyors népszaporodással (például éppen Galícia és Bukovina bírt a legmagasabb népszaporulattal), nem oldotta meg az agrárkérdést, s nem okozott olyan ipari fejlődést, hogy a fejlődés elmaradottságát, a kontinens nyugati felével szemben mutatkozó szintkülönbséget feloldja, másfelől újabb problémákat, ellentéteket – gazdasági, társadalmi és szellemi síkon egyaránt – ne teremtsen. A soknemzetiségű állam keretében a nemzeti ideológia – mely az európai kontinens számos országában éppen a feudális és tradicionális társadalomból a modern kapitalista

társadalomba való átmenetnek volt a kísérője, olykor vezérmotívuma – sokkal ellentétesebben hatott.

Kétségtelenül hiányzott valamiféle tudatos gazdaságpolitika, amely az egyenlő fejlődést s az ebből következő társadalmi és politikai felemelkedést biztosítja, másrészt viszont a nemzeti hegemóniáért folyó harc következtében nemegyszer a gazdasági szempontok – például Standort-elmélet – váltak másodlagossá.[8]

A monarchia politikai struktúrája számos gazdasági tényezőt tett érdektelenné vagy csökkentette értékét. Ennek ellenére a monarchia alapjában mégis egységes, 50 milliós piacot jelentett. S minthogy az újabb elméleti fejtegetések jelentős súlyt adnak a piac nagyságának, utalva a piac nagysága és a gazdasági növekedés közötti meghatározott korrelációra[9], az 50 milliós piac kétségtelenül meghatározott jelentőséggel bírt valamennyi terület és gazdasági ág fejlődésében. (A piac nagysága természetesen nemcsak a népesség számának, de a nemzeti jövedelem szintjének is függvénye.) Természetesen ismeretes, hogy a piac nagyságát nem egyszerűen a számban kifejezett kereslet, nem csupán az emberek száma vagy a fizikai terület határozza meg. Már Adam Smith hangsúlyozta a szállítási lehetőségek szerepét a piac kiterjedésének meghatározásánál. Végső soron a piac nagysága és a termelékenység szintje közötti összefüggés világos. A sajátos azonban az, hogy a piac és a termelés közötti általános korreláció éppen a soknemzetiségű jelleg miatt sokkal kevésbé volt szoros, mint elvont elméleti szempontból ez lehetséges lett volna. Magyarország piacának bizonyos elkülönülése mellett már a korabeli irodalom joggal utal arra, hogy túlzottan fennmaradtak éppen a tömegfogyasztási cikkeket illetően a helyi, illetve nemzetiségi szokások, bizonyos áruk iránti kereslet erős különbsége, mely körülmény éppen a tömegfogyasztásban rejlő termelési előnyöket hagyta kevéssé érvényesülni.

A jövedelemelosztás egyenlőtlensége nyilván ismét olyan tényező, amely a fejlődés lassítása irányába hatott. A kisüzemek

konzerválódása; az erős paraszti önellátás, a vásárlóerő nagy függése a terméseredményektől; a gyenge városiasodás (Ausztriában 59, Németországban 271 város volt 20 000 lakos fölött); a sok nemzetiség miatt szétszórt piac kiegészült a feudális arisztokrácia mammutjövedelmével, ami egészében ugyan az egy főre eső jövedelem átlagát nem szabta meg túl alacsonyan, de azon belül olyan abnormális egyenlőtlenséget okozott, melynek kihatásától a gazdasági fejlődés figyelemmel kísérése során aligha lehet eltekinteni. Végül kétségtelen, hogy a monarchia gazdasági sokoldalúsága – ha ugyan kisebb jelentőséget tulajdonítunk a természeti erőforrásoknak a növekedési ütem meghatározásában – mezőgazdasági és ipari nyersanyagaikban való gazdag ellátottsága mellett is bizonyos termelési tényezők tekintetében, például Németországhoz képest, határozottan kedvezőtlen helyzetben volt.[10] Szén- és vasérctermelése – mely a fejlődés eme szakaszában döntőnek tekinthető –, nem volt kétséges, bizonyos behozatalra szorult; a termelési költségek kedvezőtlenebbül alakultak, mint Németországban; és a gyenge vegyészeti és textilnyersanyag-ellátás, valamint a szén és vas egymáshoz való nem kielégítő közelsége is számos nehézséget teremtett.

Mindezek a tények nyilván szerepet játszottak abban, hogy Ausztria iparosodása – jóllehet, általában, ha egy fejletlenebb ország iparosodik, kezdeti fejlődési üteme gyorsabb, mint a fejlett országé –, ha nem is maradt el mögötte, nem haladta túl lényegesen az európai fejlődési szintet. Mint elmaradottabb országnak nagyobb erőfeszítésre lett volna szüksége a modernizáláshoz, mint a kontinens nyugati országainak, és ezt a többletet – nem kétséges – nem tudta produkálni.

Írhatjuk-e azonban – mint történészek – mindezt magának a kiegyezésnek a rovására? Vajon az adott korszakban valamiféle más megoldás lényegesen jobb feltételeit teremthette volna meg a gazdasági problémák megoldásának? Nyilván a kérdésfeltevés túlságosan absztrakt, és a válaszra nincsen meg a konkrét lehetőség. Egy valami azonban bizonyos: hogyha a

kiegyezést követő gazdasági fejlődés arra nem volt is elégséges, hogy a monarchia struktúrájában, soknemzetiségű összetételében lappangó kríziseket véglegesen áthidalja, arra alkalmas volt, hogy a terület egészét – természetesen nem jelentéktelen különbségekkel, sőt egyes esetekben egyenesen kivételekről is beszélhetünk – bevonja a nemzetközi kapitalizmus nagy fellendülési szférájába, s annak gazdasági eredményeit számos nagyváros felépítésével, viszonylag jól fejlett infrastruktúra, közlekedési hálózat kiépítésével, a tőkefelhalmozás meggyorsításával, az egy főre eső nemzeti jövedelem jelentős emelésével a monarchia egész területére nézve gyümölcsöztesse.

A fejlődésnek ezen pozitív oldala azonban a történelem mérlegén kétségtelenül kevésnek bizonyult.

Mégis, úgy véljük, a monarchia bukását a gazdasági alapokból levezetni vagy akárcsak elsődlegesen gazdasági okokkal magyarázni aligha lehet. Azaz nagymértékben a gazdasági növekedés folyamatát kísérő politikai és társadalmi – de tegyük hozzá –, ideológiai és pszichológiai tényezőket tartom ebben az összefüggésben döntőnek. Ha egy történész egyáltalán felveti a kérdést, miként kellett volna, miként lehetett volna, úgy kétségtelen, a modernizálás politikai, társadalmi, alkotmányos kérdéseit, azaz az államstruktúrát, a társadalomban és a politikai életben levő feudális maradványokat, a monarchiában kialakult egyoldalú nemzeti hatalmi viszonyokat, illetve azok megszüntetését jelölhetjük meg mint olyan tényezőket, amelyek a gazdasági fejlődést is gátolták, s a monarchia modernizálását akadályozták. A XX. század eseményei azonban aligha erősítik azt a meggyőződést, hogy esetleges föderatív megoldás a fejletlenségből a fejlettségbe való átmenet kínos, nehéz társadalmi és gazdasági folyamatát valamiféle harmonikus idillé tette volna; s a Duna-völgyi népek fejlődésének valóban megoldást nyújtó keretét képezhette volna.

A második kérdés, amit előadásomban érinteni szeretnék, a *cui bono* problémája, s evvel kapcsolatban Magyarország gaz-

dasági fejlődése a kiegyezést követően. A kiegyezés viszonylagos pozitív hatását Magyarország gazdasági fejlődésében még az a történeti irodalom sem vonta kétségbe, mely egyébként Magyarország elhelyezkedését az új rendszerben gazdasági szempontból rendkívül sötét színekkel ecsetelte. Az abszolutizmus, különösen az 50-es évek gazdasági pangása, bizonyos esetekben visszafejlődése után aligha lehetett kétségbe vonni a 67-et követő gazdasági fellendülést. Nem kétséges, hogy az ugrásszerűen növekvő agrárkivitel s a világhírű magyar malomipar megteremtése, az ezzel együtt járó tőkebehozatal, az infrastruktúra kiépítésének kezdetei s ennek hatása a magyar nehézipar kezdeteire olyan bizonyítékai voltak a magyar kapitalizmus gyors ütemű kibontakozásának, melyek összefüggése a kiegyezést követő liberális érával teljesen világos volt.

Mégis, az ország továbbra is erősen agrár jellege, a Lajtán túli területekhez képest viszonylagos elmaradása, a közös vámterület s az ebből fakadó iparfejlődési gyengeség, illetőleg torzulás oda vezetett, hogy még a meginduló marxista történetírás is egy ideig félgyarmati helyzetről beszélt. A magyar történetírásban ez a nézet fokozatos felülvizsgálatra került, s a nézetek változása és fejlődése plasztikusan érezhető volt az 1959-es és 64-es budapesti, az Osztrák–Magyar Monarchia történetével foglalkozó konferencia anyagában;[11] majd Hanák Péter az 1966. évi bloomingtoni nemzetközi konferencia alkalmából írt cikkében a két ország nemzeti jövedelmének összehasonlításával, valamint az alapvető árucsere-termékek árindexének szembeállításával gyökeresen elveti a régi képet, s arra a következtetésre jut: „Magyarországnak több haszna, mint kára volt a monarchiával való gazdasági kapcsolataiból."[12] A fogalmazás minden határozottsága ellenére – s természetesen a cikk fejtegetéseiből – elég egyértelműen kiderül, hogy Hanák véleménye szerint is a pozitívumok és negatívumok egész sora áll egymással szemben, s csak azok konfrontálása esetén húzhatjuk meg mérlegünket.

Mindenesetre a korábbi nézetek egyoldalúságának fontos tényezőjét képezte a kelet-európai ipari forradalom problémájának hibás szemlélete, az iparosítás folyamatának a gazdaság egész tőkés átalakulásának folyamatából való kiszakítása, az ipari forradalom és iparosítás előfeltételeinek figyelmen kívül hagyása.[13]

Rostownak híres tanulmányában[14] kifejtett gondolata az iparosodás, a *take off* előfeltételeiről nem jelent lényegesen újat Marxhoz képest, de nyilván sokoldalúbb, alaposabb az iparosításnak Sztálin által kifejtett sémájával szemben, amelyet már a 30-as években a kezdődő marxista irodalom és az 50-es évek elején a gazdaságtörténeti irodalom a XIX. századi magyar fejlődés vizsgálatánál elméletileg erősen figyelembe vett.

Kétségtelen, hogy technikai szempontból a folyamatos iparosodás előfeltételei általában radikális változást kívántak meg három nem ipari szektorban. Először a társadalmi alapok kiépítését; elsősorban a szállítás terén volt erre szükség, hogy lehetővé tegye az egységes nemzeti és a természeti erőforrások produktív kihasználását.

Másodszor műszaki forradalomra volt szükség a mezőgazdaságban. A korszakban lezajló folyamatok általában a népességszám nagyarányú emelkedésével és a városi népesség aránytalan növekedésével jártak együtt. A mezőgazdaság megnövekedett termelékenysége általában szükséges feltétele volt annak, hogy be ne fulladjon a modernizálás folyamata.

Harmadszor szükség volt az import megnövekedésére, amit egyes fölös nemzeti erőforrások hatékonyabb termelésével és piacra vitelével, valamint – ahol ez lehetséges volt – tőkeimporttal finanszíroztak.

A kelet-európai országokban, s ebben az összefüggésben Magyarországot is idesorolhatjuk, még a XIX. század harmadik negyedében vagy még később ment végbe a mezőgazdaság termelékenységének olyan emelkedése, ami lehetővé teszi az agrárlakosság nagy tömegeinek felszabadítását, az agrárnépesség jelentős részének átáramlását a nem mezőgazdasági ágazatok-

ba, lehetővé teszi továbbá a felduzzadt ipari centrumok ellátását s az iparosodással kapcsolatosan megnövekedett exportigények egyidejű kielégítését. Pontosabban úgy is mondhatnánk, hogy korábban hiányzott az ipari forradalomnak azon agrármegalapozása, egyesek megfogalmazása szerint az „agrárforradalom", mely Paul Mantoux[15] könyvének megjelenése óta mint az ipari forradalom előfeltétele eléggé elterjedt a gazdaságtörténeti irodalomban.

A modern gazdasági fejlődés kiindulópontja tehát Kelet-Európában és Magyarországon a jobbágyrendszer felszámolását követő időszakban, s Magyarországon különösen 1867 után az új lendületet nyert agrárfejlődés volt, s ez tekinthető az ipari forradalom alapvető előfeltétele megteremtésének. De ez a kezdeti időszak teremti meg nem csupán mezőgazdasági vonatkozásban ezeket az előfeltételeket.[16]

Utalhatunk itt mindenekelőtt a modern bankrendszer és közlekedés kiépítésére, a társadalmi alaptőke megszerzésére.

E ponton tehát a kelet-európai fejlődés sajátos vonásával állunk szemben. A jobbágyság intézményének eltüntetése utáni negyed–fél évszázadban nemcsak a mezőgazdaság tőkés átalakítása teremti meg az ipari forradalom lehetőségét, egyben szükségességét is; de a mezőgazdaság tőkésítésétől, modern fejlődésétől elválaszthatatlan hitelszervezeti és közlekedési hálózat kiépítése is fontos előzményt képez. Szemben Angliával, ahol az ipari forradalom jórészt megelőzte a közlekedés forradalmasodását és a modern bankrendszer kiépülését, s a kontinens nyugati országaival, hol legfeljebb egyidőben, párhuzamosan játszódtak le a folyamatok – Kelet-Európában és a Balkánon éppen a mezőgazdaság fejlődésének elsődlegességéből következő általános gazdasági előrehaladás, ezen belül a bankrendszer és a vasútépítés fejlődése egyengeti az ipari forradalom útját is.

A mezőgazdaság tőkés átalakítása, a modern bankrendszer és közlekedési hálózat kiépítése teremti meg csupán az ipari forradalom belső feltételeit, s egyben már feszítő igényt is tá-

maszt az iparosodás iránt. Ebből következik, hogy véleményem szerint részben revideálnunk kell nézetünket Magyarország gazdasági fejlődését illetően a kiegyezést követő negyedszázadban. A magyar történeti irodalom eddig is kiemelte, hogy a 90-es évektől – különösen a századforduló után – Magyarország ipari fejlődése igen gyors volt,[17] s a közös vámterület inkább torzulásokat, egyes területeken fékező hatást, semmint alapvető akadályokat állított ebben az időben az ország ipari fejlődése elé. Ezzel szemben viszont kiemelték a 67-et követő időszak lassú iparosodását, a monarchia két része közötti szintkülönbség fennmaradását, sőt növekedését. Véleményem szerint, ha figyelembe vesszük, hogy a 67–90-es éveket éppen az ipari forradalom belső gazdasági előfeltételei megteremtése időszakának tekinthetjük, mikor jelentős agrárnövekedés, tőkefelhalmozás s infrastruktúra kiépítése történik, s egy ilyen periódust a fejlődés szükségszerű követelményének tekinthetünk, akkor az egész növekedési probléma más megvilágításba kerül, képesek leszünk a tőkés fejlődés időben s tényezőkben sokkal körültekintőbb vizsgálatára.

Csak néhány adat ennek a negyedszázadnak gazdasági fejlődésére. 1867 és 90 között mintegy 10 000 km új vasútvonal épült, az állatállomány gyarapodásának számai (1869 és 95 között): szarvasmarha 4,4 millióról 6,8 millióra, sertés 4,4 millióról 7,3 millióra növekedett; a növénytermesztés a 70-es és 80-as évek termésátlagát figyelembe véve: a búzánál 96, a rozsnál 30, a kukoricánál 50%-kal növekedett, a burgonya és cukorrépa esetében megduplázódott, a bankokban felhalmozott tőke pedig 729 millióról 3282 millióra emelkedett.

Magyarország gazdasági fejlődésének reális vizsgálata egy másik kérdésben is újabb vizsgálatok megindítását követelte. Az iparosítás, a tőkefelhalmozás belső feltételeinek alakulása ugyanis már önmagában olyan sokoldalú tőkeszükségletet teremtett, melyet valóban belső erőforrásokkal, az agrárkivitel s a külkereskedelem növekvő termelékenysége ellenére is, a gyenge tőkefelhalmozás mellett, a kelet-európai országok nem

tudtak volna biztosítani. A nyugat-európai országok nagy részében is külföldi tőkebefektetések segítették a modernizálódás első periódusait. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a gazdasági fejlődés ezen szakasza a tőkekoefficiens igen erős növekedésével jár együtt, ebben az időben a tőke összetétele erősen változik, csupa olyan beruházást (vasút, folyamszabályozás, bányák) vagy nagyarányú tőkebefektetést igényel, hogy a megtakarítás, azaz a belső felhalmozás ütemét többszörösére kellene növelni a megfelelő növekedési szint eléréséhez. Bicinic jugoszláv közgazdász szerint a tőkekoefficiens ebben az időben 2 vagy 2,5-ről 4 usque 6-ra emelkedik. Tehát a ténylegesen meglevő 3,5–4%-os növekedés 14–24%-os szélső értékek között ingadozó belső felhalmozást igényelt volna. Nem kell bizonyítani, hogy erre a magyar gazdaság nem volt képes. Ezért már az ipari forradalom belső előfeltételeinek kialakulása is a legszorosabb összefüggésben áll a külföldi tőke tevékenységével, s méreteiben egyre növekvő, irányát tekintve egyre inkább az ipar felé forduló külföldi tőkebefektetések hozzák létre azt a külső feltételt, amely az ipari forradalom XIX. század végi megindítására vezetett Kelet-Európában.

A gyenge belső tőkefelhalmozás és a legtöbb országban a feudális múlt hagyományainak terhét cipelő, régi, pazarló fogyasztásra berendezkedett nagybirtok mellett az ipari forradalom folyamatának tőkeszükségletét a korábbinál sokkal magasabb szintű tőkefelhalmozás mellett sem tudták belföldi forrásokból fedezni. Annál is kevésbé, mert a XIX. század végén megindult iparosítás nem lehetett azonos a korábban lezajlott nyugat-európai ipari forradalommal, s az időközben végbement jelentős technikai fejlődés révén már eleve nagyobb tőkeigényt támasztott, nagyobb üzemméreteket követelt, s a gazdaság fejlesztésének egyidejűleg komplexebb igényeit támasztotta, mint korábban.

Magyarországon, mint a Habsburg-birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia részén már a XIX. század közepétől, vagyis más kelet-európai országoknál néhány évtizeddel korább-

ban, nagy mennyiségű külföldi befektetéssel találkozhatunk. Közvetlenül az 1848. évi szabadságharc leverése után indulnak meg az első nagyobb osztrák befektetések, főként a vasút és hajózás, de ezzel kapcsolatosan a bányászat területén is. Az 1850-es évek folyamán a feketeszén-bányászat 100, a barnaszén-termelés 75%-a osztrák kézen volt, vagyis a szénbányászat megindítása lényegében osztrák tőkével történt. Hasonló volt a helyzet a cukoriparban is. Az 1867. évi kiegyezést követő nagy tőkebeáramlás idején az osztrák pénzcsoportok finanszírozták a nagybankok kialakulását, s továbbra is vezető szerepet játszottak a közlekedés kiépítésében. A század utolsó évtizedeitől pedig az ipar magyarországi fellendülése elsősorban ugyancsak az osztrák, részben egyéb külföldi csoportok nagyarányú befektetése nyomán bontakozik ki. Általában tehát elmondhatjuk, hogy a modern tőkés gazdaság kiépítésében a külföldi tőke vezető szerepet játszott.[18]

Vegyük közelebbről szemügyre a külföldi tőkebefektetések legfontosabb formáit a magyar gazdaságban. Mint általában a XIX. század második felének tőkekivitelében, a Magyarországra irányuló tőkekivitelben is a vasútépítésbe fektetett tőke és az államkölcsön-üzlet játszotta a legnagyobb szerepet.

A magyarországi vasutak építésébe 1867–73 között mintegy 700 millió korona külföldi tőkét fektettek be – az összesen invesztált 1 milliárdból –, s bár különösen 1880 után Magyarország fokozatosan s mind nagyobb ütemben áttér az államvasúti rendszerre, a fő vasútvonalakba további 400 millió korona külföldi tőkebefektetésre kerül sor. Ez kiegészül az éppen ezekben az években kifejlődő helyiérdekű vasúthálózatba invesztált – igen nagyarányú – külföldi tőkével, kereken további 400 millióval. Egészében tehát a kiegyezéstől a századfordulóig terjedő mintegy három évtized alatt 1,5 milliárd korona külföldi tőkebefektetésre került sor a magyarországi vasúthálózatba.

A külföldi tőke másik behatolási területe az államkölcsönüzlet volt. Igaz, hogy az államkölcsönök nem tekinthetők kizá-

rólagosan gazdasági befektetésnek, hiszen különösen a kiegyezést követő esztendőkben az államapparátus kiépítésére is fordították bevételeit. 1880 után viszont a vasútépítés, illetve államosítás költségei s az infrastruktúra kiépítése jórészt innen nyertek fedezetet. Államkölcsön formájában végül 1867–73 között 600, majd a századfordulóig további 1600 millió korona külföldi tőke áramlott az országba, elsősorban Ausztriából, de nem csekély mértékben Németországból és Franciaországból.

A mezőgazdaság képezte a külföldi tőkebeáramlás harmadik legfontosabb területét! Néhány osztrák bank részben közvetlenül is nyújtott jelzáloghitelt a magyar nagybirtokosoknak. Összegszerűen ez a századfordulóig mintegy 400 millió koronát tett ki. Nagyobb szerepe volt viszont a magyarországi nagybankok által kibocsátott záloglevelek átvételének, 1873-ig mintegy 110, majd a századfordulóig további 650 millió korona értékben. A községi kötvénykibocsátás 250 millió korona külföldi tőkeimportot eredményezett.

Összegszerűleg viszonylag alacsony volt a közvetlenül magyarországi hitelintézetekbe fektetett tőke, a századfordulóig ezt legfeljebb 200 millió koronára tehetjük. Természetesen ennek jelentősége, figyelembe véve a budapesti nagybankok szerepét – itt volt ugyanis külföldi tőkeérdekeltség –, a magyarországi hiteléletben és a magyarországi gazdasági élet egyéb szféráiban többszörösen túlnőtt számszerűségén.

Az iparban 1867 és 73 között még jelentéktelen (35 millió korona) volt a külföldi tőkebefektetés, a továbbiakban, főleg 90 után ez már gyors ütemben közel 240 millió koronával gyarapodik. Ha az iparba fektetett tőkeösszegek nem is érik el az egyéb területek külföldi befektetéseit, mégis meghatározó lökést adtak az ipar kibontakozásának. Ezt mindennél jobban mutatja, hogy a századforduló idején a magyarországi nagyipar – részvényérdekeltség alapján – 42%-a teljesen külföldi kézben volt, s további 18%-ában, magyar tőkecsoportok mellett, jelentős külföldi részesedés található. A működő gyárak

alapításában, fejlesztésében tehát csak a gyáripar 40%-ában nem játszott szerepet valamely külföldi tőkeérdekeltség.

A külföldi tőke szerepével kapcsolatban egy kérdésre kell röviden rámutatni. Az 1850-es években kétségtelenül erősen tapasztalható volt az osztrák tőke beáramlása során, hogy nem a belföldi piacra termelő iparágak, hanem az exportra nyersanyagtermelésnek dolgozó iparokat fejleszti, azaz a beruházás ún. gyarmati típusát valósítja meg. Bár ennek a típusnak is vannak olyan hatásai, melyek hozzájárulnak a belföldi közgazdaság növekedéséhez.[19] 1867 után azonban érezhető egy fokozatos eltolódás, részben közületi, autonóm beruházások felé; 1890 után pedig a belföldi piacra termelő iparok felé, s a külföldi tőke régi típusú beruházásai visszaszorulnak, a belső tőkeképződés döntővé válik.

Mindezek után áttekinthetjük a tőkefelhalmozás legfontosabb mutatóit és eredményeit. 1867 és 1913 között a magyar gazdaságban, az előzőekben áttekintett tények alapján megállapíthatjuk, kereken 22 milliárd korona tőke halmozódott fel, amiből hozzávetőlegesen 17 milliárd kerülhetett tényleges befektetésre.[20] Ez utóbbi összegből 6,8 milliárd külföldi forrásokból származott. A dualizmus egész időszakára vonatkozóan a magyar gazdaság fejlesztésére történt befektetések 60%-a tehát belső felhalmozás, 40%-a pedig külföldi befektetések eredménye. A külföldi tőkebefektetések tehát nagymértékben indukáló hatásúak voltak a magyar gazdasági fejlődésre, előmozdították azt, akkor is, ha természetesen a megtermelt értéktöbblet egy részét kivitték az országból, akkor is, ha a befektetések kizárólag profit-, és nem nemzetgazdasági szempontokat vettek figyelembe. Ha azonban nem brosúrákban és eszmékben kialakult ideáltípusokban gondolkodunk, hanem a történeti és gazdasági fejlődés reális lehetőségeit és valóságát vesszük figyelembe, akkor egyetérthetünk avval a nézettel, mely szerint a kapitalista átalakulás szempontjából a fejlődés vagy stagnálás kérdése volt a döntő, s a fejlődés kelet-európai országokban – nemcsak s nem is elsősorban a közvetlen ese-

mények, pl. Magyarország esetében a kiegyezés és a közös vámterület miatt – az évszázados gazdasági elmaradottság s a feudális, tradicionális gazdaság súlyos maradványai következtében nem lehetett csak a belső felhalmozáson alapuló.[21]

A fejlődés a külföldi tőke nélkül elképzelhetetlen lett volna, jóllehet természetesen az a körülmény, hogy a gazdasági fejlődésben a külföldi tőke domináns szereppel bírt, ha az elmaradottságot csökkentette is, a fejlődés belső s nem utolsósorban társadalmi ellentmondásait növelte, és különösen a behatoló német tőke révén a politikai függetlenséget – tegyük hozzá: nemcsak a magyart – is veszélyeztette.

A jelentős, évente több mint 360 milliós befektetések nyomán a termelőerők viszonylag gyors fejlődésnek indultak, és a főbb termelési ágak számottevő termelésemelkedést értek el.

A mezőgazdaság termelése a kiegyezéstől az első világháborúig a következő fejlődést mutatta:[22]

Év	Folyó áron	Változatlan áron (millió K)	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867—1870	1950	1814	100	—
1900	3758	3758	207	107
1913	7740	5265	290	40

A XIX. század végén a termelés értéke több mint megkétszereződik, s a XX. század elején újabb 40%-kal emelkedik. A gyáripar termelésének emelkedését a következő adatok szemléltetik:

Év	Folyó áron	Változatlan áron (millió K)	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867[23]	240	175	100	—
1900	1400	1400	800	700
1913	3314	2539	1450	81

Az ipar tehát, a dualizmus kori Magyarországon rendkívül gyenge alapokról indulva, ugrásszerűen fejlődött, s a fejlődés még a XX. század elején is igen gyors. A közös vámterület bénító hatása kétségtelenül eltorzította az ipar struktúráját, egyes ágaiban lassította, de végső soron egyre csökkenő mértékben gátolta a fejlődést.

A mezőgazdaság és ipar átlagos évi fejlődésének üteme tehát a kiegyezéstől a világháborúig eltelt évtizedekben egészében 2,6, illetve 6%-ot tett ki. (A mezőgazdaság 1867-től 1900-ig évente átlagosan 2,5, 1900-tól 1913-ig 2,9%-kal növelte termelését. Az ipar 6,2, illetve 5,1%-kal.)

A nemzeti jövedelem, elsősorban az előbbi ágazatok fejlődése alapján, a vizsgált periódusban a következő növekedési eredményt érte el:[24]

Év	Folyó áron	Változatlan áron (millió K)	Index	Vátozás az előző periódushoz képest
1867	1330	1180	100	—
1900	3497	3497	296	196
1913	7112	5064	4530	46

A nemzeti jövedelem tehát a dualizmus időszakában több mint négyszeresére emelkedett. Ez a növekedés évente átlagosan 3,7%-os – 1867-től 1900-ig 3,9, 1900-tól 1913-ig 2,9% – növekedési ütemnek felel meg.[25]

A gazdasági fejlődés ezen tényei mindenesetre utalnak arra, hogy Magyarország kétségtelen erős gazdasági elmaradottságát, mely még az első világháború előtti időszakot is jellemzi, aligha lehet döntően az Osztrák–Magyar Monarchia, a közös vámterület számlájára írni, illetve, pontosabban annyiban, amennyiben a kiegyezés a társadalmi és politikai struktúra megmerevítését, a feudális maradványok konzerválását előmozdította. Az öröklött nyomorúságok egész sora kínozta meg a magyar gazdaságot, s akadályozta a gazdasági fejlődést (a földbirtokmegoszlás, a nemzetiségek egyenlőtlen részesedése a fejlődésben, erősen hierarchikus-szociális struktúra); ha mégis mindezekből a közös vámterület okozta gazdasági ellentmondások kerültek az érdeklődés előterébe, az elsősorban azokból a politikai, társadalmi és pszichológiai ellentétekből származott, amelyeket a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia a gazdasági fejlődés ellenére, bizonyos mértékig ahhoz kapcsolódva is fokozódó mértékben kitermelt, s melyek a gazdasági fejlődés kérdéséből is éppen a nemzeti ellentétekhez igazodó problémát tették az általános politikai küzdelem részévé.

(1968)

GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

Az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi és gazdasági problémáit számba véve, az összetartó és széthúzó, bomlasztó erőket áttekintve, Jászi Oszkár emlékezetes könyve óta szinte hagyománnyá vált a gazdasági életet centripetális erőként, az Osztrák–Magyar Monarchiát integráló tényezőként kezelni.[1] Diametrálisan ellentétes képet evvel a felfogással Jurij Křižek[2] csehszlovák történész adott, aki a Monarchia gazdasági fejlődésének fő vonásait elemezve, arra a következtetésre jutott, hogy a gazdasági élet legfontosabb új tendenciái éppen ellentétesen, centrifugális erőként hatottak, nem az integrációt, hanem a dezintegrációt mozdították elő. Kétségtelen, hogy a Monarchia gazdaságtörténetét behatóbban – s nem csupán egy nemzet szempontjából – elemző tanulmányon kívül, ismereteim szerint, senki sem tette magáévá ezt a meglehetősen szélsőséges nézetet, mégis a mű ösztönző hatása tagadhatatlan volt, s a Jászi-féle interpretáció egyeduralmát alaposan kihívta.

A 60-as évek végének újabb – nagyrészt magyar szerzők tollából (Katus L., Hanák P., Berend T. I.–Ránki Gy.) származó – irodalma a magyarországi gazdasági fejlődés aspektusából tett kísérletet a Monarchia gazdasági fejlődésének értékelésére, s ennek során – jóllehet ez nem állt kutatásuk középpontjában – ismételten beleütközött abba a lényeges kérdésbe, mennyiben jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági egységet, mennyiben valósított meg – természetesen a korabeli szinten – bizonyos gazdasági integrációt, illetve mennyiben érvényesültek vagy kerekedtek felül a gazdasági életben a dezintegrációs folyamatok, illetve tényezők. A megközelítés azon-

ban nem volt közvetlen. Szinte valamennyi szerző érdeklődésének fókuszában Magyarország helye és szerepe állt, s azt kutatták, milyen hatással volt Magyarország gazdasági fejlődésére a közös vámterülethez, a Monarchiához tartozás, alapjában gátolta vagy inkább segítette-e az ország termelőerőinek kibontakozását. Minél komplexebbé – mind kvantitatív adatait, mind közgazdasági agregátmutatóit, mind a nemzetközi gazdasági fejlődésben való elhelyezkedését illetően – válik a kutatás, annál erőteljesebbé válik a vélemény: Magyarország *adott* fejlődési szakaszában, az *adott* nemzetközi gazdasági és politikai körülmények között a Monarchiához való tartozás megerősítette és megkönnyítette a tradicionális gazdaságból való kibontakozást, az ipari forradalom, a *take off* szakaszba való belépést. A termelési tényezők viszonylag szabad mozgását – akkor is, mikor Európa már átlendül a század harmadik negyedében uralkodó szabadversenyes politikából a védővámos rendszerbe –, a nagy gazdasági egységet, a viszonylag széles fogyasztópiacot, s a gazdasági szempontból különböző fejlettségű és jellegű területek kölcsönös kiegészítődését szokták ebben az összefüggésben a közös vámterület előnyeként kiemelni. Ha ezek a tényezők igazak – s bizonyos, hogy a Monarchia soknemzetiségű jellegéből és sajátos államstruktúrájából fakadó korlátoktól eltekintve azok –, akkor joggal merül fel a kérdés: Ausztria és Magyarország között csupán vámszövetség állott-e fenn a dualizmus éveiben, vagy pedig jelentkeztek-e ezen túlmutató, szorosabb gazdasági egységet jelző folyamatok is.

Természetesen tisztázandó, miként tudjuk mérni a gazdasági fejlettség korabeli szintjén s a rendelkezésünkre álló statisztikai anyaggal az integrációs jelenségeket; a gazdasági élet milyen jelenségeit tekinthetjük ide sorolhatónak, s vajon az ilyen jelenségek gyarapodtak-e az idők folyamán vagy sem? Gyarapodtak-e ennél gyorsabban azok a jelenségek, amelyek nem az összeolvadás, hanem a szétválasztódás irányában hatottak? Tisztázandó az is, vajon a két országrész gazdasági kapcsola-

tainak szélesedése ralatíve növelte-e az egymásrautaltságot, az idők folyamán az önállósodás vagy az egybeolvadás tendenciája vált-e erősebbé.

Az Osztrák–Magyar Monarchia kapitalista gazdaságának kialakulása idején aligha feltételezhető, hogy a modern integráció kritériumaival bármit is kezdhetnénk. Az 1850-es években a gazdasági élet – amennyiben ebben az időszakban, mikor még javában folyt a helyi piacok egységes piaccá olvadása, beszélhetünk egységes gazdasági életről – erősebben Bécs centrumú volt, mint bármikor a későbbiek folyamán. A vasúthálózat, mely éppen a birodalom gazdasági egységét volt hivatott előmozdítani, egyértelműen és kizárólag Bécsre épült. Statisztikákkal ugyan nem rendelkezünk, de joggal feltehető, hogy a magyarországi külkereskedelem sokkal kizárólagosabban Ausztria felé irányult, mint bármikor később, a mezőgazdaság gyenge hitelellátása jórészt az Osztrák Nemzeti Banktól függött, s a modern magyar gyáripar, elsősorban a bányászat és a kohászat, szinte kizárólag az osztrák tőke tulajdonában volt. De ezek a tőkebefektetések túlságosan közelálltak az ún. gyarmati jellegű tőkebefektetésekhez, s a birodalom egysége nem valamiféle gazdasági érdekegyesítésen vagy annak felismerésén, hanem elsősorban a Habsburg-fegyvereken, a hódítás jogán nyugodott. Ezért, ha az integráció gondolata egyáltalán felmerülhet, úgy legfeljebb 1867-től, midőn a kiegyezés gazdasági oldala bizonyos reális érdekegyesítésen, érdekközösségen alapult. (Más kérdés, hogy mivel a közös vámterületet 1850-ben egy hódító hadsereg és a győztes császár hozta létre birodalma különböző területeinek erőszakos gazdasági egyesítése céljából, egy lélektani és érzelmi reakció – gyakran a racionális gazdasági érdekek ellenére – mindvégig érezhető volt ellene Magyarországon, és a közös vámterület a nemzeti sérelmek részévé vált, és többé-kevésbé az is maradt 1918-ig.)

Az 1867 előtti szakasz a Habsburg-birodalom történetében a nemzetközi munkamegosztás azon korai típusához hasonlított, amelyet világviszonylatban az európai államok ipari kész-

termékexportja, illetve a gyarmati és elmaradott területek élelmiszer- és nyersanyagtermelésének fejlesztése s a köztük kialakult csere jellemzett. Hasonlóság volt, de nem azonosság, hiszen sem Magyarország gazdasági, politikai, társadalmi fejlettsége, sem földrajzi helyzete, sem a Habsburg-birodalom koncepciójában elfoglalt helye, sem a két ország közötti gazdasági szintkülönbség nem engedett és nem feltételezett ilyen jellegű kapcsolatot. 1867 után viszont a magyar gazdaság integrálódása a Monarchia gazdaságába ellentétes tendenciákat mutatott. Egyfelől, tekintettel arra, hogy a kapitalizmus nagyobb arányú kibontakozása Magyarországon 1867 utánra tehető, és a helyi piacok egységesítése és nemzeti piac kialakulása, az árutermelés szélesebb térhódítása erre az időszakra esett. Ezért ebben az értelemben a magyar gazdasági élet sokkal inkább vált a Monarchia egységes gazdasági életének részévé, mint bármikor korábban. (Bármilyen mutatót tekintünk, akár áru-, akár tőkekapcsolatokat, a két terület gazdasági kapcsolatai állandóan és ugrásszerűen elmélyültek a dualizmus fél évszázadában.) Másfelől viszont az ellentétes folyamatokat nem tekinthetjük kevésbé lényegesnek. A magyar állam 1867-től visszanyert vagy pontosabban elnyert szuverenitása – melyet most már nem erőszak, legfeljebb kompromisszum, tegyük hozzá, mindkét országrész közvetlen gazdasági érdekeire alapozódó kompromisszum korlátozott – mindenképpen biztosított megfelelő gazdaságpolitikai szabadságot, hogy a magyar gazdaság modernizálódása és egységesülése mindenekelőtt Magyarországon belül történjék, s csak közvetve legyen a Monarchia gazdaságának része. A vasúthálózat Bécs-centrizmusa helyett Budapest-centrizmus alakult ki, a hiteléletben a budapesti bankok többnyire közbeiktatódtak Bécs és a magyar gazdasági élet egyéb szférái közé, a külkereskedelemben Ausztria részesedése, ha igen lassan ugyan, de csökkent, s a gyáriparban relatíve csökkent az osztrák tőke közvetlen uralma. Felmerül tehát a kérdés: mégis annak a nézetnek lenne igaza, mely szerint a gazdasági élet fejlődése a széthullás tendenciáit erősítet-

te? Annál is inkább, mivel eme objektív gazdasági folyamatok kitermelték a maguk társadalmi hordozóját (illetve e társadalmi hordozó, a burzsoázia segíti érvényre jutni e gazdasági folyamatokat), így a gazdasági érdekellentét gazdaságpolitikai, majd politikai ellentétté változott.

Úgy vélem, az igenlő válasz túlságosan leegyszerűsített lenne. Egyrészt a gazdasági integráció kérdését legalábbis két aspektusból lehet megközelíteni. Elméletileg legalább úgy elképzelhető nemzeti, illetve különböző állami keretek között kiépült gazdasági egységek egymás közti integrációja, mint egyes területeknek egy nagyobb, többnemzetiségű birodalom keretén belül kiépülő, szoros gazdasági kapcsolata. Mindkettő egy meghatározott szintű és jellegű munkamegosztást feltételezett, mely termékei és termelési tényezői intenzív áramlásában mutatkozik meg, és történeti tendenciájában a különböző, regionálisan összetartozó területek között szinte a belföldi gazdasági kapcsolatokhoz hasonló feltételeket teremt. Tehát szemben azokkal a véleményekkel, melyek a magyar gazdaságpolitikában látják a Monarchia gazdasági szétesésére vezető út leglényegesebb tényezőjét, úgy vélem, hogy a nemzeti érdekeket a monarchiai érdekeknek nem közvetlenül alárendelő gazdaságpolitika nem feltétlenül és minden körülmények között integrációellenes tényező. A kérdés az, hogy az összérdek és a nemzeti érdek összeütközése során melyik tényezőt mennyiben volt képes ez a gazdaságpolitika figyelembe venni. Az 1867-es kiegyezés gazdasági vonatkozásai csak abban az esetben maradhattak volna érintetlenül, ha a status quo szinte változatlanul fennmarad, vagyis egy gyorsan iparosodó Ausztriával továbbra is alapjában agrárjellegű Magyarország áll szemben, ha a nemzetközi viszonyok nem változnak, azaz a gazdasági kiegyezés világfeltételeiben sem történik módosulás. Ez a gazdasági kiegyezés ugyanis elméletileg a klasszikus és neoliberális közgazdaságtan tételeinek felel meg, mely abból indult ki, hogy elméletileg egy adott időpontban a nemzeti jövedelem maximalizálását a minden akadálytól mentes szabadkereskedelem biztosít-

ja, és minden ország a ricardói komparatív költségek tanának megfelelően olyan termékek előállítására specializálódik, melyek a legkedvezőbbek természeti és gazdasági adottságai szempontjából. (A ricardói példa: portugál bor – angol posztó, a magyar búza – osztrák posztó képletével helyettesíthető.) Ebben az értelemben a kiegyezés utáni gazdasági fejlődés a magyar mezőgazdaság gyors fellendülését – azokat a termelési tényezőket, melyeket pótlólagosan több termék előállítására lehetett felhasználni – biztosította, de ha a kiegyezés nem is tartalmazott volna maga is gazdasági ellentmondásokat – amennyiben hozzájárult a magyarországi gazdasági dinamizmus kibontakozásához, annyiban szükségszerűen tartalmazott –, akkor sem biztosíthatta a világpiac kínálati és keresleti rugalmasságának egyensúlyát, azt a helyzetet, hogy a magyar mezőgazdaságnak – a fejlődéssel bővülő – fölös termékei korlátlanul eladhatóak legyenek. A gazdasági kiegyezés teremtette egyensúly tehát több ponton is magában hordta a megbomlás tendenciáját, egyrészt, mivel Magyarország gazdasági érdekei csak akkor maradtak volna meg ennél a pontnál, ha a közös vámterületen belül iparosodása teljesen megáll. Ez azonban elképzelhetetlen volt még Ausztria (Cislajthania) szempontjából is, hiszen tisztán osztrák piac szempontjából is szükséges volt a fogyasztópiac bővülése, melyet kizárólag a mezőgazdaság fejlesztése révén nem lehetett volna biztosítani. Emellett Magyarország agrárjellegének konzerválása a belső gazdasági és politikai problémákat (fölös munkaerő, a burzsoázia jelentkezése és törekvései) még inkább elmélyítette volna, s még inkább robbanáshoz vezetett volna. A magyar kormány a gazdasági kiegyezés 10 évenként esedékes megújítása során nemcsak Ausztriával szemben támasztott követeléseket, de helyzetét az országon belül csak avval tudta stabillá tenni, hogy nem utolsósorban gazdaságpolitikai intézkedésekkel demonstrálta: a kiegyezés nem csupán a mezőgazdaság életképességét biztosítja. Másrészt még a mezőgazdaság fejlesztése is termelt ellentmondásokat, a magyar mezőgazdaság növekvő feleslege – különösen

a belső piac viszonylagos gyengesége miatt – nem nyerhetett elhelyezést az osztrák piacon, illetve csak akkor, ha ezt a piacot bizonyos értelemben lezárják a szabadkereskedelem elől, s vámok segítségével elsősorban a magyar mezőgazdaságban tartják fenn. Ebben az értelemben a szabadkereskedelemre épült koncepció szinte magában hordta belső ellentmondását, s önmagában vezetett a kiegyezés gazdasági koncepciójának, ha nem is gyökeres elvetéséhez, de lényeges módosításához.

A magyar piac jelentősége az osztrák ipar, az osztrák piac jelentősége a magyar mezőgazdaság számára, ez az alapvető földrajzi és gazdasági kapcsolat képezhette az integráció alapját. Kérdés, hogy a gazdasági fejlődés előrehaladásával e kapcsolat jelentősége nőtt-e, vagy csökkent. Mivel tudjuk azonban mérni ezt? Az árucsere mennyiségi növekedésével? Kétségtelen, ez igen fontos mutató. Jóllehet 1867-től nem állanak rendelkezésünkre megbízható külkereskedelmi statisztikák, 1882-től ezt folyamatosan nyomon kísérhetjük.

Magyarország behozatala Ausztriából

	millió K				
		%			%
1882[3]	736	100	1882—1884	761	100
1900	882	121	1899—1901	908	119
1913	1482	201	1911—1913	1531	210

Az osztrák gyáripari termelés alakulása

	folyó áron millió K				
		%			%
1880	2422	100	1880—1885 átlag	2823	100
1885	3225	133	1911	9400	333
1911	9400	388			

A táblázatokból szembetűnően levonható első következtetés, hogy az osztrák ipar fejlődése sokkal gyorsabb volt, mint a Magyarországra irányuló kivitel fejlődése. Tekintettel arra, hogy az osztrák kivitel Magyarországra szinte kizárólag – 90%-ban – iparcikkekből állott, nem követünk el túlzott hibát, ha a Magyarországra irányuló kivitel értékét összevetjük a gyáripari termelés értékével. Eszerint, míg a 80-as évek elején az osztrák ipari termelés mintegy 25%-a nyert elhelyezést a magyar piacon, addig az 1910-es években ez az arány mintegy 16%-ra, egyhatodra csökkent, jóllehet a Magyarországra irányuló export megkétszereződött. (Az árváltozás ugyan az exportnövekedést nagyobbnak mutatja a tényleges növekedésnél, de az árváltozás az ipari termelés értékét is növelte, így az export és az ipari termelés arányát lényegesen nem befolyásolhatta.) Ez a csökkenés a magyar piac relatív visszaesését jelenti az osztrák ipar szempontjából, vagy a belső piacnak a magyarországi piacnál gyorsabb fejlődését (ez az intenzívvé váló osztrák és cseh iparosítás következtében elképzelhető), vagy más külső piacok előtérbe kerülését. Talán pontosabb képet nyerünk viszont a magyarországi piac jelentőségéről, ha az osztrák ipari exportot nem általában az ipari termelés szintjéről vetjük össze, hanem a legfontosabb exportiparágak vonatkozásában próbáljuk felmérni az export és a termelés alakulását. Közismert, hogy az osztrák ipar fejlettsége és a magyar gyáripar fejletlensége következtében a textilipar jelentette az osztrák kivitel, illetve a magyar behozatal leglényegesebb tételét. N. Gross adatai szerint az osztrák textilipar termelése 1880-ban 726, 1885-ben 960, 1911-ben 2084 millió korona volt.[4] Ha tehát 80–85 átlaggal számolunk, akkor 833 millió korona = 100, tehát 2084 millió korona = 250, azaz mintegy harminc év alatt az osztrák textilipar termelése két és félszeresére emelkedett. (Tekintettel a textiliparban jelentkező árcsökkenésre, feltehető, hogy mennyiségileg nagyobb növekedésről van szó.)

Hogyan alakult ebben az időszakban a magyar textilipari

behozatal? A 80-as évek elején a magyar textilipari behozatal (a nyersanyag-behozatalt figyelmen kívül hagyva) 383,4 millió K-ra rúgott, és ez a behozatali szint a 80-as évek második felében stagnált, illetve visszaesett, majd a 90-es évektől ismét növekvő tendenciát öltve, a 10-es évek elején 651,5 milliós összeggel tetőzött. Ez mindössze 70% növekedést jelent értékben – mennyiségben, tekintettel a mintegy 25–30%-os árcsökkenésre, többet –, ami világosan utal arra, hogy a magyarországi export nem tartott lépést a legfontosabb osztrák exportiparágban sem a hazai termelés növekedésével. A 80-as évek adatai szerint a magyar felvevőpiac hihetetlenül magas részesedéssel – 44% – bírt az osztrák textilipar termelésében. (Az adat első hallásra talán megbízhatatlannak is látszik, figyelembe véve, hogy a cislajthaniai és magyarországi területek lakossága mintegy 60–40%-ban aránylott egymáshoz, s figyelembe véve az osztrák területek nyilván fejlettebb belső piacait. Az adat megbízhatósága mellett szól viszont, hogy a pamutiparban még a háború előtt is 35–40%-ra becsülték a magyar piac részesedését, másrészt, hogy a 80-as években még teljesen jelentéktelen magyar piac szükségletét szinte kizárólag az osztrák ipar elégítette ki, viszont az osztrák piacon az angol stb. áruk elég számottevőek lehettek.) A háború előtt viszont az osztrák textilipar termelésének mintegy egyharmada került Magyarországon elhelyezésre (megvizsgálandó, hogy az angol textiliparnak mekkora volt az exporthányada), ami ismét arra utal, hogy relatíve a magyar piac szerepe a legfontosabb osztrák exportipar fogyasztásában is csökkent. Hasonló tendenciát tapasztalunk más osztrák exportiparágak terén. A magyarországi papiros- és papirosáru-behozatal 9 millió koronáról 37 millió koronára emelkedett, a szükséglet emelkedése tehát igen gyors volt, de az osztrák termelés ezen időszakban közel ötszörösére (60 millió korona 1880–85; 293 millió korona 1911) emelkedett, tehát a magyarországi export relatíve itt is csökkent. A bőripar termelése 47 millió koronáról 277 millió koronára emelkedett, a magyarországi behozatal viszont 28 millió

koronáról csak 40 millió koronára. (Minden valószínűség szerint az osztrák gyáripar 1880–85-ös adata téves. A magyarországi behozatal kikészített bőr és bőráru vonatkozásában ebben az időben 50 millió koronára rúgott, ami több, mint az egész osztrák termelés. Még ha feltesszük is, hogy a kikészített bőrök egy részét az osztrák ipari statisztika nem is vette számításba, akkor is aránytalanul alacsonynak tűnik a bőripari termelés értéke. Számításainknál ezért is csak a bőrárut vettük figyelembe.)

A faipari termelés 93 millió koronáról 445 millió koronára emelkedett, egyidejűleg a magyarországi faáru-behozatal 15,3 millió koronáról 42,5 millió koronára. (Ehhez még hozzászámíthatjuk mintegy 50% értékben a megmunkált fát.) Az adatok azt mutatják, hogy a magyarországi piac nem volt túl jelentős, s szintén relatíve csökkenő tendenciát mutatott, 15%-ról 10%-ra. Vegyészeti ipar termelése 147 millió koronáról 351 millió koronára emelkedett. (Nyersolaj nélkül ugyanakkor a Magyarországra irányuló kivitel 15 millió koronáról 51,6 millió koronára emelkedett. Itt tehát némi emelkedés mutatkozik a magyarországi piac részesedésében: kereken 10%-ról durván számítva 15%-ra az 1886-os években.)

A vas- és fémipar termelése 201,3 millió koronáról 868 millió koronára emelkedett. (A több mint négyszeres növekedésben feltételezhető az áremelkedések szerepe is. A magyarországi behozatal viszont ugyanebben az időszakban 40,4 millió koronáról 134,7 millió koronára emelkedik; részesedése az osztrák ipari termelésben 20% a 80-as években, s 15–16% a háború előtt. Meg kell jegyezni, hogy itt az osztrák behozatal szerepe más országokhoz képest visszaesett. Még inkább ez volt a helyzet a gépbehozatal terén. Az Ausztriából származó gépbehozatal 19,7 millió koronáról 68,8 millió koronára emelkedett, azaz mintegy három és félszeresére. Az összes gépbehozatal kereken 18,8 millió koronáról 110 millió koronára).

Egyidejűleg az osztrák gépipar termelése viszont mintegy 103 millió koronáról 860 millió koronára emelkedett, azaz

több mint nyolcszorosára, így a magyarországi fogyasztópiac szerepe a 13%-ról 10%-ra esett vissza.

A részletadatok tehát egyaránt megerősítik, illetve igazolják, hogy a Magyarországba irányuló export nem tartott lépést szinte egyetlen fontos szektorban sem az osztrák ipari termeléssel, így a magyar és osztrák gazdasági életnek a külkereskedelmen, az áruforgalmon keresztüli mélyülő összefonódásáról aligha beszélhetünk. Ha megnézzük a kapcsolat másik oldalát, a magyar mezőgazdaság szempontjából az osztrák piac szerepét, akkor csak részben nyerünk hasonló képet. Megkíséreltünk bizonyos számításokat végezni, mindenekelőtt a magyar mezőgazdasági termelés értéke, valamint a magyar mezőgazdasági export értéke arányára vonatkozóan. Megbízható adataink az 1911–13-as évekre vannak a bruttó termelési értéket tekintve, e szerint 6,9 milliárd koronára rúgott a mezőgazdaság bruttó termelési értéke; ugyanebben az időben a mezőgazdasági kivitel Ausztriába – csak a gabonaféle, gyümölcs, vágóállat és egyéb állat – 659 millió koronát tett ki, melyet kiegészített még 240 millió korona értékű liszt és további mintegy 200 millió korona értékű egyéb mezőgazdasági, ipari termék. Ha az élelmiszeripari terméktől eltekintünk, akkor a magyar mezőgazdaság termelésének 9%-át exportálta, az élelmiszeripari exporttal együtt pedig mintegy 25%-át. A 80-as évek elejére a külkereskedelmi adataink megbízhatóbbak, ezek szerint a mezőgazdasági export Ausztriába mintegy 300 millió koronára rúgott, melyet 55 millió korona értékű lisztexport, továbbá 95 millió korona értékű egyéb élelmiszeripari termék egészített ki. Tekintettel arra, hogy a mezőgazdasági termelést mintegy 3500 millió koronára becsülhetjük,[5] az export értéke alig haladja meg a termelés 8%-át. Az osztrák piac szerepe tehát a magyar mezőgazdasági cikkek elhelyezésében nemcsak abszolúte, de relatíve is növekedett. Ezt fejezi ki, hogy míg a mezőgazdasági termelés 66%-kal növekedett (változatlan, 1913-as áron), ugyanezen idő alatt az export 120%-kal, s még ha kísérletet teszünk az áremelkedés figyelembevételére (mintegy

20%), akkor is több mint 80% a kivitel növekedése, azaz gyorsabb, mint a termelésé. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a mezőgazdasági kivitel némileg az élelmiszeripar felé tolódott el, mindenekelőtt a gabona, illetve a liszt vonatkozásában, a lisztexport értéke pedig négy és félszeresére emelkedett. A gabonakivitel 8 millió q-ról több mint 14,3 millió q-ra emelkedett; egyidejűleg a lisztkivitel 1,8 millió q-ról a 7,3 millió mázsát is elérte; relatíve növekedési arányát konstatálhatjuk. Ismeretes, hogy a mezőgazdasági kivitel nem minden vonatkozásban alakult így, az Ausztriába irányuló export sokkal gyorsabban növekedett, mint az export egész volumene, tekintettel arra, hogy az amerikai búza versenye és a német védővámok a magyar mezőgazdaságot jórészt a Monarchia területére szorították vissza, így a korábban nyugat-európai országokba exportált cikkek most a Monarchia 1906-tól magas vámokkal védett területén nyertek elhelyezést. Míg a 80-as években az Ausztriába irányuló gabonakivitel mintegy 60–65% volt, és a többi országra esett a kivitel 35%-a, addig a 10-es években az ún. vámkülföldi kivitel sohasem éri el az 5%-át a teljes exportnak. Szinte teljesen azonos tendenciát tapasztalunk a lisztkivitel esetében; itt mintegy 60% volt az osztrák területek részesedése vizsgálatunk kiindulási időpontjában, s több mint 90%-a a 10-es évek elején.

Egészében véve a kapott képet, egy olyan következtetésben összegezhetjük, hogy a magyar mezőgazdaság fejlődését az osztrák ipari fejlődés inkább húzta magával, a magyar mezőgazdasági fölösleg számára az osztrák piac abszolúte és relatíve növekvő piacot jelentett, azaz jelentőségében talán fontosabb volt, mint a Lajtán túli területek számára a magyar piac. A magyar mezőgazdaság ebben az összefüggésben kétségtelen jobban megtalálta a Monarchia nyugati területein a természetes kiegészítő területet, így a Monarchia két része közötti gazdasági összefonódás fontos kovácsolója volt.

Kétségtelen, hogy a gazdasági integrációnak a külkereskedelem fontos eleme – jóllehet tudjuk, nem kizárólagos, sőt in-

kább kezdeti eleme –, az is biztos viszont, hogy a nagyfokú árucsere, külkereskedelmi forgalom sem azonos mértékben fejezi ki két ország vagy állam gazdasági egybeolvadását. Nyilván egész mást jelent, ha a külkereskedelmi kapcsolatok intenzitása tudatosan szervezett nemzetközi ipari specializáción vagy kooperáción alapszik, mintha csupán a feleslegek és hiányok kiegyensúlyozására irányul. A Monarchia viszonylatában nem hiányoztak az ipari kooperáció és specializáció tendenciái, jóllehet inkább vállalati, mint állami szinten szervezték; mégis bizonyára közelebb járunk az igazsághoz, ha úgy véljük, hogy a külkereskedelmi kapcsolatok intenzitása inkább a hiányok és feleslegek kiegyenlítésén alapult. A hiányok és feleslegek viszont nem két azonos fejlettségi szintű, de más specializációjú ország eltéréséből, hanem a gazdasági fejlettség jelentős eltéréséből, a gazdasági fejlődés különböző stádiumából adódtak, ezért azt a kölcsönös függőséget, mely a két ország termelése és fogyasztása között kialakult, nem tekinthetjük egyenrangúnak. Elvileg az integráció nem teszi kizárttá, hogy ez a kölcsönös függőség nemcsak mellérendelt, de alárendelt is lehet. Ez a függőség azonban nem azonos azzal, amit a modern integráció követel. A modern integráció ugyanis arra a fejlődési szakaszra jellemző, amikor a nemzetközi munkamegosztás a technikai fejlődést jelző cikkek, a termelőeszközök növekvő forgalmán és cseréjén alapul. Erről pedig még Ausztria esetében is kevéssé volt szó, Magyarország ipari behozatalában éppen a gépek területén volt Ausztria részesedése viszonylag a legkisebb.

Mindezeket figyelembe véve, úgy vélem, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát – nem is beszélve most politikai, társadalmi berendezkedések súlyos elmaradottságáról – gazdasági szempontból sem tekinthetjük valamiféle modern integrációs alakulat előképének. Nem tekinthetjük azért, mivel belső gazdasági fejlettsége még távolról sem volt azonos azzal a szinttel, mely az integrációt modern értelemben szükségszerűvé teszi. Természetesen ez nem jelenti azt, mintha a Monarchia a maga

termelési sokoldalúságával mind a nemzetgazdaság különböző szektorai között, mind a nemzetgazdaság egyes szektorain belül nem nyújtott bizonyos integrációs lehetőséget, a viszonylag szélesebb piac következtében nem nyújtotta volna a nagyobb gazdasági területet, a nagyobb gazdasági egység szélesebb lehetőségét, nem segítette volna elő a csökkenő költségek és növekvő termelékenység érvényesülését. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy az árutermelés a Monarchia számos területén még a századforduló körül is igen alacsony volt, hogy a belső piac elég alacsony színvonala (még Magyarországon is, nem beszélve olyan elmaradott részekről, mint Dalmácia, Galícia, Bukovina), ami nemcsak az integráció érettséghiányára utalt, de magyarázta, hogy a számbelileg nagy piac miért nem adott olyan ösztönzést, illetve bázist a Monarchia gazdasági fejlődésének, mint az elméletileg egy fejlettebb ország esetében lehetséges.

(1972)

A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ KÉRDÉSÉHEZ

A modern gazdaságnak oly elkerülhetetlen követelménye a nemzeti keretek között kiépült gazdasági egységek egymáshoz kapcsolódása, hogy az utóbbi években Keleten és Nyugaton, a modern tőkés fejlődésben csakúgy, mint a szocialista gazdaság növekedése során kevés kérdésről esett annyi szó, mint éppen a gazdasági integrációról. A mai kérdések azonban történelmi kérdések is. Nem kaphatunk reájuk teljes választ, ha nem faggatjuk e táj, Közép- és Kelet-Európa modern gazdasági fejlődésének történeti útját is, az országok történelmileg kialakult gazdasági struktúráját és egymáshoz kapcsolódását. Nem az integráció történetét kívánom természetesen vizsgálni, hiszen ilyen – az integráció valódi értelmében, mely egyáltalán nem azonosítható a spontán piaci kapcsolatokkal, s nem is képzelhető el tudatos állami tevékenység nélkül[1], ami a most vizsgált időszakban még jórészt hiányzott – nem is volt, hanem azokat a folyamatokat, azt a történelmi utat, amely a mai integrációs probléma előzményének tekinthető, a gazdasági integráció – akár éppen negatív értelmű – előtörténetét képezte.

Nem részletesen dokumentált történeti monográfiával, hanem a fő folyamatok jellemzésére törekvő tanulmánnyal jelentkezem, előre is felhívom tehát az olvasó figyelmét, hogy ne várjon teljességet.

A modern tőkés gazdaság születésének periódusához kell visszanyúlnunk. E periódus az európai kontinens nyugati területein a XVIII. század végétől az ipari forradalom folyamatával tetőzött. Ennek eredményeként Nyugat-Európa országai a XIX. század közepére, második felére ipari országokká váltak, s 1870-ben hat nyugat-európai ország állította elő a világ ipari termelésének több mint 60 százalékát.[2] Közép- és Kelet-Európában nem így alakult a helyzet. Ez a terület már a XVI. század elejétől nem tudott lépést tartani a nyugati fejlődés tőkésedő irányával, az előrehaladás rendkívül lassú maradt, sőt torz kerülő utakra terelődött.[3]

A Közép- és Kelet-Európára általában jellemző folyamatok mellett a térség országai között is lényeges fejlődési, fejlettségi különbségek maradtak.

A Habsburg-Monarchia osztrák és cseh területei, ha megkésve is, de követték a fejlődés nyugat-európai irányát, ami a XIX. század végére a gazdasági struktúrának a nagyipar térhódítása jegyében történő, gyökeres átalakulására vezetett.

A Monarchia keleti területein, ezen belül Magyarországon, a különböző birodalmakhoz tartozó lengyel területeken és az Orosz Birodalomban a gazdasági fejlődés eltérő vonásokat mutatott. Nemcsak nagy a késedelem, de a XIX. és XX. század fordulója körül, amikor a jórészt külföldi tőkebefektetésekkel kibontakozó, sajátos ipari forradalom jellemzi ezen országok gazdaságát – kiépül az infrastruktúra, kibontakozóban van a gazdaság agrár-ipari szerkezete –, sem jönnek létre nyugati jellegű, modern ipari országok. A Balkánon pedig még az orosz–lengyel–magyar jellegű, sajátos ipari forradalom sem játszódik le. A Balkán nem tudott kimozdulni tradicionális agrár-elmaradottságából, a lakosság háromnegyede még a mezőgazdaságban dolgozott, s a meglevő kevés iparra még a kisipar túlsúlya volt jellemző.[4]

Mindezek hatására Közép- és Kelet-Európa országainak

többsége az európai ipari forradalom korszakának lezárulása után, az első világháborúig sem játszhatott más szerepet az európai gazdasági munkamegosztás rendjében, mint az iparosodott Nyugat agrár-kiegészítője.

A mezőgazdasági szállító, iparcikk-importáló szerepkör az európai munkamegosztásban természetesen csak rendkívül nagy vonásokban rajzolhatja meg az egyes közép- és kelet-európai országok gazdaságának más országokhoz fűződő kapcsolatát. Egy-egy ország, illetve terület valóságos összekapcsolódása más országokkal és területekkel az ipari forradalom után sokkal bonyolultabb volt. Annál is inkább, mivel ezekben az évtizedekben Közép- és Kelet-Európában alig voltak valóságos nemzeti államok, s a térség legnagyobb részén hatalmas, soknemzetiségű birodalmak terpeszkedtek. Ezek a birodalmak általában különböző jellegű és fejlettségű országokat, népeket szorítottak egyetlen mesterséges egységbe, s a birodalmi keretek a 70–80-as évektől Európa-szerte alkalmazott védővámpolitikával, fellendülő árutermeléssel és kereskedelemmel önmagukban is sajátos gazdasági integráció kialakulására vezettek. Ha Nyugat és Kelet általában az ipari és agrárterületek jellegzetes kapcsolatát mutatta, akkor a közép- és kelet-európai birodalmi egységeken belül is fellelhetők az iparosodó vagy iparosodottabb és a megrekedő agrárterületek összekapcsolódásai.

Nem feledhetjük el, hogy például az Osztrák–Magyar Monarchia – az első világháborúig 50 millió lakosra bővült – keretébe tartozott a nyugatias fejlődési útra térő Ausztria és a cseh tartományok, a sajátos kelet-európai ipari forradalmat megélt, agrár-ipari jellegű Magyarország, a legelmaradottabb, csak az ipari forradalom kezdetéig eljutó lengyel Galícia vagy a délszláv Dalmácia. A mintegy másfélszáz milliós lakosságú Orosz Birodalom egyetlen egységbe foglalta az orosz, ukrán, balti területeket, s ehhez az egységhez tartozott az úgynevezett Lengyel Királyság is. A 3–7 millió lakost számláló, formailag önálló balkáni államok még alig tudták elvágni a Török Biro-

dalomhoz kapcsoló köldökzsinórt. Megváltás fizetése, a régi birodalom terhei egy részének előírt átvállalása, külkereskedelmi megkötöttségek s általában a Török Birodalomnak a Balkánra vetődő árnyéka még a XX. század elején is, sőt tulajdonképpen a balkáni háborúkig besötétítette ezeket az országokat, és őrizte a volt nagy birodalom nyomait. Rájuk nem volt még jellemző a modern tőkés fejlődés dinamizmusa, s alig jutottak túl a feudális önellátás szintjén.

Mindez azt jelenti, hogy a modern gazdasági fejlődés Közép- és Kelet-Európa legnagyobb területein eleve nem nemzeti keretek között indult, hanem sajátos, nagy birodalmi egységek keretében, tehát, ha úgy tetszik, eleve sajátos – s nem modern, XX. századi értelmű – gazdasági integráció jegyében. Különösen hangsúlyoznunk kell a jelenség sajátosságát, hiszen sokkal inkább a spontán piaci hatások érvényesültek, semmint az integráció lényegétől elválaszthatatlan termelési, fejlesztési együttműködés; másrészt az integráció nagy birodalmi keretei tulajdonképpen a feudális formáció maradványai voltak. Ez természetesen meghatározta az integráció további lehetőségeit és jövőjét is. Ennek ellenére a történeti valóság rendkívüli leegyszerűsítése volna, ha e birodalmakon belüli munkamegosztásban, mint történetírásunk sokáig, csak az elmaradottabb szinten álló országok függő-kiszolgáltatott helyzetét, kifosztására való törekvéseket, egyszóval félgyarmati vagy félgyarmati jellegű függőséget látnánk.[5]

A széles birodalmi piacok előnyei

A birodalmi keretek, a széles kiterjedésű piacok olyan gazdasági lehetőségeket is teremtettek, amelyek a birodalmak minden részének jelentős előnyöket biztosítottak. A szélesebb piaci lehetőségek e birodalmakhoz tartozó országok és területek számára módot adtak arra, hogy gazdaságuknak ne minden ágát kényszerüljenek fejleszteni, hanem általában korlátozottabb

erőforrásaikat néhány, számukra az adott helyzetben legkedvezőbb területre koncentrálják. Így azután a nemzetgazdaság egyik vagy másik ága, az ipar egyik vagy másik ágazata különösen kedvező fejlődési lehetőségekhez jutott, hatalmas birodalmi piacok ellátására rendezkedhetett be. Ez természetesen csakis azért volt lehetséges, mert más nemzetgazdasági ágak, ipari ágazatok viszont a birodalmak más területein bontakozhattak ki, ismét csak összbirodalmi jelleggel. Egy-egy országra tehát a nemzetgazdaság és ipar erős aránytalanságai voltak jellemzőek: erősen kifejlett és úgyszólván teljesen hiányzó ágazatok ellentéte jelentkezett. A főként Łódz körzetében kialakult lengyel textilipar fejlődési lehetőségeit például rendkívül megnövelte, hogy az Orosz Birodalmon belüli vámhatárokat 1850-ben eltörölték, s széles piacok ellátására hatalmas textilközpont épülhetett ki. Az 1827-ben Ludwig Geyer által létesített első łódzi pamutüzem nyomán kialakuló textilközpont főként az 1880-as évektől válik birodalmi jelentőségűvé, s az 1860-ban még csak 28 ezer lelket számláló város a századfordulóra 325 ezer lakosú, nagy, ipari központtá bővült.[6]

De vegyük szemügyre közelebbről Magyarország helyzetét. A Monarchia piaci lehetőségei által nyújtott legfőbb előny kétségtelenül a mezőgazdaság modern tőkés átalakulásában jelölhető meg. A monarchiai hitelforrások, a széles, védett piaclehetőségek nélkül a XIX. század második felében csak összehasonlíthatatlanul gyengébb fejlődési eredmények alakulhattak volna ki, hiszen a korszerűtlen és ezért túlzottan költségesen termelő magyar nagybirtok nemcsak néhány évtizeddel később, de már ekkor elvérzett volna a nemzetközi verseny körülményei, a világpiacra utaltság viszonyai közepette.

A Monarchia védett piacai azonban nemcsak a magyar mezőgazdaságot védték, és a viszonylag gyors tőkés fejlődéshez járultak hozzá, de elég erős védettséget biztosítottak azáltal is, hogy a Monarchia közös pénzrendszere teljesen kiküszöbölte, ismeretlenné tette a devizaproblémát, s csökkentette a Monarchián kívüli külkereskedelem jelentőségét. (Ez utóbbi

mindössze akkora összegre rúgott, mint a nemzeti jövedelem egynyolcada, ami egyben azt is jelentette, hogy külkereskedelmi gondok sem terhelték az ország gazdaságát.)[7]

Mindez a viszonylag kicsiny és a modern tőkés fejlődés kezdetén álló ország számára sok szempontból előnyös volt, s jelentősen elősegítette a gazdasági növekedést.

A mezőgazdaság mellett az országon belül az ipar számára kedvező természeti-gazdasági adottságok kiaknázására is nagy erőkoncentráció jöhetett létre, és az egész ország, sőt bizonyos esetekben az egész Monarchia ellátására képes iparágak fejlődhettek ki.

Így jött létre a hatalmas malomipar, amely olyan tömegtermelésre rendezkedett be, hogy a technikai találmányok egész sorozatának bevezetését ösztönözte. Elsősorban a korszerű hengerszék révén olyan tömegtermelés vált lehetővé, hogy a magyar malomipar őrlési kapacitása meghaladta a hazai gabonatermelés mértékét is, s a balkáni gabona importjával, feldolgozott formában történő továbbszállításával jelentős tényező lett az európai piacon. Budapest az amerikai Minneapolis után a világ második legnagyobb malomipari központjává nőtt!

Valamelyest hasonló volt a helyzet a cukoriparban is, és az akkori szükségletekhez teljesen igazodó szénbányászat, vaskohászat, vasúti járműgyártás és viszonylag fejlett mezőgazdasági gépgyártás épülhetett ki.

Míg a magyar mezőgazdaság és egyes élelmezési ipari ágak az egész Monarchia ellátására rendezkedhettek be, addig az osztrák–cseh területek ipara főként ipari fogyasztási cikkek, textil-, bőr-, papír-, üvegáruk, bizonyos vasipari cikkek, számos gépipari ágazat, szerszámgépek gyártása stb. területén élvezhette ezt az előnyt. Olyan ágakban tehát, amelyekben vagy már korábbról is helyzeti előnyben, fölényben voltak, vagy a nagyobb képzettségű szakmunkásgárda, a nagyobb tőkeerő és a természeti adottságok révén előnyösebb helyzetet használhattak ki. A magyarországi textiláru-fogyasztás 70 százalékát

például még az első világháború küszöbén is osztrák–cseh gyárak elégítették ki.

A nagyobb birodalmi egységek keretében kialakult belső munkamegosztás tehát szükségképpen erőteljes egyoldalúságokat eredményezett, s igazodni, alkalmazkodni kellett a birodalom kialakult gazdasági struktúrájához.[8] Ez az ipari fejlődést sok ágazatban és éppen a modern iparfejlődés szempontjából fontos területeken hátráltatta, az erősebb osztrák–cseh versenynek szolgáltatva ki a magyar piacot.

A birodalmi keretek káros hatása: látszat és valóság

Az első világháború előtt fennálló, nagy monarchiák keretében a különböző népek együttélését nem az egyenjogúság, hanem az alá- és fölérendeltség, a politikai és kulturális eszközöket egyaránt alkalmazó nemzetiségi elnyomás jellemezte. A kölcsönös gazdasági kapcsolatokat ezért gyakran a fölényben levő nemzetek által alkalmazott erőszakos eszközök, az egyoldalú, előnyöket kikényszerítő presszió motiválta. Mennyire jellemző volt, hogy például a még 1828-ban alapított Lengyel Bank igen kiterjedt, hatásos gazdaságfejlesztő – vasútépítő, vasipari alapító stb. – tevékenysége hamarosan szemet szúrt a cári kormányzatnak, s a lengyel gazdaság önállósulásának akadályozására 1869-ben a Lengyel Bankot – önállóságát egyszerűen megszüntetve – a pétervári pénzügyminisztérium hatáskörébe vonták, majd 1885-ben felszámolták és az Orosz Állami Bank fiókjává alakították, ami egy csapásra véget vetett a bank addigi tevékenységének.

De nem is elsősorban a beavatkozás direkt eszközei és módszerei voltak a döntőek. Az elmaradottabb területek szempontjából az is eléggé kedvezőtlen volt már, hogy a széles közös piacokon a fejlettebb, iparosodott partnerrel szemben semmiféle mesterséges védelmet nem alkalmazhatott. Abban a korban ugyanis, amikor elsősorban az 1870-es évek végétől, az

1880-as évektől kezdve egyre erősebben hódított tért a védővámos elzárkózás gondolata és gyakorlata, amikor lassanként egész Európa ilyen fegyverekhez nyúlt már, sőt maguk a nagy birodalmak is körülbástyázták határaikat erősebb, iparosodott nyugati partnereikkel szemben, nyilvánvaló hátrányokkal járt, hogy a birodalmak agrárjellegű területei – mint kezdetben, a merkantilista protekcionizmus idején sem – nem élhettek ilyen eszközökkel. A formailag egyenlő lehetőségeket biztosító közös piacokon, az egyes területekre háramló előnyök mellett bizony jócskán szenvedték a fejlettebb partner fölényéből származó ismert hátrányokat. A probléma tulajdonképpen nem az önálló vámhatárok vagy akár egyszerűen az önálló nemzetállam kereteinek hiányában rejlett.[9] Az ipari forradalom nyugati jellegű átalakulásán túljutott és az agrárjellegből kivetkőzni még képtelen országok gazdasági kapcsolatait, az állami önállóságtól majdnem függetlenül, általában jellemezték az előbb említett egyenlőtlenségek és az alá- és fölérendelés jellegzetes viszonyai.

A formailag, politikailag részben önálló balkáni államok fokozott gazdasági elmaradottságuk következtében a nyugati hatalmaktól még kiélezettebb formákban szenvedték a gazdasági alárendeltség és egyenlőtlenség hátrányait. Gazdasági kiszolgáltatottságuk a századforduló körül már oda vezetett, hogy nemzetközi pénzügyi ellenőrzés alá kerültek, s az állam bevételi forrásainak legnagyobb részét zálogként lefoglalták. Szerbia 1895-ben, Görögország 1897-ben, Bulgária 1902-ben került erre a sorsra. Ezzel kapcsolatban állapítja meg a kérdés egyik külföldi kutatója: „Minden független állam elég kötelet vásárolhat, hogy felakassza magát, ha eleget fizet érte."[10]

A fejlettebb ipari államok és az elmaradottabb agrárországok közötti sajátos munkamegosztás, illetve az ebből fakadó nemzeti sérelmek képe nem lenne teljes, ha ebben az összefüggésben nem említenénk meg a fejlettebb országok tőkecsoportjainak, vállalkozóinak befolyását az elmaradottabb partnerek gazdaságában. Nemcsak a külkereskedelemben érvényesültek

ugyanis kedvezőtlen egyenlőtlenségek, de az elmaradottabb országok gazdaságában, legyenek ezek az országok önálló nemzeti államok vagy birodalmak részei, a belső felhalmozás gyengeségéből fakadóan a gazdaság uralmi pozíciói külföldi csoportok kezében voltak! Az önálló, kicsiny Románia olajiparában például mindössze 8 százalék hazai tőkerészesedés volt az uralkodó nyugati érdekeltségek mellett, s a feldolgozó ipar részvényállományának – a világháború előtt – egyenesen 80 százaléka volt külföldi kézen. A nagyhatalmi helyzetben levő Oroszországban 1914-ben az összes banktőke egyharmada, az iparba fektetett tőkének mintegy fele volt külföldi kézen, ezen belül azonban a bányászat és kohászat több mint 80 százaléka! Az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Magyarországon még a világháború előtt is a nagybankok részvényállományának több mint fele, az iparvállalatok 36 százaléka külföldi kézen volt. A balkáni országok esetében – s ez fokozta a kérdés jelentőségét – főként a nyersanyag-kitermelés külföldi monopolizálásáról volt szó, míg a gazdag ásványi kincsek belső feldolgozása majdnem teljesen hiányzott.[11]

A közép- és kelet-európai országok burzsoáziája tehát még saját országterületét sem tudhatta saját vadászterületének, és sokszor kellett megelégednie a gyengébb partner kedvezőtlen szerepkörével.

Európa e táján tehát nemcsak a modern tőkés fejlődés nemzeti piacot teremtő hatására bontakozik ki az erős nemzeti törekvés, a nacionalizmus, de különösen felerősítik azt a fejlődés súlyos akadályai, a fejlettebb, iparosodottabb államokkal szemben kialakuló alárendelődés, a külföldi tőke erős pozíciói saját országaik területén. S mindez a feudális elemeket konzerváló, feudális eredetű, nagy birodalmak keretei között zajlott, amely keretek önmagukban is konzerváló hatást gyakoroltak az országok közötti gazdasági kapcsolatok tőkés továbbfejlődésére. Az elmaradottabb, a nemzetközi vagy birodalmi munkamegosztásban sok kedvezőtlen, hátrányos hatásnak kitett országok uralkodó köreiben és az általuk befolyásolt nemzeti

tudatban – s a befolyást elősegítette, hogy a kialakult és konzerválódott munkamegosztás következtében az agrárjellegű területeken a proletariátus csak kevéssé fejlődhetett ki – az első világháború előtti évtizedekre mindez úgy jelentkezett, mintha az elmaradottságnak, a nemzetközi munkamegosztásban elszenvedett sérelemnek egyszerűen csak a nemzeti önállóság hiánya vagy nem teljes biztosítottsága lenne az oka, mintha a minél szilárdabb nemzeti keretek kivívása vagy megerősítése, a fejlettebb partnerek minél teljesebb kirekesztése, vagyis a minél biztonságosabb nemzeti elzárkózás hozhatna csak gyógyírt e szinte kizárólag nemzetinek vélt sebekre. E feszítő nemzeti törekvések az első világháború után kerültek a megvalósulás stádiumába.

Nemzeti elzárkózás a két világháború között

A politikai és gazdasági tényezők szövevényes együtthatására az első világháború tűz- és vérözönéből a kontinens keleti felén vagy a fegyvert ragadó proletariátus társadalmi forradalma, vagy éppen az ezzel szembeszegezett nemzeti törekvések, a nacionalista felbuzdulás vad indulatai segítségével keresték a kibontakozás útjait. Az orosz forradalom győzelme Kelet-Európa hatalmas területein teremtette meg a társadalmi-gazdasági fejlődés új példáját. A forradalmi Oroszország megbirkózott a különböző jellegű, de egyaránt nemzeti színekbe öltözött ellenforradalommal és az imperialista külső beavatkozással. A környező államokban azonban az utóbbiak kerekedtek felül.

A nacionalizmus tetőzésének évei voltak ezek, amikor a nemzetiségek feletti uralmat elveszítő magyar uralkodó osztályok fékevesztett irredentizmusa fenyegetett, s a korábbi nemzeti sérelmekért is elégtételt kívántak a háborút követő rendezésből önállóságuk megerősítésével kikerült államok. A nagy birodalmak széthullottak, Közép- és Kelet-Európa politikai térképe a háború után úgyszólván teljesen átalakult, a

nagy, egy színnel jelzett területeket sokszínű, kicsiny foltocskák váltották fel. A 7–15 millió lakost számláló kicsiny országok tömege indult harcba a gazdasági létért, mégpedig a korábban is feszítő nemzeti törekvések vezető politikai áramlattá, gazdaságpolitikai irányvonallá izmosodása jegyében.

A PROTEKCIONIZMUS ÉS HATÁSA

A háborút követő gazdasági káoszban az új közép- és kelet-európai államok első törekvése a régi gazdasági szálak minél teljesebb szétvagdalása, a minél teljesebb gazdasági önállósulás volt. A korábban egyetlen gazdasági egységet képező birodalmakból kivált területek és országok egyik legfőbb törekvésüknek tekintették, hogy a korábbi birodalmi munkamegosztás nyomait eltüntessék, s önállósuljanak azoktól a területektől, melyek korábban természetes piacnak és egyben – más cikkek vonatkozásában – beszerzési forrásnak számítottak. Az Osztrák–Magyar Monarchia osztrák és cseh területeiről 1913-ban Magyarországra szállított áruk értéke – a háború utáni területváltozásokat is figyelembe véve – 1924-re 60 százalékkal csökkent![12]

Az új, önálló államok sietve barikádozták el magukat behozatali tilalmi intézkedésekkel, újonnan kidolgozott, magas protekcionista vámtarifákkal. Az 1920-as évek Európa-szerte s különösen Közép- és Kelet-Európában a vámfalak minél magasabbra emelésében folytatott versengés, egymásra licitálás jegyében zajlottak. Ha az önálló vámterület követelése már a századforduló utáni Magyarországon nemzeti jelszó volt, most az állami önállóság megvalósulása után a gyakorlati gazdaságpolitika vezérmotívumává válhatott. S ha a békeszerződés előírásai értelmében átmenetileg az 1907. évi 53. törvénycikk már felhatalmazást adott a kormánynak, hogy rendeleti úton léptessen életbe a külkereskedelem szabályozására vonatkozó intézkedéseket, 1921 júliusától azután sorozatosan jelentek

meg a rendeletek, amelyek tilalmi listára vették az addig szabadon behozható áruk egyre nagyobb részét, főként textil- és bőr-, vas- és gépipari cikkeket. Az ipari fogyasztási cikkek 1925-től bevezetett vámtétele azután a Monarchia háború előtti 10–20 százalékos vámtételével szemben átlagosan az érték 50 százalékát is elérve rekesztette ki a magyar piacról a korábbi legfőbb behozatali cikkeket.[13]

A közép- és kelet-európai országok elzárkózása és önálló nemzetgazdaságuk körülbástyázása természetesen minden külső partnerrel szemben védelmet jelentett. Csakhogy a valóságban ez a védelem mégsem volt egyenlő erejű mindenkivel szemben, s leghatározottabban éppen a szomszédos országokat sújtotta. Ez magától adódott, hiszen Európa e területein mind a mezőgazdaság, mind az ipar elmaradottabb technikával, drágábban termelt, mint a fejlett országokban, és a világpiacon nem bírta a versenyt ez utóbbiakkal. Ha tehát egyforma akadályt állítottak az osztrák vagy cseh határon minden külföldről származó gabonának és lisztnek, akkor ez mégis súlyosabb, leküzdhetetlenebb akadálynak bizonyult a magyar termékek, mint a nagyobb szállítási költséggel terhelt amerikai gabona számára. Ha a gépbehozatalt jelentősen megterhelték a balkáni országok határain megerősített vámtételek, akkor az jobban sújtotta Ausztriát, mint mondjuk, az angol vagy belga gyárakat.

Az önellátás jegyében kiépített védekezés tehát elkerülhetetlenül nagyobb távolságra taszította egymástól a közép- és kelet-európai országokat, mint a kelet- és nyugat-európai államokat. Rendkívül jellemző, hogy Jugoszlávia külkereskedelme a szomszédos balkáni országokkal a két világháború között mindvégig jelentéktelen volt, kivitelének és behozatalának mindössze 5–9 százaléka között ingadozott. Míg közvetlenül a háború után – még a régi gazdasági kapcsolatok jegyében – Csehszlovákia kivitelének több mint fele a dunai államokba irányult, néhány évvel később, az évtized közepére, ez a részesedés már alig haladta meg a kivitel egyharmadát.[14] S hogy

e folyamatok mennyire kölcsönösek voltak, azt jól mutatja, hogy a dunai országokba irányuló csehszlovák export radikális visszahanyatlásával egyidőben Csehszlovákia lisztszükségletének több mint a felét az 1920-as évek végén – a politikai ellentétektől erősen befolyásolva – nem a szomszédos agrárországokból, hanem a tengerentúlról szerezte be. Ugyanez volt a helyzet Ausztriával, amely búzaszükségletének mintegy harmadát vásárolta már Amerikában, s egyidejűleg az agrárjellegű kelet-európai országokban nem tudta eladni például gépiparának termékeit. A balkáni országok, Magyarország, francia és angol szerszámgépeket, textilgyári berendezéseket vásároltak, míg az osztrák gépgyártás a harmincas évek közepén csak alig több, mint egyharmadát produkálta az első világháború előtti termelésének.[15]

A kelet- és délkelet-európai országok egymás közötti kereskedelme végül is a közvetlen szomszédság, a természetes lehetőségek és a történelmi hagyományok ellenére egészen kicsinyre zsugorodott, összes kereskedelmüknek mindössze 10–15 százalékára rúgott. Hozzá kell tennünk, hogy ebben nem kis szerepet játszott, hogy a Szovjetuniót konzekvensen és makacsul kirekesztették gazdasági életükből. Az a Lengyelország, amelynek nagy területei korábban az Orosz Birodalomhoz tartoztak, s piacai úgyszólván túlnyomóan orosz területen voltak, most külkereskedelmének mindössze 1,5 százalékát bonyolította le a Szovjetunióval. Hasonló volt az arány Csehszlovákia esetében is, míg a többi kelet-európai országnál még ennyi sem.

A közép- és kelet-európai országok külkereskedelme tehát elsősorban Európa nyugati területei felé irányult: a behozatal 75–80 százaléka a második világháború előtt már ezekről a területekről származott, míg a kivitelük 70–80 százaléka ugyanitt talált piacra.[16]

Az önálló nemzetgazdaságok megteremtésére irányuló, elzárkózó törekvések azonban nemcsak a külkereskedelmet befolyásolták, hanem a tőkekapcsolatokat, a külföldi tőke pozícióit is.

Az önálló nemzetgazdaság jelszava ugyanis természetszerűen tartalmazta azt a követelést is, hogy a gazdaság uralmi pozícióit, amelyek az előző fejlődés sajátosságai folytán a közép- és kelet-európai országokban külföldi tőkecsoportok kezén voltak, az illető országok burzsoáziája saját kezébe kaparintsa. Az önálló államiság és egyes esetekben a területi gyarapodásból eredő megerősödés lehetőségeit Európa e területén az addig általában gyenge, az erősebb partnerektől függő, azoknak kiszolgáltatott burzsoázia most igyekezett saját javára kamatoztatni. Könnyen tehették általános nemzeti üggyé, hogy jól hangzó nemzeti jelszavak zászlai alatt harcba induljanak országuk uralmi posztjainak meghódításáért. Ennek egyik első és legkézenfekvőbb mozzanataként sok országban olyan intézkedéseket dolgoztak ki, amelyek előírták a hazai tőke megfelelő – általában vezető – részesedését, ellenkező esetben sok pénzügyi és jogi hátrány sújtotta a vállalatot. Ennek megfelelően az Osztrák–Magyar Monarchiából Jugoszláviához, Romániához vagy Csehszlovákiához került területeken az osztrák, illetve magyar vállalatok nagy részét adták át a hazai tőkéscsoportoknak. A Kereskedelmi Bank például egész erdélyi fiókhálózatát és az érdekeltségében álló pénzintézeti részvényállományt – kicsiny részesedés fenntartásával – eladta a Banque de Crédit Romain cégnek, az Angol–Magyar Bank összes erdélyi és felvidéki érdekeltségét értékesítette stb.[17] Ugyanekkor hasonló változások játszódnak le Magyarországon is az osztrák tőke rovására: a háború előtt a magyar ipari részvénytársaságok részvényeinek több mint 27 százaléka volt külföldön (de ezzel az ipar mintegy 36 százalékát ellenőrizték), 1924-re ez az arány 15 százalékra esett vissza![18]

Nemcsak az ellenségesnek nyilvánított tőke rovására alkal-

mazták azonban a korlátozó intézkedéseket, hanem úgyszólván általános érvénnyel. Romániában például 1925-ben új bányatörvényt léptettek életbe, s ennek 32. és 33. paragrafusa kimondta, hogy bányakoncessziót csak román társaság nyerhet, a külföldi tőke részesedése pedig nem haladhatja meg a vállalkozás részvényérdekeltségének 40 százalékát. Az előírások a már működő bányatársaságokra is vonatkoztak. Ezeknek tíz éven belül kellett eleget tenniük a rendelkezéseknek.[19]

A nemzeti tőke előrenyomulásának határozott eredményeként valóban sikerült jelentősen visszaszorítani a volt közép- és kelet-európai nagyhatalmak pénzcsoportjait, az osztrák tőkét, a volt román, horvát, szlovák nemzetiségi területeket monopolizáló magyar, illetve osztrák–magyar tőkét. Elsősorban ennek hatására és egyéb tőkéscsoportok rovására is, a két világháború között számos országban erősen csökkent a külföldi tőke befolyása. Romániában például, ahol az első világháború előtt az olajiparban mindössze 8 százalékot tett ki a hazai tőkerészesedés, a külföldi tőkeérdekeltséget 77 százalékra szorították vissza.[20] Ugyancsak megnőtt a hazai vállalkozások befolyása a kohászatban, a cellulóz- és papírgyártásban is. Jugoszláviában a bankok és iparvállalatok részvényállományából a második világháború előtt már csak 44 százalék volt külföldi kézen.[21]

Felesleges lenne hangsúlyozni, hogy ez továbbra is rendkívül magas arány. Naiv elgondolás lett volna azonban azt képzelni, hogy a külföldi érdekeltségeket egy csapásra ki lehet szorítani ezekből az országokból, amelyekben a modern gazdaság kiépítése úgyszólván kizárólagosan a külföldi tőke tevékenysége nyomán játszódott le. A nacionalista felbuzdulás hatására foganatosított, külfölditőke-ellenes intézkedéseket később nemegyszer módosítani is kellett. A tőkefelhalmozás belső forrásai oly szegényesek voltak, hogy az államháztartás igényeit és a gazdaságfejlesztés akár szerényebb feladatait sem sikerülhetett ezekből merítve kielégíteni. A későbbiekben ezért nemcsak hogy korlátozni nem kívánták a külföldi tőkét, ha-

nem tevékenységét egyenesen ösztönözni, serkenteni igyekeztek. Így volt ez például a húszas évek végének Lengyelországában. A már említett román bányatörvényt pedig öt évvel kibocsátása után megváltoztatják, s a külföldi tőkének a hazaival egyenlő mozgási lehetőséget biztosítanak. Jugoszláviában a harmincas években már nem arra törekednek, hogy általában útját állják a külföldi tőke tevékenységének, hanem arra, hogy az addig egyoldalúan a kitermelő ágazatokban vállalt érdekeltségek mellett koncessziók, előnyök, adó- és vámkedvezmények biztosításával a feldolgozó iparban is beruházásokra késztessék.[22]

A nagyobb beruházást igénylő vállalkozásokat Európa e térségében a hazai tőkéscsoportok változatlanul képtelenek voltak finanszírozni, még a viszonylag fejlettebb Magyarországon is. A két világháború közötti legnagyobb ipari létesítmények, mint az 1922-ben felfedezett dunántúli bauxitkincs kitermelése vagy a költséges kőolajkutatás és a budafapusztai kitermelés 1937-ben történő megindítása nálunk is külföldi vállalkozás jegyében történt. Az előbbi a német Vereinigte Aluminiumwerke AG., az utóbbi az amerikai Standard Oil Co. vezető szerepével, csakúgy, mint ahogy a Bánhidai Centrálé és a Budapestre vezető távvezeték felépítése, valamint a Budapest–Hegyeshalom vasútvonal ezen áramforrásra épített villamosítása az angol Talbot cég kölcsöne alapján válhatott a húszas évek végének legjelentősebb gazdasági akciójává![23]

A két világháború között a nemzetközi pénzpiacon vezető szerepre emelkedő angol–amerikai tőke azonban nem arra törekedett, hogy Közép- és Kelet-Európa térségében minél jelentősebb ipari és bankpozíciókhoz jusson. Ezekben az években nem ezt a területet tekintették igazán érdekesnek és értékesnek. Igaz, hogy az 1920-as években egész kölcsönáradattal öntötték el Közép- és Kelet-Európát. A Dawes-terv hatalmas német hitelakciója mellett a térség minden állama nagy összegekhez jutott. Magyarország 1924-ben nyeri el a Népszövetség által nyújtott, első nagy hitelt, majd néhány év alatt 1 milliárd

aranypengő értékű, hosszú lejáratú kölcsön áramlik az országba. Jugoszlávia mintegy 150, Ausztria több mint 300 millió dolláros tartozásállományt halmoz fel, Görögország tartozásai az 500 millió dollárt közelítik meg.[24] A győztes nagyhatalmak a pénzügyi függőség sűrű hálóját vonták a gyenge, labilis gazdasággal rendelkező közép- és kelet-európai államok köré.

Az 1931 nyarán kirobbant nemzetközi pénzügyi- és hitelválság azonban egy csapásra véget vetett a hiteláradatnak, megszüntette az újabb befektetéseket, kölcsönakciókat, sőt a hitelezők kénytelenek voltak beletörődni, hogy a válság által megrázott országok képtelenek tartozásaik nagy részének visszafizetésére. Így azután a külföldi tőke benyomulása csak átmeneti jelenség, főleg a húszas évek második felének közép- és kelet-európai epizódja marad, s e gazdaságok erőteljesebben kényszerülnek saját forrásaik felhasználására. Magyarországon, ahol az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása idején az összes befektetés 40 százaléka származott külföldről, a két világháború között már csak az 1924 és 1931 közötti 8 évben található jelentős külföldi finanszírozás, akkor is az összes befektetésnek már csak egynegyede.[25]

Ha a finanszírozás és a külföldi tőkepozíciók tekintetében tehát nem is sikerülhetett oly fordulatot elérni, mint a külkereskedelemben, az egyes közép- és kelet-európai gazdaságok kétségtelenül önállóbbak lettek, a külföldi tőke által kézben tartott pozíciók, ha továbbra is nagyok maradtak, mégis meggyengültek, s több lehetőséget biztosítottak a gazdaságfejlesztés nemzeti céljainak érvényesítésére.

Az autarkiás fejlesztés és következményei

A nemzeti elzárkózás gazdaságpolitikája természetesen a gazdaságfejlesztés sajátos, autarkiás koncepciójának eluralkodásával járt együtt. Ausztria és Csehszlovákia nagy erőfeszítéseket tett például mezőgazdasági termelésének, állattenyésztő-

sének növelésére, vagyis olyan cikkek minél nagyobb arányú belső előállítására, amelyeket korábban a Monarchia keleti agrárterületeiről szereztek be. Ausztriában például 1934-ben a háború utáni rekonstrukciós időszak lezárulásához képest is csaknem megkétszereződött a sertésállomány.[26] A búzatermelés pedig a húszas évek közepén a belső szükségletnek csak alig több mint egyharmadát elégítette ki, egy évtized múltán már a szükséglet jóval több mint felét fedezte. Csehszlovákia búzatermelése a háborút követő évtized közepe táján még csak 10 millió mázsa körül mozgott, egy évtizeddel később már 17 millió mázsa körül, ami oda vezetett, hogy a jellegzetes búzaimportáló országnak már egyes jobb években feleslegei is voltak![27]

Nem csoda tehát, hogy az 1929–33. évi túltermelési válság hatására felfokozott autarkiás törekvések következtében a Duna-völgyi államok egymás számára szolgáltatott piaca egyre inkább összeszűkült. Így Magyarország a háború utáni kivitelének még egyötödét, egyhatodát szállította Csehszlovákiába, a harmincas évek közepén azonban már csak 5 százalékát. Magyarország viszont lázas erőfeszítéssel a rendelkezésre álló tőkék úgyszólván maximumát irányítja a korábban jórészt hiányzó fogyasztási iparok fejlesztésére. A háború előtti színvonalhoz képest a magyar textilipar termelése például már 1925-re kétszeresére, 1929-re háromszorosára, a harmincas évek végére pedig már egyenesen négyszeresére ugrik, s a textiláru-behozatal a hazai fogyasztás 70 százaléka (1913) helyett a fogyasztás 2–3 százalékára csökken.[28] A korábbi munkamegosztásból származó kapcsolatok szétszakításának talán legszemléletesebb példája az Ausztria és Csehszlovákia esetében megfigyelhető ipari önállósulás. A monarchia textiliparának sajátos munkamegosztása következtében a világháború előtt a fonodák jórészt Ausztriába, a szövödék viszont cseh területekre koncentrálódtak. A két ország most sietve akarja önállósítani textiliparát a szomszédos ország területére eső ágazatoktól, s Ausztria megkezdi szövőiparának kifejlesztését: már 1925-ig 5 ezer

szövőszéket állít fel, Csehszlovákia viszont a fonodai kapacitás megteremtésében veszi fel a versenyt.

A gazdasági önállóság megalapozása a korábban is önálló balkáni országokban is különösen erősen jelentkező törekvés volt. Ezek az országok nemcsak korábbi gazdasági kiszolgáltatottságuk tényezőit és hatásait akarták felszámolni, amikor önálló gazdaságuk kifejlesztésére törekedtek, de elmaradottságuk foka is oly nagymértékű volt, hogy kevéssé is voltak ráutalva nemzetközi gazdasági kapcsolatokra. Erőfeszítéseik vitathatatlan eredményekre vezettek, amennyiben megszüntették a közép- és kelet-európai országok korábbi rendkívül kirívó, gazdasági egyoldalúságát, vagy legalábbis elősegítették ezen egyoldalúságok mérséklését. A balkáni országokban például éppen ezek az erőfeszítések segítik elő az iparosodás valamelyes előrehaladását.

Csakhogy a fejlesztésnek ezek a külön útjai korántsem voltak a leghatékonyabb utak. Mivel a gazdasági együttműködés korábbi formái és a környező Duna-völgyi országok szükségszerű együttműködése helyett a korábbi nemzeti sérelmektől elvakítva, a nacionalista törekvésektől felhevítve, az egyenként kicsiny és egyoldalú, korlátozott gazdasági lehetőségekkel rendelkező országok gazdaságuk minden oldalú fejlesztését kezdték meg, vállalkozásuk egyrészt rendkívül költségesnek bizonyult, másrészt a térség egészét figyelembe véve, felesleges párhuzamos kapacitások kiépítésére vezetett.

Milyen következményekkel járt ez? A jórészt szegény, korlátozott erőforrásokkal bíró országok addig megteremtett gazdasági erejének, mezőgazdasági vagy ipari termelőképessége egy részének elherdálásával. Miután felépült a magyar textilipar, kiegészült az osztrák szövőipar és a csehszlovák fonóipar, az osztrák és a csehszlovák textilipar korábbi piacainak jelentős részét elveszítette, s kritikus helyzetbe került. Ugyanez történt a magyar mezőgazdasággal és malomiparral is, amely viszont osztrák–cseh piacainak nagy részéről volt kénytelen lemondani az új helyzetben, s ez krónikus válságba sodorta.

Ausztria ugyanis nagy erőfeszítések árán, állami támogatással látott hozzá malomiparának megerősítéséhez, s 1930-ban a cukor-, a sör- és a szeszadó fölemeléséből teremtenek speciális alapot részben a gabonatermelés, részben a malomipar fejlesztésének támogatására. A Monarchia egész piacát ellátni képes magyar malomipar pedig a két világháború közötti legkedvezőbb konjunktúra idején is csak az első világháború előtti termelési szint háromnegyedéig tudta feltornázni magát. A korábban exportra termelő magyar malomóriások egymás után roppannak össze: leállt a Hungária Gőzmalom; az Erzsébet malom üres épületét textilgyár létesítésének céljára adták el, a 12 malomüzemet összefogó Viktória malomkonszern látványos csődbe jutott, vagyonát kiárusították, épületeinek jelentős részét lebontották.[29]

A közép- és kelet-európai államokban az első világháború után lejátszódó folyamatok egyik legszembetűnőbb következményét tehát abban jelölhetjük meg, hogy az agrárországok megoldhatatlannak tűnő értékesítési nehézségek elé kerültek. Az iparosodottabb országok, de a viszonylag gyenge iparral rendelkező agrár- vagy agrár-ipari országok is igen hamar meglevő ipari kapacitásuk egy részét feleslegesnek találták.

A meglevő termelő ágazatok egy részének kihasználhatatlanná válása és párhuzamos fejlesztés: mindazon ágazatok kiépítésére való törekvés, amely a szomszédos országokban, korábban szélesebb területek ellátására berendezve működött, egyben azt is akadályozta, sőt lehetetlenné tette a legtöbb országban, hogy a nemzetgazdaság fejlesztése a technika legújabb vívmányainak hasznosítása jegyében történjék, vagyis korszerű, a világpiacon is versenyképes ágazatok kiépítésére vezessen. Más szavakkal a mezőgazdasági önellátás érdekében tett erőfeszítések e táj iparosodottabb országaiban és az ipari önellátás célkitűzései az elmaradottabb agrár-, agrár-ipari államokban a gazdasági fejlődés sajátos előrehaladását eredményezték, de egyben súlyos ellentmondásait is kiélezték.

Az elmaradottabb országokban állami közreműködéssel, vé-

dővámok segítségével feltétlenül sikerült tehermentesíteni a belső piacot az erős árubehozataltól, és ez alapot adott a fogyasztási cikkeket előállító iparágak viszonylag gyors fejlődésére. A legjellegzetesebb előrehaladást a textil- és más könnyűipari ágak mutatták a legtöbb közép- és kelet-európai országban. Magyarországon – mint említettük – két évtized alatt négyszeresére nőtt a textilipar termelése, és a belső fogyasztás egyharmadának kielégítése helyett képessé vált a szükséglet lényegében teljes fedezésére. Jugoszláviában is a textilipar volt a leggyorsabban fejlődő iparág a két világháború között, s ennek hatására az 1920-as évek első feléhez képest, amikor a behozatal csaknem egyharmadát textíliák tették ki, az 1930-as évek második felére e cikkek behozatala már az összes import egytizedére csökken. A gépek, felszerelések behozatala viszont megkétszereződött.[30] Romániában a második világháború előtt a gyáripar összes termelési értékének már több mint egyötödét tette ki a textilipar termelése.[31]

Vitathatatlanul a textilipar és más ipari fogyasztási cikkek gyártásának rohamos előretörése adta a legnagyobb lendületet ezen évtizedek kelet-európai iparfejlődésének. Csakhogy ez az önmagában pozitívnak tűnő fejlődés már a kor gazdasági fejlődési tendenciáinak ellentmondó, elavult folyamataira utal. Nyugat-Európában, a fejlett tőkésországokban ugyanis a XX. század első felében a textilipar által képviselt fogyasztási iparok már általában hanyatló tendenciát mutattak. Angliában például az első világháborútól a második világháborúig eltelt években a textilipar részesedési aránya 19 százalékról 11 százalékra csökkent. A kontinentális Nyugat-Európában 18 százalékról 13 százalékra. Ezzel szemben a kohászat, a fémfeldolgozás és a vegyipar részesedése Angliában 32 százalékról 44 százalékra ugrott, a kontinentális Nyugat-Európában pedig 41 százalékról 50 százalékra növekedett.[32]

Az első világháborút követően ugyanis az iparban hatalmas átalakulás játszódik le. Ekkor sikerül új eljárások kidolgozásával jelentősen csökkenteni a villamos áram előállítási költ-

ségeit, s az olcsó villamos energia tömeges ipari alkalmazása ezzel lehetővé válik. A villamosság megindul hódító útjára. A nehézkes gőzgép mellett most rendkívüli gyorsasággal terjed a rugalmasan alkalmazható villamos motor. Ezzel egy időben és összefüggésben az ipar átalakulásának másik fontos tényezőjeként tűnik fel az új üstökös: a robbanómotor, melynek gyártásában a háború előtti, kisipari jellegű módszerekkel történő előállítás után most gyökeresen új, nagyipari módszerek alakulnak ki. Elsőként éppen az autóiparban alkalmazzák az új tömegtermelést, a modern szériagyártást, ami a korszerű üzemszervezés új útjait, a termelékenység növelésének új lehetőségeit tárta fel. Nem véletlen, hogy az új tömegtermelési módszerek hamarosan átterjedtek az ipar más területeire is, elsőként a szerszámgépgyártásra, s ezzel az ipar minden ágában új önköltségi viszonyokat teremtettek. Mindezek a folyamatok természetesen az ipar szerkezetében is változásokra vezettek, s a fejlett tőkésországokban a nehézipar ugrásszerű előretörését eredményezték. Európa nyugati felén az ipar termelésének korábbi 25–30 százaléka helyett a nehézipar részesedése általában 50 százalék körüli arányra emelkedett, nemcsak Angliában, Németországban vagy Belgiumban, de még olyan országokban is, mint Hollandia.[33]

A közép- és kelet-európai országok többsége azonban nem tudott lépést tartani ezzel a fejlődéssel, s elsősorban éppen a könnyűipari ágak termelésnövekedése mutat csak fel előrehaladást, míg a dinamikus ipari ágak általában stagnálnak. A gépgyárak Európa e vidékén majdnem egyetlen országban sem tudnak korszerű tömegtermelésre berendezkedni. Kicsiny piacaik szűk igényeihez igazodó, hírhedt „vegyeskereskedés"-jelleget konzerválnak. S éppen ezt szeretném hangsúlyozni: a kicsiny, elzárt nemzeti keretek nem tették lehetővé, hogy a kor gazdasági-technikai követelményeinek megfelelő fejlődési irány bontakozzék ki ezekben az országokban.

A korszerű ágazatok fejlődését ebben a korban jól kifejező, egy főre jutó acélfogyasztás 1913 és 1938 között – amikor

Angliában és Svédországban 50–100 százalék közötti növekedés ment végbe – még Csehszlovákiában és Lengyelországban is stagnált![34]

Az egyes árucikkeknek kirekesztésére s a korábban importált cikkek hazai termelésére való kölcsönös törekvés pedig oda vezetett, hogy az ipar egyes ágazataiban nehezen elért termelésnövekedés hasznát nemzetgazdasági szinten más iparágak piac hiányában való visszahanyatlása emésztette fel. Magyarország példája rendkívül jellemző és egyben szemléletes is. Amikor a textilipar négyszeresére növeli termelését, a nehézipar egy helyben stagnál, az élelmezési ipar pedig jelentősen visszaesik, s ennek hatására az ipari termelés egésze csak rendkívül lassan, két évtized alatt nem egészen 30 százalékkal növekedett. A mezőgazdaság stagnálása folytán a nemzeti jövedelem növekedésének évi üteme is csak 1 százalék körül mozgott. Hasonló volt a növekedés üteme Ausztriában is. A régen várt önállóságát elnyert Lengyelország pedig képtelen volt bármily kicsiny gazdasági növekedést is elérni a két világháború között.[35] Közép- és Kelet-Európa országai tehát Európa gazdaságilag leglassabban fejlődő, stagnáló országaivá váltak. Ebben vitathatatlanul szerepet játszott, hogy a csupán alacsony belső tőkefelhalmozásra képes országok a korábbi évtizedeknél mérsékeltebb külföldi tőkeforrások felhasználásával kicsiny, önálló gazdasági egységek kiépítésére törekedve, elaprózták amúgy is korlátozott fejlesztési lehetőségeiket. A két világháború közötti gazdaságfejlesztési, iparosítási erőfeszítések tehát csak nagyon mérsékelt eredményekre vezethettek.

A térség legnagyobb területein ebben a periódusban is a lakosság foglalkoztatása maradt a legnagyobb gond. A krónikus munkanélküliség leküzdhetetlen volt, hiszen Lengyelországban, Romániában, Jugoszláviában és Bulgáriában a mezőgazdasági lakosság egyötöde, egyharmada semmiféle alkalmazási lehetőséget sem talált, az ipar ugyanis képtelen maradt a mezőgazdasági túlnépesedés felszívására.[36]

A lassú gazdasági fejlődés és súlyos belső ellentmondások hatására tehát a kívánt gazdasági önállósulás természetesen nem valósulhatott meg, az elmaradottság felszámolására végül is kevés történt: a második világháború előtti Albánia, Bulgária, Jugoszlávia és Románia lakosságának 75–80 százaléka élt a mezőgazdaságból. Lengyelországban is csak néhány százalékkal csökkent az agrárnépesség, a háború utáni 64 százalékról 61 százalékra.[37] Nagyjából hasonló mértékű csökkenés után az agrárnépesség aránya Magyarországon a lakosság felére rúgott.

Nyilvánvaló, hogy a növekedés korlátozottságának, az előrehaladás ellentmondásosságának számos egymásra ható tényező halmazából nem az egyetlen s talán nem is a legfontosabb, hogy a rendkívüli előnyöket biztosító, történelmileg, földrajzilag, gazdaságilag egyaránt szükségszerű együttműködés helyett éppen az összefüggő szálak szétszakítása, a fejlesztés párhuzamosságai, a szűk nemzeti keretek közé zárkózó önellátási tendenciák uralták a közép- és kelet-európai gazdaságpolitikát. De nyilvánvaló, hogy ennek is súlyos szerepe volt az elmaradottság konzerválásában, a gazdaságfejlesztés alapvető eredménytelenségében a két világháború között.

Az önellátási törekvések erősödése a 30-as években

Az első világháborút követő, nemzeti elzárkózás jegyében kiteljesedő új gazdaságpolitikai irány, amelyet eredetileg a nemzeti törekvések váltottak ki, az 1930-as évektől jelentősen megerősödött. A korábbi indítékok mellett egyre inkább két objektív tényező hajtotta ebbe az irányba a Duna-völgy országait. Az egyik az 1929–1933. évi túltermelési válság, a másik a közeledő háború egyre biztosabbnak látszó veszélye volt. Vegyük szemügyre közelebbről e hatásokat. A nagy világválság rendkívül megrázta a közép- és kelet-európai országokat, amelyek agrárelmaradottságuk és erős eladósodottságuk kö-

vetkeztében különösen kedvezőtlen helyzetbe kerültek: kiviteli lehetőségeik úgyszólván teljesen megszűntek, illetve a példátlan mezőgazdasági áresések következtében – Magyarországon például a világpiaci hatásoknak megfelelően 36-ról 9 P-re esett a búza mázsájának ára! – az exportból származó bevételek minimálisra csökkentek. A román kivitel értéke például 1929-ről 1931-re, két év alatt a felére csökkent, és hasonló a visszaesés a többi ország esetében is.[38] Ugyanakkor a felgyülemlett hatalmas tartozásállomány visszafizetése – a külkereskedelmi bevételek összezsugorodása mellett – azért is kritikussá vált, mert 1931 nyara után újabb külföldi hitelekre már nem számíthattak. Magyarország, Jugoszlávia és a térség más országainak arany- és devizakészletei úgyszólván hetek alatt szétolvadtak, és a nemzetközi terhek esedékes törlesztése lehetetlen feladatnak bizonyult.

Ebben a különlegesen kritikus helyzetben az állam – ismételt – rendkívüli kényszerintézkedései mellett különlegesen fontossá vált a belső piac minél teljesebb monopolizálása, a külföldi áruk még meglevő piacának lehető teljes felszámolása. A mezőgazdasági és ipari elzárkózás tehát ekkor válik csak igazán teljessé, az önellátás pedig úgyszólván létkérdéssé. Ezen a téren nem változtattak az egyes nagyhatalmak által kezdeményezett és a kisantant országok részéről esetenként felkarolt politikai-gazdasági együttműködés kiépítését meghirdető, jól hangzó tervek sem. Ezek vagy megvalósulásuk előtt kudarcba fulladtak, vagy hatástalanul tűntek el az erősödő politikai hullámverésben.

Az autarkiás tendenciák válság okozta erősödését azután a háborús készülődés a harmincas évek közepétől alaposan aláhúzta. A fasiszta államok ekkor már egész gazdaságpolitikájukat a háború előkészítésének szolgálatába állították. A Göring vezérletével keresztülvitt német négyéves fegyverkezési terv ennek jellegzetes példája volt. De a burkolt háborús felkészülés a magyar gazdaság helyzetét is erősen befolyásolta már 1935 után.

S ha elsőként a fasiszta, agressziót tervező országok léptek is a fegyverkezés és háborús gazdasági előkészületek útjára, a háborús felkészülés alól egyetlen közép- és kelet-európai ország sem vonhatta ki magát.

A hadikiadások mértékére utal, hogy Jugoszlávia például már 1941-ig két évtized alatt 70–80 milliárd dinárt fordított katonai kiadásokra, ami az 1938. évi legmagasabb ipari termelést alapul véve, hatévi termelés értékével volt egyenlő.[39] Hatalmas összegeket fordítottak a gazdaságok militarizálására, s ezzel összefüggésben mindenhol igyekeztek háború esetére a lehetőségekhez képest maximálisan függetleníteni gazdaságukat mindenféle partnertől.

Az autarkiás politika gyümölcsei tehát egyre inkább érlelődtek, és e folyamat a világháború kirobbanását követően kényszerűen tetőződött. A háborús autarkia szélsőséges megnyilvánulása kétségkívül rendkívüli állapotok tükröződése volt. De a háborús autarkia nem csupán néhány különleges év különleges gazdasági konzekvenciája, hanem negyedszázad hasonló irányú törekvéseinek – igaz, hogy rendkívüli jellegű – betetőzése volt. Ez a különbség azért érdemel figyelmet, mert hatásai így maradandóbbak lettek, és tartósabban befolyásolták a térség országainak gazdasági struktúráját, mintha csak néhány kirívó év előzményektől elütő jelenségével állnánk szemben.

Német „nagytér"-törekvések és hatásuk

Ugyanezekben az években azonban a közép- és kelet-európai államok autarkiás gazdaságfejlesztési politikájával és gyakorlatával ellentétes tendenciák is jelentkeztek a német hódító politika törekvéseiben. A fasiszta Németország ugyanis a háborús előkészületek, majd a világháború évei idején katonai, politikai és gazdasági eszközöket egyaránt felhasználva, módszeresen építette „életterét", amelybe Európa Németországtól

keletre, délkeletre eső területei tartoztak volna, jellegzetes nagybirodalmi munkamegosztást megvalósítva. A német „Lebensraum" kelet-európai „tartozékai" a német nagyipar és fasiszta államhatalom képviselőinek törekvései szerint alárendelt élelmiszer- és nyersanyagszállítóként kapcsolódtak volna az ipari Németországhoz. Evégett a Német Birodalom már a harmincas években értékesítési lehetőséget biztosított az agrárfeleslegeik értékesítésére képtelen Duna-völgyi agrárállamoknak. Ezek az országok egyre nagyobb szállítmányokat küldtek az iparcikkekkel fizető Németországba, s kereskedelmileg egyre erősebben kapcsolódtak hozzá. Jugoszlávia behozatalának például 1929-ben csak egyhatoda származott Németországból, kivitelének pedig még egytizede sem irányult oda, 1937-ben viszont a behozatalnak csaknem fele, a kivitelnek pedig egyharmada bonyolódott már le Németországgal. Bulgária esetében az egyötödös–egyharmados külkereskedelmi részesedés növekedett a háborúig több mint 50 százalékra. Ugyanez volt a helyzet a román és a magyar külkereskedelemmel is. A Duna-völgyi országok tehát a harmincas évek végére kereskedelmük felét már a Német Birodalommal folytatták.[40]

A Németországgal folytatott kereskedelem a háború éveiben jelentősen tovább erősödött, s általában az egész külkereskedelmi forgalom háromnegyedére emelkedett. Az agresszív hódítás, a világuralmi tervek megvalósításának programja egyre világosabban juttatta érvényre a közép- és kelet-európai országok gazdasági elnyomásának és kifosztásának rabló jellegét. 1939-ben például határozott tervet dolgoztak ki a magyar gazdasági betagozódásra a német hadigazdaságba. A magyar kormánynak átadott német memorandum első részében nyíltan megfogalmazták a követelést: „a magyar mezőgazdaságnak az eddiginél erősebben a német piac szükségleteihez kell igazodnia". Egyértelműen kifejtették, hogy Magyarországnak az agrárszállító szerepét szánták, s meglevő iparát is lebontásra ítélték. A német élettérben megvalósítandó gazdasági

integrációban csak a magyar élelmiszeripar fejlesztését tekintették elfogadhatónak.[41]

Ezekről a tervekről azonban hamarosan le kellett mondania a német nagyiparnak. A moszkvai vereség után szertefoszlottak a villámháborús remények, és a hosszú háborúban a német hadigépezetnek már nemcsak a módszeresen épített élettér mezőgazdasági szállítmányaira és nyersanyagaira volt szüksége, de meglevő ipari kapacitásaira is. 1941–42-től maga a német hadvezetőség szorgalmazta már a leigázott vagy csatlós országok hadiipari termelésének fejlesztését. Mi sem jellemzőbb, mint a magyar kormánnyal kötött 1941. évi hosszú lejáratú repülőgépgyártási egyezmény, az úgynevezett Messerschmidt-terv, amely 2,7 milliárd pengős beruházással indította meg Magyarországon a harci repülőgépek gyártását. Ehhez kapcsolódott az alumíniumipar fejlesztése is: a Dunavölgyi Timföldgyár, az ajkai alumíniummű felépítése, ami gyakorlatilag az első komoly lépés volt a bauxit hazai feldolgozásában.[42]

Szó sincs azonban arról, hogy a háborús erőfeszítések a német nagyipart uralmi terveinek végleges feladására késztették volna. A hadiipar fejlesztését a Duna-völgyi országokban átmeneti jelenségnek tekintették, ami nem teheti kétségessé a német ipar későbbi uralmi pozícióit a térségben. Ezért a német gazdaságvezetés féltékenyen vigyázott, nehogy a hadiipar átmenetinek szánt fejlesztése valóságos gazdasági önállósulásra vezessen Közép- és Kelet-Európa országaiban. Megakadályozták minden olyan iparág, alapanyaggyártás fejlesztését, amely a háború utáni önállósulás veszélyével fenyegetett. Így történt ez a magyar kohászat – a Mohácsra tervezett új kohászati bázis felépítése – és a vegyipar – a szódagyártás kiépítése – esetében. A remélt győztes háború utáni német gazdasági tervek felől tehát pillanatig sem maradhat kétség.

S ha a két világháború közötti autarkiás gazdaságpolitika, önellátó nemzetgazdasági keretek kifejlesztésére tett erőfeszítések maradandó nyomot hagytak a közép- és kelet-európai gazdaságokban, nem kevésbé maradtak meg a német „nagy-

tér"-törekvések nyomai is. A Duna-völgyi országok önállóságának felszámolására, gazdaságának a német gazdasághoz való hozzácsatolására törekvő, több éves fasiszta mesterkedések olajat öntöttek a tűzre, felkorbácsolták a megsértett nemzeti törekvéseket, megerősítették a gazdasági önállóság fontosságának tudatát.

Negyedszázad többé-kevésbé sikertelen gazdaságfejlesztési törekvése, a német érdekeknek alárendelt hadiipari fejlesztés után érkeztek el a közép- és kelet-európai országok a háború súlyos megpróbáltatásain és pusztításán át 1944–45 nagy fordulópontjához: a felszabaduláshoz.

(1968)

II.

A GAZDASÁG FINANSZÍROZÁSÁNAK FORRÁSAI, A KÜLFÖLDI TŐKE SZEREPE MAGYARORSZÁGON AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az első világháború után Magyarország helyzetében gyökeres változások állottak be. Az Osztrák–Magyar Monarchia és ezzel a korábbi, soknemzetiségű Magyarország széthullása, a korábbi országterület kétharmadának leválása új gazdasági egységet hozott létre, és új feltételeket teremtett. Az ország struktúrája lényegesen átalakult. Megváltozott a mezőgazdaság és az ipar aránya – az utóbbi javára – a nemzeti jövedelem termelésében, változott az ipar ágazati szerkezete, teljesen új nyersanyag-adottságokkal kellett számolni. Mindez a külkereskedelemben korábban kevéssé érdekelt, hiszen a monarchia széles piacának részét képező országot különösen erősen külkereskedelemre utalt országgá változtatta. De gyökeresen új helyzet állt elő a gazdaság finanszírozása terén is. Korábban, a tőkés fejlődés megelőző szakaszaiban a magyar gazdaság finanszírozásában az osztrák tőke játszotta a vezető szerepet. Ausztria helyzete és az osztrák–magyar kapcsolatok alakulása azonban a világháború után ezt a szerepet többé nem tette lehetővé.

A magyar gazdaság finanszírozásának új módjait közvetlenül a háború, illetve a háborút követő forradalmak leverése, a Horthy-rendszer berendezkedése után még nem lehetett kialakítani. A rendkívül súlyos gazdasági problémák évekre elodázták a béketermelésre való áttérést, súlyos, hosszan elhúzódó inflációra vezettek. Ennek megfékezése 1920–21 fordulóján kudarcba fulladt. Igaz, ebben már nem kis szerepet játszott a pénzügyi és ipari körök azon tudatos törekvése sem, hogy a gazdaság finanszírozása átmenetileg megoldhatatlannak látszó kezdését éppen az inflációs hitelekkel hidalják át. 1921

és 1923 között az egyre gyorsuló infláció valóban nagy beruházási konjunktúrát teremtett, megkönnyítve a nehézipar és főként a textilipar helyzetét. 1923–24 fordulója körül azonban az infláció további fenntartása a gazdaság dezorganizációjával, sőt politikai veszélyekkel fenyegetett már. Ezért került sor a magyar kormány nagy politikai erőfeszítéseivel biztosított, 250 millió aranykoronás népszövetségi kölcsön felvételére, s erre építve, 1924 tavaszán az infláció megfékezésére.

A szanálás természetesen újra előtérbe állította a gazdaság finanszírozásának problémáját, s egyben előrevetítette a külföldi tőke ismételt térhódításának lehetőségeit. E kérdések vizsgálatának szenteljük jelen tanulmányunkat.[1]

A pénzügyi stabilizáció után Magyarországon 1924–25-ben még távolról sem jelentkeztek a gazdasági konjunktúra tünetei. Az infláció megszűnt, az államháztartás egyensúlya helyreállt ugyan, és 1925 januárjától magas vámok védelmezték a belföldi ipart, nagyobb beruházási tevékenység azonban nem indulhatott meg. Az államnak erre nem maradtak eszközei, s a magángazdaság nem rendelkezett a kellő tőkeállománnyal, hiszen az infláció a forgótőkék nagy részét megsemmisítette, a bankok tőke-, illetve betétállománya elenyészően csekély volt, s mindennek hatását megsokszorozta a szanálás eredményeinek biztosítása érdekében alkalmazott deflációs pénzpolitika. Az államháztartás és árarányok egyensúlyának fenntartása érdekében ugyanis mesterséges pénzszűkét idéztek elő. A Magyar Nemzeti Bank, mely 1924-ben történt megalapítása után azonnal magas visszleszámítolási kamatlábat állapított meg, 1924 szeptemberében – figyelembe véve a rendkívül nagyarányú hiteligényt – 12,5%-ra emelte azt.[2] E szokatlan magas kamatláb még mindig elmaradt a nagybankok 30, de még az év őszén, pénzügyminiszteri közbelépés után is 20%-os kamatlába mögött. Mindez világosan tükrözte a gazdasági életben fennálló súlyos pénz- és hitelhiányt.[3] A stabilizációt követően, éppen a defláció hatására, átmenetileg – 1925–26-ban – súlyos termeléscsökkenéssel, elbocsátásokkal járó szanálási válság bontako-

zott ki. Egyre erőteljesebben merült tehát fel a tőkehiány megszüntetésének – mint a konjunktúra egyik legfőbb, s megoldatlan tényezőjének – követelménye. Ebből a szempontból természetesen nem jelenthetett megoldást, ha az infláció alatt külföldre mentett s ott valutában elhelyezett tőkék egy része, 1924 második felében mintegy 50 millió aranykorona értékben, visszaáramlott az országba.[4] Egyre erőteljesebb törekvéseket figyelhettünk meg a tőkehiány külföldi tőkeimport útján történő megoldására. A gazdaság finanszírozásának útját az érdekelt tőkés és kormánykörök egyedül a külföldi tőke bevonása által látták biztosítottnak. „Mindaddig – olvashatjuk a Magyar Pénzügy c. gazdasági lapban –, amíg a külföldi tőkét a hitelmódozatok mellett gazdasági életünkbe nem tudjuk bekapcsolni, a magángazdaság gyökeres szanálásáról nem beszélhetünk... A szanálási opciónak tehát még csak a legelején vagyunk. A 250 milliós népszövetségi kölcsön csak kezdet, mely után jönnie kell a további hitelműveletek egész sorozatának."[5]

Az 1924 tavaszán felvett népszövetségi kölcsönt követően valóban a tárgyalások egész sorozata indul meg. A stockholmi Hernesands Enskilda Bank ajánlata alapján már 1924 júliusában nagyobb arányú kölcsönakció előkészítése veszi kezdetét. A hitel fedezetét magyar részről a kormány által létrehozandó és lekötendő gyufamonopólium képezné.[6] 1925 folyamán már tárgyalások folynak nagyobb arányú villamosítási kölcsön felvételéről. A nagybankok – a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár – közös amerikai hitelszerzési akcióban állapodnak meg, amelynek értelmében a pénzcsoportok képviseletében a neves magyar bankember, Kornfeld Pál az év végén már szerződést ír alá az International Acceptance Bank és a Hallgarten Co. vezetése alatt álló amerikai csoporttal, valamint angol és német bankházakkal is.[7]

A tárgyalási hullám azonban 1924–25-ben még kevés azonnali eredményt biztosított. Hosszú lejáratú hitelek még alig

áramlottak az országba. Ez évben csupán két hosszú lejáratú kölcsönt vettek fel. Egyiket a legnagyobb magyarországi nehézipari konszern, a Salgótarjáni Vasmű Rt. 3 millió dollár összegben a New York-i Liesmann & Co. pénzcsoporttól.[8] A másikat 1925 nyarán 10 millió dollár összegben 48 vidéki város kapta.[9] E hosszú lejáratú hitelek névértéke 74,2 millió pengőt tett ki, tényleges értéke azonban a rendkívül alacsony, 88,89-es kibocsátási árfolyam következtében mindössze 56,6 millió volt.[10] Annál több rövid lejáratú hitelmegállapodás realizálódott azonban. Az Első Budapesti Gőzmalom egy angol, a Ganz Villamossági Gyár egy svájci pénzcsoporttól vesz fel kisebb, rövid lejáratú hiteleket, s hasonló hitelakciókra majd minden bank és iparvállalat esetében sor került.[11] 1925 októberében a Nemzeti Bank már egyenesen a rövid lejáratú hitelek áradásának veszélyeit hangsúlyozza, és ellenrendszabályok foganatosítását tervezi.[12] A stabilizációtól 1925 végéig ugyanis a felvett rövid lejáratú hitelek összege 231 millió pengőre emelkedett.[13]

A következő években a külföldi kölcsönök még nagyobb mértékben árasztották el a magyar pénzpiacot. Míg 1925-ben csak két nagyobb hosszú lejáratú kölcsönt sikerült realizálni, 1926-ban már nyolc, 1927-ben kilenc, és 1928-ban tizennégy hosszú lejáratú kölcsönt vettek fel. A kölcsön felvevői között szerepeltek a városok, megyék, de a legnagyobb jelentőségre a zálogleveles formájában főként a nagybirtoknak és részben az iparnak nyújtott hitelek emelkedtek.

Az 1925-ben felvett kölcsönök után az első jelentősebb hitelakciót a vármegyék 1926-ban felvett kölcsöne képezte. Az 1925. évi, ún. városi kölcsön példáján felbuzdulva, hasonló akcióba kezdtek a vármegyék is. Ezt azonban, mint a későbbiek során a hitelakciók többségét, a különböző belső és külső pénzcsoportok éles harca kísérte. A nemzetközi pénzpiac a népszövetségi kölcsön számára rendkívül kedvező üzleti lehetőségein, majd az azt követő 1925. évi hitelakciók tapasztalatain okulva, egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a különösen kedvező

feltételeket, nagy üzleti hasznokat biztosító magyar hitelpiac iránt. Ugyanakkor a vezető magyarországi pánzcsoportok is vetélkedtek egymással, hiszen a nagy hitelek közvetítése számukra is rendkívül kedvező üzletet jelentett. Egy-egy nagyobb állami, közületi vagy egyéb hitel lebonyolításában való részvétel nemcsak a kölcsönt nyújtót, de a közvetítőt is nagy hasznokhoz juttatta. Míg a népszövetségi kölcsön lebonyolításában a magyar bankok nem játszottak szerepet, az 1925. évi első nagyobb hitelakció, a városi kölcsön közvetítése a Kereskedelmi Banknak már tetemes hasznokat biztosított. A Hitelbank viszont, mely mintegy hatévtizedes történetének során hosszú ideig töltötte be az állam bankárjának a funkcióját, ismét igyekezett elnyerni e szerepet, melyet 1927 nyarán az állammal kötött, öt évre szóló szerződés biztosított is számára.[14] A Hitelbank üzleti térhódítását jelzi egyébként, hogy már 1926-ban sikerült megkaparintania a vármegyei kölcsön lebonyolítását.

A vármegyék nevében 1926. július 23-án kötötte meg a szerződést a pénzügy- és belügyminiszter a londoni N. M. Rothschild & Sons, Baring Brothers & Co. Ltd. és J. Henry Schröder & Co. bankházakkal 2,25 millió font, vagyis 62,55 millió pengő kölcsön felvételére. A szerződés alapján a hitel első részletét (1,25 millió font) még 1926-ban folyósították 7,5%-kal kamatozó kötvények átvétele formájában. A vármegyék nevében kiadott kötvényeket az angol pénzcsoport a névérték 88,5%-áért vette át.[15] A szerződésnek megfelelően a második (1 millió fontos) részletet hasonló feltételek között 1927 első felében folyósították.[16] A kölcsönt, az előző városi kölcsönhöz hasonlóan, a közművek, az úthálózat fejlesztésére stb. szánták. A névlegesen valamivel több mint 62 milliós kölcsönből azonban, mint a hitelfeltételekből látható, a valóságban folyósított összegek csak 55 millió pengő körül mozogtak, s az összeg szétforgácsolása az egyes megyék között semmiféle jelentősebb fejlesztési lehetőséget nem teremtett.

A Hitelbank ugyanezen évben a New York-i, 15 bankot

egyesítő Bankers Trust 2 millió dolláros (kereken 10 millió pengő) Budapest fővárosi kölcsönügyletét is közvetítette.[17]

A Hitelbank vállalkozásai, melyek a londoni Rothschildokra támaszkodtak, a Kereskedelmi Bank, illetve egyes amerikai pénzcsoportok heves tiltakozását váltották ki. Különösen az előző városi kölcsönt lebonyolító Speyer bankház tiltakozott, s a megnyugtatására tett diplomáciai lépések[18] hatástalanok maradtak. Végül is csak az ugyancsak 1926-ban lebonyolított második városi kölcsönakcióval talált kárpótlást. E kölcsönt 6 millió dollár (34,8 millió pengő) összegben folyósították. Az összeg messze elmaradt ugyan a városok 90 millió pengős igénye mögött, melyből az első Speyer-kölcsönből megkezdett munkálatokat akarták folytatni, de így is a 20-as évek egyik legnagyobb kölcsönügylete volt. A valóságban kézhez kapott 30 millió pengő (89%-os átvétel mellett 7%-os kamattal) azonban 33 város között oszlott meg, s nagyobb beruházásokat alig tett lehetővé.[19]

A hosszú lejáratú hitelek körében azonban 1926-ban már megjelentek és a következő években egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a jelzáloghitelek. Néhány hitelügylet keretében ez évben már mintegy 70 millió pengő jelzáloghitelt vettek fel. Már 1926-ban állami közreműködéssel, az érdekelt – törlesztéses jelzálogkölcsönök folyósításával foglalkozó – hat budapesti nagybank bevonásával, létrehoztak egy központi zálogkibocsátó szövetkezetet. A következő évben pedig egy újabb hasonló szervezetet. Mindkettőben külföldi oldalról amerikai tőkéscsoportok vettek részt, ezek között Lee Higinson & Co., a Schröder Bankház, valamint a kettő által alapított European Mortgage and Investment Co. A következő évek hosszú lejáratú hitelakcióiban a jelzálog kibocsátás szerepe – mint még visszatérünk rá – anélkül, hogy ezek között több különösen kiemelkedő hitelügyletet nevezhetnénk meg, a fent felsorolt külföldi érdekeltségek részvételével igen fontossá vált.

Az évtized legjelentősebb magyarországi kölcsönügyletei so-

rából a következő években két hitelakció emelkedett ki, s érdemel külön tárgyalást.

Az egyik az ún. Talbot-kölcsön, melynek előzményei 1925 végére nyúlnak vissza. Ebben az időben ugyanis a magyar kormány már határozottan foglalkozott a főváros áramellátásának javítására szükséges intézkedésekkel. A régi centrálék termelése már nem volt elegendő a fejlődő és iparosodó Budapest növekvő áramigényének kielégítésére. Egy amerikai–belga csoport – mint a sajtó is közölte – ajánlatot is tett az új erőmű felépítésére. Ekkor azonban a budapesti angol követ levélben fordult a magyar külügyminiszterhez, s kérte, hogy a kormány ne döntsön az ügyben, míg az angol Talbot nem látogat Magyarországra, s nem teszi meg ajánlatát.[20] A Talbot-konszern a legteljesebb mértékben élvezte az angol kormánykörök támogatását, sőt, a sajtó közlése szerint Chamberlain egyenesen Bethlen miniszterelnöknél járt közben érdekében.[21]

A kormány valóban közbe is lépett, s mint Walkó kereskedelemügyi miniszter az angol követ levelére válaszolva leszögezte: „Budapest Székesfőváros főpolgármesterét alkalmas formában felhívtam hivatalos befolyásának olyan értelemben való érvényesítésére, hogy a törvényhatósági illetékes tényezők a Székesfőváros villamos műveinek továbbfejlesztésére vonatkozó amerikai ajánlatot illetően elfoglalandó állásfoglalásukat a kilátásba helyezett angol ajánlat beérkezéséig tartsák függőben."[22]

1926 folyamán már megindultak a tárgyalások. Az angol csoport eredeti tervei szerint a várpalotai lignitre építenék az új centrálét, mely távvezetéken évi 100 millió kW-óra áramot szállítana Budapestre, s további 60 milliót a Magyar Államvasutaknak a Budapest–Hegyeshalom vasútvonal villamosítására.[23] A tárgyalások ezen szakaszán azonban a Hitelbank–Magyar Általános Kőszénbánya Rt. érdekcsoport közbelépett, s a konkurrens Salgótarjáni Kőszénbányatársaság Rt.-hoz tartozó Várpalota helyett Tatabányát – a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. szénbányászatának központját – ajánlotta a terve-

zett erőmű telephelyéül. Céljuk elérése érdekében nyomást gyakoroltak a Salgótarjáni Kőszénbányatársaságra, a szénkartell felbontásával fenyegetve, másrészt Bethlen miniszterelnöknél használták fel kapcsolataikat. Az utóbbi lépés valóban eredménnyel járt. A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. egyik végrehajtó bizottsági ülésén, a centrálé létesítéséről tárgyalva, leszögezték, hogy a kormány „... ebben az ügyben erősen angazsálta magát, és annak elnöke vállalatunk érdekében közbelépett..."[24] Valóban, 1926 decemberében Hermann Miksa, az időközben hivatalba lépett új kereskedelemügyi miniszter kijelentette: „Belátja, hogy az elektrifikálás kérdésének megoldásába Tatabánya is okvetlenül bevonandó." A kormány az elvi nyilatkozatokon túl fel is szólította a Hitelbankot, hogy nyújtsa be ajánlatát.[25]

A Kereskedelmi Bank–Salgótarjáni Kőszénbányatársaság monopolista csoportja heves támadásokkal igyekezett a maga kezébe kaparintani az üzletet. Az illetékes kormányszervekhez adott beadványban mindenekelőtt tiltakoztak az ellen, hogy a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. egyedülálló monopolhelyzetbe kerüljön a vállalkozás révén a magyar piacon. Érveik között a nemzeti szempont (arra hivatkoztak, hogy a trianoni békeszerződés a Salgótarjáni Kőszénbányának nagyobb károkat okozott, mint a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-nak) a „munkásokról való gondoskodás" (bányáikban rövidített munkaidővel dolgoztak, s ezen a helyzeten az erőmű felépítése által nyert rendelések változtatnának) mellett a nemzetgazdasági előnyök érve is szerepelt. A tőkés csoport vezetői, amikor látták, hogy a várpalotai telepítés ügye végleg zátonyra futott, már nem egyszerűen a tatabányai telepítés ellen léptek fel, hanem igyekeztek kimutatni a távvezetékes megoldás előnytelenségét, és az új centrálé budapesti telepítése mellett szálltak síkra. Ezzel együtt azonban felajánlották, hogy a pesti centrálé szénellátását dorogi bányáikból vállalnák. A centrálé bánhidai telepítésének végleges eldöntése után pedig Chorin Ferenc, a Salgótarjáni Kőszénbányatársaság el-

nöke levélben fordult a kereskedelemügyi miniszterhez, a különböző „nemzetgazdasági" és egyéb szempontokat félretéve, 2,5 millió mázsa állami szénmegrendelés formájában kért kárpótlást az elmaradt haszonért.[26] A Hitelbank-csoport tehát ezúttal megnyerte a csatát. A kereskedelemügyi miniszter 1927 novemberében véglegesen értesítette Budapest Székesfőváros tanácsát, hogy az új centrálé telephelyéül a Tatabánya melletti Bánhidát jelölte ki.[27] Ugyanezen hónapban a Hitelbank vezetői Scitovszky Tibor vezérigazgató és Ullmann György igazgató Bud János pénzügyminiszterrel Londonba utazott, ahol részletes tárgyalásokon véglegesítették a kölcsön felvételét és lebonyolítását.[28] 1928. május 9-én pedig Londonban már kibocsátották a Talbot-kölcsönt. Az angol kincstár szavatossága mellett 3,3 millió font (kereken 92 millió pengő) névértékű kölcsönt két sorozatban – 1, illetve 2,3 milliós összegben – jegyezték 97, illetve 93%-os kibocsátási árfolyamon, 4,5, illetve 6,5%-os kamattal. Mint látható, a nemzetközi és a magyar pénzpiacon beállott változások következtében a hitel pénzügyi feltételei kedvezőbbek voltak, mint az előző években felvett külföldi kölcsönöké. Ugyanakkor azonban az angol pénzcsoport kikötötte, hogy a kölcsönösszeg 40%-át angliai megrendelésekre kell fordítani.[29] A kölcsön egy részét ugyanis a „Trade Facilities Act" alapján folyósították, s e törvény éppen az angol ipar foglalkoztatásának előmozdítása érdekében foganatosított különböző intézkedéseket.[30] A Hitelbank a közvetítés fejében 0,25%-os részesedést kapott, s a kivitelezésbe a Magyar Általános Kőszénbánya mellett a Hitelbank csoportjához tartozó Ganz gyár is bekapcsolódhatott.[31] Az építkezések rövidesen megindultak, s 1930 júliusában üzembe is helyezték a bánhidai centrálét és távvezetéket, 1934 őszére pedig befejeződött a Budapest–Hegyeshalom vasútvonal villamosítása is.[32]

A másik legjelentősebb ügylet az évtized végén gyufakölcsön néven vált ismertté. A pénzügyi művelet előzményei ez esetben a világháború utáni évekre nyúlnak vissza. A svéd gyufa-

tröszt ugyanis ekkor erőfeszítéseket tett az európai piac jelentős részének megszerzésére, s ennek érdekében többek között kézbe akarta kaparintani a magyar gyufaipart is. A megkezdett tárgyalások azonban eredménytelenek maradtak, sőt a magyar gyufagyárak a versenytől félve a kormányhoz fordultak, s törvényes védelmet eszközöltek ki.[33] Néhány évi szünet után azonban a svéd gyufatröszt új módszerrel indította meg akcióját. Már 1924 nyarán kölcsönajánlattal fordult a magyar kormányhoz, s a Hernesands Enskilda Bank révén – mint már utaltunk rá – 2,5 millió dollár hitelt ajánlott fel, amennyiben a magyar kormány megteremtené az állami gyufamonopóliumot, és azt 25 évre bérbe adná a svéd csoportnak, amely a magyar gyufagyárakat is megvásárolná.[34]

Hosszas tárgyalások során végül is csak 1928 májusában jött létre a megállapodás a londoni Rothschild-ház közvetítésével a magyar kormány és a Svenska Tändstiches Aktiebolaget között, amelynek értelmében a magyar állam 36 millió dollár, kereken 190 millió pengő hitelt vesz fel a földbirtokreform céljaira. A kölcsön első részletét, 12 millió dollárt még 1928 folyamán folyósították, a második részlet (12 millió dollár) leszámítolása pedig 1929 őszén vált esedékessé.[35]

A szerződés értelmében a magyar állam bevezette az állami gyufamonopóliumot, a svéd tröszt pedig a Szikra Magyar Gyújtógyárak Rt., a legnagyobb, négy gyufagyárral rendelkező gyufamonopólium részvénytöbbségének megvásárlása útján központi vállalatot teremtett, melybe a felvásárolt többi gyufagyárat beolvasztotta. Miután a gyufaipar a szerződés révén a svéd világtröszt kezébe került, az a gyufa árát 2 fillérről először 5, majd 1930. január 1-től 6 fillérre emelte, s a bevételből dobozonként 1,3 fillért a magyar államnak fizetett. A svéd monopólium tehát hatalmas haszonhoz jutott.[36] A sajtó egyébként ezekben a hónapokban hírt adott a svéd gyufatröszt hasonló jellegű jugoszláviai ügyletéről is. A svéd gyufatröszt 22 millió dollár kölcsön nyújtása fejében szerezte meg a jugoszláv gyufamonopóliumot.[37]

A gyufakölcsön, mely a magyar nemzetgazdaság nyilvánvaló megkárosítását, a fogyasztóközönség nagyarányú megterhelését jelentette, egyedül a magyar nagybirtokos osztálynak biztosított anyagi előnyöket, magas kártalanítási összegeket az 1920-ban törvénybe iktatott s mindössze pár százezer hektárt érintő satnya birtokreform fejében.

1924 és 1929 nyara között, öt év leforgása alatt a népszövetségi kölcsönön kívül 38 nagyobb hosszú lejáratú hitelt vett fel Magyarország, összesen 957,6 millió pengő névértékben. A valóságban befolyt kölcsönösszeg reálértéke azonban – mint az eddigiekben bemutatott hitelügyletek alapján is nyilvánvaló – a névérték és a kibocsátási árfolyam között fennálló jelentős különbözet következtében kereken 100 millió pengővel volt kevesebb.

Hosszú lejáratú külföldi kölcsönök[38]

Év	millió pengőben Névérték	Tényleges érték
1925	74,5	56,6
1926	140,9	123,0
1927	285,4	259,2
1928	278,8	256,3
1929	178,0	163,9
Összesen:	957,6	859,0

Az évről évre felvett, tetemes összegű, hosszú lejáratú hitelek a tartozásállományt rendkívül megnövelték. Miután az Osztrák–Magyar Monarchiának háború előtti tartozásaiból

Magyarországra eső hányad visszafizetését még a népszövetségi kölcsön felvételekor vállalnia kellett, a hosszú lejáratú tartozások állománya a következőképpen alakult.

Hosszú lejáratú tartozás[39]

millió pengőben	
1924 első felében	1298
1925	1729
1926	1836
1927	2102
1928	2352
1929 augusztusában	2500

1929 nyarán tehát már 2,5 milliárd pengős hosszú lejáratú tartozás halmozódott fel.

A hosszú lejáratú kölcsönökből az önkormányzatok – városok, megyék és egyházak – 300 millióval részesedtek, míg a magángazdaság mintegy 600 millió hitelhez jutott. Az önkormányzatok hiteleinek felhasználásáról már a városi és megyei hitelek kapcsán szóltunk. Ezek az összegek szétaprózva nem válhattak a gazdasági fellendülés tényezőivé! Vajon mi volt a helyzet a magángazdaság által felvett hosszú lejáratú hitelekkel? Az öt év alatt felvett 600 millió pengőből az ipar csak aránytalanul kicsiny hányaddal részesedett. A már említett legjelentősebb beruházási hitelt, a Talbot-kölcsönt is figyelembe véve, az ipar mindössze 150 millió pengő hitelt kapott. Ez – a Talbot-akció 100 milliós összegén túl – csupán egy-két iparvállalati beruházás finanszírozását tette lehetővé! A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. például az 1925-ben felvett 3 millió dolláros (kereken 17 millió pengős) hosszú lejáratú

hitelből fedezte az üzemben végrehajtott rekonstrukciós munkálatokat. A Goldberger textilgyár 1928-ban felvett 300 ezer fontos (mintegy 8 millió pengős) kölcsöne pedig a több mint százéves múltra visszatekintő üzem új (Budapest, Kelenföld) fonodájának beruházásait fedezte.[40] Hasonló méretű ipari kölcsönakciókra azonban más esetekben nem került sor. A nagy hitelinvázió ellenére tehát az ipar nem jutott nagyobb mennyiségű hitelhez. „Sajnos 1926-ban a hosszú lejáratú hitelek hiánya korlátozóan hatott az alapítási tevékenységre is."[41] Éppen ezért merült fel a javaslat, hogy a mezőgazdaság példájára, ahol nem az egyes üzemek folyamodtak hitelekért, hanem a nagybankok útján, illetve a külön e célra létrehozott központi zálogkibocsátó szövetkezeten keresztül történt a hitelezés, valamiféle ipari jelzálogintézetet szervezzenek, mely külföldi pénzpiacokon elhelyezett kötvények útján venne fel hiteleket, melyeket azután hosszú lejárattal az iparnak továbbítana. Az 1928 nyarán elfogadott 1928/XXI. törvénycikk valóban elrendelte az Országos Magyar Ipari Jelzálogintézet létrehozását. Az intézet 10 millió pengő alaptőkéjéből 8 milliót a kincstár, 2 milliót a Gyáriparosok Országos Szövetsége fizetett be. A kibocsátott kötvényeket az angol és amerikai piacon helyezték el, miáltal kereken 4,6 millió dollár (több mint 26 millió pengő) 20 évre szóló hitelhez jutottak. Ebből 43 ipari vállalatnak folyósítottak hosszú lejáratú hiteleket (az összeg felét 16 vas- és fémipari, illetve 9 textilipari vállalat nyerte el).[42]

Mindez azonban nem változtatott lényegesen a korábban kialakult helyzeten, s az ipar hitelellátását nem oldotta meg. A felvett hosszú lejáratú kölcsönök túlnyomó része a vizsgált időszakban, kb. 350 millió pengő a nagybirtoknak jutott. A nagybirtok kezére került hosszú lejáratú hitelek azonban egyáltalán nem szolgálták a mezőgazdaság nagyobb beruházások útján történő fejlesztését. György Ernő korabeli számításai szerint a mezőgazdasági hitelek 10%-át fordították csupán hasznos beruházásra, míg a nagyobb hányadot, a hitelek felét fölvásárlásokra, fogyasztási célokra és kényelmi berendezések-

re, további 33%-ot – melynek egy része tekinthető csupán produktív jellegűnek – építkezésekre. A fennmaradó összegeket a kamat emésztette fel.[43]

A hosszú lejáratú hiteleknek tehát végül is csak igen kis hányadát fordították a – mezőgazdasági vagy ipari – termelés fejlesztésére, produktív beruházásokra. A húszas években felvett kölcsönök további jelentős csoportja, a *rövid lejáratú* hitelek természetesen eleve nem is voltak alkalmasak ilyen célokra.

1924 után a gazdaság hitelszükségletének kielégítésére a hosszú lejáratú kölcsönök mellett rendkívül nagy hitelösszegeket vettek fel rövid lejáratra is. Az 1924 és 1929 nyara között felvett rövid lejáratú tartozások állománya kereken 1 milliárd pengőre rúgott, melyből mintegy 400 millió pengő áruhitelek formájában gyülemlett fel.[44]

A Magyar Nemzeti Bank Főtanácsa 1925 őszén megállapította, hogy a külföldi tőke legszívesebben a rövid lejáratú hitelek számára különösen kedvező formájában jelentkezik a magyar piacon.[45] S mint az előbb idézett adatok is világosan mutatják. 1924 és 1929 között a Magyarországra áramló külföldi tőkének átlagosan a fele valóban rövid lejáratú kölcsönök formájában került piacra.

Márpedig a kölcsönök nagy részének rövid lejáratú folyósítása rendkívül kedvezőtlen volt. A Magyar Nemzeti Bank előbb említett főtanácsülése is leszögezte, hogy a rövid lejáratú hitelek nagy áradata veszélyes, hiszen az ilyenformán felvett pénzek produktív befektetése, éppen a rövid visszafizetési határidő következtében, általában lehetetlen, s ugyanakkor a kölcsönök súlyos pénzügyi terhe veszélyezteti a kölcsönt felvevő intézmények, de ezen túl az egész államháztartás egyensúlyát is. A rövid lejáratú hitelek egy részét valóban rövid időszakra szóló gazdasági célokra használták fel. Mint egy 1926. tavaszi, a Magyar Nemzeti Bank által készített kimutatásból ismeretes, a rövid lejáratú tartozások akkori 340 millió pengős összegéből 54 millió pengőt a cukorgyárak és

malmok gyártási kampányhitelei képezték.[46] További, mintegy 100 millió pengős összeget az áruhitelek kötöttek le, de a legnagyobb tételt, kereken 150 millió pengőt a bankok és iparvállalatok rövid lejáratú tőkehitelei képezték.[47] E hitelek viszont igen kockázatosak voltak; az esetek nagy részében nem néhány hónapra szóló, hamar megtérülő gazdasági feladatok megoldására használták fel azokat.

Nemegyszer fordult elő, hogy rövid lejáratra nyújtott hitelekből a valóságban beruházási feladatokat akartak megoldani, ami, nem gyorsan térülő befektetésről lévén szó, a visszafizetést bizonytalanná tette, s állandó pénzügyi feszültséget teremtve, a csőd veszélyét is előrevetítette. E veszély nemcsak elméleti megfontolások alapján állott fenn. A gazdasági gyakorlat mindennapos jelenségéről volt szó. Mindennél világosabban bizonyította ezt a Victoria malomkonszern esete.

A Victoria malomkonszern, melyhez 21 malom tartozott, ez évtized elején épült ki, s míg a többi vezető malom ebben az időben már szorosan kapcsolódott valamely nagybankhoz, ez az érdekeltség nem állott kapcsolatban a budapesti nagybankokkal. Sőt, 1924-ben a malomkartell körüli harcokban a Victoria-konszern éles ellentétbe is került a nagybankokkal, amikor azok malomipari érdekeltségeinek törekvéseit keresztezve, meghiúsította a malomkartell létrejöttét. A bankokkal fennálló ellentéte folytán a malomkonszern a magyar pénzpiacon nem is szerezhette, illetve nem is akarta megszerezni a szükséges hiteleket, s ezért a külföldi forrásokat igyekezett felhasználni. A hitelkínálat jellegéből adódott, hogy 1924-ben a Victoria-konszern az Anglo-Austrian Banktól 1,25 millió font (kereken 35 millió pengő) kölcsönt csak rövid lejárattal vehetett fel. A kölcsön legnagyobb részét a malomérdekeltség modernizálására, új berendezések kiépítésére használták fel. A következő év végére azonban a szanálást követő kedvezőtlen kunjunkturális viszonyok közepette, melyet a konszern számára tőzsdei gabona-határidős üzleti veszteségek is súlyosbí-

tottak, az üzletmenet kedvezőtlenül alakult, s ezért az angol hitelező nem volt hajlandó a hitelek meghosszabbítására.

1925 decemberében a konszern pénzügyi nehézségeit, a lejáró hitelek visszafizetését újabb hitelek felvételével kívánták áthidalni. Ez azonban már lehetetlen volt. A hitelező megtagadta az előző kölcsön fedezeteként kezében tartott értékpapírok felszabadítását, ami újabb pénzügyi műveleteket tett volna lehetővé. A Victoria-konszern immobillá vált. Ebben a helyzetben már azok a kétségbeesett próbálkozások sem segítettek, melyekkel a konszern vezetői még kísérleteztek. Egyes, részben a szomszédos országok területén fekvő üzemeiket értékesítve próbálták előteremteni a szükséges összegeket. A vállalkozás csődbe jutott.

A Victoria-konszern ügye természetesen hamar meghaladta egyetlen vállalkozás kereteit. 1926 januárjában már a minisztertanács ülésén is leszögezték, hogy amennyiben a magyar adós nem fizetné vissza esedékessé vált tartozásait, úgy „tartani lehetne attól, hogy az angol pénzpiac az ország közgazdaságának nyújtott rövidebb lejáratú egyéb hiteleit visszavonná!"[48]

A minisztertanács ugyanezen ülése határozatban kimondta, hogy éppen az egyéb hitelekre való tekintetttel közbe kell lépni, és részben állami eszközökkel biztosítani kell a tartozások visszafizetését. Amikor a Victoria-konszern 1927 nyarán tartozásainak csupán egy részét tudta visszafizetni, fizetésképtelenné vált, és Bacher Emil vezérigazgató öngyilkos lett, a pénzügyminisztérium irányításával létrehozták a Molinum Malomipar Rt.-t, melynek részvénytőkéjét 66%-ban a kincstár, 34%-ban pedig az állam felszólítására nagybankok fizették be. A Molinum Rt., átvéve a csődtömeget, az adósságot rendezte, s később a konszernhez tartozó külföldi malmokat eladta, a belföldieket pedig – a többi nagymalom érdekében – lebontotta.[49]

A Victoria-malom botrányt tehát sikerült elsimítani, s ez nem zárta el a külföldi kölcsönök útját. A hosszú és rövid le-

járatú hitelek továbbra is bőségesen áramlottak az országba. Lassanként azonban a korszak pénzügyi szakemberei előtt is világossá vált, hogy a korlátlan és rendszertelen kölcsönpolitika egyre jobban veszélyezteti a magyar gazdaság egyensúlyát. A minisztertanács már 1926 szeptemberében foglalkozott a kölcsönprobléma rendezésével, majd 1928 nyarán elkészült a pénzügyminiszter törvényjavaslata a külföldi kölcsönök felvételének korlátozásáról, mivel „... a külföldi kölcsönök rendszertelen igénybevétele súlyos gazdasági veszélyeket rejteget magában". A javaslat pénzügyminiszteri és Magyar Nemzeti Bank engedélyezéshez kötné a külföldi kölcsönöket, hogy ezáltal akadályozzák meg improduktív hitelek felvételét. A magyarországi bankok azonban, amelyek a kölcsönök közvetítéséből nagy hasznokra tettek szert, nem törődtek bele érdekeik csorbításába, s közbelépésükre az állami szabályozás és ellenőrzés helyett csak kormányfelhívás született. Ebben felhívták a pénzintézetek figyelmét, hogy a hitelek felvételénél legyenek tekintettel a produktív befektetésekre.[50]

A figyelmeztető jelek ellenére tehát gyakorlatilag semmiféle változás nem következett be a kölcsönpolitikában.

1924 és 1929 között tehát, a 400 milliós áruhitelt nem tekintve, hosszú és rövid lejáratú hitelek formájában kereken 1,9 milliárd pengő hitelösszeg áramlott a magyar gazdaságba. A kölcsönügyletek rövid áttekintése után felmerül a kérdés: vajon milyen szerepet töltött be a külföldi kölcsöntőke a gazdaság finanszírozásában, milyen hatással volt az ország gazdasági növekedésére, mennyiben járult hozzá a gazdasági struktúra korszerűsítéséhez, az elmaradott mezőgazdaság modernizálásához, az ipar fejlesztéséhez? Ha ugyanis elvetjük azt a kétségkívül egyoldalú szemléletet, melynek nyomai korábban a marxista magyar történetírásban is megtalálhatók voltak, miszerint a külföldi kölcsön eleve káros, hátrányos a hitelt felvevő ország gazdaságára, ha világosan leszögezzük, hogy a hitelező hatalmak és pénzcsoportok profitszerzési és befolyásnyerési célja nem zárja ki a kölcsönök gazdaságfejlesztő hatá-

sát, akkor a magyarországi gazdasági növekedés meggyorsításának és a gazdaság korszerűsítésének lehetőségét a hatalmas külföldi hitelek magukban rejtették.

A valóságban azonban a kölcsönök felvételében rejlő gazdaságfejlesztő lehetőségeket a Horthy-rendszer első évtizedében alig lehetett realizálni. Egyfelől akadályozták ezt a felvett kölcsönök rendkívül kedvezőtlen feltételei. A hosszú lejáratú hitelek kapcsán utaltunk már az igen alacsony kibocsátási árfolyamokra, melyek a kölcsönök névértékéből eleve mintegy 11–12% hasznot biztosítottak a hitelező pénzcsoportoknak.[51] Ugyancsak utaltunk a magas kamatterhekre, melyek a névleges érték 7–10%-a között mozogtak, vagyis a valóságban kézhez kapott tőkéknek gyakran 10%-át is meghaladták. A rövid lejáratú hitelek átlagos kamatterhe pedig még ennél is magasabb volt, 12% körül mozgott.[52]

E feltételek rendkívül nagy nyereségeket biztosítottak a külföldi hitelezőknek. Miután a hosszú lejáratú hiteleket általában 20 éves időtartamra folyósították, a 11–12%-os kibocsátás és névérték közötti árfolyamkülönbség, valamint a kölcsönök reálértékének 10%-ára rúgó kamatterhek két évtized alatt elméletileg mintegy megháromszorozták a befektetéseket!

A felvett hitelek tehát hatalmas anyagi terhet róttak a magyar gazdaságra. Az évről évre esedékes törlesztések és kamatterhek a felvett kölcsönök egyre nagyobb hányadát emésztették fel, és bármennyire növekedett is a felvett külföldi kölcsönök összege, azoknak egyre nagyobb részét kellett az esedékes visszafizetésekre fordítani. Jól tükrözik ezt a következő oldalon található táblázat adatai.

1926 és 1929 között tehát a felvett hitelek több mint felét visszafizetésekre fordították. E rendkívül súlyos tényt az sem változtathatja meg, hogy 1924–25-ben az arány még kedvezőbb volt. Az évtized végén viszont a kedvezőtlen feltételű hitelek felvétele következtében már odáig fajult a helyzet, hogy a külföldre fizetett kamatok és törlesztés összege számottevően meghaladta a hitelek formájában beáramló összegeket.

A kamat és tőketörlesztés aránya az újonnan felvett hitelekhez 1926 és 1929 között[54]

Év	Kölcsön	Kamat és törlesztés	A kamat és törlesztés a kölcsön %-ában
	millió pengőben		
1926	148	101	68
1927	460	132	28
1928	370	179	48
1929	164	190	116
Összesen:	1142	602	52

A kölcsönpolitika, mint az eddig vizsgált mozzanatok is bizonyítják, rendkívül súlyos tehertételt jelentett a magyar államháztartásra. A fizetési mérleg a húszas évek második felében erősen passzív volt. 1927 és 1928-ban mintegy 500 milliós passzívum jelentkezett. E passzívumot, mely a külföldre fizetendő törlesztések és kamatterhek mellett természetesen a kereskedelmi mérleg passzívumából is származott, nagyobbrészt a felvett kölcsönökből egyenlítették ki. 1928–1929-ben azonban, amikor a hitelek megcsappantak, a fizetési mérleg ilyen úton történő egyensúlyban tartására már egyre kevésbé volt lehetőség, sőt 1929-ben – mint az előző táblázat adatai is mutatják – a felvett hitelösszeg már a törlesztés és kamat fizetésének finanszírozására sem volt elegendő. Egyre nagyobb mértékben kellett tehát igénybe venni az ország arany- és devizakészletét. 1928 és 1929 folyamán, csupán a nyári hónapokig, e készletek több mint 200 millió pengővel csökkentek.[55]

A külföldi kölcsönök szerepének megítélésénél azonban korántsem elegendő csupán a hitelnyújtás feltételeinek kedvezőtlenségéről szólni. A kedvezőtlen feltételek súlyos pénzügyi kö-

vetkezményei főként azért éreztették erősen hatásukat, mivel a kölcsönök összege a magyar nemzetgazdaság teherbíró képességéhez képest, a felhasználás módjait figyelembe véve, túlzottan magas volt. Egyes gazdasági szakemberek már a húszas évek végén veszélyesnek ítélték a tőkeáramlás méreteit, s a kormánykörök is magukévá tették e nézeteket. A minisztertanács egyik, 1927 májusi ülésén Bethlen miniszterelnök is leszögezte, hogy „túl sok külföldi kölcsöntőke özönlik az országba", s ezért, a jegyzőkönyv tanúsága szerint: „... kéri a pénzügyminiszter urat, intézkedjék a Nemzeti Bank útján aziránt, hogy a külföldi kölcsönök ezen felburjánzásának eleje vétessék."[56] Miben állt a tőkebeáramlás túlzott mérete? Részben a háború előtti tőkebehozatalt meghaladó mértékében. A pénzügyminisztériumban készült számítások szerint a háború előtti Magyarországra – az 1920. évi országterületet figyelembe véve – évente mintegy 300 millió pengő külföldi tőke áramlott, vagyis kb. egyharmaddal kevesebb, mint a húszas évek második felében.[57] Az 1910-es években a külföldi kölcsönök összege a nemzeti jövedelemnek mintegy 5–6%-ára rúgott, az 1920-as évek második felében már 7–8%-ára.

A kölcsönök ily hatalmas összege még a kamatterhek mértékétől függetlenül is felveti, hogy milyen megerőltetést jelent annak visszafizetése, törlesztése a nemzetgazdaság szempontjából. Vajon a kölcsönök révén emelkedik-e olyan mértékben a termelés, a nemzeti jövedelem, hogy az fedezetéül szolgálhat a hitelek visszafizetésének, és nem fenyegeti-e az ország pénzügyeit, egész gazdaságát olyan megterheléssel, melyből származó kötelezettségének végül is nem tud eleget tenni. Ez természetesen nem önmagán a kölcsönök összegén, hanem ezzel szoros összefüggésben annak *felhasználásán* múlik.

A nagy mennyiségben behozott külföldi tőkének azonban csak igen kis töredékét fordították produktív beruházásokra. Az ipari vagy mezőgazdasági termelés, a villamosítás, a közlekedés, hírközlés fejlesztésére fordított kölcsönösszegek 1924 és 1929 között – számításaink szerint – nem haladták meg a

350 millió pengőt, vagyis a Magyarországra behozott hosszú és rövid lejáratú hiteleknek nem egészen 20%-át![58]

A hatalmas tőkeösszegeknek tehát csak aránytalanul kicsiny része nyert produktív befektetést, s ezért a kölcsönök felhasználása nem teremtette meg a visszafizetések gazdasági lehetőségét. Ezen mit sem változtat az a körülmény, hogy a hitelek fennmaradó több mint 80%-a természetesen nem egészében került gazdaságilag-társadalmilag haszontalan felhasználásra. A külföldi hitelek viszonylag számottevő hányadát fordították olyan hasznos célokra, mint például a termeléssel összefüggésben álló építkezésekre, közegészségügyi és közoktatási célokra. A kölcsönökből megindított városi kislakásakció, a viszonylag jelentősebb kórházi, rendelőintézeti és iskolaépítések hasznos jellege nyilvánvaló. Számításaink szerint ilyen célokra mintegy 250–300 millió pengőt fordítottak, vagyis az egész behozott tőkeösszegnek kb. 15%-át.[59]

Mire fordították tehát 1924 és 1929 között a 2 milliárd pengő körüli külföldi hitelösszeget? Mintegy 40%-ban a tartozások – beleértve a háború előtti adósság törlesztését is – visszafizetésére, 20%-ban produktív és további 15%-ban egyéb, gazdaságilag és társadalmilag hasznos beruházásokra. A fennmaradó 400–500 millió pengős kölcsönösszeget, vagyis a felvett külföldi hitelek kereken 25%-át végső soron fogyasztási célokra fordították. Ez részben úgy értendő, hogy a hitelek, főleg rövid lejáratú hitelek képezték pénzügyi forrását az árukészletek felhalmozásának. Ezen hatalmas összegekből finanszírozták azonban az uralkodó osztályok luxus jellegű kiadásait, nem termelő jellegű építkezéseit is. Mint kimutattuk, a nagybirtokosokhoz került mezőgazdasági hitelek 60–65%-a ilyen jelleggel került felhasználásra. De a több száz milliós összegből jutott az államapparátus bővítésére, számbeli felduzzasztására és előnyösebb dotálására, vagyis végső soron a magyar uralkodó osztályok egy sajátos rétegének, a dzsentri államhivatalnoki köröknek megerősítésére.

Az 1924 után kibontakozó és a gazdasági életet egyre erő-

teljesebben befolyásoló külföldi kölcsönpolitika tehát nemcsak a modern tőkés viszonyokra jellemző – a tőkekivitel e korszakban szokásos – hátrányait rejtette magában. Nemcsak az elmaradottabb ország kölcsönök útján történő kihasználása valósult meg a fejlettebb tőkésországok javára, de a Bethlen-kormány a hitelfelvételben rejlő gazdaságfejlesztési lehetőségeket sem tudta kiaknázni. A gazdaságpolitika teljes koncepciótlansága, az előrelátás úgyszólván teljes hiánya, a kapzsi kisszerűség akadálytalan érvényre jutása a kölcsönök gazdaságfejlesztő hatását elerőtlenítette. Ennek következtében a súlyos adósságteher – valóban komoly nemzetgazdasági haszon nélkül, az erős pénzügyi függőség és kétbalkezes ügyetlenséggel felhasznált kölcsönök révén –, a visszafizetés állandó pénzügyi problémát okozott, állandóan újabb és újabb hitelszükségletet szült, s ezért az ország pénzügyi egyensúlyát a külföldi kölcsönöktől tette függővé. A hitelezők ilyen viszonyok között monopolista helyzetbe kerültek a magyar pénzpiacon, annál is inkább, mivel a kölcsönök 56,2%-át az amerikai, 36,3%-át az angol tőkés csoportok folyósították.[60]

A kölcsönpolitika bemutatott következményei, a terhekkel arányban nem álló, csekély eredményei csakis a politikai rendszerében és társadalmi berendezkedésében mélységesen elavult és ellentmondásos Horthy-rezsim viszonyaival magyarázhatók. A magyar kormánykörök ebben az időszakban még arra sem voltak képesek, hogy saját érdekeiket valóban előrelátóan és nagyvonalúan képviseljék. A pillanatnyi konc, a hatalmas közvetítői haszon a tőkének, az ingyen kapott állami pénzek a nagybirtoknak, az állam által teremtett és finanszírozott szinekúrák a dzsentrinek mindennél fontosabbak voltak.

A pillanatnyi haszon szemlélete nemcsak a pénzügyi függőség formájában vont súlyos következményeket maga után, de közvetlen hatással volt a lakosság legszélesebb rétegeinek életviszonyaira is. A kölcsönök visszafizetéséhez szükséges erőfeszítések az állandóan emelkedő városi és megyei pótadók s általában az aránytalanul magas állami adóterhek formájában –

melyeknek bemutatására e keretek között nem vállalkozhatunk – a munkás és paraszti lakosság tömegeire nehezedtek. A mérsékelt konjunktúra viszonyai között alacsonyan tartott béreket is figyelembe véve, a dolgozó tömegek csupán a kölcsönpolitika terheit ismerhették meg.

A húszas évek második felében a külföldi tőke magyarországi vállalkozásainak legfőbb formáját a kölcsönök folyósítása alkotta. A közvetlen befektetés csupán jelentéktelen szerepet játszott. Újabb ipari alapítások vagy nagyobb mérvű részvényvásárlások csak szórványosan fordultak elő. A korábbi nemzetiségi területeken levő s a trianoni békeszerződés után a szomszédos államok területére került osztrák és cseh tőke tulajdonát képező textilgyárak egy részének áttelepítése Magyarországra 1924-ig jórészt befejeződött, és 1925 után jelentősebb befektetéssel – néhány külföldi tőkével létesített villamossági és textilgyárról nem beszélve – inkább csak az újonnan kiépülő bauxitbányászatban találkozhatunk. A magyar bauxitkincs kiaknázására már a háború alatt létrejött az Alumíniumérc Rt., mely főként Erdélyben rendelkezett néhány bányával és alumíniumércet rejtő bányaterülettel, de voltak érdekeltségei Horvátországban, Isztriában is. A földbirtokosokból és tőkésekből álló csoport hamar kapcsolatba került a Hitelbankkal, mely jelentős kölcsönt biztosított számára. Miután a társaság bauxitterületei kivétel nélkül a háború utáni szomszédos országokhoz került területeken feküdtek, az új helyzetben az érdekeltség külföldi segítséggel igyekezett megmenteni vagyonát, s ezért 1923-ban Svájcban holding-társaságot létesítenek. Ez utóbbiban részben a német Vereinigte Aluminiumwerke, Ottavi Mienen und Eisenbahn Ges., a zürichi Blankart bankház játszott szerepet. Röviddel ezután felfedezték azonban a dunántúli bauxitlelőhelyeket, s a bizonytalan helyzetben levő vállalkozás jelentősége ugrásszerűen megnövekedett. A társaság sietve megvásárolja a bauxitkincset rejtő területeket, és az említett külföldi pénzcsoportok, valamint a vállalkozásba bekapcsolódó magyar érdekeltségek – a Ma-

gyar Általános Kőszénbánya, a Hitelbank, a Salgótarjáni Kőszénbánya és a Weiss Manfréd Művek – a részvénytársaság tőkeerejét 1,5 millióról 6 millió pengőre emelik. 1926-tól már a kitermelő munka is megindul.[61]

Több nagyobb jelentőségű iparvállalatot nem is létesítettek jelentős külföldi tőkebefektetéssel. Jó néhány erős külföldi érdekeltséggel létrehozott kisebb iparvállalat vagy nagyobb külföldi cég fiókvállalata azonban a 20-as évek alapításai közé tartozott. Ide számíthatjuk azokat az összegszerűen nem túl jelentős befektetéseket is, melyeket külföldi pénzcsoportok új iparvállalatok részvénytőkéje bizonyos hányadának átvétele, illetve részvénytőke felemelésekben való részesedés formájában eszközöltek. 1925-ben például a Schweizerischer Bankverein és a Schröder bankház átvett 102 500 db Salgótarjáni Kőszénbányatársasági részvényt.[62] A Schröder Bankház ugyanekkor 100 000 Kereskedelmi Bank részvényt vásárolt.[63] A Magyar Villamos Tröszt részvénytőkéje 1926-ban 10 millió pengőt tett ki, majd az ismételt emelések után a részvénytőke állománya 1929-ben már elérte a 35 milliót. A cégnél eredetileg is erős német tőkeérdekeltség volt (Gesellschaft für Elektrische Unternehmung), s a tőkeemelések során egy újabb nemzetközi villamossági vállalat, a Société Financière de Transport et d'Entreprises Industrielles, Bruxelles, is átvett 3,5 millió pengő értékű részvényt, s ezzel bekapcsolódott a Villamossági Tröszt irányításába. Az Angol–Magyar Bank részvénytőke felemelésében a British Overseas Bank és a Helber Wagg bankház révén az angol,[64] a Belvárosi Takarékpénztár tőkefelemelésében a Colvin és George H. Burr bankházak révén az amerikai tőke részesedett.[65] A Seligman bankház révén hasonlóan amerikai pénzcsoport részesedett a Magyar Általános Takarékpénztár tőkefelemelésében.[66] A Hungária Villamossági Rt.-t a Salgótarjáni Kőszénbányatársaság egy svájci villamossági vállalattal együtt alapította. A Ganz gyár újonnan kibocsátott részvényeinek egy része a General Electric kezébe került, s az újpesti Egyesült Izzólámpagyár telefongyári részlege

Standard Villamossági Rt. néven ugyancsak az amerikai tőke befektetéseivel önállósult az 1920-as évek második felében.[67]

A vállalatok alapításában tehát a külföldi pénzcsoportok csak rendkívül mérsékelten vettek részt. A régebben érdekcsoportjukhoz tartozó üzemek esetében természetesen a legtöbbször megőrizték pozícióikat, s az újabb részvényügyletekben változatlan szerepet játszottak. Általában korábbi érdekeltségük arányában vették át az új kibocsátású részvényeket. Egyáltalán nem volt azonban ritka az olyan esetek száma, amikor a háború előtti s egy ideig még a háború után is fenntartott érdekeltségüket éppen az évtized második felében feladták. A Magyar Ipari és Kereskedelmi Ellenőrzőbank részvényeinek 36%-át például a hasonló nevű osztrák anyaintézettől 1926 februárjában a Kereskedelmi Bank vette át.[68] A HÉV 11 ezer részvényét a Deutsche Bank adta el, ugyancsak a Kereskedelmi Banknak.[69] A Központi Gáz- és Villamossági Rt.-ban, mely a vidéki villany- és gázvilágításban játszott vezető szerepet, az eredeti osztrák tulajdon a részvények 50%-ának átengedésével a Salgótarjáni Kőszénbányatársaság kezébe ment át.[70] A Bleichröder Bankház 1927-ben engedi át a Magyar Cukoripar Rt. addig tulajdonában tartott részvényeit stb.[71]

A szórványos új érdekeltségvállalás mellett tehát továbbra is megfigyelhető a külföldi kézen levő részvényérdekeltség átengedése, eladása magyar pénzcsoportoknak.

A stabilizáció utáni időszakban végül is a külföldi tőke az új kibocsátású magyar részvényekből négy év alatt – 1926 és 1929 között – összesen 126 millió pengő értékben vett át.[72]

Figyelembe véve, hogy az előbbi négy év során a magyarországi részvénytársaságok részvényállománya 902,7 millió pengőről 1509,4 millióra, vagyis kereken 607 millióval növekedett, a külföldi tőke az újonnan kibocsátott részvények 20,7%-át vette csupán át.[73]

A tőkebehatolás tényeit áttekintve, az a sajátos helyzet tárul elénk, hogy bár soha ilyen nagyméretű beáramlást nem talál-

hattunk, ilyen zajos jelenségeit nem észlelhettük, mégis a gazdaság finanszírozásában, a termelést fejlesztő beruházások és hitelek terén a külföldi tőke jelentősége aránytalanul kisebb, mint a korábbi évtizedekben, és elveszti vezető szerepét, melyet a magyarországi tőkefelhalmozásból származó befektetésekkel szemben élvezett.

A külföldi tőke tehát, ha a vizsgált időszakban is szerepet játszott a magyar gazdaság finanszírozásában, már csak másodlagos tényező lehetett a belső felhalmozásból eredő forrásokhoz képest.

A belső felhalmozás folyamatát és összegszerű eredményeit természetesen nem lehet olyan pontosan figyelemmel kísérni, mint a külföldi tőke mozgását. Mindenekelőtt azért, mivel a termelő ágazatokban felgyülemlő tőke egy része önfinanszírozás formájában közvetlen beruházásra kerül, s ennek mérése csak hozzávetőleges számításokon alapulhat. Sokkal világosabb képet kapunk azonban a belső felhalmozás arányairól a hitelinézeti betétállomány, az értékpapírok és részvények, a vállalatok alap- és tartaléktőke állományainak alakulása révén. Ez utóbbi területek természetesen nemcsak pontosabban mérhetők, de fontosabbak is a belső felhalmozás szempontjából, hiszen a felgyülemlő tőkék nagyobb hányada ezen formákban csapódik ki, s kerül majd felhasználásra. Vizsgáljuk meg tehát a főbb felhalmozási területeket.

A bankokban és egyéb pénzintézetekben a stabilizációtól a gazdasági válságig eltelt öt esztendő során a takarék- és folyószámlabetétek összege több mint másfél milliárd pengővel növekedett.

A takarékbetétek állománya 1925 és 1929 között 713 millió pengővel növekedett. Ezen összeget teljes egészében a belső tőkefelhalmozás lecsapódásának foghatjuk fel. Ezzel szemben a folyószámlabetéteknek 993 milliós összegét nem tekinthetjük egészében a belső felhalmozás eredményének, hiszen részben a hitelintézetek egymás közötti elhelyezései is növelik a betétállományt, s főként a külföldi hitelek egy része is átmenetileg a

Takarék- és folyószámlabetétek összege[74]
millió pengőben

Év	Takarék-betét	Folyószámla-betét
1925	309	845
1926	500	941
1927	707	1316
1928	895	1691
1929	1022	1738

folyószámla-állományt gyarapítja. A korszak több vezető pénzügyi szakemberének egybevágó megállapítása alapján a folyószámlabetétek mintegy felét, vagyis kb. 500 millió pengőt számíthatunk a belső felhalmozás eredményének.[75]

A felgyülemlő tőkék lecsapódásának további fontos területét képezték az ún. fix kamatozású kötvények, ezek között állampapírok, különböző közkölcsönkötvények stb., melyeknek állománya kereken 120 millió pengővel emelkedett.[76] Ha figyelembe vesszük a külföldi tőke e téren játszott szerepét, úgy nyilvánvaló, hogy az egész növekedési összeget nem tekinthetjük a belső felhalmozódás eredményének. A magyar pénzügyminisztérium korabeli számításait alapul véve, az előbb közölt 120 milliós összeget mintegy 20–40 millióval kell csökkentenünk.[77]

A vállalatok részvénytőkéjének emelkedése, mint arra már utaltunk, a vizsgált periódusban meghaladta a 600 millió pengőt, ebből a belföldön értékesített részvények értéke 450 millió körül mozgott.[78]

A részvénytőke mellett a vállalatok tőkefelhalmozásának fontos területe volt a különböző intern nyereségekből végrehajtott tartaléktőke-emelés, valamint a vállalati önfinanszírozás, a nyereségekből eszközölt beruházások. Ezeknek összegét

egyes számítások évente átlagosan 56–60 millió pengőre becsülik. A vizsgált periódusban tehát az utóbbi felhalmozási területen mintegy 250–300 millióval kell számolnunk.[79]

Az eddig felsorolt felhalmozási tételek mellett figyelembe kell még vennünk az államháztartásban jelentkező feleslegeket is. Az 1924-ben felvett népszövetségi kölcsönnek csupán csekély hányadát fordították az államháztartás deficitjének finanszírozására, mivel az adó- és egyéb állami jövedelmek hamarosan biztosítani tudták az államháztartás egyensúlyát, sőt évente jelentős felesleget is eredményeztek. 1925 és 1929 között az államháztartási kiadások és bevételek közötti különbség a bevételek javára elérte a 450 millió pengőt. E bevételi többletből 407 milliót ténylegesen beruházásra fordítottak.[80]

A felsorolt területeken mérhető belső tőkefelhalmozás tehát végül is a húszas évek második felében kereken 2,4 milliárd pengőt tett ki. Ezek szerint évente kereken 450–500 millió pengős felhalmozási összeggel kell számolnunk.[81] A belső felhalmozás tehát számottevően elmaradt a háború előtti évek felhalmozása mögött. Egyes számítások szerint a világháború előtti években átlagosan 650 millió pengő értékű tőke gyülemlett fel, vagyis a húszas évek második felének felhalmozása ennek csupán mintegy kétharmadát érte el.[82]

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fenti számok csupán a belső felhalmozást tükrözik, de nem adnak választ arra a kérdésre, hogy vajon a felhalmozásból milyen hányad került valóban produktív felhasználásra. Márpedig a gazdaság finanszírozását vizsgálva, ugyanúgy nem elégedhetünk meg a belső felhalmozás összegének puszta megállapításával, mint ahogy az sem volt elegendő, hogy az országba áramló külföldi tőke összegét konstatáljuk. Akkor is, most is világosan meg kellett különböztetnünk a valóban produktívan felhasznált tőkék mennyiségét. A rendelkezésre álló különböző számítások e téren nagyjából egybehangzó választ adnak a feltett kérdésre. 1925 és 1929 között kereken 1,3 milliárd pengővel növekedett a gazdaságba beruházott tőkeállomány.[83] Ha ezen összeg-

ből a külföldi kölcsönök produktív felhasználást nyert hányadát, mint korábban kimutattuk, mintegy 350 millió pengőt levonjuk, úgy nyilvánvalóvá válik, hogy a belső felhalmozásból produktívan felhasznált összegek alig haladták meg a 900 millió pengőt.

Mindez azt mutatja, hogy a magyar gazdaság finanszírozásában a külföldi és belföldi tőke aránya kereken 1/4 : 3/4 volt.

A külső és belső tőkeforrásokat, azok valóságos felhasználását figyelembe véve tehát megállapíthattuk, hogy a produktív beruházásokra a gazdaság finanszírozására befektetett összegek rendkívül alacsonyak voltak. Ha az évi produktív tőkeberuházást szembeállítjuk azon összeggel, mely a nemzeti vagyonnak ténylegesen a termelés szolgálatában álló részét megtestesíti, akkor különösen szembetűnővé válik, hogy ilyen alacsony produktív beruházások mellett csak igen lassú gazdasági növekedés lehetséges. 1928–1929-ben a nemzeti vagyon termelőtőkébe feketetett része[84] kereken 8,5 milliárd pengőre rúgott; a stabilizáció idején ez az összeg mintegy 7,2 milliárdot tett ki,[85] vagyis a növekedést a húszas évek második felében hozzávetőleg 1,3 milliárd pengőre becsülhetjük. E növekedés évente átlagosan 260 millió pengőnek felel meg. Ilyen finanszírozás mellett a termelőerők csak lassan fejlődhettek; a mezőgazdaság, ipar és közlekedés együttes évi növekedése nem haladta meg a 3–3,3%-ot.[86] Hasonló ütemű volt a termelés emelkedése is.[87]

Ez a fejlődési ütem elmaradt a háború előtti évekhez képest, amikor a nemzeti vagyon növekedése évente átlagosan az 5%-ot is megközelítette.[88]

A gazdaság finanszírozása terén a gyakorlatban tehát korántsem álltak rendelkezésre a szükséges tőkék, még a korábbi évtizedekben felhasznált mértékben sem.

E tőkehiány tényének megállapítása mellett azonban az előző adatokból az is nyilvánvaló, hogy a befektetések évi összege, az ezáltal biztosított növekedési ütem oly alacsony volt, melyet a belső tőkefelhalmozás már vizsgált forrásából fedezni

lehetett volna. A húszas évek második felében – mint utaltunk rá – a gazdaságba évente átlagosan 260 millió pengő produktív befektetést eszközöltek. Az ilyen összegű befektetésből elért lassú fejlődési ütemet tehát az évente – mint ugyancsak kimutatták – 450–500 millió pengő körül mozgó belső felhalmozásból még akkor is biztosítani lehetett volna, ha figyelembe vesszük, hogy a felgyülemlett tőkéket lehetetlen egészében produktív beruházásokra fordítani, s e forrásra volt utalva a gazdaság a rövid lejáratú hitelek, a korábban már említett gazdaságilag vagy társadalmilag hasznos beruházások fedezésére is.

Ilyen körülmények közepette két lehetőség állott volna fenn. A gazdasági növekedés a húszas években megvalósult ütemét alapul véve, csak egészen minimális külföldi hiteleket kellett volna felvenni, csupán annyit, amennyi a külföldi hitelekből a valóságban eszközölt produktív beruházásokat, valamint egyéb hasznos befektetéseket fedezi, és amennyi a korábbi tartozások visszafizetéséhez szükséges, hogy ezek a kiadások ne terheljék a nemzetgazdaság amúgy is megcsappant tőkekészleteit. A másik lehetőség esetén kiindulásként nem a tényleges fejlődési ütemet, hanem a valóságban felvett külföldi kölcsönösszeget tekintjük. Ekkor azonban, ésszerű felhasználás esetén, nem az évi 3% körül mozgó beruházásra és termelésnövekedésre nyílott volna mód, hanem ennél jóval többre.

A 3%-os fejlődési ütem ugyanis az évi 260 millió pengős produktív beruházások alapján alakult ki. Ezt, mint megállapítottuk, belföldi forrásokból is fedezni lehetett volna. Ezek szerint a külföldi hosszú lejáratú hitelek, ésszerű felhasználás esetén, úgyszólván teljes összegükkel – évente mintegy 250 millió pengő – járulékos beruházások alapját képezhették volna. Az évi beruházási összeg ennek megfelelően a valóságosnak kétszeresére emelkedne, s ennek alapján a fejlődési ütem is, durván számítva, közel 6%-ra, a valóságos ütem kétszeresére ugorhatott volna. Ilyen beruházási politika mellett lehetőség nyílott volna a munkanélküliség enyhítésére, a jobb foglalkoz-

tatással összefüggően kedvezőbb bérviszonyok kialakulására, a mezőgazdaság fejlesztésével versenyképességének emelésére.

Minderre azonban nem került sor. A Horthy-rendszer első évtizedében a magyar gazdaság fejlődési üteme rendkívül lelassult, a tömegek reálkeresete csökkent a századelő évtizedének szintjéhez képest, s a bemutatott kölcsönpolitika súlyos ellentmondásai rövidesen a legkiélezettebb formában is felszínre törtek. Az 1929 őszén kibontakozó világgazdasági válság s az annak talaján 1931 nyarán kirobbant nemzetközi pénzügyi és hitelválság a gazdasági csőd, a pénzügyi összeomlás szélére sodorta a magyar államháztartást és bankrendszert. A súlyos helyzetből csakis az államhatalom határozott beavatkozása, gyorsan életbe léptetett kényszerintézkedései biztosították a kiutat. A gazdaság finanszírozásának problémái azonban ismét előtérbe nyomultak, s megoldatlanok maradtak. Ha a pénzügyi csődöt sikerült ugyanis megakadályozni, a tartozások visszafizetésének szüneteltetése, majd a kötött devizagazdálkodás intézkedései lehetetlenné tették újabb kölcsönök felvételét. A belső erőfeszítések radikális mozgósítását viszont csak a később alkalmazott hadigazdasági intézkedések oldották meg. Éppen ezért a világháborút követő második évtized sem hozhatott változást a gazdasági növekedés ütemében. A két világháború közötti Magyarország Európa leglassabban fejlődő országai közé süllyedt, ahol az egy főre eső nemzeti jövedelem évente átlagosan mindössze 0,8%-kal növekedett, ahol az ipari termelés 1938-ban, azonos országterületre számítva is, csak 28%-kal haladta túl az 1913. évi szintet.

(1965)

A KISIPAR SZEREPE A MAGYAR KAPITALISTA FEJLŐDÉSBEN

A XIX. század derekától mind világosabban érezhető volt, hogy a közös vámterület keretében egyre jobban kiéleződik a fejlődésbeli különbség az osztrák, illetőleg a magyar területek között. A monarchia nyugati tartományaiban kibontakozó ipari forradalom gyors ütemben bővítette a korábban céhes ipari vállalatokat vagy manufaktúrákat, s a gőzgép elterjedése nemcsak a vállalatok technikáját, termelési folyamatát forradalmasította, de a vállalatok méreteit is rohamosan tágította. Magyarországon viszont ez a folyamat sokkal ellentétesebben érvényesült. Az osztrák nagyipar versenye egyfelől bomlasztóan hatott a meglevő magyar kisiparra, a magasabb technikán alapuló tömegtermelés alacsonyabb árai a magyar piacon is mindinkább a gyáripar térhódítását segítették elő, másfelől azonban, mivel jórészt gátlólag hatottak a hazai gyáripar kialakulására, szükségszerűen a kisipar konzerválódását is előmozdították. A magyar kapitalista fejlődés sajátos tényezői a kisárutermelés konzerválása irányában hatottak. Hiszen a textilipartól a gépiparig, a vasipartól a mezőgazdasági szeszfőzdékig a XIX. század harmadik negyedének legfontosabb jellemzője, hogy a magyar ipar képtelen túljutni a kisárutermelés színvonalán.[1] Bár a közlekedés viszonylag gyors ütemű kiépítése évek alatt bekapcsolta az ország legelhagyatottabb vidékeit is a gazdasági élet egészének vérkeringésébe, s ezzel hamar teljessé vált az egységes belső piac kialakulásának folyamata, a helyi piacok ellátásában a kisárutermelés döntő szerepe mégis hosszú ideig fennmaradt. Az ipari kisárutermelés részben a nagybirtok függvénye volt, annak gazdasági mecha-

nizmusához kapcsolódott. A nagybirtokrendszer a maga konzerváló hatásával ugyanis nemcsak a falusi kézműipart állította szolgálatába, de a belső piac korlátozásával, a maga körül kialakított alacsony fogyasztási igénnyel eleve táplálójává válhatott a kisipari termelési formáknak.

Ezek a termelési formák ugyanebben az időben jórészt szintén belső változáson mennek keresztül. A gyáripar fejlődése, ha ahhoz nem is bírt elegendő erővel, hogy a kisárutermelés helyébe lépjen, mind teljesebben alakította át azt, s a feudalizmusra jellemző, rendelésre dolgozó kézműiparból piacra termelő, kisárutermelő üzemeknek teremtett helyet. Ha hitelt adhatunk a kisiparosok létszámára vonatkozó első – meglehetősen pontatlan – adatoknak, úgy 1852-ben 227 229 volt az önálló iparosok száma, és ez a szám 1870-ben 291 091-re, 1800-ban pedig 387 636-ra emelkedett.[2] Tekintettel arra, hogy ezzel szemben 1880-ban kb. 400 000 munkás volt, kiknek háromnegyed része szintén a kisiparban dolgozott, képet nyerhetünk a kisipar szerepéről. Tehát mintegy 6–700 000 ember (önálló és munkás) dolgozott a kisiparban, s 110 000 a nagyiparban.

A 80-as évek a gazdasági fejlődés színvonalát illetően nem okoztak lényeges változást az ország iparában. Az évtized első esztendeiben még a 70-es évek válságát követő dekonjunktúra uralkodott, az elhúzódó agrárválság sem mozdította elő a belső piac növelését, néhány évi nem túl erős konjunktúra után ismét válságjelenségek mutatkoztak. Nem csoda ezek után, ha az 1890-es népszámlálás létszámban nem utal lényeges gyarapodásra; a magyarországi ipari népességben 353 000 önálló iparost írtak össze. Tekintettel arra, hogy a nagyipari vállalatok száma alig haladta meg az ezret – ezt jórészt azonosnak kell vennünk a kisiparosok létszámával.

Igen nehéz lenne kideríteni, hogy ténylegesen csökkent-e 1880 és 1890 között a kisiparosok száma, vagy pedig a 80-as adat pontatlansága nyert-e a megbízhatóbb 90-es népszámlálás által korrigálást. Elméletileg mindkét eset lehetséges, hi-

szen az ipari forradalom terjedése hazánkban, s még inkább az osztrák területeken előidézhetett bizonyos visszaesést akkor is, ha a nagyipar belső kibontakozása szükségszerűen maga is hozzájárult a kisipar fenntartásához, sőt terjedéséhez.[3]

Kétségtelen, vannak adataink, hogy ezekben az években számos régi árutermelő kézműves ipar, mely sokkal inkább a kapitalizmusba való átmenet, semmint a kapitalista fejlődés eredménye volt, tönkrement. A tímár- és takácsmesterség a beözönlő osztrák bőr- és textilárukkal szemben alig tudott helytállni, még akkor sem, ha háziipar formájában a falusi textilipar még mindig tovább élt. De a XIX. század kisvárosainak jellegzetes mesterségei (gombkötő, késgyártó, szappanfőző) is rohamosan hanyatlottak. Ezzel szemben állt a városi lakosság növekedése: Budapest 1880-tól 90-ig 130 000 fővel, az összes városok lakossága pedig 300 000-rel növekedett. Tehát a kapitalizmus kibontakozásával a kisipar fejlesztése irányában ható egyik tényező feltétlen adva volt. A városi lakosság növekedése ugyanis szükségszerűen maga után vonja az élelmezési kisipar terjedését, a ruházati kisipar bővülését; bizonyos strukturális átalakulással a szolgáltató ipar irányában létrehozza az építőipart, ennek kihatásával az építkezésekkel kapcsolatos vasipari ágazatokra. A nagyipar, elsősorban a vas- és gépipar, mintegy kiegészítő bedolgozó ágazatként szintén létrehoz számos kisipari ágazatot, s ezt tekinthetjük a kisipar másik éltető forrásának, bár ennek hatása 1880 és 1890 között még alig jelentkezhetett.

Az 1890-től az első világháborúig terjedő közel negyedszázad az ipar igazi kibontakozásának, rohamos terjeszkedésének időszaka. Ez a negyedszázad a magyar kapitalizmus leggyorsabb fejlődésének időszaka is. Így – tekintettel arra, hogy statisztikai anyagaink révén ettől az időtől tudjuk részletesen végigkísérni a kisipar fejlődését – alapjában nem követünk el hibát, ha 1890-et vesszük a magyar kisipar nemzetgazdasági szerepével foglalkozó tanulmányunk kiindulópontjának. Erre az időre véleményünk szerint ugyanis már nagyjából végbement

a régi kézművesipar felbomlása, kialakult a kapitalista ipar a maga nagyipari formáival s szélesebb mértékű kisárutermelő bázisával. A kapitalista viszonyokhoz alkalmazkodó magyarországi felfejlődésnek időszaka kétségtelenül a 90-es évekre esik. Itt azonban mindenekelőtt avval a hamis beállítással vagy tévhittel kell szembeszállnunk, amely a 90-es éveket a magyar kisipar robbanásszerű kibontakozása időszakának tekinti. Ez a felfogás adatszerűen Laky Dezső két munkájából[4] származik, mely szerint a tulajdonképpeni iparvállalatok száma 1890 és 1900 között 293 135-ről 426 090-re, azaz 45,3%-kal emelkedett.[5] Adatait átvette Lackó Miklós[6] és részben Sándor Vilmos is.[7] Az utóbbi nem értékelte ugyan a kisipar fejlődését, átsiklott a probléma felett, Lackó viszont határozottan rendkívül gyors kisipari fejlődésről beszél. Valójában azonban itt mindenekelőtt rendkívül súlyos statisztikai tévedésről van szó. A modern polgári foglalkozásstatisztika Magyarországon a századfordulóra alakult ki. Ez 14 csoportba sorolta a tulajdonképpeni ipart, elválasztva tőle egyfelől a bányászatot, másfelől a vándor- és háziipart. A 90-es népszámlálás viszont ettől eltérő módon készült. A tulajdonképpeni ipart 21 csoportba sorolták, s ettől elválasztva tették közzé az ún. személyes szolgálati és élvezeti ipart. 1900-ban a korábban külön kezelt személyes szolgálati és élvezeti ipar megszűnt, jórészt beleolvadt a tulajdonképpeni iparba, részben annak külön iparcsoportját képezte (XIII. Szállodás és vendéglős ipar), részben a ruházati iparba nyert besorolást (mosás, varrás, borbély), egy kisebb részét viszont a közlekedéshez sorolták. Nem tudni, mi okból, Laky Dezső, aki a magyar polgári statisztika egyik kiváló ismerője volt – ezt a változást nem vette figyelembe, s nyomában a munkáira támaszkodó újabb feldolgozások sem.

Ha ezt a statisztikai tévedést kiküszöböljük, a növekedés már mérsékeltebbnek tűnik. Ugyanis ebben az esetben 1890-ben nem 293 000 ipari vállalattal kell számolnunk, mint ezt Laky s őt követően Lackó is állítja, hanem kereken 352 000-rel. (A személyes szolgálati és élvezeti iparból 35 257 a ruhá-

zati iparhoz, 24 839 a vendéglátóiparhoz tartozik; eltekintünk attól a 12 302 főtől, amely a közlekedéshez – fuvaros, bérkocsis – nyert 1900-ban besorolást.)[8] A kisipari vállalatok száma tehát nem 45%-kal, hanem csak valamivel több mint 20%-kal növekedett. A kisiparban alkalmazott munkáslétszám 1890-ben 280 000 főre tehető;[9] 1900-ban viszont 334 000-re emelkedett. Nagyjából tehát a kisiparosság és kisipari munkásság létszáma azonos mértékben emelkedett, sőt a kisiparosság valamivel jobban: leggyorsabb volt viszont a gyáripar felvevőképessége, több mint 100 000 fő, bár a kisipar egészében még mindig több munkaerőt szívott fel, mint a gyáripar.[10]

Ennek a folyamatnak gazdasági mutatóit csak akkor tudjuk kitapintani, ha a statisztikai adatokat megkíséreljük részleteikben elemezni. Mindenekelőtt az a tény keltheti fel figyelmünket, hogy a múlt század utolsó évtizedében az önálló, segéd nélkül dolgozó kisiparosok száma gyarapodott leginkább; viszonylagos részesedésük is növekedett, mindenekelőtt Budapesten. 1890-ben az ipari vállalatok 36,6, a századforduló elején 59,6%-át tették ki.[11] Budapesten 10 év alatt 5000 önálló, segéd nélküli kisiparos szerzett új műhelyt, illetve kapott új iparjogosítványt. De a századforduló körüli 19 300 önálló, alkalmazottat nem tartó budapesti kisiparosból 15 530 szabó volt, további közel 1000 főt a szálloda- és vendéglátóipar jelentett, tehát a többi iparágban ezeknek a száma jelentéktelen.

A budapesti kisiparosság számbeli gyarapodását így a legtisztábban a kapitalizmus gyors kibontakozásával hozhatjuk kapcsolatba. A főváros népessége 210 000 fővel gyarapodott, s a gyorsan bővülő városi népesség nyilván az ún. szolgáltatóiparok rohamos kiterjedését igényelte. A ruházati ipar, mely ebben az időben magába foglalta a szabót, a cipészt és a csizmadiát, a szűcsöt, a borbélyt, a tisztítót, varrónőt, kalapost – s amely 1900-ban a vállalatok 60%-át tette ki –, aztán a vendéglőipar, majd az építőipar – a 90-es években rohamosan épült Budapest –, az élelmiszeripar voltak a legjelentősebbek. Jóllehet Budapesten már a századfordulón túlhaladta a nagy-

ipari munkáslétszám a kisiparit – 65 396 nagyipari munkás mellett 35 279 munkás dolgozott a kisiparban.[12] A kisiparosokat is tartalmazó népességi létszám, mely szintén valamelyest túlhaladta a nagyipari munkásokat, az alább következő táblázatban van kimutatva.

	Kisipari munkáslétszám	Nagyipari munkáslétszám	Kisiparos létszám	Kisipari munkások aránya az összmunkásságban %	Nagyipari munkások aránya a kisipari népességben %
	1900-ban				
Magyarország	333 998	212 097	348 693	61,2	31,2
Budapest	41 908	68 502	30 778	38,0	94,2
Vidék	291 952	143 595	317 915	67,0	23,5[13]

A 90-es években tehát a kisiparnak olyan fejlődési folyamatával állunk szemben, melyre nem ad kielégítő magyarázatot, ha rámutatunk a kapitalizmus fejlődésének sokoldalúságára, a nagyipar és kisipar egymást kizáró ellentétére, illetve kölcsönös feltételezettségére, a kapitalista fejlődés hatásának dialektikus egységére. A kisipar visszaszorítása a nagyipar által, ugyanakkor bizonyos fokú újrateremtődése éppen a nagyipar közvetlen vagy közvetett – a városfejlődés, az ipari proletariátus növekedése – szükségletei révén, ez az ellentétes folyamat, melyet a koncentráció speciális körforgásának is tekinthetünk, ugyanis egy meghatározott – bár természetesen viszonylag tág határok között mozgó – arányt feltételez, melyben bizonyos fejlődési periódusokban – s ezt a periódusegységet ciklusnak tekinthetjük – a kapitalizmus uralkodó tendenciájának kell érvényesülnie. Mivel magyarázható, hogy ez rendkívül korlátozottan történt meg a 90-es években? Úgy

véljük, a probléma gyökereit a magyar kapitalista fejlődés, így az iparfejlődés sajátosságaiban kell keresnünk.[14]

A XIX. század utolsó harmadában gyors ütemben kapitalizálódott a magyar gazdaság. Jellegzetes mozzanatai: a modern közlekedési és szállítási hálózat kiépülése, a belső piac egységének, de evvel egyidőben a helyi piacok rendszerének kialakulása, erős urbanizálódás, viszonylag fejlett tőkés hitelszervezet, a mezőgazdasági termelés fellendülése. A kapitalista fejlődés tehát mind teljesebben áthatotta, lendületbe hozta a magyarországi gazdasági életet, jóllehet torz vonásai következtében a nagyipar fejlődése – mely ebben az időszakban általában a kapitalizálódás legáltalánosabb mutatója – messze elmaradt a fejlődés más területei mögött. A kapitalista fejlődés porosz útja, a mezőgazdaságban a nagybirtok uralkodó szerepe, a tömegek alacsony életszínvonala, a paraszti termelőerők elmaradottsága révén ugyan korlátozóan hatott a belső piacra, de a belső piac, az ipar és mezőgazdaság jórészt teljes különválásával mégis megteremtődött, igényeivel, szükségleteivel mind erősebben jelentkezett. Az osztrák nagyipar ezt a piacot igyekezett mind teljesebben saját piacává tenni, de ez a belső piac számos olyan sajátos igényt is támasztott, melynek kielégítésére a nagyipar, a termelőerők korabeli fejlettségét, alkalmazkodó képességét tekintve, nem tudott berendezkedni, s különösen nem, ha ez a nagyipar ezt a piacot eleve mint exportpiacot fogta fel, s így speciálisan helyi szükségletek kielégítésére nem volt képes, s a nagy távolság stb. versenyt csökkentő hatása érvényesült. Ily módon mind az urbanizálódás, mind a mezőgazdasági termelőerők fejlődése, város és falu különválása nemcsak az osztrák nagyipar számára teremtett piacot, de megteremtette az előfeltételeit a kisipar gyors behatolásának. A szolgáltatóiparok, az építőipar, a javítóiparok fejlődésének lehetőségei tehát adva voltak. Ha városiasodás volt – a városokban a kézművesség a lét szükséges alkateleme[15] –, ha a paraszt nem saját maga állította elő iparcikkeit (a régi mezőgazdaságtól való elszakadás legbiztosabb jele), úgy a szabóra,

varrónőre, cipészre szükség volt, még akkor is, ha textil- és bőrárukat importáltak, s az osztrák nagyipar állította elő ezeket. Az élelmiszeripar terén szintén a városiasodás termelte legjobban ki az igényeket, de a falun is kialakult már egy olyan fejlett munkamegosztás, hogy minden községben helye lehetett a mészárosnak, a péknek stb. Egyébként is az élelmiszeripar volt az a terület, ahol a fejlődés jórészt a legarányosabb volt, hiszen itt a nagyipari fejlődés sem maradt el. A szálloda- és vendéglátóipar fejlődése jórészt szintén hasonló vágányokon haladt. 1890 és 1900 között, részben a városfejlődés, részben a falu építkezési stílusának átalakulása, viszonylag nagyszámú új lakóházépítkezés az építőipar iránt támasztott keresletet, melynek kielégítését még városban is erősen a kisipar látta el – az építőipar munkafolyamataiban egészen a XX. század 50-es éveiig kisipari jellegű maradt Magyarországon, s ilyennek volt jórészt tekinthető munkaerő-koncentráció tekintetében is –, a falun pedig kizárólag. Itt a fejlődés elsősorban állandó építőipari önálló iparosgárda kialakulásában állapítható meg. Részben az építkezések hatottak kedvezően a vas- és gépiparban a kisiparosság fejlődésére, hiszen a házakkal kapcsolatos számos szerelő, majd később javító szolgálat kizárólag erre épült. De a vidéken is szélesült a vas- és gépipari kisiparos- és munkásréteg, mely most már nem merült ki a továbbra is igen fontos, szinte minden faluban nélkülözhetetlen kovácsokkal, de bővült uradalmakban alkalmazott, mezőgazdasági gépek megjavítását vállaló szakmunkásokkal, a vasút néhány javítómunkásával stb. Végül nem kétséges, hogy különösen a gépiparban a kisipar elég szervesen kapcsolódott a nagyiparhoz.

Mindebből tehát arra kell következtetnünk, hogy a kisipar fejlődésében mennyiségi szempontból semmi természetellenest nem fedezhetünk fel a XIX. század utolsó évtizedeiben. Jóllehet, ha Magyarországon ebben az időben fejlettebb nagyipar van, akkor jó néhány nem teljesen speciális kisipari területről kiszoríthatta volna a kisárutermelő iparost – egészében azon-

ban a kisipar terjeszkedése azokon a területeken érvényesült, melyek a kor termelőeszközei mellett sajátosan kisipari jellegűek voltak. A kisiparosság számbeli gyarapodása tehát teljesen megfelelt az ország kapitalista fejlődése követelményeinek, s az a torz arány, mely a kisipari és nagyipari munkásság gyarapodásában mutatkozott, elsősorban a nagyipar rendkívül gyenge fejlődésének volt a következménye. Pontosabban kell tehát fogalmaznunk azon tételünket, mely szerint Magyarországnak – jórészt az erős feudális maradványokból s a monarchián belüli egyoldalú ipari fejlődésből származó – gazdasági elmaradottsága a kisipar erős súlyában is jelentkezik. Nem arról van ugyanis szó, hogy a magyar kapitalizmus fejlődésbeli sajátossága az ipari termelőerők fejlődését a kisipar irányába módosította, vagy azon a szinten megrekesztette volna. Illetőleg csak részben erről van szó. Sokkal inkább arról, hogy ezek a körülmények a kisipar fejlődését kisebb mértékben tudták akadályozni: feltehetőleg részben itt is megtették,[16] hiszen fejlettebb társadalmi munkamegosztás, fejlettebb belső piac a kisipar számára is növelte volna a keresletet, a nagyipar mellett is. Így a kisipar viszonylag egészséges, teljesebb fejlődése mellett a nagyipar kínosabb kialakulási folyamata, a munkaerő iránti kereslet rendkívül korlátozó belső szerkezeti torzulása sokkal élesebben tűnik szemünkbe. Ha a kapitalista fejlődés folyamatát csak a nagyiparban vizsgáljuk, úgy a kisipar számaiból, a fejlett országokhoz viszonyítva túl nagy nemzetgazdasági jelentőségéből tévesen arra a következtetésre juthatunk, mintha a kisipar fejlődése a nagyipar rovására történt volna.[17] Ha viszont a kisipar fejlődési folyamatát is behatóbb vizsgálat alá vetjük, világossá válik, hogy a kisipari fejlődés csak részben van kapcsolatban a nagyipar elmaradottságával.

Állításainkat a következő adatokkal tudjuk igazolni.

A kisipar szerepe világosan kitűnik már akkor is, ha a kisiparosok, illetve a kisipari és nagyipari munkások számát iparáganként állítjuk szembe egymással:

	Önálló[18]	Kisipari munkás	A+B összesen	Nagyipari munkás
	A	B		
Vas- és fémipar	38 932	36 824	75 756	34 172
Gépipar	15 988	11 668	27 656	38 973
Kő-, agyag-, üvegipar	5 678	14 321	19 999	18 908
Faipar	25 370	28 502	53 872	21 195
Bőripar	5 341	5 437	10 778	3 766
Textilipar	11 224	8 002	19 226	11 622
Ruházati ipar	151 276	90 993	242 269	3 451
Papíripar	731	1 530	2 261	4 732
Élelmiszeripar	32 741	53 608	86 349	43 440
Vegyészeti ipar	1 314	2 457	3 771	9 220
Építőipar	28 261	23 952	52 213	9 997
Nyomdaipar	1 723	5 131	6 854	7 291
	318 579	282 425	601 004	206 767

Négy iparágban a nagyipari munkások létszáma messze túlhaladja a kisiparban foglalkoztatottak (önálló és munkás) együttes számát, mégpedig a gépiparban, a papíriparban, a vegyészeti iparban és valamelyest a nyomdaiparban. A ruházati ipart – ahol a kisiparban közel negyedmillió, a nagyiparban harmadfélezer ember dolgozott – most figyelmen kívül hagyva, az építőipar kereken 5:1, a bőripar 3:1, a faipar 2,5:1, a vasipar 2,2:1, az élelmiszeripar 2:1 arányában a kisipar részesedése a nagyobb a foglalkoztatottakat illetően a nagyiparral szemben. Ha azonban ezeket az iparágakat szakmákra bontjuk, úgy kitűnik, hogy olyan jellegzetes szakmák idézik elő a kisiparosok vagy a kisiparban foglalkoztatottak túlsúlyát, melyek nincsenek, vagy csak kevéssé vannak kapcsolatban a nagyipar elmaradottságával. A vas- és fémipar 38 932 önállója között 26 356 kovács, 4998 lakatos, 3077 gépész és 2657

bádogos volt. A munkások között is elsősorban ezek az iparágak dominálnak: 24 777 kovács-, 2046 gépész-, 14 823 lakatos-, 2657 bádogmunkás, kiknek zöme kimondottan a kis munkahelyeken dolgozik, ugyanakkor a vasgyártásban dolgozó 23 688 munkás kimondottan nagyüzemi, hasonlóan az 1363 munkás az arany- és ezüstgyártásban, valamint a 2440 munkás a rézműves iparban is. A gépgyártásban az önállók zöme két szakmához kapcsolódik: a kocsigyártáshoz (13 485 fő) és az órás (órajavító) iparhoz (1580 fő); a kisipari munkásság is csak erre a két szakmára épül (kocsigyártás 8871 és órás 1381 fő). Az építőanyagiparon belül a fazekasiparban találjuk az önállók 50%-át. A faiparban 17 585 önálló asztalos mellett a hordógyártás (3881), az esztergályos és kosárfonóipar a kisipar táptalaja, a munkások is elsősorban ezekben az iparágakban dolgoznak (28 739 asztalos, 3881 hordóipari), míg a fűrészárugyártás (15 594) jellegzetesen nagyipar. A bőriparban a szíjgyártás a leginkább kisipari; bőrdíszmű- és bőröndösipar szintén, de ezek az ipari népességben nem képviselnek számottevő réteget. A ruházati iparban 33 199 szabó, 4436 szűcs, 57 800 cipész, 7834 borbély és mosás-vasalás 24 198.[19] Az élelmiszeriparban 12 472 önálló volt a malomiparban, 4749 a sütőiparban, 11 889 a hentesiparban. Végül az építőiparban az ács és kőműves (mindkettő 10 000 fölött) kisiparosok domináltak. Összefoglalóan tehát a századforduló körüli kisipar gyors fejlődése elsősorban a magyar kapitalizmus gyorsuló kibontakozásának kifejezője, s csak részben tekinthető alacsony színvonala eredményének. Kétségtelen: magasan fejlett, jól szervezett nagyipar a felsorolt legjelentősebb kisipari ágazatok közül egynéhányat kiszoríthatott volna. Ha a munkafolyamat szempontjából nem is, a munkaerő-koncentráció szempontjából a városi építőipar már erősebben nagyiparrá válhatott volna. A gépgyártásban ugyan a kisiparosoknak így sem volt túl nagy szerepük, de a kocsigyártást nagyüzemi alapon kétségtelenül meg lehetett volna szervezni. A bőr- és faipar egynémely ágazata is az osztrák verseny miatt rekedt meg a kisárutermelői

színvonalon. De a legtöbb embert tömörítő kisipari ágak: ruházati ipar, a kovács, a kis malmok, a pékek, hentesek stb. a termelőerők korabeli színvonala mellett aligha voltak még alkalmasak nagyipari szervezésre, így jelentős szerepük nem tekinthető a nagyipar elmaradottságot tükröző fejlődés szimptomájának.

A századfordulón a magyar kisipar ágazati struktúráját és nagyság szerinti megoszlását az alább és a 188. oldalakon közölt adatok jellemzik.

Az adatokból világosan kiderül, hogy a segéd nélküli vállalatok száma elsősorban a ruházati és építőiparban a legjelentősebb. Ezekben az ágazatokban a vállalatok 75%-a nem tar-

Kisipari vállalatok száma[20]

	Összesen	Segéd nélkül	1—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel
Vas- és fémipar	42 513	22 700	19 077	554	182
Gépgyártás	18 407	12 320	5 804	161	122
Kő, föld	8 580	4 438	3 487	411	244
Faipar	29 256	17 418	10 887	700	251
Bőripar	5 739	3 192	2 410	103	34
Textilipar	14 166	10 045	3 930	139	52
Ruházati ipar	172 718	127 016	43 931	1487	284
Papíripar	875	386	417	45	27
Élelmiszeripar	48 156	25 580	20 866	1259	451
Vegyészeti ipar	2 097	1 313	667	67	50
Építőipar	38 468	28 864	8 757	528	319
Nyomdaipar	1 984	862	818	191	113
	382 959	254 134	121 051	5645	2129

A kisiparban alkalmazott segédszemélyzet megoszlása[21]

	1—5 segédet	6—10 segédet	11—20 segédet
	alkalmazott		
Vas	30 099	4 051	2 674
Gép	8 708	1 203	1 757
Kő	6 618	3 177	3 526
Fa		5 123	3 589
Bőr		738	515
Fonó és szövő		1 006	718
Ruházati	76 447	10 660	3 886
Papiros	808	340	382
Élelmiszer	37 913	9 258	6 437
Vegyészeti	1 211	514	732
Sokszorosító	2 044	1 464	1 653
Építő	15 409	3 949	4 594
	209 469	41 483	30 463

tott alkalmazottat. A legkisebb a segéd nélküli vállalatok aránya a nyomda-, papír- és építőanyag-iparban.

A foglalkoztatott segédszemélyzet számát tekintve is a ruházati iparé a vezető szerep. A kisipari munkások közel egyharmada talált itt alkalmazást. A segédszemélyzet megoszlása azonban elég világosan utal arra, hogy a ruházati ipar távol áll a szélesebb értelemben vett kisárutermeléstől. A legkisebb létszámú munkással dolgozó kategóriákban még messze kimagaslik a ruházati munkások száma, a legfelső kategóriában a gyáriparral érintkező, géphasználat esetén a gyáriparhoz is sorolható, 10–20 munkást alkalmazó kategóriában mind az élelmiszeripar, mind az építőipar több munkást alkalmaz, de az építőanyag- és faipar is közel annyit.

Jóllehet a foglalkoztatott népességet tekintve a kisipar mesz-

sze túlhaladta a nagyipar méreteit, a termelésben, illetőleg a nemzeti jövedelemben betöltött szerepét illetően már alatta maradt annak. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a kisipari termelés értékét csak becslés, hozzátehetjük: rendkívül durva becslés útján állapíthatjuk meg. Azt a 800 millió K-t, melyet a kereskedelmi minisztérium egyik kiadványa az 1900-as termelési érték gyanánt feltüntet,[22] csak hozzávetőlegesnek tekinthetjük. Mindenesetre arra enged következtetni, hogy az egész ipar termelésében mintegy 38%-kal részesedett a kisipar.[23]

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy ha a magyar kapitalizmus fejlődésében még ennyire domináns a kisipar, ha az ipari fejlődés súlya még ennyire ide helyeződik, mennyiben beszélhetünk a századforduló után a monopolkapitalizmus kialakulása folyamatáról. Hiszen a kapitalizmus klasszikus fejlődésmenete a kisárutermeléstől a nagyipari fejlődési folyamatig vezet, s ennek viszonylag hosszabb történeti szakaszán keresztül jut el a monopolkapitalizmus kibontakozásáig. Az a körülmény azonban, hogy a kapitalizmus szélesebb kibontakozása Magyarországon viszonylag később történt, számos folyamatot időben eltolva, egymáshoz való viszonyukban és formájukban torzultan idézett elő. Igaz ugyan, hogy a magyar kapitalista fejlődés későn, az osztrák fejlődéstől korlátozva indult, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni azt a hatást, mely abból adódott, hogy Magyarországnak földrajzi fekvésénél fogva – Európa közepén – viszonylag szoros gazdasági kapcsolata volt a fejlett tőkés országokkal, s mint az Osztrák–Magyar Monarchia egy részében – s ez a Monarchia, jóllehet elmaradt Nyugat-Európától, mégis a világ gazdasági szempontból fejlettebb területei közé tartozott – mindazon gazdasági folyamatoknak mutatkozniok kellett, amelyek a Monarchia fejlettebb gazdasági részében jelentkeztek akkor is, ha erre Magyarországon a belső feltételek nem is értek meg teljesen. Nem kétséges, ez bizonyos fokig és egy bizonyos fejlődési szakaszban meggyorsította a fejlődést, a történeti szakaszokat egymás-

hoz közel hozta, sőt egymásba mosta.[24] A 90-es években egyszerre több folyamat jelentkezik, illetőleg viszonylag gyorsan, alig egy évtized alatt végbemegy. Egyfelől néhány iparágban a kisárutermelés konzerválódása, elsősorban azokban az iparágakban, ahol a nagyipar válthatná fel a kisárutermelést, de az osztrák nagyipar versenye ezt jórészt lehetetlenné teszi – másfelől a városok kialakulása folytán ez az időszak a városi kézműipar – főleg szolgáltatási ipar – kibontakozásának az ideje, s végül, de nem utolsósorban ebben az évtizedben gyorsul meg a nagyipar fejlődése, s a viszonylag erősen koncentrált ipar mellett megjelennek a monopolkapitalizmus jellemző formái: a kartellek, a finánctőke stb. Az elkésett és eltorzult kapitalista fejlődés eredménye tehát, hogy a kisiparnak a kapitalizmus első szakaszára jellemző fellendülése időben az imperializmus európai – s bizonyos fokig magyar – kibontakozásával esik egybe. Ez sajátos bázist teremtett a monopolkapitalizmus kialakulása szempontjából, részben leszűkítette azt a gazdaság bizonyos szféráira, részben – tekintettel arra, hogy az új, modern kapitalizmusra jellemző formák mellett a gazdaság viszonylag széles területei még a kapitalista fejlettség alacsonyabb színvonalán maradtak – a monopolkapitalizmus s a kispolgárság társadalmi és gazdasági ellentéteit sokkal élesebben tartalmazta, sokkal inkább felépítménnyé tette a modern formákat az elmaradott szinten álló régi kapitalista alapon.

A századforduló után a magyar kapitalizmus kibontakozása még gyorsabbá vált. Jóllehet gazdasági válság, belső politikai krízisek, közvetlen háborús veszély jó néhány esztendőn keresztül zavarta a gazdasági életet, mégis a századfordulót követő másfél évtized a magyar kapitalizmus fejlődésének legrohamosabb időszaka. Lényegében ez az az időszak, midőn a magyar kapitalizmus fejlődésében a mezőgazdaságról az iparra tevődött át a hangsúly, az került a tőkeberuházások, a fejlődés üteme szempontjából a vezető helyre. De sajátos módon ez az az időszak, midőn a monopolkapitalizmus jelenségei mindin-

kább áthatják a magyar gazdasági életet. A nagyipar fejlődése – nemcsak ugrásszerű ütemében – Európa-szerte az elsők közé tartozik, viszonylag erősen koncentrált, alapot teremt a monopolszervezetek kibontakozásához, melyekből már közel száz fonta át a gazdasági élet különböző területeit. Az ipari és bankmonopóliumok élén már nálunk is összefonódott a finánctőke, hogy birtokába vegye, vagy legalábbis ellenőrzése alá vonja a gazdasági élet kulcspozícióit. A századforduló után tehát Magyarországon is megtalálhatók mindazon új jelenségek, melyeket a modern kapitalizmus Európa-szerte kitermelt, s ezek már nem elszórt, efemer jelenségek voltak, hanem olyan tényezők, melyek legadekvátabban kifejezték a fejlődés lényegét és formáját.[25] Hogy viszonyult mindez a kisipar fejlődéséhez? A fordulatot, a jelentős különbséget a XIX. század utolsó, illetve a XX. század első évtizede között kétségkívül tapasztalhatjuk. Az előbbi évtizedben 73 000, az utóbbiban 53 000 új kisipari vállalatot mutatnak ki a statisztikák, azaz míg korábban 20%-kal, most 12%-kal gyarapodott a kisiparosok száma. A kisipari munkások száma 104 000 fővel szaporodott, szemben a nagyipari munkásság 181 000 főnyi növekedésével. Míg az előbbi évtizedben a kisiparban foglalkoztatottak (önálló és munkás) több új munkaerőt szívtak fel, mint a nagyipar, most már csak nagyjából annyit. Mindebből – mielőtt a kisipar századforduló utáni fejlődésének részleteibe bocsátkoznánk – két következtetést vonhatunk le. Az egyik: a századforduló után megszűnt a kisipari vállalatoknak az a gyors szaporodása, amely a századforduló előtt jelentkezett, s egyre világosabban mutatkozott, hogy alapjában a magyar kapitalizmus fejlődése sem mutat más vonásokat, mint az európai kapitalizmusé, a kis- és kézműves ipari vállalatok jelentősége itt is háttérbe szorult a nagyipar mögött.

A századforduló adataival összevetve tehát világosan megfogalmazhatjuk a tendenciát. Budapesten a nagyipari munkásság létszáma már túlhaladja a kisipari összes népességet, országos méretekben már megközelíti a felét, míg 10 évvel

	Kisipari munkáslétszám	Nagyipari munkáslétszám	Kisiparos létszám	Kisipari munkások aránya az összmunkássághoz viszonyítva	Nagyipari munkásság aránya a kisipari népességhez viszonyítva
	1910-ben				
	1	2	3		
Magyarország	438 728	392 939	399 300	52,7	46,8
Budapest	62 359	128 358	34 781	32,6	132,1
Vidék	376 369	264 581	354 519	58,8	36,2

azelőtt alig haladta túl az egynegyedét. Ezt a folyamatot más oldalról is bizonyíthatjuk. Nemcsak a kisipari vállalatok összessége gyarapodott, mind abszolút számban, mind ütemében jóval lassabban, mint az előző évtizedben, de a kisipari vállalatok kategóriáján belül is a fejlődés súlya azon vállalatok felé tolódott át, melyek kibontakozván a kisárutermelés kereteiből, egyre több munkást, esetleg gépet alkalmazva – a

Kisipari üzemi kategóriák fejlődése százalékban[26]

	1890—1900	1900—1910
1 segéddel	30,3	11,4
2 segéddel	46,4	17,1
3—5 segéddel	53,1	29,3
6—10 segéddel	48,1	56,9
11—20 segéddel	62,4	72,5

robbanómotorok feltalálása megkönnyítette bizonyos kisüzemek gépesítését –, a gyár felé tendálnak.

A másik következtetés: Magyarország a századforduló után sem jutott el addig a fejlődési fokig, midőn a nagyipar már a kisipar abszolút pusztulását idézi elő. Az imperializmus jelentkezése ugyan már véget vetett a kisipari konjunktúrának, érvényre juttatta a monopolkapitalizmushoz szükséges termelési formákat, fokozta a koncentrációt, sőt azt mondhatnánk, lényegében megteremtette Magyarországon a modern nagyipart, de a kisiparra gyakorolt fejlesztő befolyása még mindig erősebb volt, mint a kisárutermelésre gyakorolt bomlasztó hatása. A magyarországi monopolkapitalizmus tehát nemcsak a feudális maradványokat olvasztotta magába, de a kapitalizmus kezdetlegesebb formáit is sokkal kevésbé küszöbölte ki, mint a nyugati országokban. Mindez azt jelentette, hogy a gazdasági életben, s ennek következményeként a politikai életben is, a modern kapitalizmusra jellemző ellentmondások részben élesebben, részben torzultabb formában jelentkeznek. A modern, fejlett hitelszervezet, az európai viszonylatban erősen koncentrált nagyipar a gazdasági élet szféráinak egy részét hatotta át, de ott volt a nagybirtokrendszeren alapuló, súlyos feudális maradványokkal terhelt poroszutas mezőgazdaság, s a széles körű kisipar – nemcsak mint a modern civilizáció fejlődésének következménye, de a termelőerők fejletlenségének eredménye, az ország elmaradottságának szimbóluma. Az uralkodó osztályon belül a nagybirtok–nagytőke ellentéte, illetve – ahogyan a századforduló után nem tisztán jelentkezik: – az agrárius–merkantil ellentét bonyolítja hazánkban a monopolkapitalizmus belső ellentéteit. A monopoltőke és a monopóliumokon kívül álló burzsoázia ellentéte is torzult formákat ölt, nemcsak s nem annyira a liberális burzsoázia, amely a szabadversenyt áhítja, s azt konzerválni óhajtja, száll szembe a monopolkapitalizmussal, hanem a monopóliumokkal szemben álló polgári rétegek ideológiájában, célkitűzéseiben döntő befolyással bír a kisiparos, a kisárutermelő zavaros elképzelése

is, mely – mondhatjuk – „a termelés és forgalom régi eszközeit akarja visszaállítani... vagy a termelés és forgalom modern eszközeit akarja erőszakkal a régi tulajdonviszonyok korlátai közé szorítani".[27] Végül, de nem utolsósorban, a munkásmozgalom, a munkásosztály soraiban is érezhető a gazdasági fejlődés e sajátos kettősségének ellentmondása. A monopolkapitalizmus egyfelől létrehozza a koncentrált nagyipari munkásosztályt mint a jövő hordozóját, kiélezi a társadalom belső ellentmondásait, s megteremti azt az osztályt, mely eme ellentmondások feloldásáért vívott harc vezetésére hivatott, másfelől ugyanakkor még a munkásosztályon belül is nagy létszámban termeli újra és bővíti azt a részt, mely a szétszórt, elaprózott termelőeszközökhöz s az ezeknek megfelelő termelési módhoz igazodik, mely életfeltételeiben és ideológiájában erős kispolgári – nemcsak reformista, de reakciós antikapitalista – hatást testesít meg és érvényesít, egyfelől határt szabva a munkásmozgalom kibontakozásának, másfelől sajátos irányba terelve azt.

A századfordulót követő kisipari fejlődés nemcsak abban különbözött a korábbi szakasztól, hogy a nagyipar előretörése, viszonylagos súlyának növekedése már egyértelműbben érezhetővé vált. Ennél többről volt szó. A kisiparosok összlétszáma növekedett, de néhány iparágban már abszolút visszaesésről is számot adhatunk: azokban az iparágakban, ahol a kisárutermelés konzerválódása korábban a nagyipar elmaradottságának volt a következménye. 1900 és 1910 között öt iparágban csökken a kisipari vállalatok abszolút száma: az építőanyag-, a bőr-, a textil- (itt leginkább), az élelmezési és a vegyészeti iparban. A csökkenés mintegy 5000 fő, aminek 70%-a a textiliparra jut. Ezt még többszörösen túlhaladja azon kisipari vállalatok bővülése, melyek a modern városi élet új követelményeinek eredményei (építőipar, ruházati ipar, szolgáltatóipar), valamint a nagyipar részmunkálatait végző szükséges kiegészítők (vas-, gépipar), illetőleg javítómunkát végző ágazatok.

A ruházati ipar vezető szerepe a kisiparban továbbra sem változott. A vállalatok több mint 43%-a tartozott ide, s a kisiparban alkalmazott munkáslétszámnak is közel 30%-a. Mögéje a második helyre, az élelmezési ipart megelőzve, a századfordulót követő évtizedben a kisipart tekintve leggyorsabban fejlődő építőipar zárkózott fel, mind az önálló vállalkozók, mind a munkások számát illetően messze elmaradva a ruházati ipartól, sőt a munkások számát illetően az élelmezési ipartól is. Az élelmiszer-, a vas- és fémipar, majd a vendéglátóipar következik ezután. Az egyes kisipari szakmákat illetően is van belső eltolódás. A vezető kisipari szakmák közül 1000 fővel nagyobb gyarapodás az önállók között a következő szakmákban volt: kovács (1800), épület- és műlakatos (1200), kocsigyártás (1600), asztalos (4100), szabó (csak nők: 13 000),[28] cipész (4000), mosónő (3000), borbély (3500), fodrásznő (1100), hentes (1300), kőműves (6800), ács (4000), szobafestő (1300).

1910-ben a kisipari munkásság már csak a ruházati és az építőiparban haladta túl a nagyipari munkásság létszámát, s az élelmiszeriparban nagyjából azonos volt vele. E három iparágban, mindenekelőtt a ruházati iparban azonban olyan óriási túlsúlya volt a kisipari munkásságnak, hogy egészében – ha a bányászatot és a vendéglátóipart figyelmen kívül hagyjuk (ezek egyébként a kis- és nagyipar javára kölcsönösen kiegyenlítik egymást) –, a nagyipar munkáslétszáma alig haladta túl a kisipart.

A kisipari fejlődés súlya ebben az időszakban szinte teljesen a vidékre tevődik át. Budapesten a tíz esztendő alatt mindössze 3500 új kisipari üzem alakult, ami számban azonos a Pest környék kisipari vállalatainak gyarapodásával. Ez arra utal, hogy Budapesten már a szolgáltatóiparok és a javítóiparok is számbelileg telítve voltak, a lakosság gyarapodása itt már viszonylag kevés új önálló egzisztenciát hívott életre. A kisipari munkásság számbeli gyarapodásának 80%-a a vidékre jutott. A nagy vidéki városokban (törvényhatósági vá-

rosok) 12 000 fővel gyarapodott a kisiparosok száma, de a városok zöme így is teljesen kisipari jellegű volt. Csupán néhány olyan város volt, ahol egy iparos önállóra háromnál több ipari munkás jutott. Ilyen volt Arad, Győr, Pécs, Sopron, Pozsony, Temesvár, Kassa és Selmecbánya.

Ami a kisipar struktúráját illeti, itt távolról sem figyelhetjük meg azt a szerkezeti torzulást, ami a nagyipar sajátja. Ha összevetjük a magyar és német kisipari vállalatok iparági megoszlását, úgy ez világosan kiderül:[29]

Segéd nélküli, illetve 1—5 munkást foglalkoztató vállalatok megoszlása százalékban

	Magyarország	Németország
Vasipar	11,0	10,5
Gépipar	5,0	4,5
Építőanyag-ipar	2,0	3,0
Faipar	7,0	11,1
Bőripar	1,0	2,1
Textilipar	2,0	4,1
Ruhaipar	48,0	24,0
Papíripar	0,2	1,0
Élelem	11,0	25,5
Vegyészet	0,4	1,8
Építés	12,0	11,1
Nyomda	0,4	1,3
	100,0	100,0

Az arányok itt nagyrészt azonosak; a textil- és bőripar viszonylag nagyobb szerepe itt csupán arra vezethető vissza, hogy a német nagyipar korlátlan uralma mellett sem tette

tönkre ezen iparágak kisárutermelését olyan mértékben, mint Magyarországon, ahol ezekben az iparágakban már az elmaradottabb viszonyok, az osztrák ipartól való függés folytán, a kapitalizmus kezdetén sem volt ezen ágazatokban erősebb kisárutermelés. Itt azonban a viszonylagos arányok eltérése amúgy sem túl feltűnő. Sajátos jelenség, hogy az eltérés döntően két iparágra, a ruházati és az élelmiszeriparra összpontosul. A nagyiparral ellentétesen – ahol Magyarországon az élelmiszeripar vezető szerepe közismert – a kisiparban az arány mintegy fele a németnek, ezzel szemben a ruházati iparban a kétszerese.

Ausztriában az 1902-es üzemstatisztika felvételei nyújtanak támpontot a kézműipar szerepére. Ezek szerint 911 020 kisiparos volt, kik közül 509 147 dolgozott segéd nélkül. Ha figyelembe vesszük, hogy a két ország lakossága 1:1,5 aránylik, úgy a kisiparosok 1:1,9 aránya világosan utal az osztrák tartományok fejlettebb társadalmi struktúrájára. A Monarchia Lajtán túli tartományaiban a nem utolsósorban a magyar piacon naggyá fejlődő osztrák gyáripar háromszor annyit termelt, mint a magyar gyáripar. Emellett számszerűleg kétszer akkora kisiparral egészült ki.[30] (Elképzelhető, hogy termelési értékben még valamelyest jelentősebb volt az eltérés.) Ez utal arra a korábbi megállapításunkra, hogy a magyarországi kisipar helyzete csak részben áll kapcsolatban a gyáripar fejletlenségével, s fejlettebb kapitalista társadalomban a gyáripar szervesebb fejlődése is megteremthette volna szélesebb kisipar kiépítését.

A kisipar viszonylagos szerepe a háború előtti évtizedben egyébként már csökkent; közvetett módszerrel kiszámíthatjuk a kisipari termelés értékét. Abból indulhatunk ki, hogy 1900-ban 800 millió korona volt a kisipar termelési értéke, azaz egy főre évi 1050 K termelési érték jutott. 1910-ben 158 000 emberrel több dolgozott a kisiparban; azonos évi termelési értékkel számolva ez 166 millió termelési többletértéket jelentett. Fel kell azonban tételeznünk, hogy a munka termelékenységének növekedése folytán az egy fő által előállított ter-

melés 10–15%-kal emelkedett az évtized folyamán a kisiparban is. 15%-os termelésnövekedéssel számolva, 1,1 milliárd koronára tehetjük a kisipar 1910. évi termelését, azaz 40%-kal haladta meg a századfordulóét. Ugyanebben az időszakban a gyáripar 120%-kal növelte termelését.[31] Ennek következtében az ország ipari termelésében a kisipar részesedése 25%-ra csökkent. Hozzávetőlegesen azonos volt a kisipar részesedése az ipar által előállított nemzeti jövedelemben. De míg Ausztriában az ország egész nemzeti jövedelmében 10%-kal részesedett a kisipar, addig Magyarországon csak 6–7% körül mozgott a kisipar részesedése. Mindenesetre, ha a kisipar szerepe, jelentősége a nagyiparéhoz képest az imperializmus időszakában csökkent, a nagyiparhoz viszonyítva még mindig aránytalanul nagy volt a fejlett országokéhoz képest, a nemzetgazdaság egészéhez viszonyított aránya viszont még nem érte el az ezen országokban elért színvonalát. A feudális maradványok, a fejletlen termelőerők, az alacsony társadalmi munkamegosztás, az Ausztriától való gazdasági függés együttes hatása idézte elő azt a rendkívül ellentmondásos helyzetet, a kisiparnak a nagyiparhoz viszonyított túlfejlettségét, ugyanakkor az egész népgazdasághoz viszonyítva elmaradottságát. Ez mindenekelőtt még a magyar falu elmaradottságára utal, arra, hogy számos olyan iparág, mely fejlettebb kapitalista viszonyok mellett teljesen önálló létet kapott, Magyarországon még mindig bizonyos fokig paraszti, mezőgazdasági mellékfoglalkozás maradt.

Nem kétséges, 1910 körül a magyarországi iparosodás elérkezett arra a fokra, midőn a monopolkapitalizmus hatása folytán a nagyipar versenye egyre világosabban érvényesült, midőn a városfejlődés stb. már létrehozta azt a telítettségi fokot, melynél a kisipar fejlődése messze elmarad a nagyiparé mögött. De a háború, még inkább a háború, illetve forradalom utáni helyzet, új, sajátos konjunktúrát teremtett a kisipar számára. 1919 őszén, a véres ellenforradalom időszakában a magyar gazdasági élet ugyanis a teljes lezüllés állapotába került.

A politikai zűrzavar mellett mindenekelőtt a súlyos nyersanyag- és fűtőanyaghiány idézte elő a gyáripari termelés visszaesését – ha változatlan határokat veszünk figyelembe, úgy az 1919-es termelés 15–20%-a volt a háború előttinek –, de az új határok okozta piacproblémák, a hadigazdaságról a béketermelésre való áttérés nehézségei is közrejátszottak ebben. A szakszervezetek adatai szerint a munkanélküliek létszáma több mint másfélszázezerre rúgott.[32] De a munkanélkülivé vált munkások egy része, vagy a leszerelt, hadifogolytáborból hazaözönlő, szakmával rendelkező katonák között is számosan akadtak, akik, mivel a forradalom veresége következtében intézményesen és kollektíve nem változott proletár helyzetük, legalább egyénileg próbáltak szerencsét. A zavaros gazdasági helyzetben, a tobzódó infláció körülményei között tömegesen szereztek iparengedélyt, önállósultak. Az adott helyzetben erre számos kedvező segítség kínálkozott. Mindenekelőtt az ellenforradalom tőkeellenes jelszavai között bőven találhatunk kisipart támogató frázisokat; ebben a légkörben sokan ringatták magukat abban a hiedelemben, hogy a kapitalizmusnak valamiféle megreformált változata alakul ki, mely a nagyiparral szemben a kisiparnak különleges védelmet nyújt, s a „zsidó" nagytőke helyett a „magyar" kisipar fog vezető szerephez jutni. Egyesek az új ipartörvényhez fűztek nagy reményeket, mely elképzelésük szerint a régi liberális törvénnyel szemben számos megkötöttséggel, mindenekelőtt azzal, hogy iparengedélyt csak szakképzett iparos kaphat, valamint fokozott állami támogatással biztosítja a kisiparosok egészen új életlehetőségeit,[33] a kapitalista fejlődés általános törvényszerűségeinek kiküszöbölését. De a közvetlen gazdasági igények is elősegítették a kisipar megerősödését; fogyasztási cikkekben, bizonyos iparcikkekben hiány volt, s a nagyipari termelés ezt nem elégítette ki. Ha országos méretekben komoly nagyipari termeléshez hiányzott a nyers- és tüzelőanyag, a kisipar ilyen gonddal kevésbé küzdött. A leszereléssel feleslegessé váló hadianyagok révén nyersanyaghoz és szerszámhoz is jutott, mű-

helyt viszonylag könnyen szerzett, esetleg lakásán dolgozott. Az infláció is előmozdította a kisipar erősödését. A pénz értékállandóságának hiánya felborította az önköltség korábbi arányait, lehetővé tette, hogy viszonylag jelentéktelen forgótőkével lehessen dolgozni, azaz a termelési költségekben a nagyipar által érvényesíthető előnyök ideiglenesen nem hatottak, végül, 1920 körül néhány iparág speciális jelentkezése is a kisműhelyekben kezdődött. A 20-as évek elején a cukrászati és csokoládéipar, a vegyészeti ipar néhány ága, pl. a kozmetikaipar, emellett egy egészen új szakma, különösen a 20-as évek második felében a női fodrászipar, a kisiparnak szintén új táptalajt adott.

Ezek után az 1920-as népszámlálás, mely már az új országhatárok között adott számot a magyar kisiparosok számbeli erejéről, jelentőségéről, ismét nem is jelentéktelen gyarapodást mutatott. Az új országterületen 1910-ben 214 248 kisipari vállalat volt, 1920-ban viszont 244 187, tehát közel 15%-kal több.[34] De micsoda sajátos eltorzulás: 1900 és 1910 között az iparvállalatok szaporodása jóval elmaradt az iparral foglalkozók számbeli növekedése mögött. 1910 és 1920 között viszont az iparvállalatok aránya emelkedik, de az iparral foglalkozók aránya csökken. Ebben az időszakban mindenütt a segéd nélküli vállalatok aránya növekszik, gyarapodik az egy segédet alkalmazó vállalatok száma is, a többi vállalat viszont az alkalmazott segédszemélyzet nagyságával párhuzamosan, progresszív arányban csökken. Ily módon a háború utáni gazdasági leromlás következtében a kisipar jelentősége ismét megnőtt. Ez két összetevőből származik: egyrészt míg az önállók száma növekedett, a segédszemélyzeté általában csökkent, és különösen csökkent a nagyipari munkások aránya.

Számbelileg tehát az önállók növekedése azonos volt a munkáslétszám csökkenésével. A munkáslétszámon belül azonban a gyáripar több mint 50 000-es visszaeséséről adnak számot a statisztikák, azaz a visszaesés csak a nagyiparban jelentkezik,

Ipari keresők száma

	1910-ben	1920-ban[35]
	az 1920-as országterületen	
Önállók	186 238	218 531
Segédszemély	484 365	450 697
Összesen	670 603	669 228

a kisiparban növekedett a munkáslétszám, mintegy 20 000 fővel.

Az ipari munkásságon belül tehát 52%-ról 54%-ra növekedett a kisipari munkások aránya, ami nemcsak azt jelentette, hogy megszakadt a nagyipari munkásság arányának több mint fél évszázados gyarapodása, de azt is, hogy a kis- és nagyipari munkásság arányában a századforduló körüli helyzet felé történt közeledés.

Iparági szempontból a vas- és gépipar aránya növekedett

	Kisipari munkáslétszám	Nagyipari munkáslétszám	Kisiparos létszám	Kisipari munkások aránya az összmunkássághoz viszonyítva	Nagyipari munkások aránya a kisipari népességhez viszonyítva
Magyarország	188 364	172 999	218 531	53,2	42,5
Budapest	58 180	88 952	40 430	39,5	90,1
Vidék	130 184	84 047	178 101	60,7	27,2

viszonylag legjelentősebben a kisiparban; 1910-ben az összes ipari keresők 22,5%-a, 1920-ban 27,1%-a dolgozott itt. Erősen visszaesett az építőanyag-ipar: 4,9-ről 2,6%-ra, valamint az építőipar 12-ről 9,7%-ra. A ruházati iparban csekély növekedés volt (25,9-ről 27%-ra). Az önállók közel fele továbbra is a ruházati iparban összpontosult (46,9%), a második helyet viszont a már jelzett építőipari pangás következtében a vasipar foglalja el, az építőipar pedig a harmadik helyre szorult vissza. A segédszemélyzet létszámában viszont a ruházati ipar nem egészen 16%-os részesedése alig haladta túl a vas- és gépipar egyenként 14-14%-os részesedését.

Kis- és nagyipari munkások aránya iparáganként[36]

Iparágak	Kisipar		Nagyipar	
	Szám	%	Szám	%
Vas	25 604	50,2	25 402	49,8
Gép	12 944	19,3	54 347	80,7
Kő	4 406	31,7	9 484	68,3
Fa	15 375	63,3	8 759	36,8
Bőr	2 984	38,7	4 734	61,3
Textil	3 397	29,0	8 300	71,0
Ruha	56 964	91,2	5 472	8,8
Papír	1 050	44,3	1 318	55,7
Élelmezési	25 453	48,6	26 893	51,4
Vegyészeti	2 437	23,6	7 906	76,4
Építő	16 326	74,5	5 577	25,5
Nyomda	3 664	32,8	7 498	67,2
	170 604	50,8	165 690	49,2

Utaltunk már arra, hogy nemcsak az 1920-as esztendő jelezte a kisiparosság számbeli felduzzadását, de ez a folyamat 1924-ig, az infláció befejeződéséig jórészt változatlan inten-

zitással tartott. A háború után mindenekelőtt a szabóipar erősödik. Okai között elsősorban arra a körülményre kell utalnunk, hogy az önálló vámterület nemcsak az osztrák textilipar, de a – természetesen jóval fejlettebb – osztrák konfekcióipar versenyétől is mentesítette a magyar szabóipart. Hazai nagyipari konfekció nem lévén, a kisipar töltötte be kizárólag az igények kielégítőjének szerepét. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szabóiparban a legkönnyebb az önállósodás, hiszen üzemi tőkére szinte egyáltalában nincs szükség. Végül, de nem utolsósorban, egy sajátos gazdasági, társadalmi folyamat is felduzzasztotta a szabóipar önálló keresőinek számát. Az a nagymértékű anyagi leromlási és társadalmi szétzüllési folyamat, mely a háború következtében megindult, s a háborút követő esztendőkben az ún. középosztály tisztviselői rétegében erősen elterjedt, hatását ebben a vonatkozásban is éreztette. Az anyagi egzisztenciáját elvesztő középosztály – sok esetben férfikereső nélkül maradó (hadiözvegy) – nőtagjai, kényszerülvén önálló foglalkozás után nézni, nagy számban próbáltak varrással foglalkozni, ami számukra még mindig kisebb társadalmi lesüllyedést jelentett, mint esetleg munkásnak elmenni. Erősen fellendülő tendencia mutatkozott a borbély- és fodrásziparban is, ahol különösen a női fodrászat válik majd kultivált szakmává. Az infláció időszaka az építőipar önállóinak számát is gyarapította. Megindul a műszaki értelmiség önállósodási törekvése, eleinte csak kis építőipari vállalkozások számának emelkedésével. Városban, érdekes módon – hiszen az infláció időszakának sajátja a „Flucht an Sachwerke" – építkezés alig volt. Nyilván az alacsony, kötött lakbérek miatt ez nem mutatkozott jól profitáló befektetésnek. Ilyen módon igen sok építőipari szakmunkás ment vissza a fővárosból vidékre, hogy ott önálló kőművesként keresse életlehetőségét. Ezek mellett ismét adódik néhány olyan iparág, ahol a nagyipar, a modern technika fejlődése vonzó hatást gyakorolt, pl. a szerelőipar. A közművesítés előrehaladása a gáz-, vízvezeték-, központifűtés-szerelők számát gyarapította. Az elektro-

mos ipar fejlődésével párhuzamosan, amilyen mértékben váltotta fel a gáz- és petróleumlámpát a villanyvilágítás, erősbödött a villanyszerelők jellegzetesen kisipari szakmája. A rádió elterjedése pedig nemcsak az elektrotechnikai nagyipart erősítette, hanem a rádiószerelő és -javító kisipart is életre hívta.[37] Az élelmiszeriparban a cukrászipar fejlődött erősen, a vegyészeti iparban főleg az illatszeripar indul jellegzetes kisipari szakmaként.[38]

Nem állnak rendelkezésünkre adatok a kisiparosok számának növekedésére vonatkozóan, de bizonyos következtetéseket a budapesti adatok is sugallnak. Ezek szerint 1921 és 1925 között a budapesti ipartestületeknél nyilvántartott mesterek száma 22 000-ről 26 000-re emelkedett. A szanálási válság viszont, mely 1925–26-ban az ország gazdasági életét áthatotta, tömegesen tette tönkre az infláció keltette új egzisztenciákat, s pusztító hatása nemcsak a megalapozatlan gründolásokat tüntette el a gazdasági életből, de a nemrég önállósodott s minden gazdasági alapot nélkülöző kisiparosok is tömegesen voltak kénytelenek önállóságukat feladni. De a konjunktúra sem gyarapította az önállók számát, így az 1920-tól 1930-ig terjedő évtized az első olyan szakasz a magyarországi kapitalizmus történetében, midőn az ipari koncentráció viszonylag szűkülő bázis keretében történik, midőn a kisipari vállalatok száma nemcsak relatíve, de abszolút számban is csökken.

Kisipari vállalatok száma;

1920	1930
244 187	222 813

Mintegy 10%-os csökkenés mutatkozik tehát a kisiparban, ugyanabban az időben, amikor a kisiparban alkalmazottak létszáma növekszik, s még inkább növekszik a nagyipari munkások száma.

	Kisipari munkás	Nagyipari munkás	Önálló kisiparos[3]
1920	188 366	172 999	218 531
1930	206 233	233 864	204 564

Az adatok mindenekelőtt azt mutatják, hogy a kisipari népesség már csupán 4000 fővel gyarapodott a nagyipar 60 000-es létszámgyarapodásával szemben. A századforduló utáni évtizedben[40] a kisiparosok és kisipari munkások száma még közel olyan mértékben gyarapodott, mint a nagyipari munkásoké. Az adatok azonban sokkal világosabban beszélnek az iparosodási folyamat lelassulásáról is. Hiszen a századforduló után az ipar 338 000 új keresőt tudott felvenni; ugyanilyen arányú növekedés (figyelembe véve, hogy az 1920-as ország területén a lakosság 40%-ával számolhatunk) mintegy 130 000 új ipari keresőt feltételezett volna. Ezzel szemben az iparban ténylegesen jelentkező 65 000 új munkás (ezeknek egy része nem tekinthető tényleges gyarapodásnak, mivel korábban is munkások voltak, csak a háború után, 1920-ban voltak kénytelenek vidékre menni) azt jelenti, hogy az évi gyarapodás mintegy a felét tette ki a háború előttinek, azaz az ipar népességfelszívó hatása már alig haladta túl a természetes szaporodás ütemét, a mezőgazdaságból már alig tudott új munkaerőt átvenni.

A kisipari vállalatok száma – mint már előzőleg kimutattuk – több mint 20 000-rel csökkent; a visszaesés – a gép-, az élelmiszer- és a nyomdaipartól eltekintve, hol minimális számbeli gyarapodás van – minden iparágban mutatkozik. Ha a 20-as évek kezdetének inflációs konjunktúrája éppen a legkisebb, a segéd nélküli vállalatok számát duzzasztotta fel, úgy most itt jelentkezik közel 30 000-es csökkenés is. 1920-ban a vállalatok 66,9, 1930-ban 60,5%-a volt segéd nélküli kisiparos.

Ez az eltolódás a nagyobb vállalatok felé a kis- és nagyipari munkásság arányában, valamint a kisiparon belül a több

munkással dolgozó üzemek nagyobb arányában is mutatkozik. A kisipari munkások 1920-ban az ipari munkásság 52,1%-át, 1930-ban csak 46,8%-át tették ki.

A kisipar megoszlása 1930-ban[41]

	Vállalatok száma	Munkások száma
Segéd nélkül	135 804	—
1 munkással	43 843	43 843
2 munkással	20 111	40 222
3–5 munkással	16 418	59 303
6–10 munkással	4 628	34 728
11–20 munkással	2 009	28 587
Összesen	222 813[42]	206 683[43]

Ha csak a munkaerő megoszlását vizsgáljuk, úgy 1930-ban a kis- és nagyipart illetően a 207. oldalon közölt táblázat adatai jellemzik a helyzetet.[44]

A nagy- és kisipari munkások aránya tehát az 1910-es állapotnál kedvezőbbé válik a nagyipari munkásság javára; a fa-, ruházati és építőipartól eltekintve, minden iparágban a nagyipari munkások dominálnak. Ennek ellenére a kisipari munkások arányát a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva rendkívül jelentősnek becsülhetjük.

A 30-as évek statisztikai felvételei lehetővé teszik, hogy a kisipar helyzetét és fejlődését más oldalról is megpróbáljuk felmérni. 1930-ra ugyanis elkészült egy speciális kisipari statisztika,[45] amely most már a kérdést nem a népesség foglalkozása szempontjából, hanem ténylegesen a kisipárnak a gazdasági életben elfoglalt helye szempontjából vizsgálta. Ez mindenekelőtt a kisiparosok számában okozott lényeges eltérést. Mindenekelőtt azért, mert a népszámlálás önálló iparosnak

tüntette fel azokat is, akik valóban (kiöregedés stb. miatt) már nem foglalkoztak ténylegesen az iparral. Továbbá, az iparstatisztika csak azokra terjedt ki, akik saját munkahellyel rendelkeztek, ezért egy sor iparágban, melyekben az ipar

	Kisipar	%	Nagyipar	%
Vas	20 590	43,0	27 380	57,0
Gép	12 850	18,0	58 419	82,0
Kő	5 353	23,7	17 140	76,3
Fa	17 352	71,2	7 012	28,8
Bőr	2 108	22,7	7 164	77,3
Fonó	4 863	11,7	36 823	88,3
Ruházati	59 647	88,3	7 897	11,7
Papír	1 452	30,4	3 328	69,6
Élelmezési	32 303	49,0	33 655	51,0
Vegyészet	1 961	14,5	11 547	85,5
Építő	23 779	76,6	7 315	23,4
Nyomda	4 699	36,2	8 305	63,8
	186 957	45,2	225 985	54,8

űzéséhez ez nem feltétlenül szükséges, jelentős létszámmal csökkentette az iparosok számát (különösen nagy létszámban estek ki női iparosok: varrónők, mosónők, tisztítók stb.). Ennek megfelelően az önálló iparosok számában az iparstatisztika szerint 44 000, a kisipari üzemek számában 64 000 különbség mutatkozik. Az utóbbi különbség azonban csak részben a helyes tudományos iparstatisztikai felvétel eredménye; részben a felvétel hibáiból származik, amennyiben a jogi személyek által fenntartott kisipari üzemek számát nem vette figyelembe, ami mind az üzemek számában, még inkább az általuk foglalkoztatott munkáslétszámban és a termelési értékben komoly kiesést jelentett.

Kisipari üzemek száma 1930-ban

	Népszámlálás szerint	Kisipari statisztika szerint
Vasipar	24 786	17 732
Gépipar	14 436	9 721
Kőipar	2 799	1 710
Faipar	16 410	14 263
Bőripar	2 626	1 910
Textilipar	5 007	2 741
Ruházati ipar	88 169	57 435
Papíripar	624	345
Élelmezési ipar	21 278	17 140
Vegyészeti ipar	776	267
Építőipar	24 798	19 205
Nyomdaipar	2 475	1 522
Szállodai stb. ipar	18 304	14 128
	222 488	158 119

Bár minden iparágban mutatkozik eltérés, a különbség zöme a ruházati iparból származik, ahol a kisipari statisztika módszerét tárgyunk szempontjából ténylegesen megbízhatóbbnak tarthatjuk.[46] A kisipari statisztika adatai szerint a kisiparban foglalkoztatott munkáslétszám 169 687 főre rúgott; a különbség érdekes módon itt kisebb, mint az önállóknál, s a jogi személyek által fenntartott műhelyek kihagyása erre lényegében magyarázatot adhat. De a kisipari statisztika nem is annyira a létszámproblémára ad választ, hiszen ebben több-kevesebb pontossággal a népszámlálás adataira támaszkodhatunk, sokkal fontosabb számunkra az általuk alkalmazott gépi erő fel-

mérése s a termelés értékének tisztázása, ami most már nemcsak a foglalkoztatott munkaerő szempontjából, de más oldalról is lehetővé teszi a kisipar nemzetgazdasági jelentőségének lemérését. A több mint másfélszázezer kisipari műhelyből mindössze 9660 (6,1%) használt erőgépet. Az itt alkalmazott 13 535 erőgép összes lóerőszáma 88 565-re rúgott, azaz egy-egy gépi hajtóerőt használó kisipari üzemre 9,2 lóerő esik. Az üzemek több mint fele 5 HP-nél kevesebb lóerővel dolgozik. Az élelmiszeriparra esik a kisipari lóerő közel 60%-a (51 017); emellett a vasipar több mint 20%-os (18 511) és a faipar 10%-os (9236) részesedése említendő. Közismert és természetes, hogy a gyáripar a tőke szerves összetételének jóval magasabb fokát valósítja meg, s a gépi erőt sokkal nagyobb mértékben koncentrálja, mint a munkaerőt, mégis meglepő, hogy míg a munkáslétszám szempontjából a gyáripar alig haladta meg a kisipart hajtógépek teljesítőképessége tekintetében, 96,4 (1 466 278 HP) és 3,4% az arány. (A jogi személyek által fenntartott kisipari üzemek gépi felszerelése legfeljebb 2%-ban módosíthat ezen az arányon.)

Ha a munkaerő-foglalkoztatottság szempontjából rendkívül jelentős, a gépi erő szempontjából viszont jelentéktelen a kisipar súlya, úgy az ipari termelésben való részesedés szempontjából a két véglet között középső helyet foglal el. Éppen a jelentéktelen gépi felszerelés következtében a kisiparban a munka termelékenysége annyira elmaradt a nagyipar mögött, hogy bár a kisiparosok és alkalmazottaik száma több mint 150%-a a nagyipari munkások létszámának, a kisipar termelése kb. egyharmadát tette ki a gyáriparénak. Az 1930-as kisipari statisztika szerint a kisipar termelési értéke 756,6 millió P-re rúgott. Ez az összeg azonban két szempontból is módosításra szorul. Egyrészt éppen a kisipari termelés szorosabban vett felfogása értelmében a szálloda- és vendéglátóipar termelési értékétől (116,3 millió P) eltekintünk, fontosabb viszont az a módosítás, melyet a jogi személyek által fenntartott üzemek termelési értékének kiszámításával eszközölhetünk.

(Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy ezek az üzemek elsősorban a kisipar felső kategóriáihoz tartozván, a termelési érték szempontjából játszották a legnagyobb szerepet.) Viszonylag megbízható támaszt nyerhetünk a termelési érték módosítására az 1940. évi kisipari statisztika adataiból.[47] Ekkor ugyanis a jogi személyek által fenntartott üzemek termelési értéke 30%-kal emelte a kisipari termelés volumenét. Feltételezve, hogy az arány ebben a tekintetben nem változott, 30%-kal növelhetjük az 1930-as termelési értéket. Ez esetben a vendéglátóiparral együtt 980, anélkül 830 millió P-re becsülhetjük a kisipari termelés értékét. Ugyanebben az esztendőben a gyáripar termelése 2,4 milliárd P volt. Az egész ipari termelésben tehát a kisipar 25–26%-kal részesedett. Ez az arány nagyjában azonos az első világháború előtti helyzettel. Két évtized alatt tehát nem tudta a nagyipar visszaszorítani a kisipart. Nyilván itt szerepet játszott a kisipar jelentős előretörése és a nagyipar visszaesése a világháborút követő években;[48] ennél azonban általánosabb s a magyar gazdasági fejlődés egészét meghatározó ok is közrejátszott. Nevezetesen az, hogy a viszonylag gyengén fejlett tőkés országok – s ezek közé sorolhatjuk Magyarországot is – fejlődésének sajátja, hogy különböző okok miatt a munkaerő igen olcsó, s az igen alacsony munkabérek miatt a kisipar minőségi munkája számos területen képes felvenni a versenyt a gépesített tömegtermelő nagyipar termékeivel. Világos, hogy azokban az országokban, ahol a munkaerő drága, a nagyipari termelés önköltségcsökkentő hatása sokkal jobban érvényesül, s a kisipar sokkal kisebb területre – a nagyipar bizonyos szükségszerű kiegészítésétől eltekintve –, kizárólag a javítóiparra szorul vissza.

A kisiparon belül, a nagyiparhoz hasonlóan, az élelmiszeriparé volt a vezető szerep, a termelés 28%-ával; közvetlenül követte a ruházati ipar (25%), majd az építőipar (18%), a vas- és a faipar (7,5-7,5%kal).[49] Jórészt ezeknél az iparágaknál volt a legjelentősebb a kisipar részesedése az egész ipar termelésében.

Magyarország teljes ipari termelése 1930-ban ezer P-ben[50]

	Nagyipar	Kisipar	Összesen	A kisipar %-os részesedése
Vasipar	264 596	61 967	326 563	18,6
Gépipar	234 390	43 213	277 603	15,5
Kőipar	104 509	15 626	120 135	12,9
Faipar	67 211	63 385	130 596	48,4
Bőripar	93 515	8 966	102 481	8,7
Textilipar	362 486	17 825	380 311	4,7
Ruhaipar	54 842	209 027	263 869	79,3
Papíripar	36 209	4 214	40 423	10,1
Élelmiszeripar	882 327	237 715	1120 042	21,2
Vegyészeti ipar	205 869	5 997	211 866	4,0
Építőipar	—	148 075	148 075	100,0
Nyomdaipar	68 004	16 455	84 459	19,5
	2 373 958	832 465	3 206 423	25,9

A nemzeti jövedelem szempontjából még jelentősebb a kisipar szerepe, mint a bruttó termelési értéket tekintve. A kisipari termelés értékének ugyanis mintegy 50%-ára tehetjük az anyagköltséget, a további 50% a kisipari munka értéknövelésének eredménye.[51] A gyáriparban ennél valamivel kedvezőtlenebb a helyzet: a nyers- és tüzelőanyag-költségek levonása, az amortizáció, a felújítási és karbantartási szükséglet figyelembevétele után a bruttó termelés értékének itt viszonylag kisebb hányadát tekinthetjük a megtermelt új értéknek. A gyáripar nettó termelési értéke – ez tekinthető a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásnak – 1929/30-ban 1089 millió P;[52] ezzel egyidőben a kézműipar nettó termelése 415 millió pen-

gőre rúgott. Ezek szerint kb. 28% volt a kisipar részesedése az iparnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában.[53] Az ország nemzeti jövedelméhez a kisipar tehát 8,3%-kal járult hozzá.[54]

A gazdasági válság éveiben ez az arány még valamelyest növekedett. Az agrárválság, a mezőgazdasági termékek katasztrofális áresése ugyanis a nemzeti jövedelem arányát tovább módosította az ebben az időszakban szintén hanyatló ipar javára. A válság a kisipari termelés összezsugorodását, a kisiparosok és az általuk foglalkoztatott munkások számának jelentős csökkenését vonta maga után. Mind adataink, mind a kisipar jellege folytán ezt elsősorban a termelés vonalán tudjuk jobban nyomon kísérni: 1930 és 1933 között a kisipari termelés értéke mintegy 25%-kal csökkent.[55] Figyelembe véve azonban a válság alatti árváltozásokat, a termelés névleges értékének csökkenése nem fejezi ki a volumen alakulását, a tényleges csökkenést ennek megfelelően mintegy 10%-ra tehetjük.[56] (Matolcsy–Varga véleményét, mely szerint a kisipar termelési értékének alakulása a válság alatt nem párhuzamosan haladt a nagyiparéval, nem oszthatjuk.) Tekintettel arra, hogy a kisipar termelési értékére vonatkozó adatainkat nem tarthatjuk teljesen megbízhatóknak, megengedhető, hogy a kisipari termelés hanyatlását ennél jelentősebbnek – legalább 15%-ra – becsüljük. Mindezt alátámasztja, hogy ezekben az években több ezer kisiparos ment tönkre, a csődök száma megháromszorozódott, a kisparosok 40%-a nem fizetett 1933-ban általános kereseti adót, mert jövedelme az adómentes létminimumot sem érte el. Egyes beadványok szerint az iparosműhelyek több mint 80%-a minden munka nélkül állt.[57] Ugyanakkor azonban a kisipari termelés jellegéből következően bizonyos sajátos mozzanatokat is figyelembe kell vennünk. Igaz ugyan, hogy a gyáripar versenye a válság éveiben különösen súlyossá válik,[58] de a kisipari termelés értékében mindig szerepet játszik a javítási munka értéke, mely éppen a rosszabb gazdasági viszonyok idején jut fokozottabb szerephez. S arról sem sza-

bad megfeledkezni, hogy Lenin szavai a kisparaszti gazdaságról ebben az időszakban – mutatis mutandis – bizonyos fokig a kisiparosokra (itt természetesen csak a saját munkaerővel dolgozó kisiparosokra gondolunk) is alkalmazhatók: „A mezőgazdasági kisüzemi termelés mindenféle rablógazdálkodással tartja fenn magát, rablógazdálkodás a földműves munkájával és életerejével."[59] Nemcsak a válság, de az azt követő esztendők sem mutatkoztak kedvezőnek a kisipari termelés szempontjából. Az a fellendülés, mely 35-től a gyáriparra kiterjedt, a kisipart jóval kevésbé érintette, erre engednek következtetni azok az adatok, melyeket a Gazdaságkutató Intézet tett közzé. Ezek szerint a kisiparban a válság előtti termelési szint túlhaladása csak 1938 után, a háborús konjunktúra hatására következett be, s a 30-as években a kisipari munkásság egy része a nagyiparba vándorolt át.[60]

A második világháború első esztendejének általános gazdasági konjunktúrája tehát nemcsak a nagyipar egészére terjedt ki, hanem magával ragadta a kisipart is. Magyarországon sem ekkor, sem a háború későbbi esztendeiben nem került sor, a termelés koncentrálásának állami elősegítése ellenére, a kisipar erőszakos elsorvasztására. Sőt a gyáripari termelés kiegészítéseként a kisipar bizonyos háborús rendelést kapott, másrészt a munkáslétszám növekedése folytán kitáguló belső piac kielégítésébe is fokozott mértékben kapcsolódhatott bele. 1938 után tehát a kisipar is rohamosan vont be új munkaerőt, különösen a gépgyártás, a ruházati ipar, mely egyre inkább a nagyipar szétszórt manufaktúrája szerepét töltötte be, valamint a teljesen kisiparinak számítható építőipar, mely nagyarányú hadiépítkezéseket is végzett, növelte az általa foglalkoztatott munkaerő számát. Ez a konjunktúra nézetünk szerint az önálló kisiparosok számát nem növelte jelentősen. Adataink itt meglehetősen ellentmondóak. A népszámlálás által készített 1941 januári, de 1940 őszére vonatkozó felvétel 188 218 kisipari üzemről ad számot.[61] A 30-as kisipari statisztika adataival szemben 30 000-es gyarapodást észlelhet-

nénk, de utaltunk már a 30-as felvétel pontatlanságaira. Egyébként a két felvétel nem teljesen azonos módszerrel készült.[62] Ha ezt az adatot a 30-as népszámlálás kisipari adataival vetjük össze, akkor viszont 34 000 fős csökkenést állapíthatunk meg. Közel járunk az igazsághoz, ha arra a következtetésre jutunk, hogy ebben a 10 esztendőben – ha a belső mozgástól most eltekintünk – nem mutatkozott számottevő változás a kisipari üzemek számában. Az önálló kisiparosok, illetve kisipari üzemek 200 000 körüli számát más oldalról világítja meg a Központi Statisztikai Hivatal egy újabb kiadványa.[63]

Ez a kisipari önállóak létszámát 1938-ben 201 007 főben, 1939-ben 184 456 főben, 1940-ben 180 143 főben, 1941-ben ismét 205 539 főben állapítja meg. Ez a kimutatás azonban már a mai iparcsoport-beosztást tartalmazza; tartalmazza ugyan a szolgáltatóipart, de ide nem a vendéglátóipart, hanem olyan ágazatokat sorol, melyek korábban más iparcsoportokhoz voltak sorolva. Ha viszont a népszámlálási iparstatisztikában eltekintünk a vendéglátóipar 26 690 üzemétől, akkor másfélszázezerre redukálódik a kisiparosok száma, ami túl kevésnek tűnik. Ezért a kisipari üzemek összlétszámát tekintve a 200 000 körüli számot tekinthetjük reálisnak.[64]

A kisiparban foglalkoztatott munkások számát illetően a két statisztika között lényegesen kisebb az eltérés. A népszámlálás statisztikája szerint a kisipar 1940-ben 282 841 főt alkalmazott, de ha a jogi személyek által fenntartott üzemekkel kiegészítjük a felvételt, akkor ez a létszám mintegy 310 000 főre emelkedik.[65] A másik említett statisztikai kiadvány viszont 253 080 főre teszi a kisipari munkások számát. Az eltérés látszólag igen nagy, több mint 50 000 fő, de ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi felvétel nem tartalmazza a vendéglátóipart, ahol – jogi személyek tulajdonában levő üzemeket nem tekintve – 46 021 alkalmazott volt, akkor ez a különbség már minimálisra csökkent.[66] Egészében tehát 250–260 000 főre tehető a kisipari munkások létszáma. A gyáriparban ebben az

időben már 350 000 munkás dolgozott, ami egyfelől utal a gyáripari munkásság további viszonylagos előretörésére, de arra is, hogy a kisipar még mindig – a vendéglátóipar nélkül is – több mint 40%-át foglalkoztatta az ipari munkaerőnek.

Ami az ipari termelésben elfoglalt helyét illeti, itt valamelyes csökkenés a gyáriparhoz képest ismét tapasztalható, de távolról sem olyan mértékű, hogy a magyar ipar elmaradottságát tükröző termelési formák felszámolásáról beszélhetnénk.

1940-ben a kisipari termelés értéke 1475,8 millió P-re rúgott,[67] ha a vendéglátóipartól eltekintünk, úgy 1171,3 millió pengőre csökkenthetjük a fenti összeget.[68] Ezek szerint 25%-ról 22,5%-ra csökkent a kisipar részesedése az egész ipar termelésében.

Az iparágak egymás közötti megoszlását illetően a ruházati

A kisipari termelés megoszlása ágazatonként:

	Ezer P	%
Vasipar	90 897	7,6
Gépipar	100 134	8,4
Kőipar	25 733	2,2
Faipar	63 385	5,3
Bőripar	27 477	2,3
Textilipar	26 386	2,2
Ruházati ipar	268 686	23,0
Papíripar	16 719	1,4
Élelmiszeripar	254 021	22,0
Vegyészeti ipar	27 495	2,3
Építőipar	242 985	21,0
Nyomdaipar	27 387	2,3
	1 171 305	100,0

ipar visszaszerezte vezető szerepét az élelmiszeriparral szemben. Ez két tényezőre vezethető vissza: a háborús konjunktúra a ruházati iparban a kisiparra is kiterjedt, annál is inkább, mivel ezekben az években indult meg nagyobb méretű ruházati nagyipar kialakulása, mely a kisipart mint bedolgozót erősen igénybe vette. Ugyanebben az évben az élelmiszeripar viszont erősen visszaesett, amit 1940-ben az árvíz és a kedvezőtlen időjárás idézett elő. Erősen növekedett a továbbra is teljesen kisipari építőipar termelése, ami az 1940-ben megnövekedett hadiépítkezések számából következett, de szerepet játszott az is, hogy az 1939-es átmeneti visszaesés után a polgári építkezések is magasabb szintre futottak fel 1940-ben.[69] Végül, a faipart is megelőzve, előretört a gépipar, mely részben maga is közvetlen hadicikkeket termelve, részben a hadiiparnak dolgozó gyáripar helyett bizonyos polgári piacot elfoglalva, több mint megkétszerezte termelését a válság alatti szinthez képest. Ez a négy iparág szolgáltatta a kisipari termelés kb. 70%-át; jórészt hasonló arányban foglalkoztatta a kisipari munkaerőt is.

Adataink szerint a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás terén nem következett be a kisipar visszaesése, 1940-ben az iparon belül ugyanúgy 28%-kal részesedett, mint egy évtizeddel korábban. Itt azonban az adatokat nem tudtuk változatlan áron számítani, s tekintettel arra, hogy a kisipari cikkek és kisipari munkálatok áremelkedése (lásd a 217. oldalon közölt táblázatot) túlhaladta a gyáripari cikkek áremelkedését,[70] a számítások a kisipar javára torzítanak; az árváltozások kiküszöbölésével kb. 25%-ra csökkenne a kisipar részesedése az iparnak a nemzeti jövedelemben való hozzájárulásában.

Mindez azonban nem sokat változtat a képen. Elérkeztünk a magyar kapitalizmus fejlődésének utolsó időszakához, s adataink egyértelműen bizonyítják: a magyar kapitalizmus két világháború közti lassú fejlődése alapjában nemcsak a mezőgazdaságban konzerválta – a feudális maradványokkal terhelt nagybirtokrendszer formájában – az elmaradottabb termelési módszereket, de az iparban is.

	Kisipari		Nagykereskedelmi		
	munkálatok	árucikkek	általános	ipari gyártmányok	Gyári eladás
	árindex				
1936. július	100	100	100	100	100
1938. december	107	114	110	105	105
1940. december	120	150	141	122	119

Ha a századforduló után még arról beszéltünk, hogy bármily erős a nagyipar versenyének bomlasztó hatása a kisárutermelésre, az urbanizálódás, a társadalmi munkamegosztás előrehaladása folytán, valamint annak következményeként, hogy a termelési eszközök adott színvonala mellett bizonyos – elsősorban a közvetlen, személyes szükségletekre termelő – iparágakban szükségszerű a kisipar fennmaradása, a kisipar súlyát mégsem tekinthetjük egyértelműen az ország elmaradottsága kifejezőjének, úgy a második világháború időszakában ez a helyzet lényegesen módosult. A termelőeszközök fejlődése a fejlett tőkésországokban már éppen olyan iparágakban – élelmiszer-, ruházati ipar és építőipar – teremtette meg a termelés modernizálásának, a tömegtermelésnek a feltételeit, amelyek korábban mindenütt sajátos bázisát alkották a kisiparnak. Magyarország termelőerőinek fejlődése azonban a két világháború között annyira elmaradt a fejlett tőkésországokhoz viszonyítva a gyáripar fejlődése annyira egyoldalúan a textilipar – s annak is elmaradott termelési eszközökkel, gépekkel való – kiépítésére szorítkozott, hogy nemcsak a nehézipar kiépítésére, modernizálására nem került sor, de a hárommillió koldus országában uralkodó éhségmunkabérek mellett a ruházati, élelmiszeriparok gépesítése, nagyüzemivé tétele sem mutatkozott a tőke számára eléggé profittermelőnek. A kisipar

konzerválódása nemcsak a termelés alacsony színvonalának volt a kifejezője, tükrözte az ország társadalmi viszonyainak elmaradottságát is. Az ellenforradalmi Horthy-rendszer kormányai társadalmi és politikai szempontból egyenesen szükségesnek tartották a kisipar konzerválását. Bármennyire panaszkodtak ugyanis a kisiparosok a gyáripar pusztító versenyére, alacsony nyomorszínvonalukra, bennük az ellenforradalom mégis bizonyos társadalmi támaszt talált a proletariátussal szemben. A kisiparosok társadalmi elégedetlenségét könnyebben tudta demagóg, fasiszta jelszavak irányába terelni. Igaz ugyan, hogy a finánctőke éles ellentétben áll a kis- és középtőkével, de ez a reális ellentét sokszor eltűnik a mögött az ellentét mögött, mely a proletariátus – a kisárutermelő illúzióit lehántó – ideológiája és a kisárutermelő hamis tudata között fennáll. Ez a réteg, mivel képtelen önálló osztálypolitika kialakítására, szükségképpen uszálypolitikát folytat. Uszálypolitikát, mely könnyű zsákmányává teszi mindenfajta, nagytőke ellenes jelszavakat hangoztató demagógiának. Ez a réteg politikailag a reakció tartaléka lesz, mivel „minél kisebbre zsugorodik a háza, annál nagyobb súlyt helyez arra, hogy ő legyen az úr saját házában".[71] A kisiparosság is a kispolgárságnak azon részéhez tartozik, mely hajlamos minden erőszakpolitika támogatására, ha az a munkások ellen fordul, így a két világháború között nagymértékben a fasiszta célok játékszerévé válik. A kisiparosság konzerválódása nemcsak ebből a szempontból teremtett, illetve teremthetett ütközőerőt a proletariátus és a burzsoázia között, illetve – pontosabban – segéderőt a burzsoázia számára a munkásmozgalommal szemben, s közvetlenül is befolyásolta a munkásosztályt, illetve a munkásosztály harcának fejlődését. Bár a kisipari munkások közül is szép számban kerültek ki a munkásmozgalom, az illegális kommunista párt harcosai, mégis az a körülmény, hogy az ipari munkásságnak közel fele még mindig kisüzemekben dolgozott, aligha kedvezett a munkásmozgalomnak. Sőt ha a századforduló után ez a szociáldemokrata párt reformista politikájá-

nak nyújthatott bázist, most a fő veszély az volt, hogy a kisipari munkásság jelentős része magával a munkásmozgalommal kerül szembe, s nagy teret hódít soraiban a fasiszta demagógia, a nyilaspártok, a kormány támogatta keresztényszocialista és más akciók.

A kisipar gazdaságilag szükséges funkcióját nem vitatva, következtetéseinket tehát avval zárhatjuk: a magyar kapitalizmus fejlődésének alacsony színvonala és torz arányai társadalmilag és gazdaságilag olyan fokon konzerválták a kisüzemi termelési formákat, mely nem segítette elő, hanem bizonyos fokig gátolta a termelőerők és az osztályharc fejlődését. A társadalmi és gazdasági átalakulásnak tehát elkerülhetetlen feltétele és velejárója kellett hogy legyen a kisiparnak a nemzetgazdaságilag hasznos funkcióig terjedő visszaszorítása.

(1964)

MAGYARORSZÁG IPARI SZÍNVONALA AZ EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÁS TÜKRÉBEN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A Közgazdasági Szemle 1960. évi 8–9. számában megjelent tanulmányunkban Magyarország XX. század eleji ipari fejlődésének fő vonásait vetettük egybe az európai tőkés iparfejlődés különböző útjaival. Jelen cikkünkben e vizsgálódásokat kívánjuk folytatni, s az ellenforradalmi korszak két világháború közötti iparfejlődésének feldolgozott anyaga alapján[1] igyekszünk a magyar ipar fejlődését és színvonalát az európai tőkésországokéval egybevetni. Ez az összevetés egyértelműen bizonyítja hazánk gazdasági elmaradottságát a tőkés viszonyok közepett.

Az iparfejlődés üteme

A Horthy-rendszer két évtizedes uralma viszonylag lassú s rendkívül egyenetlen ipari fejlődést eredményezett, annak ellenére, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, az önálló magyar állam létrejötte sok kedvező feltételt teremtett az ipar számára. Lassú volt ez az ipari fejlődés, mivel a tőkés viszonyok restaurálására a kapitalizmus háborút követő válságperiódusa közepette került sor, s így nemcsak az 1920-as évek első felében volt rendkívül vontatott a gazdasági élet restaurálása, nemcsak a válság évei hoztak rendkívül jelentős visszaesést az ipari termelésben, de az ipari ciklus emelkedő szakaszaiban, a konjunktúra éveiben – az 1920-as évek második felében, az 1930-as évek közepén – sem volt rohamos a fejlődés. Ennek okait abban találjuk, hogy a magyar gyáripar helyzetét

rendkívül kedvezőtlenül befolyásolták az ellenforradalmi rendszer uralomra jutása után kialakult s a gazdasági életre bénítóan ható politikai viszonyok. Az ellenforradalom gazdaságpolitikája, mivel egyik fő törekvése a nagybirtok uralmának fenntartása volt, nem kedvezett egyértelműen az ipari fejlődésnek. A két világháború között fejlődésében teljesen megrekedt, súlyos értékesítési nehézségekkel küzdő nagybirtok az ipari fejlődést is nagyban hátráltatta. Az ellenforradalom gazdaságpolitikájában ugyanakkor döntő szerepet kapott, hogy az uralkodó osztályok elhárították a tehervállalást a súlyos gazdasági kérdések megoldásában. Ez alapvetően meghatározta az 1920-as években kibontakozott stabilizációs és hitelpolitikát, amely a külföldi függőség fejlődésgátló béklyójával kötötte meg a gazdasági életet. Mindehhez járult a magyar kapitalizmus tőkeszegénysége, amely már a dualizmus viszonyai között is éreztette hatását, de amely az Ausztriával való korábbi kapcsolatok szétszakadása után, amikor a magyar gazdaság tőkeellátásában az osztrák tőke szerepe megszűnt, súlyosabbá vált. Annál is inkább, mivel a nemzetiségi tömegek kizsákmányolási lehetősége, a nemzetiségi területek nyersanyagforrásainak és piaclehetőségeinek kiaknázása többé nem járulhatott hozzá a magyar uralkodó osztályok tőkefelhalmozásához.

E körülmények határozták meg a magyar gyáripar fejlődésének ütemét, s vezettek az iparfejlődés fokozódó elmaradására.

A magyar gyáripar a háború után, az ellenforradalom rémuralma, a politikai és a gazdasági zűrzavar, a nyersanyaghiány közepett 1920–1921-ben rendkívül leromlott állapotban volt, termelése még a felét sem érte el a háború előttinek.[2] Bár már 1921-ben megindult a termelés lassú rekonstruálása, mégis 1924-ben az ipari termelés értéke – változatlan árakon – csupán 65 százaléka volt a háború előttinek. 1927-ben az ipari termelés már elérte, sőt valamivel túl is haladta a háború előtti szintet, de a kapitalizmus Nyugat-Európára és az Egyesült Államokra jellemző „prosperity"-je a magyar gyáripar termelését csak mintegy 12 százalékkal tudta a háború előtti szín-

vonal fölé emelni.[3] Már ebből is látszik, hogy a magyar iparfejlődést nem jellemezte valamiféle nagy virágzás, és Magyarország nem tartozott a gyorsan fejlődő tőkésországok közé. Elég itt arra utalni, hogy 1929-ben a vezető tőkésországok, például az Egyesült Államok, illetve Franciaország ipari termelése 70, illetve 40 százalékkal haladta túl az 1913. évi színvonalat.[4] Tény, hogy az 1929–1933. évi túltermelési válság rendkívül súlyosan érintette a magyar gazdasági életet, s az ipari termelés egészét mintegy 24 százalékkal visszavetette. Mivel azonban a könnyűipar termelése a válság alatt a behozatali tilalmak következtében alig vagy egyáltalában nem esett vissza, az ipari termelés csökkenése kétségtelenül kisebb méretű volt, mint a vezető tőkésországokban.

A magyar ipar 24 százalékos termeléscsökkenése elmaradt a 47 százalékos amerikai, a 43 százalékos német, a 39 százalékos osztrák, de még a 27 százalékos francia visszaeséstől is.[5] A magyar ipari termelés 1932-ben érte el a válság alatti mélypontját, ezután lassú emelkedéssel 1935-ben már megközelítette a válság előtti színvonalat, 1938-ban pedig – változatlan árakon számítva – 15 százalékkal túlhaladta azt.[6] Ebből a szempontból tehát fejlődésünk eltér néhány nyugati ország ipari fejlődésétől, mert ott az ipari termelés a második világháború kitöréséig sem érte el a válság előtti szintet.

A magyar gyáripar termelésének alakulása: 1913-ban 100, 1929-ben 112, 1932-ben 84, 1938-ban 128.

Csaknem két évtizedes fejlődés eredménye az ipari termelés 28 százalékos növekedése, amely évi átlagban alig haladja meg az 1 százalékos növekedést.

Szembetűnő a fejlődés ütemének nagyarányú lassulása, hiszen az első világháború előtti másfél évtizedben több mint kétszeresre, vagyis évente átlagosan 5,4 százalékkal nőtt az ipari termelés. A fejlődés azonban nemcsak a korábbi évtizedekhez képest maradt el. Az európai ipari termelés átlagosan 1,4–1,7 százalékkal növekedett,[7] s így a magyar ipar fejlődése csak az európai átlag alsó határát érte el. Még szemléletesebb

a magyar iparfejlődés ütemének lassúsága, ha az európai átlag mögé nézünk, s megkülönböztetjük a tőkésországok csoportjait. Ugyanis a tőkés viszonyok közt a legelőrehaladottabb ipari országok ipari termelése jóval lassabban bővül, mint az újonnan iparosodó országoké. Annál szembetűnőbb azonban a magyar fejlődés elmaradása, ha megállapítjuk, hogy még ezek az országok is általában nagyobb arányban növelték ipari termelésüket: Magyarország 28 százalékos előrehaladásával szemben Anglia 44, Németország 49, Franciaország 23, Belgium pedig 33 százalékkal termelt többet a második világháború küszöbén, mint 1913-ban.[8] A kisebb tőkésországok jelentős csoportja – amelyek már az első világháború előtt is viszonylag fejlett iparral rendelkeztek – a háború utáni fejlődés eredményeként a termelés színvonala tekintetében a legfejlettebb ipari országokkal is vetekedhettek már. Ipari fejlődésük üteme általában jelentősen meghaladta az előző csoportba sorolt országokét. A vizsgált időszakban Svédország ipari termelése 132, Hollandiáé 104, Dániáé 102, Csehszlovákiáé 64 százalékkal növekedett. Gyors volt az ipari fejlődés nem kifejezetten ipari országokban is, például Olaszországban (97 százalék), Norvégiában (68 százalék) vagy Finnországban (200 százalék). Az 1930-as években az agrárértékesítés súlyos válságának, a devizanehézségeknek hatására az iparilag elmaradott agrárországok iparosodása is kezdetét vette, s az alacsony szintről induló termelés egyes esetekben megkétszereződött (például Romániában, Jugoszláviában), sőt (például Görögországban) többszörösre nőtt.[9]

Alig volt tehát ország Európában, melynek ipari fejlődése ne haladta volna meg Magyarországét. Ezek sorába tartozott Spanyolország, melyet a több évig tartó súlyos polgárháború bénított, Lengyelország, melynek ipara alig haladta meg az 1913. évit, s Ausztria, melynek fejlődési üteme nagyjából megegyezett Magyarországéval.

Az első világháború előtt erősen elmaradott agrár jellegű Magyarország gazdasági struktúrájában a két világháború között végbement lassú, az európai előrehaladás ütemétől is elmaradó ipari fejlődés természetesen nem okozhatott alapvető változásokat. A magyarországi kapitalizmus a korábbinál is lassabban tudta csak fejleszteni a termelőerőket, s így az ország nem vetkőzhetett ki viszonylag elmaradott agrár jellegéből. Bár az ipar lassú fejlődése – a mezőgazdaság teljes stagnálásának körülményei között – agráripari jellegűvé tette az országot, Magyarország elmaradottsága a fejlettebb tőkésországokhoz képest mégsem csökkent, sőt tovább növekedett.

Az ország gazdasági elmaradottságára, az iparosodás alacsony színvonalára utal, hogy még mindig a mezőgazdasági népesség adta a dolgozó lakosság többségét.

Az első világháború előttihez képest kétségtelenül tapasztalható előrehaladás, hiszen 1910-ben a dolgozó lakosság 60,1

*Magyarország dolgozó népességének foglalkozás szerinti megoszlása 1930-ban**

Foglalkozási csoport	Fő	Százalék
Mezőgazdaság	2 031 451	50,8
Ipar	921 858	23,1
Kereskedelem és forgalom	339 372	8,4
Egyéb	706 561	17,7
Összesen	3 999 242	100,0

* *Magyar Statisztikai Évkönyv 1936., 13. l. A második világháború előtt 1930-ban hajtották végre az utolsó magyarországi népszámlálást.*

százaléka foglalkozott a mezőgazdaságban, és csak 18,3 százaléka iparban.[10] Ha azonban a népesség foglalkozási megoszlását Európa többi tőkésországáéval hasonlítjuk össze, akkor világos, hogy Magyarország ugyan nem tartozott a legelmaradottabb országokhoz, de közel állt hozzájuk. (Lásd a 226. oldalon közölt táblázatot.)

Magyarország tehát messze elmaradt Európa fejlett ipari országaitól, amelyekben általában a mezőgazdasági lakosság nem érte el a népesség egyharmadát, míg a dolgozó lakosság átlagosan 40 százalékát már az ipar foglalkoztatta. Nem sorolható azon országok közé sem, melyekben az ipar s ezzel kapcsolatban a közlekedés és a kereskedelem viszonylag gyorsabb fejlődése következtében a mezőgazdasági népesség már a lakosság kisebb hányadát alkotta, s az ipar súlya kezdte megközelíteni a mezőgazdaságét.

Az adatokból világos, hogy Magyarország gazdasági szerkezet szerint az agráripari országok csoportjába sorolható. Ezek az országok ugyan a történeti fejlődés rendkívül eltérő útjait járták, gazdaságuk rokon vonása azonban, hogy a mezőgazdaság részaránya a legnagyobb, de az ipar is viszonylag jelentősebb szerepet tölt be. Az ipar fejlettsége ezekben az országokban jóval nagyobb, mint a balkáni országokban, amelyek még a harmincas években is elmaradott agrárállamok voltak.

A dolgozó lakosság foglalkozás szerinti megoszlása azonban korántsem tükrözheti pontosan egy ország gazdasági struktúráját, hiszen nem mutathatja ki a technika színvonalában, a munka termelékenységében stb. meglevő különbségeket. Éppen ezért teljesebb képet nyerünk, ha a kérdést a nemzeti jövedelem nagysága és termelésének struktúrája felől is megközelítjük. (Lásd a 227. oldalon közölt táblázatot.)

A táblázat a mezőgazdaság részesedésének fokozatos, lassú visszaszorulását, az ipar részesedésének hasonló arányú növekedését tükrözi. 1937–1938-ra az ipar részesedése erősen megközelítette már a mezőgazdaság részarányát, bár ha több év

A dolgozó népesség megoszlása 1930-ban Európában (százalékban)*

Megnevezés	Mezőgazdaság Halászat	Ipar Bányászat	Kereskedelem Közlekedés	Egyéb
1. Fejlett ipari országok				
Anglia	7	37	23	33
Németország	29	40	19	12
Franciaország	36	34	17	13
Belgium	17	48	21	14
Svájc	21	45	19	15
Svédország	36	32	18	14
Csehszlovákia	28	42	14	16
Ausztria	12	34	18	14
Hollandia	21	38	23	18
2. Egyéb iparosodott országok				
Dánia	36	28	18	18
Norvégia	35	27	22	16
Olaszország	48	29	13	10
3. Agráripari országok				
Spanyolország	56	21	8	15
Portugália	51	19	9	21
Lengyelország	65	17	8	10
4. Agrárországok				
Bulgária	80	8	4	8
Jugoszlávia	79	11	4	8
Románia	78	7	5	10

** Magyar Gazdaságkutató Intézet 4. sz. Közlemények 4. l. Az első világháború előtti évekre, 1920. évi országterületre nem állnak rendelkezésre a nemzeti jövedelemre vonatkozó adatok. Fellner Frigyes korábban idézett adatai nemcsak a területváltozások következtében nem alkalmazhatóak, hanem azért sem, mert Fellner számítási módszere is eltér a Gazdaságkutató Intézetétől.*

A magyarországi nemzeti jövedelem termelésének megoszlása

Év	Mezőgazdaság	Ipar
	százalék	
1920—1921	41,8	29,8
1928—1929	39,5	32,4
1937—1938	36,5	35,7

átlagával számolnánk – ami a mezőgazdaság esetében indokolt –, akkor a mérleg erősebben billenne a mezőgazdaság javára.

Bár az ipar számottevőbben részesedett a nemzeti jövedelem termeléséből, mint amekkora az ipari lakosság részaránya volt, és ez megbízhatóbb képet ad az ország iparosodottságának színvonaláról, mégsem javul a kép, ha ebből a szempontból hasonlítjuk össze Magyarország ipari fejlettségét más országokéval. Ugyanis az ipari munka nagyobb termelékenysége miatt az ipar részesedése a nemzeti jövedelem termeléséből minden országban jóval meghaladja az ipari lakosság részesedését. Ha a nemzeti jövedelem termeléséből való részesedés nemzetközi adatait vizsgáljuk, s ipari fejlettség alapján csoportokra osztjuk az európai országokat, akkor Magyarországot ismét az elmaradott országok sorában találjuk. Míg az ipari fejlettség szempontjából vezető tőkésországokban (Angliában, Svédországban, Németországban, Svájcban, Belgiumban) az ipar részesedése a nemzeti jövedelem termeléséből 60–70 százalék, s egyéb erősen iparosodott országokban (Franciaországban, Hollandiában, Dániában, Norvégiában, Ausztriában, Csehszlovákiában és Olaszországban) is eléri vagy túlhaladja az 50 százalékot, addig Magyarország leginkább Lengyelországhoz és Finnországhoz hasonló, mivel ezekben az országokban a nemzeti jövedelem 30–40 százaléka származik az ipar-

ból. Ennél kedvezőtlenebb arány csak a balkáni országokat jellemzi, melyekben az ipar részesedése 20–25 százalék.[11]

A nemzeti jövedelem termelésének megoszlása az ipar és a mezőgazdaság között már jelentősen meghatározza a nemzeti jövedelem színvonalát is, hiszen az ipari fejlettség általában nagyobb nemzeti jövedelmet eredményez.

Magyarország nemzeti jövedelme 1937–1938-ban 4,4 milliárd pengőre (kereken 1 milliárd dollárra) rúgott, ami az ország 9,1 milliós lakosságát figyelembe véve 112 dolláros fejenkénti átlagnak felelt meg. Ez alig haladja meg a 207 dolláros európai átlag felét. 18 európai ország közül Magyarország a 15. helyen állt, 200–250 dollárral maradt el a nemzeti jövedelem legmagasabb színvonalával rendelkező nyugat-európai országoktól (Angliától, Svédországtól, Svájctól, Németországtól, Dániától, Hollandiától), de csupán 30–40 dollárral haladta meg a legalacsonyabb színvonalat képviselő balkáni országokat (Bulgáriát, Görögországot).[12]

A GYÁRIPARI TERMELÉS NAGYSÁGA

A népesség foglalkozási megoszlásának, az ipar részesedésének és a nemzeti jövedelem színvonalának összehasonlító vizsgálatából nyert képet teljessé teszi a magyar gyáripar termelési volumenének, szerkezetének összehasonlítása Európa többi országáéval. Ez még inkább lehetővé teszi a két világháború közötti magyar iparfejlődés eredményeinek összegezését s a magyar gyáripar európai szerepének meghatározását.

Tehát a második világháború előtt – s általában a modern kapitalizmus időszakában – az európai ipari termelésnek körülbelül kétharmadát a három nagyhatalom adta. Ezeknek az országoknak – Franciaország kivételével – ipari részesedése kétszeresen is meghaladta népességarányukat. A fejlett iparú kis országok – Belgium, Svédország, Hollandia, Dánia, Svájc, Norvégia – iparosodottságuk ellenére is csupán elenyésző sze-

repet játszhattak az európai termelésben, mégis lakosságuk részarányát meghaladó arányban részesedtek abból. S lényegében ehhez a csoporthoz kapcsolódik Csehszlovákia és Ausztria is, amelyeknek ipari részesedése megközelítette lakosság szerinti részesedésüket.

*Az európai országok lakosságának és ipari termelésének részaránya az európai népességből, illetve termelésből 1938-ban:**

Ország	Népesség	Ipari termelés
	százalék	
Anglia	11,7	23,7
Németország	10,8	32,1
Franciaország	10,2	11,2
Belgium	2,1	2,9
Svájc	1,0	1,4
Svédország	1,5	2,7
Csehszlovákia	3,7	3,1
Ausztria	1,7	1,4
Hollandia	2,1	2,4
Dánia	0,9	1,1
Norvégia	0,7	0,8
Finnország	0,9	0,5
Olaszország	10,7	6,4
Magyarország	2,2	0,9
Lengyelország	8,5	2,5
Bulgária	1,5	0,2
Görögország	1,8	0,4
Románia	4,8	0,8
Egyéb országok	17,2	5,5

* *Economic Survey of Europe in 1948. 22., 235. l.*

Olaszország (amelynek ipari termelése fizikai volumenében a nagyhatalmak után következik, s e tekintetben jóval meg-

előzi a kis tőkésországokat) már mintegy 40 százalékkal kisebb arányban részesedett Európa ipari termeléséből, mint a lakosságából. Ezt követi sorrendileg Finnország, ahol körülbelül 50 százalékkal kisebb az ipari részesedés, majd Magyarország csaknem 60 százalékos elmaradással. Ennél nagyobb elmaradás ismét csak Lengyelországra és a balkáni államokra volt jellemző.

A lakosság és az ipari termelés egymáshoz való arányának együttes mutatója, az egy főre jutó termelés színvonalának nemzetközi összevetése teheti teljessé az előzőekben megrajzolt képet:[13]

Ország	Az ipari termelés értéke 1938-ban millió dollárban	Az egy főre jutó termelés dollárban
Anglia	6696	140
Németország	9966	132
Franciaország	3155	76
Belgium	830	96
Svédország	771	122
Hollandia	665	77
Dánia	324	80
Norvégia	219	75
Ausztria	400	59
Csehszlovákia	875	57
Olaszország	1798	41
Finnország	137	37
Magyarország	241	26
Lengyelország	711	21
Románia	234	12

A felsorolt országok közül csak Lengyelország és Románia állt alacsonyabb szinten, mint Magyarország, s aligha változtat ezen a képen, ha a többi balkáni államot is ide soroljuk. A magyar ipari termelés az európai államok 1936–1938. évi átlagos termelési színvonalának 43 százalékát érte csak el. A két világháború közötti magyarországi iparfejlődés rendkívül fontos sajátságára vet fényt, hogy ez a színvonal még valamivel alacsonyabb volt, mint 1913-ban (43,8 százalék), holott az elmaradottabb országok közül nem egyben – Olaszországban, Finnországban stb. – számottevően emelkedett az átlagszínvonal.

Az iparágak fejlődése

A meglehetősen lassú iparfejlődés az iparágak viszonylatában természetesen rendkívül eltérő módon éreztette hatását. A nehézipar és az élelmiszeripar termelése alig nőtt, a könnyűipar viszont megsokszorozta termelését. A főbb iparágak termelése a következőképpen alakult: a barna- és feketeszén termelése együttesen az 1913. évi 6 476 219 t-ról 1929-ben 7 870 200 t-ra, majd 1938-ban 9 361 000 t-ra nőtt.[14] A széntermelés viszonylag gyors növekedését több tényező mozdította elő. Már az 1920-as évek elején a nagyarányú fűtőanyaghiány következtében a széntermelés jóval hamarabb elérte a háború előtti színvonalat, mint az ipar más ágai. A magyar szénfogyasztás jó részét viszont – elsősorban a háztartási, tüzelési, valamint a kohászati célokra szánt minőségi feketeszenet – továbbra is külföldről kellett behozni. Ezt a helyzetet szüntette meg 1931-ben a behozatali tilalom, amelynek következtében a háztartások szükségletének kielégítését mindinkább a rosszabb minőségű hazai barnaszenek vették át. A rendelet, amely a pénzés hitelválságból fakadó súlyos devizahiány szülötte volt, lehetővé tette a hazai szénbányák urainak, hogy a túltermelési válság hatását enyhítsék, illetve a válság elmúltával termelé-

süket jelentősen növeljék. Mivel a gépek és a berendezések teljes kihasználásával a magyar bányák kapacitása már az 1920-as évek végén évi 11–12 millió t-ra volt becsülhető,[15] a termelés növelése viszonylag csekély befektetéseket igényelt. A második világháború előtt tehát a magyar szénbányák igen elavult berendezéssel, rendkívül nagy technikai elmaradottsággal dolgoztak.

A magyar széntermelés ilyen körülmények között az európai termelésnek kereken 1 százalékát adta. De mivel az európai széntermelésnek mintegy 70 százaléka, a magyarországinak pedig csupán 15 százaléka volt feketeszén, ezért a kalória szerinti részesedés jóval kedvezőtlenebb.

A vasipar háború alatt kibővült kapacitása az 1920-as évek elején nagyrészt kihasználatlanul állt. A vasérc behozatalának és belső termelésének növelésével az évtized második felében az iparág nyersanyagproblémája megoldódott, s 1929-ig a vastermelés (Diósgyőrben az állami vasműveknél két új kohót építettek) 190 000 t-ról 370 000 t-ra, az acéltermelés pedig 440 000 t-ról 510 000 t-ra nőtt. A nyersvas- és az acéltermelés válság alatti katasztrofális visszaesése után 1938-ban az előbbi még nem érte el az 1929. évi szintet (334 000 t), az utóbbi az erősödő háborús konjunktúra folytán már túlhaladta azt (647 000 t).[16]

Az ország hat kohójában termelt nyersvas az európai termelésnek 0,8 százalékára rúgott, s ennél csak valamelyest volt kedvezőbb az acéltermelés 1,2 százalékos aránya.

A fémipar rendkívül kedvezőtlen nyersanyagellátási helyzetben volt, szinte valamennyi fémet importálnia kellett. Egyedül a Dunántúlon az 1920-as években felfedezett bauxitkincs bizonyult jelentősebbnek. A kormány 25 évre egy német érdekeltségű svájci holding társaságnak adta a bauxit kiaknázásának jogát. A termelés gyorsan nőtt: 1929-ben 390 000, 1938-ban már 540 000 tonnára rúgott. A német érdekeltségű vállalat azonban a bauxit több mint 90 százalékát Németországba exportálta. Hazai alumíniumipar az erős német verseny követ-

keztében nem bontakozhatott ki,[17] csupán az 1930-as évek második felében keletkezett egy 10 000 t kapacitású timföldgyár Mosonmagyaróvárott, s 3000 t kapacitású alumíniumkohó Csepelen, a Weiss Manfréd Művek keretében.[18]

A vasáruk gyártása, elesve a korábbi vasúti s egyéb megrendelésektől, nem tudta termelését növelni, sőt 1929-ben még mintegy 12 százalékkal kevesebbet termelt az 1913. évinél, s csupán 1937-ben érte el a háború előtti szintet, 1938-ban pedig, már a győri háborús program hatására, 17 százalékkal túlhaladta azt.

A gépgyártás egyes ágai, elsősorban a közlekedési és mezőgazdasági gépgyártás, már az első világháború előtt magas színvonalat értek el. A szűk belső piac folytán azonban az 1920-as évek végén a termelő kapacitás jelentékeny részét leépítették, s a gépeket ócskavasként kiárusították. Ennek következtében a gépipar termelése 1929-ben csaknem 20 százalékkal elmaradt az 1913. évitől. A gazdasági válság pedig éppen ezt az iparágat érintette legerősebben; a termelés mintegy 60 százalékkal esett vissza. A kilábolás meglehetősen lassú volt, pedig az 1930-as évek közepén kezdődött háborús konjunktúra a gépipart is érintette. S bár 1938-ban a gépipar termelése mintegy 10 százalékkal meghaladta már a válság előtti szintet, mégis még mindig alig érte el az első világháború előtti termelési volument. A Horthy-korszak két évtizede alatt az iparnak eme legfontosabb ágazata egészében egyáltalán nem bővítette termelését. Az iparágon belül természetesen voltak átcsoportosítások, megjelentek új ágazatok, s ami az elektrotechnikai ipart illeti, ez továbbra is megőrizte jelentős szerepét a világpiacon is.

A magyar gépipar új ágazatai közül elsősorban azok fejlődtek, amelyek jelentősebb új exportlehetőségeket tudtak maguknak biztosítani. A szerszámgép- és munkagépgyártás viszont – mely oly jelentős lett volna az ország gazdasági fejlődése szempontjából – alig fejlődött. A szűk belső piacra csak egyedi gyártás folyt, egyes speciális fajtákból elsősorban a német, va-

lamint az angol import fedezte a szükségletet – bár a magyar ipar nagymértékben a külföld által kiselejtezett, használt gépeket helyezett munkába.[19] Ha bizonyos új munkagépek gyártására a magyar gépipar is rátért, számottevő specializálódás, sorozatgyártás akkor sem alakult ki, s a műszaki elmaradottság jellemezte az üzemeket.

A technikai fejlődés általános menetéből következett, hogy a nehéziparban a villamosenergia-termelés növekedett legnagyobb arányban. Mind a világítási célokra, mind az ipari célokra felhasznált villamos energia mennyisége megsokszorozódott. 1929-ben 702 millió kWó-ra, 1938-ban 1110 millió kWó-ra nőtt. Ez a gyors fejlődés azonban messze elmaradt a követelményektől. 1938-ban a városok és a községek kétharmadában nem volt villanyvilágítás.[20] A lakosság 30 százaléka petróleum- és gyertyafényben vakoskodott. Bár az ipari termelés modernizálása gőzgépek helyett mindinkább villanymotorok alkalmazását követelte meg, a magyar gyáripar erőgépeinek még csak 38 százaléka volt villamos meghajtású. Az egy főre jutó villamosenergia-fogyasztás szempontjából Magyarország messze elmaradt a fejlett tőkésországoktól; a villamosenergia-fogyasztás kereken 1 milliárd kW-os mennyisége az európai fogyasztás 0,6 százaléka volt.

Mint modern iparág, fejlődött a vegyipar is. Igaz ugyan, hogy a teljesen külföldi nyersanyagra utalt olajfinomító ipar egészen a hazai olajtermelés megindításáig (1937) állandó kapacitás-kihasználatlansággal küzdött, s többé-kevésbé hasonló volt a műtrágyagyárak helyzete is. Az elmaradott magyar mezőgazdaság rendkívül csekély műtrágyatermelést igényelt. A termelés 1929-ben 164 000 t szuperfoszfát előállításával érte el csúcspontját, ami mintegy 80 százalékos kapacitáskihasználást jelentett. 1932-ig viszont a termelés 24 400 t-ra csökkent, s 1938-ig is csak 56 000 t-ra emelkedett.[21] A gyógyszervegyészeti ipar területén a Chinoin gyár új gyártmányai – egyebek között számos, korábban Németországból behozott cikk, a morfium alkaloidák és a gyár vegyészei által a világon elsőnek

kikísérletezett, szintetikus eljárással készített mesterséges papaverin – képviseltek előrehaladást.[22]

Egészében a magyar vegyipar termelése két évtized alatt mintegy 70 százalékkal nőtt. Ennek ellenére számos fontos területen – mint a festékgyártásban, a műanyagiparban – továbbra is igen elmaradott volt. Általában a vegyészeti alapanyagok vonatkozásában a német vegyipartól függött.[23] A magyar vegyipar az európai vegyészeti termelés 0,9 százalékát adta.

Az építőanyag-ipar termelése nem haladt előbbre, hiszen az építkezési tevékenység sohasem érte el az első világháború előtti szintet. A cementtermelés – bár a kapacitás jóval nagyobb volt – csak 343 000 t volt, ami az európai termelés 0,7 százalékának felelt meg.

A könnyűipar, amely az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a magyar ipar legkevésbé kifejlett ágazata volt, az önálló magyar állam létrejöttével, az 1925. évi vámtarifa bevezetésével rendkívül kedvező fejlődési lehetőséget kapott.

A textiliparban már a 20-as években sok új vállalat keletkezett. Jelentős részük ugyan csak Magyarországon volt új, korábban már Csehszlovákiában, illetőleg Ausztriában működtek, s most, hogy régi piacaikat megtarthassák, áttelepültek Magyarországra. Egyébként a tényleg újonnan létesült üzemek is nagyrészt elavult, nyugaton már kiselejtezett gépekkel dolgoztak. A tőkefelhalmozást leggyorsabban és igen nagy mértékben előmozdító iparág, amely javarészt rendkívül olcsó női munkaerővel, igen nagy profittal dolgozott, igen jó befektetésnek mutatkozott, s így a tőke elsősorban ebbe az iparágba vándorolt. Már az 1920-as évek végére sikerült a hazai fogyasztás nagyobb részét a hazai textilipar számára biztosítani. A devizahiány miatt bevezetett behozatali korlátozások 1931-től a külföldi versenyt még inkább megszüntették, s a piacot szinte valamennyi ágazatban 90–95 százalékig a hazai ipar számára biztosították.[24]

Jól látszik a gyors fejlődés a következő táblázatból:

A textilipar gépi berendezésének alakulása

Megnevezés	1921	1929	1938
Pamutfonó-orsó	33 000	196 600	324 000
Pamutszövőszék	4 100	12 000	14 000
Gyapjúfonó-orsó	11 600	50 000	80 000
Gyapjúszövőszék	370	1 700	2 200

Két évtized alatt az egész textilipar termelése csaknem megnégyszereződött, s a textilipar a magyar ipar egyik legjelentékenyebb iparágává vált. A magyar textilipar termelése az európai termelés 1,2 százalékát képviselte.

A bőripar, amely a világháború előtt az osztrák verseny miatt rendkívül elmaradott volt, a két világháború között a verseny kiszorításával fejlődésnek indult, s termelését megkétszerezte.

Az első világháború előtt a fejletlen papíripar főként a nemzetiségi területekre épült, s így a háborút követő években Magyarországon egyáltalán nem folyt papírgyártás. Két évtized alatt mintegy 80 000 t papír gyártására alkalmas üzemek jöttek létre. A papíripari kapacitás bővülése azonban nem járt együtt a termelés hasonló mértékű növekedésével. A kapacitásnak mintegy fele, elsősorban az osztrák és német behozatal folytán, kihasználatlanul maradt. Egyébként is a papírfogyasztás Magyarországon a kulturális elmaradottság miatt kirívóan csekély volt. Míg Európa más tőkésországaiban a fejenkénti papírfogyasztás 25–35 kg volt, Magyarországon nem érte el a 10 kg-ot.[25]

A Monarchia 50 milliós piacára kiépült élelmiszeripar az első világháború után természetesen túlfejlettnek bizonyult. A malomipar őrlőkapacitásának 60 százaléka maradt az új határokon belül, s ez az egész magyar gabonatermés körülbelül két és félszeresének megőrlésére volt alkalmas. Különösen a buda-

pesti nagy exportmalmok küszködtek kapacitáskihasználatlansággal, amelyet az 1920-as évek második felében a csehszlovákiai és ausztriai exportlehetőségek csak részben enyhítettek.[26] A malomipar termelése 1929-re sem érte el a háború előttit, s a válság alatt ez a termelés is katasztrofálisan visszaesett. A kereskedelmi – tehát liszteladásra berendezett – malmok által feldolgozott gabonamennyiség 20 százalékkal csökkent.

Ily módon a malomipar a teljes hanyatlás állapotában volt. A szükséges felújítási beruházások nem történtek meg, s a korábban technikailag is élenjáró iparág elmaradt a technikai fejlődés követelményeitől. Gépei elavultak, kémiai felkészültsége, laboratóriumai pedig – ha egyáltalán voltak – nem feleltek meg a szükséges igényeknek.[27]

A magyar cukoripar – amely korábban elsősorban a világpiacra dolgozott – megsínylette, hogy a nádcukor a répacukor rovására előretört. 1929-ig azonban mégis sikerült a termelést 247 000 t-ra növelnie, oly módon, hogy a termelés több mint felét rendkívül veszteséges áron exportálták, elsősorban Indiába. A veszteséges árakat a cukorkartell a hazai fogyasztókon zsebelte be, rendkívül magasan tartva a cukor árát. A válság alatt a termelés 100 000 t-ra csökkent, s ezt a színvonalat 1938-ig alig haladta meg. A belső piacot a rendkívül alacsony életszínvonal s a magas cukorárak miatt nem tudták növelni. Magyarországon a körülbelül 12 kg-os évi cukorfogyasztás 57 százalékkal kevesebb volt az európai átlagfogyasztásnál, felét sem érte el az ausztriai, a csehszlovákiai, s negyedét sem az angliai fogyasztásnak.[28] A cukoripar ennek ellenére azon ágazatok közé tartozott, amelyek viszonylag a legnagyobb súllyal részesedtek az európai termelésből.

A sörfogyasztás a tömegek alacsonyabb életszínvonala, valamint a rendkívül alacsony borárak miatt az 1913. évi 13 literről 1929-ben 7 literre, 1938-ban pedig 3,2 literre csökkent. Így a sörtermelés 1938-ig csaknem 2 millió hl-ről 287 000 hl-re esett vissza.

A szesztermelés sem érte el soha az I. világháború előtti szintet, de nem esett vissza annyira, mint a söripar.

Az élelmiszeripar hagyományos vezető ágazatának visszaesését nem tudta ellensúlyozni néhány új iparág kiépülése. A cukorka-, a csokoládé-, a hús- és tejfeldolgozó ipar fejlődése viszonylag számottevő volt. A konzerviparban pedig elsősorban a gyümölcs- és a főzelékkonzerv- (paradicsomkonzerv) gyártás szert tett jelentős exportra is (különösen Angliába). Ezek az iparágak azonban nem változtattak azon a helyzeten, hogy a magyar élelmiszeripari termelés mindvégig alatta maradt az első világháború előtti szintnek, jelentősége a magyar ipari termelés egészében erősen visszaesett, bár a bruttó termelési értéket tekintve továbbra is első helyen állt.

A GYÁRIPARI STRUKTÚRA

A XX. század eleji Magyarország ipari struktúrájának jellemzésekor rámutattunk,[29] hogy a kapitalizmus fejlődésének sajátosságai folytán a magyar gyáripar szerkezete a fejlett tőkésországoktól eltérően alakult. Bár az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával az ipari fejlődés számos sajátos feltétele megszűnt, s lényeges lépések történtek a gyáripari szerkezet korábbi egyoldalúságának megszüntetése irányában, ez korántsem jelentette azt, hogy a magyar ipar szerkezete a második világháború küszöbén a fejlett országokéval rokon.

A XX. század elején a magyar gyáripar legfőbb szerkezeti sajátosságaként az élelmiszeripar egyoldalú túlsúlya mellett a textil- és egyéb könnyűipari ágak egyedülállóan alacsony részarányát emelhettük ki. A két világháború közötti ipari fejlődés során – mint láttuk – az élelmiszeripar termelésének állandó és nagyfokú hanyatlásával egyidejűleg a textil-, a bőr-, a papíripar stb. viszonylag gyors ütemű fejlődése igen lényeges eltolódásokra vezetett. A fejlődés általános lassúsága, a gyár-

ipar átcsoportosítására szolgáló nagyobb beruházások hiánya következtében a mintegy negyedszázados fejlődés sem volt azonban elegendő a korábbi egyoldalúságok teljes kiküszöbölésére. A legerősebb iparág Magyarországon – ha korábbi jelentőségéből sokat vesztett is – még 1938-ban is a gyáripari termelés 28,8 százalékát képviselő élelmiszeripar volt. Az élelmiszeripar kiemelkedő aránya azonban – és ez gyökeres változás az első világháború előtti évekhez képest – most már nem járt együtt a könnyűipar egyéb ágainak elmaradottságával, sőt a második legerősebb iparág éppen a termelés 14,4 százalékát adó textilipar volt, mely a könnyűipar egyéb ágaival a gyáripari termelés 29,8 százalékát képviselte. Nem történt azonban számottevő változás a nehézipar részesedési arányában: a vas-, a fém-, a gép-, az elektromos és vegyipar termelése, az 1920. évi országterület iparát figyelembe véve, 1913-ban 37,1 százalékkal, 1938-ban 35,8 százalékkal részesedett a termelésből.[30] (Lásd a 240. oldalon közölt táblázatot.)

Milyen változások mentek végbe azonban az európai országok gyáriparának szerkezetében a két világháború között? Valamennyi vezető tőkésországban folytatódott a századforduló körül megindult folyamat: a tőkék beáramlása a nehéziparba, a nehézipar súlyának az összes többi iparágak rovására való megnövekedése. Ugyanez a folyamat a kisebb iparosodott tőkésországokban még rohamosabban haladt előre, s különösen azokban az országokban volt ez szembetűnő, amelyekben a nehézipar szerepe korábban csupán egészen jelentéktelen volt. Bár az összehasonlítást megnehezíti, hogy a XX. század elejére vonatkozó adatok nem ugyanolyan alapon készültek, mint az 1938. évi feldolgozások, hogy belső ágazati átcsoportosítások stb. viszonylag jelentősebb pontatlanságra is vezethetnek, mégis, ha a fejlődés méreteit nem is pontosan, de a fejlődés irányát egyöntetűen és plasztikusan tükrözik az itt következő adatok: Az angol nehézipar[31] 1913-ban 32 százalékkal részesedett, 1938-ban pedig már a gyáripari termelés 49,5 százalékát képviselte. Németországban ugyanezen időszakban 45

százalékról 58,5 százalékra nőtt a nehézipar súlya, míg Franciaországban a századforduló idejétől, 1900-tól 1938-ig 25 százalékról 46,6 százalékra, Belgiumban 1898-tól 1938-ig 29 százalékról 55,8 százalékra növekedett részesedése. A svéd nehézipar súlya 1913-tól 1938-ig 34 százalékról 47,3 száza-

Az ipar szerkezetének alakulása

Megnevezés	1913	1929	1938
Bányászat	4,4	4,4	5,6
Vas- és fémipar	14,9	10,7	13,3
Gépgyártás	13,3	9,6	9,2
Villamosenergia-termelés	1,5	4,0	4,2
Kő-, agyag- stb. ipar	4,1	4,5	3,4
Fa- és csontipar	2,4	3,1	2,4
Bőripar	2,7	3,7	3,7
Textilipar	3,7	13,5	14,4
Ruházati ipar	1,7	2,1	2,4
Papíripar	0,7	1,1	1,9
Élelmiszeripar	40,6	34,2	28,8
Vegyipar	7,4	7,0	9,1
Nyomdaipar	2,6	2,1	1,6
	100,0	100,0	100,0

lékra ugrott. A századfordulótól eltelt négy évtized leforgása alatt Dániában is rohamosan, az 1897. évi 19 százalékról 36,4 százalékra növekedett a nehézipar részaránya. Hollandiában pedig, ahol a nehézipar még 1920-ban is 20 százalékkal részesedett csupán, 1938-ban már a gyáripar termelésének 50 százalékát tette ki! 1938-ban Olaszországban az ipari termelés 54 százalékát, Norvégiában pedig 47,8 százalékát adta a nehézipar.

Az európai országok gyáriparának második világháború

előtti szerkezetét – a bányászat termelésének figyelembevételével – a következő táblázat adatai szemléltetik összefoglalóan.[32]

Ország	Nehézipar összesen	Ebből		Könnyűipar összesen	Ebből textilipar	Élelmiszeripar
		gépipar	vegyipar			
Anglia	53,6	24,7	5,9	31,7	8,1	14,7
Németország	61,5	26,3	10,4	27,7	7,3	10,8
Franciaország	54,3	25,7	7,6	36,1	12,6	9,6
Belgium	64,7	19,0	9,0	19,6	11,9	15,7
Hollandia	55,6	25,1	4,7	21,4	9,3	23,0
Svédország	48,6	33,5	4,0	37,4	5,6	14,0
Norvégia	50,0	20,4	9,1	30,6	4,8	19,6
Ausztria	44,4	19,2	6,6	40,0	19,7	14,6
Olaszország	54,3	16,9	15,2	33,3	18,1	12,4
Dánia	36,7	23,8	7,6	34,7	17,5	28,6
Románia	36,8	—	20,5	40,7	21,2	22,5
Jugoszlávia	46,3	0,7	7,9	26,7	16,1	27,0
Magyarország	41,4	9,2	9,1	29,8	14,4	28,8

A magyar gyáripar szerkezeti megoszlását tehát még mindig sajátosan jellemzi az élelmiszeripar nagy termelési részesedése, de már egyáltalán nem ezt kell a legfőbb szerkezeti elmaradottságnak tartanunk. Különösen azért nem oly kirívó az élelmiszeripar részaránya, mivel ez már nem jár együtt a textilipar, az egész könnyűipar rendkívüli elmaradottságával, sőt a könnyűipar részesedése igen nagy, s alig van ország Európában, melyben a textilipar súlya meghaladta volna a magyar textiliparét. Ezekben az években azonban a gyáripar szerkezeti fejlettségének szempontjából egyáltalán nem az élelmiszer- vagy a textilipar játszotta a meghatározó szerepet. A két világháború közötti ipari fejlődés egész menetéből, a fejlett ipari

országok gyáripari termelésének belső megoszlásából világosan látható, hogy a második világháború előtt a tőkésországok ipari színvonalának legdöntőbb mutatója a nehézipar s különösképpen a gépipar fejlettsége, részesedési aránya az ipari termelésben.

Magyarországon a nehézipar részesedése általában is kisebb volt, mint a fejlettebb tőkésországokban, de rendkívül kirívó volt a gépipar elmaradottsága. Általában több mint 20 százalékos volt a gépipar részesedése. Magyarországon pedig az iparág súlya még a termelés 10 százalékát sem érte el. A gépipar súlya a modern ipari fejlődés viszonyai között a gyáripar fejlettségének, illetve elmaradottságának legfontosabb mutatója. Rendkívül jellemző erre, hogy az iparosodás terén Európában legelmaradottabb Balkán-országokban a nehézipar a kitermelő vagy elsődleges feldolgozást végző ágazatokra korlátozódott, míg a gépipar szinte teljesen hiányzott.

A gyáripar szerkezete tehát a két világháború közötti évtizedek alatt megtett magyar ipari fejlődésnek adekvát tükröződése. Tükrözi az iparosodás fő irányát, és bizonyítja az ország továbbra is messzemenő, sőt fokozódó gazdasági elmaradottságát Európában.

(1961)

A MAGYAR GAZDASÁGI ÉLET A NÉMET HADIGAZDASÁG SZOLGÁLATÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A fasizmus uralomra jutása után Németország gazdaságpolitikáját új hódító háborúra való felkészülés szolgálatába állították. Ez a gazdaságpolitika felölelte az ipari kapacitás és természetesen elsősorban a hadiipari termelés jelentős növelését, a gazdaság autarkiás berendezését, amelynek fontos mozzanata volt a német mezőgazdasági termelés gyors ütemű fejlesztése, valamint mezőgazdasági és ipari nyersanyagokból jelentős tartalékok felhalmozása. Mindezeknek megvalósítása azonban a legszervesebb összefüggésben állott a német külkereskedelmi politikának a harmincas évek elején bekövetkezett módosításával. A háborús előkészületeknek ugyanis fontos tényezője volt, hogy hadigazdaságuk számára a délkelet-európai országokban megfelelő „Hinterlandot" teremtsenek. A délkelet-európai országokat több okból is igen alkalmasnak találták erre a szerepre. Ezek a területek a német imperializmus hagyományos érdekszféráját képezték, s itt – annak ellenére, hogy az 1920-as években erősen visszaszorultak – számos gazdasági pozícióval rendelkeztek. A délkelet-európai kis országok már földrajzi fekvésüknél fogva is kedvezőek voltak Németország számára, mivel egy tervezett háború során – amely esetben tengeri blokáddal számolniuk kellett – ezen országok gazdasági erőforrásainak felhasználása biztosítottnak látszott, annál is inkább, mivel ezen országokra politikailag, katonailag és gazdaságilag egyaránt viszonylag könnyen gyakorolhattak nyomást. A délkelet-európai országok, mivel nagyobbrészt mezőgazdasági országok voltak, és egyben rendkívül fontos stratégiai nyersanyagokkal is rendelkeztek – magyar bauxit,

román olaj, jugoszláv színesfémek, fa stb. –, ugyanakkor pedig ipari fejletlenségük folytán számos iparcikkből erős behozatalra szorultak, a német gazdaság-vezetés elképzelése szerint szerves függvényét képezhették a fasiszta hadigazdaságnak. Végül mindezt alátámasztotta az is, hogy Németország, mely kedvezőtlen fizetési mérleggel és csekély arany- és valutakészletekkel rendelkezett, feladta a multilaterális kereskedelem elvét, és bilaterális kereskedelmi egyezmények megkötésére törekedett. Ezek az országok pedig – hasonló valutáris nehézségekkel küzdve – hajlandók voltak klíring egyezmények megkötésére.

Ezek következtében Németország feladta a húszas években megvalósított protekcionista vámpolitikáját a délkelet-európai országok mezőgazdasági kivitelével szemben, és előnyöket biztosított e területeken az exportáló országoknak. A súlyos agrárválsággal, értékesítési nehézségekkel küzdő délkelet-európai országok számára ez rendkívül fontos volt, még akkor is, ha ellenszolgáltatásként nagy ipari behozatali kedvezményeket kellett adni. Mindezek következtében Németországnak a délkelet-európai államokkal való gazdasági kapcsolatai és ezzel együtt befolyása az 1930-as években rendkívül nagy mértékben megnövekedett. Anélkül hogy e cikk keretében e kérdés részletes vizsgálatába bocsátkoznánk, elég utalnunk arra, hogy míg Németország külkereskedelme 1937-ben az 1929-es szintnek csak 40%-át tette ki, addig délkelet-európai viszonylatban már elérte azt. A német kivitelben az 1929-es 4,3%-ról 1937-re 9,4%-ra emelkedett ezen országok részesedése, a behozatalban pedig 3,8%-ról 10,5%-ra.[1]

Kétségtelen, hogy a német „élettér" kiépítésének már a harmincas években meginduló folyamata a müncheni egyezmény, majd a világháború kirobbantása után nyert nagyobb lendületet. München politikailag azt jelentette, hogy a náci Németország szabad kezet kapott Kelet felé, és ez többek között Délkelet-Európa hallgatólagos átengedését is jelentette. Döntő szerepet játszott természetesen a német térnyerésben,

hogy Ausztria, majd Csehszlovákia bekebelézésével jelentősen tovább erősítette pozícióit a délkelet-európai országokban, gazdaságilag és politikailag egyaránt. A megváltozott helyzetnek megfelelően 1939 elején Németország nagy gazdasági offenzívába kezdett a délkelet-európai országokkal szemben. Ez az offenzíva most már a „Grossraumwirtschaft" elmélete keretében nyíltan élelmiszer- és nyersanyagbázisává akarta tenni Délkelet-Európát. Terveik szerint minden ilyen irányú szükségletüket Délkelet-Európából akarták fedezni, s ezért ekkor már nem úgy merült fel a kérdés, hogy Németország milyen mennyiségeket vesz át ezen országok mezőgazdasági feleslegéből, hanem úgy, hogy az érintett országok mennyire képesek fedezni a német szükségletet. A németek célja a mezőgazdasági import minden eszközzel való fokozása volt – változatlan árak mellett. Ez az offenzíva különösen erős volt Románia és Jugoszlávia ellen, amely országok ekkor politikailag még nem álltak közvetlen német befolyás alatt. Könnyebben érték el céljaikat Magyarországon, amely a délkelet-európai országok közül gazdaságilag és még inkább politikailag már évek óta a legszorosabb kapcsolatban állott Németországgal.

1939 elején Magyarország politikailag is újabb engedményeket tesz a náci Németországnak. A Horthy-Magyarország, mely elsőnek állt a fasiszta Németország mellé, Hitlert valamennyi délkelet-európai agresszióban támogatta. Annak ellenére, hogy a római hármas egyezmény következtében szoros kapcsolatok fűzték Ausztriához, már 1937 őszén biztosítják Hitlert, hogy semmi kifogásuk nincs Ausztria bekebelezése ellen.[2] Ezt követően 1937 őszén, illetőleg 1938 tavaszán beilleszkednek Németország Csehszlovákia-ellenes terveibe. Hitler tanácsa szerint revizionista követeléseiket ekkor elsősorban Csehszlovákia ellen irányították. 1938 nyarán ugyan Horthyék, nyugati beavatkozástól tartva, még nem vállalnak feltétlen kötelezettséget a Csehszlovákia elleni fegyveres támadásban való rész-

vételre,[3] szeptemberben azonban, amikor a nyugati politika iránya nyilvánvalóvá vált, a közvetlen várható koncra éhesen Imrédy Béla miniszterelnök és Kánya külügyminiszter Hitlerhez repül (szept. 20.), és – a Hitler–Chamberlain tárgyalások közepette – a német szövetség láncainak szorosabbra húzását vállalva, bejelentik igényüket csehszlovák területekre. A megbeszélés során Hitler elégedetlenségét fejezte ki Magyarország külpolitikájával kapcsolatban, mire a kormány képviselői aktívabb külpolitikát és katonai előkészületeket helyeztek kilátásba.[4] A németbarátság megerősödésének konkrét „eredményeként" azután 1938 novemberében német–olasz ún. döntőbírósági határozat alapján (első bécsi döntés) Szlovákiának Magyarországgal határos sávját Magyarországhoz csatolták.

A németek segítségével történő területgyarapodás megerősítette a magyar uralkodó osztály németbarát szárnyát, mely készséggel egyezett bele a németek feltétlen gazdasági és politikai kiszolgálásába.

A náci politika feltétlen támogatóinak megerősödése Magyarországon s ezen keresztül a német törekvések fokozott érvényesülése az országon belül egybeesett a német tőke pozícióinak jelentős megerősödésével. Ez egyrészt azon keresztül valósult meg, hogy a korábban Ausztriával és Csehszlovákiával folytatott magyar külkereskedelem is a németekkel folytatott külkereskedelemmé vált, és így Németország mintegy *monopolhelyzetbe* került. Knob Sándor, a GYOSZ egyik vezetője így jellemezte a magyar–német külkereskedelmi kapcsolatokat: „Ez idő szerint a magyar kivitelnek majdnem 50%-a kerül a német piacra elhelyezésre ... Egy 48%-os arány áll tehát szemben egy 3%-os aránnyal ... – (ti. a magyar kivitel ilyen arányú volt a német behozatalon belül) – a két számból adódó arány, illetőleg aránytalanság meggyőződésem szerint a gazdasági kiszolgáltatottságnak, a függőségnek olyan mértékét jelenti, amely már egészen közel áll azokhoz a veszélyekhez, amelyekről nem alaptalanul beszél az ember, amikor az ország gazdasági és politikai függetlenségéről van szó."[5]

A külkereskedelmi monopolhelyzetet azonban még kiegészítette a tőkeérdekeltség terén érvényesülő német befolyás. A német tőkeérdekeltség – miután az osztrák és cseh tőkeérdekeltség is német birtokba került – a magyar ipari részvénytőke 12%-át tette ki. Természetesen ez az arány önmagában még nem lett volna túl jelentős, bár a német tőkeérdekeltség éppen döntő ipari pozíciókat biztosított számukra. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a viszonylag kisebb tőkeérdekeltséget a külkereskedelmen keresztül történő gazdasági nyomással, és ami még döntőbb; egyre erősbödő politikai nyomással egészítették ki, akkor világossá válik, hogy a németek gazdasági befolyása igen nagymérvűvé vált Magyarországon. Teleki Pál, aki Imrédyt követte a miniszterelnöki székben, a német gazdasági befolyással kapcsolatban 1939-ben egy levelében állapította meg: „A német birodalom hazánkban olyan nagymérvű és szétágazó érdekeltséggel rendelkezik, hogy ezen keresztül az egész magyar gazdasági életet ellenőrizni, sőt bizonyos mértékben befolyásolni is tudja." Mint Teleki rámutatott, a német érdekeltség már régi keletű, „de a nemzetiszocialista német kormány megalakulása, különösen pedig a Südostraum felé irányuló Lebensraum-politika kifejlődése óta egyrészt új érdekeltségek születtek, másrészt a régi kapcsolatok kibővültek, és politikai jelentőséget nyertek".[6]

A fasiszta Németország minden tekintetben megnövekedett befolyását egyre növekvő politikai és gazdasági igényeinek valóra váltásában akarta realizálni és tovább fokozni. Ennek során fokozatosan mind több és több eredményt értek el, így politikai téren jelentős lépés volt Magyarország csatlakozása az Antikomintern paktumhoz. Gazdasági téren azonban a német térnyerési törekvések a magyar uralkodó osztályok jelentős és a gazdasági hatalmat kézben tartó csoportjainak közvetlenül a húsába vágtak. A németek – magyar csatlósaik támogatásával – azonban ebben az időszakban már határozottan kifejezésre juttatták ilyen irányú követeléseiket is.

1939 tavaszán tartotta meg az 1931. évi kereskedelmi egyez-

mény értelmében minden évben összeülő magyar–német vegyesbizottság szokásos évi értekezletét Münchenben, az 1939. évi áruforgalommal kapcsolatos kérdések megtárgyalására. Ekkor a németek már nagyobb mezőgazdasági kivitelt követelnek; amibe a magyar küldöttség bele is egyezett. Így a búzaexport-felesleg 50%-át, maximum 2,5 millió q-ig, a rozs kiviteli feleslegének 35%-át, a kukoricaexport-felesleg 60%-át ajánlották fel a németeknek. A németek itt már kijelentették, hogy árpából, zabból, kukoricából minden mennyiséget hajlandók átvenni. Ezenkívül természetesen Magyarország vállalta az állat- és állatitermék-, gyümölcs-, főzelék- stb. kivitel fokozását is.

Németország azonban, mikor követelte a mezőgazdasági export fokozását, kijelentette, hogy a továbbiakban nem hajlandó a magas magyar búzaárat megfizetni, és a magyar, valamint, a világpiaci ár kombinálásából kell az új árat megalkotni. Ez volt az első lépés, mely a háború alatti kedvezőtlen export-import árak viszonylatában hatott.

Az árszínvonal kérdésénél is kedvezőtlenebb volt azonban az a bejelentés, mely a német ipari export fokozását kívánta. Annál is inkább, mivel a németek elsősorban autót, műtrágyát, üveg- és porcelánárut kívántak exportálni, ezzel szemben a szerszámgépek és a nyersvas exportját – melyre pedig a magyar tőkéseknek nagy szükségük lett volna – vagy teljesen, vagy részben megtagadták. Mivel pedig a fokozódó mezőgazdasági kivitel szükségszerűen növelte a külkereskedelmi szaldót Magyarország javára, a magyar küldöttség kénytelen volt beleegyezni az ipari behozatali kontingensek növelésébe.[7] Ezek után természetesen elkeseredetten számolnak be a tárgyalásokról, melyeken „megállapítható volt az a tendencia, hogy Magyarországot nyerstermelő ország niveau-jára óhajtanák leszállítani".[8]

Nem sokkal ezután a németek memorandumot nyújtottak át a magyar hatóságoknak, melyben lényegében meghatározták Magyarország helyét és szerepét a német tervekben. A memo-

randum első része a magyar mezőgazdaság kérdésével foglalkozott. Itt a német követelés lényegét a következőképpen fogalmazták meg: „Die ungarische Landwirtschaft muß sich stärker als bisher den Bedürfnissen des deutschen Marktes anpassen." A német piac szükségleteihez való igazodáson azt értették, hogy a magyar mezőgazdaság főleg olyan cikkekben növelje termelését, amire a németeknek szükségük van, így főként olajos magvakban, búzában, zsiradékban és takarmánynövényekben. Ezekből hajlandók az egész magyar kivitelt is átvenni. Ugyanakkor rámutatnak, hogy a magyar mezőgazdasági kivitel növelésére – ami a magyar nagy- és középbirtok elsőrangú érdeke volt – csakis akkor van mód, ha ennek ellentételeként a németek növelhetik az ipari behozatalt Magyarországra. Határozottan leszögezték, hogy a fokozódó agrárkivitellel párhuzamosan „... minden tárgyaláson a Magyarországra irányuló behozatal emelésének szükségességét kell előtérbe állítani." Az ipari behozatal növelése érdekében pedig az egész „magyar behozatali politika átállítását" követelik, ami a védővámok és behozatali korlátozások rendszerének megszüntetését jelentené. Ez a magyar gyáripar német finánctőkés érdekeknek való kiszolgáltatásával lett volna egyértelmű. A magyar gyáriparral kapcsolatban a memorandum második része egészen szélsőséges „javaslatokat" tartalmaz. Igen sokat mond már a memorandum e fejezetének címe is: „Anpassung des ungarischen industriellen Produktion an die deutschen Ausfuhrbedürfnisse." A német kiviteli érdekek érvényesítésén azt értették, hogy mivel a Magyarországra történő német iparcikk-behozatal rendkívül fontos, Magyarország számára az a legcélszerűbb, ha a mezőgazdasági ipart fejleszti, amely nem áll ellentétben a német érdekekkel! A vám- és egyéb követelések mellett a magyar belügyekbe való beavatkozás terén egészen odáig mentek, hogy a magyar gyárak adó- és hitelkedvezményeinek eltörlését is követelték, mivel ez, mint nyíltan kimondták, megnehezíti a német versenyt a magyar piacon.[9]

A német igények annál is veszélyesebbek voltak, mivel – még ilyen szélsőséges formában is – megvoltak a magyar szószólói, mégpedig éppen a kormánykörökben, illetékes minisztériumok vezetői körében. Kunder Antal iparügyi miniszter pl. a német érdekek szócsöveként azt javasolja a magyar gyárosoknak, hogy állapodjanak meg az illető német iparágakkal, hogy az előállított cikkek közül „melyeknek termeléséhez vannak a legkedvezőbb feltételek, s viszont melyeket lesz célszerűbb Németországból importálni". Hangot ad Kunder annak a német követelésnek is, hogy „a németországi eredetű importot az eddigi megkötöttségek alól fel kellene szabadítani".

A GYOSZ ez ellen élesen tiltakozik, rámutatnak arra, hogy az a kérdés, ki állapítja meg – a német vagy a magyar iparág képviselői –, hogy mi tekinthető a magyar ipari termelésben rentábilisnak. Tudniillik a németek Magyarországgal szemben sok esetben exportárakat alkalmaznak, hogy ezzel tudatosan tönkretegyék a magyar ipart, ezek az árak viszont nem fejezik ki a rentabilitást, és a magyar gyárak tönkremenése esetén feltétlenül felemelnék őket. – Ugyanakkor azonban azt is világosan látják – és ez nagyrészt meghatározta az uralkodó osztályok németellenes csoportjainak állásfoglalását – hogy: „Az elvi tagadás ideje lejárt . . . és . . . számolnunk kell a fennálló helyzettel." Éppen ezért áthidaló javaslatokkal lépnek fel: piacbiztosító megállapodások megkötését ajánlják, illetve azt az álláspontot foglalják el, hogy: „a jövő iparfejlesztési lehetőségeket nem szabad feláldoznunk . . . az iparfejlesztés elhalasztásáról lehet szó, éppen e téren tehetnénk a németeknek lényeges engedményeket."[10] Nagyrészt ez a koncepció – az engedmények árán történő pozícióbiztosítás – határozta meg az uralkodó osztályoknak a GYOSZ körül tömörülő csoportjai állásfoglalását.

A vezető körök ugyanakkor a gyáripar elleni támadásban világosan látták a politikai törekvéseket is. Bethlen István ezzel kapcsolatban a következőket mondta: „. . . a tárgyalásoknál, amelyek a közelmúltban lefolytak, a velünk szemben álló

tárgyalók részéről visszatérő jelenség az a figyelmeztetés, hogy »Ne forszírozzák maguk a magyar ipart . . . Maguk egy agrárország, legyenek parasztország és adják el nekünk a maguk mezőgazdasági termelvényeit, ipari cikkekkel mi fogjuk Önöket ellátni . . .« – ez teljes gazdasági függést jelent, teljes gazdasági penetrációt Németország részéről, aminek nyomában csakis a politikai függés járhat."[11]

A német gazdasági expanzió fenyegető veszélyén túl a nagytőkés és nagybirtokos körök a német nagyhatalmi törekvésekben meglátták saját politikai törekvéseik korlátjait is.

1939. szeptember 1-én Lengyelország megtámadásával Hitler-Németország kirobbantotta a második világháborút. A kezdeti német katonai sikerek Lengyelországban, majd Nyugat-Európában együtt jártak igényeik és nyomásuk fokozódásával. A háború megindítása után a náci vezető körök, hűséges csatlósaikra támaszkodva, egyre szélsőségesebben követelték magyarországi terveik megvalósítását. 1940 januárjában a kereskedelmi forgalommal kapcsolatos tárgyalásokon már világosan megfigyelhető a német magatartás fent jelzett változása. Már ekkor bejelentették, hogy szállítási kötelezettségeiknek egy sor fontos cikk esetében nem fognak eleget tenni, ettől függetlenül azonban a magyar kiszállításokat a lehetőségek határáig emelni kell! Ekkor fogalmazzák meg először az ország kifosztásának nyílt programját, melyet a későbbi években számtalanszor ismételtek meg: „két ország, amelyik közül az egyik élethalálharcban áll, a másik nem hadviselő fél, mindenben segítsék egymást, abban, amit az egyik a másiknak adhat, anélkül hogy a szolgáltatások jelenleg szigorúan kiegyensúlyoztassanak, hanem úgy, mint jó barátok között szokásos, mindegyik képessége végső határáig, azzal, hogy a kapott segítséget az egyik visszatéríteni akkor fogja, amikor ő megint könnyebb helyzetben lesz."[12]

A Magyarország felé irányuló, mind agresszívebb lépések természetesen szerves részét képezték a délkelet-európai országok elleni, már a háború előkészítése idején is érvé-

nyesülő expanziónak. A háború kirobbantása után Németországnak égetően fontossá vált terveinek teljes megvalósítása. Éppen ezzel a céllal hozták létre 1940 tavaszán a Südost-Europa Gesellschaft-ot. A berlini magyar követ jelentésében megállapítja, hogy a tengeri blokád bevezetése következtében a német gazdasági körök fokozott intenzitással dolgoznak a Délkelet-Európával való gazdasági kapcsolatok fejlesztésén.

A mezőgazdaság területén tovább fokozták a nyomást Magyarországra a kiszállítások növelése érdekében. 1940 őszén került sor a Moritz–Jurcsek féle tárgyalásokra. Az október 9-én létrejött megállapodás szerint Magyarország és Németország között szorosabb tudományos és egyben gyakorlati együttműködést biztosítanak a mezőgazdaság terén. A megállapodás kimondta, hogy a német birodalmi élelmiszerügyi és földművelésügyi, valamint a magyar földművelésügyi miniszterek vezetése alatt agrárszakértők közös kísérleti és kutató tervet dolgoznak ki, és annak eredményét kölcsönösen kicserélik. A megállapodás értelmében további magyar–német vegyes bizottságokat alakított, melyeknek az volt a feladatuk, hogy a Németország felé irányuló – és a megállapodásban érintett – agrártermékek minőségét fokozzák, és olyan magvakat és eljárásokat honosítsanak meg, amely a fogyasztási szokásokhoz alkalmazkodva a többtermelés érdekeit szolgálják. A megállapodás egyik pontja az olajos magvak magyarországi vetésterületének fokozatos növelését és ezzel párhuzamosan a Németország felé irányuló olajosmag-export meghatározott ütemű emelését rögzítette számszerűen, míg a szerződés második pontjában a takarmánymagvakra vonatkozóan történtek hasonló megállapodások. A fokozódó német nyomás ellenére is, 1940-ben a mezőgazdasági kivitel ténylegesen nem nőtt, hanem csökkent. Ennek oka azonban abban rejlett, hogy az országokban katasztrofális termés volt. Így nemhogy jelentős terményfeleslegről nem lehetett szó, hanem a hazai szükségletet sem lehetett kielégíteni, annál is kevésbé, mivel 1940 őszén

Erdély egy részével az ország lakossága jelentősen növekedett, ezek a területek pedig mezőgazdasági behozatalra szorultak.

Az ipar területén a helyzetet elsősorban az határozta meg, hogy nem folytak jelentős szárazföldi hadműveletek. Németország a haditermelést nem fokozta,[13] a hatalmas német nehézipar kapacitásának egy része felszabadult. Ennek következtében a német finánctőke igyekezett piacait kiszélesíteni, készárukivitelét növelni, hogy ily módon biztosítson állandó foglalkoztatást a maga számára. A már korábban megnyilvánuló német hódító törekvések és gazdasági expanzió tehát most fokozottabban jelentkezett. Ugyanakkor pedig megnőtt a német fasizmus politikai nyomása is, ami különösen Délkelet-Európa lerohanása után vált fenyegetővé, s melyet Magyarországra nézve csak alátámasztott, hogy ennek az országon belül is igen erős bázisa volt. Éppen ezért a német fasizmus az addig megnyilvánuló tendenciák cinikusan nyílt megfogalmazásával adott hangot megnövekedett igényeinek. 1941 kora tavaszán Szentmiklóssy ideiglenes berlini ügyvivő külön titkos jelentésében részletesen beszámol Bárdossynak arról, hogy a németek egészen világosan és tisztán kifejtették gazdasági elvüket Európa „újjárendezése" kérdésében a Külügyi Hivatal félhivatalos szócsövén keresztül. Félreérthetetlenül kifejezésre juttatták azt a nézetet, hogy a délkelet-európai államoknak „természetes körülményeikhez kell alkalmazkodniuk", és az iparosodás „ellentétben áll ezen államok mezőgazdasági karakterével". Gyarmatosító érdekeik brutális megfogalmazásaként kijelentették: „A politikai revízióval egyidejűleg a délkelet-európai államoknak gazdaságilag is alkalmazkodniuk kell a kontinentális közgazdaság (értsd német gazdasági érdekek) követelményeihez." „Mezőgazdasági termelésüket a kontinens többi részének szükséglete fogja irányítani, s a főtermény legyen a gabona és olajos magvak, kiegészítésképpen más ipari növények is termesztendők, és ezzel kapcsolatban kifejlődhetik egy mezőgazdasági ipar . . . A nyersanyagtermelést ki fogja egészíteni – állapítják meg az 1938, 1939-ben kifejtett álláspontho

képest is sokkal parancsolóbban – azok helyi feldolgozása is félkész terménnyé, vízi erők kihasználása útján (olaj, ércek, könnyűércek)." Szentmiklóssy ügyvivő jelentése végén felhívja a figyelmet: „Ipari viszonylatban magyar szempontból háromféle német törekvésre lehetünk elkészülve, melyek kis mértékben már eddig is jelentkeztek": A mezőgazdasági iparágak fejlesztésénél és létesítésénél a németek „irányított együttműködésre" törekednek, ami azt jelenti, hogy állandóan várható beavatkozásukkal a német piac szükségletei szerint alakítják e téren a fejlődést. A már meglevő iparágaknál viszont az a német törekvés mutatkozik meg, hogy azokat német érdekeltséggé alakítsák át; végül, hogy a német szempontból kényelmetlen ipari vállalatok keletkezését minden eszközzel megakadályozzák, a hasznosaknak ítélteket pedig német tőkével vagy tőkerészesedéssel alapítsák meg.[14]

A fokozódó német hódító törekvések ebben az időben már jelentősen túlmentek az elvi kinyilatkoztatásokon, és a korábbinál súlyosabb gazdasági versennyel igyekeztek a magyar ipar számukra szükségtelen, sőt kellemetlen ágait tönkretenni, illetve termelőképességük további fejlesztését meghiúsítani. Ennek megfelelően 1940 folyamán nagymértékben *nőtt a Magyarországra irányuló német árukivitel.* A magyar, illetve német területgyarapodásokra hivatkozva, a németek keresztülvitték, hogy behozatali kontingenseiket több alkalommal is jelentősen felemeljék. Így már 1940 januárjában Kárpátalja Magyarországhoz csatolására, valamint Németország területnövekedésére hivatkozva felemelték a német behozatali kontingenseket. Néhány hónappal később 1940 júliusában a következő gazdasági évre megkötött szerződés ismét emelte a német behozatal kontingensét. 1940. szeptember 15-én Erdély egy részének, majd 1941-ben a déli területek Magyarországhoz való csatolására hivatkozva követelték – eredményesen – a német behozatali kontingensek újabb növelését. Ennek következtében az amúgy is nagymérvű német árubehozatal 1940-ben egyetlen év alatt 35%-kal emelkedett, és a magyar–német

külkereskedelmi forgalom mérlege hosszú évek óta először passzívvá vált.[15] Ebben az is szerepet játszott, hogy német követelésre a márka felárát is felemelték.

A belső piacon folytatott súlyos versenyen túl, melyben a németek a dömpingáraktól kezdve az ipari kémkedésig minden eszközt igénybe vettek, a német finánctőke a *Balkánon* is egyre nagyobb erővel lépett fel a magyar vállalatok, főként a magyar nehézipar ellen. Annak ellenére, hogy már az 1939-es magyar–német gazdasági tárgyalásokon is felvetette a magyar küldöttség, hogy a német készáru-behozatal által okozott károkért a magyar ipart úgy kárpótolják, hogy: „Németország ne támasszon nekünk versenyt a balkáni piacokon"...[16] a német verseny egyre fokozódott ezen a téren is. A Jugoszláviába irányuló magyar ipari exportot pl. a német verseny visszaszorította, Magyarországnak több milliós passzív szaldója keletkezett.[17] A német versenyre és módszereire jellemző, hogy amikor a bolgár kormány 100 millió levás telefonközpont- és telefonkészülék-rendelést adott a magyarországi Standard cégnek, akkor az illetékes német minisztériumok közbeléptek a bolgár kormánynál, követelték, hogy a rendelést nekik biztosítsák, és követeléseiket katonai szállításokkal kapcsolták össze, így a bolgár kormány kénytelen volt engedni.[18] Az ankarai követség jelentése pedig arról számol be, hogy a németek vasfélgyártmányok terén olcsóbb szállításokra vállalkoznak, mint a Weiss Manfréd–Sumer Bank megállapodás leszögezi.[19] Az erős német versenyről a berlini követség jelentése a következőket írja: „Az utóbbi időben nemcsak konkrét kéréseinktől találunk visszautasításra, hanem lépten-nyomon azt tapasztaltam, hogy német részről harmadik államokban is... konkurrenciát csinálnak nekünk az ott alkalmazott politikai nyomással..."[20]

Helytelen lenne azonban olyan következtetésekre jutni, hogy 1939 és 1940 folyamán sikerült volna a németeknek a magyar gyáripari termelést visszaszorítani. A nagy háborús konjunktúra növekvő termelési lehetőségeket biztosított a magyar

gyáriparnak, amelyet a fokozódó német export még csak kis mértékben tudott zavarni. Mindez azt jelentette, hogy 1941 előtt a magyar nemzetgazdaság egyes területeit – mezőgazdaság, nyersanyag-kitermelés – többé-kevésbé sikerült a német hadigazdaság érdekeinek szolgálatába állítani, de az ipar vonatkozásában, amihez közvetlen német hadigazdasági érdekek nem fűződtek, a nagy nyomás ellenére az erős gazdasági hatalommal rendelkező magyar finánctőke meg tudta védeni pozícióit.

Európa legnagyobb részének leigázása után, miután a letiport országok gazdaságát saját hadigazdaságuk szolgálatába állították, 1941. június 22-én a hitleri csapatok hatalmas erőkkel betörtek a Szovjetunió területére. A Szovjetunió megtámadásával a háború új szakaszába lépett. A német hadvezetés, addigi sikereitől elkápráztatva, itt is villámháborúra számított, igen nagy előkészületeket tett a Szovjetunió gyors legyőzése érdekében. A hitleri Németország megkövetelte, hogy a csatlós országok gazdasági életét még teljesebben a német háborús gépezet szolgálatába állítsák. A magyar kormány azonban ezen túl is sietett csatlakozni a szovjetellenes rablóháborúhoz. A szovjetellenes háborúhoz való csatlakozás a Horthy-Magyarország számára azt jelentette, hogy még mélyebbre süllyedt a csatlós államok sorában, még teljesebb lett gazdasági és politikai függősége Németországtól. A magyar uralkodó köröknek ez a lépése a korábbi hazaáruló politika betetőzéseként teljes kiszolgáltatottságba döntötte és az elkerülhetetlen pusztulás felé sodorta az országot.

A náci hadvezetőség még a szovjetellenes háború megindítása előtt tudatában volt annak, hogy ez a lépés minden korábbinál nagyobb erőfeszítést kíván meg a német háborús gépezettől és gazdasági élettől. Éppen ezért már a háború előkészítéseként a leigázott és csatlós országok gazdaságát is minden vonalon kiaknázták. Így mindenekelőtt a korábbiakhoz képest jelentősen fokozzák a nyersanyagok és élelmiszerek elszállítását. 1941 júliusában a német–magyar gazdasági tár-

gyalások során 1941 és 1942-re vonatkozóan a magyar delegáció vállalja, hogy Magyarország búza és rozs „feleslegeinek" – ami a szűk fejadagok kielégítése után maradt – 50%-át Németországnak biztosítják. Emellett az 1941 májusában aláírt szerződésben a magyar kormány vállalta, hogy a háború befejezéséig a visszacsatolt délvidéki területek agrárfeleslegeit köteles kiszállítani. A szerződés Magyarország számára csak azt engedélyezte, hogy a korábbi jugoszláviai import mennyiségének megfelelően olajpogácsa és kender szükségletét fedezhesse. A gabonafeleslegek mellett az olajos magvak egész feleslegét, a tengeri felesleg 80%-át Németországba szállítják. A nagy mennyiségű „feleslegek" biztosítására a tárgyalások után alig pár héttel, augusztus 15-én már rendelet jelenik meg, amely a gabona kiőrlését szabályozza, nagyobb kiőrlési százalékot szab meg, és a liszttel való takarékos gazdálkodást szabályozza. Ezt azonban csakhamar egy még súlyosabb „takarékossági" rendelet követte: szeptember 6-án Budapesten és környékén – vagyis elsősorban a munkások legszélesebb tömegeinek rovására – bevezették a liszt- és kenyérjegyet. A fejadagot havi 2 kg lisztben és napi 25 dkg kenyérben szabták meg. Az állatkivitel területén egy év alatt 56 000 szarvasmarha, 56 000 birka kiszállítását vállalták, és a magyar delegáció 100 000 sertés kiszállítására tett ajánlatával szemben a németek 175 000-et követeltek.[21] Néhány hónapon belül azonban a német csapatok Moszkva alatti veresége világossá tette, hogy a villámháborús tervek összeomlottak, és hosszú, nehéz harcok várnak a betolakodó fasiszta csapatokra. Ez egyre inkább olyan nehézségek elé állította Németország gazdaságát, amelyekkel nem tudott megbirkózni. Ahogy fokozódtak a németek nehézségei, úgy fokozták a leigázott és csatlós államokra nehezedő nyomást, szorították a prést, annál többet igyekeztek belőlük kisajtolni. 1941 decemberében Ribbentrop, Bárdossy miniszterelnökkel tárgyalva, egész félreérthetetlen nyíltsággal követelte a kiszállítások fokozását. Bárdossy bizalmas feljegyzésben a következőkben számolt be a Ribbentroppal

folytatott beszélgetésekről: „Hivatkozott arra, hogy ők most az erőkifejtés maximumán vannak, s be kell vallania, hogy mindenre szükségük van, hogy a most folyó gigantikus küzdelmet sikerrel be is fejezzék. Megmondta nekem, hogy különösen olajról és gabonáról van szó! Kér, tegyünk meg mindent, mert nekünk is be kell látnunk, hogy a most folyó küzdelemben ők hozzák a legnagyobb áldozatokat, s mindazoknak, akiknek nélkülözhető készleteik vannak, adniok kell a Német Birodalom számára . . .” Két nappal később – német részről Clodius és Moritz, magyar részről Losonczy István közélelmezési államtitkár – már konkrét tárgyalásokat folytattak a kiszállítások fokozásáról. Akkor már egyáltalán nem elégedtek meg az ún. feleslegekkel, hanem további áldozatokat követeltek. S ami Ribbentrop fogalmazásában még úgy hangzott, hogy a „nélkülözhető készletek” átadása, azt itt brutális nyíltsággal már úgy követelték, hogy „. . . ne hivatkozzunk arra, hogy ebben vagy abban a termésben ezidén vagy jövőre nincs felesleg, hanem esetleg a hazai ellátás bizonyos százalékú megszorításával is legyünk segítségükre”.[22] Mint Sztójay Döme berlini követ a tárgyalásokról beszámolt: „Losonczy megígérte, hogy erre is tekintettel lesz, s éppen ezért szándékozik a magyar kormány a fontos ellátási cikkeknél további megszorításokat és fejkvótákat elrendelni, hogy ily kívánságoknak eleget tehessünk.”[23] Ennek megfelelően azután 1942 februárjában és a következő hónapokban a kenyérfejadagot 20 dkg-ra, a liszt havi adagját 1,6 kg-ra szállították le. 1942 nyarán további megszorításokat foganatosítottak, és a kenyérfejadagot 15 dkg-ra korlátozták. A német fasizmus feltétel nélküli kiszolgálása igen súlyos helyzetbe sodorta a magyar munkásokat és dolgozókat. Magyarország lakossága európai viszonylatban is a legrosszabbul ellátottak közé tartozott. Míg 1942 tavaszán Németországban a napi kenyérfejadag 286 gramm, a havi cukor-, illetve zsírfejadag 1012, illetve 927 gramm volt, addig Magyarországon a kenyérfejadag 200, a havi cukorfejadag 600, a zsírfejadag 720 gramm volt csupán.[24]

1942–43 folyamán, a magyarországi fogyasztás mind szigorúbb korlátozása ellenére, egyre kevésbé tudták kielégíteni a német igényeket. Ennek nem az volt azonban az oka, mintha a magyar kormány a kiszállításokat elszabotálta volna, ahogy ezt a különböző emigráns politikusok utólag beállítani igyekeznek, hanem döntően az, hogy a háború éveiben néhány igen rossz termésű esztendő volt. Az 1929–38 közötti évek kenyérgabona terméseredményei átlagát 100-nak véve 1940-ben 83,1, 1941-ben 84,1, 1942-ben pedig mindössze 76,2 volt az indexszám, s csupán 1943-ban, majd 1944-ben volt jó termés. Hasonló volt a helyzet az árpánál, kukoricánál és más mezőgazdasági terményeknél is. Ehhez járult még a felduzzasztott hadsereg szükséglete, valamint az országhoz csatolt területek szükségleteinek fedezése. E területek ugyanis csak kis mértékben tudták fedezni saját szükségletüket (Erdély, Kárpátukrajna), ahol pedig feleslegek voltak (Bácska), ott azt – mint láttuk – a németek teljesen lefoglalták. Ilyen körülmények között – hacsak nem akartak az országban katasztrofális éhínséget előidézni – a régi exportmennyiségek fenntartása lehetetlen volt. Számos más területen azonban igyekeztek „kárpótlást" nyújtani, s ennek érdekében a magyar mezőgazdaság addigi szerkezetében is változásokat eszközöltek. A németek által követelt olajos magvak vetésterületét kötelező intézkedésekkel kibővítették, a napraforgó-termesztést az 50 holdon felüli birtokokon a vetésterület 5%-án kellett folytatni, a 200 holdon felüli birtokokon további 2% ricinustermelést írtak elő. 1942-ben pedig már a 15 holdon felüli birtokokra is kiterjesztették a kötelező termelést, mégpedig a korábbinál is nagyobb mértékben (7%). Mindennek következtében a háború folyamán ennek megfelelően a vetésterületek szerkezetében is jelentősebb változások mentek végbe. Legnagyobb mértékben az ipari növények vetésterülete nőtt; 1931–1938-hoz viszonyítva, 1944-re közel 3,2-szeresére emelkedett, ezen belül különösen az olajos magvak termelésemelkedése volt rohamos. Az 1936–38-as évek napraforgó vetésterületét 100-

nak véve, 1944-ben a vetésterület 1858, a lenmagnál 407 stb. A beszolgáltatási rendelettel kapcsolatban ugyancsak jelentős volt a szálas takarmány termelésének fejlődése is.[25]

A mezőgazdaságban végbemenő háborús változások – az adott helyzetben – elsősorban német hadigazdasági érdekeket szolgáltak, a német nyersanyagellátás biztosítását segítették elő.

A gabona, hús, zsír és különféle élelmiszerek, mezőgazdasági termékek kivitelén túl ugyancsak egyre fokozódó, hatalmas követelésekkel léptek fel a katonailag elsőrendűen fontos magyarországi nyersanyagok, elsősorban az olaj és bauxit kiszállítása tekintetében is. Már az 1941. júliusi tárgyaláson vállalta a magyar küldöttség a nyersanyagok nagy mennyiségének kiszállítását. A megegyezés szerint a következő évben 830 000 t bauxit exportálását vállalták, s 1942-ben 988 547 t összes termelésből 865 000 t-t szállítottak ki. 1942. augusztus 1-én azonban kormányközi megállapodás alapján évi 1 millió t bauxit szállítására kötelezte magát a magyar kormány. A termelés ekkor még nem érte el az 1 millió t-t, ez csak 1943-ban történt meg. Ez évben is a termelésnek majdnem egész mennyiségét Németországba szállították, de ekkor már az sem volt elég, és egy 1943-as megállapodás szerint az 1943–44-es gazdasági évben már 1,5 millió, az 1944–45-ös gazdasági évben 2 millió t-ra vállalták fejleszteni a bauxittermelést, hogy ilyen mennyiségeket szállíthassanak ki.[26] Hasonlóan állandóan fokozták igényeiket a németek a magyar olajkincs mind nagyobb részére. Magyarországon csupán a háború küszöbén, 1937-ben indult meg az olajkitermelés. Az amerikai tőkeérdekeltségű MAORT a háború éveiben egyre fokozta termelését, és hozzájárult a Wehrmacht ellátásához. Az évről évre növekvő olajtermelés jó része ugyanis Németországba vándorolt. 1937-ben még alig volt több a termelés, mint 2 ezer tonna, de még 1938-ban is csak 43 ezer tonna körül mozgott. A háború éveiben azonban rohamos volt a termelés felfutása. 1939-ben 143 ezer, 1941-ben már 422 ezer, 1943-ban már

842 ezer t olajat termeltek. Mint az iparügyi miniszter 1942-ben, bizalmas értekezleten elmondta: „Ez a termelés az ország szükségletét már korlátozások nélkül is bőven fedezné. A korlátozások oka itt is a háborús szükséglet és az, hogy a közös hadviselés céljára Németországnak és Olaszországnak igen jelentékeny mennyiségű feldolgozott nyersolajat, sőt közönséges nyersolajat is adunk át."[27] 1941 végén pl. egy 80 000 tonnás rendkívüli olajszállítmányt úgy tudtak kivinni Németországba, hogy a magángépkocsi-forgalmat teljesen leállították. Mikor – a már említett Bárdossy–Ribbentrop megbeszélésen – Bárdossy erre hivatkozott, „Ribbentrop elővett egy feljegyzést, és abba belepillantva megjegyezte, hogy tényleg legutóbb kaptak tőlünk 80 000 tonnát, amiért igen hálásak, de úgy gondolja, hogy ezt fel lehetne emelni 120 000 tonnára."[28] 1942-ben kereken 300 000, 1943-ban 400 000 tonna olajat – zömében finomított formában –, vagyis az olaj termelésének mintegy felét szállították Németországba.[29]

A legfontosabb bauxit és olaj mellett a németek nagy figyelmet fordítottak minden fellelhető és elszállítható nyersanyag kivitelére, így pl. erősen szorgalmazták a magyarországi mangánérctermelést. Németország közel sem tudta saját termeléséből fedezni mangánszükségletét, s mintegy 500 000 t behozatalra szorult. Ukrajna ideiglenes megszállásakor a szovjet ásványkincsek elrablásával fedezni tudták szükségletüket, de különösen élesen merült fel a hiány a német visszavonulás, az átmenetileg meghódított területek elvesztése után. Ekkor a németek saját beruházásukkal is bővítették a magyar mangánbányászatot. 1938-ban még mindössze 15 ezer t volt a termelés, a világháború kitörése után 60 ezer, 1941-ben 70, 1942-ben 87, 1943-ban pedig 102 ezer t-ra emelkedett.[30] Ugyancsak lefoglalták a maguk részére az ország fakincsének jelentékeny részét. 1942-ben 110 000 m^3 fát exportáltak Németországba, ezen felül még további 80 000 m^3 fenyőfát kértek a Wehrmacht részére. „Bár a németek által kért keretek túl nagyok . . . – állapítja meg a Külkereskedelmi Bizottság –

magasabb szempontokra való tekintettel" megadják, sőt szóba kerül „a Keleti-Kárpátokban a Wehrmacht részére dolgozó fűrésztelepek létesítése" és az, hogy még „a polgári kontingens terhére" is bocsáttassék a németek rendelkezésére bizonyos famennyiség.[31] Mindez azt jelentette, hogy a döntő nyersanyag-kitermelő iparágak igen nagy mértékben német megrendelések teljesítésére dolgoztak.

Az élelmiszerek, mezőgazdasági és ipari nyersanyagok fokozott arányú kiszállítása teljesen egybeesett azzal a korábban is megnyilvánuló német törekvéssel, mely Magyarországot nyersanyagtermelő ország színvonalára akarta visszaszorítani. E területeken a háború annyiban hozott változást, hogy a német követelések *mennyiségileg* rendkívül megnőttek, és a kiszállítás a lehetőségek felső határáig emelkedett. A szovjetellenes háború azonban olyan erőfeszítéseket kívánt a fasiszta Németországtól, amely meghaladta erejét. Mindez arra késztette, hogy azon túl, hogy Európa megszállott részeinek gazdaságát is teljes erővel saját hadigépezete szolgálatába állította, további lépéseket tegyen az ezen területeken rendelkezésére álló ipari kapacitás bővítésére, s ennek keretében Magyarország *iparát* is bevonja a német hadsereg ipari ellátásába. Az új jelenség a háború alatt elsősorban az volt, hogy ha változatlanul, sőt fokozottan törekedtek is Magyarország teljes gazdasági alárendelésére, és alapjában fenntartották korábbi elgondolásaikat Magyarország távolabbi fejlődési lehetőségeire vonatkozóan, mégis, legalábbis *a háború idejére kénytelenek voltak* lehetővé tenni, sőt *elősegíteni a magyar ipar,* elsősorban a hadiipar bizonyos *fejlesztését* – s köztük olyan iparágakét is, melyeknek fejlődését korábban minden eszközzel gátolni akarták –, mivel annak termelésére szükségük volt. Ezzel kapcsolatban írja Sztójay berlini követ egyik jelentésében, hogy a szovjetellenes háborúval „a gazdasági és politikai súlypont áttevődik délkeletről keletre, s a presszió talán nem lesz olyan intenzív délkelet felé. Ennek igazolását látom abban is, hogy a múltban velünk szemben hangoztatott gazdaságpolitikai el-

veket, miszerint a délkelet szerelje le iparát és rendezkedjen be minél jobban az agrártermelésre, feladták, és megelégszenek azzal, ha Közép- és Délkelet-Európa ipari termelése legalábbis egyelőre Németországot ellátja".[32] A szovjetellenes háború kirobbantása után – a korábbitól eltérően – a magyar ipar nagyarányú megrendeléseket kapott a német hadvezetőségtől. 1941 nyarán megkezdődtek a német–magyar ipari tárgyalások, s ennek során egy német bizottság vizsgálta meg a magyar ipart abból a szempontból, hogy milyen kapacitást tudnak biztosítani a német hadsereg számára.[33] A tárgyalásokon magyar részről kijelentették: „Szívesen készek arra, hogy az eddig szabaddá tett, illetve jövőben felszabadítandó kapacitást a német Wehrmacht szükségleteinek fedezésére engedik át." „Magyarország – ismétlik meg a továbbiakban – ipari kapacitásának egy jelentős részét Németország számára engedi át."[34] Megállapodtak abban is: „Minden olyan kapacitást, melyet Magyarország német segítséggel a közeljövőben építhet, 70%-ban minden időben a német szállítások számára kell fenntartani."

A magyar nehézipari üzemek, fegyver- és lőszergyárak egyre nagyobb megrendeléseket kaptak a németektől. Így elsősorban a Weiss Manfréd Művek és a MÁVAG már 1941-ben havonta 300 000 db lőszer szállítását vállalta. Ez azonban hamarosan kevésnek bizonyult, és a növekvő német rendelések fedezésére a Weiss Manfréd Művek új lőszerüzemet állított munkába, melynek havi 125 000 db-os kapacitásából 100 000-et a németeknek tartottak fenn.[35] A legnagyobb hadiüzemek termelésük jó részét Németország számára szállították ki. A MÁVAG pl. 1941 őszén 5 millió márka értékű töltényhüvelyre, 8 millió márka értékű gránátra és több mint 10 millió márka értékű gépágyúra kapott megrendelést stb.[36] 1942-ben egyedül a MÁVAG 300 db 44 mm-es automataágyút, 1 millió db lövedéket és 100 000 db 15 cm-es gránátot szállított a németeknek.[37] A Németországnak gyártott hadianyagok kiviteléről a háború egész időszakára vonatkozó, teljes kimu-

tatások nem állnak rendelkezésünkre. Sokat mutat azonban, hogy csupán 1942 áprilisáig – összesítő kimutatás szerint – csak a hadianyag-kiszállítás 425,8 millió pengőt, az egyéb katonai szállítás pedig (nem kész hadianyag formájában) 319,2 millió pengőt tettek ki. Ehhez jönnek még a hatalmas összegű légügyi szállítások.[38] 1942-ben a magyar hadiipar termelésének jóval nagyobb része ment a német, mint a magyar hadsereg részére. Erre utal az iparügyi miniszternek 1942 végén az országgyűlés vezető politikusaiból álló ún. 42-es bizottság előtt tartott beszámolója, amelyben többek között a következőket mondotta: „Később tudok választ adni arra a kérdésre, hogy a honvédelmi termelésből mi az, ami nekünk marad, és mi az, amit mások kapnak meg. De mondhatom, hallottam eléggé jelentékeny ipari embertől azt a számot, hogy állítólag csak 15% volna a miénk, és a többi mind az idegeneknek megy." (Ti. a haditermélésből.) „Ezt az adatot megcáfolom, mert nagyon jelentős termelési ágakban 100% a miénk . . ."[39] A cáfolatból is világosan kitűnik, hogy – ha a 15% nem is reális – kétségtelenül a magyar ipar termelésének nagyobb része ment a németeknek. Ez a helyzet még súlyosbodott a németek sztálingrádi veresége után. Ekkor, 1943-ban fokozott nyomást gyakoroltak Magyarországra, s ennek során a magyar haditermelésnek még nagyobb részét biztosították maguknak. Lehetőséget adott erre a legjobban felszerelt magyar katonai egység, a 2. magyar hadsereg voronyezsi pusztulása, melynek során a Horthy-hadsereg hadfelszerelésének több mint fele megsemmisült. Ezt a helyzetet a németek ugyanis arra használták ki, hogy bizonyos kötelezettségek vállalásának – egyes hadianyagok szállítása, tervrajzok, gyártási eljárások átadása stb. – fejében a magyar ipari kapacitás még nagyobb részét foglalják le. Így pl. a Fegyvergyár termelésének kb. 80, a MÁVAG tüzérlőszer kapacitásának 50, az újonnan létesült hadiüzemek kapacitásának 60–90%-át a német hadseregnek biztosították.[40]

A magyar hadiipari kapacitás lefoglalásának fontos formá-

ját képezte a *német hadsereg számára végzett bérmunka rendszere.* A német hadseregszállító üzemek ugyanis nagyarányú bérmunka-megrendeléseket adtak a magyar gyáraknak, és sokszor ők bocsátották rendelkezésre az elvégzéshez szükséges szabadalmakat, terveket. A katonai bérmunkarendszert fokozatosan építették ki. Eleinte ez főleg a német szárazföldi hadsereg könnyűfegyver- és lőszerellátását szolgálta. 1941 szeptemberéig a külföldi hadsereg számára végzett bérmunka külön miniszterelnöki engedélyhez volt kötve, megfelelően annak, hogy Magyarország 1941 közepéig még nem lépett be a háborúba, s látszólag fenntartotta semlegességét. A szovjetellenes háború kitöréséig a németeknek nem is volt komolyabb mértékben szüksége bérmunka végeztetésére, a magyar ipart alig vették igénybe. 1941. szeptember 30-ig mindössze 130 millió pengő értékű bérmunkát végeztettek el. 1941 második felétől a németek fokozottabban igyekeztek kiterjeszteni a bérmunkarendszert, melyet a magyar vállalatok is szívesen vállaltak. Ezzel kapcsolatos, hogy a miniszterelnöki engedély szükségességét megszüntették, és igen magas összegű, 580 millió pengős keretszámot állapítottak meg, melyet 1943 júliusától 660 millióra, majd 1944 márciusától 825 millió pengőre emeltek.[41] A német finánctőke és hadvezetőség a magyar iparnak kiadott bérmunka elvégzésének ellenőrzésére külön bizottságot hozott létre, az ún. DIKO-t (Deutsche Industrie Kommission in Ungarn), mely a bérmunka-ellenőrzés ürügyén – mivel ez az egész magyar hadiipart érintette – hivatalos ellenőrzést valósított meg a magyar gyáripar felett, s hatásköre jóval túlment a bérmunka ellenőrzésén. A bérmunkarendszer, miközben a magyar tőkéseknek hatalmas profitot jelentett, és ezen keresztül üzemei bővítésére is lehetőséget adott, fokozta Magyarország gazdasági alárendelését és kiszolgáltatottságát a német finánctőkének. Ez nemcsak az ipar német ellenőrzésében nyilvánult meg, hanem abban is, hogy a bérmunkarendszeren keresztül a magyar ipar nyersanyag- és munkagépellátása fokozottan a németektől függött, ezeknek szállí-

tását viszont csakis saját érdekeik határozták meg. A németek Magyarország nyersanyagellátását minden vonalon korlátozták, illetve elsősorban csak a bérmunka ellátására szorították.[42] A bérmunka rendszere azonban nem egy esetben olyan formát öltött, hogy a németek a nyersanyagokat sem szállították le, hanem a magyar katonai tartalékokból vették „kölcsön". Így volt ez pl. a MÁVAG, a Magyar Optikai Művek és más cégek szállításai esetében.[43] Ezeket a kölcsönöket természetesen később sem fizették vissza, sőt egyre fokozódó mértékben a bérmunkáért járó díjat sem fizették ki. Ily módon a német bérmunkarendszer Magyarország kifosztásának eszközévé vált, döntő tényezője volt a kibontakozó inflációnak, ami elsősorban a dolgozó tömegekre nehezedett.

A bérmunka rendszerében különösen fontos helyet foglalt el az ún. közös *repülőgépgyártási program.* Magyarországon a harmincas évek második felétől elsősorban a Weiss Manfréd repülőgépgyárban folyt repülőgépgyártás, de igen kis méretekben, amit jól mutat, hogy sériagyártásra nem voltak berendezve, és – főleg olasz minták alapján – elavult iskolatípusokat gyártottak. 1940-ben államközi tárgyalások során már megállapodtak a németekkel a magyar repülőgépgyártás kiépítésében. Ezt a megállapodást a magyar finánctőkés körök, elsősorban a Kereskedelmi Bank és a Weiss bárók kezdeményezték, mivel ez főleg a Weiss Manfréd Művek számára jelentett hatalmas üzletet. A Honvédelmi Minisztérium megrendelései és a költségvetésből kiutalt előlegek már 1940 őszén lehetővé tették, hogy kereken 12 millió pengős beruházással kibővítsék a repülőgépgyártási kapacitást.[44]

A magyar repülőgépgyártás nagyobb ütemű kiépítése ismét csak a szovjetellenes háború kitörésével veszi kezdetét. 1941 nyarán újabb államközi szerződéssel a Honvédelmi Minisztérium vállalja, hogy a magyar repülőgépipart a saját szükségletén kívül a német repülőtermelés kiegészítésére is beállítja. A német bérmunka nagy részét éppen a repülőgépgyártás tette ki. A bérmunkának ez a formája lényegében abba a né-

met tervbe illeszkedett bele, mely a haditermelés fokozása és a hadiipar biztonságosabb termelése, bombázásoktól való megóvása céljából, a hadiipar fokozottabb decentralizálására törekedett. A német tervek ezt nemcsak Németország területére, de a német „élettérbe" sorolt csatlós országokra is kiterjesztették, annál is inkább, mivel úgy gondolták, hogy ezeket az országokat a bombázások is kevésbé sújtják. Egyes gyártási ágaknak kiterjesztését ennek során nem Németországban, hanem a csatlós országokban igyekeztek megvalósítani, természetesen teljesen német ellenőrzés alatt.

A repülőgépgyártásnak nagyobb, elsősorban német szükségletre szolgáló kiépítésére már nem volt elegendő a Weiss Manfréd repülőgépgyár további fejlesztése. Az 1941-es megállapodás kidolgozta az eredetileg 1 milliárd pengős repülőgépgyártási programot, az ún. Messerschmidt-tervet.[45] Ennek méreteire jellemző, hogy *összegében azonos volt a korábbi győri program beruházási tervével.* Természetesen a program megvalósításának legnagyobb részét ismét a Weiss Manfréd konszernre bízták. Ennek megfelelően a Weiss Manfréd Művek és a Kereskedelmi Bank, jelentős német tőke közreműködésével, 95 millió pengő beruházással megkezdték a *Dunai Repülőgépgyár* felépítését. A szerződés ugyanakkor a repülőgépgyártással már korábban is kis méretekben foglalkozó Magyar Vagon- és Gépgyárat is bekapcsolta a tervbe. Itt 43 millió pengő beruházással bővítették ki a korábban főleg repülőgép-javítással foglalkozó üzemrészt. A Magyar Vagon- és Gépgyárban a program szerint kezdetben havi 50 db Messerschmidt (ME) típusú repülőgéptest (sárkány) gyártását, a Dunai Repülőgépgyárban pedig havi 50 db ME 210 típusú sárkány és 700 db Daimler-Benz (DB) típusú motor gyártását tervezték. A győri üzem által készített repülőgéptestekbe részben a Wiener-Neustadter Flugzeugwerke készítette a motorokat. 1941 nyarán összesen 1800 db sárkányra és 3100 db motorra kaptak megrendelést.[46] Ebbe a tervbe ugyanakkor mint alvállalkozó, több más vállalat is bekapcsolódott egyes rész-

munkák elvégzésére. Ezeknél a vállalatoknál 12 millió pengős beruházást eszközöltek. Eszerint az 1941-es német–magyar repülőtárgyalások alapján 150 millió pengő beruházással nagy arányokban megkezdték a magyar repülőgépgyártás kiépítését – a németek számára.

1943 februárjában német követelésre a *programot kibővítve,* az eredeti 1 milliárdról *2,7 milliárd pengőre emelték a* beruházások keretét. Ez azt jelentette, hogy újabb 50 milliós beruházással a Dunai Repülőgépgyár és a Magyar Vagon- és Gépgyár kapacitását 50%-kal növelik. Ugyancsak ezzel volt kapcsolatban, hogy 1943-ban bekapcsolták a repülőgépgyártási programba az akkor létesített Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt.-t is, amely 50 millió pengő beruházással havi 30 db Junkers (Ju) 52 típusú repülőtest gyártására rendezkedett be. 1943 végére a Dunai Repülőgépgyár és a Magyar Vagon- és Gépgyár repülőgépüzeme is kiépült, és ettől kezdve teljes szériában gyártották a gépeket.[47]

A repülőgépgyártási programhoz kapcsolódott a „közös program *a repülők híradástechnikai ellátására*". Ennek keretében a Standard gyár, mely korábban is gyártott Focke-Wulf gépek számára híradástechnikai felszerelést – a Telefongyárral együtt most az ún. Gustav-programba illeszkedve, a Magyarországon gyártott repülőgépek rádióberendezését készítette, amihez megkapta a megfelelő német szabadalmat.[48] Ugyancsak a repülőprogramhoz kapcsolódtak a repülőgép-fegyverzet és lőszer előállítására a Danuvia, az Elzett és a Weiss Manfréd Lőszergyár stb. is.

Magyarországnak 1944 márciusában a német fasiszták által történt megszállása, mely kényére-kedvére kiszolgáltatta az országot a németeknek; s lehetőséget adott az ország nyílt kifosztására, a repülőgépgyártás vonalán abban a formában nyilvánult meg, hogy most már korlátlan német ellenőrzés alá helyezték azt. A német hadvezetőség a magyar és egyes német repülőgépgyárakat két ún. munkaközösségbe (Arbeits gemeinschaft) egyesítette. Az egyik a repülőgéptesteket – Wiener

Neustadter Flugzeugwerke, Dunai Repülőgépgyár, Magyar Vagon- és Gépgyár –, a másik a repülőmotorokat – Steyer–Daimler–Puch A. G., Dunai Repülőgépgyár – gyártotta. A két munkaközösség gyártási terve havi 550 repülőgéptest és 650 repülőgépmotor gyártását tűzte ki. A „munkaközösségben" minden vonalon a német vállalatok irányítottak. A technikai vezetés teljesen a németek kezében volt, és a szerződés még azt is kikötötte, hogy az egyes vállalatok gépparkját *tetszés szerint lehet egyik országból a másikba átirányítani.* Ez végeredményben azt jelentette, hogy a magyar tőkések beleegyeztek abba, hogy üzemeik gépparkját Németországba szállítsák. A németek a Sztójay-féle bábkormánnyal kineveztettek egy repülőgépipari kormánybiztost, aki igen széles hatáskörrel rendelkezett, s más háborús termelés rovására is biztosíthatta a repülőgépgyártás folyamatosságát. A munkaközösségi megállapodás kapcsán 50 millió márkás beruházással a Kőbányai Sörgyárak sziklapincéjébe helyezték át az üzemet.[49]

Részben a fokozott repülőgépgyártással, a „közös" repülőprogrammal kapcsolatos – de ugyanakkor világosan utal arra, hogy a németeknek már nemcsak a magyarországi nyersanyagkincsekre, de az ipari kapacitásra is szükségük volt – *az alumíniumipar háború alatti fejlődése.* A német finánctőke, amilyen mértékben már a harmincas években szorgalmazta a bauxittermelés fokozását, úgy ellenezte és akadályozta a bauxit további feldolgozását, az alumíniumipar kiépítését Magyarországon. A háború előtt a minimális kapacitású magyaróvári timföldgyáron (10 000 tonna) és a csepeli alumíniumkohón kívül nem dolgozták fel a bauxitot Magyarországon. A háború első éveiben Ajkán timföldgyár (20 000 tonna) és alumíniumkohó, Felsőgallán pedig egy másik kohó építését kezdték meg. Ezek azonban még mindig csak töredékét dolgozták fel a hazai bauxittermelésnek. A Szovjetunió elleni háború kitöréséig „egyes idegen ipari körök... – mondta az iparügyi miniszter – figyelmeztettek bennünket arra, hogy a magyar alumíniumgyárak nem fognak boldogulni".[50] Ettől kezdve azonban ... „a

németek, akik esztendőkön át küzdöttek az ellen, hogy nálunk alumíniumgyár létesüljön, most átcsaptak a másik végletbe".[51] A németek kezdeményezésére 1942 márciusában megállapodás jött létre a Dunavölgyi Timföldipari Rt. létesítésére. Ez a magyar timföld és alumíniumgyártás jelentős kibővítését célozta. 70 millió beruházással évi 60 000 tonna kapacitású timföldgyárat kívántak berendezni, és ezt alumíniumgyárral is el akarták látni. Mivel erre a német hadvezetőségnek szüksége volt, a Vereinigte Aluminiumwerke vállalta a berendezés leszállítását, melynek fejében vezető szerepet biztosítottak a német tőkének az új vállalatnál. Ez biztosította, hogy ha létre is jön a timföld- és alumíniumipar Magyarországon, a német tőke ellenőrzése alá kerüljön. Ugyanakkor a szerződésben kikötötték, hogy a magyar alumíniumipar kiépítése csak olyan keretek közt mehessen végbe, hogy az ne fossza meg a német alumíniumipart a magyarországi nyersanyagoktól. A vállalkozásban részt vevő magyar tőkések, az Alumíniumérc és Bánya Rt. kötelezte magát arra: „hogy minden rendelkezésre álló eszközzel azon lesz, hogy a Dunavölgyi bauxitszükséglete a németországi timföldgyárak bauxitellátását sem mennyiségi, sem minőségi szempontból ne befolyásolja". Ennek alátámasztására a kormány vállalta, hogy: „Magyarország 1942. augusztus 1-től számított 25 éven keresztül 1 millió tonna bauxitnak... Németországba való kivitelét engedélyezni fogja, s erre a kivitelre sem vámot, sem bármilyen egyéb illetéket kiróni nem fog."[52]

A német megrendelések a nehézipar mellett az élelmezési ipar kapacitásának jelentős részét is igénybe vették.

A magyar hadsereg, de különösen a német hadigépezet számára végzett haditermelés a magyar nehézipar fejlődését 1943-ig jelentősen meggyorsította. A vas- és fémipar, gépgyártás, villamosenergia-termelés és a vegyészeti ipar termelése 1943-ban közel 50%-kal haladta túl az 1938-as színvonalat. Természetesen – bár néhány igen fontos iparág kiépülése ehhez a háborús fejlődéshez kapcsolódik – a haditermelés

túlnyomóan improduktív eszközök, katonai cikkek gyártását jelenti, s ezzel szemben a polgári fogyasztásra termelő iparágak háttérbe szorulnak, ami a gyáripar szerkezetének háborús eltolódását vonja maga után.

Az a sajátos helyzet állott tehát elő, hogy a német nagytőke terjeszkedő törekvései a magyar ipar fejlődésének minden eszközzel való megakadályozását kívánták ugyan meg, mégis, abban az időszakban, amikor Magyarország függősége a fasiszta Németországtól mind teljesebbé vált, katonai érdekek szem előtt tartásával kénytelenek voltak a magyar gyáripar fejlődését átmenetileg elősegíteni. Az adott helyzetben, amikor Németország ipara a totális mozgósítás segítségével sem tudta már a háborús szükségleteket ellátni, a német gazdaság háborús érdekei azt kívánták meg, hogy Magyarország alávetése *ideiglenesen* ne a magyar ipar teljes elsorvasztásában, hanem a német háborús gépezetbe való mind teljesebb beépítésében nyilvánuljon meg. Ez a folyamat tük-

Magyar–német kulkereskedelmi forgalom 1938–1944:

	Behozatal millió P-ben	Az egész %-ban	Kivitel millió P-ben	Az egész %-ban
1938*	171	40,9	239	45,7
1939	237	48,4	304	50,3
1940	316	52,4	249	49,4
1941	429	58,5	475	61,4
1942	483	51,1	632	54,9
1943	612	53,6	776	60,3
1944	568	70,3	628	73,6

* Ausztriával együtt.

röződött a magyar–német külkereskedelmi forgalom háború alatti alakulásában, mely a magyar kivitel állandó mennyiségi növekedése mellett, a kivitelben a magyar iparcikkek részarányának növekedését mutatja.

Hozzátehetjük, hogy a Németországgal folytatott külkereskedelem még jelentősebb, hiszen ezek az adatok nem tartalmazzák a magyar kivitel értékének mintegy 15%-ára becsülhető titkos kivitelt, mely teljesen Németországba irányult.

A németországi kivitel áruösszetétele a következő számokkal jelzi az ipari kivitel növekedését:

	1940	1941	1942	1943
Mezőgazdaság	82,1	76,4	68,9	69
Ipar	17,9	23,6	31,1	31
	100	100	100	100

A titkos kivitel tovább növelné az ipar részesedését, mivel az kizárólag iparcikkekből, hadianyagokból állott. A német hadigazdaságnak való alárendelés rányomta bélyegét az ipar háborús fejlődésére, szerkezetének alakulására is. Ha az ipar háborús fejlődése általában szerkezeti változásokat idéz elő, hiszen zömében improduktív cikkek termelésére áll át, míg a közszükségleti cikkeket termelő iparágak, de a nehézipar számos – termelőeszközöket gyártó – ága is visszaesik; úgy különös aránytalanságokat szülve mutatkoztak ezek a szerkezeti eltolódások a magyar gyáriparban, melyet elsősorban a *német* háborús gépezet részeként építettek ki. Az ipar háborús aránytalanságainak kialakulása a tőkés országokban bizonyos „háborús arányok" megvalósulásain keresztül érvényesül, amennyiben az ipart a hadsereg szükségletének minden oldalú kielégítésére igyekeznek a kormányok átállítani. A csatlós Magyarország iparát azonban a német hadiipar kiegészítőjének tekin-

tették, ami azzal járt együtt, hogy a háborús szükségletek egyes oldalait – ahol a németeknek arra szükségük volt – hallatlanul túlfejlesztették (pl. repülőgépgyártás, tölténygyártás stb.), más oldalai viszont – ahol a német érdekek úgy kívánták – messze elmaradtak a haditechnika akkori színvonalától (pl. katonai járműgyártás, nehézfegyverzet). Ily módon a német gyarmatosító törekvések különösen kiélezték a magyar ipar háborús eltorzulását, s bár e nehézipar jelentős fejlődést tett meg, az ipar szerkezetében különösen éles aránytalanságok keletkeztek.

A magyar nehézipar egyes ágainak fejlesztése ugyanakkor korántsem jelentette azt, hogy a németek lemondtak volna arról a korábbi tervükről, mely szerint Magyarország a fasiszta Németország életterében mint nyersanyagtermelő, élelmiszerszállító, legfeljebb élelmiszeriparral rendelkező országként szerepelt. A német finánctőke ugyanis még a háború ideje alatt is mindent megtett, hogy ezt a tervét – az általa elképzelt győztes háború után – valóra válthassa.

Megnyilvánult ez abban, hogy zömében olyan hadászati cikkek termelését mozdították elő, olyan hadiipari kapacitás kiépítéséhez járultak hozzá, melynek felhasználhatósága a béketermelés esetén a legkevésbé volt lehetséges. Ugyanakkor az ipar számos fontos ágának továbbfejlődését, melyek ugyan a magyar haditermelés fokozásához is elsőrendűen szükségesek voltak, de Németországnak ez kevésbé lett volna érdeke, ugyanakkor ezek az iparágak a béketermelésnek is igen fontos alkotóelemét képezhették, és a magyar ipar megerősödését, külföldtől való függetlenedését eredményezhették volna, továbbra is minden eszközzel akadályozták. Az ipar különös háborús eltorzulása, mely a német hódító törekvéseknek volt eredménye, egyben a magyar ipar további fejlődésének elfojtását is célozta.

A vaskohászat területén az érdekelt vállalatok, illetve a kormány kidolgozta egy új kohó létesítésének tervét, mivel a meglevő kohók kapacitását már maximálisan kihasználták, a ter-

melést új kohó beállítása nélkül tovább fokozni nem tudták. Arra számítottak, hogy mivel ebben az időben a németek nem egy vonatkozásban lehetővé tették az ipari kapacitás bővítését, ezen a téren sem támasztanak nehézségeket. 1942 végén az iparügyi miniszter a következőket mondja: „... az az idegenkedés és részben az a félelem is, amit Németország a magyar gyáripar irányában mutatott, teljesen elalvófélben van, úgyhogy ennek következménye, hogy most már vasgyárhoz is hozzájuthatunk."[53] A tervek szerint az új nagyolvasztót a Duna mentén akarták felépíteni, hogy – az ideiglenesen megszállva tartott szovjet területek nyersanyagát – a krivoj-rogi ércet dolgozhassa fel, amit a németek nagy mennyiségekben vízi úton akartak Németországba szállítani, „... egy ilyen nagyolvasztó megvételére folyamatban voltak, a német érdekeltségek a már elkészült de fel nem használt nagyolvasztót is hozott az új kohó felállításáról.

Arra számítottak, hogy a kohót viszonylag gyorsan üzembe helyezhetik, „mivel kedvező megoldásnak kínálkozott, két, Németországban épülőfélben levő, de a háború miatt le nem szállított nagyolvasztó megvásárlása".[55] Bár a tárgyalások az olvasztó megvételére folyamatban voltak, a német érdekeltségek a már elkészült de fel nem használt nagyolvasztót nem voltak hajlandók Magyarországnak eladni.

Ugyanezekkel a jelenségekkel más fontos iparágaknál is találkozhatunk. Hasonlóképpen meggátolták a szódagyártás megindítását. A magyar ipari körök itt is azt gondolták, hogy a háború következtében nem fognak német ellenállásba ütközni, s a németek beleegyeznek egy magyarországi szódagyár létesítésébe, „amit pedig – mint arra az iparügyi miniszter rámutatott – bizony sokáig vitattak, hogy vajon kell-e nekünk".[56] Itt fennállott annak a lehetősége, hogy azt a 18 000 tonna kapacitású szódagyárat, melyet a német Ferrostahl cég Irán részére készített, de a háború következtében nem tudott leszállítani, Magyarország vegye át. Az 1942 végén lefolytatott tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mivel a nemzet-

közi kartellszerződés értelmében a magyar piacot német cégek látták el, és a német finánctőke erről nem volt hajlandó lemondani.[57]

A vegyészeti iparban a német finánctőkés körök mindvégig megakadályozták a műgumigyártás kiépítését is. Erre ugyancsak megindultak Magyarországon a kísérletek, mivel a tőkések ebben igen nagy profitlehetőséget láttak, azonban a szükséges gépeket, anyagokat, műszaki segítséget a németek csak azzal a feltétellel bocsátották volna rendelkezésre, ha a kormány kötelezettséget vállalt volna, hogy a háború után 5 évig csak Németországtól vásárolunk műgumit. A tárgyalások így elhúzódtak és meghiúsultak.

Ezeket a példákat még lehetne folytatni, például a feketelemez gyártásának kérdésével. A háború folyamán ugyanis a magyar konzervipar, mely nagy részben a német hadsereg ellátására dolgozott, kimerítette konzervdoboz nyersanyagkészleteit. A Weiss Manfréd Gyár ekkor meg akarta vásárolni a feketelemez-gyártás német szabadalmát, hogy ennek gyártását megkezdhesse. A németek azonban csak abban az esetben akarták a szabadalmat átengedni, ha a Magyarországon létrehozandó gyár a német tőke érdekeltségében épül fel. Annak ellenére, hogy a szabadalom átengedését a német hadvezetőség is több alkalommal sürgette, a német hadsereg ellátásának érdekeire hivatkozva, a német vállalkozók mindvégig lehetetlenné tették a szabadalom eladását, a feketelemez-gyártás megindítását Magyarországon.[58] A Siemens gyár megakadályozta, hogy a Standard, mely a német hadsereg számára dolgozott, bizonyos speciális rádiókészülékek gyártásához szükséges ún. porvasmag gyártására rendezkedjék be, melyhez a szükséges nyersanyagot (carbonil) csakis az I. G. Farbenindustrie-tól szerezhette volna meg. Bár az I. G. Farben nem egy országba exportálta ezt a gyártmányt, „a Siemens cég az I. G. Farbenindustrie-val fennálló megállapodás alapján nem engedi, hogy a cég bennünket kiszolgáljon".[59]

A magyar gyáripar háborús fejlődése tehát közvetlen kap-

csolatban állt a német katonai érdekekkel, és igazodott azokhoz. A német hadigazdaság igényeinek megfelelően egyrészt tág fejlődési lehetőségek, de ugyanakkor meghatározott szűk korlátok szabták meg útját. A gyáripar jelentős megerősödése elsősorban tovább erősítette a pozícióit szilárdan kezében tartó magyar nagytőke gazdasági hatalmát. Ennek ellenére azonban a magyar gyáripar háborús fejlődésével egy ellentétes tendencia is érvényesült a *német finánctőke hódító törekvései formájában.* A német finánctőkés körök arra törekedtek, hogy minél több gazdasági pozíciót ragadjanak kezükbe, és e cél megvalósításához nagymértékben ki tudták használni Magyarország politikai függőségét. Igen jellemző és egyben a német finánctőke gazdasági térhódítása szempontjából lényeges, hogy a terület-visszacsatolásokat milyen nagy mértékben tudták kihasználni a német ipari és bankkörök. A szerb, horvát és cseh kézben levő részvények kisajátításával számos vállalatot tudtak megszerezni, illetve maguknak részesedést biztosítani a Magyarországhoz csatolt területeken. Így pl. német kézre került az újverbászi Hazai Olajgyár Rt., amely korábban Jugoszlávia legnagyobb kapacitású növényolaj-termelő vállalata volt. A magyar tőkeérdekeltségek ebben a vállalatban csak a részvények 20%-át szerezték meg. A Skoda-Konszernhez tartozó *Kárpáti Villamosművek Rt.* a Göring-Konszern egyik vállalatának kezébe került. Az özörényi cellulózgyár az első világháború előtt a *Leszámítoló Bank* érdekeltségébe tartozott, most a bank ismét rá akarta tenni a kezét a vállalatra, de a német tőke közbelépett, átvették a gyár tulajdonjogát a szlovákoktól, így ez a vállalat ugyancsak teljesen német érdekeltség lett. Így azután, mint egy bizalmas külügyminiszteri tájékoztató megállapítja: „magyar nagyipari körökben ez a folyamat elkeseredést vált ki, mert olyan színt kölcsönöz a helyzetnek, mintha a magyarok csak félig vették volna birtokukba" ezeket a területeket.[60]

A német finánctőke természetesen korántsem elégedett meg azzal, hogy a Magyarországhoz csatolt területeken értékes po-

ziciókat szerezzen. Expanziós terveiknek megfelelően Magyarország a német „élettér"-hez tartozott, s ha a háború alatt nem érvényesíthették is eredeti törekvésüket a magyar ipar megfojtására, igyekeztek minél jelentősebb befolyást szerezni a magyar gyáriparban. Ez a törekvés természetesen, erősen sértette a magyar nagytőke érdekeit, bár hozzá kell tenni, hogy bizonyos területeken kétségtelenül előnyök is származtak ebből számukra. Ez mindenekelőtt az újonnan felfejlődő háborús iparágakra vonatkozik. A hatalmas beruházásokhoz ugyanis – éppen befolyásuk kiterjesztése érdekében – a németek is jelentősen hozzájárultak, sokszor ők vitték a vezető szerepet, s ha ez ugyan lehetőségeket is biztosított – mint láttuk – a legnagyobb magyar finánctőkés csoportoknak, mégis, a német térhódítás fontos mozzanata volt. Így pl. a repülőgépgyártás kiépítésében a magyar finánctőke a Weiss Manfréd–Kereskedelmi Bank csoport mellett igen nagy befolyással ott volt a német tőke is. A Dunai Repülőgépgyár felépítésében és berendezésében a német tőke vezető szerepet játszott.[61] A *Magyar Bauxitbánya Rt.* ajkai alumíniumgyára is német kezdeményezésre létesült, és a Dürener Metallwerke A. G. játszott benne nagy szerepet.[62] Ugyancsak a németekkel kötött megállapodás alapján került sor a *Dunavölgyi Timföldgyár* létrehozására is, amiben a magyar nagytőkés csoportok és az állam mellett a német Vereinigte Aluminiumwerke részesedett 1/3 részben, de a megállapodások szerint lényegében uralta a vállalatot.[63] Ugyancsak igyekeztek rátenni a kezüket a magyar olajkitermelő iparra is. Ez azonban a háború előtt kötött szerződés alapján az amerikai Standard Oil érdekeltségében volt. A német I. G. Farbenindustrie még 1941 júliusában tárgyalni akart az amerikai vállalattal a MAORT részvényeinek átvételéről, aminek ellenértékéül dél-amerikai érdekeltségeket akart átadni. A Standard Oil, bár hajlandó lett volna az üzletre, végül is mégsem adta át a MAORT érdekeltségét az amerikai hatóságok ellenzése következtében.[64] A meglevő olajkitermelő vállalatok megszerzésére irányuló törekvésen túl a

német finánctőke biztosítani akarta a maga számára az esetleges újabb nyersanyagforrások lefoglalását. Ennek megfelelően már 1940 augusztusában a német Wintershall A. G. szerződést kötött a kormánnyal olajkutatásra, és egyben elővételi és koncessziós jogot is kapott. Már ebben a szerződésben kikötötték, hogy „a szerződéses területtel délen határos területet, amennyiben azt Magyarországhoz visszacsatolják", ugyancsak a Wintershall cégnek adják át.[65] A Magyar–Német Ásványolajművek Rt. az Alföld déli részén, Tótkomlóson végzett fúrásokat. De mint egy titkos követségi jelentés 1942-ben beszámol róla, a kulturális megegyezés ürügyén egy német kutatócsoport érkezik, hogy Gyula környékén ásatásokat végezzen, és mint megállapítják: „az ásatások mögött valami petróleumkutatási akció is rejtőzik. Tudomásunk szerint már mások is jártak archeológiai kutatások címén Magyarországon, és ha petróleumfúrásra alkalmas talajt találtak, akkor strohmannok útján összevásárolták a szóban forgó területeket."[66] Ilyen módon nyíltan és titokban folyt Magyarországon a német olajkutatás. Ezen túlmenően a német finánctőke igyekezett megvetni lábát, vagy kiszélesíteni pozícióit a magyar gyáripar más területein is, igyekezett befolyás alá vonni a gyáripar legfontosabb területeit, vállalatait. Mint Sztójay berlini követ 1941 nyarán egyik jelentésében beszámol Bárdossy miniszterelnöknek: „A Reichsgruppe für Industrie megbízást kapott oly részletes propozíciók kidolgozására, amelyek az egyes német iparágak és tőkecsoportoknak magyarországi vállalkozásokba, vagy már meglevő érdekeltségek tőkeemelésében való részvételre vonatkoznak."[67]

A német tőkebehatolás, érdekszféra-kibővülés *legfontosabb* útja a magyar vállalatok részvényállománya egy részének kézbe kaparintása volt. A magyar finánctőke természetesen nem engedte át meglevő pozícióit a németeknek, s így a német térnyerés döntően abból adódott, hogy Európa leigázásával német kézbe kerültek a magyar hitelszervezetben és iparban levő osztrák, francia stb. érdekeltségek. Különösen jelentős volt a

német tőkebehatolás szempontjából, hogy 1941–1942 folyamán francia bankoktól a Dresdner Bankhoz került a Hitelbanknak közel 140 000 db részvénye, ami a korábban, Ausztria bekebelezésekor a bécsi Rothschildoktól megszerzett, kereken 20 000 db részvénnyel már több mint 18%-os tőkerészesedést biztosított számukra. A Hitelbank igazgatóságába ily módon már közvetlenül is beülhettek a német tőke képviselői, és ezen keresztül bizonyos befolyáshoz jutottak a magyar gazdasági életben. Az új iparágak létesítésében való részvételen kívül ez volt a legjelentősebb lépés, amely a német tőke terjeszkedését jelezte.[68] Emellett azonban a német tőke a legtöbb nagyvállalatban igyekezett pozíciót szerezni. Ki kell emelni ezzel kapcsolatban, hogy jelentős érdekeltséget szereztek a Ganz gyárban, mivel az amerikai részvényesek 1940-ben, mint az angol követség attaséja közölte, érdekeltségüket eladták a németeknek.[69] A német finánctőke részéről természetesen más törekvések is voltak fontos vállalatok megszerzésére. Így pl. az I. G. Farbenindustrie lépéseket tett a Chinoin gyógyszergyár érdekeltségbe vonására, annál is inkább, mivel a Chinoin széles körű exporttevékenységet is folytatott. 1941 nyarán a gyár végrehajtóbizottsága tárgyalja, hogy: „... néhány hét óta a németországi gyárak és exporteurök anyagszállítási bojkott alá helyezték a vállalatunkat... Ez a bojkott (»Materialliefe-rungsverbot«) a német gazdasági minisztérium intézkedésére vezethető vissza... összefüggésbe hozható az időben visszanyúló törekvésekkel, amelyek szerint ezen nagy német cégek, elsősorban az I. G. és a Schering részvényérdekeltséget és döntő befolyást akartak szerezni a Chinoinnál."[70] A német nyomás, az I. G. Farbenindustrie támadásának az elhárítására a Chinoin élén álló tőkés csoport egy kisebb német cég (Walter Haupt) képviselőit és Hitler háziorvosát, dr. Morellt beválasztotta az igazgatóságba.[71]

A német finánctőke, törekvései ellenére, az újonnan kiépített iparágakon kívül, valamint az osztrák–cseh–francia stb. kézben levő magyar részvények megszerzésén túl nem tudott

jelentősebb érdekeltségeket szerezni, s így a magyar gyáriparban játszott szerepe a háború idején sem vált nagyarányúvá. A német pozíciók legnagyobb részét a korábbi német, valamint az osztrák–cseh érdekeltségek képezték. Egy 1942 végén a nagybankok által készített belső kimutatás szerint[72] a német részvényérdekeltség a magyar gyáriparban több mint 200 millió P-t tett ki. A német tőke szinte minden jelentős vállalatban kisebb-nagyobb érdekeltséggel rendelkezett. A német részvényérdekeltség a következő legfontosabb vállalatokra terjedt ki:

Vállalat neve:	részvények %-a
Ganz gyár	17,3
Rimamurányi Vasmű	18,3
Egyesült Izzó	15,3
Villamos tröszt	34,0
Salgótarjáni Kőszénbánya	13,1
Urikány—Zsilvölgyi Kőszénbánya	8,7
Magyar Általános Kőszénbánya	6,7
Hungária Vegyiművek	17,5
Ruggyanta gyár	22,8

Ezek mellett a következő vállalatokban rendelkeztek részvényérdekeltségekkel: 100%-ig német kézben volt az Angyalföldi Textilgyár, a Banthlin Vegyiművek, a Pamuttextil Művek, a Budanil Rt., az Első Magyar Betűöntöde, a Felmayer-féle székesfehérvári textilgyár, az Albert Forster Kőipari Rt., a Haas Fülöp-féle vállalat, a kispesti Schiel-féle selyemgyár, a Meinl Gyula cég a hozzátartozó kisebb élelmiszeripari vállalatokkal, a Mercedes-Benz Rt., a Fertővidéki Papírgyár, az Ohrenstein és Koppel cég, a Rella V.-féle építkezési vállalat, a Rutgers Guilo cég, a Schlimmel-féle gyár, a Stöltzle üveg-

gyár, a Tudor akkumulátorgyár, a Magyar Siemens Művek, a Papír- és Nyersfedéllemez-gyár, a Ford motor Rt., a Naxos Csiszolókoronggyár, az Újvidéki Csavargyár a Magyar Siemens–Reiniger Művek, a Horgany-Hengermű. Sok más gyárban volt a német tőkének számottevő érdekeltsége.[73]

Mint látható, a magyar finánctőke a háború alatt sem engedett át lényegesebb pozíciókat a németeknek, a német tőke bizonyos térnyerése a magyar gyáriparban elsősorban nem a magyar nagytőke, hanem az osztrák–cseh, francia stb. rovására történt. A német befolyás azonban ezekben az években más eszközökkel, a politikai függőség révén teljes mértékben érvényesült, és a magyar gyáripart a német érdekek szolgálatába állították. Ez a magyar vállalatoknak általában közvetlenül nem volt hátrányos, hiszen egyre több rendeléshez jutottak, bővíthették üzemeiket, növelhették háborús nyereségeiket stb. Ugyanakkor a német érdekek érvényre jutása sok területen korlátozta, sértette a magyar finánctőke érdekeit. Mint ismeretes, a Németországba történő kiszállítások legnagyobb részét a németek nem fizették ki. Ez hazánk kifosztásának egyik fontos mozzanata volt. Ennek keretében természetesen ugyancsak ellenszolgáltatás nélkül maradtak a magyar gyárak német szállításai, a németek számára végzett bérmunka stb. A kivitelben érdekelt vállalatok csupán úgy jutottak hozzá követeléseikhez, hogy azt számukra – államközi megegyezés alapján – részben közvetlenül a Nemzeti Bank, részben a nagy pénzintézetek pengőben előlegezték, bár ez utóbbit is azután a magyar állam a jegybank révén, fedezetlen papírpénz-kibocsátás útján refinanszírozta, ez a finánctőke számára mégsem volt kedvező. Éppen ezért a német tartozások kiegyenlítésével kapcsolatban a magyar finánctőke arra törekedett, hogy a tartozások ellenszolgáltatásaként visszaszerezhesse a németek kezén levő magyar részvényeket. Ez a törekvés már a háború időszakának elején felmerült. A GYOSZ egyik vezetője, Knob Sándor már 1939 elején felvetette, hogy a Németországba irányuló nagy kiviteli többletet ne az ipari behozatal növelésével

fedezzék, hanem a németek engedjék át az akkor mintegy 120–130 millió P-re becsült magyarországi érdekeltségeik egy részét.[74] A háború első időszakában természetesen ez a törekvés még nem valósulhatott meg. A háború utolsó éveiben, 1943-tól viszont már lehetővé vált a német tulajdonban levő részvények egy részének visszaszerzése, mivel ezt további szállítások feltételévé tették. A tárgyalásokat 1942 novemberében, Bécsben kezdték meg, ahol magyar részről igényt jelentettek be, mintegy 250 millió P részvénybirtokra és a pécsi bányákra. A németek természetesen – bár kénytelenek voltak az adott helyzetben engedményeket tenni – nem akarták elveszteni közvetlen részesedési pozícióikat a magyar iparban és bankszervezetben, a magyar igényekkel szemben csupán mintegy 30 millió P értékű részvény átengedését akarták vállalni. A németek kezén levő részvényvolumennek tehát csak 12%-áról voltak hajlandóak lemondani, ami viszont a német tartozásoknak mindössze 2%-át egyenlítette volna ki. Nem akarták átadni a Rimamurányi Vasműben, Ganzban, Egyesült Izzóban, Dreher gyárban, Magyar Cukoripar Rt.-ban, Ruggyantaárugyárban stb. levő részvényérdekeltségüket. Ezek az ellentétek 1942-ben a tárgyalások félbeszakadására vezettek.[75] Végül azonban kompromisszumos megoldás jött létre, amennyiben a németek elvben 100 millió P értékű részvény visszaadását vállalták. Gyakorlatilag azonban 1944 februárig mindössze 34,75 millió P értékű részvényt adtak vissza a magyar finánctőkés csoportoknak, így pl. az AEG 6,5 millió P értékű, 86 000 db-ból álló Ganz-részvénypakettet adott át, és így a gyár részvényei teljesen a Hitelbank kezébe kerültek.[76] A Magyar Általános Kőszénbánya 8 millió értékű részvényállománya ugyancsak a magyar finánctőke tulajdonába ment át. Az ún. részvény-repatriálások során a Hitelbank csoportja 16 millió P, a Kereskedelmi Bank csoportja 17 millió P (főként Salgótarjáni [7,7%] és Rimamurányi [13,7%] részvények), a többi bank nem egészen 2 millió P értékű részvényt szerzett vissza.[77]

1944-ben az ország német megszállása után a magyar fi-

nánctőke érdekeltségi körének kibővítése természetesen lehetetlenné vált. A németek az adott helyzetet kihasználva, igyekeztek megszerezni az ország legnagyobb üzemeit, így megvették a Weiss családtól a Weiss Manfréd műveket, s a család egyéb érdekeltségeit is. (Ezzel pl. mintegy 12% Salgótarjáni részvénypakettnek is birtokába jutottak.[78])

A háború éveiben tehát csak a német megszállás idején engedett át a finánctőke régi pozíciókat a németeknek, ami azonban végső soron nem változtat azon a körülményen, hogy a háború idején általában a magyar nagytőke, bár együttműködött a németekkel, és kiszolgálta érdekeiket, mégis meg tudta valósítani azt a törekvést, hogy a gyáriparban, bankszervezetben ne növekedjék számottevően a német érdekeltség.

A háború alatti gazdasági fejlődést Magyarországon a német érdekek erőteljes érvényesülése több vonatkozásban is meghatározta. A mezőgazdasági termények, ipari nyersanyagok rendkívül nagy mennyiségű kivitelén túl, mint láttuk, a gyáripar fejlődését, szerkezetének háborús változásait is döntően a német célok befolyásolták. A Németországnak történő alárendelés gazdaságilag a háború éveiben, először mint „tisztán külkereskedelmi" kapcsolat jelentkezett. A magyar áruszállításokat a különféle kereskedelmi szerződések értelmében a németek is áruszállításokkal vagy más formában egyenlítették ki. Már ezek a szerződések is az ország kifosztását célozták, hiszen egyenlőtlen értékű cserén alapultak. Ezt még csak fokozta, hogy a háború alatt a márkát a pengőhöz viszonyítva felértékelték, s ugyanakkor a német importcikkek árát jóval nagyobb mértékben emelték, mint a magyar exportcikkekét. Mindez azt jelentette, hogy a háború éveiben ugyanazon mennyiségű német importáruért jóval nagyobb mennyiségű exportcikket kellett adni, mint a háború előtt. Csupán annak következtében, hogy az export- és importárak arányát a németek tudatosan saját javukra változtatták meg, már 1941 első kilenc hónapjában a külkereskedelem minden 100 millióján Magyarországra nézve 5 millió ráfizetés volt,[79] a háború végéig pedig

ez jelentősen tovább fokozódott, s minden 100 millióra 29 millió volt a ráfizetés![80] Ez a módszer, ha nem is annyira kiélezett formában, de általában is jellemezheti a fejlettebb imperialista hatalmak és az elmaradottabb függő országok gazdasági, külkereskedelmi kapcsolatait. A háború folyamán azonban a külkereskedelmi kapcsolatok csakhamar Magyarország nyílt, nagyarányú kirablásának eszközévé váltak. A Németországba irányuló szállításokat ugyanis, melyek az egész magyar kivitelnek 73%-a körül mozogtak, a németek egyre kisebb hányadban egyenlítették csak ki, és így egyre nőtt a németek adóssága a magyar állammal szemben.

A németek nagyarányú eladósodása a Szovjetunió elleni háború időszakában következett be. Bár a harmincas évek során is általában kisebb német tartozásokat mutattak a kereskedelmi egyenlegek, 1941 tavaszán a külkereskedelmi mérleg Magyarország számára vált passzívvá a németekkel szemben mintegy 30 millió márka adósság maradt a klíringszámlán, amit az év júniusában egyenlítettek ki. A továbbiakban azután megfordult a helyzet, a magyar szállítások kifizetését a német kormány beszüntette, és a növekvő tartozások kiegyenlítését mindinkább a magyar államra hárította át. (Eleinte ezt úgy oldották meg, hogy a Nemzeti Bank, illetve a budapesti pénzintézetek konzorciuma „kölcsönzött" a Deutsche Verrechnungkassének, illetve fizetett ki a magyar tőkéseknek 300 millió márkát. 1942 nyarától azonban a német tartozások olyan rohamosan nőttek, hogy annak rendezésére államközi tárgyalások váltak szükségessé.) A német kormány ismét szokásos cinikus nyíltságával ekkor már kifejezésre is juttatta, hogy ez az adósság a továbbiakban még jelentősen nőni fog, vagyis nem hajlandók a magyar szállításokat megfizetni, ezt teljesen a magyar kincstárra hárítják át. Mint Litter, a német pénzügyminisztérium egyik vezető tisztviselője kijelentette: a magyar szállítások zömét „... tulajdonképpen ... a közös háborúhoz való kontribúciónak kell tekinteni, amelynek ellenértéke el lesz könyvelve ... Az ilyeténképpen felírt összegeknek mikénti

rendezése a háború befejezése után felmerülő és elintézendő kérdés!"[81]

Míg 1941 végén 140 millió márka volt a német tartozások összege, addig 1942-re ez 506 millióra ugrott, ami már több mint 800 millió pengőt tett ki. Ennek méreteire jellemző, hogy a magyar kincstár bankjegykibocsátással fedezett saját szükséglete ugyanekkor közel 40%-kal kevesebb volt. „A német kincstárnak tehát mi 60%-kal többet hiteleztünk – állapítja meg a Nemzeti Bank elnöke –, mint a magyar kincstárnak. Itt tehát igen nagy megterhelésről van szó!"[82] 1943-ra azonban még ez a hatalmas összeg is több mint megkétszereződött, 1035 millió márkára emelkedett![83] A német adósságok azután 1944-ben még gyorsabb ütemben tovább növekedtek, amit még csak tetézett, hogy hazánk megszállásának mintegy 2 milliárd pengős kiadásait is a magyar kormánnyal fizettették meg.

A hitleri Németország tehát hatalmas mértékben eladósodott Magyarországnak. Míg azonban a háború előtt általában az adós országok függő helyzetbe kerültek, s a hitelezők kamatok stb. formájában kifosztották azokat, addig a háború idején megváltozott a helyzet. Ekkor számos vezető tőkésország, mely korábban a hitelezők közé tartozott, adóssá vált, mégpedig azoknak az országoknak adósává, melyeknek korábban hitelezői voltak. Ez az eladósodás azonban egészen más jellegű volt, mint korábban, azt jelentette, hogy a függő vagy gyarmati országok kifosztása most új formát öltött. Az eladósodás az országok kifosztásának, a termékek, nyersanyagok stb. ellenszolgáltatás nélküli elszállításának fő formájává vált, Németország eladósodása tehát Magyarországnak azt jelentette, hogy a rohamosan fokozódó németországi kiszállítások ebben az időben már szinte teljesen ingyen, ellenszolgáltatás nélkül történtek, vagyis a náci Németország minden addiginál nagyobb mértékben és nyíltabban fosztotta ki hazánkat. Joggal állapította meg az illegális Szabad Nép: „Utolsó csepp vérünket akarja a hitlerizmus kiszívni, hogy meghosszabbítsa gyilkos életét."[84]

A háború amúgy is nagy katonai kiadásait még tetemesen növelték a kifizetetlen német tartozások:

A költségvetés hadikiadásai millió P-ben[85]

	A német tartozások nélkül	A német tartozások beszámításával	A nemzeti jövedelem %-ában	
1938—39	618,9	618,9	11,9	11,9
1939—40	1845,7	1845,7	19,8	19,8
1941	1170,4	1469,4	15,5	19,9
1942	2041,7	2599,7	21,9	27,9
1943	3562,0	4525,0	27,6	35,1
1944	6915,8	9833,8	30,1	44,1

A hatalmas és egyre növekvő kiadásokat az állam bevételi forrásaiból nem tudta fedezni. Bár az adóterheket jelentősen megnövelték, az állam adójövedelmeinek aránya a kiadások fedezésében állandóan csökkent. Nem volt elegendő a belső kölcsönök igénybevétele sem: az állam a *fedezetlen bankjegykibocsátás* eszközéhez nyúlt!

A forgalomban levő pénz Magyarországon, mint általában más országokban, nem volt valódi bankjegy, hanem papírpénz. Ez a jellege a háború idején, mikor még inkább nem a kereskedelmi hitel, hanem az államnak nyújtott kölcsön alapján kerültek forgalomba, különösen fokozódott. A tőkésországokban a háború éveiben igen nagy arányokat öltött az államadósságok növekedése, a kormányok eladósodása a Nemzeti Bankoknál.[86]

A forgalomban levő pénzmennyiség a 30-as években Magyarországon 400–500 millió pengő között mozgott, az ún.

győri program hatására, 1938-ban több mint 800 millióra ugrott, s a következő években 1940-ig, ha viszonylag lassabban is, 1400 millióra emelkedett. Hozzá kell tenni, hogy a bankjegyforgalom növekedése részben azzal kapcsolatos, hogy a háborús viszonyok következtében a pénz forgási sebessége szükségszerűen lelassult. A terület-visszacsatolások következtében beállott lakossággyarapodás pedig ugyancsak szükségessé tette a forgalomban levő pénz mennyiségének növelését. Figyelembe kell venni végül azt is, hogy ekkor még a termelés és az áruforgalom is növekedett. 1941 után Magyarország hadba lépése és a német adósságok rohamos emelkedése folytán azonban a bankjegyforgalom emelkedése meggyorsul, majd 1944-re, a háborús erőfeszítések tetőpontján és a német megszállás következtében rohamossá válik.

Bankjegyforgalom alakulása[87]

Év	millió P-ben	%
1938	863	100
1939	974	112
1940	1 386	160
1941	1 984	229
1942	2 958	342
1943	4 391	509
1944	12 180	1411

Természetesen önmagában a bankjegyforgalom, a papírpénz mennyiségének gyors növekedése még nem mutatná, hogy ez valójában inflációs jelenség, hiszen a pénz elértéktelenedé-

sének, az inflációnak előfeltételét csak a pénzforgalomnak az áruforgalom csökkenésével egyidejű növekedése teremti meg. Az áruforgalom pedig már 1940 után csökkent, hiszen a gyáripar, nemcsak a nehézipari üzemek, de túlnyomórészt a könnyűipar is a hadsereg, illetve a német szükséglet számára dolgozott. Ugyanakkor közismert, hogy az élelmezési cikkeknek is csak minimumát – sokszor és sok cikkből még azt sem – biztosították a magyar lakosság számára. A papírpénz mennyiségének gyors növekedése, s ugyanakkor az árufedezet csökkenése az árak jelentős emelkedését vonta maga után. A nagykereskedelmi árindex 1939-től 1944-ig hivatalos kimutatások szerint – az állami árszabályozások ellenére – 220%-kal emelkedett. A valóságos áremelkedés azonban ennél jóval nagyobb volt.

Egyrészt a statisztikai számításoknál tudatosan olyan komponenseket vettek figyelembe, illetve mellőztek, melyek csökkentették az áremelkedés mértékét, másrészt csak a hivatalos árakat vették figyelembe, holott a forgalomnak elég jelentős része, mintegy 40%-a a feketepiacon bonyolódott le jóval magasabb árakon. A feketepiaci áremelkedés mintegy tízszerese volt a hivatalosan megállapított árak emelkedésének.[88]

Az infláció, a pengő elértéktelenedése tehát csökkentette a bérek és fizetések vásárlóértékét, és az egyik eszköze volt a nemzeti jövedelem újraelosztásának a vagyonos osztályok javára.

A nemzeti jövedelem újraelosztását azonban nagymértékben befolyásolta az a tényező, hogy az inflációs politikát Magyarországon nem egyedül az ország növekvő kiadásainak áthárítására, hanem – mint láttuk – nagymértékben a márka-szaldó, az ellenszolgáltatás nélkül történő németországi kiszállítások fedezésére folytatták.

A fedezetlen kiszállítások következtében óriásivá növekedett német tartozások a háború éveiben 4765 millió P-t tettek ki. Ugyanakkor a bankjegyforgalom szaporodása 1938 és 1944 között 11 337 millió P volt, vagyis az egész *bankjegyszaporu-*

latnak 42%-át a német adósság okozta! Mint tudjuk, a német adósságok csak a szovjetellenes háború időszakában játszottak döntő szerepet, 1938 és 1940 között még nem. Ezekben az években tehát a bankjegyszaporulat teljes egészében a magyar fegyverkezéssel volt kapcsolatban. 1941 és 1944 között viszont, az egyre gyorsuló inflációban már a német adósságok játszották a vezető szerepet.

	Bankjegy-szaporulat	Német tartozások növekedése	német tartozások aránya a bankjegy-szaporulatban %
	évenként millió P-ben		
1941	598	326	54
1942	974	558	57
1943	1433	963	67
1944	7789	2918	37

A náci Németország háborús kiadásainak mintegy egynegyedét idegen államok kirablásából fedezte, melyeknek sorában ott volt Magyarország is. Ez Magyarországra nézve azt a sajátosságot idézte elő, hogy a *nemzeti jövedelem újraelosztása* nemcsak a magyar uralkodó osztályok, de közvetlenül is a *náci németországi tőke javára* ment végbe.

Magyarországnak a német fasizmus által történt mind teljesebb leigázása és kifosztása, ha alapvetően és döntően a munkásosztályra és a dolgozó osztályokra nehezedett, természetesen bizonyos vonalon a magyar uralkodó osztályok, vagy azok egyes rétegeinek érdekeit is sértette. A németek sztálingrádi veresége után, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy ez a „befektetés" a háború után nem fog számukra megtérülni,[89] a politiká-

ban is erősebben kezdett érvényesülni a németekkel való esetleges szakításnak, a háborúból való kiugrásnak, a Horthy-rendszer átmentésére szolgáló törekvése. 1944-ben a Szovjet Hadsereg egymást követő hatalmas csapásokat mért a fasiszta német és csatlós csapatokra. Ebben az évben, mikor már a hitleri Németország teljes veresége közvetlen küszöbön állt, a német uralkodó körök mindent megtettek, hogy pusztulásukat elodázzák. Ennek során, látva a Kállay-kormány kettős játékát, felemás, erőtlen próbálkozásait a háborúból való kiugrásra, a szélsőséges magyar fasiszta elemektől támogatva, 1944. március 19-én megszállták Magyarországot, s Horthyék jóváhagyásával megalakították a Sztójay-féle bábkormányt. Ezek után mind nyíltabbá vált az ország kifosztása, most a megszállás után közvetlen formában érvényesült a német uralom, és az ország kifosztása teljesen leplezetlen formában, nyílt rablásban valósult meg.

1944 októberétől, mikor a szovjet csapatok megkezdték hazánk felszabadítását, a németek és nyilas csapatok, betetőzve addigi garázdálkodásukat, megkezdték a magyar gyáripar berendezéseinek kihurcolását Németországba, s az el nem szállított termelőapparátusban pedig vandál pusztítást vittek végbe. Jellemző, hogy a nyilas elhelyezési kormánybiztos az ipar Németországba telepítéséről úgy nyilatkozott, hogy „e nemes munka gyümölcsét nemcsak a ma magyarja, de az örök nemzeti jövendő generációja is érezni és áldani fogja".[90]

Az ún. bénítási és kihurcolási tervet 1944. november 14-i 51 673/eln. H. M. 3. oszt. sz. rendelet tárgyalta. Az előkészítés, ellenőrzés és végrehajtás katonai vonalon történt. Német részről a Heeresgruppe Süd főszállásmestere, magyar részről a Honvédelmi Minisztérium és Iparügyi Minisztérium közös hadiipari csoportja adta meg a felrobbantandó vagy elszállítandó üzemek jegyzékét, de a németek a Deutsche Industrie Komission in Ungarn adatai alapján önállóan is tevékenykedtek. Budapest körülzárása után az egyes német csapatparancsnokok öntevékenyen pusztították az üzemek berendezését.[91] Az

értékes gépek elhurcolása, illetve elpusztítása igen súlyos károkat okozott számos – különösen a haditermelésben szerepet játszó – üzemben. Az *Egercsehi Kőszénbányában* például, amely szeptemberig még termelt, a németek a kivonuláskor felrobbantották a villamoserő-központot és a szénosztályozót.[92] A *Ganz gyárban* 1944. december 29-én jelent meg egy német „bénító különítmény", és felrobbantotta a szabályozó és kapcsoló-berendezéseket.[93] A *Magyar Optikai Művek* értékes géppparkjának tekintélyes részét viszont Németországba szállították.[94] Hasonlóképpen jártak el a *Vadásztölténygyár* székesfehérvári telepével. A modern géppark 60–70%-át a német Todt szervezet irányításával elszállították, s csak a kevésbé értékes gépeket hagyták meg.[95] Ez volt a helyzet sok más gyár, így pl. a *Magyar Lőszerművek Rt.* esetében, de hasonló sorsra akarták juttatni még az *Újszegedi Kender-, Len- és Jutaipar Rt.*-t, melynek legjobb gépeit hajóra rakták, de mivel az elszállításra a szovjet csapatok közeledése következtében már nem kerülhetett sor, az uszályt ekrazittal felrobbantották.[96]

Alig volt üzem az országban, mely nem szenvedett volna a német pusztításoktól kisebb-nagyobb károsodást.

Ily módon a magyar uralkodó körök azáltal, hogy az országot a hitleri Németország kiszolgálójává süllyesztették, és hadszíntérré változtatták, a magyar népet rendkívül súlyos szenvedések elé állították, a nemzetgazdaságot háborús pusztulásnak tették ki. A Németország oldalán vívott rablóháború a *magyar nemzeti vagyon 40%-ának pusztulását eredményezte.* A magyar gyáripar hatalmas károkat szenvedett. Az épületek és gépi berendezések mintegy 900 millió pengő (1938-as értékben) kárt szenvedtek, ami azt jelentette, hogy a *gyáripar állóalapjainak mintegy 50%-a megsemmisült.* A munkagépek 75, az erőgépek 33%-a ment tönkre. A gyáraknak több mint a fele megsérült vagy megsemmisült, kapacitásuk kereken 46%-kal csökkent. Az *egész gyáripar termelőképessége* mindennek következtében *24%-kal esett vissza.* Az üzemekben levő anyag- és gyártmánykészlet szinte teljesen elpusztult, ami

több mint 1 milliárd pengőérték megsemmisülését jelentette. *Az ipar háborús veszteségének mintegy 20%-át közvetlenül a német és nyilas pusztítás okozta.*[97]

Jelentős károkat szenvedett a mezőgazdaság is. A mezőgazdaságban a háború alatt bekövetkezett pusztulás – 1938. évi értékre számítva – 3,7 milliárd pengőt tett ki. Az 1944–45. évben vetetlenül maradt területek miatt további 200 millió pengő kár származott. A mezőgazdasági terményekben okozott kár 1320 millió pengőre rúgott. A mezőgazdasági gépekben bekövetkezett kár 162 millió, a mezőgazdasági épületkár pedig 218 millió pengőt tett ki. A legnagyobb károsodás az állatállományt érte, ahol a pusztulás másfélmilliárd pengőre rúgott. Az 1942. évi szarvasmarha-állomány 52,6%-a, a lóállomány 59%-a, a sertésállomány 46,4%-a és a juhállomány 82,7%-a pusztult el. Az állatkároknak kb. 14%-át a németek és a nyilasok fosztogatásai okozták.[98]

Lerombolt gyárak, kifosztott mezőgazdaság, tönkretett ország, ez a német „Südostraum" politika mérlege Magyarországon, ezt eredményezte a magyar uralkodó osztályoknak az a politikája, mellyel Magyarországot és a magyar nemzetgazdaságot a német háborús érdekek szolgálatába állították.

(1955)

GONDOLATOK AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER TÁRSADALMI BÁZISÁNAK KÉRDÉSÉHEZ AZ 1920-AS ÉVEK ELEJÉN

Az utóbbi időben megnövekedett a történészek érdeklődése a legújabb kori események iránt. Ez az örvendetes tény nemcsak abban mutatkozik, hogy gyarapszik a korszak kutatóinak száma, hanem abban is, hogy a kutatók – s azt hiszem, teljesen világos, hogy ebben az összefüggésben nem eshet szó felszínes zsurnalisztikáról – egyre kevésbé elégednek meg a felszíni jelenségek leírásával; felismerik, hogy feladatuk nem merülhet ki a Horthy-rendszer bűnös tevékenységének leleplezésében, bármilyen hasznos és „hálás" feladat is ez. Felismerik, hogy a marxista történészek feladata ennél sokkal több és szebb: a felszínről a mélybe hatolás, a jelenségektől a lényeghez való közeledés, vagyis konkrétan: a társadalmi jelenségek sokoldalú elemzése, ha ez sokkal bonyolultabb feladat is, mint a Horthy-rendszer felszínének leírása.

Az ellenforradalom uralomra jutását követő véres fehérterror esztendői eddig is kiváltották történészek érdeklődését. Kisebb részletfeldolgozások után alig néhány hónapja látott napvilágot Nemes Dezső monográfiája, amely a korszak átfogó történeti elemzését nyújtja. Éppen az általa nyújtott széles körű, átfogó elemzés teszi lehetővé, hogy figyelmünket az egyes társadalmi osztályok, rétegek mozgására irányítsuk. Erre annál is inkább szükség van, hiszen itt a Horthy-rendszer *in statu nascendi* figyelhetjük meg.

Nem szükséges részletesen, adatszerűen kitérni a születés körülményeire. A szülő (a magyar uralkodó osztályok) és a bába (az antant) személye, aligha hisszük, hogy bárkinek kétséges lenne. A vizsgálatnak inkább az újszülött organizmusára

kell irányulnia, s ha rájöttünk, hogy – természeti hasonlattal élve továbbra is – torzszülött, úgy – mint az orvosnak – a történésznek is azt kell megvizsgálnia, életképes-e, s mi teszi életképessé a szörnyet. (A vizsgálat a történész számára könnyebb, hiszen a történelem keserves tapasztalatai megmutatták, hogy a szörny életképesnek bizonyult 25 éven át, s ha ez az időtartam történelmi viszonylatban jelentéktelen is, az átélőknek annál hosszabbnak tűnt.)

A kialakult rendszer jellegére vonatkozóan részletesebb tudományos fejtegetésbe mind ez ideig csak Nemes Dezső[1] bocsátkozott, aki a már konszolidált rendszert fasiszta rendszernek tekinti. Mi – magunkévá téve és kiemelve Nemes Dezső gondolatmenetéből azt a meghatározást, amely szerint a Horthy-rendszer Magyarországon a fasiszta önkényuralom és a konzervatív polgári „törvényesség" bizonyos elemeinek keveredését jelentette – éppen a fasizmus elemeinek keletkezését és körülményeit próbáljuk kutatni, nemcsak azért, mert éppen ez jelentette az adott korszakban az újat, de azért is, mert – bár folyhat, s kell is még, hogy vita folyjék az ellenforradalmi rendszer jellegéről – a fasiszta jelleget tekintjük a döntő, a korszakon áthúzódó uralkodó tendenciának.

Ha a „fasizmus" szó a magyarországi ellenforradalom szótárából hiányzott is, és meghonosodása a nemzetközi irodalomban csak későbbre tehető, nem kétséges, hogy az – mint a burzsoá ellenforradalom sajátos XX. századi változatára – az 1919 utáni magyar állapotokra történelmileg alkalmazható. A kérdés azonban, amellyel itt szembetaláljuk magunkat, az: hogyan jött létre? Az ellenforradalom ugyanis nem feltétlenül fasizmus, sőt 1917-ig sehol a világon nem volt az. Bár 1917 után aligha választható el egymástól a két fogalom, s mint ahogy Olaszországban is a keletkező fasiszta áramlat több évi formálódáson ment keresztül, míg az uralkodó osztályok használható politikai módszerévé vált, Magyarországon is az 1919–21-es évek politikai küzdelmei során született meg, s vált az

uralkodó osztályok fő politikai módszerévé rendszerük megszilárdításában.

Éppen ezért a fasizmus kérdésének vizsgálata igen széles társadalmi kép felvázolását kívánja meg. Ki kell terjedjen a vizsgálat a gazdasági, szociális, politikai és – nyugodtan hozzátehetjük – a pszichológiai körülményekre, melyek létrehozták; az osztályharcban betöltött szerepére, taktikájára és szervezetére, programjára, ideológiájára, s nem utolsósorban szociális bázisára.

A fasizmus jelentkezésének magyarországi sajátosságai nem tehetik kétségessé, hogy az hazánkban is a finánctőke és a nagybirtok reakciós diktatúrájának eszköze, melynek fő funkciója – hogy Molnár Erik gondolatát idézzem – a finánctőke és a nagybirtok – mint társadalmi osztály s nem mint egyének – reprodukciójának biztosítása. De ha ez is a lényege, ez még nem jelenti, hogy ennek megállapításával akárcsak megközelítőleg kimerítettük volna a fasizmus elemzését. A fasizmus nem anyag, tárgy, melynek elégséges tulajdonságait kikutatni, hanem társadalmi jelenség, folyamat, egy történeti szituáció eredménye. Ebben a történeti szituációban gyökerezik, nem lehet ettől elválasztani. Ezt a történeti szituációt viszont nem korlátozhatjuk a lényegre – ha azt ki is emeljük –, hanem valamennyi fontos társadalmi folyamat összességét kell figyelembe venni. Nem kétséges, gyökeresen új történeti szituáció szülötte a fasizmus. Az Októberi Forradalom, a kapitalizmusnak mint egyetlen társadalmi rendnek a megszűnése, Magyarországon a proletárforradalom s annak leverése egyaránt az osztályharc hallatlan elmélyülésével jellemzik ezt az időszakot. Ilyen körülmények között az ellenforradalom nem lehetett egyszerűen reakció – szükségszerűen új eszközeit kellett megtalálnia a reakciónak.

Gyökeresen új gazdasági körülmények szülötte Magyarországon a fasizmus. Egyrészt a szocialista termelési módra való áttérés kísérlete után a restaurált kapitalizmus soha nem tapasztalt problémákkal találta magát szemben. Addig csak cik-

likus gazdasági válságok, most állandó tömeg-munkanélküliség (1919 őszén a magyar munkásosztálynak több mint fele nem dolgozott), infláció és valutaprobléma, tehát az egész gazdasági élet teljes ingatagsága, mely kis részben új gazdagokat is, nagyobb mértékben új szegényeket produkál. A társadalom, az osztályok kialakult és bizonyos mértékig stabil szerkezetében most erős mozgás mutatkozik.

A háború számos új jelenséget produkál; az izgatottság, az erőszak légkörét, mely nélkül az uralkodó osztályok sohasem lettek volna képesek a fasizmus módszereit alkalmazni.

A magyarországi kapitalizmus válsága (a levert proletárforradalom ellenére) termelte ki nálunk is a fasizmust. De nem lehet a magyarországi fasizmust sem tisztán és egyszerűen kapitalista reakciónak felfogni. Ez kifejezi ugyan az igazságot, rámutat az ellenforradalom alapvető osztályjellegére, de mégsem elegendő. Tudniillik nem mutat rá arra, hogy a fasizmus nemcsak és nem egyszerűen a finánctőke és a nagybirtok reakciója, hanem tartalmaz – ennek alárendelve – más elemeket is. Ha ezeket az elemeket figyelmen kívül hagyjuk, éppen az ellenforradalmi korszak kezdetének történeti bonyolultságától tekintünk el.

A fasizmusban nálunk is, másutt is, a döntő erő a nagyburzsoázia és a nagybirtok volt, de kialakulását, menetét – míg hatalma meg nem szilárdult – a kispolgárság is erősen befolyásolta.[2] Elsősorban a proletariátussal való leszámolást tartalmazza, de jelentkezik benne a katonai diktatúrára való törekvés (Horthy), a kis- és középburzsoázia egyes képviselőinek harca a régi osztályok politikai vezetői ellen (KNEP).

„Nem szabad . . . a fasizmus uralomra kerülését – mutat rá Dimitrov – olyan leegyszerűsítve és olyan simán elképzelni, hogy a finánctőke valamilyen bizottsága elhatározza, hogy egy meghatározott napon bevezeti a fasiszta diktatúrát. A valóságban a fasizmus rendszerint a régi burzsoá pártokkal vagy azoknak bizonyos részével folytatott kölcsönös, néha éles harcban kerül hatalomra."[3]

1919 ősze zavaros időszak volt az uralkodó osztályok számára. Nemcsak abból a szempontból, hogy a proletárdiktatúra leverése ellenére a kapitalizmus még rendkívül ingatag talajon állt Magyarországon, de abból a szempontból is, hogy az osztályok korábbi egyensúlya teljesen megbomlott, s azok a társadalmi osztályok, melyek aktívan vagy passzívan az ellenforradalom bázisát alkották, rendkívül heterogén elképzelésekkel léptek fel a megszilárduló ellenforradalom hatalmi berendezkedését illetően.

Maga az ellenforradalom szükségszerűen új rétegeket, új politikusokat mozgatott meg a nagybirtok és nagytőke érdekében. Erre részben szükségük volt az uralkodó osztályoknak, hogy leplezzék, kiknek az érdekét szolgálja az ellenforradalom. Ezért nem is nagyon szorgalmazták az 1918 előtt vezető szerepet játszó politikusok előtérbe kerülését. Másrészt a hatalmi apparátus ziláltsága mellett az ellenforradalmi akciók közvetlen vezetőinek lehetőségük nyílott, hogy új pozíciókat biztosítsanak maguknak. Az új politikus gárda körül mindenekelőtt ott volt az ellenforradalom szegedi vezérkara, az ellenforradalom legjelentősebb belföldi katonai támasza. A szegedi ellenforradalmi csoport zömmel az elszegényedett dzsentri-katonatiszti körökből verbuválta vezetőit. Horthy, Eckhardt, Gömbös, Prónay, Kozma, Mecsér, Marton, Zsilinszky a háború előtt politikailag jelentéktelen, zömmel legfeljebb a szolgabíróságig emelkedő képviselői rétegüknek, objektíve annak a rétegnek a képviselői, mely a dualizmus időszakában a nagybirtok és nagytőke kiszolgálója és ispánja volt, bár mindvégig élt benne bizonyos ellenzékiség a dualizmussal szemben, erősebb politikai befolyásra, nagyobb politikai hatalomra törekedve. Ugyancsak ezek a rétegek kerültek az ellenforradalmi szervezkedés középpontjába, hiszen korábbi helyzetük, történeti útjuk erre különösen alkalmassá tette őket, mivel egy militarista, szélsőségesen népellenes, a néptömegek terrorizálásában évtizedeken át közvetlen gyakorlatra szert tett rétegről volt szó. Amikor hozzákezdtek az ellenforradalom katonai

megszervezéséhez, hogy kegyetlenül megtorolják a proletárdiktatúrát, és visszaállítsák Magyarországon az osztályuralmat, alapvető célkitűzéseik megegyeztek a nagybirtok és nagytőke érdekeivel. Ilyen értelemben e dzsentri-katonatiszti réteg előtérbe nyomulása objektíve kifejezte az uralkodó osztályok vezető csoportjainak legfőbb érdekét, sőt alapvető osztályérdekeiket – az adott helyzetben – csakis a hadsereg vezetését kézben tartó tiszti csoportok révén tudták érvényre juttatni.

A kérdéssel kapcsolatban azonban, véleményünk szerint, a kutatás körének kiszélesítésével az alapvető osztályellentétek, a forradalom és ellenforradalom táborának vizsgálata mellett magának az ellenforradalom táborának *differenciált* vizsgálata, vagyis a magyar uralkodó osztályokon belüli rétegcsoportosulások kutatása is szükséges, ami a történeti kép teljesebb kibontakoztatásához hozzájárulhat. Nézetünk szerint ugyanis az a körülmény, hogy a katonai vezető körök alapvető osztályérdeke megegyezett a nagybirtok és nagytőke érdekeivel, és hogy ilyenformán fellépésük és szereplésük objektíve a nagybirtok és nagytőke alapvető érdekeit juttatta érvényre, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a dzsentri-katonatiszti-államhivatalnoki réteg, az uralkodó osztályoknak ez az „alsóbb csoportja" megelégedett volna *ekkor is* a nagybirtok és nagytőke egyszerű kiszolgálásával, mint ahogy akarva, nem akarva kénytelen volt ezzel megelégedni a háború előtti dualista Magyarországon. Nem! A monarchia felbomlása és a Tanácsköztársaság után, amikor a fölöttük álló és korábban a feltörekvés lehetőségét nagyjából eleve eltorlaszoló, az osztrák uralkodó osztályokkal való kapcsolatok által megsokszorozott erejű nagybirtokos és finánctőkés osztályok hatalma összeomlott, új – korábban reménytelen – lehetőségek csillantak meg e rétegek előtt. Az új helyzetben saját hatalmi törekvéseik valóra váltásának, nagyobb gazdasági és politikai szerepük megteremtésének lehetősége rajzolódott ki. Ezt a történeti helyzetet az uralkodó osztályok eme „alsóbb csoportja" – amely az ellenforradalmat támogató kulák és kispolgári elemeket nagy

mértékben befolyása alá tudta vonni, s ha nem is mint jelszavaik aktív támogatóját, de mint passzív hátterét, maga mögött tudhatta az ellenforradalom tömegerejét – ki akarta használni. Így tehát igaz, hogy az 1919 őszén előtérbe kerülő dzsentri-katonatiszti réteg a tőkés-nagybirtokos rendszert akarta visszaállítani, azonban – és ennek hangsúlyozása rendkívül fontos – nem úgy, ahogyan az a Tanácsköztársaság előtt fennállott. Vissza akarta állítani az osztályuralmat, de bizonyos mértékig új hatalmi csoportosulást kívántak teremteni ebben az osztályuralomban. Mindenekelőtt azáltal, hogy az osztályuralom hasznából nagyobb mértékben részesedjék, azaz: lehetővé váljék mind a politikai, mind a gazdasági életben a történelmi „középosztály" – melynek képviselőiként magukat hirdették – nagyobb térhódítása.

E célkitűzések világosan kifejezésre is jutottak a szegedi ellenforradalmi tábor jelszavaiban, vezető képviselőik által megfogalmazott programokban. A szegediek szélsőséges, kommunista- és szovjetellenes, agresszív soviniszta, fasiszta osztálytörekvéseiket egybekapcsolták valamiféle demagóg hangzatossággal meghirdetett „nemzeti újjászületési" programmal, „új éra" meghirdetésével. Ez nem egyszerűen népellenességük leplezésére szolgáló frázispufogtatás volt. Az ő szótárukban az „új éra" és az „újjászületés" korszaka nem utolsósorban azt jelentette, hogy az osztályuralmat visszaállítva, abban saját hatalmi törekvéseiket érvényesítsék, és ennek megfelelően az osztályuralom régi formáinak bizonyos elemeit új elemekkel váltsák fel. Programjuk lényegét két mozzanat képezte. Ezt Gömbös Gyula a következőképpen fogalmazta meg: „. . . két vezérgondolat fog vezetni. Az egyik a keresztény gondolat, amelyet röviden fajvédelemnek nevezünk, a másik pedig az agrárius gondolat."[4]

Ami a „keresztény gondolatot" illeti, ez a rendkívül „mérsékelt" megfogalmazása a szélsőséges, brutális antiszemitizmusnak, zsidóüldözésnek, pogromvitézségnek, mely ezekben az esztendőkben divat, sőt rendszer volt, egyben meghatáro-

zott politikai és gazdasági programot jelentett. Demagóg módon, a kizsákmányolt tömegek tőkellenességét kihasználva, a „keresztény gondolat" jegyében tulajdonképpen a jelentős részben zsidó tőkésekből álló nagytőke ellen léptek fel; bankellenes politikát, tőzsderendszabályokat stb.. hirdettek és követeltek. Ez a „tőkeellenesség" azonban nem a tőkés rendszer valamiféle „demokratikus megreformálásának" célkitűzését jelentette, csupán eszköz és ürügy volt a zsidó nagytőkések kezében levő gazdasági pozíciók megkaparintására, saját kezükbe vételére. Nem a tőkét, a tőkés kizsákmányolást hibáztatták, személyi harc volt ez csupán, valamiféle – későbbi kifejezést használva: – „őrségváltást" jelentett, amikor is az ipari és banktőke hatalmi „őrhelyein" az addig „poszton" levő zsidó nagytőkét a mohó, kiéhezett dzsentri, és a hozzákapcsolódó elemek váltanák fel. Ez volt a lényege a „keresztény gazdaságpolitika" követelésének.[5]

Az „agrár gondolat" – a program másik sarkpontja – sokrétűbb jelentésű. Az agrár gondolat ugyanis már a XIX. század végétől előtérbe került, mint a nagybirtok nagytőkeellenes harcának ideológiai vetülete. A nagybirtok egy része az agrár gondolat előtérbe állításával már több mint negyedszázada igyekezett bizonyos rétegeket a nagytőkével szemben vívott pozícióharcban a maga számára megnyerni. A dzsentrikatonatiszti csoportok most a nagybirtok és nagytőke ellentéteit is saját maguk javára óhajtották gyümölcsöztetni, ezért ők is fennen hirdették az ország érdekeit, mint a nagytőke visszaszorításának eszközét. Ez egyben a „keresztény-gondolat" folytatása volt, olyan értelemben is, hogy azt hangoztatták, a felülkerekedett finánctőkét – a zsidó tőkét – akarják visszaszorítani, alárendelni a mezőgazdasági – a „keresztény magyar" – érdekeknek. „Az ipari, kereskedelmi, és főleg a banktőke – írta Zsilinszky Endre, a csoportok egyik szellemi vezére – a közelmúltban útban volt, hogy maga alá gyűrje a magyar földet, és azt mindenestül függvényszerű viszonyba kénysze-

rítse. A jövőben fordítva: a magyar föld szekerébe kell befognunk a tőkét, minden tőkét."[6]

Az „agrár gondolat" értelmezésének másik fontos tényezője Gömbösénél, az agráriusoknál már bizonyos fokig a világháború előtti évtizedekben is jelentkezett szociális demagógia rendkívüli felfokozása volt, mely az addigi helyzetben bizonyos földreform helyesléséig ment el.

Ez a célkitűzés kétségtelenül azt a döntő politikai érdeket szolgálta, melyet akkor az uralkodó osztályok minden rétege egyaránt elsősorban tartott szem előtt: az osztályuralom megszilárdulását, a forradalmi helyzet felszámolását. Ehhez ugyanis elengedhetetlenül szükséges volt a parasztság földigényének legalább részbeni elismerése, és ezáltal – mint azt történeti irodalmunk hangsúlyozza – a Tanácsköztársaság hibájának kihasználásával a szegényparasztság leválasztása a munkásosztályról.[7] A várossal, a „bűnös várossal", a proletárforradalom korábbi bázisával a parasztság szembeállítása, oly módon, hogy a parasztságon belül a kulákbefolyást, a nacionalizmust erősítsék, hogy így egységesen a reakció tartalékaként sorakoztassák fel. E feltétlenül elsődleges cél mellett s ezzel együtt azonban Gömbösék azt is el akarták érni, hogy földosztó demagógiával maguk mellé állítsák a földreform alapján álló, és igen nagy politikai tömegerőt képviselő kisgazdapártot; maguk is jórészt ehhez a párthoz csatlakoztak, vagyis, meglovagolva a paraszti földéhséget és nagybirtok-ellenességet, a parasztság soraiból, a kulákságból tömegbázist szerezzenek maguknak. Tömegbázist a földreform talaján, egyrészt – és alapvetően – a forradalom erői ellen, ugyanakkor politikai támaszt az uralkodó osztályok hagyományos rétegei ellen is, amennyiben azok nem hajlandók akceptálni Gömbösék politikai törekvéseit.

Hangsúlyozni kell, hogy ez a dzsentri-katonatiszti csoport 1920–21-ben távolról sem akart túlmenni a nagybirtok által is elfogadott földreform keretein.[8] A földéhséget elsősorban a háború alatt szerzett birtokok vagy bérletek rovására akarták kielégíteni, ami nyilvánvalóan a nagytőke ellen irányult. Még

azt is csak esetleges formában vetik fel, hogy a 10 000 holdon felüli óriásbirtokokat igénybe vegyék."

E döntő politikai indítékok mellett a földreform-követelésnél azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy abban gazdasági pozíciók megerősítésének lehetőségét is látták. Nyíltan vallották ugyanis, hogy bizonyos mértékű földreformot nemcsak azért tartanak szükségesnek, mivel az – mint a fajvédők földprogramja leszögezi: – „... a földtelen földmunkások egy részét földhöz juttatja, a kisgazdatársadalom előtt megnyitja a vagyonosodás lehetőségét, és képesíti arra, hogy *kiegészítse és felfrissítse a leromlott középosztályt...*", hanem azért is, hogy „... *a kipusztulófélben levő keresztény középbirtokos osztályt földjén megerősítse.*" (Kiemelés tőlem – R. Gy.) Tönkrement, leolvadt birtokaik felfrissítése, kiegészítése vagy elúszott családi vagyonuk helyébe új vagyonok alapítása – a szociális demagógián túl ez volt ennek a programnak a lényege; alkalmas volt arra, hogy ezt a gazdaságilag igen gyenge réteget konszolidálja, és ezzel politikai törekvéseinek is biztosabb bázist teremtsen.

A szegedi program fentiekben kifejtett két döntő mozzanata, amely egységes, rendszerezett megfogalmazást sohasem nyert, be volt ágyazva a fasiszta ideológia széles láncolatába. E program a fasiszta jellegű ellenforradalmi rendszer szélsőjobboldalának totális fasizmus megvalósítására való célkitűzéseit tükrözi. Lényeges összetevői: a parlamenti rendszernek minden ellenőrzés alól kivont, katonai diktatúrával való felváltása, militarizmus, szélsőséges sovinizmus, antiszemitizmus a fajelmélet alapján, a demokratikus intézmények teljes tagadása, a munkásmozgalom terrorista üldözése, felszámolására való törekvés.

Az uralkodó osztályok dzsentri-katonatiszti csoportja, amely az ellenforradalom fő katonai ereje, a fehérterror közvetlen megvalósítója, a brutális tömeggyilkosságok és kegyetlenkedések véres kezű vezetője volt, nem elégedett meg egyszerűen azzal, hogy más számára, más megbízásából csak a „végre

hajtó" szerepét játssza. Történelmi múltjára, az ellenforradalomban játszott vezető szerepére és viszonylag széles társadalmi bázisára hivatkozva, jelentősebb hatalmi törekvésekkel lépett fel, szemben a nagybirtok és nagytőke egyes régi politikusainak azon törekvésével, mely e csoportot a dualizmusban betöltött szerepére akarta korlátozni. Ezek a rétegek a fasizmusban nemcsak a dolgozó tömegek elnyomásának hatályosabb formáit látták, hanem olyan rendszert, amely a végrehajtó hatalomnak különösen nagy jelentőséget és szerepet biztosít; melyben az államapparátusban betöltött pozíciók révén a kormányzás nagymértékben a dzsentriréteg kezébe kerülne, vagyis ez a dzsentri-katonatiszti csoport osztoznék a nagybirtokkal és nagytőkével a hatalom birtoklásában.

Felmerül a kérdés, hogy a dzsentri-katonatiszti-államhivatalnoki réteg mennyire tudta valóra váltani eme igényeit. E kérdés megválaszolásához mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, miben állt e csoport tényleges hatalma, ereje. Nyilvánvaló, hogy gazdasági ereje nem nyújthatott megfelelő támaszt politikai aspirációi megvalósításához; ezen rétegek társadalmi és politikai befolyása azonban mindig jóval nagyobb volt Magyarországon, mint ami gazdasági súlyukból következett.

Nem kétséges: e csoport tényleges hatalma elsősorban a fegyveres erőben rejlett, de emellett *viszonylag széles társadalmi bázisa* is segítségére volt, sőt sok tekintetben ez utóbbi mozdította elő, alapozta meg katonai hatalma kiépítését is.

Ezekhez a rétegekhez tartozott ugyanis mindenekelőtt a tisztikar, amelynek létszáma a háború idején hatalmasra duzzadt, feltöltődött a tartalékos tisztek nagy tömegeivel. E tisztek egy része közvetlenül a Nemzeti Hadseregben, különítményekben és más karhatalmi szerveknél tevékenykedett, s itt legfőbb támaszát alkotta a szegedi csoportnak. De ugyancsak Gömbösét támogatta a leszerelt fiatal tartalékos tisztek jelentős tömege, akik a korlátozott létszámú fegyveres erőknél nem találtak alkalmazást, s akik a háború alatt hozzászokva a gondtalan élethez, parancsolgatáshoz, bő pénzhez, nem tudtak be-

letörődni abba, hogy visszakerülve a polgári életbe, vagy sokan közülük az egyetem padjaiba, most ott mint névtelen senkiknek dolgozniok kell a megélhetésért. Nem is beszélve arról, hogy nagy számban – a gazdasági problémák folytán nem is tudtak visszakerülni a polgári életbe – állástalanok voltak, s így Gömbösék jelszavai könnyen visszhangra találtak soraikban.

A fasizmus társadalmi bázisának másik döntő tényezője a hivatalnoki kar, a közigazgatáshoz, rendőrséghez, bírósághoz benyomott dzsentri volt; ezek az új helyzetben lehetőséget láttak jobb állások elnyerésére, anyagi helyzetüknek – amelyet a kibontakozó infláció különösen lerontott – megjavítására. Ezeknek tábora kiegészült az országtól elcsatolt területek magyar tisztviselői karának és egyéb úri rétegeinek igen rossz anyagi körülmények közé jutott tízezreivel, akik nagyrészt Budapestre özönlöttek, s itt mindenfajta szociális, sovinisztairredenta demagógiának leszélsőségesebb támaszát képezték. Ezek a rétegek alkották a gerincét, képezték tömegeit a fasiszta jellegű, katonai vezetésű szervezeteknek, a MOVE-nak, ÉME-nek stb. Mindez kiegészült a lumpenproletariátus felduzzadt rétegével – lényegében az elbocsátott tiszteket, a polgári és birtokos osztályok állástalan s régi egzisztenciáját elvesztett rétegét az adott helyzetben bizonyos fokig szintén a lumpenproletárok rétegéhez sorolhatjuk –, amely „... a régi társadalom legalsó rétegeinek ... passzív rothadása", és mindig „... hajlandó arra, hogy a reakciós üzelmek zsoldjába szegődjék ..."[10] A nagytőkeellenes demagógia ezeknél megértő támogatásra talál, nem azért, mintha valóban szembeszállnának a nagytőkés renddel, hanem azért, mert a nagytőkés rend nem juttat nekik eleget, s a régi rend korrekcióját akarják olyan értelemben, hogy az elosztásból több jusson nekik.

Mi adta meg azonban a vezető dzsentricsoportnak az addigiakon túlmenő társadalmi befolyását? Véleményünk szerint viszonylag jelentős hatása a kispolgárságra, az a tény, hogy mintegy összekötő kapcsot jelentettek a felső rétegek és a kis-

polgárság között, s rajtuk keresztül lehetett a kispolgárságot az ellenforradalom táborához felsorakoztatni. Számos olyan mozzanat volt, amely ezt a dzsentricsoportot látszólag összekötötte a kispolgársággal. Mindenekelőtt – ha ellentmondásos módon is – a legfrissebb élmény: a háború. 1918-ban a háborús élmény az uralkodó osztályok ellen fordította a dolgozók többségét. Az ellenforradalmi demagógiának azonban sikerült a háborús élményeket is bizonyos fokig visszájukra fordítani. A parasztság mellett kétségkívül a kispolgárság, az ún. középrétegek vettek leginkább részt a háborúban, s a visszatérő katonák között az uralkodó osztályok könnyen éltek a frontharcosság demagógiájával. A lövészárok-szenvedés s ugyanakkor a lövészárok-romantika, amely elfeledtette az osztálykülönbségeket, s a dzsentri hivatásos katonatisztet, a behívott kispolgárt – aki sok esetben szintén tiszti rangig vitte – s a lumpenproletárt egyaránt frontharcossá tette, mint frontharcost a fasizmus táborában sorakoztatta fel. Ez a háborúból visszatért kispolgári réteg egyik legjelentősebb bázisa a fasizmusnak. Hozzászokott a parancsuralmi formákhoz, a háború beleplántálta az erőszak bűvöletét és az erőszak mindenhatóságának elismerését. Hazatért a háborúból, s mi vár rá? Állásnélküliség, nyomor. 1918-ban balra megy, de a proletárdiktatúra nehézségei visszariasztják. Új utakat keres. Régi helyzetébe, melyből a háború kimozdította, nem tud visszatérni. A burzsoázia ellenforradalmának keretén belül a kispolgárság azt hiszi, hogy a proletariátus forradalmával szemben most *a saját forradalmát* viszi végbe. A fasiszta mozgalom kispolgári mozgalomként keletkezett mindenütt, de egybevegyült a nagytőke érdekeivel, s végső kicsengését, objektív értelmét éppen a nagytőke érdekei adják meg.[11]

Hiszen a fasizmus erejét éppen abból merítette, hogy a nagyburzsoázia ellenforradalmába beleolvadt a kispolgárság félelme a proletárforradalomtól. Ide sorakoznak, akik veszélyeztetve vannak, vagy veszélyeztetve érzik magukat a szocializmus győzelmétől. Az antiszocializmus egységes táborba

sodorja a kispolgárságot, a dzsentri-katonatiszti rétegeket a nagytőkével és nagybirtokkal. Sajátos módon a másik tényező, mely az egység létrejötténél bábáskodik, a nacionalizmus. Sajátos módon azért, mert ma már közismert a történelem tanulmányozói előtt, hogy 1919-ben az internacionalizmust hirdető proletariátus harcolt ténylegesen a nemzeti érdekekért, s a nacionalista frázisokat bőven pufogtató uralkodó osztályok elárulták azokat. De 1919-ben a hamis tudat mindezt feledtetni tudta. A proletariátus ideológiája, szembeszállva a burzsoá ideológia megcsontosodott nacionalista frázisaival, látszólag tagadta a hazát, s a kispolgári nacionalizmus a magát a haza fogalmával azonosító s azt most különös erővel hangoztató uralkodó osztályok mellé állt. Felsorakozik az uralkodó osztályok egységes nemzetfogalma mellé, hiszen a szocialista osztályfogalmak nem tudnak számára oly fényes jövőt meglobogtatni. A kispolgárság túlságosan szétágazó, túl gyenge ahhoz, hogy mint osztály harcoljon, így mindig hajlik arra, hogy a transcendens „nemzet" nevében tagadja az osztályokat. Sőt, mivel az ő szemében az osztályok nem léteznek, csupán a szocialista ideológia ad nekik önálló életet és tudatot, újabb oka van arra, hogy gyűlölséggel forduljon szembe a szocializmussal.

Az állam szerepének kiemelése, sőt mindenek fölé emelése a fasizmus eszmeáramlatainak sokat hangoztatott összetevője, szintén alkalmas a kispolgárság megnyerésére.[12] Az állam legyen a döntő faktor a társadalom életében. Az államnak osztályfelettivé kell lennie, s az osztályharc megszűnik (volt-e egyáltalán?), mivel az új állam biztosítja a termelők együttműködését s a jobb elosztást. Mindmegannyi csillogó jelszó. A burzsoázia, a régi liberalizmus jelszavai már alig hatnak, hiszen azok osztályértelmét már a dualista időszak leleplezte a kispolgárság tömegei előtt. Új állam kell – hirdetik –, mindenható állam, mely előtt mindenki egyenlő. Ebben az államban a kis alkalmazott egyenlővé válik a bankárral, a nagytőkéssel; a katonatiszt és az ügyvéd ugyanazt a fokot foglalja el

a társadalmi ranglétrán, mint a milliomosok, s a falusi kisiparos azonos színvonalon áll a falu abszolút urával, a nagybirtokossal; az állami tisztviselők több mint százezres tömege – mely elől az infláció, a nemzetiségek feletti uralom elvesztése kihúzta a biztos anyagi alapot, az uralkodó osztályokhoz tartozás gazdasági bázisát – szintén új rendet akar. A magyar államtisztviselői kar a német kultúra emlőin terebélyesedő magyar iskolahálózatban mindig egyoldalú életismeretre tett szert. Retorikus műveltsége, a szavak – sőt frázisok s elsősorban nacionalista frázisok – iránti erős érzéke felületes történelmi ismeretekre – történelem: csak dátumok és uralkodók – és nem mélyebb – formális grammatikán alapuló – irodalmi ismeretekre alapozott. Kritikai érzéke minimális, életismerete nem reális; a tényleges társadalmi világ megértése iránti képtelenség jellemezte, s ezt mindig átfűtötte a dzsentri, úri romantika. Megvetette a „buta" parasztot, gyűlölte a „durva" proletariátust – idegen testként fogta fel az általa elképzelt nemzet életében. Borravalóit ugyan elfogadta, de lenézte a nagytőkét – különösen, ha zsidó volt. E két anyagias osztállyal szemben, mely az elanyagiasodott világot tükrözte előtte, szembehelyezte képzelt idealizmusát, hősi romantikáját, egy absztrakt világ kialakítását, természetesen saját vezető szerepével.

Ebben a gondolatvilágban a nemzet mindenek felett állt, s az egyeseket összefogó és egyéni érdekek felett álló állam – állítólag – az egységes nemzet érdekeit fejezte ki. Nemzeti harc kell tehát osztályharc helyett, s erre alkalmat nyújtott Trianon.[13]

Ezzel eljutunk a nacionalizmus kérdéséhez mint a magyarországi fasizmus társadalmi bázisa kiépítésének egyik legdöntőbb mozzanatához.

Ha Olaszországra vonatkozóan a marxista történészek megállapítják, hogy a fasizmus sohasem volt és sohasem lett volna semmi a nacionalizmus nélkül, s csak azzal lehetett úrrá,[14] úgy még inkább vonatkozik ez Magyarországra. Egy országban, amely területének kétharmadát elvesztette – még ha zöm-

mel nem magyarlakta területek voltak is –, s amely súlyos gazdasági problémákkal küzdött, s az uralkodó osztályok sajtója ezeket kizárólag éppen a területváltozásokkal magyarázta, nem volt nehéz a sovinizmust felszítani, s a nemzeti sérelmekből fakadó tömegindulatokat éppen a rendszer megerősítésére felhasználni. A revizionista propaganda – amely kiegészült a fasiszta fajelmélettel rokon vonásokat tartalmazó magyar szupremácia és a Duna-völgyi vezető szerep gondolatával – volt az a vezető eszme, mely ismét elsősorban a kispolgárságot – a háború utáni különlegesen nyomorúságos gazdasági helyzetet formálisan éppen e vezető szerep elvesztésére is visszalehetett vezetni – s a volt nemzetiségi területekről Budapestre áramlott állami tisztviselőket – akik korábban a nemzetiségi elnyomás kiváló szakértői voltak, s most tajtékozva vágytak vissza a paradicsomba – a fasizmus szolgálatába tudta állítani. A trianoni békeszerződés igazságtalanságai az agresszív magyar imperializmus felújításának eszközeivé válnak; sőt a korábbinál sokkal alkalmasabb eszközeivé, mivel a nemzeti elkeseredés révén sokkal inkább képes a magyar imperializmus az értelmiség és a kispolgárok, de a munkások és parasztok egy részét is az uralkodó osztályok belső és külső célkitűzései számára megnyerni.

De a nacionalista demagógiát a magyar uralkodó osztályok ügyesen kötötték egybe a szociális kérdésekkel, s az ellenforradalomban a kispolgárság számára nemcsak nemzeti, de szociális jelszavakat is hangoztattak.

A dualizmus idején lesüllyedt dzsentri, s a nagytőkével (zsidó nagytőkével) egyenlőtlen küzdelmet folytató kispolgár, az infláció következtében életfeltételeiben megrendült állami tisztviselői kar úgy harcol a kommunizmus, a szocializmus ellen, hogy egyben a romantikus antikapitalizmus gondolatát eleveníti fel. De ez az ideológiai változás, amely a XIX. századi kispolgári antikapitalizmust a XX. századitól megkülönbözteti – mivel most már a szocializmussal mint a kapitalizmuson túlmenő tendenciával kapcsolatban is állást kell fog-

lalnia –, nálunk is jelentkezik. A kapitalizmus kritikáját ugyan hangoztatják, de az erőt, amely kivezet belőle, most magában a nagykapitalizmusban keresik. A kapitalizmus kritikája a kapitalizmusnak a dualizmus időszakában érvényesülő formája kritikájává szűkül. Megkülönbözteti a kapitalizmus „jó oldalát" a „rossz oldalától", s a „rossz oldalakat" mint a kapitalizmus eltűnő, véletlen mozzanatait mutatja be. S itt a kispolgárság antikapitalizmusa egybefonódik az imperialista burzsoázia tudatos félrevezető demagógiájával is.

A kispolgárság romantikus antikapitalizmusa a XIX. században még szemben állt a nagytőke ideológiájával. Az Októberi Forradalom után a nagytőke is szembeszáll a liberalizmussal, oly módon erősíti a kapitalizmust, hogy maga is kritizálja annak rossz oldalát, ezek kiküszöbölését hirdetve, új rend közeledését ígéri. Ily módon a kapitalizmus kispolgári kritikája érintkezébe kerül az imperializmus fasiszta tendenciáival, és „a romantikus antikapitalizmus az imperializmus ideológiájává változik át".[15]

Ezzel a fordulattal szoros kapcsolatban, a szocializmus elleni védekezést most összekapcsolják ezzel az új állásfoglalással a kapitalizmus kérdéseiben is. A szocializmus most úgy jelenik meg, mint ama kultúraellenes, az ember egyéniségét veszélyeztető tendenciának a folytatása, amely ellen mint a kapitalizmus rossz tulajdonságai ellen küzdenek. Így kerül szembe ebben az új ideológiában a zsidó liberalizmus s az abból keletkező szocializmus az új, állítólag szabályozott keresztény kapitalizmussal. Ez a hamis ideológia elveti a szocializmus kérdésfelvetését: a tőke elleni harcot. Eszerint nem magában a tőkében van a hiba; a probléma az, kinek a kezében van a tőke, és minő alapelvek irányítják, vezetik vagy ellenőrzik. Ha az ő kezeikben lenne, egészen új helyzet állna elő. A Feder[16]-féle megkülönböztetést, a harácsoló és teremtő tőke (raffendes és schaffendes Kapital) fogalmát megtalálhatjuk nálunk is a zsidó és a keresztény tőke ilyen jellegű szembeállí-

tásában, ami az 1919 utáni időszak fasiszta ideológiájának egyik legfontosabb elemét képezte.

Milyen társadalmi erőt jelentett a kispolgárság, mennyiben volt képes az ellenforradalom tömegbázisának objektív szerepét betölteni? Elég egy pillantást vetni a 20-as évek magyarországi osztálystruktúrájára, hogy meggyőződjünk arról, hogy a viszonylag elmaradott magyar gazdasági struktúra tömegméretekben őrizte meg a kispolgári egzisztenciákat, sőt ha a parasztság zömét – a szegényparasztság felső kategóriáit és a középparasztokat – is a kispolgárság kategóriájába soroljuk, úgy arra a következtetésre kell jutnunk, hogy éppen a kispolgárság tette ki a magyar társadalom számbeli többségét. Jelen vizsgálatunkban azonban, midőn az ellenforradalom, a magyarországi fasizmus tömegbázisát kutatjuk, úgy gondoljuk, hogy a parasztságot nagyrészt figyelmen kívül hagyhatjuk. Igaz ugyan, hogy a Tanácsköztársaság által a földkérdésben elkövetett hibák következtében a parasztság nagy része áldozatává vált az ellenforradalom földreform-demagógiájának. Az is kétségtelen, hogy az ellenforradalom hatalomra jutásában – amennyiben a kérdés belső okait elemezzük – fontos szerepet tulajdoníthatunk a parasztság nagy része közömbös magatartásának a Tanácsköztársaság bukásával szemben; egy nem jelentéktelen kisebbségnek – a gazdagparasztság, illetve a gazdagparasztság fiainak – pedig igen tevőleges szerepe volt az ellenforradalomban. A kulákbandák mind a helyi ellenforradalomban, mind a tiszti különítmények tartalékaiként a központi katonai akciókban fontos szerepet töltöttek be, de ezen keresztül csupán a katonai vezetők objektív szekértolói voltak.

A gazdagparaszti – bár éppen ebben az időben egyre inkább nagybirtokos irányzatot is megtestesítő – kisgazdapárt tevőleges részese volt az ellenforradalmi rend megszilárdításának, de nem tekinthető a fasizmus képviselőjének.

Egyébként is, anélkül hogy a falu politikai szerepét, a parasztság politikai állásfoglalásának hatását kétségbe vonnánk, szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy – bár kezdetben az el-

lenforradalmat igyekeztek a falu–város ellentétének feltüntetni, kihasználva, hogy a falun hamarabb tudtak bázisra lelni, mint a proletár Budapesten – az ellenforradalom mindaddig agyaglábakon állt, míg a városokban, s különösképpen a gazdasági és politikai élet központjában, Budapesten nem sikerült tömegtámogatásra találnia. Ha a proletárdiktatúra szíve és döntő ereje a budapesti proletariátus volt, úgy az ellenforradalomnak is – a külföldi katonai intervenció, a falu reakciós vagy megtévesztett elemeinek felhasználása mellett – Budapesten is meg kellett találnia azt a tömegerőt, melyet ha kell, a budapesti proletariátussal szemben is felhasználhat, mellyel a budapesti utca urává válhat, s uralmát – formailag – a tömegek mozgalmával is alátámaszthatja.

De vajon az a Budapest, mely a magyarországi munkásmozgalom bölcsője és fellegvára, a Magyar Tanácsköztársaság éltető ereje volt, a „bűnös" Budapest válhatott-e a fasizmus támaszává? Egészében természetesen soha, Budapest mindenekelőtt proletárváros volt, s a munkásosztály öntudatos része – mely a századfordulótól a Tanácsköztársaságig a munkásmozgalom kemény iskoláját járta meg – elutasította magától a fasizmust s ennek demagógiáját. Budapest azonban nemcsak a proletariátus vezető magvát összpontosította, Budapest a kispolgárság városa is volt. Elég egy pillantást vetni a főváros társadalmi tagozódására, hogy meggyőződjünk, milyen jelentős kispolgári, tisztviselő stb. tömegek éltek itt, akik számban megközelítették a proletariátus létszámát.

1920-ban 489 546 kereső volt Budapesten. Ezek a következőképpen oszlottak meg. (Lásd a 312. oldalon közölt táblát).

Már ez a táblázat is utal arra, hogy bármily jelentős volt az ipar szerepe a fővárosban, még így sem foglalkoztatta a lakosság 40%-át. Ha azonban most az egyes foglalkozási ágaktól eltekintve, éppen az osztályerő-viszonyok szempontjából próbáljuk szembeállítani a proletár lakosságot a kispolgári egzisztenciákkal, úgy még világosabban látjuk, milyen jelentős a kispolgárság súlya éppen a fővárosban.

Őstermelés	5 202
Bányászat	713
Ipar	187 864
Kereskedelem és hitel	82 859
Közlekedés	31 824
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	63 357
Véderő	16 846
Napszámos	5 502
Nyugdíjas, tőkepénzes	24 616
Házi cseléd	52 175
Egyéb	18 588
	489 546

Az őstermelés 5202 keresőjéből 2294 cseléd és munkás, a többi önálló stb., tehát részben az uralkodó osztályhoz tartozik, részben kispolgári egzisztencia. Az iparban 40 732 önállóval szemben ugyan 147 132 segédszemélyzet volt, de ebből 16 351 tisztviselő. A kereskedelem és a hitel kategóriájában foglalkoztatott 82 859 ember közül ugyan 25 089 volt csak önálló, de mintegy 31 701 tisztviselőt is ide soroltak, tehát kerek 56 000 kispolgár és tisztviselő állt szemben 26 000 kereskedelmi alkalmazottal. A közlekedés 31 824 dolgozójából mintegy 11 000 tisztviselő és 2000 önálló. A nyugdíjas, tőkepénzes 24 616, a véderő 16 846 (valójában 20–21-ben jóval több katona volt Budapesten) és a közszolgálat, szabadfoglalkozás 63 357 főnyi létszámát kis részben az uralkodó osztály, nagyrészt éppen a kispolgárság kategóriájánál vehetjük figyelembe. Talán a külön megnevezésű napszámos kategóriát, a maga 8000-es létszámával ugyan a proletariátushoz sorolhatjuk, de az egyéb és ismeretlen kategóriát már nem tekinthetjük egyértelműen a proletariátus közé sorolhatónak. Marad még a házicselédek több mint félszázezres tömege, amely ugyan osztályhelyzetük szempontjából egyértelműen a proletariátushoz tartozik, mégis úgy véljük, eltekintenénk az osztályharc konkrét valóságától és politikai öntudatuk színvona-

lától, ha a 20-as évek osztályharca szempontjából a proletariátus oldalán álló aktív tényezőnek tekintenénk őket.

Próbáljuk meg tehát számszerűen felmérni, milyen kispolgári bázis volt ebben az időszakban Budapesten.[17]

Őstermelés	2 200[18]
Ipar és bányászat	51 000
Kereskedelem és hitel	50 000
Közlekedés	12 000
Nyugdíjas	22 000
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	57 000[19]
Véderő	15 000
Egyéb, ismeretlen	6 000[20]
	215 200 [21]

Természetesen ez a számítás csupán durva becslést jelent. Nem kétséges ugyanis, hogy a közlekedés esetében növelni lehetne a kispolgári kategóriákat a segédszemélyzet egy részével; a közszolgálat és szabadfoglalkozás az államapparátus mellett magában foglalja a pedagógusokat és a szabad értelmiség olyan részét is, mely kimondottan haladó és radikális beállítottságánál fogva szemben állt az ellenforradalommal. A nyugdíjas-tőkepénzes csoport egy részét talán inkább az uralkodó osztályhoz sorolhatnánk, figyelembe vehetjük viszont, hogy a menekült tisztviselők száma a népszámlálás után tovább növekedett.

Egészében tehát mindenképpen számolhatunk 200 000 kispolgári egzisztenciával a proletariátussal szemben.

A proletariátus létszáma a következőképpen alakult:

Őstermelés	2 700
Ipar	131 000
Kereskedelem és hitel	26 000
Közlekedés	19 000
Napszámos	5 500
Egyéb	12 000
	196 200

A proletariátus létszáma tehát kisebb volt Budapesten,[22] mint a kispolgárságé, s ha az 50 000 főnyi házi cselédet is a proletariátushoz soroljuk, akkor lehet a proletariátus, illetve a kispolgárságot és a burzsoáziát azonos létszámúnak tekinteni. Úgy véljük, az adatok világosan bizonyítják, milyen jelentős erőt képviselt a kispolgárság a fővárosban. Igaz ugyan, hogy a kispolgárságnál hiányzott a proletariátus szervezettsége, kevésbé volt egységes az osztálytudata, mely általában számbeli arányán túl megsokszorozta a munkásosztály erejét. De a Tanácsköztársaság leverése után a megvert, szervezetileg gyenge s elszigetelt munkásosztály ezeket az előnyöket nem érvényesíthette, annál kevésbé, mivel a hadsereg, a különítmények s egy sor más fasiszta szervezetben a kispolgárság egyes rétegei nyertek egységes szervezeti kereteket az ellenforradalom éveiben.

Felmerül a kérdés: vajon a városi kispolgárságot, a tisztviselői, értelmiségi réteget tekinthetjük-e egészében a fasizmus tömegbázisának? Természetesen – mint minden ilyen sommás ítélet esetében – finomítás szükségessége fennáll. Nem kétséges, hogy az értelmiség nem jelentéktelen része, elsősorban a szabadfoglalkozású értelmiség, a tanítók, tanárok egy része haladó szellemű volt. Nem kétséges az sem, hogy például a zsidó kispolgárság, tisztviselők jó része, ha nem is az ellenforradalmi rendszerrel, de annak szélsőséges, antiszemita jelszavakat hangoztató fasiszta áramlatával szemben állott. Ez azonban, úgy véljük, nem mond ellent annak, hogy 1919 után a kispolgárság döntő többsége szembefordult a proletariátussal, s részben aktívan, nagy egészében passzívan az ellenforradalom szociális támaszává lett, objektíve segítve annak megszilárdulását. Nem tudjuk magunkévá tenni azt a felfogást, mely szerint az ellenforradalomnak a nagytőke s a földbirtok mellett csupán néhány száz ellenforradalmi érzelmű kulák, kispolgár s értelmiségi képezte támaszát.[23] Ezen felfogás szerint a rendszer csak igen kis mértékben számíthatott a városi kispolgári tömegekre,[24] a kispolgárság mint ingatag réteg általá-

ban nem alkothatta a rendszer tömegbázisát, így szükségszerűen ez a tömegbázis csak a középrétegek egy – nem jelentéktelen – csoportjára, a tisztviselőkre korlátozódott. De még a köztisztviselők is csupán a Bethlen-féle konszolidációval válnak – midőn anyagi helyzetük rendezést nyer – a rendszer támaszává. Aligha tehetjük azonban ezt a felfogást a magunkévá. Nem kétséges ugyan, hogy a proletárdiktatúra bukását a külföldi intervenció katonai túlereje döntötte el, de már a Tanácsköztársaság bukását megelőzően az ellenforradalmi megmozdulások gyarapodása jelezte, hogy a kispolgárság jelentős tömegei a forradalom táborából az ellenforradalom táborába mentek át.

1919 őszétől a magyarországi politikai helyzetet éppen az jellemzi, hogy a proletariátus megverve, defenzívában van, a legálisan fennmaradt szociáldemokrata párt nem képes, nem akar politikai mozgalmat, s a pesti utca, mely a 90-es évek második felétől a szocialista mozgalom kiterebélyesedésének székhelye, ahol 1919-ig a proletariátus volt az úr, most a kispolgárság mozgalmának, a tiszti bandák, különítmények, fasiszta szervezetek botrányainak, verekedéseinek, megfélemlítési akcióinak színhelyévé válik. A kispolgárság követelései, megmozdulásai természetesen változatos formákat öltöttek, egy azonban nem kétséges: valamennyi áramlat, a keresztényszocialistáktól az ÉME és a MOVE-ig az ellenforradalmi rendszer bázisát képezte. Megmozdulásaik, bármilyen ellentét is jelentkezett, nem gyengítették, hanem erősítették a rendszert, annál is inkább, mivel egyre inkább bebizonyosodott, hogy ezekben a megmozdulásokban a szélsőséges fasiszta áramlatot jelentő ÉME és MOVE az úr.

Széles kispolgári tömegek, amelyek elégedetlenek voltak saját helyzetükkel, a nagytőke és nagybirtok számukra is nyomasztó uralmával, éppen a fasiszta reformdemagógiától felcsigázva várták helyzetük javulását, s nyújtottak támaszt minden reakciós törekvésnek, s ha nem is kerültek szervezetileg kapcsolatba a fasiszta szervezetekkel, objektíve nemcsak álta-

lában az ellenforradalom, hanem annak szélsőséges szárnya, a totális fasizmus képviselői is támaszkodhattak rájuk.[25]

Hozott-e ténylegesen újat az ellenforradalom tömegbázisának kiépítésében a konszolidáció? Bizonyos változásokat ténylegesen hozott. Erre az időre eldőlt, milyen formában konszolidálódott a nagybirtokos-nagytőkés rend Magyarországon, eldőlt, hogy a konszolidáció a totális fasiszta diktatúra erőinek háttérbe szorulásával megy végbe, s hogy az uralkodó osztályok Magyarországon hagyományaiknak, helyzetüknek jobban megfelelő rendszert valósítanak meg.

Ebben a rendszerben a magyar uralkodó osztályok restaurált és ingatag talajra épült hatalmuk biztosítására nem nélkülözhették a brutális terror fasiszta eszközeit, a kommunista párt törvényen kívül helyezését és minden eszközzel való üldözését, a rendőri, katonai és közigazgatási önkényt, a demokratikus szabadságjogok nagyfokú korlátozását. Berendezkedésük ezen fasiszta elemeit azonban, a belső és külső körülmények kényszerítő hatására kialakult politikai uralmi formáik és rutinjuk hagyományaitól befolyásolva, kiegészítették a dualizmus kori konzervatív uralmi rendszerük elemeivel, mindenekelőtt a többpártrendszeres és parlamentáris forma fenntartásával. Mennyiben jelent újat a konszolidáció az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisa szempontjából? A konszolidáció állította volna a tisztviselőréteget az ellenforradalmi rendszer mellé? Azt hiszem, nyugodtan elvethetjük ezt a gondolatot. A tisztviselőréteg a 20-as évek elején legfeljebb abban a kérdésben ingadozott, hogy az ellenforradalmi rendszer melyik irányzatát támogassa, és nem kétséges, hogy a totális fasizmus irányzata komoly támaszra talált bennük. Midőn a konszolidációval ez az irányzat a háttérbe szorul, a tisztviselőréteg is egységesebben sorakozik a kormányzat mögé, ez azonban sem az ellenforradalmi rendszer, sem a fasizmus társadalmi bázisa szempontjából nem jelent újat, hiszen ezek a rétegek korábban is e tábor támaszát képezték. Még a szanálási válság ellenére sem beszélhetünk arról, hogy a városi kis-

polgárság egyéb köreiben szűkült volna az ellenforradalom támasza. Sőt, bizonyos értelemben a konszolidáció, a kialakult rendszer bizonyos fokú hibriditása, a fasizmus elemeinek és a konzervatív burzsoá törvényességnek bizonyos fokú keveredése a rendszer számára alkalmas volt a kispolgári tömegbázis fenntartására, sőt viszonylagos kiszélesítésére is. A Horthy-rendszer tehát a kis- és középrétegek jelentős részét fasiszta jelszavaival, államberendezésének fasiszta vonásaival kötötte a rendszerhez, s tette ezeket a rétegeket szilárd társadalmi bázisává – gondolunk itt elsősorban a tisztikarra, az állami tisztviselők széles és Magyarországon különösen nagyszámú rétegeire, de bizton ide sorolhatjuk a városi kispolgárság más rétegeit (kisiparosok stb.), akik legfeljebb a Wolf-párt köré tömörülve erősítették a Horthy-rendszert. Sajátos a konszolidációban az, hogy formális liberális engedményeivel a kispolgárság másik részét (zsidó kiskereskedők s értelmiség) is a rendszer keretei közé tudja iktatni mint a rendszert nem veszélyeztető, annak lojális és rendkívül mérsékelt baloldali ellenzékét.

E kettősségnek volt még egy rendkívül fontos hatása, amely rányomta bélyegét nemcsak az ellenforradalmi rendszer első éveire, hanem a 25 esztendő történetére is. A fasizmus – bár objektíve az uralkodó osztály érdekeit fejezi ki – demagóg jelszavával minden országban széles – elsősorban kispolgári – tömegeket állít maga mellé. A hatalomra jutás után szükségszerűen kiéleződik az ellentmondás a tömegbázis és az uralkodó osztályok célkitűzése között. Olaszországban a kispolgárság nem jelentéktelen része, kiábrándulva a fasizmusból, ezt az ellentmondást úgy vezeti le, hogy szembefordul a fasizmussal, balra megy, és az antifasizmus megerősödését segíti elő. Az ellentmondás a tömegbázis és az uralkodó osztályok célkitűzései között nálunk is jelentkezik, de éppen az államstruktúra kettőssége folytán a Horthy-rendszerrel elégedetlen kispolgárság jelentős része nem ismeri fel, hogy a fasizmus nem az ő érdekeit védi, hanem azt hiszi, hogy a baj abból származa-

zik, hogy az állam nem teljesen fasiszta, még érvényesül bizonyos liberális burzsoá befolyás. Nem válik tehát antifasisztává, nem balra megy, hanem jobbra, hiszen mehet jobbra. Nem a fasizmusellenességben keresi helyzetének javulását, hanem továbbra is a fasizmusban, sőt a totális fasizmusban. Így a városi kispolgárság zöme nemcsak az 1919-es ellenforradalom és kurzus szociális hátvédjeként szolgált, hanem az ellenforradalmi rendszer egészének, s ezen belül minden olyan kísérletnek is, mely a totális fasizmus irányába mutatott, jöjjön az Horthytól vagy Gömböstől, Imrédytől vagy Szálasitól.

(1962)

A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A gazdasági fejlődés háború előtti viszonylagos dinamizmusának megtörése természetesen a magyar társadalom mozgástendenciáira is rányomta bélyegét a két világháború között. A polgári rendszer nagy válságperiódusa különösen súlyos teherpróba elé állította azokat az országokat, melyeknek társadalmi ellentmondásait nemcsak a modern társadalom jellegzetes betegségei, de a modern társadalom kialakulásának gyengesége, a feudális társadalmi hierarchia maradványai is elmélyítették. Magyarországon 1919 után olyan körülmények között került sor a tőkés társadalom restaurálására, mikor még nem fejeződtek be, illetve befejezetlenül zárultak le a tőkésipari társadalommá válás alapfolyamatai. Ezen az sem változtat, hogy az új államterület keretei között – a korábbi regionális sajátosságok folytán – valamelyest fejlettebb és iparosodottabb társadalmi struktúra volt jellemző. Annál is kevésbé, mivel a két világháború közötti évtizedeket a társadalmi mobilitás megrekedése jellemezte.

Az új helyzetben bekövetkezett legjelentősebb társadalmi változás mindenekelőtt a korábbi soknemzetiségű összetétel megszűnése volt. Az ország – az 1920. évi népszámlálás adatai alapján – 7,98 millió főt kitevő lakossága körében csak kicsiny töredék kisebbségek éltek. Anyanyelv alapján számítva a szlovák, román, horvát és szerb kisebbségek együttesen is csak 200 ezer fő, a lakosság 2,4%-a körül mozogtak. Az egyetlen jelentékenyebb csoport a félmillió körül (több mint 5%) mozgó német kisebbség volt. A nemzetiségi arány a további évtizedekben lassú asszimiláció folytán némileg csökkenő ten-

denciát mutatott. (Ez a helyzet a második világháború előestéjéig tartott, amikor a terület-visszacsatolások következtében a nemzetiségek aránya az ország lakosságának mintegy 1/4-ére növekedett.)

A lecsökkent népességszám a következő évtizedekben növekedésnek indult. A létszámemelkedés azonban nem volt gyors. Az első világháborút követő negyedszázad folyamán a népesség gyarapodása Európa-szerte lelassult. A XIX. századi demográfiai robbanás után 1920 és 1940 között Európa lakossága csak mérsékelten, 20%-kal növekedett. Kelet- és Délkelet-Európa országainak népszaporodása ezekben az évtizedekben számottevően meghaladta ugyan az európai átlagot, Magyarország népességének alakulása azonban a vizsgált években mérsékelt növekedést mutatott. A világháborút követő első évek, a háború és a háborús születéskiesés után kialakult 30 ezrelékes születési ráta a demográfiai mérleg helyrebillenését tükrözte. Bár az évtized további éveiben a születések száma valamelyest csökkent, mégis viszonylag magas volt, 26 ezrelék körül mozgott. 1936-tól azután a további süllyedés ugyan megáll, de 1945-ig a születések aránya 19–20 ezrelék között stagnált. A születési arányszám ezzel az első világháború előtti szintnek közel felére csökkent.

A halálozási ráta a háborút követő első években még 20 ezrelék körül mozgott, 1930 körül 17 ezrelékes halálozási ráta alakult ki, ez az arány azután 1936 és 1943 között 14 ezrelék körüli szintig mérséklődik.

A negyedszázados periódusban a születések száma végül is gyorsabban csökkent, mint a halálozásoké, s ezért a természetes szaporodás aránya csökkenő tendenciát mutatott. Az első világháború előtti években évente átlagosan 1% felett mozgott, 1921 és 1930 között már csak 0,9%-ot, 1931 és 1941 között pedig 0,7%-ot tett ki.

A természetes szaporodás csökkenését, a megelőző évtizedekkel szemben, valamelyest ellensúlyozta a kivándorlások rendkívül jelentős csökkenése. Miután a tengeren túli kiván-

dorlás az amerikai tilalmak nyomán majdnem megszűnt, s ugyanakkor 1918 és 1924 között a szomszédos országokhoz csatolt területekről 350 ezren települtek át Magyarországra, a ki- és visszavándorlási egyenleg mérsékelt veszteséget mutat: 1941-ig 145 ezer fő tiszta népességcsökkenés keletkezett kivándorlásból.

Mindezek nyomán Magyarország lakossága az 1920. évi 7,98 millióról 1930-ra 8,69 millió, majd 1941 januárjára 9,32 millió főre, 17%-kal emelkedett.

A bekövetkezett demográfiai változások nyomán a lakosság összetétele is módosult. A módosulás fontos tényezőjeként emelhető ki az átlagos élettartam jelentős emelkedése. Az első világháború előtt a születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon kereken 40 év volt.

A két világháború közötti időszakra ez jelentősen, 1930-ra kereken 50 évre, 1941-re pedig mintegy 57 évre emelkedett.

A lakosság létszámnövekedése jelentősen növelte a rendelkezésre álló munkaerő létszámát, annál is inkább, mivel a lakosságon belül – az első világháború előtti 57%-ról 63%-ra – növekedett a produktív korúak (15 és 60 év között) aránya.

A gyermekkorúak (14 év alatt) száma a lakosság több mint 1/3-áról alig több mint 1/4-ére esett vissza, az öregkorúak (60 év feletti lakosság) aránya pedig 8-ról 11%-ra nőtt.

A demográfiai tagolódásról a társadalmi tagolódásra áttérve, nem hagyható figyelmen kívül az oly nagy szerepet játszó, társadalmi és politikai ellentéteket kifejező, illetve teremtő felekezeti megoszlás.

Az ország lakosságának túlnyomó többsége, 1930-ban kereken 65%-a római katolikus, 21%-a református, 6%-a evangélikus, 5%-a pedig izraelita vallású volt, míg a további 3% egyéb, kisebb hitfelekezetek között oszlott meg.

Az általános kép jelentős területi különbségeket mutat. A Dunántúlon, mind a városokban, mind a falvakban, a hagyományos katolicizmus uralkodott, s a lakosság 80%-a katolikusnak vallotta magát. Az Alföldön, főleg a Tiszán túl az or-

országos átlagnál jóval nagyobb volt a reformátusok aránya. Hajdú és Bihar vármegyékben a lakosság 3/4-ét is elérte, illetve túlhaladta, Debrecenben és Szatmár vármegyében a lakosság 2/3-át tette ki. Az izraelita vallásúak viszont túlnyomórészt a városokban, elsősorban Budapesten találhatók, a főváros lakosságának 1/5-ét tették ki.

A lakosság területi megoszlása természetesen más szempontból is nagy figyelmet érdemel.

Az ország több mint 9 millió lakosának közel 60%-a élt az Alföldön (Budapestet is ideszámítva), 25%-a a Dunántúlon és 15%-a az északi területeken. A lakosság száma a Dunántúlon csupán minimálisan gyarapodott, a többi területen viszont az átlagon felül nőtt. Bár a lakosság területi elhelyezkedésében végbement változások elsősorban a városiasodás következményei voltak, egészében ez a folyamat igen lassan haladt előre. Az ország több mint 3400 helységéből 227 volt 5–20 000 lakos között, 42-nek a lakossága mozgott 20–100 000 lélek között, Szegedé és Debrecené meghaladta a százezret, Budapesté pedig az egymilliót. A népesség települése szempontjából feltűnő a tanyai és pusztai vagy külterületi lakosság nagy száma (több mint 20%), ami ismételten a városiasodás elmaradottságára utal. A városiasodás folyamatának gyengeségére vet fényt az is, hogy csupán Budapesten és környékén következett be nagyarányú lakossággyarapodás, ezenkívül alig néhány város (Pécs, Baja stb.) létszámgyarapodása haladja meg a 20%-ot. Más városok kevéssé fejlődnek. Több város, részben olyan kereskedelmi centrumok, melyek az új határok révén perifériára kerültek, háttér nélkül maradtak, vagy mezőgazdasági területekre estek, visszahanyatlottak.

Az urbanizálódás gyengeségét mutatta, hogy a városok ipari lakossága kevés esetben növekedett. Ilyen kivétel volt Budapest környéke, vagy még inkább néhány speciális, újonnan iparosodó város: Magyaróvár, Békéscsaba, Vác, Győr. Más esetekben viszont visszaesés volt tapasztalható (Veszprém, Sátoraljaújhely stb.), vagy stagnáció figyelhető meg.

Magyarország népességének megoszlása településszerint

	Falu	Város	Ebből Budapest székesfőváros
1920	5 353 266	2 636 936	929 690
1930	5 807 068	2 881 251	1 006 184
1941	5 995 343	3 324 649	1 164 963

A lakosság település szerinti megoszlása és ennek változásai csak egyik mutatója a társadalom struktúrájának. Világosabb képet nyerünk a lakosság foglalkozási megoszlása alapján:

	1920	%	1930	%	1941	%
Mezőgazdaság	4 449 104	55,7	4 499 393	51,8	4 539 000	48,7
Ipar-forgalom	2 402 799	30,1	2 806 232	32,3	3 258 000	34,9
Ebből:						
Bánya és ipar	1 639 653	20,6	1 998 298	23,0	2 366 000	5,42

	1920	%	1930	%	1941	%
Kereskedelem, hitel	407 020	5,1	469 059	5,4	517 000	5,5
Közlekedés	356 126	4,4	338 875	3,9	375 000	4,0
Egyéb	1 128 240	14,2	1 382 694	15,9	1 523 000	16,4
	7 980143	100,0	8 688349	100,0	9 320 000	100,0

A mezőgazdasági népesség tehát alig emelkedett. Az ipari-forgalmi foglalkozású lakosság viszont 16%-kal gyarapodott, ami a társadalom összetételében figyelemre méltó módosulásokat eredményezett. A foglalkozási megoszlás alapján Magyarország társadalma a közepesen fejlett agráripari országok (Spanyolország, Olaszország, Lengyelország) kategóriájába tartozott. Jelentősen elmaradt ugyan a gazdaságilag fejlett országok mögött, melyekben egyértelműen az ipari-forgalmi lakosság dominált, de jóval túlhaladta az elmaradottabb balkáni országokat, ahol a lakosság túlnyomó többsége még nem szakadt el a mezőgazdaságtól.

A foglalkozási kategóriák természetesen a korabeli magyar társadalom szerkezetének csak egyik összefüggését mutatják. A társadalom tagolódásának részletesebb vizsgálatához azonban a foglalkozási viszony adatainak áttekintése is szükséges.

	1920 ezer fő	%	1930 ezer fő	%	1941 ezer fő	%
Önálló segítő családtagokkal	3464	43,0	4072	46,7	3837	41,7
Tisztviselő	451	5,6	511	5,9	676	7,4
Segédszemélyzet	3989	51,4	4125	48,4	4688	50,9

Nyilván ez a felmérés az önállók kategóriájában a kis földtulajdonnal rendelkező paraszttól a nyugdíjasokon át a nagybirtokosokig és a vállalkozókig, osztály- és társadalmi elhelyezkedés szempontjából rendkívül heterogén rétegeket foglal össze. Valamivel mélyebb és alaposabb képet ad az 1930-as népszámlálás alapján 1949-ben készült, s általunk kissé módosított csoportosításban közölt alábbi felmérés, ami az osztályviszonyok szerinti kategorizálásra tett kísérletet.

Ez a kép mindenesetre jobban közelít a tényleges osztály-

A magyar társadalom osztálytagozódása 1930-ban

	1000 fő	%
Bérből élők		
Munkások	2038,8	23,5
Mezőgazdasági munkások	1676,2	19,3
Földművesek		
0—1 kat. holdig terjedő birtokkal	346,9	4,0
Háztartási alkalmazottak	197,2	2,3
Alkalmazottak	490,1	5,7
Nyugdíjasok	307,1	3,5
Önálló szellemi foglalkozásúak	42,3	0,5
Kisárutermelők		
Földműves		
1—5 kat. holdig terjedő birtokkal	1070,6	12,3
Földműves		
5—25 kat. holdig terjedő birtokkal	1065,4	12,3
Alkalmazottat nem tartó kisiparos	354,2	4,1
1—3 alkalmazottat tartó kisiparos	191,1	2,2
Tőkés és földbirtokos:		
Nagybirtokos, nagygazda	311,5	3,6
Gyár- és üzemtulajdonos	55,5	0,6
Kereskedő	229,8	2,6
Egyéb vagyonból és jövedelemből élő	188,0	1,8
Egyéb:	140,0	1,6
Összesen:	8688,3	100,0

viszonyokhoz, még akkor is, ha néhány feltűnő fogyatékossága van is, pl. a túlnyomó többségben inkább a kispolgársághoz tartozó kereskedőknek a tőkések közé sorolása stb.

A termelőeszközökhöz való viszony, illetve a jövedelemforrás alapján készült kategorizálás, miközben képet ad a magyar társadalom osztálystruktúrájáról, a társadalmi szerkezet számos más alapvető összefüggését hagyta figyelmen kívül. Ilyenek a pozíció, a történelmi tradíciók, a vallási és nemzeti különbségek és előítéletek, a társadalmi termék elosztásában elfoglalt részesedés, a társadalmi presztízs és státus.

Ez utóbbi tényezőkkel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a magyar társadalom osztálytagozódása a tőkés viszonyokra jellemző általános vonások, sőt a közepes fejlettség szintjén jelentkező társadalmi hatások mellett éppen sajátos fejlődésmenete és tradíciói folytán különleges és az osztálytagozódást meghatározó gazdasági-társadalmi tényezőkből önmagában nem is levezethető „kasztosodási" jelenségeket is mutatott.

A feudális-nemesi társadalom ugyanis Magyarországon nemcsak megkésve bomlott fel, de a modern tőkés viszonyok is úgy épültek ki, hogy mélyebb gyökereket eresszthessenek a gazdasági, mint a társadalmi struktúrában. A polgári osztályok kialakulása, a tőkés viszonyokra jellemző osztálytagozódás előrehaladása, a tőkés–munkás ellentét alapvetővé válása mellett és ellenére megmaradt a régi nemesi társadalom számos szerkezeti és szemléleti eleme. Ennek jellegzetes megnyilatkozásaként a kor úri szemléletét kifejező történész a polgári és proletárosztályokról egyaránt azt mutatta ki, hogy idegen a magyarságtól is. Nem következett be a társadalmi értékrend kapitalizmusra jellemző átalakulása sem: a születési privilégiumok mindvégig jobban meghatározták a társadalmi státust, mint a vagyon és gazdagság. A régi nemesi társadalom és az új polgári társadalom sajátos elkülönültsége és ugyanakkor együttélése alakult ki. A két társadalmi csoport között kevés volt a közlekedés. Az is inkább a felső régiókban.

Mindennek következményeként azonban a nemesi társadalmakra jellemző, áthághatatlan válaszfalak nemcsak a felemelkedő új polgárság útját korlátozták, de a tőkés viszonyokhoz

tartozó polgári egyenlőség valóságos érvényét is tagadták, a nemesi nemzet-testből tradicionálisan kirekesztett parasztságot is változatlan társadalmon-kívüliségre kárhoztatták. A társadalom felső és középső régióiban érvényesülő kettősség mellett tehát külön testként ékelődött a magyar társadalomba a parasztság, mely belső differenciálódása, széthullási tendenciái ellenére is egységes maradt kirekesztettségében, életformájának, kultúrájának, tradícióinak megmerevedettségében.

Mindezt figyelembe kell venni az egyes osztályok és rétegek társadalmi elhelyezkedésének megítélésénél.

A leghevesebb változás a volt nemesi osztályok csúcsán következett be.

Az 1919-ben a földjét visszanyert arisztokráciának hatalmas birtokai, jövedelmei és tradicionális vezető funkciója továbbra is kiemelkedő vezető szerepet biztosított a magyar társadalomban. Az ezer holdon felüli birtokokkal rendelkező nagybirtokos arisztokrácia köre rendkívül szűk volt, 1930-ban mindössze 526 család. Ezek tartották kezükben az ország földterületének kereken egyharmadát. Az Esterházy, Zichy, Pallavicini családok mellett a katolikus egyház több százezer holdjai is kiemelkedő szerepet játszottak. A mintegy félezer család földjén 400 ezer cseléd és napszámos dolgozott, családtagokkal együtt mintegy másfél millió ember! Birtokaik mellett az ipari és bankvilágban is fontos posztokkal rendelkeztek, hisz jó hangzású neveik odakölcsönzése fejében bőséggel kaptak igazgatói és elnöki tisztségeket. Hatalmuk és történeti hagyományaik folytán a magyar politika legfőbb meghatározó tényezői közé tartoztak. Az ellenforradalmi rendszer konszolidációja után körükből került ki a kormánypárt vezető magja, Bethlen miniszterelnök környezete, s a felsőház 1926-ban történt visszaállítása után intézményes befolyásuk is fennmarad. Közvetlen szerepük a központi kormányhivatalok és a megyék élén azonban csökkent. Megmerevedett konzervativizmusuk minden társadalmi haladással szembefordította őket, körükből már egy-egy európai látókörű egyéniség sem

emelkedett ki, mint egy-két generációval korábban. Ugyanakkor arisztokratizmusuk a reakció „modern" eszméivel és módszereivel is szembefordította őket. A szociális demagógiától idegenkedtek, s nem szívesen látták a kurzuslovagok feltörekvését. Jelentős részük mindvégig legitimista marad, és a Habsburgokkal a dualizmus kori kormányzati formát kívánja vissza. Tenni – a húszas évek elején két sikertelen puccskísérlet után – azonban már semmit sem tesznek ezért, és fenntartásaik ellenére jól beilleszkednek a Horthy-rezsim keretei közé.

Az uralkodó osztály csúcsain jelentősen megerősödnek a *nagytőke vezető csoportjainak* pozíciói. A gyáripar és bankok igazi monopoltőkés arisztokráciája maroknyi csoportot, mintegy félszáz családot tesz ki. Az állami önállóság keretei között elzárkózó és megerősödő gyáripar, a külföldi tőkétől függetlenedő bankok és a növekvő állami támogatás jelentősen megnövelte gazdasági befolyásukat. Néhány hatalmas csoport, összefonódott család uralta a gazdaság főbb területeit.

A Hitelbank és Magyar Általános Kőszénbányatársaság csoportja lényegében három nagy finánctőkés család, a Vida–Perényi, Ulmann és Kornfeld családok érdekképviseletét jelentette. Utóbbiak a magyarországi nagytőke, majd ebből kinövő finánctőke régi dinasztiái közé tartoztak. A Vida–Perényi csaport azonban lényegében az ellenforradalmi időszakban – bizonyos menedzser funkciókat ellátva – kerül a legnagyobb finánctőkés családok közé, elsősorban a Magyar Általános Kőszénbánya hatalmas vagyona és gazdasági szerepe következtében.

A másik gazdasági nagyhatalom a Kereskedelmi Bank–Weiss Manfréd Művek–Salgótarjáni Kőszénbánya Társaság csoportja volt. Vezetői közé tartoztak a Weiss család mellett a Chorinok, akik évtizedek óta a GYOSZ élén álltak, a Salgótarjáni Kőszénbánya vezetői voltak, s nem utolsósorban szoros családi kapcsolatban álltak a csepeli Weiss családdal.

Ezekben az években a néhány legnagyobb monopoltőkés család összeházasodása révén alakul ki a különlegesen kiter-

jedt érdekeltséggel rendelkező Weiss–Kornfeld–Chorin–Mautner család. E csoporttal a Kereskedelmi Bank révén együttműködött még a Bíró, a Fellner és a Goldberger család is. Ezek közül a Bíró család, amely a Rimamurányi Vasmű vezetését tartotta kezében, és Fellnerék, akik jelentős cukoripari érdekeltséggel rendelkeztek, évtizedek óta részt vettek a Kereskedelmi Bank vezetésében. A Goldberger család, bár az egyik legrégibb magyarországi tőkés család volt, mégis csupán a 20-as években, éppen a nagy textilipari konjunktúra következtében került kapcsolatba a Kereskedelmi Bankkal, és emelkedett a legnagyobb finánctőkés családok közé.

Annak ellenére, hogy a kapitalizmus magyarországi fejlődésének sajátosságaiból eredően a nagytőkés körökben viszonylag nagy számmal találhatók zsidók, s az ellenforradalmi rendszer éles, uralkodó eszmeáramlattá emelt nacionalizmusa, antiszemitizmusa pedig a zsidóság radikális kiszorítását hangoztatta, ez a nagytőke pozícióit hosszú ideig nem érintette. A Horthy-rendszer antiszemitizmusa – ami a kezdeti időszakban véres pogromokkal és mindvégig „törvényes" eszközökkel sújtotta a zsidó kisemberek tömegeit – az 1944. tavaszi német megszállásig nem fosztotta meg a zsidó monopoltőkés köröket érdekeltségeiktől. Sőt az 1920-as években – a gazdaság már bemutatott fejlődése nyomán – a monopoltőke gazdasági hatalma és politikai befolyása mintegy csúcspontjára jut. A harmincas évektől azonban a kibontakozó politikai változások határozottan korlátozták a zsidó nagytőkés csoportok politikai befolyását, sőt megindult gazdasági pozícióik ostroma is. Ez részben a válság után megerősödő állami beavatkozással állt összefüggésben. Az állam ugyanis a gazdaság stabilizációjára törekedve egyben az ún. keresztény középosztály anyagi megerősítését is célozta, s az államhivatalnokokkal családi, baráti összeköttetésben álló dzsentri és más hasonló rétegek felemelését mozdította elő. Az évtized második felében már nem egy újabb monopolpozíció jutott ezen feltörekvő rétegek kezébe. 1938-tól – nem utolsósorban az állami befolyás alatt álló

hadiipar révén – e tendencia felerősödött a tőketulajdon és tőkefunkció fokozottabb elkülönülése formájában. A részvénytársaságok élére és a menedzser pozíciókba egyre inkább áramlanak be az új kurzus emberei, a „Strohmann"-ok, akik a nagytőke csúcsain is újabb réteg kialakulását indítják meg, változásokra vezetve a jövedelemelosztásban és a gazdasági hatalmi pozíciók birtoklásában.

Ha az ország német megszállásáig nem is történt tehát radikális változás a monopoltőke köreiben, a harmincas évektől kibontakozó új tendenciák a háború éveiben már figyelmet érdemelnek.

Az arisztokrácia és a monopoltőke azonban az uralkodó osztályok legfelső rétegét képviselték csupán. Hozzájuk kapcsolódtak a középbirtokosok, középüzemek tulajdonosai, egyes kereskedői és vezető tisztviselői rétegek.

Az arisztokráciához kapcsolódott mindenekelőtt a 200–1000 kat. holddal rendelkező középbirtokosok rétege. Ezeknek száma kereken 2200 családot tett ki. Bár vagyon és jövedelem terén nem versenyezhettek az arisztokráciával, a falvakban és megyékben valóságos kiskirályok lehettek, sőt részben tiszti rangjuk révén az első világháború után bekerültek az országos politika hangadói közé is. Gyengébb, bizonytalanabb anyagi lehetőségeit féltve és a feltörekvésre más lehetőséget alig remélve, különösen reakciós, haladásellenes, a szélsőjobboldali politika bázisát képező réteg volt ez. Körük szorosan összekapcsolódott a részben éppen ezen családokból, részben már a földjét veszített birtokosok soraiból kikerült vezető államtisztviselői réteggel. A Horthy-rendszer elnyomó apparátusának „felső tízezer"-je, a minisztériumok és hivatalok élén álló főtisztviselők, tábornoki kar stb. valóban mintegy 10 ezer családot tett ki.

A dualizmus évtizedeire megmerevedett társadalmi hierarchiában az arisztokrácia mögött második vonalba kényszerített és helyzetéből kitörni képtelen, lecsúszott birtokos rétegek részben katonai vagy államigazgatási pályára szorult képvi-

selői strukturális kulcspozíciójukat, társadalmi presztízsüket csak lassan, szívós ellenállás után engedték csorbítani. A világháborús összeomlás, a forradalmak és az ellenforradalom újjárendező éveiben, főként az ellenforradalomban játszott kiemelkedő szerepük révén azonban újból csatasorba álltak, hogy az általuk hirdetett társadalmi megújhodás bajnokaként feltartóztassák azokat a folyamatokat, melyek eddig lesüllyedésük irányába hatottak, s az államhatalom segítségével a végrehajtó hatalomban betöltött kulcspozíciók révén erősítsék gazdasági helyzetüket, közvetlen politikai gazdasági szerepüket. Legfőbb képviselőik, Horthy és környezete, a volt szegedi tábor emberei részben már a húszas években, részben Gömbös Gyula miniszterelnöksége idejétől vezető államhatalmi posztokra kerülnek, s soraikból kerül ki a kor nem egy befolyásos politikusa.

A vezető államtisztviselői réteg legbefolyásosabb csoportjaitól az átmenet rendkívül sok fokozata vezetett el az uralkodó osztályok *„úri" kiegészítéséhez*, a magát előszeretettel „történelmi középosztály"-nak nevező rétegekhez. Ez utóbbi elemek a földjét már több generációval korábban elvesztett dzsentrik soraiból kerültek ki, s kiegészültek, feltöltődtek a társadalom egyéb elemeiből, részben gazdagparaszti, kispolgári sorból verbuválódott, de jórészt a dzsentrihez, illetve dzsentriszellemben asszimilálódott csoportokkal. A központi és megyei apparátusok, a hadsereg „úri" életformát és rangot biztosító állásai anyagilag szerényebb körülményeket tettek csupán lehetővé. Az I–V. fizetési osztály 2900–800 pengőig terjedő havi fizetésével szemben általában csak 200–400 pengő kereseteket biztosítottak.

E tisztviselő-katona réteg az ellenforradalom győzelmétől heves támadásokat vezetett a „zsidó tőke" ellen, de nem kímélte az arisztokráciát sem, a birtokmegosztás „igazságtalanságait" emlegetve, hogy mindezek rovására szerezze vissza anyagi-társadalmi pozícióit. Azt követelték a vállukon hatalomra jutott Horthytól és a kormánytól, segítse elő „a kon-

cessziók és minden fajtájú haszonnal járó vállalkozásnak oly módon való elosztását, hogy annak oroszlánrésze a keresztény érdekeltségek kezébe jusson", hogy ne „az internacionális nagytőke és a velük szövetkezett budapesti bankokrácia" irányítsa a magyar gazdaságot. Az „őrségváltás" valóságos megvalósítására azonban csak a harmincas évektől jött el igazán az idejük. Ekkor a szövetkezetek, egykezek révén először a kereskedelembe sikerül benyomulniuk, majd főként 1938 után a zsidótörvények segítségével jelenhetnek meg, részben „strohmann"-ként a nagyvállalatok és nagybankok igazgatóságaiban.

Az uralkodó osztályokból az átmenet nemcsak az „úri" középrétegek felé fokozatos, de a falusi burzsoázia irányában is. Ez utóbbiak életmódjuk, tradíciójuk, társadalmi beállítottságuk tekintetében azonban még nem törtek ki a parasztság zárt világából, ha társadalmi helyzetük, tulajdonosi mivoltuk s a bérmunka kiterjedt és rendszeres alkalmazása révén már számbelileg kiterjedt, kizsákmányoló osztályt alkottak is. E sajátos réteget azonban valóságos közegében, a parasztság egészével együtt vegyük közelebbről figyelembe.

Az uralkodó osztályok ezen alsóbb rétegei körében is világosan megfigyelhető az a kettős tagozódás, ami már a csúcsokat is jellemezte. A középbirtokosok, a jórészt birtokos eredetű – származása, neveltetése, tradíciói s társadalmi pozíciója révén az ún. nemzeti és agrár elemekhez húzó – vezető államtisztviselői réteg, valamint a gazdagparasztság mellett ugyanis az uralkodó osztályok alsó csoportjainak másik ágát a városi középtőkésben találjuk meg. A 10–100 munkást foglalkoztató ipari tőkések, a 3–20 alkalmazottal dolgozó nagy- és kiskereskedők, a bank-, ipar- és kereskedelmi vállalkozások igazgatói, cégvezetői rangú, vezető tisztviselői sorolhatók ide, akiknek fizetése és egyéb üzleti életből származó jövedelmei nagypolgári életszínvonalat biztosított. Mindezeknek köre mintegy 12 ezer családra rúgott, vagyis nagyjából a középbirtokosok, köztisztviselők felső rétegének létszámával volt egyenlő. Anyagi helyzetük azonban sokkal kedvezőbb volt. A

burzsoázia ezen csoportjai a Horthy-rendszer biztos támaszai a magántulajdon minden veszélyeztetése ellen, de körükben talajra találtak a liberálisabb politikai áramlatok is. Szemben álltak ezen rétegek – ezt befolyásolta a zsidó származásúak nagy száma is körükben – az antiszemitizmussal összekapcsolódó szélsőjobboldali törekvésekkel.

A városi nagypolgárságot, bár elvileg igen egyértelmű osztálykorlátok választották el az alatta elhelyezkedő rétegektől, az élet valóságában rendkívül sok szál, átmeneti forma kapcsolta össze a város kispolgári, értelmiségi középrétegeivel. Gyakorta ugyanazon család soraiban is megtalálhatók voltak mindkét réteg képviselői. Egyébként is sok hasonlóság teszi bonyolulttá a határok világos megvonását. A városi életszintek közössége még akkor is fennállt, ha az úri városnegyedek, elegáns villa-körzetek nemcsak a külvárosi munkáskerületektől, de a zsúfolt belső kispolgári városrészektől is elkülönültek. A kispolgárság, értelmiség jobb módú elemei azonban előszeretettel választották és választatták az elegáns városnegyedeket is. Amikor a húszas években a lebontott malmok és malomraktárak helyén megindult a budapesti új Lipótváros építése, az akkor legmodernebb fővárosi lakónegyed úgyszólván jelképes színtere lett a nagypolgárság és tehetősebb kispolgárság, értelmiség összekapcsolódásának.

A rendkívül szerteágazó, sok, eltérő csoportra tagozódó kispolgárság egyik legkiterjedtebb rétegét a kereskedelem, ipar és közlekedés területén dolgozó önálló (kiskereskedők, kisiparosok, önálló fuvarosok stb.) képezték. Számuk 300–350 ezer család között mozgott.

Önmagában ez a réteg is nagyon eltérő elemekből állt. Szűk felső csoportjai igen közel estek a nagypolgársághoz. A Budapest belvárosában működő kiskereskedők és kisiparosok egy része, főként néhány „elit" szakmában, közel nagypolgári életkörülményeket biztosíthatott magának. Ez élesen elütött a fővárosi szegény kerületek, külvárosok, vidéki nagyvárosok vagy falvak hasonló kategóriába sorolható egzisztenciáitól.

Tulajdonképpen hallatlan társadalmi, jövedelmi, sőt esetleg műveltségi különbségek álltak fenn már az új-lipótvárosi textilkereskedő, szűcs vagy szabó, és az alig negyedóra járásra, néhány villamosmegállóra levő erzsébetvárosi, terézvárosi, józsefvárosi szatócs, lakatosmester vagy borbély között is. A nagy tömeget természetesen az utóbbiak képviselték. Az önálló kistulajdonosok kategóriájában tízezer számra voltak a hasonló kisegzisztenciák (17 ezer kofa és piaci, utcai árus, 4 ezer házaló kereskedő, 7 ezer ügynök és altiszt, 12 ezer vegyeskereskedő stb.).

A kiskereskedők és kisiparosok jelentős része csupán a függetlenség illúziójával volt kénytelen megelégedni, hiszen a falusi, külvárosi javító iparosok, házaló kereskedők sokszor alig teremthettek a paraszti vagy munkás színvonalnál jobb körülményeket. Jellemző, hogy 1928-ban a budapesti önálló kisiparosok 46%-a, a kiskereskedők 1/3-a egyszobás lakásban lakott. Az önállóság, a műhely vagy bolt, ahol legfeljebb a családtagok, egy-egy tanuló vagy segéd, de gyakorta senki sem segédkezett, rendkívüli robotra kényszerítette a kistulajdonosokat. Körükben természetes volt a 10–12 órás munkanap. A kispolgári lázadás egyes csoportjaikat a szélsőjobboldal táborához sodorta, más csoportok azonban a keresztényszocialista, vagy még inkább a liberális-demokrata álláspontok befogadására váltak fogékonnyá, sőt igen szűk rétegek a forradalmi munkásmozgalomhoz is eljutnak.

A középrétegek gyorsan bővülő, a társadalmi-gazdasági életben egyre nagyobb jelentőségre emelkedő, bizonyos mértékig sajátos és önálló arculatú, anyagi viszonyait illetve is a polgárság felső és alsó rétegei között helyet foglaló csoportjait jelentette az értelmiség és a tisztviselő réteg. 1930-ban mintegy 250 ezer tisztviselő dolgozott az államigazgatásban és közoktatásban, illetve a gazdasági életben, mely szám még kiegészült a mintegy 20 ezer főre tehető, ún. szabadfoglalkozású értelmiségivel, valamint a rendőri-katonai apparátus 40 ezer főt számláló tiszti-, tiszthelyettesi gárdájával. Ez a szám

részben azonos volt a 275 ezer főben regisztrált érettségizettek számával, bár nyilván a tisztviselők és az erőszakszervezeti apparátus tagjai között nem ugyanolyan volt az érettségizettek aránya, mint a szabadfoglalkozásúak között. (A közszolgálati és szabadfoglalkozásban dolgozó férfiak 50%-a végzett főiskolát, 84%-a érettségizett, míg a nők 12%-a végzett főiskolát és 44%-a érettségizett.) A tisztviselők száma viszonylag dinamikusan fejlődött, bár a növekedés lassúbb volt az államigazgatás és a közszolgáltatás terén. A köztisztviselők, az államapparátus alkalmazottai – akik a tisztviselők közel 1/3-át tették ki – helyzetüknél, érdekeiknél fogva szorosan az államhoz tapadtak. Létükből eredően ezek a körök rendkívül szorosan kapcsolódtak, igazodtak az uralkodó osztályokhoz, azoknak mindenben hű kiszolgálói voltak, s helyzetükkel való elégedetlenségük zömmel mindig a jobboldal felé terelte őket, belőlük a szélsőjobboldali mozgalmak legbiztosabb támaszait teremtve meg.

A tisztviselők száma jóval gyorsabban növekedett a magángazdaságban, ahol különösen az ipari tisztviselők száma tíz év alatt ötven százalékkal is emelkedett. Az ipari és gazdasági tisztviselők körében gyorsan emelkedett az értelmiségiek aránya közgazdászok, jogászok és mind nagyobb számban mérnökök alkalmazása révén.

A kor legfontosabb új tendenciáját azonban kétségtelenül a magasabban kvalifikált szakértelmiség gyors létszámgyarapodása tükrözte. Az 1930-as népszámlálás már 40 ezer embert talált a közoktatás és nevelésügy terén, beleértve több mint 20 ezer elemi iskolai, közel 4 ezer gimnáziumi tanárt és majdnem ezer egyetemi oktatót. Az orvosok száma már megközelítette a 10 ezret, s gyorsan gyarapodott más szabadfoglalkozású értelmiségi pálya létszáma is: 2 ezer újságíró, majd ugyananynyi színész stb.

Az értelmiségi létszámgyarapodás részben a kor technikai, gazdasági fejlődésének velejárója volt, s kifejezte a gazdaság, a modern társadalom, az előrehaladó városodás civilizációs,

kommunikációs igényeit. Éppen ezért az értelmiség létszám- és aránynövekedése nem tekinthető egyszerűen mennyiségi változásnak. Mögötte az értelmiség megnövekedett társadalmi jelentősége, a közvélemény formálásban nyert nagyobb befolyása, a termelési folyamatokban játszott erőteljesebb szerepe húzódott meg. Az iskola, sajtó, rádió, irodalmi és művészeti élet, a tudományok művelése – tehát mindazon eszközök, melyek a modern társadalomban hatékony közvéleményalakító tényezővé válnak – az értelmiség tevékenységének színtere, s ez sajátos helyzetet biztosított e rétegnek a társadalomban.

A tisztviselői és értelmiségi rétegnek anyagi helyzete ugyanakkor a magyar középrétegek ellentmondásos, szélsőségesen eltérő körülményeit tükrözte. A tisztviselői tömegek egyes kedvezményezett vagy jobban kereső csoportjai jellegzetesen kispolgári, sőt annál is kedvezőbb életkörülményeket alakíthattak ki, egyes pályákon sajátos „úri" státust élvezve. Ugyanakkor a tisztviselők 60%-a csak részben tudott valódi kispolgári létfeltételeket biztosítani. Az értelmiség legnagyobb tömegei, különösen az alsó pedagógusok, hasonlóan kedvezőtlen körülmények között éltek. Ugyanakkor az értelmiség egyes, főként szabadfoglalkozású rétegei nemcsak a társadalmi hierarchiában álltak magasabb fokon, de a „méltóságos" cím mellett úgyszólván nagypolgári jövedelmekre is szert tehettek. Ennek ellenére az értelmiségi szakmákban rendkívül súlyos volt a létbizonytalanság, nagyon nehezen lehetett álláshoz jutni, és állandóan több ezer értelmiségi munkanélkülit tartottak nyilván. A téli hólapátolásból tengődő bölcsészdoktor, az átképzési akciók során pékmesteri munkára vállalkozó jogász a két világháború közötti évek jellegzetes figurája volt.

Az értelmiségi felemelkedés lehetősége és az értelmiségi munkanélküliség közötti éles ellentmondás az értelmiségi tömegek orientációját, társadalmi arculatát, politikai magatartását is jelentősen befolyásolta. Számottevő rétegek a Horthy-rezsimhez való teljes alkalmazkodással és feltétlen szolgálatkészséggel igyekeztek létüket biztosítani. A kiszolgáltatottabb

értelmiségi pályákon, az 1919-et követő kíméletlen tisztogatások emlékét sem felejtve, erőteljesen burjánzott a konformizmus.

Saját ellentmondásos helyzete ugyanakkor nagy súlyú értelmiségi csoportokat különösen érzékennyé tett a társadalmi ellentmondások felismerésére, a társadalmi feszültségek nyílt megfogalmazására. A Horthy-rendszer társadalmi és politikai berendezkedését bírálva, támadva csak kisebb rész kereste a megoldást a mélyreható demokratikus és szociális átalakulás útján. Ezek sorába tartoztak az 1919 után ugyan erejében, befolyásában meggyengített városi értelmiség hagyományosan a demokratizmus és humanizmus elveihez elkötelezett, azokat ápoló, ritkább esetben a szocializmusig, a kommunista mozgalomig eljutó csoportjai. De ide kapcsolódott az újonnan kialakuló, tényezővé váló, paraszti származású értelmiség, mely elsősorban a magyar falu, az ország lakosságának több mint felét kitevő parasztság felemelését, sorsának gyökeres megváltoztatását követelve kereste a magyarság helyét a változó világban.

Az értelmiség körében jelentkező szociális feszültségek azonban gyakran jobboldali csatornákon nyertek levezetést, a magyar értelmiség egyik hagyományos, ún. dzsentri, keresztény középosztályból származó, erősen nacionalista, kombattáns ellenforradalmi csoportja körében a jobboldali radikalizmus táptalaját teremtve meg. Ezen körök nem utolsósorban a városi polgári értelmiség liberális, kozmopolita, de mindenekelőtt zsidó származású rétegeiben látták a bajok forrását.

Az értelmiségi rétegeken belüli szociális feszültségek és ellentétek így erősítették az antiszemitizmus hangulatát, s így hozták, illetve tartották felszínen a két világháború közötti magyar társadalmi fejlődés egyik legkényesebb és legbonyolultabb problémáját, az ún. zsidókérdést.

Nem véletlen, hogy az ellenforradalom antiszemita kurzusának első intézményes megjelenítése, az egyetemi numerus clausus rendelet éppen az értelmiségi ellentéteket fejezte ki.

Mintegy szimbolikusnak tekinthető a közhivatali dzsentriértelmiség hatalmi pozícióból jelentkező fellépése a szabad értelmiségi pályákon túlsúlyba jutott, s azokra változatlanul orientálódó zsidó értelmiség ellen.

Ismeretes, hogy a magyar polgári fejlődés elmaradottsága, s a paraszti és munkástömegek felemelkedését eltorlaszoló konzervatív uralmi rendszer körülményei között a XIX. század második felében kialakuló értelmiség tömegeiben két jellegzetes forrásból táplálkozhatott csupán: egyrészt az úri birtokos osztályokból, főként a földjét veszített dzsentriből és hozzá kapcsolódó úri elemekből, másrészt a főként idegen eredetű városi polgárságból, melynek soraiban sok volt a zsidó származású. E két értelmiségi csoport meglehetősen élesen elkülönült, s ez abban is kifejezésre jutott, hogy más-más értelmiségi pályákra mentek. Az államhatalomhoz kapcsolódó közigazgatási, köztisztviselői pályákon a nemesi, úri eredetű értelmiség foglalhatott csak helyet. Ezeken a területeken a zsidó értelmiség nem kapott teret. Annál inkább áramlottak a szabadfoglalkozású értelmiségi szakmák felé. Rendkívül világosan jut ez kifejezésre – az 1930. évi népszámlálás adatai alapján – abban a tényben, hogy míg a bírói, ügyészi és egyéb igazságügyi tisztviselői gárdában mindössze 2% volt a zsidó jogászok aránya, addig az ügyvédek között már 49%. A közigazgatási tisztviselők között általában 1,7% volt a zsidó értelmiség aránya. Nem volt túl jelentős az úgyszintén erősebben állami, községi vagy egyházi kézben levő közoktatásban sem: a különböző iskolatípusokban mindössze 3–6%. Ezzel szemben az orvosok 1/3-a, az újságírók és szerkesztők 1/3-a, a színészek 1/4-e körükből került ki. Itt említhető meg, hogy az ún. magántisztviselők körében – az ipar és pénzügy esetében 1/3, a kereskedelmi tisztviselőknél pedig több mint 50% – még ennél is nagyobb volt a zsidó származásúak aránya. A keresztény középosztály megerősítését követelő, nagy hangon, nemzeti programként meghirdetett és szociális átalakulásnak feltüntetett őrségváltás a szabadfoglalkozású értel-

miségi pályákról akarta – a természetes kicserélődés folyamatában, az utánpótlás állami korlátozása során – a zsidó értelmiséget visszaszorítani.

A legszembetűnőbben, leghangosabban értelmiségi területeken jelentkező zsidókérdés azonban egyáltalán nem csupán értelmiségi probléma volt. A polgári átalakulás sajátos menete nyomán a magyarországi polgárosodás és polgárság torzulásai, a modern társadalmi fejlődés zavarai és ellentmondásai jutottak kifejezésre ebben a középkori előítéletektől átitatott formában. A konfliktus lényegét abban jelölhetjük meg, hogy a magyar úri társadalom hagyományos berendezkedése, annak minden anyagi, társadalmi, sőt lélektani következményével lehetetlenné tette a népi tömegek felemelkedését (polgárosodását), és kasztszerűen megmerevedett osztálykorlátokat állított, az úri osztályok és a néptömegek közötti társadalmi űrben viszont szabad polgárosodási, felemelkedési lehetőség nyílt az úri társadalomból kirekesztett s a földtől elzárt, főként német és zsidó városi lakosság előtt. Ennek a benső oknak felszíni megnyilvánulásaként azután a magyarországi zsidóság szélsőségesen párosult társadalmi struktúrája éles különbséget, ellentétet mutatott a lassan polgárosodó, túl sok feudális elemmel áthatott magyar társadalommal. A történelmi előzményektől meghatározottan a zsidóság társadalmi tagolódása ugyanis gyökeresen eltért az ország általános társadalmi rétegződésétől. A rendkívül magas fokú polgárosodásra utal, hogy a zsidóság – szemben az ország 67%-os falusi többségével – már zömében városlakó volt. Budapest és a tíz törvényhatósági jogú város, amely az ország egész lakosságának kereken 1/5-ét koncentrálta, a zsidó lakosság 56%-ának lakhelye volt. A zsidóság magas fokú urbanizáltságát jelzi, hogy míg az ország lakosságának 5,1%-át tették ki, addig Budapest lakosságának 20,3%-át, a tíz törvényhatósági város lakosságának 14,8%-át, az összes városok lakosságának 11,2%-át tették ki, míg a nagyközségek lakosságának már csak 3,4%-át, a kisközségekének pedig mindössze 1,8%-át.

Az erőteljes urbanizáltság természetesen a legszorosabb összefüggésben állt a sajátos foglalkozási tagoltsággal. Míg az ország lakosságának közel 52%-a a mezőgazdaságban talált megélhetést, a zsidó lakosságnak csak alig több mint 3%-a. S míg az ipar-forgalmi népesség aránya országosan alig haladta meg a 32%-ot, addig a zsidó lakosság 76%-a dolgozott ezen a területen.

A zsidóság rétegződésének további kirívó sajátosságaként tűnik szembe a kispolgári és értelmiségi középrétegek rendkívüli túlsúlya. A magyarországi zsidóság kereken 1/3-a önálló kistulajdonos (kisiparos, kiskereskedő stb.), s további 28%-a értelmiségi és tisztviselő. A középrétegek e több mint 60%-os arányával szemben a munkás és más segédszemélyzet száma a zsidóság több mint 1/4-ét tette ki. Ezen belül azonban a kereskedelmi segédszemélyzet volt többségben, míg az ipari munkások aránya csak 13% körül mozgott. Korábban már említettük, hogy a magyarországi nagytőkés csoportok körében is aránytalanul sok zsidó tőkés volt található.

A társadalmi-gazdasági fejlődés s sajátos torzulásai képezték tehát a talajt az antiszemitizmus általános társadalmi kulcskérdésként való beállításához. Ez viszont éppen a társadalmi-gazdasági szerkezet torzulásainak megőrzésére, az úri társadalomstruktúra konzerválására törekvő rétegeknek állt elsősorban érdekében. Az úri osztályok a tömegekben élő, 1919-ben elemi erővel felszínre törő antikapitalizmust igyekeztek a „zsidó kapitalizmus" elleni támadásokkal levezetni, a paraszti tömegek demokratikus lehetőségei és felemelkedése további elodázásához pedig a hamis népies-urbánus ellentét előtérbe állítása kínált lehetőséget. A szociális feszültségek levezetésének faji-nemzeti alapon történő látszatmegoldásával tehát az antiszemitizmus sajátos reagálás volt a tőkés-nagybirtokos rendszer elleni 1919-es támadásra. Ezzel az antiszemitizmus a kommunizmus, a munkásmozgalom, sőt az uralkodó ideológiai áramlatokban azokkal majdnem hogy azonos

nevezőre hozott demokratizmus és liberalizmus „idegen jelenségei" elleni fontos fegyverré vált.

Mindez azonban korántsem akadályozta meg, hogy a hivatalos és uralkodó politikai antiszemitizmus, a zsidóság politikai és közhivatali lehetőségeinek radikális korlátozása ellenére a gazdasági életben élvezett lehetőségeket, a tőkés viszonyok adott szerkezetét egyáltalán ne bolygassák, sőt, azzal szorosan összekapcsolódjanak, és a monopolkapitalizmus megerősödése, a támogató állami beavatkozás kibontakozása révén annak erősödéséhez is hozzájáruljanak.

Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a zsidóság helyzete és létkörülményei ne változtak volna lényegesen a Horthy-rendszer éveiben. Az antiszemitizmus uralkodó áramlattá válása lelassította azt a gyors, a nyelvben és kultúrában tulajdonképpen már befejezett – és inkább csak az életvitelben, részben a vallási hagyományok révén fennálló különbségekben lezáratlan – asszimilációs folyamatot, mely az első világháború előtt a magyarországi zsidóságot, különösen Budapesten és a nagyvárosokban, jellemezte. Az emberi kapcsolatok, a közösségi politikai élmények közösségének formáló ereje 1919 után, az antiszemitizmus fellobbant és mesterségesen is táplált légkörében természetesen csökkent, s erősödött az elszigeteltség, az önmagába zárkózás tendenciája. A zsidó kispolgárság – még ha különösen a 20-as évek konjunktúrájában anyagilag gyarapodott is – az ellenforradalom alatt a kiközösítettség és kizártság nyílt és durva élményeit élte át, s ez az élményanyag csak csökkent, de nem szűnt meg a 20-as évek második felében, hogy a 30-as években – nem utolsósorban az anyagi viszonyok egyenlőtlenségére is utalva – újból fellobbanjon. Mindez az asszimilálódás társadalmi közegét erősen leszűkítette.

Az intézményesült antiszemitizmus ugyanakkor kisebb csoportok, rétegek rendkívül ellentétes irányú reagálását is kiváltotta. A nagy társadalmi nyomás alól egyes rétegek éppen az asszimiláció erőltetésével keresték a kiutat. A tömeges kato-

lizálások, névmagyarosítások, a Horthy-rendszerhez való szellemi alkalmazkodás gyakorta torz, néha az antiszemitizmus gondolatkörének átvételében, szélsőséges nacionalizmusban, Mussolini-kultuszban is testet öltő jelenségei utalnak erre.

A másik oldalon, a legtudatosabb, legvilágosabban látó csoportok között a Horthy-rendszer politikai antiszemitizmusa hozzásegített ahhoz a felismeréshez, hogy a zsidókérdés megoldását csakis a rendszer elleni következetes küzdelem, a demokratikus radikalizmus, sőt a szocialista átalakulásért folytatott harc oldhatja meg. A zsidó értelmiség köréből, de nem kis számmal kispolgári rétegeiből is ezért mindvégig bőven meríthettek a demokratikus ellenzéki csoportosulások, a legális munkásmozgalom és az illegális kommunista párt is.

Ez a körülmény részben már az ellenforradalom győzelme után, majd különösen a harmincas évektől, illetve a második világháború folyamán, újabb érveket kovácsolt a fasiszta propagandának, amely Magyarországon nemcsak a kapitalizmust minősítette a magyarságtól idegennek, de a „zsidókapitalizmus" mellett a liberalizmustól a kommunizmusig terjedő eszmeáramlatokat és mozgalmakat is zsidónak bélyegezte.

Az 1938-ban bevezetett első ún. zsidótörvény idejétől azután a Horthy-rendszer politikai antiszemitizmusa egyre erőteljesebb intézményes formát öltött, a magyar zsidóság életlehetőségeinek egyre szigorúbb korlátozásához, majd a háború utolsó szakaszában, a német fasizmussal együttműködve és módszereihez csatlakozva, a zsidóság tömeges kiirtásához vezetett.

A „zsidókérdés" tehát a magyar társadalmi fejlődés sajátos elmaradottságának, a „nemesi-történelmi" társadalmi vezető osztályok konzerválódásának és a tőkés fejlődés nyomán – mellette-vele összekapcsolódva, de mégis tőle különválva – kifejlődött polgári társadalomnak egymásmellettiségéből származó konfliktus volt. Miután azonban a nemesi és a polgári társadalmi képződmények mellett a magyar társadalomban – éppen az előző sajátosságok révén – a paraszti társadalom különállása is fennmaradt, ami az osztálykonfliktusokat különö-

sen kiélezte, a retrográd erők a „zsidókérdés"-t mint elsőrendű társadalmi problémát tudatosan igyekeztek középpontba állítani.

A „zsidókérdés" formájában jelentkező társadalmi konfliktusok tehát tulajdonképpen a legszorosabban összekapcsolódtak a magyar társadalom kiélezett antagonizmusaihoz, s ezen belül is a „parasztkérdés"-nek is nevezhető ellentmondásokhoz. A nemesi társadalom fennmaradása és a polgári társadalom ebből eredő sajátos vonásai elválaszthatatlanul kapcsolódtak össze a parasztság társadalmon kívüli állapotával, és ezért a tőkés fejlődés idején is fennmaradó, bizonyos egységes paraszti társadalom jelenségével.

A polgári fejlődés elmaradottsága, a polgári átalakulás befejezetlensége éppen ezért a sajátosan jelentkező parasztkérdést tette a magyar társadalmi fejlődés tulajdonképpeni fő kérdésévé. Nem abban az értelemben, hogy itt húzódtak volna az osztályfrontok fő vonalai, de abban az értelemben, hogy a magyar nép legnagyobb tömegeit érintő, e lakosság többségének létét meghatározó és minden más társadalmi kérdésre kiható konfliktusról volt szó.

Annak ellenére, hogy a tőkés fejlődés évszázados menete a parasztságot már régen ellentétes osztályokra szakította, és szűk felső rétegét a kizsákmányoló osztályok sorába emelte, mégis a parasztság egészében bizonyos fokig egységes, zárt világot jelentett, melynek két ellentétes, az úri középosztályban még alig-alig beolvadt felső, valamint városi proletárrá válni képtelen, lesüllyedt alsó pólusa között állt a kisárutermelők széles rétege. Vegyük közelebbről szemügyre a statisztikákat: (Lásd a 344. oldalon).

(Az 1930-hoz képest bekövetkezett jelentősebb növekedés ez esetben elsősorban a statisztikai felmérés módszerének változásából adódott. 1941-ben ugyanis, az előzőektől eltérően, a földparcellával rendelkező mezőgazdasági munkásokat is figyelembe vették mint földtulajdonost.) A parasztság felső, az uralkodó osztályokkal összekapcsolódó csoportjait, mint rész-

A gazdasággal rendelkező agrárnépesség gazdaságnagyság szerinti tagozódása 1910—1941 között

Év	Összes, gazdasággal rendelkező agrárnépesség	Ebből					
		0—5	5—10	10—20	20—50	51—100	100
		kat. hold gazdasággal rendelkező					
1910	539 065	208 944	140 635	107 383	60 899	11 964	9240
1920	556 083	225 691	155 588	100 163	55 744	10 894	8003
1930	698 649	333 745	178 342	111 123	57 308	10 750	7381
1941	787 449	402 649	171 097	129 009	66 388	11 246	7060

ben a statisztikai adatok is mutatják, az a mintegy félszázezer család alkotta, amelyik nagyjából 25–100 holdas birtokokkal rendelkezett.

A pontos számszerű meghatározás ez esetben természetesen lehetetlen, hiszen a földnagyság inkább csak megközelítő meghatározást nyújt, s az 50 holdas alsó határ – szántóföldi művelés esetén – általában pontosabb alapot adna a gazdagparaszti réteg számbeli felméréséhez. Ez ellen szól azonban a paraszti osztályhelyzetet meghatározó egyéb tényezők figyelembevétele. Az állatszám, a gazdálkodás módja, a föld minősége, az esetleges géptulajdon lényegesen módosítaná a képet, és számos esetben az alsóbb birtokkategóriákban található parasztgazdaságot is a tehetősebb réteg soraiba emelné. A Horthy-rendszer által tudatosan erősített gazdagparasztság növelhette, biztosíthatta földjét, amely már az összes földterületnek mintegy egyötödére rúgott, s a világháború után politikai tényezővé vált parasztság legtehetősebb rétegeként pártszervezkedés útján is részt követelhetett, ha nem is az országos, de a helyi hatalomból. A gazdagparasztság mint kizsákmá-

nyoló korántsem tagozódhatott azonban egyszerűen be az uralkodó osztályok feudális gőggel átitatott rétegeibe. Kisebbrendűnek számított, és annak is érezte magát, s a vele esetleg anyagilag azonos szinten álló városi polgárral szemben is hatalmas hátrányt szenvedett paraszti mivolta következtében. Az úri nagybirtokrendszer léte az ellentéteket gazdaságilag is kiélezte. A gazdagparasztság egyes jellegzetes, főként alföldi típusai ezért mindvégig éppen ellenzéki, a paraszti összetartozásnak hangot adó, demokratikus erőt képviselték, míg más, főként dunántúli típusai, a nagybirtok közé ékelve, a parasztság egyéb rétegeitől elfordulva, a kasztrendszerű megmerevedés tendenciáit mutatták. A gazdagparasztság eltérő típusai ellenére általában elmondható, hogy ez a paraszti réteg is sok szempontból harcban állt a hivatalos Magyarországgal, lázadt ellene. Csakhogy ez a lázadás általában egyéni törekvéseket fejezett ki a polgárrá válás, a paraszti státusz megszüntetése érdekében: az úr és paraszt ellentétpárt a gazda és munkás viszonnyal kívánta volna felváltani, s harca tulajdonképpen egyszerre irányult a felette álló úri-nagybirtokos képződmények és a neki kiszolgáltatott kisparaszti-munkás rétegek ellen. Ez a körülmény viszont azt is lehetővé tette, hogy hol az egyik, hol a másik oldalon forduljon átmeneti szövetségesek felé.

A parasztság sokkal hatalmasabb tömegeit tették természetesen ki a kisebb birtokokkal rendelkező családok. Az önálló életlehetőséget nyújtani képtelen töredékparcellás parasztságtól eltekintve csak a paraszti rétegek érdemeltek ebben a vonatkozásban elsősorban figyelmet, melyek a klasszikus értelemben kisárutermelők közé sorolhatók. Bár statisztikailag ez sem pontosan megragadható, de nagyjából ide sorolhatjuk az 5–20 hold közötti birtokkategóriát és a 20 hold fölötti birtokállomány egy részét is. Nagyjából tehát 300 ezer kisbirtokos családról van szó. Számuk ugyan a két világháború között növekedett, földjük azonban a harmincas években mintegy 10%-kal csökkent. Ezekben a gazdaságokban általában hagyományos, elmaradott munkaeszközökkel, a családi munkaerő túl-

dolgoztatásával igyekeztek biztosítani a mindennapi megélhetést.

A föld minőségétől függő eltérésekkel szántóföld esetén nagyjából a 15 hold körüli birtoknagyság biztosíthatta a családok önálló megélhetését. Ez nagyjából elérte a kispolgári életnívó alsó határát, amit az önálló háztulajdon, bármily szerény is volt az, valamelyest még növelt. Ezen alul viszont a földbirtoklás és a megfeszített robot legfeljebb a betevő falat gondjaitól szabadította meg a parasztot, de távolról sem a szükségtől. A ruházkodás, az adófizetés, a gazdaság fenntartása mindennap ismétlődő, mindig bizonytalan kimenetelű küzdelem volt, ami egy-egy természeti katasztrófa, súlyos aszály vagy jégverés nyomán tömegeket forgatott ki kicsiny tulajdonából.

A birtokos parasztság középső rétegei körében állandó erőként érvényesült a feltörekvés vágya. Az Alföldön kertészkedő, gyümölcs- vagy szőlősgazda rugalmasabb lehetősége a felemelkedés útjait is jobban biztosította. A Dunántúl nemesebb, konzervatívabb birtokos paraszti típusai esetében ez csak ritkább lehetőség volt.

A birtokos parasztság egésze számára azonban a két világháború között csak kivétel lehetett a felemelkedés.

A holdanként átlagosan 100 pengő körül mozgó évi jövedelem – mely a húszas évek második felében mintegy 20–30%-kal magasabb, a harmincas évek elején viszont nagyjából hasonló mértékben alacsonyabb volt – örökös bizonytalanságot eredményezett. A rossz termés következtében kieső jövedelem mellett a jó terméső évek árhanyatlásából eredő bevételi veszteség egyaránt a proletárszintre nyomhatta vissza a parasztság középbirtokos rétegeit.

A természetes szaporodás okozta birtokosztódási veszély – ahol az egykével ez ellen nem védekeztek –, a szegénység következtében lehetetlen korszerű művelés és talajerő utánpótlás folytán érvényesülő, földet kiuzsorázó gazdálkodás

mindmegannyi tényező volt, mely a hanyatlás, lesüllyedés állandó nyomásával nehezedett a paraszti tömegekre.

A birtokos parasztság rétegeződése és az egyes rétegek anyagi helyzetének jelentős eltérései ellenére a falusi életmód elmaradottsága, az életfeltételek, a kulturális színvonal azonosságai, a nagybirtokkal való szembenállás és az úri Magyarországból való kirekesztettség az egységes vonásokat erősítette. Sőt a parasztság ezen egységes jellege bizonyos fokig még felül a gazdagparasztság, és alul az agrárproletariátus tömegeit figyelembe véve is érvényesült.

A parasztság eltérő rétegei, sőt szétváló ellentétes osztályai ellenére is fennmaradt egysége és egységes kirekesztettsége a magyar társadalomból mit sem változtatott azon, hogy – mint a legélesebb szemű kortárs kutatók, már akkor felhívták rá a figyelmet – az első világháború után mégis lényeges átalakulások játszódtak le a magyar parasztság körében, mégpedig éppen e paraszti elkülönültség elmosódása irányában. Gazdaságilag a két világháború közötti agrárstagnáció ellenére is végbement fejlődés a mezőgazdasági árutermelésben, a kerti termelés részesedésének emelkedése, új ágak megjelenése, a haszonbérlet terjedése a fejlettebb mezőgazdasági vidékeken, politikailag a keresztény-nemzeti jelszavak jegyében tett lépések lazították a paraszti társadalmat elrekesztő merev falakat. Ezek nyomán a kisbirtokos parasztok és bérlők egyre jobban közelítettek valódi osztálylényegükhöz, és levetve paraszti múltjuk erkölcsi, művelődési, társadalmi tartozékait (Erdei Ferenc kifejezése), egyre tisztábban kispolgárrá válnak. A folyamat másik oldalán ugyanígy halad előre a mezei munkások paraszti arculatának (munkaerkölcsének, kulturális jellegzetességeinek és társadalmi tudatának) elmosódása és egyértelműbb munkásarculatának kialakulása.

Az egyértelmű differenciálódást hátráltató számos tényező között azonban éppen ezen a ponton utalhatunk a birtokos parasztság és a falusi proletárrétegek között elhelyezkedő hatalmas paraszti tömeg létére. A töredékparcellákkal rendelke-

ző, a földtől önálló megélhetést találni képtelen paraszti tömegek – durván az 5 hold alatti birtokkategóriát vázolhatjuk ide – háborút követő 200 ezer családot meghaladó létszáma a Horthy-rendszer éveiben közel megkétszereződött. A Nagyatádi-féle földreform ugyanis elsősorban a törpebirtokos elemek számát növelte, s legalábbis átmenetileg a paraszti úton történő felemelkedés illúzióit keltette. Egészében azonban rendkívül felduzzasztotta a birtokos parasztság félproletár elemeit, s a parasztság helyzetének átmenetiségét hangsúlyozta.

E hatalmas, potenciálisan forradalmi tömeg, melynek politikai szerepe pártszervezkedés formájában is megnövekedett, a háborút követő földreform-manőverezések által kijátszva, kegyetlen csendőrterrorral megfélemlítve, fokozatosan politikai passzivitásba süllyedt. A látszólagos beletörődés, a feszültség csendje miatt a falu és a parasztság önálló fellépésére ezekben az évtizedekben alig került sor.

A kiútkeresés torz lehetőségeit a faluról való menekülés sajátos útjai jelezték: a fiúknak a városi hivatal altiszti állása, a lányoknak a városi polgári, kispolgári családok cselédszobája természetesen semmiféle felemelkedést nem nyújthatott.

A „parasztkérdés" égető problémája a magyar gazdaság és társadalom minden jelenségével és minden ellentmondásának megoldási lehetőségével is összefüggésben állt.

A „parasztkérdés" hatotta természetesen át a magyar proletariátus társadalmi helyzetét is. A legközvetlenebb kapcsolódást ebben a vonatkozásban az biztosította, hogy a magyar falvakban találhattuk a parasztság, de egyben a kizsákmányolt proletárosztály legszámosabb rétegét, az agrárproletariátust. Egyik nagy csoportját, a nagybirtokokon élő s a feudális viszonyokra emlékeztető függőségben, kiszolgáltatottságban és munkaviszonyok között dolgozó gazdasági cselédség alkotta. Ez a proletárréteg őrizte meg leginkább paraszti jellegét, életformáját és tudatát is. Számuk az 1930-as népszámlálás tanúsága szerint kereken 220 ezer családra rúgott. Bár talán az egész magyar társadalom legelnyomottabb rétege volt, éppen

rendkívüli kiszolgáltatottsága, ami különösen a fehérterror idején kíméletlen megfélemlítéssel járt, és a nagybirtokhoz tapadása, valamint osztályos társaikkal szemben élvezett létbiztonsága, állandó munkája és nem utolsósorban rendkívüli elszigeteltsége könnyebben elnyomhatóvá, kevésbé harcossá, a kilátástalanság és félelem révén olykor a szolgalelkűség vonásaival átitatottá tette ezt a réteget. A cselédkonvenció értéke a válság idején mélypontra süllyedt, ami az állandó és biztos munkalehetőség előnyeit is rendkívül lerontotta. Az agrárproletariátus másik nagy csoportját a mezőgazdasági munkások képviselték. Bár létszámuk az 1–1,5 holdas Nagyatádi-féle parcellák folytán csökkent, így is rendkívül széles rétegről, több mint 560 ezer családról volt szó. A mezőgazdasági munkások a szezonmunkák idején a nagybirtokon vállaltak munkát. A külterjes gazdálkodás mellett azonban nem sok munkaalkalom nyílt. A háború előtti nagy munkalehetőségek, a közmunkák, vasút- és útépítések, vízszabályozások stb. már csak ritkán kínálkoztak, és alig szívtak fel munkaerőt. Nemcsak a városi munkássá válás nehezült meg tehát, de a korábbi átmeneti rétegek (kubikos) is jórészt visszaszorultak a mezőgazdasági proletariátus soraiba. Mivel a tömeges kivándorlás lehetősége erre az időre már megszűnt, a munkaerőkínálat jelentősen meghaladta a keresletet, nagy részük tehát nem juthatott munkához, illetve – korabeli statisztikai felmérések szerint – évente átlagosan mindössze 150–180 napot dolgozhattak, vagyis munkaerejük legfeljebb 50%-ban volt kihasználva. A mezőgazdasági munkanélküliség a 30-as években is csak lassan csökkent; még 1935-ben több mint 150 000, és 1938-ban közel 100 000 mezőgazdasági munkás volt munkanélküli, miközben a munkabérek szintje még az 1929-es – egyébként is alacsony szint – 70%-át tette ki. Az agrárproletárok napszámbére a harmincas években mintegy 1,5 pengő körül mozgott, ami a természetbeni juttatások figyelembevételével is csak a legnyomorúságosabb tengődésre volt elég, s – mely az ipari munkásokhoz képest is – az ország legnyomorú-

ságosabb rétegévé tette a falu proletárjait. Igaz, a 30-as években a minimális munkabérek megállapításával a legalacsonyabb bérezési kategóriák helyzetén valamelyest javítottak, de tekintettel arra, hogy ekkor már a bérszínvonal emelkedőben volt, ennek már a mezőgazdasági munkások helyzetére nem volt érdemleges befolyása.

A falusi proletárok, félproletár elemek életkörülményeit a középkori elmaradottság, a mindennapos éhség és az emberhez méltatlan életkörülmények nyomora jellemezte. A harmincas évek falukutató irodalma, szociográfiai felmérése megdöbbentő képet tárt fel. A Viharsarokban, a derekegyházi új telepek gyermekei havonta egyszer láttak tejet „vásárfiaként", a vajat pedig csak egyetlen gyermek ismerte, az, aki néhány évig egy szentesi módos gazda örökbe fogadott fiaként ismerkedett meg vele. („Mióta visszakerült, azóta ő a gyermekvilág mesemondója, főként fantasztikusnak tetsző étkezési gyönyörűségekről mesél.") A falusi szegénység legfőbb eledele a leves – tésztaleves, bableves, rántottleves –, ami zsírt is alig lát, kenyérből sincs elegendő, míg a hús ritkaság, amit főként disznóvágás után esznek, ha egyáltalán tudnak disznót vágni.

A legszegényebb falusi néprétegek ugyanakkor úgyszólván egyáltalán nem ismerték a születésszabályozást, s a nyomorúság kiterjedt, nagy létszámú családokat sújtott. A 6–9 tagú családok is leggyakrabban bizony viskókban húzódnak meg, melyeknek berendezése két ágy, asztal és két szék. A gyerekek egészségi helyzete tragikus, aminek nyomán a kutatók joggal beszéltek a magyar nép biológiai tragédiájáról.

A cselédek lakásai az uradalmak cselédházaiban, vagy a rövidebb időre szerződöttek esetében az istállóban voltak, nemegyszer közös hálótermekkel, de úgyszólván általában közös konyhákkal.

Az életkörülmények jellegzetes mozzanataként emelhető ki a teljes kiszolgáltatottság, ami részben abban jutott kifejezésre, hogy a cselédnek a nap bármely szakában rendelkezésre kellett állnia.

„Gyakran már éjjel 2 órakor veri az ablakot a gazda vagy ispán, és még este 10 órakor el kell látnia a jószágot éjszakára. Mindenesetre a jószágnak több nyugalma van, mint a cselédnek." A családtagok, asszonyok ellenszolgáltatás nélkül ugyancsak kötelesek dolgozni. Ispán s mindenféle „úr" letegezi, nem veszi emberszámba. A lányok és fiatalasszonyok már természetesnek tartják szexuális kiszolgáltatottságukat.

A közel 800 ezer keresőt számláló agrárproletariátusnak csak egyes rétegei, főleg a mezőgazdasági munkások, kubikosok, jutnak el a szervezettség fokára, sőt körükben ennek már nagy hagyományai vannak. Potenciálisan fontos, forradalmi erőt képviselnek, legöntudatosabb csoportjaik vállalják a brutális csendőrterrorral való dacolást, eljutnak a munkásmozgalommal való kapcsolat kereséséhez, az illegális kommunistákhoz is. Ugyanakkor azonban nagy tömegeik csupán a vallásban kerestek vigaszt, vagy szociális követeléseiket hangoztató jobboldali-radikális eszmék és mozgalmak támogatóivá válnak.

A falusi nincstelenek nagy száma és helyzete a két világháború közötti magyar társadalom meghatározó jellemzője volt.

A társadalmi ellentmondások sajátos, elmaradottságból eredő tényezői, melyek a felszíni régiókban a „zsidókérdés" és „dzsentrikérdés" jelenségeit állították előtérbe, s melyekből a társadalom egyik legsúlyosabb konfliktusaként maradt fenn a sajátos „parasztkérdés", nem változtatott azon a tényen, hogy a modern tőkés fejlődés előrehaladása a magyar társadalom legdöntőbb osztályfrontját a tőke és munka között húzta meg. Már a parasztság kapcsán is utaltunk arra, hogy a sajátosan úri társadalomból való kirekesztettség, megrögződő tradíciói és életformája következtében bizonyos értelemben egységesnek megmaradó parasztság is kezd inkább osztályjellegének megfelelő, különböző arculatokat ölteni, s ezen belül – az uradalmi cselédséget talán legkevésbé számítva – az agrárproletár tömegek valóságos proletár jellege kezdett kidomborodni.

Még inkább előrehaladt ez a folyamat a faluról elszakadt proletárrétegek esetében. A társadalom tőkés modernizálódásának jellegzetes vonásaként ugyanis tovább nőtt a városi proletár elemek száma, szerepe a magyar társadalomban. A falusi nincstelen és városi nagyipari munkás proletárrétegei között természetesen nagyon sok átmeneti lépcsőfok található. Sőt a két világháború közötti Magyarországon a városi proletariátus többsége nem nagyipari munkás, és közel fele egyáltalán nem is az iparban talál megélhetést.

1930-ban a városi proletariátus létszáma – 1 160 000 kereső – az összes kereső létszám 29%-át tette már ki. Jóllehet ezen belül az iparban és bányászatban foglalkoztatottak létszáma növekedett leggyorsabban, de még itt is a városi proletariátus közel 45%-ára jutott a kereskedelemben, közlekedésben, közszolgálatban, illetve háztartásokban dolgozó munkások, napszámosok és cselédek száma.

A városi proletariátus rétegződési megoszlása rajzolódik ki a következő táblázat adataiból:

A városi proletariátus megoszlása

	szám	1920 %	szám	1930 %
Ipar és bányászat	464 445	52,2	660 775	56,9
Kereskedelem és hitel	60 980	6,9	83 223	7,3
Közlekedés	85 626	9,7	82 830	7,1
Közszolgálat	46 673	5,3	58 078	5,0
Napszámos	50 118	5,7	61 046	5,3
Házicseléd	155 892	17,6	176 987	25,3
Egyéb	22 785	2,6	36 033	3,1
Összesen	886 519	100,0	1 159 972	100,0

A nem iparban dolgozó városi polgárrétegek, bár a termelőeszközökhöz való viszonyuk és anyagi helyzetük tekintetében lényegében nem sokban különböztek a proletariátus egyéb csoportjaitól, a termelés szervezetében elfoglalt helyüket illetően, társadalmi helyzetük, szervezettségük és szemléletük folytán erősen elütöttek tőlük. A közlekedésben és közszolgálatban dolgozók esetében elsősorban az határozta meg e csoport sajátos helyzetét, hogy túlnyomó többségében állami vagy közületi alkalmazottakból állt. A Horthy-rendszer államhatalma pedig különösen nagy súlyt helyezett arra, hogy az alkalmazásában levő munkásokat elidegenítse, távol tartsa a munkásosztály egészétől, annak szervezeteitől és mozgalmától, s különböző intézkedésekkel a rendszer biztos kiszolgálóit teremtse meg bennük. Ezért tartotta fontosnak a Bethlen-kormány, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetőivel kötött paktummal megakadályozza a közalkalmazottak és közlekedési dolgozók szervezését. Befolyásukra ugyanakkor különleges helyzetet biztosítottak e rétegeknek. Igaz, hogy az anyagi javakból nem részesedtek jobban, de állami alkalmazotti mivoltuk jórészt kiküszöbölte a létbizonytalanságot, mely osztályos társaik legnagyobb tömegeit napról napra fenyegette, s a vasúti munkásoktól a fővárosi köztisztasági alkalmazottakig az akkor különleges előnyt jelentő nyugdíj privilégiumát nyújtotta. Ezek a rétegek biztonságuk, kedvezőbb helyzetük megtartása érdekében igyekeztek a legmesszebbmenően alkalmazkodni az államhatalomhoz. A munkásszervezettség hiányában megerősödött körükben a kispolgári behatás és szemlélet, sőt a fasiszta fertőzés is alkalmasabb talajra talált. Nem véletlen, hogy a század elején még a forradalmi szervezkedésben élenjáró vasúti munkások is fokozatosan elveszítik a forradalmi hagyományokra alapozott rangot, s az államhatalom megbízható kiszolgálóivá válnak, a közhivatalok altiszti posztja pedig a paraszti feltörekvés kispolgári vágyainak csúcsát jelentve, úgyszólván az „úrrá válás" alsó lépcsőfokának számított.

Nem kevésbé fontos a proletárrétegek arculata szempontjá-

ból a házicselédek magas számaránya sem. A városi proletariátus 15–20%-át kitevő cselédség anyagi helyzeténél fogva a proletár elemek alsó rétegeihez tartozott. Ennek ellenére helyzetük egészen sajátosan alakult. Teljes szervezetlenségük, amit különösen aláhúzott, hogy a házicselédek zöme faluról frissen felkerült, fiatal leány volt, valamint közvetlen, személyes függésük és elszigeteltségük szolgai vonásokat alakítottak ki bennük. Magas számarányuk nem a szolgáltatások fejlődéséből adódott, mint a modern tőkés országokban, hanem éppen az elhelyezkedés lehetetlenségét, a munkaerő olcsóságát, a feudális elemek konzerválódását mutatta a gazdaságban és a társadalomban. E réteg magas aránya tehát a proletariátus összetételének heterogén jellegét különösen fokozta.

A nem ipari munkás proletárrétegek származási statisztikája világossá teszi, hogy nagymértékben a faluról feláramló, ott életlehetőséget nem találó paraszti elemek képezték a forrását. A házicselédek 63%-a, a közszolgálati segédszemélyzet 54%-a, a közlekedési munkások 51%-a, a napszámosok 45%-a származott faluról az 1930. évi népszámlálás adatfelvételei idején. Ezek városba vándorlásuk után is szoros kapcsolatban maradtak a faluval. Nem lehet ugyanakkor megfeledkezni arról, hogy a magyarországi viszonyok közepette, mint arra már utaltunk, ezek a rétegek nemcsak a parasztsággal szemben, de sok vonatkozásban az ipari munkássággal, különösen annak többségét kitevő tanulatlan munkásokkal szemben is előnyben voltak. A családok legnagyobb része igyekezett megmaradni az elért szinten, s a nem ipari munkás proletár elemek általában nem törekedtek ipari foglalkozások felé. E proletárrétegek második generációja a kispolgári felemelkedés útjait kereste. Többségük ugyanazokban az állásokban tudott munkalehetőséget találni, melyeket szüleik töltöttek be. Az ún. „egyéb munkás" családokból származók aránya éppen ugyanezen kategórián belül volt a legmagasabb. Az 1930. évi népszámlálás idején – a házicselédeket nem számítva – a nem ipari, egyéb munkások közel 22%-a apja foglalko-

zását folytatta. Az ún. örökletes réteg tehát megközelítette az ipari munkások örökletes rétegének arányát. Hogy az örökletes réteg nem lehet szélesebb, az nem kis mértékben annak következménye, hogy az egyéb munkáskategóriákban az első generáció súlya jóval nagyobb volt, mint az ipari munkások körében. Míg az ipari munkások között 1930-ban mindössze 20,2% volt 40 éven felüli, addig a közlekedési munkások között 41,9%, a közszolgálati segédszemélyzet között 44,3%, az egyéb napszámosok sorában pedig 48,2%. Éppen ez a korbeli eltérés is nagy szerepet játszott abban, hogy az egyéb munkáskategóriák második generációjának tagjai nehezebben jutottak ugyanazon a munkaterületen álláshoz, s ezért kénytelenek voltak nagyobb számban ipari elhelyezkedést keresni. A legfiatalabbak valóban alig találtak munkalehetőséget az „egyéb munkás" szakmákban. A 20 éven aluliak aránya ebben a kategóriában mindössze 4–5%-ot tett ki, az iparban viszont több mint 20%-ot. Mindez arra vezetett, hogy az egyéb munkások csoportjába tartozó proletárrétegek második generációjának jelentős tömegei ipari proletárrá váltak. Az 1930. évi népszámlálás idején az ipari munkások 13%-a az egyéb proletár elemekből került ki.

Ha tehát a történelmi fejlődés folyamatát tekintve a nem ipari munkásproletár elemek bizonyos átmeneti réteget is képviseltek a falusi szegénység és ipari munkásság között, az ellenforradalmi rendszer társadalmában e réteg jelentős száma, viszonylagos stabilitása és részben privilegizált helyzete domborodott ki, s ez a körülmény a magyar proletariátus számban nem jelentéktelen rétegeiben az elmaradottság vonásait konzerválta.

A városi proletariátus soraiban, annak mintegy felét alkotva, különleges szerepet játszott az ipari munkásság, mely különösen a Magyar Tanácsköztársaság történelmi napjai után nyilvánvalóan és sokszorosan hangsúlyozottan már létével is a társadalmi osztályantagonizmus kifejezése volt. Az ipari munkásosztály nemcsak számbelileg, de szervezettségével, tra-

dícióinál, osztályhelyzeténél fogva is zárt tömböt képezett, és ezáltal minden proletárréteg körülötte kristályosodott ki.

Létszámnövekedése ugyan a két világháború között lelassult, de még így is 600 ezer ipari munkást írtak össze, kiknek közel a fele zömében a kisiparban dolgozott. A gyári munkásság összetételén a létszámgyarapodás mellett elsősorban az ipar szerkezeti arányainak változása módosított. A vas- és gépipari szakmunkások, a gyári munkásságnak e jellegzetes, fontos rétege például a munkásság egyharmadáról negyedére csökkent. Ezzel szemben főként a textil- és könnyűipari ágak zömében a betanított és a segédmunkások aránya emelkedett: részesedésük a gyári munkásság egyhatodáról több mint egynegyedére növekedett. A háború előtti, alig több mint egyötödös arányról a harmincas évek végére – s ez az arány 1943-ig sem változott – a gyári munkásság egyharmadára emelkedett a női munkaerő részesedése. E növekedés nemcsak a könnyűipari ágak térhódításának volt a következménye, hanem úgyszólván minden iparágban megfigyelhető tendencia volt. A vas- és fémiparban például a háború előtt a munkásoknak csak 7–8%-a volt nő, 1938-ban viszont már 28%-a. A gépiparban 4%-ról 17%-ra ugrott az arány.

A munkásosztály soraiba kerülő újabb generációk körében tehát a szakmunka zuhanásszerű csökkenése figyelhető meg. A gyári munkásosztály hagyományos összetétele két évtized leforgása alatt lényegesen megváltozott. Míg korábban a nehézipari férfi szakmunkások képezték a legerőteljesebb munkáscsoportot, addig most a túlnyomó többséget a tanulatlan és betanított munkások, jelentős csoportjaikban nők és többségükben könnyűipari munkások tették ki.

Ezek a folyamatok a gyáripari munkásság felhígulásának tendenciáit mutatják. Mindez azonban nem érinthette a munkásosztály törzsét képező örökletes réteg meghatározó szerepét. A két világháború között a gyári munkásoknak mintegy 1/3-a munkásszármazású, második vagy harmadik generációs munkás. Míg az új, kevésbé szervezett munkásrétegek a kis-

polgári behatások közvetítői is voltak a munkásosztályra, a munkásság törzse az ellenforradalom legvéresebb esztendeiben is megőrizte szervezeteit. A szakszervezetek létszáma – 100–150 ezer fő – magasabb volt, mint a háború előtt, s ha a proletárforradalom leverését követő elkeseredés és dezorganizáltság a forradalmi mozgalom tartósabb apályára vezetett is, a munkásosztály ellenségesen állt szemben a győzedelmeskedő ellenforradalommal, s bázist adott a legális munkásmozgalom, a Szociáldemokrata Párt működésének és az illegális kommunista mozgalomnak is. Kétségtelen azonban, hogy a szervezett, tudatos munkásrétegek befolyása a munkásosztály újabb rétegeire és a társadalom egészére – a kormánypolitika elszigetelő törekvései, valamint erőteljes ideológiai és politikai hatások mellett – csökkent. A 30-as évek végén a szélsőségesen felkorbácsolt soviniszta uszítás a tapasztalatlan, fiatal munkásrétegeknél a szélsőjobboldali, nyilas befolyásnak is teret nyitott.

A munkásosztály életviszonyai a két világháború között nem javultak. A kormányok politikai, a tőkések gazdasági indítékokból felléptek a forradalmak vívmányai ellen. A szocialista törvényhozást hatályon kívül helyezték, a béremeléseket eltörölték. Ugyanakkor most már nemcsak a falun, de a városban is jelentős munkaerőfelesleg, munkanélküliség mutatkozott. Egyes időszakokban – mint a 20-as évek elejének átállítási periódusában – több mint 100 000 ipari munkás van munka nélkül. A világgazdasági válság időszakában több mint 200 000 fő, minden harmadik ipari munkás elvesztette kenyerét, s éppen ez teszi különösen katasztrofálissá a munkásosztály helyzetét. A munkanélküliség azonban már a konjunktúra periódusában is megmaradt, 10% körül járt, vagyis az egész korszakra rányomta bélyegét. Ugyanakkor azonban a munkanélküli-segély – holott ez a munkáskövetelések előterében állt – mind a kormányok, mind a munkaadók legmerevebb elzárkózásával találkozott, nem valósulhatott meg, ami a munkásnyomor egyik fontos forrásává vált.

A létbizonytalanság és munkanélküliség természetesen az egész osztály reálkeresetét lényegesen csökkentette. A szakmunkások betanított, illetve női munkásokkal való kicserélése, valamint a mindig jelentős munkaerő-túlkínálat az I. világháború előtti évekhez képest az egy munkásra eső reálkeresetet is csökkentette. Az infláció s a háború utáni nyomor időszakának súlyos helyzetét, mikor a reálbérek az 1913-as szint mintegy 50%-ára estek vissza, csak lassan tudták kiheverni, de a bérek a prosperitás tetőpontján is a háború előtti szint 80–90%-a körül mozogtak. A válság körülményei ehhez mérten újabb 20–30%-os visszaesést idéztek elő, ami a 30-as évek végéig is a válság előtti szint alatt (1938-ban heti 25 pengő körül) tartották a béreket.

A gyáripar évi 1200 pengős átlagos munkásfizetése mögött, az egészében rendkívül alacsony színvonal mellett, meglehetősen erős különbségek húzódtak meg. A munkások 25–30%-a az átlagosnál magasabb bért kapott. A vas- és fémiparban pl. átlagosan évi 1400, a gépiparban 1500, a nyomdaiparban pedig 2300 pengő körül mozgott a munkásfizetés.

A gyári munkások közel háromnegyede viszont még az átlagos bérrel sem rendelkezett. A mélypontot az építőanyagipar, textilipar és faipar, túlnyomóan tanulatlan vagy betanított munkásainak bérszintje jelentette. Ezekben az iparágakban az évi átlagos munkabér 900–950 pengő között mozgott.

Míg tehát az ipari szakmunkások, főként a jobban bérezett szakmákban, a tömegekre e korban általában jellemző alacsony életszínvonal talaján biztonságosabb körülményeket, sőt több kereső esetén olykor a kispolgári életszint alsó határához közelítő feltételeket is kiharcolhatták – nem utolsósorban éppen szilárd szervezettségük, kiállásuk nyomán – addig a rosszul bérezett munkásrétegek helyzetét rendkívüli nyomor jellemezte. A rosszul fizetett szakmák segéd- vagy betanított munkásai, főként ha a családfő (és nemcsak a második kereső) került ki körükből, a létért való mindennapos elemi küzdelem keserveit szenvedték. A panaszos levelek, kérvények,

az elviselhetetlen nyomor és kétségbeesés sok ezer dokumentuma maradt fenn, s ezek félelmetes képet örökítenek meg az utókornak a városi proletárnyomor mélységeiről.

Mindezek a körülmények meghatározták a munkások életszínvonalát. A budapesti munkások túlnyomó többsége, ha egyáltalán volt önálló lakása, szoba-konyhás lakásban lakott. A 20-as évek végén végrehajtott felmérés szerint a munkások 50%-ának lakásában még nem volt villany. A fiatal munkások körében tömeges volt az ágyrajárás, s számottevő csoportok részben hadifogolytáborokból átalakított nyomortanyákon, barakklakásokban húzódtak meg. A fő táplálék a kenyér, a krumpli – a válság alatt sokszor még erre sem jutott – és a szalonna, míg a húsfogyasztás a háború előttihez képest csökkent. A zöldség-, gyümölcs-, tejtermék- és cukorfogyasztás – bár a korszak egészében valamelyest növekedett – abszolút mennyiségben igen alacsony színvonalon állt. Az alkoholfogyasztás viszont nőtt; a bor mellett a nehezebb szeszes italok is tért hódítottak, a sörfogyasztás viszont a háborúig már nem emelkedett. Az idősebb munkások között még járta a pipa, de a többség már a cigaretta hívévé vált.

A munkásosztály életviszonyait nem csupán a tényleges kereset alacsony szintje, de a szociális törvényhozás kezdetlegessége is meghatározta. A rendkívül gyenge szolgáltatást nyújtó betegbiztosítás, amit a húszas években államosítanak, a terhek egy részét magukra a munkásokra hárította. A nyolcórás munkaidő – a munkásmozgalom évtizedes s a 20-as évek eleje óta úgyszólván valamennyi európai országban megvalósított – követeléséből Magyarországon csak 1935 után lett törvény. Végrehajtására azonban a háború kirobbanása következtében csak részlegesen került sor. A munkaidő hossza is lényegesen csökkent az első világháború előtti évtizedekhez viszonyítva, de még a 20-as években is 9–10 óra között, a 30-as években 8,5–9 óra körül mozgott a napi átlagos munkaidő. A 30-as évek végén hozott újabb törvények – az ún. minimális bérek, a családi pótlék és a fizetéses szabadság bevezetése – a más-

dik világháború előtti helyzetet már kevéssé befolyásolhatták, nemcsak azért, mert maguk is nagyon sok korlátozással, szerény keretek között léptek életbe, de azért is, mivel csak a Horthy-rendszer utolsó éveiben éreztették valamelyest hatásukat, amit a rövidesen előállt háborús helyzet jórészt ellensúlyozott is. Nem lehet ugyanakkor elvonatkoztatni attól a körülménytől sem, a szociális törvényhozás csakis akkor lendült mozgásba, amikor a háborús előkészületekkel összefüggésben, a szociális demagógia eszközeként és a munkásmozgalom ellen irányuló kormányintézkedések keretében alkalmazták.

A tőkés fejlődés kibontakozása a XIX–XX. század fordulójára a magyar társadalom teljes átalakulását vonta maga után. A gyökeresen átcsoportosuló osztálystruktúra, az urbanizáció előrehaladása, a gazdaság fejlődésével együtt járó és a lakosság tömegeinek életkörülményeit átalakító civilizációs vívmányok és a kultúra tömeges terjedése már az első világháború előtt is sok száz éves megrögzöttséget mozdított ki helyéről.

A modern tőkés átalakulás életkörülményeket, életszokásokat felforgató hatásai azonban a XIX. századi, XX. század eleji Magyarországon jelentős akadályokba ütköztek, s hatókörük leszűkült. Az új hatások áttörése csak lassúbb és korlátozottabb lehetett. A folyamat természetesen az első világháború után is tovább haladt, s a tőkés fejlődéssel járó civilizációs és kulturális hatások sokszor több évtizedes késéssel éppen akkor bontakoznak ki, jelentős társadalmi változásokat vonva maguk után.

Átalakulóban volt – az előzőekkel összefüggésben – a hagyományos család is, melynek létszáma a gyerekszámmal együtt csökkent. A két-három generáció együttélése egyetlen családi keretben gyors bomlásban volt. A falusi életformából való kilépés nyomán lényeges családi szokások is megváltoztak. Szembetűnő pl. a házasodási életkor jelentős eltolódása. 1910-ben a férfiaknak még majdnem 44%-a a 24. életévének betöltése előtt megnősült, a negyvenes évek elejére – fokoza-

tos, de gyors csökkenés után – már csak nem egészen 23%-a. (Ugyanakkor a 30–40. életévük között házasságot kötő férfiak aránya 13-ról 26%-ra ugrott.) A férjhez menés korátlaga is változott. A háború előtt a nők 3/4-e 24. életéve előtt ment férjhez (39% 20. év előtt), s negyedszázad leforgása után már csak nem egészen 2/3-a (20. év alatt 29%-a). Jelentősen meghosszabbodott tehát a házasság előtti felnőtt élet. Ugyanakkor a később létrejövő családok kereteinek korábbi stabilitása is lazult: az ezer lakosra jutó válások száma a XX. század eleji állapothoz képest a harmincas évekre mintegy megkétszereződött. (10 ezer lakosra 3–4, illetve 6–7 válás jutott.)

Az életkörülmények változásai sorában – s ez természetszerűen a demográfiai jelenségekben is kifejezésre jutott – lényegesnek ítélhetjük, hogy a meghosszabbodott élettartam egyben a lakosság jobb egészségi állapotát, egészségügyi ellátottságát is jelentette. A XIX. század nyolcvanas éveitől már eltűntek a tömegpusztító középkori járványok. A két világháború között rohamosan szorulnak vissza a fertőző betegségek, s különösen azok halálos kihatásai. Az első világháború előtt a halálesetek 1/5-ét még fertőző betegségek, zömében a gümőkór idézték elő. Negyedszázaddal később ez az arány már alig haladta meg a 13%-ot. (A terjedő tendenciájú betegségek többségében az életkor meghosszabbodásának következményei voltak. A szív- és keringési rendszer betegségei következtében beálló halálesetek aránya a háború előtti 5%-ról 17%-ra ugrott, a daganatos betegségekben elhunytak száma az összes haláleset 2%-áról 9%-ra emelkedett. Előbbi részben a „modern kor" jellegzetes betegségeként vált a leggyakoribb halálozási okká, utóbbi terjedésében nem kis szerepet játszott a pontosabb felismerés, a halálok orvosi megállapítása.)

Az életviszonyok modernizálásához hozzájárult az orvosi kezelés, kórházi ápolás kiterjedése is, 1913-ban 100 ezer lakosra mindössze 31 orvos jutott Magyarországon, de mivel az orvosok 5/6-a az új országhatárok közötti területen lakott (a lakosságnak viszont csak 1/3-a), 1921-ben 100 ezer lakosra már

56 orvos jutott. Ez a szám a harmincas évek végére még több mint megkétszereződött, s ezzel formailag európai színvonalra emelkedett. Valamivel terjedt a modern társadalombiztosítás – 1927-ben jött létre az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) a régi Állami Munkásbiztosító Hivatalból – s a biztosítottak száma az 1920. évi 0,5 millió főről a harmincas évek második felére 1 millióra emelkedett. A jelentősebb kórházépítési tevékenység nyomán több mint 100 új kórház épült, s a kórházi ágyak száma megkétszereződött. A húszas évek elejére évente mindössze 250–270 ezer beteg részesülhetett kórházi kezelésben, a harmincas évek végén 700–750 ezer beteg. Az előrehaladás a biztosítási-gyógykezelési szint továbbra is fennálló elmaradottsága ellenére is jelentős volt, s hozzájárult az életkörülmények általános modernizálódásához.

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az egészségügyi viszonyok általános mutatói mögött rendkívüli egyenlőtlenségek húzódtak meg. A városok civilizációs és szociális fejlődésével egyre élesebb, kiáltóbb ellentmondásba került a falu úgyszólván teljes megrekedése, az európai szintű városi orvosi ellátottsággal szemben falura még alig jutott orvos, a tbc általános visszaszorulása ellenére a falun változatlanul a „morbus hungaricus" pusztított. Biztosítottság és kórházi kezelés a vidéken majdnem ismeretlen maradt.

A változások demográfiai-egészségügyi tényezői mellett az életkörülmények átalakulásában hasonlóan nagy szerepet játszott az oktatási, kulturális, illetve technikai-ipari fejlődés is. Bár továbbra is igen lassan fejlődik, de mégis kitágult az oktatás hatóköre, és ezáltal nőtt jelentősége a társadalom életében. A háború előtt a tömeges népoktatás bevezetése és elterjedése az analfabetizmus gyors visszaszorulásához vezetett, de a magasabb szintű oktatás csupán a legszűkebb elitképzés keretei között maradt. A két világháború között minőségi változás nem következik be, csupán az első évtizedeknél jóval lassúbb mennyiségi előrehaladás figyelhető meg.

A képzési keretek kibővítésére utal, hogy a két világhá-

ború között – az 1930/31-es tanév adatai alapján – az alapszintű képzés 1,3 millió gyerekre terjedt ki, ami a tanköteles korosztályok 92%-át tette ki, szerény előrehaladást tükrözve a háború előtti szinthez képest. Ezzel együtt járt a viszonylag jelentékenyebb iskolaépítési tevékenység, ami a tanítási feltételeket lényegesen megjavította. Az egy tanteremre jutó tanulók száma 60-ról 40-re csökkent, s a több mint 26 ezres tanítói létszám az egy tanerőre jutó tanulói számot is 80-ról 47-re, sőt a második világháborúig 42-re szorította le.

Az elemi szintű képzés azonban továbbra is elsősorban 4–6 elemi végzését jelentette, s a hetedik és nyolcadik osztálynak megfelelő képzés már csak a tankötelesek kicsiny töredékére terjedt ki. Az 1937/38-as iskolaévben pl. a 200 ezres létszámot is meghaladó első osztályok után a második-hatodik osztályok összlétszáma – egyenes vonalú csökkenéssel – 185–130 ezer fő között mozgott, a hetedik és nyolcadik osztálynak megfelelő szintű fokozatban azonban már mindössze 35 ezer körüli tanulói létszámot találhatunk.

A középiskolai képzés keretei jelentősebben bővültek. 1930-ban közel 85 ezer középiskolai tanuló volt az országban, ami a középiskolai korban levő lakosság több mint 10%-át tette ki (a háború előtti 5%-os részesedéssel szemben). A harmincas évek végére azonban a középiskolai létszám 52 ezerre csökkent. A középiskolai képzés jellege semmiképpen sem változott tehát meg. Továbbra is rendkívül szűk körű, jól ellátott, magas szintű elitképzés maradt.

A keresők között is csökkent az írástudatlanok aránya. Leggyorsabban a mezőgazdaságban, ahol a világháború előtt még a keresők több mint 1/3-a analfabéta volt, 1930-ban viszont arányuk már csak 15%-ot tett ki. Az iparban mindössze 5, a kereskedelemben 4, a közlekedésben pedig 3% körül alakul arányuk, ami a háború előtti szint felét-egyharmadát éri csupán el.

Az előrehaladás ezzel nagyjából ki is merült. A középiskolai képzés alig változó keretei ugyanis a középszintű képzett-

ségű keresők körét lényegében nem szélesítették, 1930-ban is az összes keresőnek 2,7%-a végezte el a középiskola nyolc osztályát, illetve érettségizett. Arányuk akkor sem sokkal jelentősebb, ha figyelembe vesszük a megkezdett, de be nem fejezett középiskolai osztályok, a négy-hat középiskolai osztály elvégzését is (8,5%). Az összes középszintű szellemi tőkének valamelyest nagyobb hányada, 18%-a működött az ipar és mezőgazdaság területén. A mezőgazdaság részesedése azonban nagyon csekély, hiszen a középiskolai tanulmányokkal rendelkezők az összes mezőgazdasági keresőnek 1%-át tették csupán ki. Az iparban már 10% fölé emelkedett arányuk. Zömük azonban az egyéb területeken helyezkedett el.

A két világháború között számszerűen is emelkedő egyetemi hallgatói létszám (1930-ban 7 ezer, 1938-ban 12 ezer fő) – arányait tekintve jóval több mint kétszerese az első világháború előtti létszámnak – már valamelyest korszerűbb képzési struktúrával járult hozzá a gazdaság szakemberellátásához. 1930-ban ugyan a hallgatóknak még mindig közel 40%-a teológus és jogász volt, de a 14% orvos és gyógyszerész mellett már 17% műszaki és közgazdasági tanulmányokat folytatott. A felsőszintű szellemi tőkének már 13%-a az iparban és mezőgazdaságban dolgozott. Az összes kereső közül az egyetemi végzettséggel rendelkezők még 2%-ot sem tettek ugyan ki, és zömük közszolgálati területeken helyezkedett el (ott a keresők több mint 8%-át tették ki), de már nagyobb számmal megjelentek a közlekedés és a kereskedelem (a keresők 2,5–3,5%-a), a bányászat és ipar (0,5–1%) területein, s feltűntek a mezőgazdaságban (a keresőknek még csak 0,2%-a).

A munkaerő (elemi-, közép- és főiskolai) képzésébe fektetett ráfordítások – az 1930. évi kiképzési költségek „újratermelési" értékét számítva – mintegy 2,9 milliárd pengőre rúgtak. Az „emberi beruházások" mintegy 1/4-e a mezőgazdaságra, 1/7-e pedig az iparra jutott.

A két világháború között végbement lassú előrehaladás tulajdonképpen nem tartott lépést a kor növekvő képzési köve-

telményeivel, csupán az első világháború előtti lemaradás egy részének utólagos pótlásához volt elegendő. A technikai-ipari fejlődés követelményei részben az urbanizációs folyamathoz kapcsolódva éreztették hatásukat. Bár Magyarországon a városok – különösen a vidéki városok – építészetileg, kommunális ellátottság (közművesítés stb.) szempontjából még közel álltak a falvakhoz. Még Budapesten is 1930-ban 25 000 házból 14 000 volt a földszintes és 11 000 egyemeletes, s a városi lakások 19%-ában volt csak W. C. és fürdőszoba. Mégis a város és falu életformája már gyökeresen eltért, s a városi lakosság körében jobban, a falvakban még alig volt érezhető a kor technikai fejlődéséből fakadó életforma-változás. Bár a közlekedés terén alig történt előrehaladás, és az autó meghonosodása csak rendkívül szűk réteget érintett (sőt, a magas viteldíj miatt a fővárosi autóbusz-közlekedés is „úri" utazási forma maradt), meghonosodtak a technika új életformát alakító vívmányai A húszas években megjelent a rádió, 1925 végén mindössze 17 ezer darab rádiókészülék volt az országban, vagyis 10 ezer lakosra csupán 21 készülék jutott, 1938-ban már 420 ezer rádiókészüléket hallgattak, vagyis 10 ezer lakosonként 462 db-ot. A lakosságnak még így is csupán 1/4–1/5-e hallgathatott rádiót. Jóval szűkebb körben, a luxusigényt alig sen 55 ezer nyilvános és előfizetéses telefonkészülék működött, sen 55 ezer nyilvános és előfizetési telefonkészülék működött, 1938-ban már 126 ezer (ebből 114 ezer előfizetéses). A lakosságnak még ekkor is csupán mintegy 5%-a használhatott tehát rendszeresen telefont.

A városiasodás és civilizáció terjedésével összefüggésben az életkörülményeket számos fontos új szokás meghonosodása is változtatta. Világszerte ezekben az évtizedekben válik tömegjelenséggé a turisztika, a víkendezés, kirándulás, válik népszokássá a nyári üdülés (a külföldi turistautak), terjed és válik tömegessé a sportolás. Magyarország európai mértékkel mérve ugyan hátul kullog, de mégsem marad ki a világáramlatok hatásából.

Az első világháború előtt az arisztokrácia és a legvagyonosabb polgárság egészen szűk körét leszámítva, a külföldi utazás teljesen szokatlan és rendkívüli esemény volt. (Igaz, hogy monarchiai keretek között a külföld fogalma is más értelmet nyert.) A háború után világszerte meginduló idegenforgalom keretei között egyre több magyar kereste fel a külföldi, többségében természetesen szomszédos országokat. A harmincas években évente átlagosan 200 ezer körül mozgott a külföldre utazó turisták száma. Igaz, ennek csak kb. a fele látogatott turistaként külföldre, Ausztriába, Olaszországba és Németországba, a másik fele a szomszédos Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát keresve, inkább régi rokoni-baráti kapcsolatokat ápolt.

A belföldi üdülés kiterjedt. 1911 és 1914 között a 20 milliós lakosságból évente átlag 100–150 ezer üdülő kereste csupán fel a különböző hazai gyógy- és üdülőhelyeket. A Balaton partján mindössze 20–30 ezer nyaraló keresett pihenést. A húszas évek első felében az üdülők létszáma 50 ezer fő körül mozgott, s a Balaton látogatottsága nem haladta meg a 25–35 ezer nyaralót. A harmincas évek végén az üdülők átlagos évi létszáma 200 ezerre emelkedett, s ezeknek közel a fele a Balatonnál nyaralt.

A háború utáni évek 20–25 ezres víkendező forgalma (amiből 10–15 ezer látogató jutott a Balatonra) két évtized leforgása alatt 200 ezer főre emelkedett.

A hétvégi kirándulások – a hegyvidéken 50 turistaház épült fel – csakúgy ekkor váltak szélesebb rétegekben a mindennapi élet részévé, mint a sportolás tömegekre kiterjedő más formái. 1918 előtt Magyarország területén nem egészen 700 sportlétesítmény volt. A sport rohamos terjedésére utal, hogy a sportpályák, uszodák, tornatermek és egyéb sportlétesítmények száma már a háborút követő első öt év alatt megkétszereződött. A második világháború előtt a sportlétesítmények száma a 8 ezret is meghaladta. (A sportuszodák 90%-a a háború után épült.) A gyarapodó sportegyesületek – a harmincas évek-

ben már több mint 1300 egyesület működött – közel 3/4-e ugyancsak a két világháború között jött létre. A versenyző sportolók száma is elérte a 120 ezer főt.

A turizmus és sport mellett az életforma-változás fontos elemeként terjed el a tömegszórakozás új vívmánya: a mozi.

Az életkörülmények bekövetkezett változásai túlnyomóan világjelenségek magyarországi továbbgyűrűzéseként a lakosság egészének helyzetét befolyásolták. A városiasodás előrehaladása, a villanyvilágítás terjedése, a demográfiai, egészségügyi változások, részben az új tömegkommunikációs eszközök terjedése, úgyszólván az egész társadalom életformáját többé vagy kevésbé megváltoztatták. Ugyanakkor a felsorakoztatott tények azt is bizonyítják, hogy az életkörülmények átalakulásának számos tényezője s nem egy alapvető vonása továbbra is rendkívül szűk társadalmi rétegre hatott, általános elterjedése változatlanul akadályoztatott volt. Amikor a technika új vívmányai vagy a meggyökeresedő új életszokások és igények jelentős tömegek mindennapi életét változtatták meg, a vagyonos osztályok mellett erősen áthatották a társadalom középső rétegeit, az értelmiséget, a tisztviselőket, a városi kispolgárság, sőt a munkásság jobban kereső rétegeit, egyes, részben tehetősebb, részben nagyvárosokhoz közel lakó paraszti rétegeket és csoportokat, ugyanakkor úgyszólván érintetlenül hagytak hatalmas társadalmi rétegeket. A technika új vívmányai – a villanyvilágítástól a rádióig – az életszokások – a nyaralás, turizmus stb. – hatalmas tömegek körében változatlanul ismeretlenek maradtak. A magyar társadalomnak legalább a fele, az alapvető proletártömegek, a parasztság jelentős rétegei változatlanul tradicionális életformájukat élték, egyáltalán nem élvezhették a gazdasági-társadalmi haladás új vívmányait. Széles néptömegek számára a létért való küzdelem, a megélhetés alapvető feltételeinek kiharcolása maradt változatlanul napirenden.

(1973)

„Ma a román katonák a Tiszánál és azon túl Románia határait biztosítják, és az európai civilizációt védik a bolsevizmus destruktív hulláma ellen" – mondotta Brătianu román miniszterelnök 1919 augusztus elején Sibiuban, a Tanácsköztársaság bukása után Budapest felé előrenyomuló román hadsereget ünnepelve.[1]

Brătianu beszédének idézett mondatát azért emeltük ki a Clerk-misszióval foglalkozó cikkünk elejére, mivel úgy véljük, a Clerk-misszió történetét csak úgy lehet az eddiginél szélesebb horizontban vizsgálni, ha a békekonferencia magyarországi politikájával és az ország román megszállásával együttesen világítjuk meg.

A békekonferencia még habozott[2] a Tanácsköztársaság leverésének módozatait illetően, midőn a magyar Vörös Hadsereg sikertelen támadását követően a román hadsereg – mely a szovjet Vörös Hadsereg nehéz helyzetét kihasználva, meggyengíthette a keleti hadszínteret – átkelt a Tiszán, és mit sem törődve a békekonferencia figyelmeztetésével, hamarosan bevonult Budapestre. A békekonferenciának tehát alig volt ideje a Magyar Tanácsköztársaság bukását ünnepelni, mert szinte azonnal kiderült, hogy a román csapatok a bolsevizmus elleni harc ürügyén nem egyszerűen a nagyhatalmak akaratának szigorú végrehajtói, hanem saját önálló nagyhatalmi törekvéseik könyörtelen reprezentánsai.

A magyar probléma tehát távolról sem kerülhetett le a békekonferencia tanácskozásainak napirendjéről, sőt bizonyos fokig az addiginál bonyolultabb, összetettebb módon jelentke-

zett. A bolsevizmus veszélyét még egyáltalán nem tartották lezártnak, s szerették volna a polgári rend visszaállítását biztos kezekben tudni. Ugyanakkor joggal tartottak attól, hogy a román megszállás, mely az adott helyzetben a kapitalizmus restaurálásának és a rend fenntartásának legfőbb – szinte egyetlen – feltételét jelentette, erősíti a magyar nacionalista tendenciákat s az ellenállást a konferencia jórészt már eldöntött, de szerződésben még nem rögzített békejavaslataival szemben, melyek az etnikai szempontokat figyelmen kívül hagyó határokat kívántak az országra ráerőszakolni.[3]

A békekonferencia ugyan Clemenceau javaslatára teljes közömbösséggel deklarálta semmisnek a július végén Bécsben kötött egyezményt egy szociáldemokrata kormány megalakítására vonatkozóan, de alig néhány nap múlva már szembetalálták magukat a Habsburg József bábáskodásával létrejött, szélsőreakciós Friedrich-kormánnyal. A békekonferencia ugyan egy táviraton túl lényegében mit sem tett a román csapatok előnyomulásának megállítását illetően, s két nap múlva már megérkeztek a jelentések a Budapestre bevonuló román csapatok parancsnokának álláspontjáról, mely az odaküldött szövetséges katonai misszió autoritását vonja kétségbe.

A békekonferencia ugyanis augusztus 5-én úgy döntött, hogy a Tanácsköztársaság bukása után, a fegyverszüneti szerződés végrehajtásának ellenőrzésére s a magyar kormánnyal való kapcsolat kiépítésére katonai missziót küld Budapestre. A missziónak adott utasítások nemcsak az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszüneti egyezmény által előírt katonai leszerelés kontrollját irányozták elő, de azt is, hogy a román csapatok intézkedéseit olyképpen befolyásolja, hogy azok esetleges magyar nacionalista érzelmek keltését elkerüljék. A békekonferencia hivatalos álláspontja szerint Magyarországon az antantmisszió s az általa jóváhagyott kormány a hatalom letéteményese; a Tanácsköztársaságot leverő román csapatokat pedig a június 13-i jegyzékben megjelölt határvonalra kell visszavonni.[4] Augusztus 5-én meg is történik az antantmisszió kineve-

zése, de ez esetben a kinevezés annál is inkább formális aktus volt, mert hamarosan kiderült, hogy a békekonferencia tiltakozása Budapest román megszállása ellen távolról sem tartalmaz egységes szándékot. A francia külpolitika, élén Pichon külügyminiszterrel, egyáltalán nem tartotta sürgősnek a román csapatok eltávolítását, s ennek a véleményének azzal is kifejezést adott, hogy a misszió francia tagja egy hét késéssel érkezett Budapestre. Hamarosan kiderült, hogy Brătianu politikájától mi sem áll távolabb, mint hogy egyszerűen a békekonferencia rendelkezéseinek végrehajtója legyen. A román csapatok ugyanis, melyeket a békekonferencia formailag azzal az ürüggyel küldött a Tanácsköztársaság ellen, hogy biztosítsák az 1918-as fegyverszünet feltételeinek betartását – augusztus 5-én ultimátumban terjesztették elő az általuk jónak tartott új fegyverszüneti feltételeket.

Az új fegyverszüneti feltételek, melyeket még aznap este lejáró ultimátum útján akartak a Peidl-kormánnyal elfogadtatni, nemcsak azért teremtettek új körülményeket, mivel teljesítésük az ország teljes gazdasági kifosztásával lett volna egyértelmű,[5] de azért is, mivel világosan jelezték, hogy a román politika semmibe veszi a békekonferencia határozatait.

A román politika önkényeskedése ugyan ez alkalommal még a konferencia elnökének, Clemenceau-nak rosszallását is kiváltotta és tanácskozásaikon Balfour angol külügyminiszter már addig jutott el, hogy megállapította: valóban Románia sérti meg a fegyverszünetet – mégis az olasz és a francia külügyminiszter érvelése kerekedett felül, amely szerint a fegyverszünet megsértése előzetesen magyar részről történt, tehát a román megszállás jogos. A békekonferencia tehát megelégedett az új fegyverszüneti feltételekkel szembeni erőtlen tiltakozással. De alig telt el néhány óra a román kormány új fegyverszüneti feltételeiről kézhez vett hír után, midőn megérkezett az antant katonai missziója már Budapesten tartózkodó tagjának, Gorton angol tábornoknak jelentése a Friedrich-kormány megalakulásáról is. S ha ugyan a Párizsba érkezett

első hírek talán eltúlozták a román hadsereg szerepét a Friedrich-puccs sikerében, az bizonyosnak tűnt, hogy a nagyhatalmaknak úgy kell Magyarországon a régi polgári rendet megszilárdítaniuk, hogy ebben szembekerülnek mind a román nagyhatalmi étvággyal, mind a magyar uralkodó osztályok szélsőségesen reakciós csoportjaival.

A probléma lényegét Polk államtitkár, aki az amerikai külügyminisztériumot képviselte a konferencián, fejezte ki. Véleménye szerint ugyanis a román megszállás a maga brutalitásával csak erősítheti a bolsevizmust Magyarországon, s avval a veszéllyel jár, hogy Lenin Oroszországban is érvként használhatja a szövetségesek antidemokratikus, restaurációs szándékainak bizonyítására.[6]

Jóllehet a francia és olasz külügyminiszter nem értett teljesen egyet amerikai kollégájuk érvelésével, a román hadsereg új fegyverszüneti feltételei sértették a nagyhatalmak – mint Európa jövőjének egyedül lehetséges rendezőinek – önérzetét, s így elhatározták, hogy tiltakozni fognak e lépés ellen.[7] Rövid néhány nap alatt nem ez volt az első eset, hogy a békekonferencia tiltakozó jegyzékkel fordult Brătianu román miniszterelnökhöz. Jóllehet e jegyzékek a szövetséges hatalmakkal való szakítással fenyegették a román kormányt, amennyiben nem tartja magát a szövetségesek határozataihoz, a szövegek végső megfogalmazása – jórészt francia diplomaták műve – mindig tartalmazta azokat a kitételeket, melyek Brătianu megnyugtatására s a kérdés elbagatellizálására alkalmasak voltak. Sajátos diplomáciai játék kezdett tehát kialakulni. A békekonferencia üzeneteire – melyeket a Quai d'Orsay szövegükben enyhített, s átadásukat a bukaresti francia követ, nyilván felsőbb intencióra, napokkal elhúzta – a román kormány hosszú ideig sorozatosan nem válaszolt, majd egy konciliáns hangú, dilatorius válasszal megelégedett, s teremthetett olyan helyzetet, melyben a békekonferencia iránti formális hűségnyilatkozatokkal helyettesíthette a konferencia akaratának tényleges végrehajtását.

Brătianu először augusztus 9-én tartotta érdemesnek, hogy állást foglaljon a békekonferencia kívánságait illetően. Visszautasította a szemrehányásokat, leszögezte álláspontját: a belgrádi fegyverszüneti egyezmény nem tekinthető a továbbiakban érvényesnek, hiszen éppen a békekonferencia kérte fel a román hadsereget a Magyarország elleni hadjáratra. A hadjárat sikere véleménye szerint új helyzetet és új jogokat teremt; ezek az új jogok mindenekelőtt abban állnak, hogy mind a rend fenntartásában, mind az új kormány megalakításában a románok az antantmissziókkal együttesen léphetnek fel. Joguk van Budapest további megszállására s az ott található hadianyagok s más készletek elkobzására. Utalva arra, hogy a magyarországi bolsevizmus leverésével a román hadsereg milyen nagy szolgálatot tett a béke ügyének, aggodalmát fejezte ki, hogy Romániától megtagadják ugyanazon jogokat, melyeket más államoknak a különböző megszállt területek kiaknázásában biztosítottak. Brătianu válasza öt nap múlva érkezett meg Párizsba, s ezalatt a Budapestről gyorsabban befutott újabb jelentések a békekonferencián képviselt nagyhatalmak aggodalmait csak fokozták.

Augusztus 14-én kelt ugyanis Gregory kapitánynak, az amerikai segélyszervezet egyik délkelet-európai vezetőjének jelentése, melyben rámutat arra, hogy Magyarországon – bár az antantmisszió negyedik tagja, Alizé francia tábornok előző nap megérkezett[8] – a helyzet súlyosbodott. „While the generals ponder the Roumanians plunder" (míg a tábornokok haboznak, a románok rabolnak) szellemes megjegyzése arra utal, hogy a helyzet kulcsa teljesen a román hadsereg kezébe került. A román politika viszont a megszállás időtartamának meghosszabbítására törekedett, ezért a lefegyverzést nemcsak a fegyverszüneti egyezmény keretéig hajtotta végre, de minden fegyvert elkobzott. Az intézkedés célja ugyanis az volt, hogy a szövetségesek felé a kommunista veszélyre s a restaurált magyar tőkés-nagybirtokos rendelnyomó szerveinek elégtelenségére hivatkozva, az ország megszállását minél tovább

igazolják. Gregory jelentése ugyanakkor helyesen mutatott rá, hogy bár nem tudja, van-e hallgatólagos vagy direkt megegyezés a román hadsereg és a szegedi ellenforradalmi erők között, mindenesetre a román hadsereg azoknak a kezére játszik, hiszen a szegedi hadsereg marad egyedül az országban olyan testület, amely a románok esetleges kivonulása után a hatalom gyakorlására képes.[9] Nagyjából egy időben érkezett egy másik jelentés, mely a román kormány újabb területi követeléseiről szólt, Békés megyére s számos más tisztántúli területre vonatkozóan.[10]

Ha a román megszállás és az erőszakos rekvirálások gazdasági és politikai visszahatása állandó vita tárgyát képezte Párizsban, s különösen az amerikai küldött érvelt annak mihamarabbi megszüntetése mellett, úgy nem kevesebb nyugtalanságot okozott, hogy a Friedrich-kormányt egy Habsburg főherceg nevezte ki, s működése ellen, mint egy esetleges Habsburg-restauráció kiindulópontja ellen Csehszlovákia és a Szerb–Horvát–Szlovén állam határozottan tiltakozott.[11] A békekonferencia elképzeléseiben a közös momentum a forradalmi mozgalmak újbóli megerősödésétől való félelem tehát valójában lehetetlenné tette, hogy a román megszállás megszüntetését hatásosan követelje mindaddig, míg az ellenforradalom sorsa Magyarországon nincs biztos kezekben. A közös célt ugyanakkor bonyolították a legkülönbözőbb nagyhatalmi érdekek. A politikai rend biztosításán túlmenő igényei jórészt csak az amerikai politikának nem voltak. A francia politika nem is túlságosan leplezetten a román igényeket támogatta, rajtuk keresztül látván biztosítva Duna-medencei vezető szerepét; ezért határozottan a román megszállás időtartamának meghosszabbítására törekedett, és a békekonferencia és Románia ellentétében általában mérséklőleg hatott, nemegyszer Románia oldalára állt. Más megfontolások juttatták azonos eredményre az olasz politikát. Románia 1919. őszi magatartásában gyakori motívum volt az 1916. évi bukaresti szerződésre való hivatkozás, mely nagyobb területet helyezett Romániának kilátásba,

mint amit 1919 nyarán a békekonferencia ténylegesen jóváhagyott. Tekintettel arra, hogy bizonyos fokig hasonló vita bontakozott ki a békekonferencián az olaszoknak az 1915-ös londoni titkos egyezményben megígért területeket illetően, az olasz diplomácia úgy vélte, saját pozícióit gyengíti, ha egyértelműen fellép a románok területi követeléseivel szemben. Emellett az olasz diplomácia azt is szem előtt tartotta, hogy az új szerb–horvát–szlovén állam s Románia között a Bánát egy részének hovatartozását illetően komoly – olykor már fegyveres összecsapással is fenyegető – ellentét mutatkozott. Tekintettel arra, hogy saját területi követelései is a délszláv állam ellen irányultak, nem tartotta érdekeivel összeegyeztethetőnek Románia pozíciójának gyengítését.[12]

Viszonylag egyszerűbbnek tűnt Anglia álláspontja, amely a Duna-völgyi szférát sohasem tekintette elsődleges hatalmi célkitűzésnek. Itt azonban a túlzott francia befolyás ellensúlyozásának célkitűzése került szembe a román olaj iránti nagyfokú angol érdeklődéssel, s tette bizonytalanná, ingadozóvá az angol politikát Romániát illetően.

Nem kétséges, hogy a magyar belső viszonyok alakulása sem segítette a nagyhatalmak politikájának tisztázódását. A Friedrich-kormány összetételét s jellegét illetően nem volt kétség, de tehetetlensége iránt sem. Az angol–amerikai politika nehéz választás elé került: ha a románok távozását követeli, úgy óhatatlanul a reakciós, Habsburg-barát hírében álló Friedrich-kormány (amely még nem is rendelkezik fegyveres erővel) támogatójának tűnik, ha viszont nem sürgeti a román megszállás megszüntetését, úgy fennáll a veszély, hogy e megszállás, amint Troubridge admirális jelentette: „. . . a magyar lakosság hangulatát bolsevista irányba tereli."[13]

Viszonylag egyértelműbb volt a francia–olasz-vonal helyzete, amely arra hivatkozhatott, hogy a román megszállást a magyar belső helyzet is indokolttá teszi, s a román csapatok funkciója nem csupán a forradalmi erők leverése, de a helyzet fenntartása a szélsőjobboldali revansista erőkkel szemben is.

A francia diplomácia mesterei azonban az ellenforradalom kezdődő terrorját, a Friedrich-kormány reakciós jellegét inkább ürügyként használták a román politika támogatásához, hiszen abban a pillanatban, mikor felmerült a Friedrich-kormány eltávolítása, azonnal halogató álláspontra helyezkedtek.

A Békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa augusztus 18-án foglalkozott a magyar helyzettel. Polk amerikai delegátus hangsúlyozta, hogy a Friedrich-kormány elismeréséről nem lehet szó, mivel reakciós, és nem minden társadalmi osztály nyert benne képviseletet. Tittoni olasz külügyminiszter azonnal enyhíteni kívánta a döntést, javasolva, kérdezzék meg ismét a budapesti antantmissziót. Pichon francia külügyminiszter, elismerve ugyan a kormány reakciós jellegét, arra a sajátos álláspontra helyezkedett – a Tanácsköztársasággal szemben folytatott politika után –, hogy nincs joguk Magyarország belügyeibe avatkozni. Polk ugyan még inzisztált a lemondatás mellett, de az ülés Pichon álláspontjával zárult, mely szerint „diplomatikusan kell eljárnunk".[14]

Az ellentétek jelentkezése a nagyhatalmak között egybeesett a magyar ellenforradalmi erők teljes zűrzavarával. Igaz, a szegedi ellenforradalmi kormány augusztus 13-án lemondott a Friedrich-kormány javára, de Horthy tengernagy, aki fővezérségével korábban önállósította magát, nyíltan kétségbe vonta a Friedrich-kormány főhatóságát. Az ellenforradalmi csoportok ugyan sürgették a román megszállás megszüntetését. Horthy odáig ment, hogy ígéretet tett 8000 főnyi fegyveres erejének 4 napon belül komoly hadsereggé való kiépítésére, feltéve, hogy a szövetségesek támogatják. Értesülve viszont az antant köreiben jelentkező kívánságokról a polgári demokratikus kormány megalakítását illetően, óriási kampányt indítottak, mely szerint az antant zsidó uralmat kíván létesíteni Magyarországon. Az uralkodó körök, az arisztokrácia, de a dzsentri-kispolgári ellenforradalmi csoportok vezetői ezzel szemben készek voltak a román hadsereghez is segítségért fordulni, amellyel szemben más összefüggésben szélsőséges sovi-

niszta álláspontot képviseltek.[15] A gondolat persze nem volt új, hiszen a Tanácsköztársaság idején is, mind a szegedi politikusok, mind a Nyugatra emigrált arisztokraták, román segítséget kértek. Petrescu Comnen román politikus írja meg emlékiratában, hogy 1919 nyarán Andrássy, Windischgraetz, Vázsonyi román–magyar együttműködést javasoltak a bolsevizmus leverésére.[16]

De hogy nem a kommunizmussal szembeni elvi ellentét vezette őket terveikben, azt az őszi események mutatják, midőn egy esetleges demokratikus kormány alakítását megakadályozandó, számos ellenforradalmi politikus – míg nyilvánosan a román hadsereg rablásai ellen impozáns szóáradatokban tiltakozott – a kulisszák mögött román–magyar perszonáluniót és különbékét javasolt.[17]

Jórészt hasonló politikai manőverekről számol be Gregory kapitány jelentése is, mely szerint József főherceg, akit az antanthatalmak nem szándékoztak kormányzónak elismerni, a szegedi ellenforradalmi erőkre s a románokra támaszkodva próbál hatalmon maradni.[18] Gorton tábornok általában beszél a magyar arisztokráciáról mint olyan politikai erőről, amely demokratikus kormánytól tartva, a románokkal óhajt megegyezni, esetleg a román király trónra ültetésével.[19] Teleki Pál gróf Diamandival – aki augusztus 8-án érkezett Pestre mint a megszálló hadsereg polgári kormánybiztosa – tárgyalt ugyanerről a kérdésről, s akciójánál Bethlen István támogatását is élvezte.[20]

Mindebből a kaotikus helyzetből a maga céljai érdekében rendkívül ügyesen dolgozó román politika húzott hasznot. Nem kétséges, Brătianu is tisztában volt azzal, hogy Budapest megszállását csak ideig-óráig húzhatja el. Magyarország azonban csak egyik – bár nem mellékes lap – volt a román politikus kártyái között. Ezért olyan közvetlen gazdasági előnyökön kívül, mint a rekvirálások zavartalan folytatása, avval számoltak, hogy magyarországi helyzetük kellő alku tárgya lesz abban a rendkívül sokirányú vitában, mely a békekonferencia s Ro-

mánia között 1919-ben kibontakozott.[21] Még nem volt végleg megerősítve Besszarábia hovatartozásának kérdése, az osztrák békeszerződés aláírásától is vonakodtak, hiszen mindenekelőtt a kisebbségeknek adandó jogok biztosítását a román politika a nemzeti szuverenitás megsértéseként értelmezte; disputa tárgyát képezte a Bánát területi felosztása, s végül, de nem utolsósorban, még reménykedtek, hogy Magyarországgal szemben, ha nem is a bukaresti szerződés határait, de néhány újabb területet sikerül biztosítaniuk. Tudatában voltak annak, hogy a békekonferencia a belső egység hiánya, a francia támogatás révén, és mindenekelőtt a forradalmaktól való félelem következtében nem fog s nem is akar hatékonyan fellépni velük szemben. Ezért a bolsevizmus elleni harcban betöltött szerepükre – a Tanácsköztársaság megdöntésére s további veszélyére Oroszország, de Magyarország esetében is – hivatkozva, lényegében megszerezték az antant hallgatólagos jóváhagyását a megszállás elhúzásához, azzal a kilátással, hogy majd olyan megbízható rendőri és csendőri erőket létesítenek, akikre a helyzet fenntartását kivonulásuk után rábízhatják. Ha a forradalmi veszély egyfelől, úgy a reakciós veszély másfelől szolgált a megszállás meghosszabbításának ürügyéül. A szociáldemokrata Peidl-kormányt közvetett román támogatással döntötte meg Friedrich csoportja, s egy esetleges koalíciós átalakítással szemben is a román hadsereg támogatását élvezték, de a Párizsba menő román jegyzékben „a szomszédait veszélyeztető soviniszta kormány" jelenléte ismét a román megszállás fenntartásának igazolására szolgált.[22]

Egész augusztus folyamán folyt tehát a huzavona a Békekonferencia és a román kormány között a további teendőket illetően. Maga a megszállás ténye augusztus második felében már nem is okozott volna lényeges problémát a Békekonferenciának, hiszen figyelembe véve a Friedrich-kormány körüli nehézségeket, pillanatnyilag maguk is ezt tartották a legbiztosabb megoldásnak.[23] Ha a román hadsereg, a nagyhatalmak presztízsét tekintetbe véve, legalább látszólag igyekszik eleget tenni

követeléseiknek a magyarországi politikát illetően, úgy bizonyára elsősorban a megalakítandó magyar kormányra vonatkozó csatározások kerültek volna egyértelműen előtérbe. De a román politika nem prezentálta ezt a *sauve de face*-t sem. Ami a magyar rendőri erők szervezését illeti, erre nézve, állandó ígérgetéseik ellenére, semmit sem tettek. Bandholtz tábornok, az antantmisszió amerikai tagjának jelentése szerint Holban tábornok, a budapesti román megszálló erők parancsnoka augusztus 15-én kijelentette, hogy azonnal megkezdik 6000 tagú rendőrség felállítását, 19-én már csak 4000-ről beszélt, 26-án pedig kijelentette: naponta legfeljebb 30–40 embert tudnak szervezni, tehát az ígért rendőrség felállítása hetekbe kerül. Augusztus 16-án Mardarescu tábornokot felszólították, hogy a román csapatok Budapest kivételével ne lépjék át a Duna vonalát, illetve, ha ezt már megtették, úgy oda vonuljanak vissza. A román tábornok kétségbe vonta, hogy ez valaha is megtörtént; szerinte csak járőrök keltek át a Dunán. Augusztus 25-én az antantmisszió megismételte követelését, melyre a román fél részéről most egyáltalán nem érkezett válasz. Augusztus 27-én, midőn az antantmisszió újból szóvá tette a Dunántúl egy részét megszálló román csapatok kérdését, akkor két nap múlva elismerték a tényt, s csupán arra tettek ígéretet, hogy további dunántúli előrenyomulásukat megszüntetik.[24]

Augusztus 16-án, midőn tíznapi huzavona után Diamandi és Mardarescu tábornok végre elismerte a Szövetséges Katonai Bizottság autoritását, s egyáltalán hajlandónak mutatkoztak velük együttműködni,[25] a Békekonferencia nevében 8 pontból álló követelést nyújtottak át a román képviselőknek. Ezekben mindenekelőtt a rekvizíciók megszüntetését, az elkobzott magánjavak visszaszolgáltatását, a magyar kormány belügyeibe történő beavatkozástól való tartózkodást követelték.

Az első válasz egy hét múlva érkezett, melyben a magyar katonaság által a háború alatt elkövetett rablásokra hivatkozva minden magyar tulajdonra 30% igényt jelentettek be. Valójában a rekvizíció szervezetten vagy szervezetlenül, de to-

vább folyt. A Párizsba érkező riasztó jelentések sokasodtak. Augusztus 21-én Hoover tette szóvá a helyzet lehetetlenségét, majd hamarosan további jelentések érkeztek, melyek a Békekonferenciát ismét állásfoglalásra késztették.

A helyzet augusztus 25-én odáig fajult, hogy Polk követelésére Balfour támogatásával a Békekonferencia a Románia felé irányuló minden export, beleértve a hadianyag-exportot, azonnali megszüntetése mellett döntött.[26] A francia politika azonban távolról sem kívánta a döntést a magáévá tenni. Foch tábornok hamarosan tiltakozott, hivatkozva arra, hogy a döntés az oroszországi front és a francia haderő biztonságát veszélyezteti. Hamarosan kiderült, hogy a politikusok is jórészt a döntés szabotálása mellett vannak. Budapestről augusztus 30-án újabb riasztó hírek érkeztek. Troubridge admirális szerint a román kormány és a Friedrich-kormány között különbékére kerül sor, mely a román csapatok megszállását egy évre meghosszabbítja, hogy ezúttal előkészítsék a két ország unióját. Az elképzelés azonnali vámunió létesítését is tartalmazza a két ország között, továbbá hozzájárul, hogy Szeged és Békéscsaba környékén néhány stratégiai pontot Romániának engednek át.[27]

A Békekonferencia nehézsége nemcsak a román politikával való ellentétből fakadt. Nem voltak eredményesebbek a magyar kormány megalakítását illetően sem. Hosszas huzavona után ugyan augusztus 23-án végül keresztülvitték József főherceg lemondását. A kérdés körüli huzavona azonban Hoovert látszott igazolni, aki szerint augusztus közepén, ha az antant erélyesen fellép, van lehetőség egy polgári demokratikus kormány megalakítására, de minden nap késedelem a reakciós erők erősödésével fog járni. S valóban így is történt. József – mint Habsburg – külpolitikailag teljesen inacceptabilis lévén, lemondott ugyan, ez azonban a kormány jellegén semmit sem változtatott. Így, midőn augusztus 28-án Friedrich bemutatta új kormányát, annak 14 minisztere közül 11 a régiből lett kooptálva; a katonai misszió joggal állapíthatta meg, hogy kormánya szintén Habsburg-kormány.[28] Friedrich ez alkalommal

levelet intézett az antantmisszióhoz, s kormánya összetételét magyarázva avval indokolta a szociáldemokratáknak a kormányból való távolmaradását, hogy azok teljesen azonosították magukat a bolsevizmussal, és a magyar burzsoázia nem kíván velük keveredni. Friedrich azt is közölte, hogy 3–4 hét után általános választásokat tart, melyek megszüntetik kormánya ideiglenes jellegét. A helyzet tehát elsősorban az angol és amerikai politika számára rendkívül veszélyesnek látszott. Így szeptember elején az addiginál erélyesebb lépésekre határozták el magukat. A Békekonferencia szeptember 2-i ülésén Polk, utalva arra, hogy a román politikusok állandóan félrevezetik a békekonferenciát, határozott fellépést követelt. Clemenceau, aki külügyminiszterétől bizonyos fokig eltért a román politika támogatásában, azon a véleményen volt, hogy egy nemzetközileg ismert politikus személyes közvetítése útján ultimátumot kell küldeni a román kormánynak. Balfour is az erő álláspontjára helyezkedett, sőt esetleges szövetséges egységek Magyarországra küldését is felvetette. Polk és Balfour demonstrációként bizonyos számú hadihajónak a Fekete-tengerre küldését is megpendítette. Tittoni olasz külügyminiszter azonban csak halogató álláspontra helyezkedett, s Clemenceau, akinek Polk és Balfour álláspontja – mind külpolitikai, mind belpolitikai okokból – soknak tűnt, megismételte korábbi javaslatát, mely szerint egyelőre elégedjenek meg erélyes hangú jegyzék átnyújtásával. A jegyzék pontjai a következőket tartalmazzák:

1. a román hatóságok megszüntetik a rekvirálást Magyarországon, s az addig elrekvirált javakat a konferencia rendelkezésére bocsátják;
2. nem kötnek különbékét Magyarországgal;
3. visszavonják a megszálló csapatokat.

Ezzel Tittoni is egyetértett, kivéve az utolsó pontot. Ezt ugyanis az olasz külügyminiszter feleslegesnek tartotta, mondván, hogy ez a bolsevizmus újbóli hatalomra jutásához vezethet, így elég, ha a románok megígérik, ha majd a konferen-

cia követeli, úgy kivonulnak Magyarországról.[29] Az ülés elhalasztása után nyilván lázas tanácskozások folyhattak a kulisszák mögött, melyek a francia–olasz álláspont győzelmével végződtek. Ezt igazolja, hogy másnap a vita már csupán az ultimátum közvetítőjének személyére koncentrálódott. Az ellentétek azonban így is az addiginál világosabban jöttek felszínre. Nyilván szerepet játszott ebben Ratigan bukaresti angol követ távirata, aki közölte, hogy megbízható bizonyítékai vannak, miszerint St. Aulaire bukaresti francia követ ismételten hangsúlyozta a román külügyminisztérumnál, hogy a francia politika teljes mértékben támogatja a román kormányt, csak olykor engedményeket kénytelenek tenni Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ellenséges attitűdje miatt. Brătianu közölte az angol követtel, hogy hasonlóan nyilatkozott Pichon francia külügyminiszter Párizsban Misu román küldöttnek.[30] Polk szóvá tette a kérdést a szeptember 3-i ülésen, Clemenceau azonban a román támogatást az olaszokra és a francia sajtóra hárította, amelyet Robert de Fleury bukaresti francia kultúrattasé befolyásolt. Jóllehet az utóbbi állítás tartalmazta az igazság bizonyos elemeit, elhallgatta azt a sokkal vitathatatlanabb tényt, hogy a francia sajtót elsősorban Pichon külügyminiszter befolyásolta, sajtókonferenciáin kiemelve azokat a kérdéseket, melyekre különösen nagy figyelmet óhajtott fordítani.[31]

A francia politikában természetesen távolról sem az érzelmi momentumok domináltak, még csak nem is a román külügyminisztérium által megvesztegetett párizsi újságírók álláspontja. Sokkal nagyobb szerepe volt a kialakulóban levő *cordon sanitaire* politikának, melyben Romániának fontos szerepet szántak. Clemenceau, akit a francia parlamentben a legszélsőbb soviniszta erők, Poincaré és Foch, éppen a német békeszerződés miatt támadtak, Románia és a többi új állam szovjet- és németellenes támogatásával igyekezett a támadást leszerelni, s politikájának helyességét igazolni. A francia politikai támogatás odáig ment, hogy a francia követ egyszerűen

arra biztatta Brătianut, hosszabbítsa meg Magyarország megszállását, míg elegendő gördülő anyagot szednek össze.

Brătianu, a burzsoá diplomácia cselszövéseinek e különösen tapasztalt öreg rókája, a helyzetet világosan látva, szeptember 4-én egyszerűen kijelentette, hogy nem kapta kézhez a Békekonferencia korábbi táviratát. Valójában azonban nyilatkozatának szövege világosan mutatta, hogy tisztában van a jegyzékek tartalmával, Brătianu tiltakozása a Békekonferencia „veszélyes és ártalmas politikája" ellen ismét leszögezte, hogy Budapest elfoglalásával és a bolsevizmus leverésével milyen nagy szolgálatot tettek a közös ügynek. A román miniszterelnök hajlandónak mutatkozott a Tisza vonaláig visszavonni csapatait, amennyiben gazdasági érdekeit biztosítani tudja. Mindkét távirata – egyiket Misu, a párizsi román delegáció vezetője nyújtotta át, a másikat Saint Aulaire bukaresti francia követ továbbította – oda konkludált, hogy a román csapatok kivonása után Magyarországon vagy ismét bolsevizmus, vagy monarchista reakció kerekedik felül, amiért a román politika elhárít magától minden felelősséget.[32]

A román miniszterelnök távirata ismét a szokásos vitát váltotta ki. Clemenceau – bár nem túl nagy meggyőződéssel – igyekezett plauzibilissé tenni Brătianu állítását, mely szerint nem kapta meg a Békekonferencia táviratát. Tittoni azonnal csatlakozott ehhez a véleményhez. Polk közbevetette, hogy korábbi értesülései szerint a francia követ átadta ezeket a táviratokat. Ezt Berthelot,[33] a francia küldött, sietve cáfolta. Balfour is furcsállotta a helyzetet. Polk utalt arra, hogy a román királyné tiltakozása az amerikai politika ellen[34] a táviratok ismeretére utalt, Pichon azonban úgy vélte, hogy az anyakirályné nyilván csupán a sajtóból szerezte értesüléseit. A kissé kényessé váló vitát az olasz külügyminiszter úgy igyekezett új mederbe terelni, hogy felhívta a figyelmet: a román kormány jegyzékében egy új momentum is található, nevezetesen az, hogy először helyezik kilátásba Magyarország kiürítését. Polk ugyan ismét kétségbe vonta a román politika őszin-

teségét, utalva arra, hogy Brătianu aggodalma a magyarországi rend miatt, amikor a román hadsereg minden erővel akadályozza a magyar csendőrség felállítását, „legalábbis nevetségesnek tűnik". Balfour is Polkot támogatta, hangoztatva az egész román álláspont valószínűtlenségét. Az angol külügyminiszter véleménye szerint Brătianu állításainál hitelt érdemlőbb az az amerikai értesülés, mely szerint a román pénzügyminiszter kijelentette: „. . . a románok Budapesten szándékoznak maradni, ügyeiket saját maguk, saját elképzeléseik szerint kívánják rendezni; kaptak egy sértő levelet a Békekonferenciától, melyre a legmegfelelőbb módon válaszoltak, figyelmen kívül hagyták. Románia egyáltalán nem tart a szövetségesektől, akik fenyegetéseiket úgysem fogják tényleges akcióval alátámasztani."[35]

Tittoni ismét enyhíteni óhajtván a vita élét, arra utalt, hogy a baj mindenekelőtt megfelelő magyar kormány hiányából származik. Polk szerint ebben is nagy szerepe van a román politikának. A hosszú vita azonban végül is oda konkludált, hogy egy Balfour által fogalmazott ultimátumot küldenek Bukarestbe. Az ultimátumot, valamint a korábban elküldött, de a román kormány által elveszettnek jelzett táviratokat a konferencia határozata értelmében Sir George Clerk angol diplomatának kellett személyesen Bukarestbe juttatnia.

Sir George Russel Clerk éveken át az angol külügyminisztérium kelet-európai osztályának volt a vezetője. A Békekonferencia időpontjában Curson külügyi államtitkár magántitkáraként tevékenykedett. Nem sokkal azelőtt, hogy rábízták a Békekonferencia jegyzékének továbbítását, született meg a döntés, hogy a jövőben az új csehszlovák államnál fogja képviselni Őfelsége kormányát.

A Balfour által fogalmazott s ultimátumnak szánt jegyzék hangjában valóban túltett a Békekonferencia minden addigi megnyilatkozásán. Sajnálattal veszik tudomásul a román poli-

tikát, melyet korábban talán még lehetett volna védelmi intézkedésnek feltüntetni, most már azonban, midőn a szövetségesek jóváhagyása nélkül megszállva tart magyar területeket, semmi esetre sem. Ezzel – állapítja meg – ugyanúgy megsérti a belgrádi fegyverszüneti egyezményt, mint ezt korábban a magyar kormány tette.

A román csapatok „rendszeresen elrabolnak mindenfajta élő vagy holt jószágot, mely szállításra alkalmas", s evvel nemcsak az igen rossz anyagi helyzetben levő Magyarországot károsítják, de a szövetséges hatalmakat is, akik elsősorban nyerték meg a háborút, s mint ilyenek, mindenféle jóvátételre elsőként tarthatnak igényt. Mindez felveti – folytatja a jegyzék –, vajon Románia egyáltalán a szövetségesekhez tartozónak tartja magát továbbra is.

A Békekonferencia négy kérdésre kért azonnali választ:

1. Kész-e Románia a Békekonferencia által megjelölt napon csapatait Magyarországról kivonni?

2. Hajlandó-e azonnal megszüntetni a magyar javak elrablását?

3. A már elhurcolt javakat hajlandó-e a Jóvátételi Bizottságnak átengedni?

4. Kész-e együttműködni a szövetségesekkel, hogy Magyarországon rend legyen, felelős kormány vegye át a hatalmat, amellyel békét köthetnek?[36]

Az addiginál határozottabb hangnem ellenére a jegyzéket aligha lehet ultimátumnak tekinteni. Azonnali cselekvést csak a második pont követelt. Sőt, bizonyos kérdésekben engedékenyebb volt, mint korábban. Most mondták ki nyíltan először, hogy a Tanácsköztársaság idején a Tisza-vonal megszállását jogosnak tartották. A Kun-kormány bukása után ugyan ezt már kétségbe vonták, de legalizálták a megszállást avval, hogy a kiürítést csak később meghatározott időpontra követelték.[37]

Clerkot 12-én várták Bukarestbe, három nappal korábban érkezett viszont oda Bandholtz tábornok, a budapesti szövetséges katonai bizottság amerikai tagja. Bandholtz Brătianuval

tárgyalt, aki hosszú eszmefuttatásban ecsetelte Románia állásfoglalását a háború alatt és után, hangoztatva a szolgálatokat, melyeket Románia az antantnak tett. Bandholtz feljegyzése szerint Brătianu azt állította, hogy mindazokat a területeket, melyeket a szövetségesek adtak Romániának, Németország is megígérte, így állásfoglalásuk az antant mellett teljesen önzetlen. Brătianu ismét megígérte, mihelyt rend lesz Magyarországon, a román csapatok távoznak, majd megmutatta azt a jegyzéket, melyet aznap óhajtott a Békekonferenciának küldeni.[38] Ebben nemcsak magyarországi politikájukat igazolták, de megtagadták az osztrák békeszerződés aláírását is. Brătianu már jelezte Bandholtznak, hogy inkább lemond, semhogy az utóbbi kérdésben engedjen.[39] Valóban, még aznap elment a román jegyzék Párizsba, mely utalva azokra a súlyos veszteségekre, melyeket Románia a háború, valamint az osztrák–magyar, illetve német csapatok fosztogatása folytán szenvedett, igazolni kívánta a román politikát. „A szuverén Románia, melyet a háború alatt a szövetségesei elárultak és elhagytak (abandonnie et trahie) – hangoztatta a jegyzék –, tiltakozik, hogy a nagyhatalmak ráerőszakolják akaratukat, s evvel függetlenségét csorbítsák."

Ilyen, függetlenséget csorbító, szuverenitást sértő rendelkezésnek tekintették a kisebbségi jogokat biztosító cikkelyt, Bánát felosztását, továbbá azt, hogy a magyar–román határ kérdésében a Békekonferencia sem a bukaresti szerződést, sem az Erdély és Románia egyesülésére vonatkozó 1918. december 1-i, gyulafehérvári gyűlés döntését nem vette figyelembe.[40] Az új határ ugyanis véleményük szerint sem a gazdasági, sem a katonai, sem a közlekedési szempontokat nem veszi figyelembe.[41] Hosszan tárgyalva egyéb sérelmeiket, utalva arra, hogy bár a világháború hét hónap óta véget ért, Románia azóta is állandó harcban áll orosz és magyar kommunista szomszédaival – tiltakoznak a Békekonferencia románellenes magatartása, a hadianyag-szállítások megszüntetése miatt.[42] Párizsban 11-én vették a jegyzéket, s másnap tárgyalt Clerk először Bră-

tianuval. A román miniszterelnök lemondása hírével fogadta az angol diplomatát. Brătianu lemondását avval indokolta, hogy a Béketanács elfogadhatatlan feltételeket óhajt Romániára kényszeríteni. Valójában a lemondás inkább ismét ügyes taktikai fogás volt Brătianu részéről. A király ugyanis addig, míg az új kormányt kinevezi, Brătianut bízta meg az ügyek vezetésével. Brătianu azonban bizonytalan jogi helyzetére hivatkozva, minden döntést elháríthatott és elhárított magától, s tekintettel arra, hogy az új kormány kinevezése szeptember 29-ig elhúzódott, sikerült újabb néhány hetet nyernie. Egyébként az új kormányt Vaitoianu tábornok alakította meg, aki korábban a hadügyi tárcával rendelkezett a kormányban, s teljesen Brătianu befolyása alatt állt.[43]

Clerk tehát egy lemondásban levő miniszterelnöknek nyújtotta át az antant jegyzékét, melyet Brătianu szerint nem lenne helyes a sajtóban közzétenni, nehogy fölöslegesen felkavarja a román közvélemény érzéseit. Clerk hangsúlyozta, menynyire óhajtja a Béketanács a Romániával való együttműködést. Brătianu ugyanezen az álláspontón volt. Elismerte, hogy saját felelősségére foglalta el Budapestet, nem kérve Párizs engedélyét, nehogy azt megtagadják. Az antant követelésére konciliáns hangnemben válaszolt. Kijelentette, nemcsak kész visszavonni a csapatokat, de egyenesen minél hamarabb szeretné végrehajtani ezt. Beleegyezett, hogy amennyiben román tagja is lesz a bizottságnak, úgy felülvizsgálhatják a Magyarországról elhurcolt javak értékét, s végül a magyar kormánnyal való megegyezést is kilátásba helyezte.[44]

Clerk szemmel láthatóan teljesen megnyugtatónak találta Brătianu ígéreteit, hiszen 19-én, midőn korábbi táviratai Párizsba érkeztek, már befejezettnek tekintette misszióját. Valójában a Békekonferencia csak 23-án foglalkozott a kérdéssel. Berthelot közölte Clemenceau nevében is, hogy Clerk táviratát teljesen megnyugtatónak tartja. Tekintettel arra, hogy Brătianu konkrét intézkedéseket is tett, úgy döntöttek, felfüggesztik a nemrég életbe léptetett tilalmat, és folytatják a Romániá-

ba irányuló hadianyag-szállításokat. Polk tiltakozott Clemenceau egyoldalú intézkedése ellen, hiszen a hadianyag-szállítások felfüggesztéséről a Béketanács döntött. Berthelot erre kétségbe vonta, hogy egyáltalán lett volna ilyen határozat. Midőn Polk pontosan idézte az augusztus 25-i jegyzőkönyvet, és Eyre Crowe, a jelenlevő angol küldött is megerősítette annak megtörténtét, Berthelot elismerte, hogy tévedett, arra hivatkozva, hogy úgy látszik, elfelejtette, hogy a kérdésről nemcsak tárgyaltak, de határozatot is hoztak.

A francia állásponttal szemben az angol és amerikai álláspont erős fenntartással élt a román kormány válaszát illetően, így a végleges döntést Clerk szóbeli beszámolójának meghallgatása utánra halasztották.

Clerk közben szeptember 20-án, elsősorban a rekvirálások kérdéséről, újból tárgyalt Brătianuval. Brătianu ez alkalommal nem minden mellékgondolat nélkül közölte az angol diplomatával, hogy számos magyar politikus sürgette egy román–magyar megegyezés létrejöttét, és arra személy szerint is ajánlkozott. A román miniszterelnök közölte feltételeit Magyarországot illetően. Ez mindenekelőtt egy Romániának megfelelő magyar kormány alakítása volt. Magyarország le kell mondjon minden követeléséről, át kell engedje a Maros torkolatát és Békéscsabát, azonkívül a Szatmár–Nagyvárad vasút védelmére a határnak a június 13-i jegyzékben meghatározott vonalhoz képest 20 km-re nyugatra való tolásához hozzá kell járuljon.[45]

Clerk világosan látta, hogy a román kormányválság elhúzódása s Brătianu újabb követelései között szoros összefüggés van. De azt is tapasztalhatta, hogy a nagyhatalmak, melyeknek közös kívánságait ő képviseli Bukarestben, jórészt a közöstől gyökeresen eltérő óhajokkal lépnek fel, mikor egyenként érintkeznek követeik útján a román hatóságokkal. Alig néhány nappal Clerk megérkezése után a szövetséges hatalmak budapesti követei megbeszélést tartottak. Ez alkalommal mind a francia, mind az olasz követ túlzottnak tartotta az antantjegyzék hangját, „kifejezték szilárd meggyőződésüket, hogy a ro-

mán csapatok azonnali kivonása csak anarchiát teremt", sőt igazolni kívánták a román hadsereg magyarországi rekvizícióit is. Elmondták véleményüket a várható román álláspontot illetően is, mely az angol követ véleménye szerint gyanúsan egybeesett a későbbi tényleges válasszal.[46]

De az angol követ sem volt tétlen. Az ellenzék vezetőivel, Take Ionescuval tárgyalt, hogy kormányalakításra bírja őket. Feltehető ugyanis, hogy az angol aktivitásban nagyobb szerepe volt annak a ténynek, hogy Brătianu felmondta az angol olajkoncessziókat, mint a román politika és a Békekonferencia közti konfliktusnak. Az angol kísérlet azonban nem sok sikert eredményezett. Clerk már távozóban volt, midőn a Vaitoianu-kormány kinevezése megerősítette, hogy a Brătianu-féle politika folytatódik, s az angol diplomata missziója Bukarestben nem sok sikerrel járt. Clerk jelentései ugyan nem ezt sugározzák, de a vele együtt Bukarestbe érkezett beosztottja, Leeper részletes jelentése az angol külügyminisztériumnak, megállapítva, hogy Brătianu blöfföl, ezt elég egyértelműen leszögezte.[47]

Mindenesetre, midőn szeptember 29-én az angol diplomata elhagyta a román fővárost, nem sok biztató eredményt vihetett magával Párizsba. Clerk október 7-én kelt jelentésében a következőkben összegezte tárgyalásainak lényegét: „meggyőződött, hogy Brătianu időt akar nyerni mindaddig, míg a szövetségesek vize elég zavaros lesz ahhoz, hogy ő számos pompás halat halászhasson". Az új Vaitoianu-kormány megalakulása, melyre egy nappal Clerk távozása előtt került sor, nem ígért változást a román politikában. Ezt egyébként Brătianu és Vaitoianu, kik elutazása előtt együtt tárgyaltak Clerkkal, nem is titkolták.[48] Az angol diplomata legfeljebb a november elejére kiírt választásokban reménykedhetett. Clerk tehát nem alap nélkül juthatott arra a következtetésre, hogy Bukarestben kezdett misszióját Budapesten kell befejeznie. Annál is inkább, mivel a sokkal kínosabb helyzetben levő magyarokkal – úgy tűnt – több sikerrel kecsegtethetett a tárgyalás.

Október 1-én Clerk azért szakította meg útját Budapesten,

hogy személyesen is tájékozódjék az itt kialakult helyzetről. A román rekvizíció a hadianyag fogalmának igen tág értelmezésével, minden ígéret ellenére, folytatódott. Az antant katonai bizottsága szerint szeptember 15-ig 8877 vagon árut vittek ki az országból Szolnoknál és 9391 vagont Csongrádnál.[49] Nem haladt előre a magyar csendőrség és rendőrség szervezése sem, pedig azt mind a román haderő kivonulásának, mind a forradalmi veszély kiküszöbölésének *sine qua non*-jaként értékelték. Igaz, Mardarescu tábornok, a román katonai parancsnok és Diamandi polgári megbízott szeptember 19-én beleegyeztek tízezer főnyi rendőrség felállításába, de az antantmisszió egy héttel később kelt jelentése ismét csak arról ad hírt, hogy a románok akadályozzák a rendőrség szervezését.[50]

Ha lehet, még zavarosabb volt a helyzet az antant által elfogadható kormány megalakítását illetően. A Friedrich-kormány hallani sem akart esetleges lemondásról, vagy akár csak tagjainak a polgári liberális pártok képviselőivel, sőt szociáldemokratákkal való kiegészítéséről.[51] A kormány reakciós jobboldali jellege nem hagyott kétséget maga iránt, ennek nem is annyira bel-, mint külpolitikai összefüggései zavarták a békekonferenciát, attól tartva, hogy a Habsburg-barát soviniszta erők megakadályozzák az általuk óhajtott konszolidációt. A románok – nem minden alap nélkül – utaltak is erre a Friedrich-kormány vonatkozásában, sőt érvelésükben – mellyel a megszállás meghosszabbítását indokolták – arra is utaltak, hogy kivonulásuk után a Dunántúlon már kibontakozó fehérterror Budapestre s az ország keleti felére is átterjedne. Ez az érvelés persze nem akadályozta őket abban, hogy Budapesten maguk is gátolják a polgári ellenzék szervezkedését. Mint ahogy a román megszállás megszüntetését sürgető angol–amerikai politikusoknál is csak azt a hatást váltotta ki, hogy megpróbálták a dunántúli fehérterror híreit túlzottnak minősíteni, vagy mint Horovitz amerikai alezredes tette, teljesen kétségbe vonni.

A franciák tehát joggal utaltak arra, hogy Horthy hadserege a reakció legposszibilisebb elemeiből áll,[52] ugyanakkor a Fried-

rich-kormány is reakciós és antiszemita. Az országban a nagybirtokos reakciós erők, támaszkodva a tisztikarra s a soviniszta kispolgárságra, egyre erősebb jobboldali politikai hangulatot keltettek. Azok a politikusok, kik a Tanácsköztársaság idején, de még a proletárdiktatúra bukása után is egy polgári kormányt támogattak, most sorra átálltak az ún. keresztény ellenforradalmi erők oldalára. Jól mutatja ezt Bethlen Clemenceauhoz írt, szeptember 27-i levele. Ebben az ellenforradalom vezető politikusa utal arra, hogy korábban a szocialisták részvételével alakítandó koalíciós kormány híve volt. Az események azonban megváltoztatták álláspontját, véleménye szerint a szociáldemokraták túl közel állnak a kommunistákhoz, a kormányba való belépésük nem indokolt. A Béketanács – javasolja Bethlen – ismerje el a Friedrich-kormányt, amely választásokat tartson nemzetközi ellenőrzés alatt, előbb azonban a román csapatok hagyják el Magyarországot.[53]

Clerk tehát ilyen zavaros helyzetet talált Magyarországon, s ez a helyzet nem kis kétséget támasztott az iránt, hogy a problémákat egy megfelelő magyar kormány megalakításával meg tudja-e oldani. Az angol diplomata Diamandi román megbízottal találkozott először, aki mindenekelőtt a rekvirálások kérdésére tért ki. Véleménye szerint, mivel a háború alatt minden gyár és üzem készített hadianyagot, ezért a románok nem lépik túl ígéretüket – mely szerint csak hadianyagot rekvirálnak –, midőn a gyárakból a gépeket elhurcolják. Hangsúlyozta, hogy a reakciós Friedrich-kormány nem fogja önként átadni helyét egy koalíciós kormánynak.

Részben más megvilágításba kerültek az események, mikor Clerk a szövetséges tábornokokkal tárgyalt. Megkülönböztetve az egyes katonák vagy tisztek önkényeskedését vagy rablását a szervezett rekvizíciótól, ezeket egészében súlyos problémának tekintették. Véleményük szerint a Friedrich-kormány reakciós, de a rendet fenn tudja tartani, tehát a románok távozhatnak.

Az ismertebb magyar politikusok közül mindenekelőtt

Friedrichhel és Garamival tárgyalt Clerk. Friedrich kijelentette, hogy Budapesten ugyan nem rendelkezik széles bázissal, de a vidék mellette áll. A parasztok – Friedrich szerint – a koalíciós kormányt zsidó manőverként fognák fel. Hangoztatta, nem kéri, hogy a szövetségesek elismerjék, csak járuljanak hozzá, hogy választásokat tartson, itt meg fogja szerezni a többséget. Garami a szociáldemokrata párt koncepcióját fejtette ki, mely ebben az időben a Szocialista Internacionálé és a Szociáldemokrata Párt között is vita tárgyát képezte. A magyar szociáldemokraták ugyanis a kibontakozó fehérterrorral szemben az antantnál kerestek védelmet, még mindig abban az illúzióban éltek, hogy a nyugati hatalmak célja Magyarországon is a polgári demokratikus rend megteremtése, s ennek érdekében „demokratikus intervenciót" sürgettek. A Szocialista Internacionálét, amelyik még 1919 nyarán a Tanácsköztársasággal szemben intervencióellenes álláspontot foglalt el, most álláspontja módosítására akarták bírni. A Szocialista Internacionálé[54] viszont, nem minden alap nélkül, hivatkozott arra, hogy az antant magatartását világosan bizonyítja az 1919 júliusában a szociáldemokrata politikusokkal kötött megállapodás felrúgása, tehát ők nem látnak semmiféle biztosítékot az antantban a fehérterror ellen, sőt éppen az antant felelős a fehérterrorért.

Garamiék, mint ezt éppen októberben a Szocialista Internacionáléhoz intézett levelükben ismét megerősítették, fenntartották nézetüket az antant intervenció kérdésében. „A magyar pártvezetőség – írják – azt a nézetet képviseli, hogy a magyar proletariátus és általában a magyar demokrácia érdekei Magyarország jelenlegi helyzetében sokkal jobban lennének biztosíthatók az antant hatalmi beavatkozásával." Logikájuk ugyan sajátos volt, hiszen Garami és Buchinger, az Internacionáléhoz írt levél szerzői is elismerik, hogy a román megszállás és a fehérterror is az antant intervenció következménye, „az antant már interveniált", amivel megdöntötték a polgári demokrácia lehetőségét, most tehát interveniáljanak, s ez

esetben a fehérterrorra alapozott Friedrich-kormányt söpörjék el. Ezen nézet jegyében tárgyalt tehát a szociáldemokrata politikus Clerkkal, hangoztatva, hogy a Friedrich-kormány – mely royalista, s a lakosság kisebb, csak a vidéki dzsentri, a parasztok s a kispolgárság egy részének támogatását élvezi – sem a belső békét, sem a nemzetközi békét nem tudja elnyerni. A szövetségesek mondassák őt le, s koalíciós kormány alakuljon. Ennek lehetőségét nyilván alátámasztotta az a körülmény, hogy éppen Clerk látogatásával egyidőben kezdett kijegecesedni egy polgári blokk, a 48-as függetlenségi, a magyar polgári, a Nagyatádi-féle kisgazda, a demokrata, a nemzeti szabadelvű és köztársasági pártokból, illetve pártcsoportokból.[55]

Clerk missziójának első tanulságait a Béketanács október 10-én vitatta meg. Clerk mindenekelőtt a Béketanács egységét sürgette, utalva arra, hogy a román politika fő támaszát éppen a szövetségesek közötti ellentétek alkotják. Enélkül aligha lehet várni a román kivonulást. Ami Magyarországot illeti, el kell dönteni, milyen kormány tartsa fenn a hatalmat a románok kivonulása után. Véleménye szerint a fehérterrortól és a reakciós kilengésektől való félelem eltúlzott. Koalíciós kormány kell, de elképzelhető, hogy ez a Friedrich-kormányból alakuljon meg. Másik megoldás: összehívni az 1918-ban feloszlatott alsó- és felsőházat, és ez írja ki a választást.

A Legfelsőbb Tanács természetesen úgy döntött, hogy két jegyzékszöveget dolgoztat ki: az egyiket a román, a másikat a magyar kormány számára. A szövegeket Berthelot és Clerk dolgozták ki, s ami a román kormányhoz intézett jegyzéket illeti, azt október 11-én jóvá is hagyták. A táviratban mindenekelőtt örömmel veszik tudomásul a román kormány Clerk által közvetített szándékát, hogy továbbra is az antanttal együttműködve kívánnak politizálni. Véleményük szerint három kérdésben van lényeges nézeteltérés a szövetségesek és a román kormány között.

Az első az újabb területi követelések Magyarországgal szem-

ben, melyet a konferencia „ismételt és gondos vizsgálat után" kénytelen visszautasítani, és az eredeti álláspontjához ragaszkodni.

Hasonlóan elutasító a válasz a második kérdés, a kisebbségi szerződés tekintetében. Véleményük szerint ez teljes összhangban áll valamennyi nép elemi érdekével, és semmiféle formában nem sérti Románia szuverenitását. Hajlandók azonban a szöveg bizonyos módosítására, finomítására, amennyiben Románia aláírja az Ausztriával kötendő békeszerződést.

A harmadik vitás kérdés Magyarországra vonatkozik, s két részből áll. Itt úgy tűnik, egyetértés áll fenn abban a tekintetben, hogy az eddig Magyarországról elhurcolt javakat közös bizottság vizsgálja felül, s döntsön elosztásukról. Viszont nem mehetnek el szó nélkül azon tény mellett, hogy a román kormány minden ígérgetése ellenére a rekvizíció tovább folyik. Javasolják: Csongrádnál és Szolnoknál nemzetközi bizottság vizsgálja felül a vonatokat, s a jogtalanul elszállított javakat irányítsa vissza.

Másrészt viszont követelik a román kormánytól, támogassa Magyarországon egy új koalíciós kormány létrehozását s a magyar rendőrség és csendőrség felállítását, mellyel egyidőben azonnal ürítsék ki az országot.[56]

A jegyzék szövegével kapcsolatban a vitákban nem merült fel lényeges szempont, csupán Polk vetette fel, hogy előre döntsenek a további teendők felől, esetleges román visszautasítás esetére. Clemenceau ezt azonban elhárította.[57]

Ami a Magyarországhoz intézett jegyzéket illeti, a szöveg ezúttal sem váltott ki azonnal reflexiót. A jegyzékben kijelentik ugyanis, hogy nemcsak Habsburg József, de az ő általa létrehozott s az őt képviselő kormány lemondásához is ragaszkodnak. Javasolják: vagy a jelenlegi kormány kibővítésével vagy új kormány alakításával létesítsenek koalíciós kormányt, mely a szövetségesek által megjelölt területi határokon belül képes a rend fenntartására, választások rendezésére s a békeszerződés megkötésére.[58] A vitát itt az váltotta ki, hogy mi-

ként, pontosabban ki által történjék a jegyzék átadása. Polk ugyanis attól tartott, hogy a katonák nem képesek fenntartani a belügyekbe való be nem avatkozás látszatát, ezért azt javasolta, Clerkot küldjék Magyarországra. Döntés nem született, csak október 13-án, mikor Polk új javaslattal állt elő. Véleménye szerint ugyanis kettős hiba lenne ultimátumot küldeni a Friedrich-kormányhoz. Részben ilyen ultimátum bizonyos de facto elismerést tartalmaz, részben pedig „írásos dokumentumát" szolgáltatja a belügyekbe való beavatkozásnak. Tehát a Béketanács képviselőt küldjön Budapestre szóbeli felhatalmazással. Mindenesetre a korábbi 3 napra szóló ultimátummal szemben ez komoly halasztást is jelentett, hiszen Clerk nem tartózkodott már Párizsban. Nem csoda, hogy Polk javaslata kivételesen nem váltotta ki a francia diplomaták ellenvetését, s megszületett az elvi döntés Sir George Clerk budapesti missziójára vonatkozóan. Jóllehet a kérdés részletes tisztázására csak Clerk Londonból való visszatérte után, október 16-án került sor.

Az október 16-i vita azonban a Clerk-misszióról kezdetben inkább a budapesti antanttábornokok táviratairа terelődött, akik a magyarországi lehetetlen állapotokról, a román fosztogatásokról panaszkodva, a román csapatok azonnali kivonását sürgették.

Pichon ugyan egyetértett a kéréssel, de hangsúlyozta: szinte bizonyos, hogy a román csapatok kivonulása után Magyarországon súlyos helyzet áll elő, hiszen nincs még elegendő belső karhatalmi erő. Polk szerint a románok kivonulásával nem kell a kormány megalakulásáig várni. Pichon viszont ezt a kivonulás előfeltételének tekintette. Utána hosszas vita alakult ki, hogy a románok átadták-e, és ha nem, miért nem, az ígért 10 000 fegyvert a magyar csendőrségnek.[59] A vita, mint már annyiszor, természetesen ez alkalommal is elnapolással végződött.

Ami Clerk misszióját illeti, a költség fedezésének kérdése szemmel láthatóan nagyobb érdeklődést váltott ki, mint ami

az ügy politikai összefüggéseit illeti, s viszonylag gyorsan megegyeztek, hogy mint a Szövetséges Hatalmak képviselője utazzék Budapestre, hol a különböző pártokkal a koalíciós kormány megalakulását illetően tárgyaljon.[60] A megállapodás után mintegy két hétig Magyarország kérdése nem szerepelt a Béketanács előtt. A Clerk-missziót elhatározták, s a megoldást is ettől várták. Clerk pedig október 22-én ismét elhagyta Párizst, hogy rövid időn belül másodszor látogasson Budapestre. Ez alkalommal azonban már mint a Szövetséges Hatalmak meghatalmazott megbízottja.

Clerk missziója nem volt titkos, küldetése és feladata már a sajtóban is megjelent, így midőn október 23-án Budapestre érkezett, a magyar szélsőjobboldali erők s a Friedrich-kormány felkészülve várták.

Taktikájukat hamar kidolgozták. Meg kell győzni az angol államférfit arról, hogy a Friedrich-kormány az ország többségének akaratát képviseli. Beniczky belügyminiszter tehát körlevelet intézett a vidéki – zömmel arisztokrata – kormánybiztosokhoz, indítsanak küldöttségeket Budapestre a kormány elismertetése ügyében. „A küldöttségeknek – hangoztatta – különösen azt kellene hangsúlyozniuk, hogy e mögött a kormány mögött áll az ország túlnyomó többsége, hogy nem hajlandók szocialista uralmat tűrni, és hogy a Budapesten levő liberális pártok egyáltalán nem fontos tényezők."

A küldöttségek összeállításáról – a keresztény társadalom minden rétegéből –, fellépésének jellegéről is szólt a belügyminiszteri körirat, mely különös súlyt helyezett a titkosságra.[61]

Tolna megye katonai parancsnoka például bizalmas körlevélben utasította a közigazgatási hatóságokat, táviratokkal ostromolják a Béketanács küldöttét, „melyekben a lakosság osztatlan lelkesedéssel tesz tanúságot a keresztény nemzeti irány mellett, csak azt valló kormányt támogat, és más kormánnyal kötött békét nem ismer el, és kéri ennek illetékes helyen való tolmácsolását". A katonai parancsnok szerint ilyen és hasonló tartalmú táviratok földmunkások, iparosok,

vagyontalanok, a község asszonyai és leányai nevében is intézendők.[62]

Clerk október 24-én kezdte meg budapesti tárgyalásait, közölve Friedrichhel és a többi magyar politikussal, hogy a békekonferencia legfelsőbb tanácsa nem ismeri el a kormányt, s csak szélesebb politikai bázisra támaszkodó kormánnyal hajlandó tárgyalni. A jobboldal előre kitervelt, meggyőző akciója azonban megfelelően funkcionált. A postás valóban sűrűn csöngetett távirattal a Clerk szállásául szolgáló Werbőczy utcai palota kapuján, melyben a legkülönbözőbb hazafias, nemzeti és keresztény szervezetek tettek hitet a kormány mellett, s mindenfajta demokratikus átalakulás ellen. A fehérterror tényei s a keresztény pártok politikai elképzelései nem képeztek különösebb titkot az angol diplomata előtt. Október 28-án kelt levelében írja: „A román cenzúra igen szigorú, de azokat a budapesti lapokat, amelyek túljutnak a román cenzor kék ceruzáján – és nem csupán a szocialista vagy demokratikus újságokat, de a liberális és polgári orgánumokat is – elégetik a magyar közigazgatás funkcionáriusai, midőn az újságokat Budapest határán keresztül akarják szállítani."[63] A magyar közigazgatás funkcionáriusai vagy egyszerűen a tiszti különítmények voltak-e a tettesek, ez esetben teljesen mindegy, hiszen jórészt mindkét szerv tagjai azon dzsentri, úri középosztály embereiből kerültek ki, akik 1919 után a nagybirtokos osztály közvetlen, a tőkésrétegek bizonyos közvetett támogatásával mindinkább a magyar közélet uraivá váltak.

A szélsőreakciós erők tobzódását természetesen nem volt nehéz észrevenni. Jelentőségüket azonban az antant különböző megbízottai aszerint értékelték, hogy túl- vagy alábecsülésük miként állt az illető nagyhatalmak érdekében. Szinte egyidőben kelt Clerk első nagyobb magyarországi jelentésével (1919. november 1.) a francia delegáció jelentése is. Az utóbbi kiemeli, hogy „Horthy tengernagy energikus ultrareakciós személyiség, aki ügyesen intrikál saját katonai diktatúrája érdekében",[64] ezért elsősorban arra a royalista s habsburgiánus ve-

szélyre hívja fel a figyelmet, mely a románok esetleges kivonulása esetén előállhatna. Clerk szintén elismeri, hogy augusztus óta a helyzet erősen romlott, a nyílt jobboldali erők felülkerekedtek, antiszemita kampány bontakozott ki. Az ő következtetése viszont az, hogy a kormányban ezeknek az erőknek kell nagyobb befolyást adni, s ami Horthyt illeti, szerinte a tengernagy „bizalmat kelt".[65]

A francia jelentés oda konkludált, hogy mielőtt a románok kivonulnak, a Friedrich-kormányt le kell mondatni, s az antant két hadosztályt küldjön az országba, mely megtartja a választásokat, új rendőrséget szervez, de egyben Horthy ellenforradalmi különítményeit is lefegyverzi. Természetesen a francia delegációt nem annyira Horthy belpolitikai tevékenysége zavarta, ők a kérdést – bár sok kétségtelen igazságra rátapintva – a román, illetve saját Duna-völgyi politikájuk szempontjából nézték, s Horthyt nem titkolt revansista szándékaiért kárhoztatták. A békekonferencia tanácsa november 3-án foglalkozott ismét a magyar kérdéssel, illetve, ahogy Crowe angol delegátus kijelentette, „a román és magyar kérdéssel, hiszen ez a kettő már teljesen egybefonódott".

Az angol küldött ismét azt hangoztatta, hogy a román politikusok félrevezetik a Béketanácsot, s egyáltalán nem is válaszolnak a konferencia jegyzékeire, s javasolta, tegyék publikussá a Békekonferencia álláspontját.

Berthelot viszont nyilván kihasználta, hogy ez alkalommal nem a francia diplomáciára bizonyult rá, hogy a konferencia határozatai ellenére a románokkal játszanak össze, azt a Brătianu által terjesztett verziót ismételte, mely szerint, mivel a bukaresti olasz delegátus nem adta át a jegyzéket, a román kormány úgy tekintette, hogy azt hivatalosan nem kapta meg.

A szokásos vita bontakozott ki ismét a szövetségesek közti egység szükségességéről s a román helyzetről, melynek során Polk nem minden él nélkül hangsúlyozta, hogy a kérdésben ott tartanak, ahol három hónappal korábban.

Berthelot idejét látta, hogy fordítson a tárgykörön, hangsú-

lyozva, ha a rend kérdését meg is oldják, a magyar kérdés megmarad, hiszen a románok kivonulásával Budapesten anarchiát kockáztatnak. Polk ismét a románokat hibáztatta, hogy nem fegyverezték fel a magyar rendőrséget, a francia delegátusok viszont azt hangsúlyozták, hogy szélsőreakciós kormány mellett ilyen felfegyverkezés Európa békéjét veszélyeztetheti, s a Horthy-féle különítmények lefegyverzését sürgették. Budapesten a román csapatok más szövetséges csapatokkal való felváltása nem sok eséllyel kecsegtetett, így valóban kapóra jött Clerk jelentésének megérkezése, melynek ürügyén a tanácskozást ismét el lehetett napolni.

Clerk távirata mindenekelőtt a román csapatok minél előbbi kivonulását sürgette, mivel véleménye szerint ez esetben jobban tud tárgyalni a Friedrich-kormánnyal.[66]

Másrészt hangsúlyozta, hogy véleménye szerint a koalíciós kormányban a Keresztény Nemzeti Pártnak kell biztosítani a vezető szerepet, zsidót viszont nem lenne helyes bevenni a miniszterek közé. Clerk arra kérte a Béketanácsot, hatalmazzák őt fel egy ilyen jellegű koalíciós kormány elismerésére.

Hangsúlyozta kedvező benyomását Horthyról s meggyőződését, hogy képes lesz különítményeit rendbe szedni s a román kivonulás után a burzsoá rend stabilitását biztosítani.

Végül a román hatóságok Erdélyben elkövetett magyarellenes túlkapásait tette szóvá.

A Clerk-féle javaslat vitáján Berthelot, a korábbi francia jelentés szempontjait is figyelembe véve, négylépcsős megoldást javasolt:

1. alakuljanak szövetséges erők,

2. a románok vonuljanak ki, mihelyt a szövetséges erők Magyarországra érkeztek,

3. mondjon le a Friedrich-kormány,

4. alakuljon demokratikus kormány, mely megrendezi a választásokat.

Berthelot emellett szellemesen gúnyolódott Clerk jelentésének Horthyra vonatkozó mondatain. „Sir George Clerk –

mondotta – mint tökéletes gentleman, bizalmat érez Horthy tengernagy iránt, kellemes személyiségnek találva őt. Ami azonban őt illeti, neki úgy tűnik, hogy egy olyan magyar tengernagy szava, kinek intenciói közismertek, nem elegendő, legyen az bármilyen szellemes személyiség."

De Martino olasz delegátus azonnal ellentmondott Berthelot-nak. Az olasz külpolitika egyáltalán nem nézte jó szemmel Jugoszlávia presztízsnyereségét, azért ellenezte, hogy jugoszláv csapatokat vonjanak be Magyarország megszállásába. Egyébként is az olasz–francia együttműködés, mely korábban Románia támogatásában jelentkezett, most már bizonyos fokig megbomlott. Az olaszok ugyanis mindenáron azon voltak, hogy a krízist meghosszabbítsák, s így jobb pozícióban tudjanak szembeszállni a szövetségesekkel, akikkel ellentéteik, az adriai-tengeri olasz politikát illetően, egyre erőteljesebben kibontakoztak. Az olasz politika Romániában és Magyarországon egyaránt próbálkozott. Brătianunak is támogatást ígértek, amenyiben kitart álláspontja mellett[67], és Horthyt is felkereste Romanelli ezredes megbízottja, hangoztatva, hogy hajlandók őket felfegyverezni, amennyiben szövetkeznek velük a délszláv állam ellen.[68] Ugyanilyen olasz intrikákról ad számot Bandholtz is.[69]

Így De Martino ez alkalommal már nem támogatta a francia javaslatot, hanem azt indítványozta, hogy a budapesti antantmisszió ellenőrizze a kiépítendő magyar hadsereget.

Berthelot utal arra, hogy a szövetséges hadsereg antantparancsnokság alatt állna, viszont Horthy hadseregét az antantmisszió nem tudja ellenőrizni. Ezután a vita már nem hozott lényeges új szempontot, hacsak Polk amerikai delegátus igen praktikus kérdését – „ki fizeti a költségeket" – nem említjük ebben az összefüggésben. A döntés oda tendált, hogy kérdezzék meg Clerk véleményét. Mindenesetre az olasz delegátus hangsúlyozta, milyen nagy impressziót gyakorolt rá Clerk véleménye Horthyról, ezt, figyelembe véve az olasz külpolitika szándékait a Horthy-féle hadsereggel, könnyen meg-

érthetjük – sőt azt is felvetette, nem lehetséges-e Friedrichben megbízni. A franciák mindkét kérdésben opponáltak, de míg az utóbbi kérdésben utalhattak arra, hogy ez szemben állt korábbi határozatukkal, Horthy ügyében az angol érvekkel is szembe kellett szállniuk. Crowe ugyanis szintén bizalmát nyilvánította Horthy biztosítékai iránt. Egyébként is, ha Magyarországnak konzervatív kormány kell, úgy legyen, feltéve, ha nem restaurálják a Habsburgokat. Nyilván Horthy bizonyos abban, hogy a választások neki megfelelő kormányt eredményeznek, s ezért adott biztosítékot a kormány elismerésére. Őt azonban – hangsúlyozta továbbá – ez nem különösebben érdekli, a szövetséges megszállás csak további komplikációt okoz. Véleménye szerint elégedjenek meg a románok kivonulásával s egy másik kormány megalakításával.

Berthelot hangsúlyozta, hogy Friedrich csendőrsége és Horthy hadserege a választások idején nyilvánvalóan a reakciós elemeket fogja támogatni. De világossá vált, hogy olasz támogatás híján kisebbségben maradt, tehát nem túlságosan inzisztált korábbi javaslata mellett.[70] Másnap tehát a Clerknak küldött válaszok nem a franciák által javasolt négylépcsős megoldást tartalmazták, hanem az angolokét. S mind a szövetséges csapatok esetleges bevonulását – bár eleve jelezték, hogy ez igen sok nehézségbe ütközik –, mint Horthy hadseregének antantellenőrzését csak kérdés formájában tették fel az angol diplomatának. Hasonlóan megkérdezték, vajon lehet-e bízni a Horthy által adandó biztosítékokban.[71]

Clerk válasza – jóllehet Budapesten ezekben a napokban teljes volt a zűrzavar – egyértelmű volt a szövetséges – csehszlovák, jugoszláv – csapatok budapesti bevonulását illetően. Határozott nem-je támogatást talált az antanttábornokoknál is, akik táviratukban hangsúlyozták: „egyhangúan és határozottan tiltakoznak" ilyen megoldás ellen, mivel ez, úgy vélik, „Magyarországot ismét a forradalomba kergetné".[72]

Clerk válaszában utalt Diamandi román polgári megbízott ígéretére, mely szerint november 9. és 11. között megkezdik

a román katonaság kivonását. De nem hallgatta el bizonyos kételyét, hogy vajon ez esetben is nem egyszerűen a román diplomácia szokásos taktikájával áll-e szemben.

A Friedrich-kormány lemondását illetően viszont további türelmet kért, hangoztatván, hogy tárgyalásainak sikerében még bízik. Formailag úgy tűnhetett, hogy a koalíciós kormány bizonyos feltételei októberben javultak. Legalábbis ami azt illeti, hogy októberig szinte kizárólag a jobboldali keresztény pártok működtek, valamint – a legsúlyosabb üldözés által korlátozva – a szociáldemokrata párt.[73] Október 1-én adnak hírt az újságok bizonyos polgári liberális csoportok, s az ellenforradalmi kurzussal nem szorosan együttműködő kispolgári és parasztpártok kijegecesedéséről. Október 1-én egy polgári blokk alakításáról tárgyaltak a 48-as függetlenségi, a magyar polgári párt, a Nagyatádi vezette kisgazdák, a demokrata csoportok, a nemzeti szabadelvű, valamint köztársasági pártcsoportok. Platformjukban a proletárdiktatúra, a kommunizmus egyértelmű elítélése volt az alapvető közös vonás, de ugyanakkor bizonyos fokig elhatárolták magukat az ellenforradalom kilengéseitől. Vita tárgyát képezte közöttük az 1918-as októberi forradalom értékelése, nem volt egyértelmű a véleményük a szociáldemokrata párttal való együttműködésről, továbbá az ellenforradalom antiszemita kampányáról.[74]

Éppen ezek az ellentétek s az ellenforradalom taktikázása következtében Nagyatádi végül elhatárolta magát ezektől a túlságosan budapestinek és zsidó befolyás alatt állónak hirdetett pártoktól.[75] Így október közepén két ilyen polgári-liberális csoportosulás kezdett kijegecesedni. Az egyik az Ugron Gábor–Sándor Pál vezette nemzeti szabadelvű, a Vázsonyi Vilmos vezette demokrata és a Bárczy István irányítása alatt álló szabadelvű polgári csoportokból. Ez elsősorban a budapesti közép- és kisburzsoázia polgári értelmiségére támaszkodott, élesen antikommunista álláspontját liberális és demokrata programjába illesztette. A másik, a Lovászi-féle 48-as párt és a Heinrich-féle magyar polgári párt, a vidéki értelmiség és

dzsentri bizonyos kossuthi liberális hagyományaihoz ragaszkodó részét próbálta szervezni és egyesíteni a nagytőkés rétegeknek a kurzussal nem szimpatizáló, inkább a Tisza-féle munkapárti politikát visszaállítani kívánó részével.[76] Az utóbbi két csoport október 15-én Országos Nemzeti Párt néven egyesült, és kidolgozott programjában lényegében a háború előtti belpolitikához kívánt visszatérni. A fasiszta tendenciák és a szociális demagógia kiküszöbölését követelték 5 pontos programjukban.[77]

Az ellenforradalom vezető rétegei, a keresztény pártok is részben ugyanazokra a társadalmi osztályokra támaszkodtak, mint az Országos Nemzeti Párt, érthető volt tehát, hogy a két csoport között próbáltak közeledést létrehozni. A keresztény pártok azonban éppen a fasiszta csoportok túlsúlya következtében nem mutattak hajlandóságot a kompromisszumra. De megegyezésre a keresztény pártokhoz tartozó legitimista arisztokrácia is csak annyiban hajlott, hogy hajlandó volt Clerk követeléseinek engedni a koalíciós kormány alakítását illetően. Ennek feltételeként viszont ragaszkodott a keresztény pártok majoritásához az új kormányban.[78] Ugyanez a vélemény kapott hangot abban az előterjesztésben, melyet a nagytőke egyik reprezentánsa, Walder Gyula, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója juttatott el Clerkhez. Walder antant támogatást kér, hangsúlyozva, hogy a gazdaságon keresztül gyakorolhatnának befolyást. Véleménye szerint a jelenlegi ultrakonzervatív belpolitikai irányzat megfelel az ország struktúrájának, zsidó ne legyen a kormányban, sőt a szociáldemokraták is fölöslegesek, mert ezek a keresztényszocialisták támogatását veszélyeztetnék.[79] Ez utóbbi felfogás volt az, ami – mint láttuk – Clerk elképzelésében is hangot kapott, s a megoldás módjaként jelentkezett: Clerk már személyes presztízse miatt is sürgetett valamiféle megoldást, s erre, legalábbis ami az első feltételt, a románok kivonulását illeti, mutatkoztak biztató jelek. Románia és a békekonferencia ellentéte ugyanis november elején tetőpontra hágott, de éppen ezért magában

hordta a megoldás lehetőségét is. Hiszen várható volt, hogy a román kormány nem feszíti bizonyos ponton túl a húrt, és visszakozni fog. Erre már a november 2-i román jegyzék egyes pontjaiban is voltak utalások, melyeket a Vaitoianu-kormány az október 12-i, majd a később megismételt antant-jegyzékre küldött. Az antant – mint jeleztük – három kérdésben követelt választ a román kormánytól, s a román diplomácia, hogy erősítse pozícióját a második és harmadik kérdésben, hajlandónak mutatkozott az első kérdésben, Magyarország kiürítésében engedékenységet tanúsítani. Joggal ítélték úgy, hogy pozíciójuk itt úgysem tartható, tehát inkább ott tanúsítanak keménységet, ahol ez valamiféle konkrétumra vezethet a békekonferencia részéről. A román jegyzék tehát leszögezte, „hogy legfőbb óhaja fenntartani és fejleszteni a szövetséget és szoros együttműködést" a szövetségesekkel. Ezért bizonyos korlátozásokkal hozzájárulnak a Szövetséges Katonai Bizottság budapesti tevékenységéhez az eddigi rekvirálások megvizsgálását illetően, sőt ahhoz is hozzájárulnak, hogy Szolnokon és Csongrádon ellenőrző állomások létesüljenek.

A román kormány – folytatódik a jegyzék szövege – teljesen osztja a Legfelsőbb Tanács véleményét a magyar kormány jellegét s a vele szemben támasztandó feltételeket illetően. Miután megfelelő fegyver- és hadianyag-mennyiséget adtak át a magyar rendőrség és csendőrség számára, a román haderő parancsot kapott Magyarországnak a Tiszáig való kiürítésére. A kiürítés kezdő időpontját november 10-ében jelölték meg. Midőn Párizsban november 12-én az antant államférfiak leültek a kérdés tárgyalására, már kezükben volt a budapesti antantmisszió távirata is, mely megerősítette, hogy a román csapatok ténylegesen utasítást kaptak Magyarország kiürítésére a Tiszáig. A konferencia viszont most elsősorban azt emelte ki, hogy a román jegyzék nem tért ki az antant követeléseire. Crowe angol delegátus igen harciasan szólalt fel, hogy Brătianu csupán mellébeszél, és időre játszik, ezért ulti-

mátumot kell intézni a román kormányhoz, amelyben a diplomáciai viszony megszakítását helyezik kilátásba követeléseik nem teljesítése esetére. Polk természetesen helyeselt, sőt bizonyos fokig Clemenceau is egyetértett. Ismét De Martino lépett fel enyhítően, támogatást találván Berthelot-ban. Az utóbbi azokra a momentumokra utalt, amelyekben a román jegyzék engedményeket tett. A vitában felmerült a lehetősége, hogy fontolják meg esetleg Erdély, illetve Erdély egy részének hovatartozása kérdését. Ezt azonban elutasították, s végül egy igen erélyes ultimátumban egyeztek meg.[80] Igaz, az elkövetkező két-három napban az ultimátum hangja enyhült, de ebben közrejátszott az is, hogy a román kormány párizsi megbízottjai is úgy érezték, ezen a ponton már visszakozni kell, s különböző előzetes ígéretekkel próbálták a nagyhatalmak államférfiainak felháborodását lecsillapítani.[81] Egyébként is a Romániában megtartott választások a Brătianu vezette liberális párt vereségét eredményezték, s bár a győztes erdélyi nacionalisták és a parasztpárt még nem alakítottak kormányt, egy konciliánsabb külpolitika várható volt.[82] A november 13-ára elkészített ultimátumtervezet hangja valóban erélyes volt, és az olasz delegátus, részben saját kormánya utasítására, részben a Párizsban tevékenykedő román diplomaták ígéreteire hivatkozva, aláírására nem is vállalkozott. November 15-én végre elküldték a szöveget, hangsúlyozva, hogy nem tartják elégségesnek a román választ. Véleményük szerint a román jegyzék hangjában konciliáns, de a pontos válaszok elől kitér. Így nem reagálnak az antant álláspontjára a magyar határok kérdésében, az osztrák békeszerződés aláírásában, a rekvizíció ellenőrzésében nem adnak kellő jogot az antantbizottságnak, s a magyar területek kiürítését is csak a Tiszáig ígérik.

8 napot adnak arra, hogy a román kormány válaszoljon:

1. Hajlandók-e kiüríteni Magyarországot a végleges határokig?

2. Hajlandók-e szövetséges bizottságot elfogadni a végrehajtott rekvizíció végleges sorsának eldöntésére?

3. Hajlandók-e az osztrák békeszerződést s a benne foglalt kisebbségi egyezményt aláírni?

Nem kielégítő válasz esetén nemcsak a diplomáciai viszony megszakítását helyezték kilátásba, de azt is, hogy ebben az esetben „a határok még hátralevő rendezésében Románia, saját akciója által, megfosztja magát minden jogától, melynek alapján igényt tarthat a nagyhatalmak támogatására".

Természetesen, hamarosan ismét kiderült, hogy az ultimátumot nem kell olyan komolyan venni, mint az erélyes hangneme után várható lenne, hiszen tényleges átadására is csak 9 nap múlva került sor Bukarestben. De az eltelt napokban a kérdést, a Clerk-misszió szempontjából, mégis levették a napirendről, hiszen november 14-én a román csapatok elhagyták Budapestet, és hamarosan ténylegesen visszavonultak a Tiszáig.

A Clerk-misszió sikerének első feltétele tehát teljesült, így az angol diplomata erőfeszítéseit a másik két feltételre: az ellenforradalom megfelelő fegyveres erejének megteremtésére és a békeszerződésnek megfelelő koalíciós kormány létrehozására összpontosíthatta.

Ami a fegyveres erők kérdését illeti, Clerk felismerte, hogy bár a románok végül is átengedték az ígért fegyvereket a rendőrségnek, az ellenforradalom sorsát mégsem bízhatja kizárólag erre a fegyveres erőre. Annál is kevésbé, mivel nehezen volt elképzelhető, hogy amennyiben nem tudnak más fegyveres erőt felsorakoztatni, úgy a vonakodó Friedrich hajlandó lesz helyét önként átadni egy másik kormánynak. Az angol diplomata tehát – híven korábbi jelentéséhez, melyben Horthyt rendkívül szimpatikusnak találta – a Horthy-féle nemzeti hadseregre kívánta alapozni a rendszert. Ez azonban kezdetben úgy tűnt, ellentétben áll a másik célkitűzéssel, vagyis a koalíciós kormány létrehozásával. Hiszen szociáldemokraták vagy baloldali liberálisok – s tegyük hozzá, zsidó liberálisok

– bevonása egy olyan kormányba, mely Horthy vérengző – kimondottan munkásellenes és antiszemita – különítményeire támaszkodik, meglehetősen paradoxnak látszott. Mégis, bizonyos reális lehetőség eleve adottnak tűnt Horthy részéről azért, mivel számára hatalmi befolyása biztosítása céljából Clerk támogatása rendkívül fontos lehetett, s ezért érdemes volt bizonyos kompromisszumra ígéretet tenni, különösen abban a reményben, hogy ennek kijátszására később úgyis mód nyílik.

De a polgári liberálisok és a szociáldemokrata párt jobboldali vezetői is hajlottak a kompromisszumra. Nyilván a polgári rend stabilitásának biztosítása előttük is döntő szempont volt, s abban reménykedtek, hogy az antanttámogatás ennek valamiféle liberális változatának megszilárdítását mozdítja elő. Horthy s az általa képviselt osztályerők célkitűzése iránt nem lehetett kétségük, de úgy vélték, az antant támogatásával sikerül majd a politikai hatalmat a katonai erővel szemben megszilárdítani, s a Horthy-féle végrehajtó hatalmat a koalíciós kormány ellenőrzése alá vonni. Ezért ők legfontosabbnak nem a szélső reakció katonai, hanem politikai képviseletének visszaszorítását, azaz a Friedrich-kormány eltávolítását tartották. Világos volt, hogy Friedrich mindent megtesz hatalma biztosítására. November 1-én adnak hírt az újságok, hogy a miniszterelnök valamennyi kormánybiztosát és helyettesét igyekezett a kormány támogatására megnyerni.[83] Igaz, november 5-én Clerk előzetes ígéretet kapott Friedrich esetleges lemondására,[84] de ezt, úgy tűnik, az angol diplomata sem tartotta meggyőzőnek. Inkább csak azért jelentette, hogy a Legfelsőbb Tanácson a francia és olasz politika ne nyilváníthassa túl gyorsan sikertelenné küldetését. S valóban, a következő napokban a Béketanács nem folytatott lényeges vitát a magyar kérdésről, sőt teljesítve Clerk kérését, elejtette újabb szövetséges csapatok Magyarországra küldésének gondolatát, és Csehszlovákiát s Jugoszláviát is felszólította az általuk megszállt magyar területek kiürítésére.

Clerk november 9-i levele már a hangulat komoly javulásáról számol be; s missziójának nagy sikereként értékeli azt a tanácskozást, mely november 5-én Horthy és a baloldali pártok vezetői között az angol diplomata házában lezajlott. Clerk szerint az ellenzéki pártok vezetői ez alkalommal teljesen meggyőződtek Horthy személyének pártatlanságáról és hadseregének fegyelmezettségéről. A találkozóról Clerk jelentésénél bővebb beszámolóval is rendelkezünk: többek között két résztvevő, Garami és Horthy visszaemlékezésével. Garami szemmel láthatóan nem minden tendencia nélkül az esemény leírása előtt ismertet egy memorandumot, melyet Vázsonyi, Lovászy, Nagyatádi Szabó és a szociáldemokrata politikusok írtak alá. A memorandum a Yates amerikai ezredes irányítása alatt álló karhatalmi alakulatok magatartását teszi szóvá. A memorandum szerint a Friedrich befolyása alatt álló karhatalom nyíltan pogromot készít elő, illetve elhatározta, hogy akik antiszemita pogromot hajtanak végre, azokat támogatja. Midőn a memorandumot átadták Clerknak, állítólag jelezték, hogy a Horthy-féle hadseregben nincs bizalmuk, s nem lenne helyes, míg egy megerősített és elfogadott kormány nincs, a hadsereget Budapestre beengedni. Clerk azonban kijelentvén Horthyról „he is a gentleman", igyekezett megnyerni az ellenzéki politikusokat. Ebből a célból levelet intézett Horthyhoz, jelezvén, hogy a románok november 11-ig kivonulnak Budapestről, tehát meglesz az alkalom, hogy hadseregével bevonuljon Budapestre, de ahhoz, hogy ez ne váltsa ki a lakosság egy részének ellenkezését, kéri, adjon formális biztosítékot, hogy csapatai teljes rendet fognak fenntartani, semmiféle provokációt nem követnek el. Horthy biztosítékai alapján ő biztosítja az aggódó politikusokat. Horthy november 5-én természetesen megírta a kért pár soros levelet.[85] Clerk tehát megbeszélést hívott össze, melyen Lovászy, Vázsonyi, Nagyatádi Szabó, Varjassy, Garami és Horthy vettek részt. Vázsonyi hosszan ecsetelte a Horthy-hadsereg gyilkosságait és atrocitásait a Dunántúlon, és felszólította Horthyt, adjon garanciát, hogy ha-

sonló esetek budapesti bevonulása után nem fordulnak elő. Horthy válasza, hazafias frázisok mellett az atrocitások tagadásából állt, bár a felkoncolást így is többször kilátásba helyezte. Mindenesetre volt annyi taktikai érzéke, hogy az ellenzéki politikusok kérésére „leghatározottabban kijelentette, hogy a nemzeti hadsereg alá fogja rendelni magát az új kormánynak".[86] Sőt nyilatkozatot is aláírt.[87] A megegyezésről Horthy és Bethlen tájékoztatta Friedrichet, s próbálták rábeszélni az ellenkező miniszterelnököt a lemondásra. Nem sok sikerrel. Nyilván Friedrich a jobboldali keresztény kurzus elárulásával vádolhatta Horthyt a megegyezés deklarációjának azon kitétele miatt, mely szerint „a hadsereg alárendeli magát a kormánynak, amely az antant legfőbb megbízottjának közreműködésével létrejön". Horthy a Magyar Távirati Irodán keresztül sietve helyesbítést adott ki, mely szerint nyilatkozata úgy értelmezendő, hogy ő minden kormányt támogat, beleértve Friedrichéket is.[88] Friedrich felháborodva, ismét az antant belső ellentéteinek felhasználására törekedett. Felkereste Bandholtz amerikai tábornokot, s hangsúlyozva, hogy mennyire bízik az Egyesült Államok igazságosságában, őt igyekezett megnyerni, hogy támogassa Clerkkal szemben kormányát.[89] Szavai termékeny talajra találtak, mivel néhány nap múlva az amerikai tábornok hibáztatja Clerkot, hogy túlságosan szocialista befolyás alá került. „Ami személyes véleményemet illeti – írja tovább –, nagy szerencse volt, hogy ebben a speciális időben, mikor oly sok forgott kockán, ilyen erős ember, mint Friedrich, volt a kormányon. Bár a Friedrich-kormány nem ideális, úgy vélem, bölcs dolog lenne az Entente-tól, ha elismerné, mint de facto kormányt."

Friedrich lemondása s a kormány megalakítása tehát még továbbra sem látszott biztosítottnak, jóllehet november 10-e körül a román csapatok ténylegesen megtették az előkészületeket a főváros elhagyására, s a Béketanács jóváhagyta Horthy bevonulását, hangsúlyozva, hogy legfeljebb Habsburg-restauráció ellen tiltakoznának. Clerk tehát szemmel láthatóan egyre

formálisabban kezelte a koalíciós kormány kérdését, s jórészt elfogadta, hogy ebben a kormányban a keresztény párté legyen a vezető szerep. Erről igyekezett a békekonferenciát is meggyőzni, hangsúlyozva, hogy augusztusban még tehettek volna valamit, de az eltelt idő óta Friedrich olyan erős antiszemita és kommunistaellenes hangulatot alakított ki, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Friedrich nem akar lemondani, s nem lehet őt ellenzékbe szorítani, mivel ez esetben nincs kormányképes párt. Clerk és Friedrich megegyeztek pártközi konferencia összehívásában. Ez még nem kecsegtet sikerrel, mivel az ellenzék csak Friedrich nélkül fogadja el a KNEP-et, a KNEP pedig nem hajlandó Friedrichről lemondani.[90]

A koalíciós kormány megalakításában tehát nem jutottak túl a holtponton. De november 14-én a román csapatok elhagyták a fővárost, és hamarosan visszavonultak a Tiszáig[91], s november 16-án Horthy is bevonult hírhedtté vált fehér lován a Nemzeti Hadsereg élén, hogy első beszédében megfenyegesse a bűnös várost.[92] S a fenyegetést hamarosan tettek váltották fel. Az antant katonai missziója szerint „igen sok letartóztatás történt, bár kevesebb, mint várták". Sir George Clerkot azonban különösen az bosszantotta, hogy néhány szociáldemokrata vezető is a letartóztatottak között volt. Polk amerikai delegátus ugyanebben az értelemben táviratozott Bandholtznak: „nagyon szerencsétlen Horthy részéről, hogy szociáldemokraták letartóztatásával kezdi." Bandholtz „vesse latba minden befolyását, s tartsa vissza Horthyt és Friedrichet, hogy a bolondot játsszák. Bármilyen kampány a szocialisták ellen a legrosszabb visszhangot váltaná ki a világ fővárosaiban".[93]

Clerk erélyesen tiltakozott, s néhány vezető szociáldemokrata esetében nem is eredménytelenül.[94] Mindenesetre úgy tűnik, hogy sikerült Horthyt meggyőznie, hogy ne zavarja az angol diplomatát feladata befejezésében, a baloldal üldözésére, a letartóztatásokra, az ellenforradalmi terror kibontakoztatására még lesz idő Clerk távozása után is. Clerk ugyanis elha-

tározta, hogy napokon belül vagy eléri a koalíciós kormány megalakítását, vagy elhagyja a magyar fővárost, ami azt jelenti, hogy az antant nem köt békét Magyarországgal. November 13-án tehát egynapos határidőt adott egy megfelelő pártközi értekezlet összehívására. Az egynapos határidőt ugyan nem tartották be, de 14-én a KNEP pozícióját lényegesen sikerült megjavítania. A Sokoropátkai vezette Kisgazdapárt határozottan Friedrich mellé állt, s a polgári pártok blokkja ingadozott. Közülük már csupán a szociáldemokraták voltak határozottan Friedrich ellen.[95]

Friedrich november 15-én, midőn a román csapatok elhagyták a fővárost, mégis hozzájárult a pártközi értekezlethez, azt 17-ére tűzve ki. Ezt azonban éppen Clerk intencióival ellentétesen óhajtotta megszervezni. Véleménye szerint, mivel a lakosság 90%-a a keresztény párt mögött áll, tehát a 11 tagú kormányból legfeljebb 1 1/2 hely illetné a baloldalt, különös nagylelkűséggel azonban hajlandónak ígérkezett 2 hely átengedésére, hangoztatván, hogy „ez a legutolsó szava". A pártközi értekezletet úgy hívta össze, hogy a két keresztény pártot 3-3 ember képviselje, a többi pártokat viszont 1-1, összesen 4. Midőn Clerk 12 párton kívüli politikus meghívásához is ragaszkodott, Friedrich kijelentette, ezek nem dönthetnek, s avval igyekezte Clerkot zsarolni, hogy önhatalmúlag kiírja a választásokat.[96]

Clerk maga 16-án még igen pesszimistán szemlélte az eseményeket. Friedrichet fehér bolsevistának nevezte, akinek semmi politikai érzéke nincs. Véleménye szerint Friedrich és társai annyira alkalmasak kormányzásra, mint amennyire egy vidéki város képviselőjelöltje lenne alkalmas az angol birodalom kormányzására. Csupán az tölti el őket félelemmel, hogy elveszítik tisztségeiket. Megpróbálja meggyőzni a többi politikust, milyen végzetes lenne, ha nem alakítanák meg a kormányt. Ebben az esetben minden kapcsolatot meg kell szakítani a szövetségesek és Magyarország között, a tábornokokat is visz-

sza kell hívni, pedig azok igen jól érzik magukat a mágnások palotáiban, körüludvarolva a magyarok által.[97]

A november 17-i értekezlet végül nagyjából a Clerk által javasolt összetételben ült össze. Részt vett rajta minden párton kívüli politikus, Apponyi Albert, aki néhány nappal korábban érkezett Pestre csehszlovákiai birtokáról, Andrássy, Bethlen, Károlyi Imre, Zichy János, Pallavicini György, Hegedüs Lóránt, Giesswein Sándor, Perény Imre és Horthy.

A keresztény blokkot 9 politikus képviselte: Huszár, Rubinek, Ereky, Szmrecsányi, Oláh, Ernst, Weisz, Teleki Pál és Sommsich (Friedrich nem volt jelen). A Keresztény Blokkot támogatta a Mezőgazdasági Munkás és Kisgazdapárt három jelenlevő képviselője, Sokoropátkai Szabó István, Meskó Zoltán és Patacsy Dénes, továbbá az álmunkáspártok (Keresztény Munkáspárt és Magyar Munkáspárt) reprezentánsai, Rakovszky és Kacsó. A Magyar Nemzeti Párt részéről Lovászy, Heinrich és Platthy, a Kisgazdapárt részéről Nagyatádi Szabó, Kovács és Herceg Sándor volt jelen. Végül kiegészítette a Keresztény Blokk ellenzékét a Nemzeti Demokrata Párt részéről Bárczy, a Szociáldemokrata Párt részéről pedig Garami.

A tanácskozás Clerk beszédével indult. Az angol diplomata a fenyegetés és ígérgetés valamennyi eszközét igyekezett igénybe venni. Drámai hangú beszédében elsősorban azt igyekezett aláhúzni, mennyire szüksége van Magyarországnak békére, melyre – ha nem fogadják el javaslatait – nem kerülhet sor. Hangsúlyozta, ha nem sikerül megállapodást létrehozni, úgy azonnal elutazik, s a következményekért a magyar államférfiak magukra vessenek. Eddig a fenyegetés. Beszédének másik részében viszont leszögezte, egyáltalán nem áll ellenségesen szemben az uralkodó keresztény kurzussal, nem akarnak semmiféle más kormányt ráerőszakolni az országra. Alakítsanak ideiglenes kormányt, amelyben a kisebbség is képviselve van (evvel Clerk elfogadta az ún. keresztény pártok álláspontját, hogy ők képviselik a többséget), a választás után azt csinálnak, amit akarnak.[98]

Clerk beszéde után, miután az angol diplomata elhagyta az értekezletet, megindult a vita. Andrássy és Bethlen szóltak elsőnek. Mindketten a koalíciós kormány mellett. Erre Huszár Károly válaszolt a Keresztény Blokk nevében, hangoztatva, hogy legnagyobb koncesszió esetleg Friedrich lemondása lehetett, de a Keresztény Párt marad kormányon, s politikája változatlan.

Rubinek még tovább ment, mivel ő Friedrich személyéhez is ragaszkodott, hangoztatva; hogy nem kell tartani az antanttól.

Hegedüs a súlyos gazdasági helyzetre utalva szólt a béke, az antant támogatása és a koalíciós kormány mellett, Rubinek javaslatát öngyilkosságnak minősítve. Nagyatádi Szabó is ilyen értelemben szólt, s Bethlen az elszakadt országrészek magyar kisebbségének érdekeire hivatkozott, a koalíciós kormány megalakítását sürgetve. Bárczy István a Demokrata Párt nevében Apponyit javasolta miniszterelnöknek.

Ehhez a javaslathoz Garami is csatlakozott, hangoztatva, hogy bár reakciósnak, de becsületesnek tartja Apponyit. (Pontosabban: arról volt szó, hogy a konzervatív, liberális, Apponyi vagy a fasiszta, kispolgári Friedrich közül inkább az előbbit választotta.)

A szociáldemokraták nevében még a következő követeléseket terjesztette elő:

1. ne legyen propagandaminisztérium;
2. cenzúra ne tegyen kivételeket a pártokkal;
3. munka- és kereskedelmi minisztérium ne legyen különválasztva;
4. a bűnösök bűnhődjenek, de ne legyenek letartóztatások.

Garami után Horthy szólt, hangoztatva, hogy kalandorság lenne az antanttal szembeszállni.

Ezek után a keresztény pártok nevében Weisz ismét Friedrich mellett inzisztált, majd Rubinek az értekezlet elnapolását javasolta.

Mielőtt másnap összeült volna az értekezlet, a Friedrich-

kormány minisztertanácsa ült össze, ahol Friedrich, helyzetét menthetetlennek tartva, lemondott, avval a feltétellel, hogy a KNEP egy másik tagja, Huszár Károly alakítson kormányt.[99] Á belső helyzetet jól mutatta, s a koalíciós kormány belpolitikai lehetőségeire meglehetősen világos fényt vetett az a két incidens, mely a két tanácskozás között lejátszódott. Varjassyt, a polgári liberális párt egyik vezetőjét – aki egyébként tagja volt a szegedi ellenforradalmi kormánynak – az éjszaka folyamán különítményes tisztek akarták elhurcolni, a politikusnak az ablakon keresztül kellett menekülnie, súlyos sérüléseket szerezve. Vázsonyi Vilmost, a polgári liberálisok vezéralakját – aki már az 1918-as forradalommal is szembenállt – a határon egyszerűen letartóztatták, s csak Clerk erélyes közbelépésére engedték szabadon.[100] A polgári újságok már a tömeges előállítások miatti nyugtalanságról s a hajmáskéri internáló tábor felállításáról adtak hírt.[101]

A 18-i értekezleten tehát a keresztény párt tagjai már Huszár Károly kormányalakításának álláspontját képviselték. A vita most már a miniszterelnök személye – Apponyi és Huszár – körül koncentrálódott. Garami és Bárczy Apponyi mellett inzisztált, Lovászy már engedett, Teleki, Bethlen és Andrássy viszont közvetítő álláspontot képviselt. A keresztény párt nem volt hajlandó személyi engedményekre, sőt avval is érveltek, hogy múltja miatt Apponyi a szövetségesek szemében is persona non grata. Bethlen megkérdezte, elfogadja-e a keresztény párt Apponyit, ha a szövetségesek is beleegyeznek. Erre Ernst és Rubinek kitérő, Ereki viszont nemleges választ adott. A vita mindenesetre annyi eredménnyel járt, hogy a sértődött Apponyi is Huszár mellett foglalt állást, mielőtt az ülést ismét el kellett halasztani.[102]

Az elkövetkező két napon óriási munka indult a kompromisszum érdekében. Nagyatádi kijelentette, hogy amennyiben az antantnak jó Huszár, úgy ő is elfogadja, Lovászy is erre az álláspontra helyezkedett, s Giesswein is beleegyezett, bár hangsúlyozta, hogy Apponyit jobban szerette volna. Így Huszár

miniszterelnöksége ellen már csak a demokraták és a szociáldemokraták szóltak. Apponyi hivatalos visszalépése után Huszár miniszterelnöksége lényegében eldöntötté vált.

Garami a kérdést a Szociáldemokrata Párt vezetősége elé vitte. Garami – memoárja szerint – ellenezte a kormányhoz való hozzájárulást, a pártvezetés többi tagja azonban, még kedvezőtlenebb megoldástól tartva, a Huszár-kormány mellett szólt. A Szociáldemokrata Párt vezetése ebben az időben többségében gyenge politikai képességű, teljesen a jobboldali szociáldemokrata frakciókhoz tartozó vezetők kezében volt, akikből Garami taktikai képessége is hiányzott. Így mindenféle egyezményt – melyből némi engedményeket várhattak –, függetlenül annak árától, sietve elfogadtak.[103]

November 20-án tehát már csak a kormányalakítás feltételei képezték vita tárgyát. A kormánnyal szemben ugyanis mind Nagyatádi, mind a demokraták, mind Garami bizonyos feltételeket támasztott, részben hatásköre korlátozása, részben a demokratikus jogok biztosítása érdekében.

Nagyatádi egyrészt a választások kitűzését későbbre óhajtotta kitolni, s biztosítékot kívánt a választási szabadságot illetően. Emellett véleménye szerint a megválasztandó nemzetgyűlés mandátuma csak egy évre szóljon.

Garami feltételei – támogatva a demokraták részéről – elsősorban a fehérterrorral szemben a polgári szabadság biztosítása érdekében szóltak. Követelte:

a) választási szabadság biztosítását;

b) sajtó- és gyülekezési szabadságot;

c) csak a bűnösöket üldözzék;

d) felekezeti izgatás büntetendő legyen.

Emellett a kereszténységszocialista befolyást állami eszközökkel támogató intézkedések megszüntetését szorgalmazta, követelve a propagandaügyi minisztérium megszüntetését, a munka- és kereskedelemügyi minisztérium egyesítését, a munkásbiztosító pénztár autonómiájának biztosítását.

Végül, Nagyatádihoz hasonlóan, a választások időpontjának

későbbre halasztását s a nemzetgyűlés ideiglenességét hangsúlyozta.[104]

Garami feltételeit természetesen csak részben fogadták el. November 21-én Huszár nagy nehezen hozzájárult, hogy a választásokat egy hónappal későbbre halasszák, anélkül hogy az összeülő nemzetgyűlés hatáskörét korlátoznák. A munkügyi és propagandügyi minisztériumot illetően is teljesítette Garami kívánságát, ígéretekben nem szűkölködött a demokratikus szabadságjogok biztosítását illetően sem.[105] Így tehát november 22-én az újságok diadallal adták hírül: Huszár Károly vezetésével megszületett a koalíciós kormány.[106] A Friedrich-kormány utolsó minisztertanácsán Huszár kijelölt miniszterelnök kijelentette, hogy a koncentráció rájuk van kényszerítve, s a Friedrich-kormány volt tagjai tartsanak össze az új kormányban is.[107]

Clerk tehát teljesítette misszióját. November 25-én a Béketanácstól megkapott felhatalmazás alapján de facto elismerte az antant nevében Huszár kormányát. December 1-én Clerk a Legfelsőbb Tanács ülésén számolt be végzett munkájáról, s még aznap elment Párizsból Clemenceau távirata, melyben felszólítja Huszár miniszterelnököt, küldje el a magyar békedelegációt Neuillybe.

Clerk tiszta választásokat, egyesülési, gyülekezési jogot s valamennyi demokratikus jog szabadságát ígérte. A kormány de facto elismerése alkalmával küldött jegyzékben is leszögezi: reméli, hogy „a kormány a választásokat halasztás nélkül megtartja, hogy a törvényt és a rendet az országban fenntartja, hogy minden magyar részére biztosítja a teljes polgári jogokat, beleértve a szabad sajtót, a gyülekezés, a politikai véleménynyilvánítás szabadságát, a pártatlan titkos és demokratikus alapokon nyugvó általános választójogot".[108]

S a szépen hangzó szavakkal szemben álltak a tények.[109] A választások előtt már olyan terror honolt az országban, hogy a Szociáldemokrata Párt kénytelen volt visszavonulni a választásokon való részvételtől. A sajtószabadságot a Népszava el-

leni decemberi támadás illusztrálta, majd Somogyi és Bacsó meggyilkolása, az emberi szabadságjogokat az a rendelet, mely az internálást a közigazgatási hatóságok kénye-kedvére bízta. A dunántúli vérengzések után a Duna–Tisza közére és Budapestre is kiterjedt a fehérterror, még szörnyűbb erővel, mint korábban. A gentleman Horthy katonái és a demokráciát ígérő Huszár hatóságai között aligha lehetett különbséget tenni az ellenforradalmi terrort illetően.

De ekkor Clerk már messze járt, és az antant a kormányt béketárgyalásokra alkalmasnak találta.

A Clerk-misszió befejeződött, s az angoloknak sikerült az egyértelmű francia hegemóniát elhárítani. Az antant segítségével úgy szüntették meg az ország román megszállását, hogy a demokrácia nevében törvényesítették a fehérterrort, a fasiszta önkényuralmat, a katonai diktatúrát. De a rend az antant szempontjából már biztos kezekben volt Magyarországon.

(1967)

AZ ORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSA ÉS HORTHY HADSEREGE

Magyarország német megszállásának történetére vonatkozólag az elmúlt esztendőben számos új forráshoz jutottunk, mely lehetővé teszi, hogy a megszállás előzményeit és történetét az eddiginél alaposabban tárjuk fel. Ezek az új források, mindenekelőtt a német külügyminisztérium levéltári anyaga – melynek Londonban elhelyezett másolataiban volt alkalmam az elmúlt esztendőben kutatni –, valamint a náci német hadsereg vezérkarának közzétett hadinaplója lehetővé teszik az eddigi kép főbb vonalainak gondosabb kimunkálását.

„Minden magyar, akár paraszt, munkás vagy katona, aki tevékenységével csökkenti megterhelésünket, a Führer tartalékát erősíti a Birodalomban. Minden magyar, aki értünk vérzik, csökkenti a mi véráldozatainkat, erősíti tartalékunkat a további hadvezetés céljaira"[1] – állapította meg jelentésében Edmund Veesenmayer SS-Standartenführer, akit a német külügyminisztérium 1943 őszén Budapestre küldött a politikai helyzet tanulmányozása céljából.

A német hadvezetőség s a német külügyminisztérium 1943 őszétől már bizonyos aggodalommal szemlélte a magyarországi fejleményeket. Már ekkor elhatározták, hogy ha szükségesnek látszik, erőszakkal is beavatkoznak. Veesenmayer kiküldetése éppen azt célozta, hogy ennek lehetőségeit, politikailag legjobb módszereit kidolgozza.

Veesenmayer rendkívül terjedelmes jelentésben fejtette ki véleményét a magyarországi helyzetről. Mindenekelőtt a megszállás időpontját kell helyesen megválasztani – hangsúlyozta. Jelenleg ez még korai lenne; majd ha a szovjet csapatok még

inkább előnyomulnak. Másrészt Veesenmayer egyértelműen leszögezte, hogy magyar megoldás kell, azaz a megszállás ne szüntesse meg a magyar állam bizonyos szuverén jogait. Ennek legjobb módja az, ha Hitler meghívja Horthyt, s rábeszéli: „... a mézeskalács és korbács módszerének ügyes alkalmazásával" új kormány kinevezésére; ennek miniszterelnökét természetesen a németek jelölnék ki. Mindenekelőtt a bolsevista veszélyt kell határozottan előhozni Horthy meggyőzésére, majd néhány Habsburg-ellenes kijelentést kell tenni, s végül meg kell kockáztatni egy ígéretet, hogy az ún. „udvari zsidókat" (Hofjuden) kímélni fogják. Miután Horthyt így meggyőzték – s hogy ez sikerül, abban Veesenmayer nem kételkedett –, akkor teljhatalmú német megbízottat kell küldeni az országba.

1943 őszétől nemcsak a német külügyminisztérium foglalkozott egyre többet a magyarországi fejleményekkel; a vezérkar is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Magyarországon a kormányban megvan a hajlandóság a nyugati hatalmakkal való megegyezésre.

Olaszország átállása megérlelte tehát az elhatározást: vigyázni kell, nehogy hasonló eset Magyarországon és Romániában is megismétlődjék, s ennek érdekében a Wehrmachtsführungsstab 1943. szeptember 30-án javaslatot terjesztett elő Magyarország megszállására és a magyar hadsereg lefegyverzésére. A terv, amely a Margarethe I. fedőnevet kapta, arra épült, hogy az ország megszállásában román és szlovák csapatoknak is részt kell venniük.

Az elképzelés az volt, hogy az országot három hadműveleti területre osztják. Az első zóna a Dunántúl és a Duna–Tisza közét foglalná magában Budapesttel – itt van a magyar haderő zöme –, itt a Wehrmachtnak kell tevékenykednie; a második rész – Kelet-Magyarország – a román csapatok hadműveleti területe lesz; végül, a harmadik zónában – Északkelet-Magyarországon – a német és szlovák csapatoknak együttesen kell az esetleges ellenállást leküzdeniük.[2]

Az első terv a megszállás részleteit is kidolgozta. Elhatároz-

ták, hogy a magyar hadsereggel kapcsolatos magatartást a politikai helyzethez igazítják; ha a Szovjetunió területén levő magyar, ún. megszálló hadosztályokat is le kellene fegyverezni, úgy azokat munkaszolgálatra fogják alkalmazni.

A konkrét végrehajtásra még nem ment ekkor sem utasítás, de december elején Foertsch tábornokot, a délkeleti hadseregcsoport vezérkari főnökét is beavatták a tervbe.

Január végén, február elején a vezérkar újból átvizsgálta a Margarethe-terv részleteit; ismét arra a meggyőződésre jutottak, hogy román közreműködés nélkül a megszálláshoz nincs elegendő erejük. Növelték ugyan a megszállásban részt vevő SS-egységek számát, de még így is szükségesnek tartották, hogy a 360 000 főre becsült (Magyarországon tartózkodó) magyar hadseregben szakadást idézzenek elő.

Antonescu látogatása során (1944. febr. 26–28.) Hitler tájékoztatta a román fasiszta miniszterelnököt Magyarország közeli megszállásáról s az abban való esetleges román részvételről. A tábornok rendkívüli örömmel fogadta a közlést, de természetesen a román területi követelésekkel hozta a kérdést összefüggésbe. Ettől a továbbiakban sem volt hajlandó eltérni, s a Führer jobbnak ítélte, ha eltekint a román részvételtől. Annyi megnyugtatást mindenképpen okozott Antonescu látogatása, hogy Hitler meggyőződött róla, közvetlen román kiugrás veszélye nem fenyeget, s a Margarethe II. tervet félre lehet tenni, és minden erőt a Margarethe I. végrehajtására kell összpontosítani.

Február 28-án tehát Hitler kiadta utasítását a Margarethe I. végső változatának kidolgozására, a következő kiegészítő szempontok figyelembevételével: 1. Lehetőleg az országon (Magyarország) belül történjék a felvonulás, átvonuló csapatok formájában („Trójai ló vállalkozás"). 2. A csapatmozdulatokat leplezni kell, mintha más célt szolgálnának. 3. Erősíteni kell a támadó egységeket: ejtőernyős részlegekkel, páncélos és motorizált erőkkel, több rendőri egységgel és a Luft-

waffe erőivel. 4. Ki kell jelölni a legfontosabb hadigazdasági és politikai megszállási célokat.[3]

Eredetileg március végére számoltak a hadműveletekkel, de március 3-án Hitler úgy döntött, hogy ez túl késő, s újabb két hadosztály bevonását javasolva, megsürgette az előkészületeket, és március 4-én jóváhagyta ezt a tervet.

A szovjet csapatok március 4-i sikeres támadása Tarnopolnál újabb nehézségeket támasztott. A Magyarország ellen készülő csapatok egy részét ismét a szovjet frontra kellett irányítani. Helyükre a nyugati megszálló erőktől vontak el újabb egységeket.

Március 7-én Foertsch tábornok ismét megjelent Hitler főhadiszállásán. A tábornok, aki a konkrét hadműveletek irányítására kapott megbízást, március 18-át jelezte a támadás lehetséges kezdeti időpontjának, végül azonban úgy döntöttek, hogy kedvezőbb a hét végét, a vasárnapot, március 19-ét választani a megszállás napjául.

Március 8-án Foertsch tábornok a Magyarországra irányuló hadműveletek irányítására Bécsben felállította főhadiszállását. Az esetleges szövetségeseket – árulástól félve – nem értesítették. Úgy döntöttek, elegendő, ha az eredeti terv első hadműveleti zónáját – a Tiszáig – elfoglalják.

Március 12-én kiment a hadműveleti parancs, amely 4 oldalról koncentrálta a támadást Budapest ellen, hangsúlyozva a magyar csapatok lefegyverzésének szükségességét és mindenféle ellenállás könyörtelen leküzdését. Délről a Bánát, Újvidék és Eszék felől 2 hadosztály és különböző SS-egységek, nyugatról, Horvátország és Szlovénia térségéből szintén két hadosztály támadott volna. A súlypont – az eredeti tervtől eltérően – nem délről, hanem északnyugatról indult volna, ahonnan 3 hadosztály, köztük motorizált és páncélos egységek és kiegészítő csapatok indultak volna Magyorországra, végül Szlovákiából is kiegészült volna a támadás néhány ezreddel.

Foertsch tábornok főhadiszállásához rendelték Stahl tábornokot a szerzett zsákmány elosztásának szabályozására. Meg-

állapodtak, hogy lehetőleg csak katonai zsákmányt ejtenek, „a gazdaságot lehetőleg kevéssé zavarják", mivel ennek zavartalan továbbdolgozása szükséges. Kijelöltek eredetileg 100, később 250 repülőgépet abból a célból, hogy az Budapest ellen propagandarepülést végez, s propagandaanyagot dob le.

Tudott-e a magyar kormány a készülő német megszállásról? Nem kétséges, ez az eshetőség elméletileg már 1943 ősze óta szerepelt Kállay gondolatában. Szerepelt, mint olyan tényező, amelyet lehetőség szerint el kell kerülni. Kállay azonban 1944. március elején már ennél konkrétabb adatokkal is rendelkezett a német megszállás közeledtéről. Burgenlandból erős német csapatösszevonásokról adtak hírt. A Kállay-kormány azonban ellenintézkedésekre, esetleges védekezésre egyáltalán nem gondolt. Ehelyett kérdést intézett a német követség egyes beosztottjaihoz, mivel magyarázzák ezeket a csapatösszevonásokat. Fuetterer német légügyi attasé, akinél a vezérkari főnök helyettese érdeklődött, először közölte, hogy nincs tudomása a dologról, majd a Wehrmacht főparancsnokságának utasítására megnyugtató választ adott.

Reális politikusok számára a német válasz aligha lehetett megnyugtató, s rögtön gondolkodniok kellett volna a védekezés lehetőségéről. Kállayék azonban úgy látták, hogy „német invázió Magyarországon politikailag, stratégiailag, katonailag taktikai hiba lenne". Éppen ezért, a németek nem készülnek megszállni az országot, csupán fenyegetőzni akarnak. Kállay könyve szerint Keresztes-Fischer, Szombathelyi és ő egy véleményen voltak: nem kell jelenleg német megszállástól tartani.[4]

Felmerül persze a kérdés: tényleg ennyire vakok lettek volna a magyar politikusok? Bár túl sok előrelátást – a tények ismeretében – a Kállay-kormány egyetlen tagjáról sincs okunk feltételezni, nem kétséges: nem voltak, nem lehettek ennyire vakok, hogy ne számoltak volna a katonai megszállással. Sokkal inkább arról van szó, hogy Kállay utólag szükségesnek tartja megmagyarázni, hogy – jóllehet mintegy 10–12 nappal a megszállás előtt már konkrét értesüléseik voltak a német csa-

patösszevonásokról – miért nem tettek semmit az ország védelmére. Kállay legalább szükségesnek tartja, hogy valami magyarázatot találjon erre a megmagyarázhatatlan tehetetlenségre. Horthy ezt is fölöslegesnek véli; ő megelégszik a német követ és katonai attasé tagadó válaszának leírásával.[5]

Kállay még egy okot említ, ami miatt nem tehetett semmit az esetleges védekezés érdekében. Szerinte két harcrakész hadtest volt, az egyik az Északi-Kárpátokban, a másik Erdélyben, s ezeknek áthelyezése nyugatra hetekig tartott volna. Ez az érve sem hangzik azonban túl meggyőzőnek, bár ugyanezt hangoztatja többek között Adonyi is.[6] Egyrészt aligha hihető, hogy hetekig tartott volna a haderő szükséges átcsoportosítása, hiszen a támadó német csapatok mozgósítása és felvonulása egy hét alatt megtörtént. Másrészt Kállay maga azt írja, hogy nem számított *azonnali* megszállásra; s ha ez igaz, akkor felmerül a kérdés: miért nem próbálta a német hadsereg fenyegető mozdulatait bizonyos csapatösszevonásokkal ellensúlyozni.

Ha a magyar kormány elszánta volna magát az ellenállásra, úgy erre lehetett volna módja. Hiszen február végén érkeztek az első hírek a német csapatösszevonásokról, a támadásig tehát több mint három hét telt el. Ezalatt át lehetett volna csoportosítani az erőket – a német adatok szerint Magyarországon háromszázötven-ezer ember állt ekkor fegyverben –, s az ellenállást sem tekinthetjük kilátástalannak, figyelembe véve, hogy a szovjet haderő alig 100 km-re állt a határtól, s a németek a legnagyobb erőfeszítéssel szedték össze a megszálláshoz szükséges német csapategységeket. 1944 elején Magyarország – a szovjet fronton levő egységektől eltekintve – 2 páncélos, 1 lovas, 9 gyalogos hadosztállyal, valamint 2 hegyidandárral rendelkezett. Igaz, februárban ebből a Kárpátoknál felvonultatták az egyik páncélos, valamint két gyalogos hadosztályt, továbbá a két hegyidandárt, de még így is volt az ország területén 9 ún. kivonuló sorhadosztály, amelyeket bizonyos tartalékhadosztályok egészíthettek ki. Számbelileg a magyar hadsereg – minden egyéb tartalék behívása nélkül – nem maradt

alatta a megszállásra felvonuló német erőknek. A magyar kormány azonban nem tett semmit. Így, midőn március 14-én Bécsben Foertsch törzsénél egy utolsó megbeszélésre került a sor, a német katonai vezetők megelégedéssel állapították meg: mivel magyar részről eddig nem tettek semmit, improvizált szervezett védekezés nem lehet eredményes, tehát az akciót gyorsan fogják végrehajtani.[7]

A német külügyminisztériumban azonban még nem mondtak le arról a korábbi tervükről, melyet Veesenmayer is kifejtett, s amely szerint Magyarországon távolról sem olyan reménytelen a helyzet, hogy csupán a katonai támadás lenne a kiút. A külügyminisztérium, a Biztonsági Szolgálat magyar szakértői továbbra is úgy ítélték meg, helyesebb, s a németek számára eredményesebb és hasznosabb lenne, ha megpróbálnák a magyar uralkodó osztályok és kormánykörök teljesen németbarát elemeivel átvenni a hatalmat; az ország német megszállása tehát erre irányuljon. A cél tehát nem nyílt katonai fellépés, hanem Magyarország evolúciós úton történő megszerzése kell legyen. Ebben az elképzelésben Horthynak jutott volna a kulcsszerep, hiszen ha őt sikerül pozíciójában megtartani, várható: a) belpolitikailag konszolidált, németbarát Magyarország; b) a honvédség és karhatalmi alakulatok készenlétben maradnak, és rendelkezésére állnak a Birodalomnak; c) a magyar térség totális gazdasági kimerítése teljesen biztosítva lesz; d) román és magyar csapatokat nyernek, és számos német hadosztályt is megtakarítanak.[8]

A memorandumban előterjesztettek lényegében megegyeztek Veesenmayer korábbi javaslatával. Így Hitler érdemesnek tartotta, hogy március 15-én délután még egyszer megbeszélje a kérdést Ribbentroppal és Himmlerrel. A megbeszélésen a két módszer együttes felhasználása mellett döntöttek, azaz a katonai megszálláshoz kívánták megkapni Horthy jóváhagyását. Még aznap este elment Horthyhoz a meghívás, hogy legkésőbb 18-áig (19-ére tűzték ki, mint már utaltunk rá, a hadműveletek megindítását) tegyen látogatást Hitlernél.

Ribbentrop március 15-én kora délután táviratozott Jagow követnek. Utasította: még aznap este keresse fel Horthyt. Közölje vele, Hitler Obersalzbergben tartózkodik, s katonai kérdésekről tárgyal a szövetséges hatalmak államfőivel. Antonescu és Pavelić már jártak Hitlernél, hamarosan várják a bolgár miniszterelnököt is. Kéri Horthyt, látogasson el ő is. A látogatás során mód nyílik a februárban küldött, még megválaszolatlan levél megtárgyalására is. Utasította továbbá Ribbentrop a követet, hangsúlyozza a kormányzónak, hogy előbb a következő hét elejére tervezték a látogatást, de a keleti front eseményei Hitlert sürgősen a főhadiszállásra szólítják, ezért legkésőbb pénteken (17-én) este vagy szombaton (18-án) reggel szeretne Horthyval találkozni.[9]

Valóban, Jagow este az Operában magánkihallgatást kért Horthytól, s a késő esti órákban tolmácsolta Hitler kérését: keresse fel őt a kormányzó Klessheimben.[10] Horthy másnap reggel tanácskozásra hívatta Kállayt, Ghyczy külügyminisztert, Csatay honvédelmi minisztert és Szombathelyi vezérkari főnököt. Ezen a tanácskozáson Kállay kifejtette, hogy német megszállástól kell tartani.

Elutazása előtt Horthy megígérte Kállaynak: nem egyezik bele Kállay *„politikai"* feláldozásába, sőt még tárgyalni sem hajlandó erről a kérdésről. Hangsúlyozni fogja, hogy semmilyen körülmények között sem tűrheti, hogy beavatkozzanak a saját, illetve a parlament jogaiba.[11]

Horthy nem emlékezik meg erről az ígéretéről. Egyébként is, Hitler jóval tisztábban látta, mit várhat Horthytól. Már előkészítették a közös jegyzőkönyv tervezetét, amelyben a tárgyalások eredményét óhajtották rögzíteni.

A jegyzőkönyv első pontja leszögezi, hogy az új magyar kormány, amely a németek beleegyezésével alakul meg, kötelezi magát, hogy végig kitart a háborúban Németország mellett. Az új kormány elnöke Imrédy Béla lesz, a honvédelmi miniszter Rátz Jenő. A németek igényt tartanak arra, hogy a kormány

többi vezető személyiségét kijelöljék, illetve kinevezésüket jóváhagyják.

Az új kormány belső és külső támogatása érdekében német csapatok érkeznek az országba – hangzott a második pont.

A további pontok kimondták, hogy az új kormány az ügyeket „a birodalmi kormánnyal való legteljesebb egyetértésben" vezeti. Ennek ellenőrzésére és segítésére teljhatalmú birodalmi megbízottat (Reichsbevollmächtigter) neveznek ki. A jövőben a magyar hadsereg a német hadseregfőparancsnokság utasítása szerint működik. Végül a kormányzó szózatot intéz a magyar néphez, a katonákhoz és a hatóságokhoz, azzal a felhívással, fogadják barátságosan a bevonuló német csapatokat.

A melléklet leszögezi a további teendőket is. A magyar csapatokat keleten a német egységeknek rendelik alá, a román határon megszűnik az „előkészület", német segítséggel újjászervezik a hadsereget, a légierő teljesen betagozódik a Luftwaffébe, végül, fokozott szállítási tevékenységgel segítik a német hadigépezetet.[12]

Március 17-én Hitler kézhez vette a német vezérkar követeléseit, melyeket az újonnan alakítandó magyar kormány elé – a hadsereg vonatkozásában – kellett állítson: 1. A vezető katonai helyeket németbarát tisztekkel betölteni; 2. a magyar hadsereget az OKW utasítása szerint kell átszervezni; 3. német támogatással 4–5 megbízható, harcra kész hadosztályt felállítani; 4. a harc- és munkaképes lakosság összeírása; további megszálló és harci egységek felállítása Keletre, esetleg Istriába és Franciaországba; 5. növekvő munkabefektetés a magyar hadiipar-teljesítmények emelésére; elsősorban a hadianyag- és olajtermelést, valamint a mezőgazdasági kivitelt kell növelni; 6. megbízható teljesítése a növekvő szállítási igényeknek.[13]

Március 18-án Hitler ezeknek a tervezeteknek megfelelően kezdte a tárgyalást. „Ahelyett hogy csapataink hazarendelésével kezdte volna" – írja Horthy tettetett naivitással –, az olasz kiugrás példáját idézte, és közölte, hogy ennek megakadályozására „arra kényszerül, hogy megtegye intézkedéseit". Horthy

tiltakozott a kiugrás vádja ellen, s megkérdezte, hogy Hitler intézkedései a megszállást jelentik-e? Hitler igenlő válaszára Horthy felháborodottan távozott a szobából.[14]

Horthy – mint könyvében leírja – ezek után tájékoztatta kíséretét a történtekről. Elhatározták, hogy azonnal elhagyják Klessheimet. Szombathelyinek közvetlenül a tárgyalások után készült feljegyzése azonban ezen a ponton is rávilágít Horthy torzítására: „A Főméltóságú Úr nyilatkozatát tudomásul vettük, és kértük őt, hogy délután a tárgyalásokat még vegye fel Hitlerrel, és amennyire lehet, igyekezzen meggyőzni őt arról, hogy teljesen az ő vonalukon állunk, és mindent elkövetünk, hogy győzelmüket előmozdítsuk."[15]

A közös – mint Horthy írja – „egyáltalán nem kedélyes" ebéd után Szombathelyi szerint újabb kétórás megbeszélés volt Hitler és Horthy között. (Horthy erről a megbeszélésről nem tesz említést.) Hitler továbbra is ragaszkodott a megszálláshoz, de minden jel arra mutat, hogy Horthy ekkor még nem adta meg ehhez a beleegyezését.[16]

Hitler mindenesetre ez után a beszélgetés után, március 18-án délután 17 órakor adta ki a parancsot a Margarethe-terv végrehajtására.[17]

A külügyminiszterek, honvédelmi miniszterek és vezérkari főnökök tanácskozása után Szombathelyi próbálta Hitlert a megszállásról lebeszélni. Hitler meg is kérdezte Keitelt, lehetséges-e visszavonni a rendeletet, mire Keitel nemleges választ adott. Szombathelyi szerint a beszélgetés 16.45 és 18.40 között zajlott le, ami arra utal, hogy a parancsot, melyet 17 órakor adtak ki, még vissza lehetett volna vonni, hiszen a német csapatok még nem léphették át a határt.[18]

Horthy emlékiratai a nap hátralevő eseményei közül még két mozzanatot említenek. Az első Hitlerrel való újabb tárgyalása, a másik Ribbentrop látogatása.

Horthy állítólag kijelentette Hitlernek, hogy megszállás esetén lemond, s ezt a kijelentését akkor is fenntartotta, amikor Hitler a következőket mondotta: „Szavamat adom Önnek,

hogy a német csapatokat azonnal visszavonom, mihelyt olyan magyar kormány alakul, amely bizalmamat bírja."[19]

Ezek után került sor Ribbentrop látogatására, amely alkalommal a német külügyminiszter a közös közlemény aláírását kérte. A közös közlemény szerint a német csapatok „kölcsönös megállapodás alapján" érkeztek az országba. Horthy visszautasította az ő beleegyezését is tartalmazó nyilatkozat aláírását.[20]

Szombathelyi feljegyzésének tanúsága szerint Horthy itt mindenekelőtt a két esemény időbeli felcserélése révén szépítette a saját szerepét. Ribbentrop ugyanis este 7 és fél 8 között kérte fel Horthyt a nyilatkozat aláírására; Horthy ezt ténylegesen megtagadta. Ezek után azonban Szombathelyi és Sztójay kijelentették Ribbentropnak: „A Főméltóságú Úr nem akar szakítani, hajlandó még ezekről a dolgokról beszélni, csak a tekintetben áll fenn zavar, hogy nem tudja, milyen konkrét kívánalmakat akarnak vele szemben támasztani." Ribbentrop erre még egyszer összehozta Hitlert Horthyval. Szombathelyi szerint ez a beszélgetés már enyhébb hangulatú volt, s Hitler itt ígéretet tett, hogy román csapatok nem vesznek részt az ország megszállásában.[21]

Kertész ugyancsak két Horthy–Hitler találkozásról ír. De szerinte a második alkalommal Horthy beleegyezett, hogy a helyén marad, amennyiben a megszállás kizárólag katonai jellegű lesz, s politikai szuverenitása bizonyos vonatkozásait nem érinti.[22]

Kétségtelen, a pontos részleteket elég nehéz rekonstruálni, amennyiben forrásaink zömmel a tárgyaláson részt vett magyar politikusok beszámolóira szorítkoznak, akiktől nem állt távol a szépítési tendencia. A német vezérkar naplója mindenesetre megkönnyíti, hogy eligazodjunk a nap eseményeiben. A napló szintén három Hitler–Horthy megbeszélésről emlékezik meg, s miután két megegyezés nélküli beszélgetésről számol be, a harmadikat így foglalja össze: „A várakozás ellenére, 20 óra körül a kormányzó még egyszer bement a Führerhez. Ezen

az újabb megbeszélésen kijelentette, hogy most már teljesen megértette a Führer szándékait, és hajlandó teljesíteni követeléseit."[23]

Nem kétséges tehát, hogy Horthy és Hitler utolsó beszélgetése során a kormányzó beleegyezett az ország német katonai megszállásába, s vállalta, hogy ennek ellenére továbbra is kormányzói székében marad. Kétségtelen viszont, hogy a pontos részletek nem kerültek tisztázásra. A német vezérkar naplója ezt így összegezi: „Mivel a tárgyalások ilyen formában folytak le, nem nyílott mód arra, hogy a vezérkar irodájának katonai követeléseit előterjesszék; hasonlóan nem kerülhetett sor a már előkészített jegyzőkönyv aláírására sem."[24] Horthy természetesen nem írja le, hogy ténylegesen hozzájárult a megszálláshoz, bár formailag elismeri, hiszen két szempontot hangsúlyoz cselekedetei mentségéül: egyrészt azt, hogy az ellenállás kilátástalan volt, másrészt pedig, hogy azt remélte, hogy ha helyén marad, s a németek számára megfelelő kormányt nevez ki, akkor Hitler kivonja csapatait az országból.[25]

Ami az ellenállás reménytelenségét illeti, az előzőkben már utaltunk rá, hogy erre semmiféle előkészületet nem tettek, jóllehet legalább 10 nap idejük lett volna. Adonyi könyve szerint az ország 9 hadosztálya közül 3 a Dunántúlon állomásozott; a 16. mozgósított hadosztály Szolnok, a 2. páncélos hadosztály Kecskemét körül összpontosult; ezeknek a nyugati határra való átszállítása nem lett volna nagyobb feladat, mint a német csapatok Pestre vezénylése Burgenlandból. Ez utóbbi ugyanis néhány óra alatt történt meg.[26]

Kállay mindkét okra hivatkozik, s érvelését azzal egészíti ki, hogy a katonai parancsnokok egyébként sem engedelmeskedtek volna. (Itt nyilván megfeledkezik arról, hogy fél évvel március 19-e előtt egyezményt kötött az angolokkal, amelynek értelmében le kellett volna váltania a németbérenc katonai vezetőket.)

Mindezek azonban – véleményünk szerint – csak külsődleges, formális érvek. Hiszen Kállay maga is elismeri, hogy le-

hetett volna még a munkásokra támaszkodva ellenállást hirdetni. Erre azonban a hadsereg tétlensége mellett nem vállalkozott, „mivel ez elválasztotta volna a népet uraitól".[27]

Hitler lényegében megvalósítottnak látta terveit Horthyval való megbeszélése után. Elhatározta, eltekint a Budapest ellen irányuló propagandarepüléstől, hasonlóan nem hajtja végre a Vár megszállását. A Pfuhlstein tábornok irányította, ún. átvonuló csapatok békésen nyomuljanak Budapest felé, a főbb stratégiai pontokat pedig ejtőernyősök foglalják el. Úgy vélte, Horthy beleegyezése után csökkentheti a megszálló csapatok számát. A Belgrád körül gyülekező vadászhadosztály, valamint a Nyugatról áthozott páncélos hadosztály bevetésétől eltekint, hasonlóan visszaküld Dániába néhány speciális egységet.[28]

1944. március 19-én hajnali 4 órakor tehát Belgrád felől 3 hadosztály, Zágráb felől 2 hadosztály, Bécs körzetéből 2 páncélos hadosztály, végül Krakkó térségéből 1 motorizált hadosztályra tehető erők nyomultak be Magyarország területére.

„Ellenállásra sehol sem találtak" – szögezi le az OKW naplója. A magyar hadsereg egy része ilyen értelmű utasítást kapott, részben hajlandónak nyilatkozott csatlakozni a Wehrmachthoz. Tervszerűen sikerült az ejtőernyősök leszállása, valamint az ún. átvonuló csapatok bekapcsolódása a megszállásba.[29]

Március 21-én az északi és déli hadseregcsoport között az összeköttetés helyreállt, s a Tisza vonaláig a megszállás teljesen befejeződött. Evvel egyidőben – tekintettel arra, hogy katonai erejüket nem látták elégségesnek az ország egész területének szisztematikus megszállására – a Tisza vonalát lezárták.

Katonai szempontból tehát a megszállás zavartalan volt. A politikai fejlemények távolról sem voltak ilyen egyértelműek.

De kisebb huzavona után 23-án végül – mint ismeretes – Sztójay Döme megalakította kormányát. A kormány ugyan nem nyerte el egyértelműen a németek tetszését, de bíztak ab-

ban, hogy a továbbiakban a kormányt a szélsőjobboldal más erősségeinek bevonásával kiegészíthetik.

Nyitva maradt továbbra is a hadsereg kérdése. Veesenmayer, aki már korábban is az óvatos és ügyes politika hívének mutatkozott, március 21-én a magyar hadsereg felszámolása helyett annak a Szovjetunió elleni háborúban való aktív felhasználása mellett foglalt állást. „Világos előttem – írja március 21-i előterjesztésében –, hogy a legfontosabb feladatom abban áll, hogy a jelenleg Magyarországon állomásozó német csapatokat messzemenően szabaddá tegyem."

Ennek döntő kérdése – fejtegeti tovább – a hadsereg kérdése. A jelenlegi helyzet a szuverenitás megőrzésének látszatát kelti, ez tette lehetővé a kormányalakítást, s így ma mind magyar, mind német részről a »Kameradschaft« és a »Waffenbrüderschaft« a vezérmotívum. Ezt a helyzetet a magyar hadsereg lefegyverzése – ámbár technikailag keresztülvihető – erősen zavarná. Fennáll a veszélye annak, hogy: a) visszalép a kormány és a kormányzó; b) egységes, a baloldaltól a jobboldalig terjedő oppozíció jön létre; c) passzív ellenállás kezdődik, amiben a magyaroknak nagy gyakorlatuk van; d) ez esetleg általános sztrájkba is átcsap; e) nem lesz ugyan erős ellenállás, de a német csapatokat leköti.

Veesenmayer véleménye tehát – mellyel Weichs, a megszálló csapatok parancsnoka és Greiffenberg katonai attasé is egyetért –: ne legyen lefegyverzés. Bizonyos, hogy a közös háborúra való hivatkozással minden német követelést keresztül lehet vinni. „Én állandóan újabb követeléseket fogok támasztani" – folytatja Veesenmayer, majd így fejezi be előterjesztését: – „Fontosabb Magyarországot nyugalomban tartani és erőit önkéntes együttműködés alapján a végsőkig kihasználni, mint veszélyes intézkedések által egészen új és radikális helyzetet teremteni."[30]

A külügyminisztérium azonban Veesenmayer elképzeléseivel nem értett egyet. Ribbentrop Ritteren, a német külügyminisztériumnak a Führer főhadiszállására küldött képviselőjén ke-

resztül két nap múlva válaszolt Veesenmayer előterjesztésére, közölve: „az egész általános vonalat a lefegyverzés kérdésében tévesnek tartja." Ribbentrop szerint a Margarethe-terv célja az volt, hogy a magyar hadsereget e fontos stratégiai pontról kikapcsolják, s esetleges politikai változást megelőzve „ártalmatlanná tegyék".

A külügyminisztérium szerint illúzió az az elképzelés, hogy a magyar nép „átdolgozása" Horthy maradása, az új kormány beiktatása és a Kameradschaft, Waffenbruderschaft hangoztatása révén már rendben van.

„Önnek tehát – hangzik továbbá a német külügyminiszter Veesenmayerhez intézett átirata – legfontosabb feladatát, a magyar hadsereg minél gyorsabb ártalmatlanná tételét kell intézkedéseiben mindenekelőtt szem előtt tartania, s nem engedhető meg, hogy másodrangú szempontok, mint a kormányzó vagy az új kormány helyén maradása, vagy a német Wehrmacht köreiből származó ellentétes befolyás ettől a céltól eltávolítsa."

A Sztójay-kormány kinevezése után világossá vált, hogy a német vezető körökben nincs egységes álláspont a magyar hadsereg további sorsát illetően. A kérdés alakulását nagymértékben befolyásolta, hogy nem csupán Veesenmayer és Ribbentrop foglalt el ellentétes álláspontot, de a német vezérkar is inkább Veesenmayer véleményén volt. Ebben döntő szerepet játszott, hogy a német hadsereg helyzete a keleti front déli szárnyán rohamosan rosszabbodott. Miközben a németek Magyarország megszállásával foglalatoskodtak, a szovjet csapatok Tarnopolnál áttörték a frontot.[31] Két-három nap alatt rendkívül veszélyes helyzet állt elő, amely a német hadvezetés számára parancsolólag előírta, hogy erre a frontszakaszra újabb erősítéseket küldjön. Március 25-én Hitler két – Magyarországot megszálló hadosztálynak adott utasítást, hogy Lemberg környékére vonuljanak, s így a keleti frontot erősítsék. A katonai helyzet fenyegetése volt tehát az egyik tényező, amely a német vezérkart arra a meggyőződésre vezette, hogy a magyar

hadsereg felhasználása mellett döntsön. A német vezérkar álláspontját nyilván nagymértékben befolyásolta, hogy a legjobb benyomásuk volt a magyar vezérkarral való együttműködésről – szemben a német külügyminisztériummal, mely ezt a magyar külügyminisztériumról már nem mondhatta –, s a németek kiszolgálása iránti készség a vezérkarnál azonnal megmutatkozott. A vezérkar március 25-én közölte, hogy ha szükséges, 10 nap alatt mozgósít, s 8 hadosztályt bocsát a németek rendelkezésére a keleti frontra való bevetés céljából.[32]

Míg a vezérkarnál ezek a meggondolások éreztették egyre erősebben hatásukat a magyar lefegyverzés kérdésében, addig Veesenmayer a külügyminisztériumot próbálta politikai jelentéseivel álláspontjuk módosítására késztetni.

Március 26-i jelentése is foglalkozik a kérdéssel. Az elsőben beszámol arról, hogy Weichs vezérezredessel látogatást tett Horthynál. A megbeszélésen – melyen német részről Greiffenberg, magyar részről Csatay és Szombathelyi is részt vett – katonai kérdések, mindenekelőtt a magyar hadsereg kaszárnyatilalma domináltak. Horthy – a jelentés szerint – kifejtette: eddig a kaszárnyatilalom és a Tisza-vonal lezárása érthető volt, de most már veszélyezteti az együttműködést. A magyar hadseregnél erős nyugtalanság mutatkozik, melyet nem tud levezetni, tekintettel arra, hogy maga sem érti ezt az intézkedést. Horthy hangoztatta: csak bizonyos határig tud elmenni, azon túl kénytelen lenne lemondani. „Ő szeretne a német csapatoknak segítségére lenni a bolsevizmus leverésében, és hajlandó lenne a rendelkezésre álló erőket mozgósítani, avval az előfeltétellel, hogy a magyar csapatokat a tradicionális fegyverbarátság szellemében kezelik.[33]

Lehet, hogy Hitlert még tájékoztatták Veesenmayer március 26-án kelt jelentéséről, feltehető azonban az is, hogy csak a súlyos katonai helyzet késztette döntésre. Mindenesetre tény, hogy 26-án délután úgy döntött: a magyar egységek harcba dobásának rendkívül nagy jelentősége van, s bár még a lefegyverzés kérdésében nem kíván véglegesen határozni, ideiglene-

sen a magyar csapatok felhasználását kéri. Greiffenberg katonai attasén keresztül személyes üzenetet küldött a magyar vezérkarnak, hangsúlyozva, hogy „a keleti fronton a helyzet komoly döntéseket és gyors cselekvést kíván. Arról van szó, hogy az oroszokat minden erő bevetésével megállásra kell kényszeríteni, zárt frontot kell alkotni, hogy ezáltal a délkeletet a háború és a bolsevizmus borzalmaitól megóvják".[34] Hangsúlyozta, hogy ő is minden erőt a keleti front déli szárnyára vezényel, s azt óhajtja a szövetségesektől is; kéri tehát, hogy a Kárpátokban állomásozó magyar csapatok (2 gyalogos és 1 páncélos hadosztály, valamint 2 hegyivadász zászlóalj) nyomuljon előre a frontra.

Ezzel egyidőben Hitler feloldotta a magyar hadsereg kaszárnyatilalmát, s a Tisza-vonalnál felállított zárat is. Mint Veesenmayer jelentette, intézkedései jó visszhangra találtak a magyar vezérkarnál.[35]

A végleges döntés ugyan még hátra volt, de kilátásai egyre nyilvánvalóbbá váltak. Március 27-én a délkeleti egységek főparancsnoka foglalt állást a lefegyverzés ellen, hangoztatva, hogy „a tisztogatás után szervezett árulástól nem kell tartani: ez a hadseregen belül a régi kormány idején is erősen kérdéses volt."[36] Újabb kedvezőtlen hírek érkeztek a bukovinai frontszakaszról is, amelyek világossá tették, hogy azonnal szükséges újabb csapaterősítések odavezénylése. Ilyen körülmények között ült össze 1944. március 28-án délután Hitlernél megbeszélésre Ribbentrop, Veesenmayer, Himmler, Keitel, a vezérkar főnöke, Jodl, a hadműveleti osztály vezetője, s helyettese, Warlimont tábornok, valamint Weichs vezérezredes.

Az értekezlet résztvevői a magyar haderők mozgósítása mellett szóltak, s a megbeszélésen végül Hitler is amellett döntött. Hitler ugyan távolról sem volt megelégedve a helyzettel, de utalva a kormányzó és a nemesség félelmére a bolsevizmustól, kijelentette: „a lefegyverzést nem kell végrehajtani, de a magyar egységeket csak fokozatosan vessék harcba, hogy kellően kézben tudják őket tartani; a lényeg, hogy ne túlságosan sok

saját erőt kössenek le."[37] A döntéshez az addig ellenkező álláspontot elfoglaló Ribbentrop és Himmler is hozzájárult. Ribbentrop még aznap este utasította Veesenmayert, hogy „a német–magyar viszonyban mostantól a jövőre nézve a Waffenbrüderschaft jelszava értékesíthető".[38]

A döntést másnap közölték a magyar kormánnyal és vezérkarral, hangsúlyozva, hogy egyelőre megelégednek 3 újabb hadosztály felállításával és frontra küldésével, a kilátásba helyezett további 5 hadosztály helyett az ipari és mezőgazdasági szállítások fokozását, és a magyarországi németektől újabb SS-egységek felállítását kérték. A mozgósított egységeket a német vezetés alá vonják, ugyanakkor 4–5 német hadosztályt továbbra is az országban hagynak. Az elképzelés az volt, hogy mindezen lépések, valamint a magyar hadsereg vezetésében végrehajtandó tisztogatás után az országban maradt magyar haderőnek ne legyen harcértéke. Magyar részről örömmel vették az újabb utasításokat – szögezi le a német vezérkar naplója –, úgy látszik, nem vették észre a benne rejlő szándékot.[39]

Másnap már megtörténtek az intézkedések, hogy a megszálló német hadosztályok egy részét a keleti frontra, más részét a Tito vezette jugoszláv partizánok ellen ismét bevessék. Ugyanaznap a Kárpátokban állomásozó magyar egységek átlépték a határt, s megindultak a frontra. A helyzet Magyarországon stabilizálódott. Stabilizálódott Hitlerék számára a legkedvezőbb formában. Nem csupán harc nélkül sikerült az országot elfoglalni, de Horthy, a jobboldali politikusok s a hadsereg vezetőinek segítségével olyan helyzetet teremtettek, melyben a megszálló hadosztályok fele felszabadult, sőt a magyar hadsereg erőit is bevetették a Szovjetunió elleni háborúba.

(1963)

III.

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS STRUKTÚRAVÁLTOZÁSOK A KELET-EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN*

A második világháborút követő történelmi fordulat, a kelet-európai országok társadalmi-politikai forradalma, a szocialista termelési viszonyok kialakulása jelentős gazdasági átalakulás kiindulásává vált. A kelet-európai országok modern kori gazdaságtörténetünk legdinamikusabb szakaszába érkeztek, megindult és nagyrészt lejátszódott gazdaságuk alapvető strukturális átcsoportosulása, valóságos fordulatot idézve elő a térség gazdasági fejlettségi színvonalában.

Az új társadalmi-politikai viszonyok megteremtették az előfeltételeket az addig egyedül ismert szocialista modell alkalmazásához, ami a húszas évek végétől kialakult feszített ütemű szovjet iparosítási politika és az annak megfelelő, kötelező tervutasításokra épülő gazdaságirányítási rendszer átültetésével épült ki. E modell alkalmazásának történelmi jelentőségű eredményeként bontakozhatott azután ki a térség országainak történetében példátlan méretű felhalmozási-beruházási tevékenység. A háború előtt hagyományosan alacsony, a kelet-európai országok nemzeti jövedelmének átlagosan 5–6%-a kö-

* Tanulmányunk egy Kelet-Európáról készülő összefoglalás egyik fejezete. Ebből következik, hogy vizsgálatainkat nem terjeszthettük ki a Német Demokratikus Köztársaságra. Ugyancsak ez indokolja, hogy a gazdaságpolitika, a gazdaságirányító rendszer, a nemzetközi kapcsolatok, a Szovjetunióval való gazdasági kapcsolat jelentősége a szocialista országok növekedésében s számos más kérdés csak utalások formájában szerepel, s nem kerül részletes tárgyalásra. Az önálló közlést azért tartottuk lehetségesnek, mivel úgy véljük, hogy a gazdasági növekedés és a struktúraváltozás kérdéseiről önmagában is áttekintést nyújt.

rül mozgó beruházási rátának a felszabadulást követő évtizedekben 5–6-szorosát sikerült elérni.

A beruházási tevékenység szerepe a gazdasági növekedésben és a strukturális változásokban a tervgazdaság körülményei között különlegesen fontos lett. Éppen ezért szükséges utalni arra a körülményre, hogy a beruházások mértékét és felhasználásának módját rendkívül erősen befolyásolták a tervezést meghatározó politikai, társadalompolitikai és gazdaságpolitikai nézetek. Ezeknek a változásai a beruházási tevékenységben is jelentős változásokat idéztek elő. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgált periódusban a beruházási ráta korántsem volt egyenletes, sőt nagy hullámzásokat mutat, s a beruházások belső arányai is lényegesen változtak.

A vizsgált periódusban, különböző kisebb-nagyobb módosításokat most nem tekintve, különösen két, nagy horderejű, a beruházási politikát erősen átalakító gazdaságpolitikai változást emelhetünk ki. Az elsőre 1953 nyarán, a másodikra 1959-ben került sor. Az ötvenes évek elejének maximálisan feszített fejlesztési politikája után a gazdaságok belső ellentmondásainak kiéleződése következtében, a Sztálin halálát követő politikai változások és a koreai fegyverszünettel beköszöntő nemzetközi enyhülés talaján az iparosítás ütemét az egyes szocialista országokban lényegesen lelassítják. A Román Munkáspárt 1953. augusztusi plénuma a beruházások erőteljes csökkentését határozta el, mégpedig az 1953–1955 közti évekre eredetileg tervezett beruházási szinthez képest 20%-kal. Az 1953. évi gép- és felszerelés-beruházási tevékenységhez képest 1955-ben és 1956-ban 2–3%-os csökkenés következett be, a gép- és felszerelésimport pedig mintegy 40%-kal esett vissza. Lengyelországban a folyamatban levő hatéves tervet korrigálva, az 1954. és 1955. évi beruházások szintjét az 1953. évi abszolút szinten stabilizálták. Csehszlovákiában a beruházásokat 16%-kal csökkentették, az acéltermelés 1954-re tervezett 10,5%-os növekedése helyett 4,5%-os növekedést irányoztak csupán elő. Magyarországon az 1953–1955 közötti beruházá-

sok az előző évek gyors növekedése után – az előző évet 100-nak tekintve, az index 1951-ben 125, 1952-ben 118, 1953-ban viszont 99, 1954-ben 77 – az 1950. évi színvonalra estek vissza.

A fejlesztési ütem erőteljes lefékezése a fejlesztési irány módosításával járt együtt. A nemzeti jövedelem fogyasztási hányadát jelentősen növelték, 1953-ról 1954-re Csehszlovákiában 57-ről 62%-ra, Magyarországon 58-ról egyenesen 70%-ra. A mezőgazdaságnak szánt beruházásokat ugrásszerűen megemelték – Lengyelországban a mezőgazdaságnak juttatott összegek 1955-ben 80–100%-kal haladták meg az 1953. évi befektetéseket, Csehszlovákiában 60%-kal – s a megelőző 8–13% helyett átlagosan a beruházások 13–20%-át fordították agrárfejlesztési célokra. A beruházási javak fejlesztése rovására a fogyasztási cikkek termelésének fellendítésére törekedtek. (Lengyelországban 25%-kal, Csehszlovákiában 35–45%-kal növelték a fogyasztási cikkek termelés-fejlesztésére fordított beruházásokat.)

1955 elején az 1953–1954-es intézkedéseket általában ismét elítélték, jobboldali elhajlásnak minősítették – a Pravda 1955. február 18-i számában kifejtett elvi állásfoglalásra, a Magyar Dolgozók Pártja 1955. márciusi határozatára utalhatunk (az utóbbi lényegében a régi gazdaságpolitika talajáról bírálta az 1953 utáni intézkedések egyes valóságos hibáit) –, s újra a gyorsabb fejlesztés és a nehézipar elsődlegességének nyomatékos hangsúlyozása került a gazdaságpolitika előterébe. Az 1956-os események következtében azonban ez a tendencia nem bontakozhatott ki. A lengyel ötéves terv pl. 1956 és 1961 között a beruházási javak termelésének 42%-os fejlesztése mellett a fogyasztási cikkek 46%-os termelésnövekedését irányozta elő. A beruházások 75%-át a már épülő létesítmények befejezésére fordították. 1957-ben pedig, felülvizsgálva a terv előirányzatait, az 1960-ra kitűzött iparfejlődési célt mérsékelték, a beruházási javak termelésének előirányzatát 14%-kal csökkentették. Magyarországon 1957-ben hároméves tervet

dolgoztak ki, mely az 1958–1960 közötti évekre a nemzeti jövedelemnek három év alatt mindössze 13%-os növekedését irányozta elő. Hogy az 1956. évi megrázkódtatások nemcsak a leginkább érintett Magyarország és Lengyelország gazdaságpolitikáját befolyásolták, azt jól mutatja, hogy pl. a román beruházások 1957-ben is csupán az 1953. évi szinten stagnáltak, és a gép- és felszerelésimport az 1953-asnak mindössze 28%-át tette ki.

1958 végén, 1959-től azonban a fejlesztési és beruházási politika újabb felgyorsulása figyelhető meg. A Lengyel Egyesült Munkáspárt harmadik kongresszusa 1959 márciusában – másfél évvel az 1957-es tervrevízió után – elfogadta az új ötéves terv irányelveit, melyek ismét a gyors iparosítás és a növekvő beruházások célkitűzése jegyében fogantak. Jelentősen fellendült a román beruházási tevékenység is. A gépi és felszerelési beruházások 1957. évi szintjét 1958-ban 15, 1959-ben azonban már 47%-kal haladták túl, miközben a beruházási javak importja egyetlen év alatt két és félszeresére ugrott. Magyarországon az előző évek beruházási stagnációjával szemben 1958-ban az előző évhez képest 28%-kal, 1959-ben már 34%-kal emelkedett a beruházások összege. Bulgáriában nagy gazdasági ugrás programját deklarálták. Mindez a legtöbb országban együtt járt a mezőgazdaság kollektivizálásának jelentős meggyorsítását vagy befejezését előirányzó határozatok kibocsátásával. (Utalhatunk Gheorghiu-Dej 1958. április 3-i constanţai beszédére vagy az 1958. decemberi magyar szövetkezeti határozatra.)

Mindezek alapján a legtöbb kelet-európai szocialista országban az ötvenes évek végéig a beruházási tevékenység nagyobb hullámzását figyelhetjük meg. Az ötvenes évek végétől a gazdaságpolitika korrekciója, kibontakozó új vonásai nyomán a fejlesztési politika is kiegyensúlyozottabbá vált, s már csak Csehszlovákiában következett be jelentős és Magyarországon enyhébb hullámszerűség.

Beruházások alakulása, 1950 = 100

Év	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	Románia	Bulgária
1951	122	120	125	141	130
1952	144	141	148	187	153
1953	147	166	146	239	170
1954	141	174	113	211	180
1955	157	170	107	238	186
1956	178	178	114	268	191
1957	194	190	102	251	185
1958	221	209	131	276	226
1959	264	244	177	326	367
1960	296	259	196	431	433
1961	318	278	186	525	452
1962	309	308	204	602	481
1963	275	318	294	655	551
1964	308	331	243	725	608
1965	331	364	245	788	658
1966	336	395	267	868	803

A beruházások hullámzásai természetesen az egész gazdasági növekedésre kihatottak, s bizonyos hullámszerűséget idéztek elő. A beruházási politika mellett természetesen egyéb mozzanatok is szerepet játszottak ebben. Ezek sorában mindenekelőtt a mezőgazdaság szerepére és helyzetére utalhatunk. A vizsgált országok többségében – Csehszlovákia kivételével – különösen az időszak első felében a népgazdaság vezető vagy fontos szektora volt a mezőgazdaság. Mivel a mezőgazdaság hosszú ideig az iparosítás forrását képezte, és jelentős korszerűsödésére az ötvenes években nem kerülhetett sor, elmaradottsága folytán különösen ki volt téve az időjárás szeszélyeinek, ami az első évtizedben önmagában is a hullámzások fontos okává vált. Az időjárási ingadozások, az aszályok nem egy évben a nemzeti jövedelem csökkenését idézték elő. Mind-

ez együttesen a nemzeti jövedelem fejlődési ütemét rendkívül ingadozóvá tette: nagy kiugrásokat visszaesések vagy megtorpanások váltanak fel, hogy azután újabb kiugrásokra kerülhessen sor. (A hullámszerűség említett tényezői mellett a közgazdasági irodalom az utóbbi években, főként M. Kalecki szocialista növekedési modelljére alapozva, számos közgazdasági okra is felhívja a figyelmet. Erre a kérdésre azonban jelen keretek között nem térünk ki.)

A nemzeti jövedelem fejlődésének hullámzásaira vet fényt a következő táblázat:

A nemzeti jövedelem évenkénti növekedése az előző év %-ában

Év	Csehszlovákia	Lengyelország	Bulgária	Románia	Magyarország
1951	9,7	8,0	41,0	31,0	13,0
1952	10,7	5,6	– 0,4	4,5	– 2,2
1953	6,3	10,5	21,4	15,3	11,1
1954	3,3	10,3	– 0,6	– 0,7	4,5
1955	10,8	8,6	5,3	22,2	8,0
1956	5,5	7,2	1,1	– 7,2	– 11,8
1957	7,4	10,5	12,8	15,6	21,0
1958	7,9	5,6	6,9	3,8	6,2
1959	6,4	5,3	21,7	11,6	7,7
1960	7,9	4,5	6,8	10,8	12,2
1961	6,7	7,7	3,2	10,5	6,0
1962	1,3	2,2	6,2	3,7	5,0
1963	– 2,3	7,0	7,4	10,5	6,0
1964	0,6	6,9	6,6	10,9	5,0
1965	3,6	6,9	10,1	9,9	1,0
1966	10,5	6,4	11,5	9,7	8,0

A különlegesen gyors fejlesztési és az azokat váltó stabilizációs periódusok egészében a gazdaság igen gyors növekedését eredményezték.

Ország	1966 az 1950. év %-ában	Évi egy főre jutó átlagos növekedés 1950—1966 között
Bulgária*	310	8,7
Csehszlovákia	253	5,1
Lengyelország	300	5,4
Magyarország	238	5,1
Románia	454	8,9
Jugoszlávia	328	6,1

A kelet-európai országok gazdasági növekedésének üteme tehát a szocialista fejlesztési periódusban rendkívül felgyorsult, és összehasonlíthatatlanul gyorsabbá vált, mint a megelőző történeti korszakok bármelyikében. Figyelemre méltó, hogy a növekedés ütemét tekintve, a második világháború előtt különösen lassan növekedő kelet-európai országok a most vizsgált időszakban világviszonylatban is a leggyorsabban növekedő országok sorába kerültek. Hasonló tempót – a Szovjetunió mellett – csak a Német Szövetségi Köztársaságban, Olaszországban és Japánban figyelhetünk meg, míg az egyéb országok és térségek fejlődési üteme – a fejlett Nyugat-Európa és Észak-Amerika mellett az ázsiai és a latin-amerikai területeket is beszámítva – általában szerényebb volt, és évente 3–5% között mozgott.

A gyors gazdasági növekedés legfőbb tényezője a gazdaságpolitika központi célját képező, nagy lendületű iparosítás. Az ipari termelés fejlődése a vizsgált években ugrásszerű volt.

A vizsgált másfél évtized alatt az ipari termelés a kelet-

* 1952 = 100

Az ipari termelés alakulása

Ország	1966 az 1950. év %-ában	Évi átlagos növekedés 1950—1966 között
Bulgária	774	13,7
Csehszlovákia	390	8,7
Lengyelország	545	11,5
Magyarország	412	9,5
Románia	723	13,8
Jugoszlávia	451	10,2

európai szocialista országokban általában négy-hétszeresére ugrott, s az átlagos évi növekedés meghaladta a 10%-ot. Ez a gyors, 7,1%-os világméretű ipari termelésfejlődési ütemhez képest is kiemelkedő átlag, s különösen az, ha figyelembe vesszük, hogy a fejlett nyugati országok ugyanezen években évente 5,2%-kal, az elmaradottabb és éppen e periódusban iparosodó, ázsiai, latin-amerikai és egyéb országok pedig 7,9%-kal növelték ipari termelésüket.

A gyors ütemű kelet-európai iparosítás lényeges változásokra vezetett a térség országainak gazdasági szerkezetében, és jelentősen megnövelte az ipar részesedését a népgazdaságban. Az átalakulás folyamatára utal a dolgozó lakosság foglalkozás szerinti megoszlásának átrétegeződése. A háború előtti évtizedekben a kelet-európai országokban – Csehszlovákia kivételével – a lakosság többsége a mezőgazdaságban talált megélhetést, s a XX. század első felében az agrárlakosság valamelyes csökkenése ellenére sem következett be lényeges átcsoportosulás: az évszázad közepén nagyjából a század eleji arányokat láthattuk viszont. Az ötvenes évtized végére azonban már a jelentős szerkezeti modernizálódás képe rajzolódott ki. Vessük össze az 1930-as és az 1960-as évek elejének ren-

delkezésre álló – részben már túlhaladott – népszámlálási statisztikai adatait.

Az ipari keresők arányát tekintve az adatokból nyilvánvalóvá válik, hogy a nyugat-európai fejlett ipari szintet már korábban is elért Csehszlovákia mellett Magyarország és részben Lengyelország is kezd felzárkózni a nyugat-európai országok, többségében 36–40% közötti ipari keresői arányához. A balkáni országok színvonala a jelentős fejlődés ellenére is messze elmarad még 1/6–1/5 közötti ipari keresői arányával az európai színvonaltól. Az agrárnépesség aránya, korábbi stabilitását elveszítve, lényegesen csökken a vizsgált országokban, de a nyugati 1/10–1/4-es agrárlakosság arányával szemben – az egyetlen Csehszlovákiát kivéve, amely ebben a vonatkozásban maga is csak a legkedvezőtlenebb nyugat-európai szinttel azonosítható – a magyarországi több mint 1/3 és a lengyelországi 1/2 alatti arány is lemaradásra utal. A délkelet-európai szocialista országokban az ipari forradalom előtti korszakokra utaló 80% körüli agrárlakossági arány a még mindig elmaradottnak számító 50–60% körüli szintre süllyedt.

*A dolgozó népesség foglalkozás szerinti megoszlása**

Ország	Mezőgazdaság		Ipar	
	1930	1960—1964	1930	1960—1964
Bulgária	80	49	8	24
Csehszlovákia	28	23	42	38
Lengyelország	65	48	17	23
Magyarország	51	32	23	31
Románia	78	60	7	18
Jugoszlávia	79	57	11	18

** A táblázatban szereplő adatok esetében figyelembe kell venni, hogy Lengyelország 1930. és 1960. évi lakosságmegoszlásának adatai tulajdonképpen csak tájékoztató jelleggel hasonlíthatók össze, hiszen a két időpont*

A termelő népesség foglalkozás szerinti megoszlásának lényeges változásai mellett a gazdaság szerkezeti átalakulásának még fontosabb mutatója a nemzeti jövedelem termelésének szerkezeti fejlődése, az ipar növekvő részesedése a nemzeti jövedelem termelésében.

A rendelkezésre álló, a különböző országok statisztikai kiadványaiban publikált és a témával foglalkozó feldolgozásokban gyakran idézett adatok az ipar és a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának radikálisan átalakult arányait mutatják. Míg a második világháború előtt az agrár jellegű délkelet-európai országok nemzeti jövedelmének 1/4-ét, 1/5-ét reprezentálta csupán az ipari termelés, és Magyarországon is csak valamivel több mint 1/3 a megfelelő arány, addig a hatvanas évek közepére (1966) Romániában is kereken 50%-ra emelkedik az ipar, és 30% alá csökken a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelem termelésében. Az iparilag kevéssé fejlett Románia nemzeti jövedelmének megoszlása tehát az iparosodott Nyugat-Európa nemzeti jövedelemstruktúrájához hasonlít. A többi kelet-európai szocialista ország esetében természetesen hasonló a helyzet. A magyar statisztika 1966. évi adatai szerint a nemzeti jövedelemnek már 57%-át állítja elő az ipar, és csupán 21%-át a mezőgazdaság.

A valóságban végbement ipari átalakulás ellenére a nemzeti jövedelem termelésének fenti arányai semmiképpen sem tükröznek valósághű képet. Az ipar és a mezőgazdaság részesedésének aránya a nemzeti jövedelemből ugyanis nagymértékben attól függ, hogy az arány kiszámításánál milyen árrendszert alkalmaznak. Az érvényben levő gazdaságirányítási rendszer

---

között, a második világháború után nagyarányú területváltozások történtek. Az 1960–1964 közötti adatok országonként más évekre: Lengyelországban 1960-ra, Jugoszláviában 1961-re, Csehszlovákiában, Bulgáriában és Romániában 1963-ra, Magyarországon pedig 1964-re vonatkoznak. Az 1970-es évek elejének újabb, következő népszámlálásai nyilván a mezőgazdasági népesség további csökkenésére és az ipari népesség emelkedésére vethetnek fényt.

ármechanizmusa a mezőgazdaságban megtermelt jövedelem jelentős hányadának az iparosítás céljára történő átszivattyúzása érdekét szolgálta, s ennek megfelelően többek között irreálisan alacsony mezőgazdasági árakat alkalmazott. Az érvényben levő árak alapján készített statisztikák tehát – s minden hivatalos statisztika így készül – az ipar javára és a mezőgazdaság rovására erősen torzítanak.

Az elmúlt években megindult kutatómunka lehetővé teszi a tényszerű korrekció első eredményeinek figyelembevételét is. Utalhatunk pl. a Magyarországra vonatkozóan elkészült számításokra. Rendkívül érdekes kísérletként ugyanis az 1961. évre kétféle árrendszer alapján is készültek számítások. Az egyik esetben az Országos Tervhivatal kutatócsoportja az ágazati kapcsolati mérlegek alapján ún. ráfordításarányos árakat alkalmazott, a Statisztikai Hivatalban pedig az 1961. évi világpiaci árak alapján is készült számítás. Az első esetben a magyar nemzeti jövedelemnek kereken 40%-át reprezentálná az ipar és 37%-át a mezőgazdaság, a másik esetben közel 40%-os ipari részesedés mellett a mezőgazdaság részesedése nem érné el a nemzeti jövedelem 30%-át sem. Ezen arányok általános érvényére utal, hogy egyes szovjet számítások hasonló végeredményt mutatnak, és az ipar részesedését különböző ráfordításarányos árakon 40–42%-ra becsülik a nemzeti jövedelem termelésében. A nem ténylegesen érvényben levő árakon történő számítások esetlegességei és eltérései ellenére teljesen egyértelmű, hogy a hivatalos árrendszer lehetetlenné teszi a nemzeti jövedelem termelése valóságos szerkezetének számbavételét. Az árrendszerek hasonló tendenciái és arányai a szocialista országokban arra a következtetésre adnak alapot, hogy a balkáni országokban az ipar és a mezőgazdaság viszonylagos egyensúlyáról, a többi kelet-európai országban az ipar túlsúlyra jutásáról beszélhetünk.

A nemzetgazdaság gyors fejlődési üteme és szerkezeti átalakulása – alacsonyabb fejlettségi struktúrából magasabb fejlettségi struktúrába csakis az adott szerkezet megbontásán ke-

resztül vezet az út – a gazdaság főbb ágazatainak jelentős növekedési egyenlőtlenségein keresztül jutott érvényre.

A legfőbb ágazatok növekedési eredményeinek sorából, mint az eddigiekből is kitűnik, különösen kiemelkedik az ipar dinamikus előretörése. A nemzeti jövedelem termelésének szerkezeti változása során már utaltunk az ipar különlegesen gyors, átlagosan évi 10%-ot meghaladó növekedési ütemére, aminek nyomán a kelet-európai országok ipari termelése a hatvanas évtized közepére általában négy-hétszeresére ugrott. Az ipari volumen kiterjedésére és az ennek nyomán bekövetkezett iparosodottsági fok emelkedésére utal az egy lakosra jutó ipari termelés szintje. Ha a kelet-európai szocialista országok sorában középhelyzetben levő Magyarország színvonalát a hatvanas évek közepén ebben a vonatkozásban 100-nak tekintjük, akkor Lengyelország 89, Bulgária 67, Jugoszlávia 64 és Románia 55%-on áll, Csehszlovákia indexe viszont 174. Ezen értékrend határai közé esik a spanyol–portugál színvonal (64, illetve 50%), az olasz (109) és a japán (103) szint, valamint az osztrák (171), a francia (160) és a holland (152) egy lakosra jutó ipari termelés. Változatlanul jóval magasabb az Egyesült Államok (372), a Német Szövetségi Köztársaság (270), Anglia (254) ipari szintje, és Svájc, Svédország, Norvégia és Belgium egy lakosra jutó ipari termelése is több mint kétszeresen haladja meg Magyarország szintjét.

Az erőteljes iparosítás a térség országaiban legnagyobbrészt az ipar extenzív fejlesztési lehetőségeinek maximális kiaknázásán alapult. A gazdaságpolitika és a tervgazdálkodás alkalmazott típusa egyaránt kiváló lehetőséget nyújtott ezen extenzív fejlesztési lehetőségek hasznosítására. Az ugrásszerű iparosodás alapját a nagy beruházásokkal eszközölt új ipari létesítmények, és mindenekelőtt az iparba tömegesen bevont új munkaerő képezte. Az iparosodás ezen, a hatvanas évek közepéig terjedő szakaszában a technikai fejlesztés, a termelékenység növelése, vagyis az ipar fejlesztésének intenzív formái viszonylag alárendelt szerepet játszottak.

A termelés növekedésének tényezői az iparban

Ország	Az iparban foglalkoztatott létszám	Az egy foglalkoztatottra jutó termelés
	évi átlagos növekedési üteme 1950—1965 között	
Csehszlovákia	2,9	5,9
Románia	4,9	8,6
Bulgária	7,0	6,7
Lengyelország	4,2	7,1
Magyarország	5,4	3,9
Jugoszlávia	7,3	4,7

Magyarország, Jugoszlávia és Bulgária esetében az ipar munkáslétszámának növekedési üteme meghaladta a termelékenység növekedésének ütemét. Csehszlovákia, Románia és Lengyelország esetében ugyan a termelékenység növekedése gyorsabb volt a létszámemelkedésnél, de a létszámnövekedés ezekben az országokban is igen gyors volt. Az átlagosan négyhétszeresére ugró ipari termeléssel szemben végül is a munka termelékenysége az iparban csak két-négyszeresére növekedett. A növekedés magasabb szakaszát, tipikusan intenzív útját járó fejlett ipari országok többségében (Egyesült Államok, Anglia, Svédország, Belgium, Franciaország, Hollandia, Olaszország stb.) az ipari foglalkoztatottak létszáma csak nagyon lassan, általában évente 0,5–1%-kal, míg a termelékenység növekedése (az egy foglalkoztatottra jutó termelés) évi 3–4%-kal emelkedett, vagyis a bekövetkezett termelés növekedését túlnyomóan a termelékenység növekedése idézte elő.

A termelékenységi színvonal tekintetében az iparosítás szakaszában járó kelet-európai országok természetszerűen folyamodtak a fejlesztés rendelkezésre álló extenzív forrásainak kiaknázásához, s még objektíve sem kerülhetett napirendre az

iparfejlesztés elsődlegesen intenzív útja. Az egy foglalkoztatottra jutó termelés az iparban tehát az elmúlt periódusban nem közelíthetett a fejlett országok szintjéhez, sőt még inkább elmaradt tőle. (Az elkerülhetetlen folyamatot még inkább kiélezte a termelékenység fejlesztésének elhanyagolása, a mennyiségi fejlesztési célok egyoldalú, túlzott előtérbe állítása.) A magyar, jugoszláv, román és bolgár szintet 100-nak tekintve, a hatvanas évek közepén a lengyelországi termelékenységi index ugyan 125, a csehszlovák pedig 160 volt, a nyugat-európai országok viszont általában kétszer, az Egyesült Államok pedig közel hatszor magasabb szinten álltak.

Az ipar gyors fejlődése természetszerűen együtt járt az ipar korábbi szerkezetének átalakulásával. Az iparosítás a nehézipar elsődleges fejlesztése jegyében, azon belül is a kitermelő ágazatok leggyorsabb fejlesztése alapján ment végbe. A gyors termelésnövekedésen belül tehát hatalmas átcsoportosulás játszódott le, s azokban a kelet-európai országokban, melyeknek iparában a második világháború előtt még az élelmiszeripar dominált, s a nehézipar feldolgozó ágazatai – főként a Balkánon – jórészt hiányoztak, most a nehézipar ugrásszerű előretörése következett be.

A hagyományos ágazatok visszaszorulására utal, hogy 1950 és 1965 között az élelmiszeripar részaránya az ipari össztermelésből a vizsgált szocialista országokban évente átlag 2–4%-kal (vagyis egy évtized alatt korábbi részarányának mintegy 1/3-ával) csökkent. (Jugoszláviában 1,7, Romániában 4,1%-kal, s a két szélső érték között helyezkednek el a többi ország adatai.) A textilipar részesedésének csökkenése pedig évente 3–4%-ot tett ki (vagyis ez esetben egy évtized alatt több mint 1/3-os csökkenés következett be). Ugyanakkor a vegyipar korábbi részesedésének évente átlagosan 4–7%-ával növelte arányát az ipari termelésben (a két szélső érték: Jugoszláviában 4,6, Romániában 6,8%). A gépgyártás korábbi részesedésének pedig 2–7%-ával – a szélső értékeket ez esetben a magyar-

országi 1,8 és a lengyelországi 7,3% képviseli – növelte részarányát.

A legfőbb szerkezeti változásokat tükröző fenti iparági eltolódások megegyeztek a világtendenciákkal, amennyiben 1950–1965 közötti másfél évtizedben világszerte a textil- és az élelmiszeripar termelésben betöltött szerepének állandó hanyatlása, a gépgyártás és a vegyipar részarányának állandó emelkedése volt jellemző. A kelet-európai szocialista országok iparszerkezetének átalakulása azonban a világtendenciák különlegesen erőteljes érvényre juttatását tükrözte. Az élelmiszeripar részesedésének évi átlagos csökkenése pl. a fejlett tőkésországokban (a korábbi arányok százalékában) 1,8%, az ún. fejlődő országokban pedig 2,7%, a textilipar esetében a megfelelő csökkenési arány 2,3, illetve 2,7%, vagyis a csökkenés mindkét iparágban és országtípusban mérsékeltebb volt, mint a szocialista országokban. A fejlett tőkésországokban a gépipar és a vegyészet évi átlagos részesedésnövekedése – a korábbi arányok százalékában – 1,2, illetve 3%, a fejlődő országokban 2,9, illetve 0,2%.

Az iparosítás során tehát a korábbi agrár, illetve agrár-ipari jellegű és ehhez alkalmazkodó iparszerkezetű országokban nagy előrehaladást sikerült elérni a régi iparszerkezeti elmaradottság és egyoldalúság felszámolása útján: a kelet-európai országok (s ebből a szempontból Csehszlovákia kivétel) modern gazdaságtörténetükben első ízben követhették a korszerű iparszerkezeti fejlődés világtendenciáit. Jól mutatja ezt néhány vezető iparág részesedésének változása az ipar termelésében a második világháború előtti időszakhoz képest.

A vizsgált országok gyáriparának belső szerkezete a táblázatban foglalt adatok szerint radikálisan átalakult. Az élelmiszeripar és a textilipar részarányának erőteljes visszahanyatlása, a vegyészet és különösen a gépipar jelentős előretörése azt mutatja, hogy a Kelet-Európára korábban jellemző elmaradottságot tükröző iparágazati sajátosság, ami a második világháborúig fennállt, a háború utáni iparosítás során eltűnő-

Az ipari termelés szerkezetének változása

Ország	Vas- és fémipar		Gépipar		Vegyészet		Textilipar		Élelmiszeripar	
	1938	1965	1938	1965	1938	1965	1938	1965	1938	1965
Lengyelország	12,7	9,4	6,7	26,3	8,0	9,8	16,0	20,9	31,4	19,4
Magyarország	13,3	13,2	9,2	26,3	9,1	8,1	14,4	7,0	28,8	21,1
Románia	4,1	6,0	10,2	28,2	2,7*	10,0*	9,4	6,8	32,4	14,8
Bulgária	0,5	6,1	2,2	13,9	1,9	3,9	21,9	16,3	51,2	34,2
Jugoszlávia	16,0	13,0	0,7	27,4	7,9	11,5	16,1	12,7	27,0	11,5

* *Olajkitermelés nélkül*

ben van. Megszűnt az élelmiszeripar vezető szerepe és a gépipar hiánya. Különösen világosan jelzik a bekövetkezett fordulatot a jugoszláv ipar szerkezetében végbement változások, az élelmezési ipar részesedésének 27-ről nem egészen 12%-ra történő csökkenése, a gépipar nem egészen 1%-os részarányának több mint 27%-ra történt emelkedése. A változások mértéke ugyan eltérő, de tendenciája minden esetben hasonló.

A strukturális változások keretében számos ipari bázistermék termelése ugrásszerűen emelkedett és az ipari előrehaladás fontos tényezőjévé vált.

A számos alapvető ipari termék esetében bekövetkezett ugrásszerű emelkedés a termelést közelítette a fejlett ipari országok szintjéhez.

A hatvanas évtized első felére elért iparfejlődési eredmények, különösen néhány ágazat ugrásszerű növekedése tehát az ipar szerkezetének színvonalában is jelentős előrehaladást idézett elő. A kialakult szerkezeti keretek már a fejlett ipari országok iparstruktúrájára emlékeztetnek. Attól leginkább csak

Néhány ipari bázistermék termelése millió tonnában

Ország	Szén*		Vas		Acél		Cement		Nitrogén-műtrágya**	
	1938	1966	1938	1966	1938	1966	1938	1966	1938	1966
Csehszlovákia	34,7	101,1	1,7	6,3	2,3	9,1	1,3	6,1	24,0	251
Lengyelország	36,2	146,5	0,7	5,6	1,5	9,8	1,3	10,0	52,0	462
Magyarország	9,4	30,3	0,3	1,6	0,7	2,6	0,3	2,6	5,5	167
Románia	2,8	13,4	0,1	2,2	0,3	3,7	0,5	5,9	0,0	264
Bulgária	2,2	25,1	—	0,9	0,0	0,7	0,2	2,8	0,0	273
Jugoszlávia	5,0	29,3	0,0	1,1	0,2	1,9	0,6	3,2	8,2	100

	Papír***		Pamutszövet****		Gyapjúszövet****	
	1938	1966	1938	1966	1938	1966
Csehszlovákia	257	544	—	494	—	45
Lengyelország	195	657	288	845	38	92
Magyarország	41	192	146	324	20	38
Románia	60	287	104	339	12	44
Bulgária	—	133	34	299	5,3	22
Jugoszlávia	25	395	111	416	12	56

* *Feketeszén, antracit, barnaszén és lignit együtt.*

** *Ezer tonnában, hatóanyagban számítva.*

*** *Ezer tonnában.*

**** *Csehszlovákia, Lengyelország és Bulgária millió méterben, a többi ország millió négyzetméterben.*

a vegyészet viszonylag alacsony részesedésével mutattak eltérést.

Az ipar ágazati szerkezetének megítélésénél azonban korántsem elegendő az egyes iparágak egymáshoz való arányából kiindulni. A XX. század második felének technikai szintjén az iparágak arányainál is fontosabb ugyanis az egyes ágazatok belső aránya, technikai színvonala, gyártmányösszetétele és korszerűsége. Ezekben az átfogó mutatókkal ki nem fejezhető vonatkozásokban a feszített ütemű iparosítás időszakában korántsem sikerült olyan előrehaladást elérni, mint a termelés mennyiségi növekedésében és szerkezeti átcsoportosításában, sőt a termelékenység lassan növekedett, a technika nem egy területen stagnált, a gyártmányok minősége, a gyártmánycserélődés gyorsasága nem érte el a korszerű követelmények szintjét, ami végül is az ipar szerkezeti korszerűsödésének legsúlyosabb ellentmondásává vált. Az iparosításnak e nagyjából napjainkban lezáruló első szakaszában, amikor az extenzív fejlesztés dominált, a nagy jelentőségű előrehaladással egyidejűleg új ellentmondások is keletkeztek, s nem egy minőségi mutató – termelékenység, technikai szint, gyártmánykorszerűség és minőség – terén, a gyors ipari növekedéssel egyidejűleg stagnáció, sőt részleges visszaesés következett be. Az ágazati szerkezet keretei tehát jóval magasabb fejlettséget tükröztek, mint az e kereteket kitöltő termelés színvonala. (Egyesek ezt fogalmazzák meg az ún. quasi-fejlettség kategóriájával.) E jelenség a későn fejlődésnek induló, korábban elmaradott vagy közepes fejlettségű ország iparosodási időszakának általában jellegzetes vonása.

A szocialista gazdálkodás kialakulása során a 40-es évek végén úgy tűnt, hogy a mezőgazdaság fejlesztésének kérdése jelentőségben messze elmarad az iparosítás feladatai mögött. A gazdasági feladatok ilyen megítélésében nem kizárólag az 50-es évek elején uralkodó iparosítási koncepció játszott közre, hanem az a körülmény is, hogy a szocialista útra lépő országok gazdaságait – Csehszlovákia kivételével – a mezőgaz-

daság túlsúlya s az ipar alacsony fejlettsége jellemezte. A háború előtt ezen országok gazdasági fejlődésének egyik létkérdését éppen a mezőgazdasági terményfeleslegek elhelyezése alkotta. Ezzel magyarázható talán, hogy az első tervek kidolgozása során kevesen gondoltak arra, hogy hamarosan a mezőgazdasági termelés elégtelensége okozhat súlyos gondokat.

Igaz, a 40-es évek végén – ellentétben az iparral – a mezőgazdaság még nem érte el a háború előtti termelési szintet, de az ebből származó ellentmondások csak az 50-es évek elején jelentkeztek. Az első középtávú fejlesztési tervek során ugyanis valamennyi országban éles ellentét keletkezett az ipar és a mezőgazdaság fejlődési üteme és eredményei között. A mezőgazdaság alacsony tőkeellátottsága, kicsiny beruházásai és alacsony terméshozamai, valamint a kollektivizálási kampánnyal járó megrázkódtatások – tagosítások, rossz művelés, a parasztság tartózkodása a beruházásoktól – kedvezőtlenül befolyásolták az agrártermelést, amely egyre kevésbé tudta kielégíteni az iparosítás során növekvő városi lakosság szükségletét, valamint éppen az iparosítás érdekében jelentkező exportigényeket. 1950 és 1953 között tehát valamennyi országban stagnálás vagy olykor visszaesés jellemezte a mezőgazdaság helyzetét, ami egyre gyakoribbá váló élelmezési nehézségekhez, nemegyszer súlyos hiányokhoz vezetett, s a termelést továbbra is a háború előtti szint körül tartotta.

Az 50-es évek közepétől a mezőgazdaság a fejlesztési tervekben nagyobb szerephez jutott. Fokozták részesedését a központi beruházásokban, új ár- és adópolitikával ez időtől ösztönözték a korábbinál jobban az egyéni parasztság beruházásait, s részesítették a számszerűleg erősödő termelőszövetkezeteket is erősebb támogatásban. Miután az 50-es és a 60-as évek fordulója körül a legtöbb vizsgált országban végrehajtott kollektivizálás sem járt együtt a korábbi, majdhogynem elkerülhetetlennek tartott termeléshanyatlással, sőt a gazdaságpolitika ez időben kibontakozó új vonásai, a korábbi tapasztalatok alapján végrehajtott jelentős korrekciók következtében nem egy

esetben nemcsak tartani tudták a termelési szintet, hanem valamelyest emelték is, az ötvenes évek végétől a mezőgazdaság fejlődése nagyobb lendületet nyert. Magyarország esetében pl. az 1950 és 1956 között 0,8%-os évi átlagos termelésnövekedéssel szemben 1957 és 1966 között már 2,1%-os évi ráta alakult ki. Az 1952–1956 közötti évek átlagához viszonyítva, az 1962–1966 közötti évek átlagában Románia és Lengyelország esetében évente több mint 3%-kal, Bulgáriában közel, Jugoszláviában pedig több mint 5%-kal nőtt az agrártermelés, és csak Csehszlovákia mutatott valóban alacsony, 1,6%-os növekedési rátát. Ezeknek az éveknek fejlődési üteme tehát már túlhaladta a világ mezőgazdaságának átlag évente 2% körül mozgó növekedési mértékét. Az iparosítási periódus egészét tekintve azonban korántsem ilyen kedvező a kép: a világ mezőgazdasági termelésnövekedési rátájának átlagosan még a felét sem érték el.

A mezőgazdasági termelés évi növekedése

Ország	Az 1962–1966. évek átlagában az 1934–1938. évek átlagához képest
Csehszlovákia	0,3
Lengyelország	1,1
Magyarország	0,7
Románia	0,9
Bulgária	1,8
Jugoszlávia	1,5

A lassú agrárfejlődés következtében végül is az ötvenes évek első felében még nem is sikerült elérni a háború előtti termelési szintet, s a hatvanas évek elejére is csak szerény mértékben haladhatták meg. A mezőgazdaság bruttó termelésének indexe a következő táblázatban foglaltak szerint alakult.

Bruttó mezőgazdasági termelés növekedése
Az 1934-1938. évek átlaga = 100

Ország	1950—1954	1962—1966
Csehszlovákia	89	99
Lengyelország	90	134
Magyarország	94	133
Románia	93	148
Bulgária	109	182
Jugoszlávia	84	149

1950 és 1954 között tehát az egyetlen Bulgária kivételével a térség országainak mezőgazdasági termelése általában mintegy 10%-kal maradt el a háború előtti évekhez képest. A hatvanas évek közepén, az egyes országok adottságai és bizonyos gazdaságpolitikai eltérések okozta különbségekkel, már csak egyedül Csehszlovákia mezőgazdasága nem érte el a háború előtti termelés volumenét, míg – a legkedvezőbb Bulgáriát kivéve – a többi ország 1/3-os, 1/2-es termelésnövekedést mutatott a harmincas évek második feléhez viszonyítva. A kelet-európai szocialista országok az iparosítás kezdő éveihez képest viszont mintegy 50%-kal emelték mezőgazdasági termelésüket.

A háború előtti szinthez képest elért kelet-európai termelésnövekedéssel szemben Közép- és Nyugat-Európa országainak – Hollandia, Dánia, Franciaország, Olaszország, Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria stb. – agrártermelése, rendkívül kicsiny eltérésekkel, 50–70%-kal emelkedett. Az amerikai kontinens nagy agrárexportáló országai pedig – Egyesült Államok, Kanada, Brazília stb. – közel 100%-kal növelték agrártermelésüket.

A szocialista országok agrárfejlődési üteme a hatvanas évek elejére bekövetkező termelési volumen növekedése általában

nem haladta meg a két világháború közötti fejlődés mértékét. Ugyanakkor az agrárfejlődés messze elmaradt az ipari termelés egyidejűleg bekövetkezett megsokszorozódása mögött. Végül pedig növekedett hátránya, elmaradása az amerikai és az európai kontinens fejlett és gyorsabb agrárfejlődést elért országaihoz, illetve jellegzetes agrárszállítóihoz viszonyítva, melyek legnagyobbrészt a gazdasági fejlettség magasabb szintjén már az iparból finanszírozzák a mezőgazdaság fejlesztését.

Az agrártermelés növekedésének szerény mértéke, lassú üteme ugyanakkor azonban jelentős belső átalakulásokat takar. Egyáltalán nem arról volt ugyanis szó, hogy az agrártermelés változatlansága okozta volna a lassúságot.

A változások legfőbb tényezője az agrárnépesség tömeges elvándorlása volt faluról. Az iparba és az építkezésekhez áramló munkástömegek a mezőgazdasági népesség arányát jelentősen csökkentették. Az agrárnépesség arányának korábbi stabilitása megtört. 1950 és 1965 között az agrárlakosság Csehszlovákiában nem kevesebb, mint 44%-kal, Bulgáriában 43%-kal, Magyarországon 31%-kal, Romániában 22%-kal, Lengyelországban pedig 17%-kal csökkent.

A mezőgazdaságban tehát éppen fordított helyzet alakult ki az iparhoz képest. A termelés növekedése nem új munkaerő bevonása révén következett be, hanem a – kétségtelenül szerény – termelésemelkedés az agrárlakosság hatalmas tömegeinek egyidejű felszabadítása ellenére ment végbe. A mezőgazdaságban tehát a növekedés kizárólagos forrása a termelékenység – a termelésnövekedésnél jóval gyorsabb – emelkedése volt. Jól tükrözi ezt az egy mezőgazdasági keresőre jutó termelési érték úgyszólván ugrásszerű emelkedése. Magyarország és Lengyelország esetében az ötvenes évek első feléhez képest az egy mezőgazdasági keresőre jutó bruttó termelési érték a hatvanas évek első felére 45%-kal emelkedett. A délkelet-európai szocialista országok esetében ez az emelkedés 68%-ot tett ki.

A fenti adatok által tükrözött előrehaladásban vitathatat-

lanul közrejátszik, hogy a vizsgált országokban történelmileg és a kiindulási időszakban is jellemző volt a mezőgazdasági munkaerő részleges kihasználatlansága. Az elvándorlás nyomán az egy keresőre jutó termelés emelkedése ebből következően a valóságosnál is nagyobb fejlődést mutat. A növekedés legfőbb tényezője mégis a gépesítés jelentős előrehaladása, a hozamok nagymérvű növelése és az intenzitásnak a termelés szerkezeti változásaiban is kifejezésre jutó fejlődése volt.

A mezőgazdaság gyors gépesítése elsősorban az elvándorolt munkaerő pótlása és a művelési technika fejlesztése céljából volt elengedhetetlen, s részben együtt járt az egyéni parasztgazdaságra alapozott mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésével is. A gépesítés lendületére utal – s egyben fényt vet a folyamat lassú indulására az ötvenes évek elején, majd felgyorsulására az évtized végétől – a traktorok számának alakulása.

A traktorállomány alakulása

Ország	1950	1956	1966	1966	100 hektár szántóterületre számított traktorsűrűség
	ezer db (15 lóerős egységre számítva)			ezer darab	
Csehszlovákia	27,3	46,6	185,9	127,1	2,4
Lengyelország	2,5	64,4	160,5	136,7	0,9
Magyarország	12,7	26,2	96,9	67,5	1,2
Románia	16,7	32,3	150,3	90,8	0,9
Bulgária	8,7	24,3	71,8	45,1	1,0
Jugoszlávia*	6,3	14,7	45,4	45,4	—

* *Ezer darabban számítva*

Az ötvenes évek második felétől lejátszódó gyors ütemű gépesítés legfőbb mozzanata éppen a traktorok széles körű elterjedése volt. A hatvanas évtized közepére bekövetkezett nagy fejlődés ellenére a mezőgazdaság traktorellátottsági színvonala még mindig messze elmaradt a fejlett nyugat-európai szint mögött, ahol általában 100 hektár szántóterületre 4–5 traktor jutott. Elérte viszont a mediterrán színvonalat, melyben Olaszország állt az élen (100 hektár szántóterületre 2,7 traktorral), míg Görögország (0,6 traktorral) és különösen Spanyolország (0,3 traktorral) már a kelet-európai szint mögé került.

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a traktorellátottság tekintetében Kelet-Európa felzárkózóban van a világszínvonalhoz, ami annál is jelentősebb, mert korábban lényegében csak a cséplés műveletének gépesítése következett be, sőt a balkáni országokban még az sem teljesen.

A traktorállomány növekedésével jelzett folyamat a mezőgazdasági munkák más műveleteinek és ágazatainak gépesítésével is előrehaladt. Általánosan tért hódít ezekben az években a korábban teljesen ismeretlen arató-cséplő gépek alkalmazása, viszonylag gyorsan terjedtek a kaszáló, burgonyaültető és -szedő, kukoricatörő, járva silózó és fejőgépek is. A különböző műveletek gépesítése a hatvanas évek közepéig azonban a legtöbb vizsgált országban még kezdeti szintet tükrözött, s éppen a legutóbbi években nyert nagy lendületet.

A gépesítés előrehaladása, a jobb talajmegmunkálás, az esedékes műveletek időben történő elvégzése természetesen nemcsak a kieső munkaerő pótlását szolgálta, de már szerepet játszott a hozamok valamelyes emelkedésében is. Ez utóbbi szempontból jóval fontosabb volt azonban a műtrágya-felhasználás növekedése. A második világháború előtt a térség legnagyobb területein különösen elmaradott volt, Csehszlovákia és Lengyelország kivételével úgyszólván hiányzott a műtrágyafelhasználás.

Műtrágya-felhasználás hatóanyagban, ezer tonnában

Ország	1950	1966
Csehszlovákia	262	918
Lengyelország	363	1303
Magyarország	35	387
Románia	22*	408
Bulgária	6	477
Jugoszlávia	19	516

A háború előtti, majdnem teljesen hiányzó műtrágya-felhasználással szemben kétségtelenül bekövetkezett előrehaladás ellenére, az egy hektár szántóterületre jutó, 80 kg körül mozgó műtrágya-felhasználással a kelet-európai szint a hatvanas évek közepén is messze elmaradt a legfejlettebb mezőgazdasággal rendelkező nyugat-európai országok hektáronként 400–500 kg körül mozgó – de Nyugat-Európában általában is 200 kg felé közelítő – műtrágya-felhasználási színvonala mögött.

A bekövetkezett technikai, technológiai fejlődés nyomán, amelynek az eddig említett mozzanatokon kívül más tényezői is voltak – nem utolsósorban vetőmag-nemesítés, új fajták kikísérletezése és bevezetése, az öntözés terjedése stb. – a korábban kirívóan alacsony és hosszú ideje stagnáló terméshozamok az ötvenes-hatvanas években lényeges fejlődést mutattak. A háború előtti színvonalhoz képest a legtöbb szántóföldi terméknél, főként a búzánál, árpánál és kukoricánál 30–50%-os emelkedést értek el.

Az agrárfejlődés ugyancsak figyelmet érdemlő mozzanataként emelhetők ki a termelés szerkezetében meginduló változások. A korábbi egyoldalú külterjesség úgyszólván az egész megelőző fejlődést végigkísérte. Ezzel szemben a vizsgált pe-

* 1955. évi adat.

riódusban mind a szántóföldi termelésen belül, mind az egész mezőgazdasági termelésben az intenzívebb művelési ágak lassú, de fokozatos előtérbe nyomulásának lehetünk tanúi. Jól jellemzi e folyamatot a kelet-európai szocialista országok sorában mintegy középső helyet elfoglaló Magyarország agrárfejlődési tendenciája. A növénytermesztésen belül pl. 1938-ban a bruttó termelési érték 83%-át a szántóföldi termesztés tette ki. Ez az arány 1960-ra 78, 1966-ra 75%-ra csökkent. Ezzel egyidejűleg viszont a szőlőtermesztés aránya 7-ről 10%-ra, a gyümölcstermesztésé 2-ről 5, illetve 8-ra, a kerti növényeké 3-ról 4%-ra emelkedett. A növénytermesztés belső szerkezeti változásai olyan körülmények között játszódtak le, amikor maga a növénytermesztés is visszaszorulóban volt a lassan tért nyerő állattenyésztési termeléssel szemben. A magyar mezőgazdasági termelésnek 1938-ban 63%-át reprezentálta a növénytermesztés, 1954–1956 között 60%-át, az 1965–1967 közötti években pedig 58%-át. Az eltolódás nem radikális, de az 1938 és 1966 közötti évek változási tendenciája iránt semmi kétséget nem hagyhat az, hogy a mezőgazdaság átlagos évi 0,8%-os növekedési ütemén belül a növénytermesztés fejlődési üteme mindössze 0,6, az állattenyésztésé viszont 1,8% volt, vagyis az utóbbi az előbbi háromszorosát teszi ki. Hozzá kell tenni, hogy az állattenyésztés viszonylag gyorsabb fejlődése a kelet-európai országokban főként a sertésállomány – a háború előttihez viszonyítva – 60–100%-os és egyes országokban – Magyarország, Lengyelország és Románia – a juhállomány 30–70%-os emelkedéséből adódott. Hasonlóan gyors volt a baromfiállomány gyarapodása is (amit az utóbbi években a nagyipari módszerek alkalmazása lendített fel), míg a szarvasmarha-állomány – az egyetlen 30%-os romániai növekedést kivéve – lényegében mindenhol stagnált. E fejlődést ugyanakkor a fajta javulása, az állati termék- és a húshozam emelkedése kísérte.

Kisebb-nagyobb eltérésekkel, egyes országok – pl. Lengyelország – kivételével hasonló tendenciák jellemzik a többi

vizsgált ország agrártermelésének szerkezeti változásait is, amit a korábban megrögződött, elmaradottan stagnáló mezőgazdasági szerkezet meginduló modernizálódásának ítélhetünk.

Mindezek hatására a mezőgazdasági termelékenység a termelés volumenénél gyorsabban nőtt, s míg az utóbbi, mint bemutattuk, évi átlagban 1% körül mozgott, addig a termelékenység növekedése a világháború előtti évektől a hatvanas évtized közepére évi átlagban inkább a 2% körül alakult ki. (Országonként nagy eltérésekkel: Bulgáriában évente 4,6; Jugoszláviában 2,5; Csehszlovákiában és Romániában 1,4–1,6; Magyarországon viszont csak 0,8% az évi termelékenység növekedési rátája.)

Bár a termelékenység fejlődése a termelési volumennél kedvezőbb, a modern agrárfejlődés követelményeivel mégsem tudott lépést tartani. Ezt bizonyítja, hogy az eleve jóval magasabb termelékenységi szinten álló nyugat-európai országok termelékenység-növekedési üteme általában gyorsabb volt: Anglia 2,8, Ausztria 2,2, Dánia 3,6, Franciaország és Hollandia 3,9, Olaszország 2,9%-os évi növekedést ért el. Az eredetileg alacsony termelékenységű tengeren túli mezőgazdaság előrehaladását pedig jól bizonyítja Kanada 4,6 és az Egyesült Államok 4,1%-os termelékenységi növekedési rátája.

A bemutatott előrehaladás eredményeinek legátfogóbb mutatója az egy hektár mezőgazdasági területre jutó bruttó termelési érték növekedésében jelölhető meg. A kelet-európai szocialista országok az ötvenes évek elejétől a hatvanas évek elejére e mutató alapján a következő fejlődést futották be: Csehszlovákia lényegében stagnál, Magyarország és Lengyelország – 1950–1954 és 1962–1966 között – 1/3-dal, a balkáni országok átlagosan több mint 50%-kal növelték termelésüket. Az elért fejlettségi szintre utal a következő táblázat.

Az iparosítás periódusában végbement lassú mezőgazdasági növekedés és modernizálás a korábban rendkívül elmaradott kelet-európai mezőgazdaságot ugyan valamelyest magasabb szintre emelte, de mind a termelés volumenének, mind pedig

Ország	1 hektár mezőgazdasági területre jutó bruttó termelési érték dollárban	1 lakosra jutó mezőgazdasági bruttó termelési érték dollárban
	az 1959—1963 közötti évek átlagában	
Csehszlovákia	207,0	109,6
Lengyelország	221,8	150,2
Magyarország	207,3	146,5
Románia	130,7	103,1
Bulgária	176,4	126,0
Jugoszlávia	132,8	106,2

a termelékenység fejlődésének alakulása az elmaradottság viszonylagos növekedésére utal. – A legutóbbi évek felgyorsuló agrárfejlődése és jelentősen emelkedő fejlettségi szintje azonban lényeges változások folyamatát indította meg.

A végbement szerkezeti változások, a gyors ütemű iparosodás és a mezőgazdasági elmaradás fokozódása a kelet-európai szocialista országok külkereskedelmében is radikális változásokat idézett elő.

A gazdaság szerkezetében végbement változások nyomán mindenekelőtt megszűnt a kelet-európai országok külkereskedelmének háború előtti alapvető jellegzetessége: a mezőgazdaságra alapozott export és azt kiegyenlítő ipari készáruimport ellentétpárja.

A mezőgazdaság nagyon mérsékelt növekedése és a gyors iparosodás, valamint a második világháború előtti paraszti tömegnyomor megszüntetése, a foglalkoztatottság biztosítása révén megnövekedett belső szükséglet a háborút követő évtizedekben rohamosan csökkentette a mezőgazdasági terményfelesleget, s az agrárexport részesedésének állandó hanyatlására vezetett. Ugyanakkor a lendületesen fejlődő ipar, melynek fejlesztési iránya következtében a beruházási javak terme-

lése különösen ugrásszerűen emelkedett, a kivitel új, ipari lehetőségeit alapozta meg, egyidejűleg a beruházási javak erőteljes importjának igényét is fokozva.

A külkereskedelem szerkezeti átalakulására utalnak a 466. és 467. oldalakon közölt táblázatok adatai.

A kelet-európai szocialista országok kivitelében jelentősen lecsökkent az élelmiszerek aránya, a háború előtti, többnyire 1/3-os, 1/2-es arányról általában 1/5–1/4-es részesedésre. Hasonlóan jelentős a nyersanyagok kivitelének részesedéscsökkenése is: a korábbi 1/3–2/3 közötti arányról 1/5–1/2 közötti részesedésre. Mindezen tételek jelentős csökkenésének ellenértelét a gépek és más iparcikkek ugrásszerűen növekvő kivitele adta. A háború előtt ezen cikkek a balkáni országok exportjában mindössze 1–2%-kal szerepeltek de a magyar–lengyel kivitelben is csupán 10% körül. 1960-ra azonban a balkáni országok esetében is elérték az 1/4–1/3 arányt Lengyelország kivitelében már jelentősen túlhaladták azt, Magyarország exportjának pedig több mint felére rúgtak.

Jellegzetesen módosult a vizsgált országok importstruktúrája is.

Az importszerkezet legfőbb változásait abban jelölhetjük meg, hogy az iparcikkek behozatalán belül a fogyasztási cikkek helyét a gépek és felszerelések váltották fel, míg a nyersanyagok és félgyártmányok részesedése vagy változatlan maradt (az iparilag fejlettebb országokban), vagy növekedett (a kevésbé iparosodott országokban). Szembetűnő, hogy a vizsgált országok behozatalának fele – igen kis országonkénti eltéréssel – nyersanyagokból áll.

A külkereskedelem két évtized alatt végbement szerkezeti változásai tehát rendkívül radikálisak, s a kialakult új struktúra – különösen az exportstruktúra – a fejlett ipari országok külkereskedelmének áruösszetételére emlékeztet. Ezek a változások természetesen elképzelhetetlenek lettek volna, ha az egyes szocialista országok kereskedelmileg nem kapcsolódhattak volna egymáshoz és különösen a Szovjetunióhoz. Jórészt ez

Az export szerkezeti változásai 1938 és 1965 között

	Magyar-ország		Lengyel-ország		Cseh-szlovákia		Románia		Bulgária		Jugoszlávia	
	1938	1965	1938	1965	1938	1965	1938	1965	1938	1965	1938	1960
Gépek és felszerelések	13,0	32,7	6,4	34,4	72	48.5	1,9	18,5	2,0	24,8	0,8	19,1
Ipari fogyasztási cikkek		21,3		12,3		16,5		11,0		13,6		6,5
Nyersanyagok, félgyártmányok	31,7	23,9	65,1	35,1	20	30,4	64,3	49,3	66,6	25,3	49,5	56,1
Élelmiszerek	55,3	22,1	28,5	18,2	8	4,6	33.8	21.2	31,4	36,3	49,7	18,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100.0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az import szerkezeti változásai 1938 és 1965 között

	Magyar-ország		Lengyel-ország		Cseh-szlovákia		Románia		Bulgária		Jugoszlávia	
	1938	1965	1938	1965	1938	1965	1938	1965	1938	1965	1938	1960
Gépek és felszerelések	30,2	28,1	28,4	32,8	30	29,9	68,2	39,0	68,0	43.6	44,8	
Ipari fogyasztási cikkek		5,3		6,7		5,2		6,7		5,0		46,7
Nyersanyagok, félgyártmányok	61.5	57,0	54,1	42,3	57	48.8	27,3	51,2	31,5	44,2	50,1	53,3
Élelmiszerek	8,3	9,6	17,5	18,2	13	16,1	4.5	3,1	0,5	7,2	5,1	
Összesen:	100.0	100,0	100,0	100.0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100.0	100.0	100.0

tette lehetővé a viszonylag fejletlen, alacsonyabb technikai szinten álló gépgyártás termékeinek tömeges exportját és a hatalmas arányú nyersanyagimportot.

A külkereskedelem eddig említett strukturális változásai nem a háború előtti külkereskedelmi volumen szintjén játszódtak le, hanem az időközben bekövetkezett jelentős volumennövekedés talaján. Viszonylag kicsiny országonkénti eltéréssel a külkereskedelem volumene a vizsgált periódusban általában mintegy megnégyszereződött. A külkereskedelem ilyen mértékű emelkedése különösen aláhúzza a bekövetkezett szerkezeti modernizálódás jelentőségét, egyenesen történelmi fordulat jelleget kölcsönöz a gép- és iparcikkexport hatalmas volumennövekedés alapján végbement ugrásszerű részarány növekedésének. Ugyancsak szembetűnő a hatalmas nyersanyagvásárlási arány a mintegy négyszeresére bővülő importban.

A külkereskedelem volumenének ugrásszerű növekedése azonban nemcsak a szerkezeti változások összefüggésében figyelemre méltó. A kelet-európai országok két világháború közötti gazdasági körülményeit figyelembe véve ugyanis önmagában is rendkívül fontos a külkereskedelmi volumen ugrásszerű emelkedése. A vizsgált országok nagy része az első világháború után erősen külkereskedelem-érzékennyé vált, s számukra úgyszólván gazdasági létkérdés volt a megfelelő export biztosítása, amiből a gazdaság funkcionálásához szükséges importáruk beszerezhetővé váltak. A gyors ütemű iparosítás a külkereskedelem iránt támasztott igényeket a második világháborút követően fokozta. A viszonylag kicsiny és többségében egyoldalú nyersanyag-lehetőségekkel rendelkező országok erőteljes iparosítása tömeges igényt keltett fűtő- és nyersanyagok iránt, de az eddig iparilag elmaradott országokban egyidejűleg gépek és más beruházási eszközök iránt is. Mindezek beszerzéséhez kellő mennyiségű exportálható termékre volt szükség, mégpedig olyan helyzetben, amikor a hagyományos exportcikkek, a zömében mezőgazdasági termékek nem képezhették többé a kivitel bázisát, s ugyanakkor az újonnan, az iparosítás során erő-

teljesen fejlesztett gépgyártás még nem fejlődhetett igazán exportképes technikai és gyártmánykorszerűségi színvonalra.

Ebben a helyzetben tehát a térség országainak külkereskedelem-érzékenysége erőteljesen tovább növekedett. A hatvanas évtized elejére Csehszlovákia, Magyarország és Bulgária külkereskedelmi volumene az illető országok nemzeti jövedelmének 40%-a fölé emelkedett, Lengyelország és Románia külkereskedelme pedig a nemzeti jövedelem 1/4–1/3-a között mozgott.

A külkereskedelem magas aránya és volumenének gyors, a termelés növekedési ütemét meghaladó mértéke – Magyarországon pl. 1950 és 1955 között a nemzeti jövedelem 1%-os növekedésére a külkereskedelmi forgalom 1,25%-os, 1960 és 1967 között 1,84%-os növekedése jutott – ellentmondani látszik a kelet-európai szocialista országok gazdaságfejlesztési politikájában az ötvenes években jelentkező autarkiás tendenciának. Vajon a külkereskedelmi forgalom termelésnél gyorsabb növekedése mellett beszélhetünk-e egyáltalán autarkiás gazdaságról? Ezen ellentmondásos jelenségek magyarázata során nemegyszer gyökeresen eltérő nézetek érvényesülnek. Ugyanúgy megtalálhatók azok a nézetek, melyek a gazdaságot autarknak jellemzik, mint azok, melyek az autarkia gyakorlati érvényesülését tagadják. Az ellentmondás olyan feloldása is fellelhető, hogy a gazdaságpolitika ugyan autarkiás szemléletű volt, a gyakorlatban azonban ez mégsem realizálódott. A valóságban azonban mégsem állítható szembe a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás autarkiás jellege és a külkereskedelem termelésnél gyorsabb növekedése. A kelet-európai országok iparosítása során természetesen nem beszélhetünk valamiféle abszolút autarkiáról, az egyes országok gazdasági önellátásának valóságos kiépítéséről. Ez nyilvánvaló képtelenség, s viszonylag kicsiny, egyoldalú nyersanyagforrásokkal rendelkező országok esetében teljesen lehetetlen. A fejlesztési politika bármennyire irányult is a fűtő- és nyersanyagok maximális hazai kitermelésére, előállítására, bármennyire szorgalmazta is a

hazai szén, fűtőanyag és kohászati bázis megteremtését, a feszített fejlesztési programok mégis a fűtő- és nyersanyagimport állandó és rohamos emelését követelték. Nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy a mintegy négyszeresére emelkedő behozatal felét minden országban fűtő- és nyersanyagok vagy félgyártmányok tették ki. Éppen ez idézte tehát elsősorban elő a külkereskedelmi volumen termelésnél gyorsabb növekedését. Ez a tény természetesen lehetetlenné teszi, hogy valóságos önellátás megteremtéséről beszéljünk. Ennek ellenére a gyakorlatban is érvényesült a kitermelő és nyersanyag-előállító ágazatok autarkiás igényű fejlesztése, ha az önellátást természetesen általában nem is sikerült elérni. A feldolgozó ágazatokban pedig a „mindent saját termeléssel előállítani" szemlélet, talán nem is a legpontosabb kifejezéssel, valamiféle feldolgozó ipari autarkiának nevezhető iparosításra vezetett. Ez a természeti és egyéb adottságokat háttérbe szorító, egyidejűleg az ipar úgyszólván minden ágazatának fejlesztésére törekvő, a nemzetközi kooperációt a lehető legszűkebb területre szorító és inkább csak a természeti erőforrások kiegészítésére korlátozó fejlesztési politikát és gazdasági valóságot jelentette. Ez a fajta autark gazdaság legerőteljesebben az ötvenes évtized első felére volt ugyan jellemző, de az évtized végétől kibontakozó ellentétes törekvések ellenére, ha csökkent mértékben is, de érezhető volt az egész vizsgált periódusban.

Az iparosítás időszakában, a kötelező tervmutatókra épülő gazdaságirányítási rendszer körülményei között, a kiélezett nemzetközi helyzetben a szocialista országok gyorsan növekvő külkereskedelmük egyre nagyobb hányadát egymás között, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa keretében bonyolították le. A térség országai a második világháború előtt nagyon szűk keretekben, összes külkereskedelmük 10–13%-a erejéig kereskedtek csupán egymással. 1948-ra a háborút követő évek gyökeres politikai és gazdasági változásai talaján már egészséges fordulat következett be, s a későbbi KGST-országokkal – tehát a Szovjetuniót is figyelembe véve – folytatott külkeres-

kedelem Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország esetében az egész külkereskedelem mintegy 1/3-ára, a balkáni országok esetében pedig közel 2/3-ára ugrott. Ehhez az állapothoz képest 1949–1952 között ismét jelentős eltolódás következett be: az előbb jelzett fordulat úgyszólván kiteljesedett. 1952-ben a csehszlovák, a lengyel és a magyar külkereskedelem 2/3–3/4 közötti aránya, Románia és Bulgária külkereskedelmének pedig 85–90%-a bonyolódott a KGST keretében.

A további években ez az arány valamelyest mérséklődött, kiegyenlítettebbé vált, de továbbra is magas szinten maradt. A hatvanas évek közepén a KGST-országok egymás közötti forgalma összes külkereskedelmünk 65%-a körül mozgott.

A külkereskedelem radikális területi átcsoportosulásában nagy szerepet játszott természetesen a térség országai politikai rendszerének közössége, összefogásuk politikai-stratégiai szükségszerűsége, de szerepet nyert ebben az ötvenes évek politikai-külpolitikai szemléletének rendkívüli merevsége is, ami a szocialista országok elkülönült „világpiacának" tudatos megteremtésében is testet öltött, és a tőkésországokkal fennálló gazdasági kapcsolatok túlzott és indokolatlan visszaszorításában is kifejezést nyert. Ez úgyszólván szükségszerű ellenpontja volt annak a nyugati politikának, amely az ötvenes évektől embargópolitikával, tilalmakkal és izolációs lépésekkel akarta hátráltatni a szocialista országok gazdasági növekedését és ezáltal politikai-stratégiai megerősödését.

A változásokban azonban fontos gazdasági tényezők szerepét is hangsúlyozni kell. Az iparosítás célkitűzéseit ugyanis az integráció elősegítése nélkül a térség országai nem valósíthatták volna meg. Az ötvenes években, a KGST létrejötte körüli időszakban a gazdasági integrációnak csupán kezdeti, külkereskedelmi összehangolásában testet öltő formái domináltak, a hatvanas évektől már fejlett formái is kialakulóban vannak. Mindez jelentősen erősítette és fenntartja a kialakult kapcsolatstruktúrát. Ehhez járult azután, hogy az egymás közötti kereskedelem útján s különösen a Szovjetunióhoz kapcsolódva, a

szükséges hatalmas mennyiségű fűtő- és nyersanyagok beszerzése is lehetővé vált, mégpedig túlnyomóan naturális cserekapcsolatok alapján. Ez nemcsak a különösen nehéz devizakérdések elkerülését segítette elő, de egyenesen iparnevelő hatásokat is gyakorolt, hiszen védett piacokat teremtett a fejlesztés alatt álló ipar, gépgyártás számára, s megkímélte az újonnan kifejlesztett iparral rendelkező országokat a világpiaci versenytől. Ezek az előnyös hatások azonban ellentmondásosan érvényesültek, mert magukban rejtették a technikai lemaradás veszélyeit, s a védettséggel nemcsak a világpiaci verseny káros, de egyben az abban rejlő ösztönző hatásokat is kiküszöbölték.

A termelő ágazatok fejlődése, valamint az ehhez kapcsolódó külkereskedelem egyértelműen mutatja, hogy a kelet-európai országok gazdasági fejlődése az iparosítás célkitűzései jegyében ment végbe. Különösen erőteljesen tükröződött ez a gazdaság nem termelő ágazatainak helyzetében. A végrehajtott fejlesztés ugyanis erőteljesen termeléscentrikus jellegű volt, s a nem termelő ágazatok, a szolgáltatások, az infrastruktúra fejlesztését alárendelte a termelő ágazatok fejlesztésének. Az ötvenes évek végéig az infrastrukturális, a közlekedési, lakásépítési stb. beruházások aránya stagnált vagy csökkent. A fejlett tőkésországok 60–70%-os részesedési arányával szemben a hatvanas évek első felében is csak a beruházások hasonlíthatatlanul kisebb hányadát tették ki. 1961 és 1965 között az összes beruházásoknak Csehszlovákiában 36, Lengyelországban 39, Magyarországon pedig 44%-át, Romániában viszont csak 31, Bulgáriában pedig mindössze 25%-át fordították infrastrukturális célokra.

A nem termelő ágazatok fejlesztésének ez az elmaradása részben a fejlettség szintjéből következő szükségszerűségnek ítélhető. Nemcsak arról volt ugyanis szó, hogy az iparosítás feszített üteme mellett aligha juthatott erő a nem termelő ágazatok megfelelő fejlesztésére, hanem olyan objektív tendencia érvényesüléséről is, amelyet a történelmi statisztikák egyértelműen bizonyítanak. A gazdasági fejlődés Kelet-Európa által

reprezentált szakaszában, általában az 500–1000 dollár közötti egy főre jutó bruttó nemzeti termék által kifejezett szinten, a szolgáltató ágazatok aránya mérséklődik, s csak a fejlődés további, magasabb szakaszában következik be a szolgáltatások arányának termelésnél is gyorsabb növekedése.

Mindehhez ugyanakkor a gazdaságfejlesztés szubjektív szemléleti tényezői is hozzájárultak, amikor a létező objektív lehetőségek és tendenciák elméletté fogalmazásával a gazdaságpolitika tudatosan is háttérbe szorította a nem termelő ágazatokat. Az ötvenes évek jellegzetes elméleti tézise szerint ugyanis a szolgáltatási ágazatokat egyáltalán nem tekintették nemzeti jövedelemtermelő szektornak, hanem minden belső megkülönböztetés nélkül improduktív, nemzeti jövedelmet fogyasztó „tehertételnek". A mindenáron kívánt leggyorsabb ütemű előrehaladás, a nemzeti jövedelem növelése útjában tehát a szolgáltatásokat lényegében akadálynak tartották.

Mindezek hatására azután a szolgáltató ágazatok állóeszközállománya jóval lassabban növekedett, mint az anyagi termelés ágazataiban. Magyarországon pl. 1950 és 1966 között az utóbbi 127, az előbbi csak 71%-kal nőtt, vagyis alig többel, mint az anyagi termelés állóalap-növekedésének felével. A gazdaság összes állóalapjában ezért jelentősen csökkent a szolgáltató ágazatok aránya: az 1950. évi 51%-ról 1966-ra 44%-ra. A szolgáltató ágazatok ellátottsága, felszereltsége általában romlott. Ennek megfelelően a szolgáltatások nettó értéke is lassabban nőtt, mint a nemzeti jövedelem általában, s a szolgáltatások aránya a nemzeti jövedelmen belül valamelyest csökkent.

Érthető ezek után, hogy a bruttó nemzeti terméken belüli részesedés alapján vizsgálva, a kelet-európai szocialista országok szolgáltató ágazatainak aránya csupán 10% körül mozog a 25–30% körüli nyugat-európai szinttel szemben. (S e különbségen alapjában az sem változtat, hogy a tőkésországokban a szolgáltató ágazatok részesedését az ún. tiszta forgalmi költségek túlzott és kedvezőtlenül magas aránya is befolyásolja.)

Ennek felel meg a lakosság foglalkoztatási helyzetében fennálló azon tendencia is, hogy a vizsgált országokban az elsődleges ágazatokból (őstermelés) az átáramlás a másodlagos ágazatok (feldolgozóipar) felé irányul, s az ún. tercier, vagyis nem termelő ágazatok létszáma nagyjából stagnál. Magyarország esetében 1950 és 1957 között a tisztán a szolgáltatásban dolgozók aránya mindössze 0,6%-kal nőtt. A hatvanas évtized közepére Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban gyorsan fejlődött tercier ágazatok képezték már a legfőbb munkaerő-felszívó területet, s a foglalkoztatottak 40–60%-a, vagyis az iparban alkalmazottakkal egyenlő, de gyakran azt jelentősen meghaladó hányada ezekben az ágazatokban talált alkalmazást.

A kelet-európai országok esetében a tercier ágazatok foglalkoztatottsági létszáma a legfejlettebb szintet mutató Csehszlovákia és Magyarország esetében is az összes létszám 30%-a körül mozgott, míg a többi vizsgált ország esetében 20% körüli részesedés alakult ki. Ezen országokban az ipari foglalkoztatottság magasabb, sőt jóval magasabb volt.

Az iparosítás bekövetkezett előrehaladása azonban a hatvanas évekre már egyre erőteljesebben veti fel a szolgáltatások, az infrastruktúra láthatóvá váló elmaradottságát és fejlesztésének igényét.

A gazdaság háború utáni útja az egyes gazdasági ágazatok jelentős fejlődési különbségeivel járt együtt, de egészében a kelet-európai szocialista országok gazdasági színvonalának gyors emelkedésére vezetett. A háború óta eltelt évtizedek különlegesen gyors nemzetközi növekedési tempójával a korábban súlyosan elmaradott és főként külső erőforrásokra támaszkodó országok most, lényegében saját erőforrásaikra alapozva nemcsak lépést tudtak tartani, de az átlagosnál még gyorsabb ütemet biztosítva csökkenteni tudták korábbi elmaradottságuk mértékét.

A nemzetgazdaság fejlettségi szintjének legátfogóbb és nemzetközileg összehasonlítható mutatója, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem dollárban kifejezett értéke alapján lehetőség nyílik e folyamat bemutatására, és egyben a vizsgált országok elért fejlettségi szintjének értékelésére. A hibalehetőségek minél teljesebb kiküszöbölése és a jobb összehasonlíthatóság érdekében nem a hivatalos nemzeti jövedelemadatokat vettük alapul, hanem azokat a számításokat, melyek az ár- és számítási módszer különbségeit kikapcsolva 24 naturális mutató alapján készültek, és általában 10–20%-os határok közötti eltéréssel korrigálják a hivatalos nemzeti jövedelemadatokat.

A második világháború küszöbére kialakult fejlettségi szín-

A nemzeti jövedelem színvonalváltozásai 1937 és 1965 között

Ország, országcsoport	Egy főre jutó átlagos nemzeti jövedelem 1960. évi dollárban		
	1937	1960	1965
1. Közös Piac országai (Belgium, Luxemburg, Hollandia, Franciaország, Olaszország, NSZK)	316	782	956
2. Más fejlett európai tőkésországok (Anglia, Ausztria, Dánia, Finnország, Írország, Norvégia, Svédország, Svájc)	684	1050	1094
3. Fejletlen európai tőkésországok (Görögország, Portugália, Spanyolország)	256	286	389
4. Európa tőkésországai összesen (1+2+3)	542	784	940
5. Kelet-európai szocialista országok (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia)	213	365	467

vonal-rangsorban a vizsgált kelet-európai országok előzőekben bemutatott fejlődése nyomán lényeges változások mentek tehát végbe.

Míg a második világháború előtt Európa táblázatunkban feltüntetett négy régiója közül a vizsgált kelet-európai országok állnak az utolsó helyen, és az egyéb európai országok nemzeti jövedelemszintjének csak 39,3%-át érték el, a fejlett európai országok szintjének pedig – az 1. csoport esetében – 41,2, illetve – a 2. csoportba sorolt országoknál – 31,1%-át, addig már az 1960-ig megtett fejlődés is figyelmet érdemlő változásokat hozott. A kelet-európai szocialista országok ekkor már 27%-kal maguk mögött hagyták a legfejletlenebb európai tőkésországok csoportját – mely 1937-ben még 16%-kal magasabb nemzeti jövedelemszinten állott –, s az európai átlag 46,7%-át érték el.

1965-re a háború előtti olló már jelentősebben összezáródott. A kelet-európai országok ekkorra az európai tőkésországok szintjének a háború előtti nem egészen 40%-áról majdnem 50%-ára emelkedtek. Európa legfejlettebb országaihoz képest jelentősen csökkent lemaradásuk, hiszen a háború előtti, nem egészen 1/3-os aránnyal szemben – a 2. országcsoport esetében – 42,6%-ra, a Közös Piac országai esetében pedig 48,8%-ra emelkedett szintjük, és 20%-kal magasabban állt a legfejletlenebb európai tőkésországok színvonalánál.

A kelet-európai országok modern kori gazdaságtörténetükben lényegében első ízben tudtak bekapcsolódni a modern gazdasági fejlődés fő áramlásaiba és megindulni évszázadok óta fennálló történelmi elmaradottságuk felszámolása útján. A mintegy két évtized, olyan korszakban, amikor – E. Domar híres és szellemes mottójának szavaival – „rohannod kell, ahogy csak tudsz, hogy ugyanott maradj; ha máshová akarsz eljutni, legalább még egyszer ilyen gyorsan kell rohannod", habár még nem lehetett elég a kelet-európai gazdasági elmaradottság leküzdéséhez, történelmi horderejű fordulat időszakává vált.

(1970)

A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI MECHANIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ

A gazdaságirányítás fejlesztése a gyakorlati és elméleti munka érdeklődési középpontjába került. A jövendő megoldások keresése és kialakítása elengedhetetlenül szükségessé teszi az eddigi folyamatok vizsgálatát, elemzését, tanulságainak levonását.

A történeti szemlélet bekapcsolása a gyakorlati közgazdasági vizsgálódásba fontos előnyöket nyújthat, és befolyásolhatja a megoldások módját is.

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy a gazdasági mechanizmus eddigi két évtizedes története egyáltalán nem tekinthető egyetlen, egységes szakasznak. 1945 és 1948 között az irányítási mechanizmus átmeneti, irányított piacgazdasági formája épült ki, amely elsősorban az állami hadigazdaság során kiteljesedett, tőkés formáit alkalmazta és egészítette ki a tervezés fontos, a népgazdaság központi területeire kiterjedő elemeivel. 1948-tól került azután sor a gazdaságirányítás teljes átalakítására s a fő vonásaiban máig érvényben levő mechanizmus kiépítésére. Ez a gazdaságirányítási rendszer azonban maga sem volt változatlan az elmúlt több mint másfél évtized során, hanem bizonyos eltéréseket mutató szakaszokra tagolódott. Az első periódus, amelyet a kiépítés és az új mechanizmus működésbe lépése jellemzett, 1948 és 1953 között határozható meg. Az 1953 utáni gazdaságpolitikai változások, az útkeresés és azt jellemző ellentmondások ugyan csak mérsékeltebben hatottak ki az irányítási rendszerre, de mégis némi változásra vezettek. Ezekben az években megkísérelték ugyanazt az irányítási szisztémát ésszerűbben alkalmazni. 1957-től

viszont napjainkig az irányítási rendszer fokozatos-részleges tökéletesítésének koncepciója érvényesült. Az említett négy fejlődési szakasz történeti vizsgálata a gazdaságtörténet egyik nem halogatható feladata. Jelen írás keretében természetesen nem vállalkozhatom sem az átfogó áttekintés, sem a részletes elemzés feladatára, s csupán a fejlődési folyamat főbb mozzanatainak felvázolásával szeretnék hozzájárulni a téma történeti megközelítéséhez. A történész munkáját megkönnyíti, hogy támaszkodhat a közgazdászok megállapításaira, a mechanizmus átalakítását előkészítő szakértő bizottságok elemzéseinek eredményeire is.[1]

Az ún. fordulat évével, a tőkés viszonyok felszámolását követően új helyzet nyílt a gazdaságirányítás rendszerét illetően is. A gazdaság irányítási mechanizmusa ugyanis – mint a közgazdasági irodalom joggal hangsúlyozza – végső soron az objektív termelési viszonyok külső megjelenési formája. Alapvető vonásait a termelési viszonyok jellege határozza meg. A termelőeszközök szocialista közösségi tulajdona pl. meghatározza, a szocialista gazdaságirányítási mechanizmus középpontjába állítja a tervgazdálkodást. A termelési viszonyok lényeges belső fejlődése – mint mondjuk, a tőkés termelési viszonyokon belül a modern monopolista szakasz kialakulása –, vagy átalakulása – mint ami éppen 1945–48 között játszódott le – az irányítási mechanizmus változásait, átalakulását tűzi napirendre. A változások természetesen nem automatikusan következnek be, és nem tükrözik törvényszerűen az objektív követelményeket. Ha az irányítási rendszer kereteit a termelési viszonyok szabják is meg, mégis a gazdaságpolitikán múlik, hogy menynyiben ismeri fel az objektív adottságokat és lehetőségeket, mennyiben segíti elő, vagy esetleg éppen akadályozza azok érvényre jutását.

Az irányítási rendszer konkrét formáinak és módszereinek kialakításában tehát igen fontos szerep jut az objektív valóság

tudati-akarati visszatükröződését megtestesítő gazdaságpolitikának. Amikor kialakulnak a fejlesztési elgondolások, a gazdaságpolitika legfőbb feladata a fejlesztés ütemének és fő arányainak eldöntése. Ugyancsak a gazdaságpolitika határozza meg, hogy a gazdaságban jelentkező ellentmondások esetén mit tart legfontosabbnak, milyen tartalékokat akar képezni, és a hiányok eltüntetésének milyen módjait választja.[2] Ezek a gazdaságpolitikai döntések viszont jórészt meghatározzák az irányítási rendszer funkcióit is. A gazdasági vezetés szükségszerűen olyan irányítási mechanizmus kiépítésére törekszik, mely gazdaságpolitikai céljait leginkább látszik alátámasztani, és e célok minél teljesebb valóra váltását segíti.

Nyilvánvaló, hogy 1948-tól a termelési viszonyok átalakulása a népi demokratikus fejlődés első szakaszában kialakult, az átmeneti viszonyokat tükröző, irányított piacgazdasági rendszer továbbfejlődését vonta maga után. A gazdaságpolitika új útjainak kialakításával egyidőben, 1948-tól tehát megindult az új gazdaságirányítási rendszer kiépítése is. A tavaszi hónapoktól mindenekelőtt azt az irányítási apparátust építik fel, mely az új mechanizmus működésének szervezett kereteit biztosította. Úgyszólván párhuzamosan jön létre az új bankrendszer és az új ipariránytási szervezet. A bankrendszer átalakítása során a Magyar Nemzeti Bank korábbi bankjegykibocsátási funkciója mellé a rövid lejáratú hitelezés monopóliumát is megkapta. Az ún. egyszámlarendszer révén a vállalatok ki- és befizetéseit a Nemzeti Bankhoz terelték. A központi bank körül pedig a régi tőkés nagybankokból speciális bankokat hoztak létre. A volt Hitelbankból szervezik meg a Beruházási Bankot, míg a Kereskedelmi Bank keretei szolgáltak alapul a devizagazdálkodásra koncentrált Külkereskedelmi Bank kialakításához. A kiterjedt hálózattal rendelkező Pesti Hazai Első Takarékpénztár és Leszámítoló Bank, valamint a vidéki pénzintézetek egy része képezte az elsődlegesen a betétgyűjtés és a lakosság hitelezése céljaira 1949-ben megszervezett Országos Takarékpénztár alapjait.

Az átalakított bankhálózat egységes irányítása az ugyancsak újjászervezett pénzügyminisztériumra hárult.

Az iparirányítás szervezete természetesen hasonlóan radikális átalakítást igényelt. A tőkés önálló részvénytársasági forma csakúgy alkalmatlan lett volna a tervgazdálkodás szocialista rendszerében, mint azok az állami ipari formák, melyek a részleges államosítások és állami kezelésbe vételek során 1946–47-ben létrejöttek. A Magyar Állami Szénbányák és a Nehézipari Központ olyan ideiglenes, túlcentralizált formát jelentett – az előbbi keretébe 130 bánya, az utóbbiba három iparág mintegy 100 ezer munkása koncentrálódott –, mely nem szolgálhatott kiindulásul, hiszen az egész magyar ipar 4–5 irányíthatatlan mammutvállalatba tömörítését kívánta volna.

Az állami vállalatok új kereteit végül is az ún. nemzeti vállalat formájában alakították ki, amely önálló keretekben működött, ugyanakkor szorosan illeszkedett az ipar állami szervezetébe. Ennek élén az 1948 első felében átszervezett iparügyi minisztérium állt, melyre operatív irányítási feladatok is hárultak. Ezeket 750 vállalat esetében közvetlenül természetesen nem lehetett volna megoldani. Májusban megszervezték tehát az iparigazgatóságok hálózatát. A 29 iparigazgatóság részben hatósági szerv volt, részben közvetlen irányító funkciókat töltött be. (Részlettervek elkészítése, tervellenőrzés, kooperációirányítás, valamint árhatósági és anyaggazdálkodási teendők.) E funkciók részben ellentétes jellege és a közvetlen irányító feladatokhoz képest még mindig túlzottan széles szervezeti keretek további szűkítése céljából a termelési szempontokból rokon vállalatokat horizontális szervezésű ipari központokba fogták össze. Ez lehetővé tette a hatósági és közvetlen irányítási funkciók szétválasztását, a termelés, anyagbeszerzés és értékesítés közvetlen irányítása az ipari központokra szállt, míg az iparigazgatóságok fokozatosan az irányító minisztérium részévé, osztályaivá váltak.

Az iparügyi minisztérium – iparigazgatóságokon keresztül érvényesülő – valamint a pénzügyminisztérium – bankrend-

szer útján megvalósuló – irányító tevékenysége mellett az ipari-irányítás szervezetében igen fontos szerephez jutott a még 1947 nyarán létrehozott Országos Tervhivatal. Ez részben az Anyag- és Árhivatal megszüntetése következtében a Tervhivatalra háramló anyaggazdálkodási teendőkből eredt, majd 1949-től, a Gazdasági Főtanács megszüntetése után – ez utóbbi intézmény vette át 1948-ban az Anyag- és Árhivatal árszabályozó funkcióit – tovább bővült.

Az 1948-tól kiépült irányítási rendszer, melyben a vállalati önállóság a legközvetlenebb felső irányítás kereteibe szorult, az egyetlen ipari minisztérium fokozatos ágazati alapon történő osztódását és az iparügyi minisztériumok egész – szervezetileg gyakran változó – hálózatát teremtette meg. Végezetül 1949-től a különböző gazdasági tárcák és irányító intézmények munkájának legfelső koordinálására létrehozták a Népgazdasági Tanácsot.

A kiépülő irányítási szervezet a szilárd és átfogó tervgazdálkodás igényeit szolgálta. A gazdaságirányítás új rendszerének középpontjába ugyanis a szocialista gazdaságfejlesztés objektív követelményei alapján a tervezési rendszer kiteljesítése állt. A 3 éves terv 1948. évi módosításakor, az ún. 5 hónapos terv elkészítése, majd az 1949. évi terv kidolgozása, és különösen az első 5 éves terv munkálatai kapcsán már egyre inkább az új gazdaságpolitika elvei jutottak érvényre, melyet a mind részletesebbé váló, mind több és konkrét tervutasítást, naturális és értékmutatót tartalmazó tervezési rendszer segítségével igyekeztek valóra váltani. A közvetett ráhatások addig alkalmazott módszereit a termelési viszonyok radikális átalakulása következtében a gazdaságvezetés egyre inkább feleslegesnek tartotta.

Az új tervezési rendszerben a gazdaság egész működését, a termelés és elosztás területeit mindenre kiterjedő kötelező tervmutató számokra épülő utasítások szabályozzák. A termelést részletes, évi és vállalati bontásban előírt, rendkívül sok mutató által biztosított terv határozta meg, melyet a gazdasági

törvényszerűségek, népgazdasági érdekek maximálisan, részleteiben is kifejező megtestesítőjének tekintettek. A terv pontosan előírta, hogy a vállalatok milyen beruházási, pénzügyi, áru-, nyersanyag-, energia- és munkaerőforrásokhoz juthatnak, és ezekkel milyen árukból, milyen választékban, minőségben és önköltséggel mennyit termeljenek. A termelési tervek alapján a Minisztertanács, illetve Népgazdasági Tanács által megszabott keretek között az Országos Tervhivatal anyagmérlegek rendszerével készítette el az anyagterveket, melyek alapján a termelő minisztériumokban létrehozott anyaggazdálkodási főosztályok, majd – 1951-től – a Tervhivatal mellett szervezett gazdasági irodák bonyolították le az éves, negyedéves elosztási, kontingentálási teendőket.[3]

A termelési, anyagellátási, beruházási stb. előírások egymáshoz kapcsolódó utasítások zárt láncolatával igyekeztek biztosítani a tervek pontos betartását. Ezért a Minisztertanács, illetve Országgyűlés által jóváhagyott tervet évekre, sőt negyedévekre, valamint minisztériumokra, iparigazgatóságokra, vállalatokra bontották, s minden tervmutató szigorú névre szóló utasítás jelleget nyert. A vállalatok önállósága ebben a rendszerben részben formálissá válik, hiszen a negyedévente megszabott termelési feladatokat az iparigazgatóság írta elő, a központi szervek, beleértve a minisztériumokat, a legtöbb esetben – mindenekelőtt nyersanyagellátási téren – vállalati szintig gazdálkodtak, s operatív irányító, ellenőrző funkciókat töltöttek be.

A részletekbe menő előírások útján kívánta a gazdaságvezetés központi akaratát érvényre juttatni, ennek során a „véletlenszerűségek" maximális kikapcsolására törekedtek, s ezért az áru- és pénzformákat, a piac szerepét a lehetőség szerint minél teljesebben kikapcsolták a gazdasági életből. Ezt fejezte ki az 1951. évi árreform, mely megszüntette a termelőeszközök és fogyasztási cikkek egységes árszínvonalát.[4] Az árrendezés kiinduló elve szerint az állami szektorban előállított termékek önköltségének végső soron a fogyasztási cikkek árában

kell megtérülni. A termelőeszközök áránál viszont feleslegesnek ítélték az önköltséget meghaladó árszintet. A termelői és fogyasztói árak tehát elszakadtak, az ipari alapanyagok nagy részét az önköltségnél olcsóbban, állami dotációval hozták forgalomba. Ezt tovább élezte a piaci árak és a beszolgáltatási árak éles elkülönülése a mezőgazdaságban. A nagyarányú, irreálisan alacsony áron történő beszolgáltatás volt elsősorban hivatott a mezőgazdaságban megtermelt javak egy részének elszivattyúzására és az állam felhalmozási alapjába juttatására. Az ipari árakat viszont az állami szektor esetében egyszerű technikai tényezőnek, az elszámolások technikai eszközének tekintették. Az alapanyagok árát ezért alacsonyan tartották, nem véve figyelembe az önköltséget később növelő tényezőket sem. Az árak tehát egyre inkább elváltak a valóságos értékviszonyoktól. Ehhez jelentősen hozzájárult a külkereskedelmi árak elszakítása a belföldi áraktól.

A kiviteli cikkek árai teljesen elszakadtak, ugyanis a tényleges termelési költségektől és belső árszínvonaltól. Meghatározói elsősorban a külföldi árszint, illetve az exporttermék világpiaci versenyképessége voltak. A termelő vállalat azonban belföldi termelői áron adta át a termékeket a külkereskedelmi vállalatnak, és ott a belföldi és a külföldi értékesítési ár között gyakran jelentős különbözetet az állam által biztosított árkiegyenlítés hidalta át. A hivatalos devizaárfolyam élesen elvált a külkereskedelemben érvényesülő valóságos átváltásoktól, ami nemegyszer 4–5-ször is meghaladta azt. A behozott áruk és anyagok hasonlóképpen nem a valóságos ráfordításnak megfelelő áron kerültek a felhasználó vállalatokhoz, hanem az illető cikkek belföldi termelői árán, vagyis általában a beszerzésre fordított kiadásoknál jelentősen olcsóbban.

Az értékviszonyoktól eltérő árrendszer kialakulásához hozzájárult, hogy a külkereskedelem szocialista relációban a koreai háború idején áttért a rögzített áron történő kereskedésre, hogy ezáltal kiküszöbölje a világpiacon jelentkező hadikonjunkturális árhullámzások kedvezőtlen hatásait. Az évek során

azután a szocialista piac megmerevített árrendszere teljesen elszakadt a tőkés világpiaci árszínvonaltól és árarányoktól, ami a mindenre – a termelés és külkereskedelem minden területére – kiterjedő tervutasítások rendszerében a tervezést kétségkívül megkönnyítette, hiszen az árváltozások nem tervezhető hatásait kiküszöbölte.

Mindezek következtében az árrendszer alkalmatlanná vált a gazdasági tevékenység ösztönzésére, a ráfordítások és bevételek összemérésére, a gazdaságosság figyelembevételére. Ilyen hatást azonban a kötelező tervmutató számokra épülő utasításos mechanizmus az áraktól nem is várt.

Az árak végül is lényegében csak a belső piac egy szektorában, a fogyasztási cikkek területén gyakoroltak valóságos árfunkciókat, de ott is csak a kereslet vonatkozásában és érintetlenül hagyva a kínálatot. A piaci hatások ilyen szűk körre szorítása a vállalatokat gyakorlatilag függetlenné tette megtermelt termékeik realizálásától, értékesítésétől. A vállalati eredményt ezek után ugyanis nem befolyásolta az előállított cikkek értékesíthetősége, önköltsége, minősége, technikai színvonala stb.

A mesterségesen kialakított árak mellett, centrális utasításokkal szabályozott kereslet-kínálat alakulás körülményei közepette a vállalatok érdekeltsége – beleértve a vállalati vezetők prémiumokhoz fűződő személyes érdekeltségét és a bérrendszer révén a vállalatok munkásainak érdekeltségét is – a központi utasítások, tervmutatók teljesítéséhez fűződött. A mindenre kiterjedő központi utasítási rendszerben azonban vállalati szinten képtelenség minden utasításnak maradéktalanul eleget tenni. A vállalatok a számukra legfontosabb előírások teljesítésére összpontosítják erőiket. A legfontosabbnak természetesen az bizonyult, amihez a vállalatoknak közvetlen anyagi érdekeltsége fűződött. A legfőbb érdekeltség viszont a gazdaságpolitika koncepciója alapján a minél gyorsabb termelésfejlődés eléréséhez kapcsolódott. Az 1950 és 1955 között a hivatalos közlönyben kiadott mintegy 200 központi prémium-

rendelet és utasítás közül a legfontosabb és legtartósabb az 1952. november 1-i prémiumrendelet (456/3/1952. M. T. sz.), mely a termelési terv teljesítésének és túlteljesítésének legfőbb prémiumfeladatként való kitűzésével lényegében a „vállalati termelési terv" mennyiségi, illetve érték előirányzatainak feltétlen teljesítésére ösztönözte a vállalatokat.[5]

Mindez természetesen nem véletlenszerű. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a gazdaságpolitika céljainak megfelelően, a terv fő mutatójává az ipari termelés, azon belül is különösen a kiemelt iparágak termelésnövekedési üteme vált. Az ennek következtében jelentkező ellentmondások áthidalása során a termelés mennyiségi növelését tekintették elsődlegesnek. A számtalan rendeletmódosítás és átalakítás ellenére a gazdaságirányítás kitartott a tervek mennyiségi teljesítésének, illetve túlteljesítésének elsődleges elismerése és anyagi ösztönzése mellett.

Ez az irányítási alapelv a központi cél áldozatoktól vissza nem riadó munkálását szolgálta. Maximális eredményre törekedett a fő célokat illetően, és ennek alárendelt sok egyéb gazdasági szempontot.[6]

A gazdaságirányítás 1948-tól kiépített mechanizmusának megítélésénél egyoldalú és téves lenne ezt a rendszert egészében és egyértelműen a kor követelményeinek megfelelőnek és csak a feltételek változásával elavulónak, vagy éppen fordítva, elhibázottnak, a szocialista fejlesztést rossz eszközökkel érvényre juttatónak ítélni.

Történelmi értékítéletünk kialakításánál természetesen figyelembe kell vennünk, hogy 1948 körül elsősorban úgy merült fel a kérdés, vajon lehetséges-e egyáltalán a tőkések nélküli gazdaság. Ezt a népi demokráciák vonatkozásában a belső polgári ellenzék és a tőkés világ ismételten kétségbe vonta.

A kialakított irányítási mechanizmusban elsősorban arra kellett biztosítékot keresni, hogy a tulajdonviszonyok forradalmi átalakítása, a tőke kisajátítása ne okozzon súlyos megrázkódtatást, sőt lehetővé tegye az addiginál gyorsabb előrehala-

dást is! Erre a történelem addigi menetében egyetlen út kínált megoldást, a Szovjetunióban több évtizedes próbát kiállott gazdaságvezetési modell, mely kétségtelen bizonyságot szolgáltatott aziránt, hogy alkalmas a tőkések nélküli gazdaság funkcionálásának biztosítására, sőt a legsúlyosabb háborús igénybevétel megoldására is. Ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy a szovjet gazdaságirányítási rendszer volt az egyetlen szem előtt tartható, szocialista történeti előzmény, hogy tehát több kipróbált modell és ezek közül a választás lehetősége nem állott fenn, hogy a szovjet tapasztalatokból addig átvett és alkalmazott irányítási elemek, elsősorban az adottságokkal és lehetőségekkel összhangban álló tervgazdálkodás és a gazdaság átfogó irányítása a népi demokráciákban és Magyarországon is jól beváltak, akkor pontosabban ítélhetjük meg a gazdaságvezetés azon döntését, hogy új utak önálló elemzésen alapuló keresése helyett lényegében a Szovjetunióban alkalmazott irányítási mechanizmust vette át. Ez a maximálisan centralizált, utasításos irányítási rendszer egyébként nemcsak a tőkések nélküli gazdaság működése szempontjából volt eredményes, hanem a szocialista fejlesztés több, a Szovjetunióhoz hasonlóan jelentkező feladat megoldása szemszögéből is. Az utasításos irányítás megoldását igényelte mindenekelőtt az erők maximális koncentrálására való törekvés, amire viszonylag elmaradott országokban a gyors fejlesztéshez szükség volt. A választott mechanizmus valóban lehetővé tette az erőforrások központosítását a gazdaság néhány kívánt ágazatába, ami a gyors gazdasági növekedés kulcskérdése volt. A gazdaságirányítás előzőekben összefoglalt rendszerének legfontosabb és maradandó értéke kétségkívül a benne testet öltő makroökonómiai szemléletben rejlik. Az erőforrások és a fejlesztés koncentrálása korábban ismeretlen lehetőségeinek megteremtésével a gazdaságirányítás szocialista rendszerének Szovjetunióban kialakított, és 1948 után Magyarországon és más szocialista országokban is átvett modellje, olyan fejlesztési célok megvalósítását tette lehetővé, melyek egyébként megoldhatat-

lanok lettek volna. Nyilvánvaló, hogy ezen makroökonómiai szemlélet gyakorlati eredményei a polgári közgazdaságtudományra is hatást gyakoroltak, és az állam gazdasági tevékenységének, szerepének növekedéséhez járultak hozzá a tőkés világban. Mindabban, ami a gyors iparosításban, a fejlesztés extenzív lehetőségeinek maximális kiaknázásában Magyarországon két évtized alatt végbement, kétségkívül jelentős szerepet játszott az irányítási rendszer ezen alapvető, és a jövőre nézve is kiindulást teremtő ereje.

Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor, hogy a tervmutató-utasításokra építő mechanizmus olyan átmeneti előnyöket is ígért, melyek bevezetésük idején, legalábbis néhány évig, fontosak voltak. Lehetővé tette például, hogy a gyors fejlesztés során nyersanyagokban szegény és a tőkés világ embargópolitikájától sújtott országokban szükségszerűen és elkerülhetetlenül fellépő energia- és nyersanyaghiány hatását is mérsékelje.

Végül fontos volt a központosítás előnyeit keresni olyan körülmények között, amikor a munkásosztály a hatalom birtokosává válva, kezébe vette az államigazgatás, gazdasági és vállalatvezetés pozícióit a kulturális forradalom megvalósítása előtt, vagyis amikor nemcsak tapasztalatlan, de legnagyobb tömegében képzetlen vezetők kerültek a gazdaság posztjaira. A személyi feltételek tehát önmagukban is a központi vezetés erősítése irányába hatottak.

Mindezen objektív adottságok ellenére az irányítási rendszer legfőbb erényei a legszorosabb összefüggésben álltak azokkal az ellentmondásokkal, melyek e mechanizmust működésétől fogva jellemezték. A negyvenes évek végén, ötvenes évek elején kiépített irányítási mechanizmus ugyanis azért volt annyira alkalmas az erősen néhány ágazatra – főként alapanyaggyártásra – koncentrált fejlesztés maximális ütemének biztosításához, az anyaghiány áthidalásához stb., mert létrejötte idején tulajdonképpen eleve figyelembe vette a hadigazdaság követelményeit.

A maximálisan centralizált utasításos irányítási modellben,

miután kikapcsolta az árak és a piac hatásait a vállalatok tevékenységéből, és anyagi érdekeltséghez a legfontosabbnak ítélt központi célokat, a termelés mennyiségi növelését kötötte, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy sajátos hierarchia épül ki, s a legfontosabb tervteljesítési és túlteljesítési feladatoknak alárendelődnek a központi akarat egyéb fontos mozzanatai. A termelékenység növelésére, a minőség javítására, az anyagtakarékosságra, önköltségcsökkentésre stb. vonatkozó előírásokat egyre kevésbé tartották és tarthatták be. A piaci árhatások véletlenjeinek maximális kiküszöbölésére törekvő irányítási mechanizmus végül is csak részlegesen és ellentmondásosan juttathatta érvényre a központi akaratot, sőt számos alapvető vonatkozásában egyenesen visszájára fordult, és az eredeti célokkal ellentétes hatásokra vezetett.

A továbbiakban a tervekkel, célkitűzésekkel ellentétben álló, fellépő és hamar súlyos mértéket öltő ellentmondásokat kell tehát áttekintenünk. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy ez esetben nem egyszerűen a gazdaságirányítási mechanizmus által szült ellentmondásokkal, káros, visszájára fordult következményeivel állunk szemben, hanem – e keretek között most nem vizsgált – a gazdaságpolitika és annak megfelelő, azt szolgáló irányítási mechanizmus együttes hatásaival. A gazdaság gyakorlatában a gazdaságpolitika hibáit az irányítási mechanizmus hibáitól csak ritkán választhatjuk el, az okokat aligha különböztethetjük meg, hiszen azok összekapcsolódva, egymás kölcsönös áttételei útján érvényesültek.

Az említett pozitív hatások és eredmények mellett jelentkező ellentmondások egyik legfontosabb érvényesülési területe a túlzottan költséges, alacsony hatékonyságú fejlesztésben, beruházási tevékenységben jelölhető meg. A valóságos érték- és árviszonyok kikapcsolása rendkívül fontos szerepet játszott a pazarló, új létesítményeket hajszoló és műszaki fejlesztést, rekonstrukciós feladatokat háttérbe szorító beruházási tevékenység kialakulásában. Ez végső soron egyrészt hatalmas összegeket fagyasztott be az állandóan, egészségtelen mértékben nö-

vekvő befejezetlen beruházásállomány révén, másrészt csökkent termelési eredményekre vezetett.

A pazarlás és alacsony hatékonyság mint a gazdasági mechanizmus következménye, nemcsak a fejlesztésben, de a termelési folyamatban is érvényesült. Ha a centralizált, hiánygazdálkodás jellegű irányítás egyik értelme és fontos célkitűzése az anyagellátás legcélszerűbb, legtervszerűbb és ezért legtakarékosabb megoldása volt, akkor a gazdasági élet gyakorlatában éppen ellenkezőleg, szélsőséges anyagpazarlásra került sor. A vállalati termelési terv teljesítésében érdekelt vállalatoknak ugyanis, melyeknek az önköltség alakulásához jelentősebb hasznuk nem fűződött, ez erkölcsi tényezők és az ellentétes népgazdasági érdek ellenére a termelési érték növelését legegyszerűbben több vagy költségesebb anyagok felhasználásával érhették el. Az ötvenes évek elején nap nap után hallhattunk ilyen jelenségekről. Így állott azután elő, hogy míg 1949-ben 100 forint anyagfelhasználással 100 forint új értéket termeltek, addig 1954-ben már csak 71 forint új értéket.[7]

Tömegjelenséggé vált a terv ún. globális teljesítése is, ami részben ugyancsak az anyagpazarlás kategóriájába sorolható, hiszen a vállalatra kirótt termelési tervet a vállalatok sokszor hatalmas tömeg eladhatatlan cikk gyártásával „teljesítették". A termelés összértékének gyakori „túlteljesítése" a valóságban a legszélsőségesebb tervszerűtlenséggé vált, amikor a vállalatok nem a meghatározott áruféleket gyártották, hanem a legkönnyebben előállítható, esetleg leginkább anyagigényes cikkekből készítettek felesleges mennyiségeket. A nagy tonnasúlyú öntvények tervét túlteljesítették, azonban a kis öntvények gyártását elhanyagolták.[8] 1951 nyarán pl. a Debreceni Ruhagyár 127%-os tervteljesítése mögött csak 55%-os tervszerűség húzódott meg, a Csepel Autógyár 107%-os tervteljesítése ellenére csak 65%-ban tartotta be az áruösszetétel előírásait. A vállalatokban tehát egyre hatalmasabb felesleges, nagy anyag-, sőt munkatömeget megtestesítő, eladhatatlan árukészletek halmozódtak fel. 1952 utolsó negyedévétől 1954 utolsó negyed-

évére – habár időközben 1953 áprilisától hatalmas, több tízmillió értékű immobil késztermékeket mozgattak meg – az állami ipar 12,7%-os termelésnövekedése mellett az említett késztermék készletek 72%-kal növekedtek![9]

Az irányítási mechanizmus mindezek mellett ellentétbe került a magasabb termelékenység alapvető szocialista fejlesztési elvével is. A szocialista gazdasági rendben rejlő hatalmas lehetőségek a technikai fejlődés előtt tornyosuló számos tőkés akadályt lerombolnak, hiszen közkinccsé teszik a legújabb vívmányokat, megszüntetik a vállalati titkokat, lehetővé teszik centrális törekvések érvényesülését, távlati tervek népgazdasági szintű valóra váltását. A tervmutatókra épített utasításos irányítási modell keretében azonban ezek az előnyök csak részlegesen juthattak felszínre. Lehetetlenné tette teljes érvényesülésüket a termelő vállalatok alapvető érdektelensége termékeik technikai színvonala, korszerűsége tekintetében. A belső piacon élvezett monopolhelyzetben, a piaci realizálás valóságos kockázataitól védve, a vállalat nem került közvetlen kapcsolatba a piaccal a külkereskedelemben sem, ahol a technikai elmaradás az érvényesülő verseny révén élesebben jelentkezett. Az árrendszer és a valóságos értékesítésben való érdekeltség teljes kikapcsolása következtében a gazdaságot olyan védőfallal vették körül, amely nemcsak a kedvezőtlen hatásoktól, közöttük a tőkés világpiac hullámzásaitól óvta meg a gazdaságot, de az ösztönző, serkentő hatásokat is kívül rekesztette. A gyors fejlődés technikai alapkövetelményeinek megvalósítására nem érvényesült semmiféle valóban hathatós ösztönzés. Ezzel szemben a termelés mennyiségi növelésére, az előírt tervmutatók teljesítésére ösztönző közvetlen hatások a műszaki színvonal fejlesztését akadályozták, és nem egy esetben visszaesésre vezettek. Ez részben a helyenként – pl. a bányászatban – felbukkanó rablógazdálkodási jelenségekben érvényesült.[10]

A kialakított irányítási mechanizmus hatására – mint az irányítási szervekben már 1950-ben felismerhetővé vált, és egyes esetekben meg is állapították – „Általában üzemeink-

ben az a helytelen vélemény alakult ki, hogy csak a termelés fontos, mert elsősorban azért tartoznak felelősséggel."[11] Ez a szükségképpen kialakult szemlélet a vállalatok hosszú lejáratú kísérletezési tevékenységét rendkívül lefékezte. A vállalatoknak éppen a hagyományos módon a hagyományos cikkek termelése volt a legkedvezőbb, legnagyobb eredményeket biztosító tevékenység, hiszen a kitaposott úton könnyebben érhettek el maximális mennyiségi, fejlesztési eredményeket.

Részben már az előző jelenségekből következett, hogy a vállalatoknak nem fűződött érdeke a minél jobb minőségű, minél szélesebb választékban készített termékek előállításához, sőt éppen ellenkezőleg, a gazdasági mechanizmus keretében az idevonatkozó nagyszámú mutató és előírás ellenére, valóságos ösztönzők hiányában és a mennyiségi, valamint vállalati teljes termelési tervek teljesítéséhez és túlteljesítéséhez fűződő tényleges érdekeltség hatására a minőség és választék területén rendkívüli visszaesés következett be. E jelenségeket a gazdaságvezetés valóságos eredmény nélkül ostorozta. „... ami a minőség terén történik – állapította meg Gerő Ernő már 1951 júniusában –, abszolút tűrhetetlen és tarthatatlan. Meg kell mondani, hogy 1945-ben, 1946-ban, 1947-ben és 1948-ban, amikor sokkal kisebb eszközök állottak rendelkezésünkre, amikor gazdaságilag sokkal gyengébbek voltunk, nem volt ilyen sok és alapos minőségi kifogás a mi kivitelre gyártott áruinkkal szemben ..." A súlyos visszaesésre jellemző, hogy míg az exportált cipőknek 1950-ben csupán 1%-át ítélték a vevők meg nem felelőnek, 1951 első felében a szocialista piacra szállított cipők 25%-át nem fogadták el.[12]

A legkülönbözőbb rendszabályok ellenére az ösztönző rendszer nem tette lehetővé a kibontakozást; a Duna Cipőgyárban 1952-ben is 20–46% között mozgott a leminősített cipők részaránya, a gumiabroncsgyártás területén 21–26% volt a selejt stb.[13]

A választék összeszűkülését mutatja, hogy míg a felszabadulás előtt 80-féle férficipő készült, addig az ötvenes évek el-

ső felére 16-félére csökkent a választék. Általánosan elterjedt a fogyasztási cikkek nagy szériájának gyártása. A cipőgyárak egy-egy modellből korábban 1–2 ezer pár gyártását is vállalták, most viszont 25 ezer párnál kisebb szériát már nem tekintettek kifizetődőnek.[14] A választék mind a termelő, mind a kereskedelmi vállalatok számára elveszítette jelentőségét, hiszen pl. a préselt bőrből készült cipőkről is megállapították, hogy bár a vásárlók nem kedvelték „... a beérkezéstől számítva napokon belül elfogy, mert a vásárlóközönség más árut nem talál az üzletekben ...".[15]

A mennyiséghajhászást előmozdító ösztönzési rendszerben tehát végül is alapvető népgazdasági érdekek ütköztek az érdektelenség vagy ellenkező érdek akadályaiba. Miután a népgazdasági és egyéni–vállalati érdek összeütközése esetén csak kivételként érvényesülhetett az előbbi, s valóságos gazdasági ösztönzők nem egyengették útját, nem volt más lehetőség, mint a tervtörvény adminisztratív érvényre juttatása útján segíteni a központi akarat megvalósulását.

A célkitűzésekkel ellentétes jelenségeket az utasításos irányítási rendszer keretében – természetes gazdasági, piaci ösztönzők híján – mindenekelőtt újabb és újabb utasításokkal és rendelkezésekkel igyekeztek kiküszöbölni. Minél pontosabb áttekintést, maximálisan operatív beavatkozási lehetőséget akartak biztosítani, hogy úgyszólván napról napra léphessenek közbe a központi utasítások érvényre juttatása érdekében.

Ennek megfelelően az Országos Tervhivatal 1951 novemberében határozta el, hogy az addigi rendszertelen jelentések helyett be kell vezetni a legfőbb mutatószámok teljesítéséről a napi és tíznaponkénti adatgyűjtést. Az anyagot a vállalatoktól a minisztériumok útján gyűjtötték be.[16] A szükségképpen elburjánzó bürokratizmusra jellemző, hogy pl. a belkereskedelmi minisztérium titkárságának jelentő szolgálata naponta begyűjtötte a megyei tanácsoktól egyes kereskedelmi vállalatok cukor, zsír, olaj, liszt, kenyér, hús stb. eladási forgalmának ada-

tait, a budapesti Fővárosi Tanácstól pedig naponta további 25 árucikk eladási forgalmáról kérték be az adatokat.[17]

S miután a központi utasításoknak és alapvető gazdasági céloknak újabb és újabb utasításokkal akartak érvényt szerezni, a részletes feladatszabályozás az előírások egyre áttekinthetetlenebb tömegét zúdította a vállalatokra. 1951 nyarán állapították meg, hogy az illetékes minisztérium szénbányászati főosztálya az év első felében a bányaüzemek számára 121 körrendeletet bocsátott ki, de ezeken felül az egyes osztályok további kb. 500 utasítást írtak elő. A trösztök és központok utasításait is figyelembe véve, 1951 első felében minden bányaüzem 1024 minisztériumi és egyéb felsőbb szerv által kiadott körrendeletet, utasítást kapott.[18] A legkülönbözőbb részterületek szabályozását elárasztó központi utasítás tömegére jellemző, hogy egyedül a Kohó- és Gépipari Minisztérium 1952. január 1-től 1954. április 30-ig, 28 hónap alatt kizárólag a premizálás szabályozására 38 rendelkezést, módosítást és kiegészítést, valamint 2 helyesbítést adott ki.[19]

Az utasításos irányítás hallatlan központi információs igénye és a rendeleti-utasítási áradat az adminisztratív apparátus hatalmas felduzzadását vonta maga után.

1941-ben a magyar iparban 9 munkásra jutott egy alkalmazott, 1953-ra már minden 4 munkásra.

Ennek ellenére a rendelkezéseknek és előírásoknak egyre kevésbé tudtak érvényt szerezni. A párt- és gazdaságvezetés nagy reményeket fűzött az erkölcsi-nevelő tevékenység gazdasági hatásaihoz is, és a tudati-morális tényezőt igyekezett a gazdasági ösztönzés társadalmi ellenőrzésének és korrigálásának szerepével felruházni. A széles körben jelentkező, veszedelmes gazdasági jelenséggé váló anyagpazarlás ellen megoldást keresve pl. az MDP Politikai Bizottságának 1951. májusi határozata abban látta a gyógyírt, hogy „olyan közhangulatot kell teremteni az üzemekben, amely a tékozlók, az anyagpazarlók helyzetét lehetetlenné teszi".[20] Amint azonban az anyagpazarlás egyenesen anyagi érdekké vált, mivel elősegítette a

terv teljesítését, túlteljesítését, s amint a műszaki fejlesztés elhanyagolása, a minél szűkebb választék stb. vállalati érdekké vált, a csoport (vállalati) érdeknek a népgazdasági érdek alá rendelésére vonatkozó gyakori felszólítások ellenére sem lehetett elejét venni e jelenségeknek. Az esetek többségében a csoport- és népgazdasági érdek összeütközésekor az utóbbi maradt alul. Az utasítás tömeg- és hivatali ellenőrzés, valamint erkölcsi-politikai nevelő hatások mellett tehát mind gyakrabban és egyre szigorúbb formákban folyamodtak az adminisztratív számonkérés, felelősségre vonás eszközeihez. A különböző fokú fegyelmi büntetések – az igen gyakori leváltásig terjedően – az irányítás fontos módszerévé váltak.[21]

S az utasításos irányítási rendszerben, melyben alapvető gazdasági feladatokra központilag kellett kényszeríteni – anyagi ösztönzés hiányában, vagy éppen az anyagi ösztönzés ellenére – a vállalati vezetőket, a központi célok érvényesítésének *ultima ratiója* a terv-törvény jellegének hatalmi eszközökkel, törvényes úton történő számonkérése volt. A gazdaságvezetés a legfontosabb feladatok között már 1950 nyarán leszögezte: „Szigorú intézkedéseket kell hozni a tervfegyelem megszilárdítására s a tervfegyelem ellen vétőket... nemcsak fegyelmileg kell felelőssé tenni, hanem súlyosabb esetekben, személyekre való tekintet nélkül, bíróság elé kell állítani...”[22] Az Elnöki Tanács 1950. évi 4. számú rendelete, mely a tervgazdálkodás büntetőjogi védelmét szabályozta, a részlettervtől való lényeges eltérés esetén, ha az eltérés „kényszerítő szükség nélkül” következett be, két évig terjedhető fogházbüntetés kirovását írta elő. Súlyos, „a népgazdasági terv, vagy valamely részletterv szempontjából súlyos veszéllyel vagy sérelemmel járt” bűntett esetén 5 évig terjedhető büntetést róhattak ki. A népgazdasági érdekek szükséges törvényes védelme helyett az utasításos irányításban központi szerephez jutottak az adminisztratív módszerek a központi elképzelések valóra váltásában.

A törvényes és adminisztratív eszközök maximális alkalmazása sem biztosíthatta azonban a gazdasági feladatok megol-

dását, sőt a drasztikus szigor ellenére egyre súlyosabb „fegyelmezetlenségek" uralták el a gazdaságot. Képtelenség volt elérni, hogy az anyagigényes egész gyártmányok mellett munkaigényes alkatrészgyártás is megfelelő mértékben valósuljon meg, ami hallatlan értékek elherdálását, kiviteli lehetőségek meghiúsulását eredményezte. Képtelenség volt a folyamatos termelést biztosítani, és felszámolni a hó végi, negyedév végi hajrákat, amikor maximális anyag- és munkaerő pazarlással „teljesítették" a terveket.

Összegezve, mindezek alapján bebizonyosodott, hogy a túlcentralizált, kötelező tervmutatókra épülő utasításos irányítási rendszer súlyos ellentmondásokat is szült. Ezeknek jelentős része már alkalmazása első időszakától is érvényesült, éleződött. Eleinte, rövid távon azonban ezek esetleg alárendelt „vadhajtásoknak" ítélhetők a legfőbb központi cél, a maximálisan feszített ütemű gazdaságfejlesztés eredményeihez képest, márpedig ennek elérését az irányítási rendszer egy ideig kétségkívül eredményesen segítette. Hosszabb távon azonban már ezen középponti fejlesztési cél elősegítésére sem volt egyértelműen alkalmas, hiszen az érvényesülő – vázlatosan bemutatott – ellentmondások olyan „elszivárgási csatornákat" nyitottak, melyeken a társadalmi össztermék mind nagyobb hányada tűnik el az újratermelés folyamatában. A legfőbb és statisztikailag is nyomon követhető, elszivárgási csatornák a készletek állománynövekedése és a befejezetlen beruházások állománynövekedése volt.[23] Kétségtelen, hogy 1949 és 1953 között ezeken a csatornákon hazánkban nem is szivárgott, hanem vastag sugárban ömlött el a megtermelt nemzeti jövedelem jelentős része. A változatlan áron számított nemzeti jövedelem emelkedését figyelembe véve ugyanis megállapítható, hogy a befejezetlen beruházások állománynövekedése és a felgyülemlő készletek a nemzeti jövedelem emelkedésének mintegy egyötödét emésztették fel.[24] Ha ezt legfeljebb tájékoztató jelleggel fogadhatjuk is el, miután a nagy beruházási tevékenységnek részben szükségszerű és elkerülhetetlen velejárója a befejezetlen beru-

házási állomány növekedése is, mindenképpen egyértelműen utal arra a folyamatra, amely az adott gazdaságpolitika és azt szolgáló irányítási rendszer következtében az ötvenes években kibontakozott, s a további előrehaladás fékjévé vált.

A fordulat éve után kialakult tervmutató-utasításos gazdaságirányítási mechanizmus tehát a körülmények szülötte volt, melyet az 1948 körüli feltételek között alakítottak ki, és ami lehetővé tette a szocialista gazdaság funkcionálását, ami a gyors növekedés, a gazdaságban rejlő extenzív fejlesztési lehetőségek kiaknázását egy ideig segítette. Ugyanakkor azonban korántsem volt a viszonyoknak minden vonatkozásban megfelelő mechanizmus, ami a pozitív hatások mellett egyidejűleg, kezdettől jelentkező ellentmondásokat váltott ki, pazarló gazdálkodásra, a nemzeti jövedelem jelentős hányadának elfecsérlésére vezetett, a gazdaság fejlődését hátráltató egyoldalúságot és fékező tendenciákat léptetett életbe.

1953 nyarán a bekövetkezett politikai változások nyomán az addig követett gazdaságpolitikában érvényesülő súlyos hibákat az átalakuló gazdaságvezetés és kormány határozottan elítélte, s egyenesen „új szakasz"-t hirdetett meg, melyben az iparosítás feszített ütemét és egyoldalúságát elvetve, a mezőgazdaság és a fogyasztási iparok fokozott fejlesztése és az életszínvonal gyors emelése került középpontba. Az új gazdaságpolitika kimunkálása terén ugyan jelentős ellentétek és bizonytalanságok érvényesültek, de kétségtelenül fontos változások első, igaz, nagyon ellentmondásos jelei mutatkoztak.[25]

A gazdaságpolitikai felismerések 1953 nyarán és egy ideig azt követően, a gazdaság irányítási rendszerét illetően nem jutottak el erre a szintre. Az előző évek gazdaságpolitikája számos elemét bíráló kormányprogramban egyetlen szó sem esett erről. Eleinte egyáltalán nem tudatosodott, hogy ezen a területen is változásokra van szükség, s az irányítási rendszert továbbra is magával a szocialista viszonyokkal azonosították. A felismerés ezen fokán legfeljebb arról lehetett szó, hogy a rendelkezésre álló irányítási mechanizmust igyekezzenek ésszerűb-

ben, jobban felhasználni. Ezt a törekvést tükrözi az anyagi ösztönzés, premizálás eddigi gyakorlatának átalakítása. Az 1954 júliusában kiadott új rendelet, a tervek általános mennyiségi teljesítése mellett, a prémiumok 50%-át befolyásoló tényezővé tették az önköltségtervek teljesítését.

A változtatás célja nyilvánvalóan az volt, hogy a gazdaságpolitikában hibásnak ítélt mennyiséghajhászó, s a gazdaságosság szempontjait negligáló, anyagpazarló s eladhatatlan termékeket előállító termelés helyett a mennyiségi teljesítés változatlan célkitűzése mellett az adott irányítási rendszert a gazdaságosabb, a pazarlást megszüntető termelés ösztönzésére használják fel. Csakhogy az utasításos irányítási rendszerben – mint korábban már bemutattuk – képtelenség a gazdaságos termelés minden tényezőjét anyagi ösztönzés útján elősegíteni. Érdekes módon nemcsak a mennyiségi termelés előtérbe állítása vezetett nem kívánt „mellékhatásokra", hanem az önköltségi terv teljesítésére és túlteljesítésére való, önmagában előnyösnek ígérkező ösztönzés is. Az önköltségi terv teljesítését ugyanis nemcsak, sőt nem is a legkönnyebben lehetett műszaki fejlesztés, termelékenységnövelés, ésszerű takarékosság útján elérni, de sokkal egyszerűbben a termékek minőségének rontása, értéktelenebb anyagok felhasználása, egyes szükséges műveletek elhagyása útján. A vállalati önköltség csökkentésének ezen útja természetesen az eredeti célokkal ellentétben népgazdasági értelemben a termelés költségeit nem csökkentette, hanem a tömegméretű pazarlás, az eladhatatlan árutömegek felhalmozódása következtében jelentősen megnövelte. 1955-ben, egyetlen év alatt mintegy 40%-kal nőttek az eladhatatlannak bizonyult kereskedelmi készletek.[26]

Bár a gazdaságvezetés a gazdasági életben jelentkező számos ellentmondást és káros jelenséget felismert, az irányítási rendszer változtatása nélkül e felismerések realizálására nem kerülhetett sor. Az adminisztráció bürokratikus túlburjánzása ellen pl. 1954 nyarán az adminisztratív létszám meghatározott százalékának előírt leépítése („racionalizálás") eszközével lép-

tek fel. Ez átmenetileg megtörte ugyan az adminisztratív létszám állandó és egészségtelenül gyors növekedését, de az irányítási rendszer változatlansága szükségszerűen újratermelte e folyamatot.

S ezen a ponton a gazdaságirányítási mechanizmusnak egy újabban jelentkező problémájával kell szembenéznünk. Az utasításos irányítási rendszer keretében ugyanis – mint korábban említettem – gazdasági ösztönzés hiányában, a legfőbb központi célhoz kapcsolt anyagi ösztönzésen túl, a központi akarat megvalósítását a legtöbb területen az utasítások adminisztratív számonkérése eszközével igyekeztek biztosítani. Ebben a helyzetben az ösztönzés *ultima ratiója* a fegyelmi, sőt bírósági számonkérés volt. 1953 után azonban az egyoldalú adminisztratív módszerek elítélésének és elvetésének időszakában a gazdasági élet területéről is egyre gyorsabban szorult ki a számonkérésnek és mondjuk így: „ösztönzésnek" ez a módszere. Történt ez azonban anélkül, hogy maga az utasításos irányítási mechanizmus változott volna! Most tehát a központi akarat érvényre juttatásának éppen legvégsőbb eszközéről mondtak le, és azt semmivel sem helyettesítették. A régi gépezetet pedik – Kornai János találó kifejezésével – az adminisztratív rendszabályok „olajozták", s „ezek híján a mechanizmusnak a fogaskerekei súrlódni, csikorogni kezdtek".[27]

Az „ésszerűbb", jobb felhasználás törekvései ellenére tehát a gazdaságirányítás rendszere 1953 után a gyakorlatban még rosszabbul működött, mint az előző években.

Ez a tünet csak egyik jelzése volt annak az egyre fontosabbá váló ellentmondásnak, ami a gazdaságpolitika fejlődése és új törekvései, valamint a régi irányítási rendszer között keletkezett. A gazdaságpolitika, elsősorban 1956 után, leküzdve az előző évek ellentmondásos, bizonytalankodó és visszahúzó hatásait, egyre következetesebben törekedett ugyanis az intenzív fejlesztésre, a gazdaságos, magas technikai szinten folyó, jó minőségű termelésre, vagyis a gyors iparosítással járó, nem kívánt káros jelenségek felszámolására, azonban ebben a törek-

vésében egyre inkább az egy-két területre koncentrált, gyors mennyiségi fejlesztés céljait szolgáló ösztönzési rendszer vált legfőbb gátjává. Anélkül hogy a gazdaság irányítási rendszerének már említett ellentmondásait elismételném, elegendő lesz hivatkozni a mechanizmus azon jellegzetességére, hogy a valóságos érték- és árviszonyokat a mesterséges árrendszer révén eltakarva, már eleve lehetetlenné teszi a tájékozódást, a gazdaságosság valódi felmérését, és a ráfordításoktól függetlenül ösztönöz a termelés mennyiségi növelésére. Ösztönöz ugyanakkor a vállalati és népgazdasági szintű pazarlásra, érdektelenné téve a termelőket az értékesítésben, kikapcsolva a piaci hatásokat. Mindez az 1957-től kibontakozó gazdaságpolitikai törekvésekkel mélyen ellentétben állt.

Az összefüggések felszínre jutása, felismerése oda vezetett, hogy az új gazdaságpolitika kormányzati programmá válásával egyidőben, 1957-ben a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítését is napirendre tűzték. Eltűnt tehát az éveken keresztül bénítóan ható szemlélet, mely az adott gazdasági modellt azonosította a szocialista rendszerrel. A szakértők széles körű bevonásával, Varga István professzor vezetésével folytatott előkészítő munka során élesen eltérő nézetek kaptak hangot, egészen a decentralizált, monopolizáltságot megszüntető piaci versenygazdaság platformjáig.[28] A gazdaságvezetés ebben a periódusban végül is úgy döntött, hogy az irányítási rendszer tökéletesítését nem egyszerre végrehajtandó reformmal, hanem fokozatosan, a piaci ösztönzők részleges bekapcsolásával, az ösztönző rendszer fejlesztésével oldja meg, egyszóval, lemondtak a mechanizmus gyökeres átalakításáról, s az adott irányítási rendszer részleges javításának megoldását választották. Ennek jegyében 1957-től igen sok és fontos intézkedés született. Elsők között említhető a begyűjtés felszámolása és felvásárlással történő helyettesítése, valamint az ösztönzés fejlesztése tekintetében a nyereségrészesedési rendszer bevezetése. Az irányítási mechanizmus tökéletesítését szolgálta a kötelező utasítások és tervmutatók körének lényeges csökkentése, minőségi tervmu-

tatók beiktatása, a községfejlesztési alap bevezetése, a műszaki fejlesztés anyagi ösztönzése érdekében bevezetett devizabevételek utáni premizálás és egyes ipari üzemek közvetlen exportjogának bevezetése, az árrendszer korrekciója, a bérrendszer szabályozása, vállalati koncentráció, iparági vállalatok szervezése, eszközlekötési járulék életbe léptetése stb.

Az intézkedések puszta felsorolása is jelzi, hogy igen sok egymást követő korrekcióra került sor, hogy ezek az intézkedések olyan kérdéseket érintettek, melyek a gazdasági mechanizmus működésének legvilágosabban jelentkező hibáit mutatták. Mindez egyértelművé teszi az intézkedések mögött meghúzódó koncepciót: az irányítási rendszerben élesen jelentkező ellentmondásokat a mechanizmus különböző fogaskerekeinek kicserélésével kell eltüntetni. Ezek a részintézkedések számos területen lényeges javulást eredményeztek, az irányítás rendszerét rugalmasabbá tették, és a korábbi ellentmondások egy részét valóban sikerült kiküszöbölni. A mechanizmus általános javulása azonban ennek ellenére sem következett be. A részintézkedések ugyanis csak olyan területeken eredményezhettek maradandó változást, melyek viszonylag függetlenek voltak a gazdaságirányítási mechanizmus egészétől, melyek úgyszólván önmagukban álló részterületeit képezték a gazdasági működésnek. Ezen viszonylag periferikus területeken kívül, a gazdaságirányítás alapvető kérdéseit érintő részletváltoztatások nem eredményezhettek változást a gazdasági mechanizmus egészének működésében. Az irányítási rendszernek ugyanis nem egyik vagy másik fogaskerekével volt baj, hanem egész működési módja vált kérdésessé. Egy-egy részterületen végrehajtott javítás ebben a helyzetben eredményezhetett esetleg valamelyes részleges változást, általában azonban – a mechanizmus egészében – nem lehetett eredményes, nem változtathatta meg a gazdaság működésének alapvető hatásait és tendenciáit. Anélkül hogy minden egyes intézkedés részletes vizsgálatába, hatásainak elemzésébe bocsátkoznék, elegendő lesz néhány változtatás közelebbi szemügyre vétele is ennek alátámasztására.

A túlcentralizálás hibáinak lefaragására szolgált a tervmutatók, az utasítások számának lényeges csökkentése. Ez önmagában kétségkívül fontos és jó intézkedés. A gazdálkodási rend kereteinek változatlansága azonban nem tette lehetővé, hogy valóban önállóbb, a gazdaságosság követelményeit valóban rugalmasabban szolgáló tervezési-termelési rendszer alakuljon ki. Miután a vállalatok működését a piaci hatások továbbra sem befolyásolták, miután gazdasági ösztönzők nem léptek működésbe, vagyis alapjában továbbra is utasításos irányítási rendszer érvényesült, a vállalatoknak a kevesebb tervmutató és utasítás nemcsak előnyt, de számos hátrányt is jelentett. A kevesebb mutató és utasítás esetén ugyanis a vállalat ki volt téve az anyagellátás, létszám- és béralap, beruházási keret és áruelhelyezés legkülönbözőbb nehézségeinek, zavarainak. Amit a tervelőírás tartalmaz, azt a vállalat követelheti, annak anyag- és béralapfedezetét, az ahhoz szükséges beruházási összegeket, a biztos elhelyezést kiharcolhatja, illetve automatikusan biztosítottnak tekintheti. Ebben a rendszerben még az sem okoz a vállalatnak bajt, ha termékei esetleg nem bizonyulnak eladhatónak, hiszen számára erre is teljes mentséget nyújt, hogy tervutasításra dolgozott. Ezért sajátos módon az 1957-től a gazdaságvezetés részéről jelentkező törekvések a kötelező központi utasítások körének csökkentésére a vállalatok részéről ütközött ellenállásba. A vállalatok kívánták, igényelték, „önvédelemből", a részletekbe menő előírásokat, sőt a rugalmasabb rendszerben talán leginkább érdekelt külkereskedelmi vállalatok is az exporttervek lehetőleg 100 százalékos specifikálására törekedtek, hiszen ellenkező esetben nem gyorsabb, a piaci igényekhez rugalmasabban alkalmazkodó termelési-eladási feltételeket teremthettek, hanem kitették volna magukat annak a még kedvezőtlenebb helyzetnek, hogy az értékesítésben alapjában érdektelen termelő vállalatoktól nem jutottak volna áruhoz. Az ellenkező szándék ellenére tehát az utasítások, tervelőírások radikális csökkentése nem volt meg-

valósítható, s az utasítások számának csökkentése ismételten átmeneti jelenséggé vált, az utasítások újratermelődtek.[29]

Hasonló jelenségek ismétlődtek meg más intézkedések kapcsán is.

A termelő vállalatok külkereskedelmi érdektelenségének kiküszöbölésére 1957-ben 9 nagy gépipari vállalatnak megadták az önálló export és részlegesen az import jogát. Nyilvánvalóan azt a kedvezőtlen körülményt kívánták ezzel kiküszöbölni, hogy a termelő vállalatok a régi irányítási rendszerben elszakadtak az exporttevékenységtől. Az értékesítés számukra befejeződött, amikor termékeiket a belföldi termelői áron átadták a külkereskedelmi vállalatnak, s közömbösek voltak az iránt, vajon termékeik valóban értékesíthetők-e, s ha igen, milyen áron. A várt hatás azonban elmaradt. A külkereskedelmi joggal felruházott termelő vállalatok ugyanis változatlan gazdaságirányítási keretek között, változatlan elszámolási feltételek mellett tevékenykedtek, hasonlóan a többi külkereskedelmi vállalathoz, mivel továbbra is az állam árkiegyenlítése érvényesült, miután számukra ugyanúgy a tényleges ráfordítástól független devizabevételek jelentették az ösztönző hatást, és az áruk esetleges eladhatatlansága ugyanúgy nem a vállalatot, hanem a népgazdaságot terhelte, a szervezeti változtatás, a termelés és külkereskedelem különállásának megszüntetése mit sem változtatott.

Végezetül a példaként kiragadott intézkedések sorában megemlíthetem az 1964 januárjától bevezetett eszközhasználati díj hatását. Ez az intézkedés, amely rendkívül széles körre terjedt ki, hiszen a járulékra kötelezett eszközök az iparban használt állóeszközök 85%-át tették ki, azt célozta, hogy a vállalatokat meglevő kapacitásaik gazdaságosabb kihasználására ösztönözze, s hogy a vállalatot érdekeltté, felelőssé tegye az új beruházásokban, amennyiben olyan beruházásokat tegyen csak gazdaságossá a vállalatnak, amelyben az amortizáció mellett a használati díj is megtérül az árbevételben. Az eszközhasználat után kivetett 5%-os díj azonban éppen a termelői árrendszer alap-

vető változatlansága mellett csak igen mérsékelt hatást gyakorolhatott. A termelői árrendszerben ugyanis mindenképpen realizálódik a tiszta jövedelem, ami egyébként merevsége folytán nem is arányos a felhasznált állóeszközök hatékonyságával. A vállalatnak ebben a helyzetben mellékes, hogy az új állóeszközökkel a régi termékek előállítását fokozza-e, vagy új termékek előállítására rendezkedik be, mivel a régi termékek termelői ára csakúgy fedezi az eszközlekötési díjat, mint az új termék, mert annak árát eleve úgy állapítják meg, hogy az 5%-os díj figyelembevételével is biztosítsa a vállalat átlagos költségszintjét. A beruházási kezdeményezéseket tehát az eszközhasználati díj nem szelektálhatja, míg az árrendszer nem változik meg. Ez volt a részleges reform utolsó intézkedése.

Nyilvánvaló tehát, hogy az irányítási mechanizmus tökéletesítését szolgáló különböző intézkedések, már az előzőekből is kitűnik, vagy csak rendkívül tompított hatást értek el, vagy az egyes területeken jelentkező bizonyos javulást más, nem kívánt ellenhatások fellépése ellensúlyozta, s végül nemegyszer a célokkal ellentétes, visszájára fordult eredmények is születtek. A gazdasági mechanizmus részleges-fokozatos korrekciójának mintegy 10 éven át követett útja tehát egészében nem teremtett lényegesen eltérő és jobb mechanizmust, az adott keretekben pedig nem sikerült kiküszöbölni az irányítási rendszer bemutatott hibáit és ellentmondásait. Mindez elvezetett a felismeréshez, hogy a részleges korrekciók helyett az irányítási mechanizmus átfogó reformjára van szükség.

Ennek munkálatai indultak meg az elmúlt években. Az 1968. január 1-től életbe lépő új irányítási rendszerben az árrendszer gyökeres reformja talaján a piaci hatások ösztönző erejét igyekeznek összekapcsolni a tervszerűségből fakadó előnyökkel. A reform a második világháború óta megtett igen gyors, de ellentmondásos gazdasági növekedést biztosabb, eredményesebb módon kívánja elősegíteni.

(1966)

FORDULÓPONT ÉS ELLENTMONDÁSOK AZ URBANIZÁCIÓBAN

Előzmények

Az európai kontinens nyugati felén a XVIII. század fordulójától lejátszódó ipari forradalom fordulatot hozott az urbanizáció előrehaladásában. Angliában a városi népesség aránya már a XIX. század közepére meghaladta a falusi népességét, de a Zollverein keretébe tartozó német államokban is 20%-ról 40%-ra ugrott a nem agrár népesség aránya az 1930-at követő három évtizedben. A XIX. század a robbanásszerű városodás korszakává vált: London lakossága 1850 és 1910 között négyszeresére ugrik, és eléri a 7,5 milliót. Glasgow és Liverpool kilenc-, illetve nyolcszorosra növeli lakosságát. Egyetlen évszázad alatt tizenegyszeresre bővül München; Berlin 177 ezres városból 2 milliós, Párizs 600 ezer lélekszámról 2,4 milliós metropolissá duzzad.

Kelet-Európában a XIX. század – a gazdasági fejlődés eltérő útjai, az agrárjelleg konzerválódása következtében – nem hozott urbanizációs fordulatot. Az 1880-as évek közepén Oroszországban a városi lakosság aránya alig haladta meg a népesség 12%-át. Bulgáriában pedig mindössze 6%-át.

Nem volt lényegesen kedvezőbb a helyzet Magyarországon sem. A társadalom elmaradott immobilitását jelzi, hogy minden ezer lakos közül még 1890-ben is 735 ugyanabban a községben (!) lakott, ahol született, s mindössze 93 hagyta el megyéjét is. A XIX. század közepétől megindult városodás csak lassan haladt előre. 1870-ben a 20 ezres lélekszámot meghaladó városok száma mindössze 33 volt. Az ország akkor 15,5 millió lakosából mindössze 1,1 millió, 7% élt városokban. 1890-ig ez az arány csak 10%-ig emelkedett. Még a XIX–XX.

század fordulója körül viszonylag jobban nekilendülő iparfejlődés sem változtatta lényegesen meg az ország gazdasági struktúráját s ezzel urbanizációs fejlettségi szintjét. Az 1910. évi népszámlálás idején azonban már a városi népesség aránya 18%-ot tett ki. A 3 millió városi lakos kereken egyharmada egyetlen városban, az egyedüli európai ütemben fejlődő fővárosban, Budapesten található. Az 1850-ben még csak 140 ezer lakosú Budapest (Buda és Pest közigazgatási egyesítésére ugyan csak 1873-ban került sor) lélekszáma 1880-ra 370 ezer főre, 1910-re pedig – a környező elővárosi gyűrűt is figyelembe véve – már 1 millió lélek fölé emelkedett!

Az iparosodás kései megindulása és gyengesége tehát a XX. század elejéig sem teremtette meg az urbanizációs fordulat Nyugat-Európára jellemző jelenségeit.

Az ezt követő fél évszázad a második világháború végéig sem hozott gyökeres fordulatot. Az általában kedvezőtlen európai konjunktúraviszonyok mellett a magyar gazdaságot ért nagy háború utáni megrázkódtatás: az Osztrák–Magyar Monarchia és azzal egyidejűleg a soknemzetiségű Magyarország felbomlása – melynek nyomán a háború előtti országterület kereken egyharmadán a régi lakosságszám mintegy 40%-a maradt az új határok között – hosszú ideig nehezen kiheverhető gazdasági zavarokkal párosult. Az ipar lassú fejlődése, negyedszázad alatt elért 76%-os növekedése (azonos országterületen az 1913. évi termeléshez képest az 1943. évi háborús csúcsponton) s a nemzeti jövedelem ennél is lassúbb, évi átlagban 1,5% körül mozgó emelkedése a század eleji gazdasági-társadalmi struktúra megmerevedésével járt. Az agrárnépesség aránya az 1910. évi 57%-ról 1941-re is éppen csak 50% alá szorult vissza, míg az ipari népesség 21%-ról mindössze 25%-ra emelkedett.

A XX. század második negyede tehát ugyancsak nem válhatott a gyors urbanizáció korszakává. Ennek ellenére az első világháború utáni Magyarország urbanizációs szintje nem kis mértékben emelkedett. Ennek legfőbb tényezője azonban sajá-

tos módon az említett, a békeszerződések nyomán bekövetkezett területváltozás volt.

Budapest szerepe ugyanis az új helyzetben ugrásszerűen emelkedett. A főváros gyáriparának részesedése például az ország ipari termelésében a korábbi 28%-ról 50%-ra ugrott. Az új országterületen tulajdonképpen Budapest maradt az egyetlen olyan központ, amely az ország más területére jelentős hatást gyakorolt. Annál is inkább, mivel az országon belüli távolságok rendkívül lecsökkentek, s a legtávolabb fekvő vidéki városok is legfeljebb jó 200 km-re voltak a fővárostól.

A korábban is egyedül európai szintű Budapest lakosságszáma is nőtt, nem utolsósorban a volt nemzetiségi területekről visszaáramló tisztviselőkkel, s a környező településekkel együtt a 7,8 millióra csökkent országos lakosságszámból több mint 1,2 millió fő 1920-ban Budapesten lakott. A városi lakosság, elsősorban Budapest további növekedése révén, az ország lakosságának egyharmada fölé emelkedett. Nem utolsósorban azért, mert egyedül Budapest és környékének lakosságszáma erre az időre már megközelítette az 1,8 millió főt, s ezzel az ország városi lakosságának mintegy a felét tette ki.

A második világháború végéig tehát az elmaradott városodás, falusi-agrár túlsúlyú népesség, s egyetlen, tulajdonképpen túlméretezett nagyváros jellemezte Magyarország urbanizációs szintjét.

Iparosítás – fordulat a városodásban

A súlyos háborús károsodás helyreállítása s a háború után bekövetkezett – e keretek között természetesen nem tárgyalható – alapvető politikai és társadalmi átalakulás talaján, vagyis a második világháborút követő negyedszázadban a gazdaságfejlesztés szocialista stratégiája jegyében végrehajtott gyors iparosítás valóságos urbanizációs fordulatot eredményezett.

A feszített ütemű iparosítás nyomán az ország agráripari

struktúrája gyors átalakuláson ment át: a század eleje óta alig változó, 50–60% között mozgó agrárnépesség kimozdíthatatlan túlsúlya megtört. Az ipar rendkívüli dinamizmusára jellemző termelési volumenének – 1950-től 1970-re – évente átlagosan mintegy 10%-os emelkedése, ami a termelés nettó értékét a kiinduláshoz képest mintegy ötszörösére emelte. A gyors iparosítás elsősorban a fejlesztés extenzív forrásainak maximális mozgósítása eredményeként következett be: az iparban alkalmazott munkaerő a keresők 19%-áról 32%-ára ugrott, s a háború előtti szint 6–7-szeresét elérő felhalmozásból előteremtett beruházási tevékenység 40%-a az ipar fejlesztését szolgálta. Az iparosításhoz felhasznált eszközök jó részét – a felhalmozástól a munkaerőig – a mezőgazdaságból teremtették elő; onnan szívták el és koncentrálták az iparba. A mezőgazdaság fejlődése ezért nem tarthatott lépést az iparosodás ütemével, sőt a világviszonylatban általában gyors (évi 2% körüli növekedési rátával kifejezhető) növekedéssel sem, s az agrártermelés bruttó értéke – évi átlagban – csak 0,7%-kal emelkedett, vagyis a mezőgazdaság bruttó termelése csupán mintegy a harmadával haladta meg a háború előtti szintet.

Az ipar gyors fejlődése – az ipar jellegéből adódóan – a városodás hatalmas lendítőerejévé vált. A gyorsan bővülő ipar hatalmas tömegeket szívott a városokba vagy éppen ezáltal várossá duzzadó településekre. Az urbanizáció előrehaladásának rendkívül szembetűnő folyamata bontakozik ki a városi lakosság ugrásszerű emelkedésének adataiból: 1949 után a városok népessége kereken 1 millió fővel, 28%-kal nőtt, s míg 1949 elején az összlakosságnak csak több mint egyharmadát tette ki, 1970-re a városok lélekszáma már megközelítette az összlakosság felét.

Az urbanizáció folyamatában továbbra is jellegzetes szerepet játszott Budapest.

A központi fekvésű, hagyományosan gazdasági, igazgatási-politikai és kulturális központként funkcionáló főváros változatlanul fontos szerepet játszott az iparosodás időszakában. Az

állami szektor beruházásainak 1950 és 1966 között 36%-a Budapestre és környékére esett. A munkába bevont tömegek legnagyobb része, 54%-a is itt talált alkalmazást.

A főváros és környéke tehát rendkívüli fejlődésnek indult. Közigazgatásilag ennek 1949-ben vetették meg az alapját, amikor a környező és valójában Budapesthez nőtt helységeket jogilag is a fővároshoz kapcsolták. A századforduló körül fejlődésnek induló és a két világháború között kiépülő Budapest körüli elővárosi gyűrű ezzel a főváros részévé vált. Ezzel a közigazgatási lépéssel azonban jórészt csak megkezdődött a két és félszeresére nőtt Nagy-Budapest kereteinek valóságos kitöltése, a peremkerületek valóságos, szerves integrálása a fővároshoz.

Budapest lakossága 1941-ben 1,16 millió főt tett ki, s ez a lélekszám a közigazgatásilag önálló peremkerületek lakosságával együtt elérte az 1,71 milliót. A lélekszám a háborús pusztulás nyomán 1949-re a kibővült Nagy-Budapesten 1,59 millióra csökkent, 1970-re viszont már elérte a 2 milliót. Ugyanakkor a főváros körüli újabb településgyűrű, vagyis a 44, Budapesthez kapcsolódó település gyarapodása a főváros népességnövekedésének további fontos tényezőjévé vált. A fővárosi letelepedés korlátozása és a lakásszerzés akadályai ugyanis a Budapestre áramló tömegek jelentékeny részét éppen az agglomeráció külső övezetébe vonzzák és kötik le. Ezen övezet egyes helységeinek lakossága ugrásszerűen nőtt: Érd lélekszáma például 1930-ban még 6 ezer főt sem tett ki, 1949-ben több mint 16 ezerre, 1970-re viszont már több mint 31 ezerre emelkedett. Dunakeszi lélekszáma ugyanezen periódusban 8 ezerről közel 19 ezerre. A Budapest körüli újabb gyűrű lakosságnövekedése 1949 és 1960 között, amikor Budapest lélekszáma évente 1,5%-kal emelkedett, elérte a 2,3%-ot. 1960 és 1970 között a budapesti 1%-os növekedéssel szemben már egyenesen 2,8%-os évi emelkedés figyelhető meg. Ennek nyomán a Budapest körüli újabb gyűrű 1949-ben 206 ezer főt

számláló lakossága 1960-ra 260 ezerre, 1970-re pedig 331 ezer főre gyarapodott.

A Budapest-agglomeráció lakosságszáma ezzel az 1949. évi 1,8 millióról 1970-re közel 2,3 millióra ugrott. A Budapest környéki települések egyre inkább a fővároshoz kapcsolódó lakóövezetté válnak. (Korábban ez az övezet elsősorban mezőgazdasági tevékenység színtere volt. 1938-ban a Budapestre szállított tej és zöldség több mint fele a 100 km-en belüli s leginkább közvetlenül környező községekből származott. 1965-ben a felhozatalnak már csak 6, illetve 13%-a.)

A régi és új lakosság zöme a fővárosba jár dolgozni, ún. ingázó. Naponta mintegy 250 ezer ember utazik fel fővárosi munkahelyekre, többségükben a környező községekből. A Budapest-agglomerációban koncentrálódik tehát Magyarország lakosságának több mint egyötöde, s ezzel az összes városi lakos kereken fele.

Budapest rohamos fejlődése mellett az urbanizáció előrehaladásának másik legfőbb színtere a 100 ezres lélekszámot megközelítő vagy elhagyó 5 vidéki nagyváros – Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Győr – jelentős növekedése volt.

Az 5 város lakosainak száma 1950 és 1970 között több mint 50%-kal nőtt, és együttesen végül is megközelítette a 680 ezer főt. Míg a városi népességszám növekedésének 37%-a tehát Budapestre esett, addig a növekedés több mint egyötödét az 5 vidéki nagyváros szívta fel. Ez utóbbiak területén jelentős, egyes esetekben 20–40 ezer munkást foglalkoztató ipar települt.

Megindult egyes vidéki nagyvárosok vonzáskörének kibővülése is, amit világosan jelez, hogy egyes városok jelentősebb területi bővülése mellett nagyszámú ingázó jár be dolgozni a vidéki nagyvárosok gyáraiba, főleg Miskolcra és Győrbe. Az összes ingázók létszáma az 5 nagyváros esetében eléri a 100 ezer főt. Magyarország lakosságának tehát további mintegy 7%-a összpontosult az öt „második vonalbeli" városban, ami

egyben azt is jelentette, hogy az összes városi népesség mintegy 14–15%-a.

A városiasodás harmadik fontos mozzanatát az iparosítás során keletkező új városok születése és fejlődése alkotta. A legnagyobb ipari létesítményekhez kapcsolódva, úgyszólván a semmiből vagy jelentéktelen községek helyén épült fel Dunaújváros, Komló, Kazincbarcika, Ajka és Várpalota.

A hatvanas években már a korábban elhanyagolt megyeközpontok, üdülővárosok is fejlődésnek indultak. Míg az összes városi népesség növekedésének több mint fele Budapesten és az 5 vidéki nagyvárosban következett be, a növekedés kétötöde a közepes városkategóriára esett (30 ezer lakos feletti népességgel). Ezzel szemben a városok egy nem jelentéktelen csoportja nem tartott lépést a fejlődéssel. Magyarország mintegy 70 városa közül a 30 ezer lakosnál kisebb lélekszámú kisvárosok (néhány esetben inkább óriásfalvak) teszik ki a városok 70%-át, de ezek a városi népesség növekedésében csupán 3%-kal részesedtek. Jelentős részük egyenesen visszahanyatlott, s az iparosítás is nyomtalanul futott el mellettük. Közepes jellegű ipari centrum 5–20 ezer munkás alkalmazásával csak egy tucatnyi városra jellemző. Az ország lakosságának ugyanakkor 1970-ben közel 8%-a élt kisvárosokban, ami a városi népességnek több mint 17%-át tette ki.

A VÁROSIASODÁS FEJLŐDÉSE – ÉS LEMARADÁSA

A városok számszerű fejlődése, terebélyesedése és ugrásszerű létszámemelkedése (az előbbiekben tárgyalt városodás) elválaszthatatlanul együtt járt a városok valódi városi jellegének (nevezzük a világosabb megkülönböztetés kedvéért a „városodás" fogalmától eltérően e jelenséget „városiasodás"-nak) fejlődésével. Az elmúlt negyedszázad városfejlődésének ez is döntő, az iparosodással, a gazdasági növekedés dinamizmusával

együtt járó, de már komoly gyengeségeket, lemaradást is tükröző tényezője volt.

A városi építkezések ütemére és az ezzel is összefüggő városiasodásra utal, hogy országosan a lakások száma 1949 és 1959 között közel 16, 1960 és 1970 között több mint 23%-kal nőtt. Az utóbbi periódusban a fővárosi lakásállomány 18, a többi város lakásállománya pedig egyenesen több mint 28%-kal növekedett.

A városok lakóépületeinek száma az 1960. évi részletes lakásösszeírás idejéig több mint 42 ezerrel, 1960 és 1970 között pedig több mint 274 ezerrel nőtt. Villanyvilágítás a lakások 62%-a helyett 85%-ában terjedt el, gázszolgáltatás 15 városban, a városi lakóházak egyharmadában található, és a gázhálózatba bekapcsolt fogyasztók egyharmadát a vidéki városok lakosai tették ki. A vízellátás fejlődésére utal, hogy míg a századfordulótól a felszabadulásig 28 városba vezették be a vízvezetéki ivóvízellátást, addig 1945 és 1969 között 45 város kapcsolódott a vízszolgáltatásba, és a városok lakóépületeinek 62%-ába vezették be a folyóvizet.

Az ország lakosságának még így is alig több mint fele részesül azonban csak közművelt vízellátásban. A csatornázás viszont a városok nagy részére egyáltalán nem terjed ki, 7 városban egyáltalán nincs csatornázás, s a lakosságnak alig több mint negyede él csak csatornázott településen. Tömegközlekedés – helyi autóbuszjáratok formájában – ugyan 154 településben található, de az autóbuszutazások 82%-a 27 városban bonyolódik le.

A hatvanas évtizedben több nagy építkezés indult meg, ami számos vidéki város városképét lényegesen átalakította. Salgótarján mintaszerű átépítése, az új győri városközpont felépítése, Veszprém és Székesfehérvár jelentős városközpont-építkezései stb. egyértelműen bizonyítják, hogy a régi és elavult városközpontokkal szemben megindult a modern városépítkezés. Vidéken is megjelentek a magasházak, a nagyvárosi építkezés jellemzői.

A vidéki nagyvárosok jelentős városiasodására vet fényt a tömegközlekedés ugrásszerű fejlődése is. 1938-ban ugyanis az 5 „második vonalba" tartozó nagyvárosban mindössze 5 ezer villamosférőhely volt, ami a hatvanas évtized második felére jóval több mint ötszörösére ugrott, de ez sem tartott lépést az igények még gyorsabb fejlődésével: az utasszám ugyanis 13-szorosára emelkedett, és elérte a 200 milliót. Mindezen közben az öt városban újonnan meghonosított autóbuszforgalom utasszáma is eléri a 130 millió főt.

A városiasodás legnagyobb előrehaladása azonban változatlanul Budapest továbbfejlődésében figyelhető meg.

A főváros nagyobb építkezései először az ötvenes évek közepétől, majd különösen végétől kezdve új lakótelepek kialakításával fejlesztették a városias jelleget, elsősorban a peremkerületekben, valamint a városközpont és peremkerületek között elterülő, nagyobb, összefüggő üres területeken, de részben elavult városrészek szanálása formájában is. 1948–55 között készült el az első lakótelep, amit azután főként az ötvenes évek közepétől, de még inkább a hatvanas évtizedben épített lakótelepek követték, melyeknek felépítése Budapest városfejlődésének rendkívül fontos állomásait képezi. Az építkezések nyomán Budapest lakásállománya az 1949. évi több mint 464 ezerről 1970-re több mint 630 ezerre, két évtized alatt több mint egyharmaddal nőtt, s jelentősen előrehaladt a peremkerületek városiasodása. Az új építkezések egyre nagyobb hányada nagyvárosi magasház: még 1960-ban is a felépített lakóházak 83%-a csak legfeljebb 3 emeletig magasodott, az évtized végén, már 58%-ban elérték vagy túlhaladták a 4 emeletet, sőt több mint 11%-ban a 7 emeletet is. A magasházak megjelenése, a toronyházak és lakótömbök közé épített földszintes üzletközpontok a világvárosi építkezés legkorszerűbb vívmányainak megjelenését reprezentálta Budapesten.

Mindez természetesen egyáltalán nem feledtetheti, hogy az építkezések messze elmaradtak az igények növekedése mögött. A lakáshiány 1950 és 1970 között csak alig enyhült a fővá-

rosban, az egy lakószobára jutó lakosok száma lényegében változatlan maradt.

A városi élet jellegzetes civilizációs vívmányai azonban a peremkerületek ellátása és az új építkezések révén jelentősen fejlődtek: a lakások fele helyett több mint háromnegyede folyóvízzel, egyharmada helyett több mint fele fürdőszobával-komforttal rendelkezett. Mindez már utal a közművesítés terjedésére. Mindenekelőtt a rendkívül elmaradott vízszolgáltatás bővült: 1950-től 1967-ig a főváros vízcsőhálózata 60%-kal bővült, miközben a vízfogyasztás két és félszeresére ugrott (igaz, ezen belül a háztartások fogyasztása csak mintegy 50%-kal emelkedett), s a fejlett országok városi vízfogyasztásának nem egészen a felét éri el. Korántsem fejlődött hasonló ütemben a főváros csatornahálózata, mely nem egészen egyharmados bővülésével még egyáltalán nem volt alkalmas a peremkerületek csatornázásához.

A villamos áram és gázellátás bővülése a városiasodás további fontos eleme volt: a gázfogyasztók száma az 1950. évi 157 ezerről 1969-re megközelítette a 330 ezret. A háztartások gázfogyasztása ugyanezen években megháromszorozódott. Ennek nyomán a gázhálózat a város belső kerületeit, valamint Kispest és Újpest mellett – háború előtti állapot – a hatvanas évtizedre már egyetlen kerület kivételével az összes peremkerületet bekapcsolta az ellátásba.

A legkedvezőbb helyzetet a villanyvilágítás fejlődése tükrözi. Bár Nagy-Budapest létrejöttekor a peremkerületek ebből a szempontból voltak a legjobban ellátva, mégis minden ötödik lakásból hiányzott a villany. Mintegy 200 ezer új fogyasztó bekapcsolása s a háztartások villamosenergia-fogyasztásának ugrásszerű emelkedése 40 millióról 1960-ra 300, 1969-re pedig 807 millió kWó-ra nemcsak a fővárosi lakások 99%-ába juttatta el a villanyt, de használatát is rendkívül kibővítette.

Az urbanizáció rohamos előrehaladására vet fényt Budapest tömegközlekedésének növekedése. A hálózat fejlődését

elsősorban az 1949-től kiépített 30 km hosszúságú trolibuszközlekedés és a közel kétszeres hálózati hosszra bővült autóbuszközlekedés jelentette. A villamos- és trolibuszférőhelyek száma 1938-hoz képest másfélszeresre, az autóbuszférőhelyeké 10-szeresre, az összes tömegközlekedési férőhelyeké kétszeresre nőtt. Mindez azonban messze elmaradt a sokszorosan növekvő igények mögött: az utasszám ugyanis a férőhelyek megkétszereződésével egyidejűleg közel négyszeresére ugrott! Budapest közel ezer km hosszúságú tömegközlekedési hálózatán naponta mintegy 4 millió utas utazik. (Ebből autóbuszon 1950-ben 13%, 1966-ban 32%.) A zsúfoltság tehát rendkívül megnövekedett, ami a csúcsforgalmi órákban különlegesen nehéz helyzetet teremt.

A közlekedési fejlődés világvárosi tendenciái a hatvanas évek Budapestjének arculatát is kezdik átalakítani: az 1950-es kezdetekig visszanyúló kelet–nyugati metróvonal építése 1970 elején az első vonalrész megnyitásával érkezett új szakaszához. A fontos csomópontokon épített gyalogos aluljárók, a közúti forgalom első kétszintesítése, az első felüljáró-rendszerek megépítése a főváros közlekedése, de egyben az egész városkép új korszerűsítésének kezdeteit jelzik.

A városiasodás egészében jelentékeny változásai jórészt az 1960-as évtizedre estek, vagyis a városodás nekilendülését csak késve követték, s nem utolsósorban emiatt szintjükben is lemaradtak a városodás üteme mögött. Az iparosodáshoz képest szerényebb infrastruktúra-fejlődés, a szolgáltatások bővülésének relatív lemaradása a dinamikus városfejlődés korszakában, a városi zsúfoltság, a rossz, sőt leromló tömegközlekedés, elavult vízvezetékrendszer, a fogyasztással lépést nem tartó ivóvízmennyiség, és ezzel is összefüggő vízminőségromlás, az igényekkel lépést tartani képtelen telefonhálózat, krónikus lakáshiány és nem kellően civilizált, sok város esetében nem is valóban városi környezet kellemetlen kísérőjelenségeit hozta magával. A városodás jóval nagyobb üteme a városiasodás terén – mint arra az előbbiekben több tény is rávilágí-

tott – minden bekövetkezett előrehaladás ellenére számos vonatkozásban a városi helyzet viszonylagos rosszabbodására vezetett.

A városiasodás tényeit vizsgálva tehát már nagyon határozottan kirajzolódnak az ellentmondások. Természetesen nem arról van szó, hogy a magyar városfejlődés történelmi lemaradása negyedszázad alatt megszüntethető lett volna, s ezért a városiasodás fennálló elmaradottságát egyszerűen a jelen ellentmondásának tekinthetnénk. Sokkal inkább azt szögezhetjük le, hogy a városok növekedése és kiterjedése az elmúlt negyedszázadban is ellentmondásban volt a városiasodás jóval lassúbb, tehát lemaradó előrehaladásával.

Míg az iparosítás ugyanis egyértelműen lendítette előre a városodás folyamatát, korántsem gyakorolt ilyen egyértelmű hatást a városiasodás fejlődésére. Igaz, hogy a városok gyors bővülése, lélekszám-emelkedése – mint említettük – úgyszólván magával hozta a városi építkezések, a közlekedés és a különböző szolgáltatások fejlődését is, csakhogy a gyors iparosítást szolgáló gazdaságpolitika egyben gátakat is állított az előrehaladás útjába.

A gazdaságpolitika céljai és a tervgazdaság alkalmazott formája közepette a fejlesztés arányai rendkívül jellegzetesek voltak: a rendelkezésre álló erőforrások egyoldalúan iparcentrikus felhasználása és az ipar minden eszközzel (ár- és bérpolitikát is beleértve) történő támogatása mellett a nem közvetlenül termelő, vagyis infrastrukturális, szolgáltató ágazatok fejlesztése csak mérsékelt lehetett: az összes beruházások 1/3-a és 44% között mozgott, sajnálatosan nagy ingadozásokkal, ami az amúgy is alacsony beruházások hatásfokát is lerontotta. Ennek következtében, míg az anyagi termelés ágazatainak állóeszköz-állománya 127%-kal nőtt, a nem anyagi termelés állóeszköz-állománya csak 71%-kal. Az alkalmazotti létszám ezen ágazatban lényegében stagnált (az összes keresők 16–17%-ával). Az infastrukturális ágazatok teljesítményének értéke tehát lassaban nőtt, mint a nemzeti jövedelem,

s ezért részesedése a nemzeti jövedelem előállításából az alacsony, 1950. évi 10%-os szint alá süllyedt. Ezen ágazatok lassú fejlődése, illetve stagnációja vagy visszaesése élesen elütött a fejlett ipari országokban lejátszódó „szolgáltatási robbanástól", az infrastrukturális ágazatok leggyorsabb beruházás-, létszám- és teljesítményemelkedésétől.

Ez a körülmény a városfejlődés útját ugyancsak erősen befolyásolta, hátráltatta.

Az iparosítás különösen egyoldalú és feszített periódusában, az ötvenes években a városfejlesztés súlyos elhanyagolása a városképek romlásával, a lakásviszonyok és közlekedés hanyatlásával járt. A gazdasági stratégia az ötvenes évek közepétől-végétől meginduló korrekciójával, a korábbi egyoldalúság és iparosítási túlfeszítés feloldásával már a városfejlődés is új lendületet nyert. Az ellentmondások feloldására, a lemaradási tendencia felszámolására azonban ez nem lehetett elég.

Az ellentmondásokat fokozta, hogy a lemaradásokkal egyidejűleg az urbanizáció „modern" betegségei is megjelentek, és számottevővé váltak. Az iparosítás Budapest-centrikus gyakorlata jelentősen rontotta a főváros több kerületében amúgy is súlyos légszennyezettséget. (A XIX. században megkezdett, majd a XX. században is folytatódó észak-pesti ipartelepítés és az ipar aránytalanul nagy budapesti koncentráltsága az iparosodottságnak már viszonylag alacsonyabb fokán is komoly légszennyezést idézett elő.) Ehhez járult a lakások elavult széntüzelésének lassú kiszorítása, de egyidejűleg a hatvanas évtized második felétől nagy lendülettel gyarapodó gépkocsipark légszennyező hatása is.

A modern betegségek jellegzetes tüneteként növekszik a balesetek száma, s a zajártalom nemcsak egyes zajosabb üzemekben, de az élet minden területén, az utcán, a viszonylag kicsiny alapterületű, vékony falú, de rádióval és televízióval sűrűn ellátott lakásokban, sőt – a táskarádiók révén – a parkokban is az élet természetes kísérőjelenségévé vált.

E modern urbanizációs károk elhárítására – gyárak levegő-

és vízszennyező hatásának speciális berendezésekkel való megakadályozására, a gáz-, olaj- vagy villamosfűtés általánossá tételére, az útrendszer átalakítására és parkolási lehetőségek megoldására stb. stb. – csak nagyon kevés történt, s az is inkább csak a legutóbbi években.

Ilyen körülmények között a modern urbanizációs betegségek megelőzéséről természetesen szó sem lehetett. A magasabb urbanizációs fejlettséget elért országok példáján idejében látható negatív tapasztalatok ellenére sem kerülhetett sor tehát a betegségek kifejlődésének tervszerű megakadályozására.

Ellentmondások: tervek és valóság

A második világháborút követő negyedszázad tehát – a magyar fejlődés példája alapján s a hasonló gazdaságfejlődési utat járó, gazdasági stratégiát alkalmazó országokban általában – valóságos urbanizációs fordulatot eredményezett, vagy legalábbis indított meg a kelet-európai országokban. Ez az urbanizációs fordulat azonban a közepes fejlettségnek megfelelő anyagi-felhalmozási lehetőségek, valamint a gazdaságpolitikai célok rangsorolása következtében korántsem tette lehetővé a városfejlődés tradicionális kelet-európai torzulásainak megszüntetését, sőt magának a gazdaságpolitika urbanizációs célkitűzéseinek megvalósítását sem.

Az iparosítás évtizedeiben ugyanis nem kevés és nagyon is tudatos célt fogalmaztak meg a történelmileg kifejlődött, kelet-európai jellegzetességeket tükröző, torz városfejlődés elmaradottságának az általános, gyors városfejlesztés útján történő felszámolására.

A tervszerűség jegyében és fegyvereivel – a városfejlődés síkján – a gazdaságpolitika azt akarta elérni, hogy felszámolja az „egyetlen város", a mindent elnyelő főváros városi egyedülvalóságát. Ezzel összefüggésben a vidék különösen gyors iparosításával, az iparilag és ezért a városfejlődésben is vég-

legesen elmaradt vidékek, főleg az Alföld iparosítására-városiasítására s – gyakran hangoztatott jelszóval – a falu és város közötti különbségek felszámolására törekedtek.

Csakhogy az ország gazdasági fejlettségi szintjétől és a gazdaságfejlesztés követett útjától meghatározott realitások nem kedveztek a gazdaságpolitikában hangoztatott urbanizációs célok megvalósításának.

Ellene szólt ezeknek mindenekelőtt a fejlesztési struktúra, a mezőgazdaság hosszas stagnációja és később is viszonylag lassú fejlődése, ami az iparon belül a hagyományos élelmezési ipar állandó visszaszorulásával járt együtt. Ez a körülmény a mezőgazdasági vagy élelmiszeripari tevékenységre alapozott magyar városok jó része (óriásfalvak, mezővárosok) elől elzárta a természetes továbbfejlődés lehetőségét, és a 60–70 éve tartó stagnálás, sőt nem egy esetben a hanyatlás újabb forrásává vált.

Ellene szólt továbbá az urbanizációs célok megvalósításának a meglevő iparvidékek (a főváros, a szénmedencékre települt ipar stb.) jelentős helyzeti előnye, amit a már megteremtett ipar továbbfejlesztése kínált az újonnan teremtendővel szemben. Ezeken az iparvidékeken a jól kialakult közlekedés, szakmunkásgárda és más előnyök mellett az üzembővítéssel és rekonstrukciókkal, egy-egy épületszárny felhúzása és újabb gépek beállítása révén jóval olcsóbban teremthető munkahelyek előnyeivel nemcsak kedvezőbb iparosítási lehetőségek kínálkoztak, de a leggyorsabb eredményeket lehetett elvárni és elérni.

Mindennek következtében, a megfogalmazott célok ellenére, az iparilag elmaradott vidék iparosítása szempontjából kedvezőre fordult lehetőségeket sem sikerült valóban kihasználni. Sajátos módon ugyanis az iparilag elmaradott vidékek, a Nagy-Alföld korábban kedvezőtlen iparosítási feltételei az elmúlt időszakban visszájára fordultak. Korábban – mint a gazdaságföldrajzi irodalom feltárta – a vidék iparosítását több kedvezőtlen körülmény hátráltatta. Az iparilag (városi-

lag) elmaradt Alföld iparosodásának korábban meghatározó területi feltételei – az energiaforrások és a közlekedési helyzet – egyaránt kedvezőtlenek voltak. Jelenünkben a két tényező gyökeresen átalakult, és kedvezővé vált. Az Alföld az újabb kőolaj- és földgázfeltárások nyomán energiagazdaggá vált, mégpedig a legkorszerűbb szénhidrogénekben. A külkereskedelmi átorientálódás, a Szovjetunió legfőbb külkereskedelmi partnerré válása következtében pedig az ország legfőbb „nyersanyagforrása" éppen az Alföld északkeleti határa, a záhonyi vasútállomás lett, vagyis közlekedésileg e terület helyzete lett a legjobb, hiszen majd minden nyersanyagot végigszállítanak az Alföldön.

Ennek ellenére a kitermelt kőolajat elszállítják a régi szénvidékre települt ipari körzetekbe, s oda vándorol az Alföldön keresztül az importált nyersanyag is.

Az Alföld korábbi tempóvesztesége folytán a korábban előnytelen vonások megszűnése s előnyösre fordulása ellenére sem tudja az új előnyöket kihasználni. Végül is az ország területének 56%-án (ahol a lakosság több mint 40%-a él) az iparnak mindössze 20%-a található.

A városodás és városiasodás legfőbb mozzanatát továbbra is a – történelmi előzmények folytán amúgy is aránytalanul túlfejlett – Budapest-agglomeráció növekedése képezte.

Budapest erőteljes agglomerációtípusú városfejlődése különösen éles ellentétben állt a nem városias jellegű vidéki települések szívós fennmaradásával. Ez részben abban jutott kifejezésre, hogy a nem iparosodott vidékeken fekvő mezővárosok – a jellegzetes kelet-európai várostípus – többsége stagnált, hanyatlott, nem léphetett a modern városfejlődés magasabb szakaszába.

Ezzel függ össze, hogy váratlanul szívósnak bizonyultak a mezővárosok (alföldi óriásfalvak) környékén elterülő, kiterjedt tanyai szórványtelepülések. Napjainkban a lakosság 7–8%-a (az 1949. évi arány fele), mintegy 800 ezer fő található

e településeken, ami azt jelenti, hogy az Alföld lakosságának több mint 1/3-a tanyákon lakik.

Jelentős az elmaradott apró községek aránya is. Az 1970 januárjában meglevő 3151 község közül 666 község lakossága nem haladja meg az 500 főt, további 817 község lakossága pedig az 1000 lelket. Ezen törpeközségekben ismét mintegy 800 ezer lakos él.

Az urbanizációs fejlődés ellenére tehát az ország lakosságának 14–16%-a a civilizációs lehetőségek legnagyobb részét nélkülöző szórványtelepüléseken, törpeközségekben él. (Ennek következtében hétszázezer–egymillió lakoshoz még a villany sem juthatott el, s még nagyobb mérvű más civilizációs vívmányok hiánya.)

A kelet-európai urbanizációs fordulat tehát rohamos lendületet adott a korábban csak lassan bontakozó városodásnak, s megindítva az addig túlnyomó falusi élet háttérbe szorulását, a várost tette a lakosság egyre nagyobb és túlsúlyra kerülő tömegei életének színterévé.

Az urbanizációs fordulat szerves részeként a növekvő, kiterjedő városok, elsősorban Budapest nagy léptekkel haladtak előre a városiasodás útján, a korszerű városkép és városi civilizációs lehetőségek nagyarányú fejlődésével.

A bekövetkezett fordulat ellenére azonban jelentős ellentmondások gyöngítették az urbanizáció folyamatát. A korszerű, civilizált, városias város kifejlődése elmaradt a városodás mennyiségi előrehaladása mögött.

A városok jelentékeny részének nem igazán városias jellege mellett a települések egy része megrekedt korábbi szintjén. Éles ellentétbe került a világvárosi agglomerációs fejlődés és a szórványtelepülések, kicsiny lélekszámú községek, megrekedő, a városfejlődésben továbblépni képtelen mezővárosok stagnációs tényezőjének kontrasztja.

Mindezek a tények és ellentmondások nyilvánvalóvá te-

szik, hogy a tervgazdaság, a gazdaságpolitika ismert célkitűzései talaján nem teremthetett a fejlettségi adottságoktól független lehetőséget, s az elmúlt évtizedekben elsősorban csak a városodás nagy lendületét váltotta ki, de nem vált az új típusú, tervszerű urbanizáció tényezőjévé. Nem sikerült a városodást és városiasodást a társadalmi fejlődés igényeihez alakító, a korábbi aránytalanságok felszámolási tendenciáit, új veszélyek elhárításának lehetőségeit formáló, meghatározó urbanizációs fordulatot elérni.

A fejlettség elért szintjén a gazdaságpolitika céljainak megindult átformálása és a tervgazdaság tökéletesítése segítségével, amikor az urbanizációs folyamatok nagy része még előttünk áll – megfelelő felismerések és tudatos társadalompolitikai és gazdasági törekvések esetén –, elérhető, hogy a tervgazdaságban rejlő lehetőségeket közvetlen városfejlődési tényezővé emelve, az urbanizáció új útjait tárjuk fel.

(1971)

VÁLTOZÁSOK AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEKBEN A FELSZABADULÁS ÓTA

A felszabadulás óta eltelt negyedszázad hatalmas politikai, társadalmi és gazdasági változásai nyomán a lakosság életkörülményei és szokásai is gyökeres átalakulásokon mentek keresztül. E folyamatnak természetesen rendkívül sok tényezője van, leírásához igen bonyolult kölcsönhatások nyomon követésére lenne szükség. Elegendő talán arra utalni, hogy a szokások változásaiban szerepet játszanak a történelmi tradíciók, a népszokások, a társadalmi-politikai rendszerből származó kisugárzások, az életszínvonal változásainak hatása, a lakosság kulturális szintjének emelkedése. De befolyásolják természetesen nemzetközi hatások is, az általános technikai-gazdasági fejlődés nyomán világszerte kialakuló új szokásnormák. S ezzel a szövevényes hatásoknak nyilvánvalóan csak egy részére utaltunk.

Az itt következőkben csupán arra vállalkozhatunk, hogy e folyamatok néhány jellegzetes gazdaságtörténeti tényezőjét regisztráljuk. Még ebben is erős önkorlátozást kell alkalmaznunk, kikapcsolva a külön vizsgálódást igénylő s e keretek közé semmiképpen sem szorítható életforma-alakító elemek egy részét, elsősorban az életszínvonal alakulásának és az oktatásügy fejlődésének kérdéskörét. A főként statisztikai forrásra épülő s elkerülhetetlenül elsősorban leíró jellegű vizsgálódás is sokat mondhat azonban a társadalmunk életében az elmúlt negyedszázadban végbement fordulatról.

A VÁLTOZÁSOK ALAPJA: GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS TÁRSADALMI ÁTRÉTEGEZŐDÉS

A szocialista átalakulás fontos részeként Magyarország gazdasága a gyors ütemű iparosítás nyomán átalakult. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1950 és 1967 között mintegy két és félszeresére emelkedett, miközben az ipar nettó termelése a négyszeresére ugrott, s a lakosság hatalmas tömegei áramlottak át a mezőgazdaságból az iparba. Az agrárlakosság aránya ez idő alatt a keresők 56 százalékáról (1949) 30 százalékra csökkent. Bár a hatalmas fejlesztési erőfeszítések és egyes időszakokban a fejlődési eredményeket különösen megdrágító gazdaságpolitikai hibák természetesen áldozatokat követeltek, a munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reáljövedelme 1950 és 1967 között mintegy 80 százalékkal emelkedett, s a keresők számának növekedése folytán az egy főre jutó, személyes rendeltetésű fogyasztásnak és reáljövedelemnek emelkedése 80–90 százalékot tett ki. Ezek a gazdasági jelenségek alkotják az életkörülmények és szokások változásának egyik bázisát.

A politikai-társadalmi átalakulás szerves részeként ugyanakkor a magyar társadalom radikálisan átrétegződött. A volt uralkodó osztályok és a hozzájuk kapcsolódó elnyomó-kiszolgáló apparátus a felszabadulás, illetve a fordulat éve után néhány év alatt eltűntek. A gazdagparasztság, az uralkodó osztályok alsó és legszámottevőbb rétege, nagy tömegeiben már 1948-ig, majd az ötvenes évek elején süllyed le – azaz szűnik meg mint osztály. Kimozdulnak régi társadalmi pozíciójukból széles kispolgári tömegek is, a volt önálló kereskedők, kisiparosok, fuvarosok tízezrei. 1945 és 1952–53 között tehát mintegy 350–400 ezer család veszítette el korábbi pozícióját, és kényszerült társadalmi helyváltozásra.

Ezzel egyidejűleg azonban a forradalmi átalakulásnak megfelelő, ellentétes irányú társadalmi áramlás is megindult. A közigazgatás és a hatalmi apparátus, a gazdaság különböző

szintű vezető posztjai nagy tömegeiben a munkásosztály és a parasztság soraiból kikerült friss elemekkel töltődtek fel. Ezt kiegészítette a fizikai dolgozók különböző alkalmazotti-szellemi munkakörbe történő kiemelése. Családtagokkal együtt a „felemelkedő" csoportok összlétszáma megközelítette az 1 millió főt. Az értelmiségi vagy általában szellemi foglalkozásúak rétegének összetétele lényegesen megváltozott. A hatvanas évtized közepén működő budapesti és más városi vezetők, illetve értelmiségiek 61, illetve 34 százaléka eredetileg más foglalkozást űzött.

Az átalakulás mértéke még jelentősebb, ha nem ugyanazon személyek státusváltozását vesszük alapul, hanem a generációk közötti átmenetet is figyelembe vesszük: a budapesti vezető és értelmiségi réteg 78 százaléka ugyanis nem értelmiségi, sőt 58 százaléka nem is szellemi foglalkozású családból került ki. A mérnökök 23 százaléka volt eredetileg fizikai dolgozó és 54 százaléka munkás- vagy parasztcsalád gyermeke. Az agronómusok és állatorvosok több mint fele paraszti származású. Az újonnan kiképzett generációk teszik ki a szellemi pályákon dolgozók közel felét, s ezeknek kereken kétharmada munkás- vagy parasztcsaládból származik.

A társadalom korábbi szélső pólusairól kiinduló átrétegeződés – figyelembe véve a nagy erejű áramlással magával sodort, tulajdonképpen nem szélső póluson elhelyezkedő rétegeket is – minimális becsléssel is a lakosság közel egynegyedének változtatta gyökeresen meg a társadalomban elfoglalt helyét és életkörülményeit. Ennél is nagyobb hatású változások játszódtak le az alapvető munkás- és paraszti tömegekben. E folyamatok vizsgálata, amely meghaladja e cikk feladatát, az utóbbi évek történeti és szociológiai kutatásaiban azonban méltán jut egyre nagyobb szerephez.

A gazdaság fejlődése és a társadalomban végbement szerkezeti változások már önmagukban is utalnak az életkörülmények jelentős átalakulására. Széles tömegek számára még az élet színtere is teljesen megváltozott. Az életkörülmények vál-

tozásának talán egyik legfőbb mozzanata ugyanis a tömeges városba áramlás és a városi jellegű települések városiasodása volt. Az iparosodással előrehaladó urbanizáció rendkívül szembetűnő folyamata bontakozik ki a városi lakosság ugrásszerű emelkedésének adataiból: 1949 után a városok népessége kereken 1 millió fővel, 28 százalékkal nőtt, 1949 elején az összlakosságnak csak több mint egyharmadát tette ki, a hatvanas évek végére pedig a városok és városi funkciót betöltő települések lélekszáma már jelentősen meghaladta az összlakosság felét.

A szociális és technikai vívmányok elterjedése

Az urbanizációs folyamat életkörülményeket alakító hatásai elválaszthatatlanul összefonódtak az egyidejűleg érvényesülő s az életkörülményeket ugyancsak a legerőteljesebben befolyásoló gazdaság- és társadalompolitikai lépések hatásaival. A tradicionális és az ország gazdasági szintjétől is elmaradó, hírhedten alacsony szociális ellátottság gyors pótlására való törekvés, a szociális törvényhozás korszerűsítése a szocialista forradalom természetes velejárója volt. A háború előtti Magyarország több évtizeddel el volt maradva a fejlettebb európai országoktól, s az első szociálpolitikai lépések – a háborút megelőző évek szociális törvényhozása – éppen csak megindították a szociálpolitikát, amely azután a háború kirobbanásával gyakorlatilag jórészt megszűnt.

A rendkívül elmaradott kiinduló szinthez képest bekövetkezett változások ugrásszerűek, forradalmi hatásúak voltak. A változásnak talán legfőbb eleme a legszélesebb tömegek helyzetére korábban jellemző létbizonytalanság és szociális ellátatlanság radikális megszűnése. Ennek alapját a teljes foglalkoztatás megvalósítása teremtette meg. A foglalkoztatottság a feszített ütemű iparosítás nyomán rendkívül gyorsan növekedett, s hamar felszámolta a korábbi állandó és tömeges mun-

kanélküliséget. A magas és továbbra is emelkedő foglalkoztatási szint biztosította a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő felszívását is. Ma azonban a teljes foglalkoztatás biztosítását még a munkaerővel való pazarlás, az alacsony munkaintenzitás, a részlegesen felesleges foglalkoztatás kedvezőtlen mellékjelenségei kísérik.

A társadalmi létbiztonság kialakításában sokkal egyértelműbb hatása volt a szociális törvényhozás gyors kiépítésének. A szociális törvényhozás részben azonnal a felszabadulást követően, részben a Munka Törvénykönyv 1951. évi kiadása, illetve 1953. évi és ezt követő módosításai, az 1949. évben kiadott alkotmány alapján és a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ (SZTK) létrehozásával bontakozik ki. A munkaidő törvényes szabályozása tulajdonképpen csak a felszabadulás utáni Magyarországon valósul meg teljes mértékben, s a 48 órás munkahét, a túlórázás szabályozása és díjazása nyomán kezdődött meg a munkaidő további rövidítése, az egészségre veszélyes szakmák rövidebb (számos munkahelyen 6 órás) munkanapja, a „szabad szombat" fokozatos bevezetése több ipari szakmában stb.

A családi pótlék rendszere is csupán ezekben az évtizedekben válik általánossá. A munkavédelmi törvények nyomán az üzemek szociális berendezéseinek kiépítése terén is több történt a felszabadulás után rövid néhány év alatt, mint az ezt megelőző évtizedekben. A kulturáltabb üzemi munka- és életkörülmények, a rendszeresített üzemorvosi ellátás, a védőételek és -italok rendszere bizonyos szakmákban, a gyári mosdók, étkezdék, a szociális intézmények gyors fejlődése rendkívüli előrelépés a magyar társadalom szociális ellátottságában. Egyik legfőbb vívmányaként az általános szociális biztosítás bevezetését emelhetjük ki. A harmincas években megkezdődött szociális törvényhozás és szociálpolitika révén kiszélesedő biztosítás csak a lakosság 31 százalékára terjedt ki, 1949-ben a lakosságnak már 41, 1960-ban 85, 1967-re pedig 97 százaléka részesült társadalombiztosításban. Jelentősen emelkedett az

ellátottság színvonala is. Az egy biztosítottra jutó táppénz összege 1950 és 1967 között több mint ötszörösére, a szülési segély összege majdnem négyszeresére, a gyógyszerköltség pedig közel ötszörösére ugrott.

A létbiztonság szempontjából alapvető jelentőségű ingyenes orvosi és lényegében ingyenes gyógyszerellátás tehát a társadalom egészére kiterjedt. Egyidejűleg az orvosok száma és a gyógyszergyártás szintje is gyorsan nőtt. A 10 ezer lakosra jutó orvosok száma a vizsgált periódusban 80 százalékkal emelkedett, s a hatvanas évek végére Európában a negyedik-ötödik helyen áll. A gyógyszerfogyasztás mintegy megötszöröződött.

Bár a száz lakosra jutó kórházi ágyak száma 50 százalékkal emelkedett, korántsem tudott lépést tartani a tömegigényekkel. A kórházi ágyellátottság szempontjából Magyarország 22 európai ország között a 17. helyen áll. Az első újonnan felépített kórházat csak 1963-ban adták át, s a férőhelyek növelése jórészt a zsúfoltság növekedésével járt együtt. A technikai felszereltség, az ápolószemélyzettel való ellátottság elmaradása, az egészségügyi ellátás merev szervezeti formája és a kezelőszemélyzet rossz anyagi ellátottsága az anyagi érdekeltség kártékony ösztönzéseit teremti meg. Ez jelentékenyen gyengíti az egészségügyi ellátás ingyenességének vívmányát.

A lakosság egyre nagyobb hányada számára vált biztosítottá a rendkívül kedvezményes szakszervezeti, vállalati vagy szövetkezeti üdülés. Az ötvenes évek első felében évente nem egészen 200 ezren – az aktív keresőknek mintegy 5 százaléka – jutottak ilyen üdülési lehetőséghez, a hatvanas évek végén 6–700 ezren, az aktív keresőknek közel 15 százaléka. A szociális ellátás és biztosítottság fejlődésére mutat az anya- és gyermekellátásra fordított összegek meghatszorozódása, a bölcsődék és napközik férőhelyeinek növekedése, az üzemi étkeztetés és a kulturális dotáció, egyszóval a társadalmi juttatások egész rendszerének kiépülése.

A lakosság jövedelmén belül egyre nagyobb szerepet kap-

tak a juttatások. 1957-ben még az összes jövedelemnek nem egészen 18 százalékát tették ki, egy évtized múltán pedig már kereken egynegyedét. A szociálpolitika korábbi elmaradottságával összefüggő és úgyszólván természetes reakciónak tekinthetjük, hogy a társadalmi juttatások fejlesztése gyakran meghaladta a valóságos lehetőségeket, s ez végül is nem egy területen sajátos új ellentmondásokat szült. A valóságos anyagi lehetőségeket meghaladó mértékű, teljesen általános, ingyenes társadalombiztosítás vívmánya ezért idézte elő pl. a túlzsúfolt, a kezelés minőségét sokszor károsan befolyásoló állapotokat, a magánkezelés igénybevételét, a külön honorárium juttatását a jobb ellátás reményében. A világviszonylatban példátlanul alacsony korhatárhoz kötött általános nyugdíjrendszer erőforrásainkat meghaladó intézménye ezért vezetett többségükben rendkívül alacsony, sokszor egészen minimális nyugdíjösszegek kialakulásához.

A XX. század szociális vívmányai mellett a század technikai vívmányai is jórészt csak a felszabadulás utáni negyedszázadban indulhattak tömeghódító útjukra Magyarországon. A társadalmi-gazdasági körülmények korábban megakadályozták az alapvető és az európai országok nagy részében gyorsan elterjedő technikai vívmányok tömeges hazai alkalmazását.

Még 1950-ben is csak 660 ezer családhoz jutott el a rádió, vagyis ezer lakosra 66 rádió jutott. Az ezt követő gyors fejlődés nyomán a készülékek száma már a hatvanas évek közepére megháromszorozódott (nem számítva az időközben rohamosan tért hódító táskarádiókat), vagyis minden ezer lakosra kereken 250 rádió jut. Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag a családok 80 százaléka hallgathat rádiót (munkás- és alkalmazotti családokban 95 százalék az arány). A megkésve, csak az ötvenes évek második felében meghonosodott televízió elterjedése páratlanul gyors volt. 1958-ban még csak 16 ezer a tv-előfizetők száma, egy évtized múltán pedig 1,2 millió. Átlagosan tehát több mint minden harmadik háztartásban, a munkás- és alkalmazotti háztartásoknak közel kétharmadában

van televíziós készülék. A televíziózás az életforma változásának, a szabad idő felhasználásának, a szórakozásnak és egyben a tájékozódás és kulturálódás kialakulásának talán egyik legnagyobb horderejű tényezőjévé vált az utóbbi évtizedben. A televízió hatása természetesen rendkívül egyenlőtlen és ellentmondásos. Nyilvánvalóan többet tesz pl. a falu kultúrájának emeléséért (a színház, a film, az ismeretterjesztés tömeges falusi terjesztéséért), mint minden eddigi eszköz, de ugyanakkor ismeretes az olvasásra és az aktív ismeretszerzésre gyakorolt negatív hatása is, főként a fiatalabb generációk körében.

Az életkörülmények változásában nagy szerepet játszó technikai vívmányok elterjedése különösen az ötvenes évek végétől vett nagyobb lendületet. Erre utal a gépkocsi és a motorkerékpár elterjedtségének gyors növekedése is. Bár az ellátottsági szint európai összehasonlításban még rendkívül alacsony, a tendenciára éles fényt vet, hogy 1960-ban csak a családok 1 százalékának volt gépkocsija, 1967-ben pedig már közel 5 százalékának. Motorkerékpárral együtt azonban e részesedés néhány év alatt nem egészen 9-ről 20 százalékra ugrott, vagyis már minden ötödik családban motorra, gépkocsira ülhetnek a hétvégeken.

Megindult és rohamléptekkel halad előre a háztartások gépesítése. 1960-ban még egyedül a mosógépek használata volt jelentősebb, de ezzel is csak a háztartások 15 százaléka volt felszerelve. Az egyéb háztartási gépek ekkor még úgyszólván ismeretlenek voltak, a háztartásoknak mindössze 1–3 százaléka használt porszívót, hűtőszekrényt, villamos padlókefélőt. 1967-re a háztartások közel felében már géppel végezték a mosást, minden ötödik család háztartásában volt már porszívó, minden hatodik család háztartási szokásait befolyásolta a hűtőszekrény beszerzése. A telefonkészülékek száma is közel megnégyszereződött, de a 100 lakosra jutó készülékek száma még csak az európai átlag felét éri el. A háztartások gépesítésének, technikai felszereltségének foka a fejlett ipari orszá-

gok szintjéhez képest természetesen még elmaradott. Az e téren világszerte már a második világháború időszakában lejátszódó folyamatok csak megkésve, főként az ötvenes évek végétől (a nemzeti jövedelem alacsonyabb szintjének megfelelően, egy ideig pedig gazdaságpolitikai hibáktól is hátráltatva) s alacsonyabb szinten bontakoztak ki. Az alapvető tények egyszerű felsorakoztatása is nyilvánvalóvá teszi azonban, hogy olyan átalakulás közben vagyunk, amely az életkörülményeket máris jelentősen befolyásolja, s hogy az átalakulás világosan követi a technikai fejlődés nyomán kialakult világtendenciákat.

A fogyasztás szerkezetének változásai

A szociális és technikai vívmányok elterjedése a fogyasztási struktúrában is lényeges változásokhoz vezetett. A fogyasztás szerkezete természetesen csak úgy alakulhatott át, hogy a fogyasztás korábban nagyon alacsony volumene számottevően emelkedett. Az egy főre jutó fogyasztás 1950 és 1967 között az ötvenes években lassan és egyenetlenül, egyes években súlyos visszaesésektől megszakítva, majd egyenletesebben – végül is kétszeresére emelkedett.

A fogyasztás szerkezetében végbement változások legfőbb tendenciája a korábban domináns élelmiszer-fogyasztás részesedésének visszaszorulása és az iparcikk fogyasztásának, különösen a tartós fogyasztási cikkek fogyasztásának gyors részesedésnövekedése. 1966-ban a lakosság összes fogyasztásának már csak 37 százalékát tették ki az élelmiszerek. Ez az élvezeti cikkekkel együtt kereken az összes fogyasztás 50 százalékát érte el. A ruházkodás részesedése meghaladta a 12 százalékot. Minthogy az oktatási, üdülési, kulturális, egészségügyi, sőt lakásügyi területeken is a fogyasztás jelentősebb hányada szolgáltatások igénybevételét jelentette, a szűkebb anyagi fogyasztáson belül az élelmiszer-fogyasztás aránya mintegy 48

százalékot tett ki, s az élvezeti cikkek fogyasztásával együtt majdnem az egész anyagi fogyasztás kétharmadára rúgott. (A fogyasztási szerkezet megoszlása természetesen magán hordja az árrendszer sajátosságainak jegyeit is, a viszonylag magasan megállapított iparcikkárak, az olcsó lakbér stb. torzító hatásait mutatja. Tőkés árarányokkal számítva pl. a 12 százalékos ruházati fogyasztási hányad alig haladná meg a 6 százalékos arányt, az élelmiszerfogyasztás 48 százalékos részesedése csak 42 százalékot tenne ki, csökkenne a tartós fogyasztási cikkekre, és jelentősen emelkedne a szolgáltatásokra fordított kiadások aránya.)

A fogyasztás szerkezetének változása, kultúrájának fejlődése ellenére tehát a fogyasztási struktúra még világosan magán hordja a közepes fejlettség jegyeit. Ezt tükrözi részben az élelmiszer-fogyasztás viszonylag még magas aránya, a ruházati cikkek fogyasztásának (amely csak fele a fejlett ipari országok fogyasztási hányadának) viszonylagos elmaradottsága. Megmutatkozik ez az élelmiszer-fogyasztás szerkezetén belül is. A fogyasztott élelmiszereknek pl. mindössze 6–8 százaléka továbbfeldolgozott termék, s a napi átlagban fejenként elfogyasztott 3054 kalória 45 százalékát cereáliák, 19 százalékát pedig zsiradékok teszik ki. A magasabb húsfogyasztás (9 százalék) mellett a tej- és tejtermékek (6 százalék) és a cukor (11 százalék) fogyasztási részesedése meglehetősen alacsony. Az élelmiszer-fogyasztás belső szerkezeti elmaradottsága tehát csak lassan módosul, s nemzetközi összehasonlításban az általános fejlettségi szintnél kedvezőtlenebb képet mutat. Ebben szerepet játszik a szokások, tradíciók erőteljes hatása is.

A ruházati fogyasztás az elmúlt két évtizedben keveset nőtt. Az egy főre eső gyapjú- és pamutfogyasztás még a legutóbbi évtizedben is csak 5–10 százalékkal emelkedett, s bár a szintetikus szálaknak, a modern ruházkodás egyre jobban tért hódító alapanyagának fogyasztása egyharmadával nőtt, messze elmarad a fejlettebb országok fogyasztási szintje mögött. A ruházat kicserélődési ideje még nagyon hosszú: sokan kény-

szerülnek fizikailag is elhasznált ruhadarabok hordására, s a divat kereslet-kialakító hatása csak a legutóbbi években jelentkezik, a fogyasztásra ható jelentősebb tényezőként. A korábbi évekkel ellentétben – amikor eleinte úgyszólván egyáltalán nem, majd két-három éves késéssel érkeztek e hatások – a különböző divatáramlatok meglehetősen gyorsan nyomulnak be az országba, s úgyszólván azonnal hatást gyakorolnak, különösen a fiatal generációk öltözködésére.

A fogyasztás szerkezetének fejlődésében a legnagyobb figyelmet érdemlő tényező az ún. fogyasztási beruházásoknak (építési és tartós használati javak beszerzésének) előtérbe nyomulása. Különösen a hatvanas évtizedben nőtt meg erőteljesen, az összes fogyasztás növekedésénél kétszer gyorsabban a fogyasztói beruházások értéke (1966-ban a lakosság pénzbevételeinek már közel 17 százalékát érte el).

A szolgáltatások fogyasztása is jóval gyorsabban növekszik, mint a fogyasztás más területei. Az ötvenes évek végétől az anyagi javak fogyasztása nem egészen 40, a szolgáltatások fogyasztása viszont 60 százalékkal nőtt, s ezzel az összes fogyasztásnak közel egynegyedét a szolgáltatások fogyasztása teszi ki, még így is jelentősen elmarad azonban a gazdasági fejlettségi szintünknek megfelelő mértéktől.

A fogyasztás szerkezetére vonatkozó országos átlagadatok természetesen a lakosság különböző rétegeinek vonatkozásában jelentős eltéréseket tartalmaznak. A vezető állásúak és értelmiségiek egy főre jutó kiadásaiban az élelmezési és élvezeti cikkek az összes fogyasztás 40 százalékát teszik ki, a segédmunkásoknál 51, a mezőgazdasági dolgozóknál pedig 56 százalékot. Ezzel szemben a tartós fogyasztási javak és az építkezési, ingatlanvásárlási, valamint a kulturális stb. kiadások az első rétegnél a fogyasztás 24, a másodiknál 18, a harmadiknál 16 százalékát jelentik. Az összes művelődési és szórakozási kiadások a mezőgazdasági fizikai dolgozóktól a vezető állásúak és értelmiségiek rétegéig évi kereken 100 forinttól nem egészen 500 forintig terjednek, vagyis az eltérés közel

ötszörös, holott az összes fogyasztásban csak 60 százalékos. A különbség egyes vonatkozásokban még az ötszörösnél is nagyobb, a mozira költött összegek ugyanis csak két és félszeresen térnek el, a könyvek vásárlására fordított összegek viszont 33-szorosan, a színházra fordított kiadások 8-szorosan.

Az életmód és szokások változásai

A társadalmi átrétegeződéstől a fogyasztás szerkezeti változásáig terjedő társadalmi átalakulások eddig bemutatott mozzanatai mind fontos szerepet játszottak a lakosság nagy tömegei életmódjának és szokásainak átalakulásában. Messzemenő változások forrása volt a foglalkozásváltozás, társadalmi státus módosulása, amely ráadásul sokszor a faluról városba költözéssel járt együtt. A szociális és technikai vívmányok elterjedése szintén a változások forrásává vált.

A szociális biztonság és az életkörülmények általános javulása – tudatos állami politika által támogatva – a kulturális színvonal és a szórakozási szokások jelentős fejlődése előtt nyitott utat. Az iskolázás gyors térhódítása – amelynek bemutatásától ezúttal eltekintünk – a kulturális emelkedés legalapvetőbb mozzanatává vált. Az iskolázás terjedése természetesen jórészt csak a kapukat nyitja meg a művelődés előtt, s hogy milyen mértékben emelkedik a kultúrszint, arról egyéb tényezők alapján alkothatunk magunknak képet.

A társadalmi kultúrfok jellegzetes mutatója például az újságolvasás elterjedtsége. A kiadott hírlapok összes példányszáma 1950 és 1970 között több mint kétszeresére nőtt. Az újságolvasás elterjedését bizonyítja egyébként a hatvanas évek második felében a társadalom politikai ismeretszintjéről készített reprezentatív felmérés is. Ez azt bizonyítja, hogy az értelmiségieknek több mint 80, a szellemi dolgozóknak 60, az ipari munkásoknak pedig közel 50 százaléka tájékozott a legfontosabb hazai és világpolitikai eseményekben. Kedvezőtle-

nebb a kép az egyéb munkások, a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeli nők tájékozottságáról.

1938-ban 17,3 millió példányban jelentek meg Magyarországon könyvek, nyomtatványok, 1949-ben már 48,3 millió, 1967-ben pedig közel 60 millió példányban. Még gyorsabban fejlődött a könyvtári könyvkölcsönzés. (1960-ban 30 millió, 1967-ben több mint 53 millió kötetet kölcsönöztek ki.) Ez világosan mutatja, hogy a lakosság jelentős tömegeinek már rendszeres életszokásává vált az olvasás. A reprezentatív felmérések alapján megállapítható, hogy a hatvanas évek második felében minden ötödik családban az összes 8 éven felüli családtagok olvasnak, s a családok további több mint 40 százalékában is rendszeresen olvas a családtagok egy része. De így is eléggé magas még (közel 40 százalék) az olyan családok száma, melyekben senki sem olvas rendszeresen.

Kiegészíti a képet a színház- és mozilátogatás terjedése. 1950 és 1967 között a színházlátogatók száma kereken 3 millióról 6,1 millió főre emelkedett (fele arányban Budapesten). A mozilátogatók száma 1960-ban érte el csúcspontját, az 1950. évi 47 millióról 140 millióra ugorva, azután a televízió terjedésével visszaesett, és az évtized további éveiben 100 millió körül mozgott, további lassú csökkenést mutatva.

E magas szám természetesen korántsem jelent hasonló rétegkiterjedtséget, és önmagában még nem teszi lehetővé a kulturális színvonalra való következtetések levonását. Az ismeretterjesztő előadások látogatóinak száma a hatvanas évtizedben tartósan 4–5 millió fő körül mozgott, s a múzeumlátogatók száma is 5–6 millióra nőtt az ötvenes évek 2 millió körüli létszámáról.

Az olvasás, a színház- és mozilátogatás és a művelődéssel, kultúrával összefüggő egyéb elfoglaltságok tehát a tömegek mindennapi életének fontos, állandóan jelenlevő tényezőivé váltak. Határozottan állítható, hogy a szocialista társadalom- és kultúrpolitika eredményeként a lakosság kulturális lehető-

ségei s ezek valóságos kihasználása jóval magasabb színvonalú, mint általában a hasonló fejlettségű tőkésországokban: a lakosság viszonylag széles tömegei anyagi-kereseti szintjük formális adottságainál kulturáltabb életformát, szórakozási és művelődési szokásokat alakíthattak ki. Ami a szélesebb tömegekre általában igaz, az különösen vonatkozik az értelmiség szűkebb rétegére. A magyar értelmiség fontos csoportjai olyan, európai mércével mérve is különlegesen magas szintű kultúréletet, életformát, társadalmi szokásokat alakítottak ki, amely magába integrálja a kulturális és társadalmi élet legjobb értelmiségi hagyományait.

A szabad idő kulturált kihasználásában jelentősen megnőtt a sportolás és turizmus szerepe. A hatvanas évtized végére a sportegyesületi, sportköri tagok száma jelentősen meghaladta az 1 millió főt. Ez valóságos tömegsport kibontakozására vall, annál is inkább, mert az igazolt versenyzők és versenyszerűen sportolók száma csak egynegyedmillió körül mozog. A tömegsport lehetőségét biztosítja a sportlétesítmények számának gyors, 2,8 ezer létesítménnyel való emelkedése.

A turizmus – részben a csoportos kirándulások, utazások tömeges szervezése, részben az autó és motorkerékpár terjedése, részben a megnövekvő szabadság és szabad idő – révén rendkívüli fellendülést mutatott a két világháború közötti évtizedhez képest. 1967-ben az ország szállodáiban, turistaházaiban, campingjeiben, s fizetővendég-férőhelyein 2,2 millió belföldi vendég fordult meg. Ez a közel 700 ezer szakszervezeti és vállalati beutalttal együtt már megközelíti a lakosság egyharmadát, szemben a háború előtti évi 200 ezres üdülői összlétszámmal. Az ötvenes évek úgyszólván teljes külföldi utazási zárlata után az évtized utolsó éveiben megnyílt az utazás lehetősége, elsősorban a szocialista országokba, 1967-ben a kiutazók száma már ötszörösen meghaladta a háború előtti szintet, és súrolta az 1 milliót. Legnagyobb részben (42 százalék) továbbra is Csehszlovákia az úticél, a Jugoszlá-

viába utazók száma 15-szörösére ugrott, s megközelítette a kiutazók 12 százalékát. A szocialista országok mellett már jelentős, több mint 100 ezres tömeg (a kiutazók 13 százaléka) vette útját Ausztria, a Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország, Franciaország és más nyugati országokba.

A szakszervezeti beutalást, nyaralóhelyek szállóit és fizetővendég-szolgálatot igénybe vevő, campingező és külföldi turistautakra menő üdülők és utazók száma tehát a hatvanas évek második felében már évente közel 4 milliót tett ki. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ennyi lakos nyaralt, járta az országot, jutott el külföldre: a fennálló társadalmi és anyagi különbségek következtében egy szűkebb rétegnek évi többszöri utazásával, hétvégi vidéki túráival, víkendezésével, esetleg gyakoribb külföldi útjával számolhatunk. A turizmus azonban a lakosságnak legalább egyharmadára kiterjedt, s ez nemcsak a két világháború közötti helyzethez képest jelent ugrásszerű előrehaladást, hanem azt is mutatja, hogy az ország lakosságának életmódjára is hatást gyakorolt a tömegturizmusnak a második világháború után világszerte kibontakozó új szokása.

Jelenleg még súlyos társadalmi probléma azonban, hogy egyes, anyagilag kedvezőtlenebb helyzetben levő rétegek, főként a sokgyermekes családok, kicsiny nyugdíjból élő öregek számára nemcsak az üdülés-utazás lehetősége, hanem a megélhetés mindennapi gondjai sem tekinthetők megoldottnak. A lakosság mintegy negyede körében jórészt nem terjedhettek el a magasabb anyagi-kulturális szintre jellemző szokások. Ezeknek a tömegeknek az életkörülményei, a fogyasztási szintje és szokásai alig tudtak túllépni a tradicionális kereteken. Más okok, a civilizációs és kulturális vívmányok kiterjedésének korlátai, még további jelentős falusi rétegeket is kirekesztenek számos vívmány haszonélvezői köréből.

A tömegek életkörülményeinek és szokásainak forradalmi átalakulása tehát még korántsem terjedhetett ki a lakosság

egészére. A társadalom széles rétegeit mélyen átható folyamatok kiterjesztése – e folyamatok továbbfejlesztésével és elmélyítésével együtt – a következő periódus továbbhaladásának elsőrendű társadalompolitikai feladata lesz.

(1970)

EREDMÉNYEK, ELLENTMONDÁSOK ÉS A TOVÁBBHALADÁS*

A magyar gazdaságfejlesztés és -növekedés 25 éve

A második világháború, a felszabadulás óta negyedszázad telt el: különlegesen fontos periódus a magyar gazdaság történetében. Az elmúlt években ugyanis Magyarország – a környező kelet-délkelet-európai szocialista országokkal együttesen – történelmileg nagy horderejű kísérlet részesévé vált. Egyike volt azoknak az országoknak, melyek röviddel a háborút követően társadalmi-gazdasági problémáikat a szocialista gazdasági stratégia – addig egyedül létező modellje – alkalmazásával igyekeztek megoldani. (Ez jellemezte a negyvenes évek végétől kezdődő évtizedet.) Másrészt egy évtized leforgása után vállalnia kellett – ugyancsak több szocialista országgal egyetemben – az új útkeresés gondjait: újabb szocialista gazdasági stratégiai modell kialakításában való részvételt. (Ez jellemzi az ötvenes évek végétől kezdődő évtizedet.) Mindeközben hatalmas, bár ellentmondásoktól korántsem mentes átalakulás játszódott le az országban.

I. A SZOCIALISTA GAZDASÁGI STRATÉGIA MEGALAPOZÁSA

Magyarország a második világháború előtt közepes európai fejlettségű ország volt; inkább a kategória alsó zónájában helyezkedett el. A belső tőkefelhalmozás tradicionálisan alacsony volt (általában a nemzeti jövedelem 5–6%-a). Ez eleve

* E cikk a Hosszútávú Tervezés Közgazdasági Bizottságának felkérésére, az új gazdaságpolitikai koncepció kidolgozására irányuló munkálatok keretében készült tanulmány változata.

lefékezte, évi átlagban 1,5%-ra korlátozta a gazdasági növekedésének a nemzeti jövedelem évi átlagos emelkedésével mért ütemét. A megelőző évtizedekben az ipari forradalomnak csak jellegzetes kelet-európai változata játszódott le, ami az országot kiemelte ugyan középkori elmaradottságából, megteremtette a modern infrastruktúrát, megvetette az urbanizáció és a gyáripar alapjait, de nem volt elegendő a gazdaság egyoldalú agrárjellegének megszüntetéséhez. A lassú előrehaladással a második világháború éveire is csak szerény agrár-ipari struktúrát sikerült elérni. A kereső népesség több mint fele (az 1949. évi népszámlálás szerint 56%-a) a mezőgazdaságban dolgozott, az ipari-forgalmi népesség mindössze 28%-ot tett ki. A külkereskedelem struktúrája megőrizte jellegzetes agrárvonásait: a kivitel 80%-át mezőgazdasági termékek tették ki, míg a behozatal 60%-a ipari késztermékből állott.

Magyarország gazdasága nem tudott munkaalkalmat és megélhetést biztosítani a lakosság jelentős tömegeinek. A lakosság mintegy 1/5-e bizonyult „feleslegesnek", s vagy a városi munkanélküliséget duzzasztotta, vagy a lappangó falusi nincstelenség formáját öltötte. A nem egészen 9 milliós lélekszámú Magyarország – egykorú szerző szállóigévé vált fogalmazásával – 3 millió koldus (az agrárproletárok, törpebirtokosok létszáma családtagjaikkal együtt) országa volt.

A háborút követő hatalmas politikai átalakulás, az 1945 tavaszán végrehajtott radikális földreform és az 1945 és 1947 között megvalósított erőteljes tőkekorlátozás és részleges államosítások, valamint az 1948 tavaszán és 1949 végén keresztülvitt radikális államosítások (előbbinél 100, utóbbinál 10 munkás volt az államosítási határ) gyökeresen megváltoztatták a feltételeket; a gazdaság fejlesztésének új lehetőségeit nyitották meg. Az új helyzetben a közepes fejlettségben testet öltő, sok évtizedes gazdasági-társadalmi elmaradottság felszámolásának útját a szocialista útra lépő Magyarország a gazdaságfejlesztés addig egyedül ismert szocialista modelljének alkalmazásával kereste. Meg kell jegyezni, hogy ebben nemcsak

más, eltérő szocialista fejlesztési példák hiánya, nemcsak a Szovjetunió impresszív példája játszott szerepet, hanem a veszedelmes háborús fenyegetés, hidegháborús állapot és az eluralkodó háborús pszichózis, valamint az ez időben érvényesülő elméleti-politikai szemlélet (a szovjet gakorlat általános érvényű elméletté történt szentesítése, minden eltérő megoldás revizionizmusként való megbélyegzése) is.

E gazdasági stratégia megvalósítása lényegében 1948 nyarától vette kezdetét Magyarországon. Ekkor indult meg az új gazdaságirányítási rendszernek megfelelő intézmények kiépítése; az új bankrendszer megteremtése, melyben a Nemzeti Bank korábbi jegybankfunkciói mellett a rövid lejáratú hitelezés és a vállalatok egész fizetési forgalmának monopolista lebonyolítója lett, s létrejön a speciálbankok hálózata. Egyidejűleg került sor az iparirányítás új formáinak megteremtésére is; a formailag önálló egységet képező vállalatok, iparigazgatóságok, ipari központok és szakágazati bontásban szervezett minisztériumok felügyelete alatt álltak. A gazdaság működését pedig központi, a parlament által törvénybe foglalt ötéves terv szabta meg. A tervgazdálkodást Magyarországon az 1947 augusztusától érvénybe lépő, első 3 éves terv vezette be; akkor az ellenőrzött és irányított piaci gazdaság körülményeihez igazodva, csupán a gazdaság központi területeit, nagy beruházásait és legfőbb ágazatait tervezte, s a többi területen (mezőgazdaság, fogyasztási iparok, ármozgás stb.) megelégedett az állami ráhatások közvetett, befolyásoló módszereivel. Az átmeneti típusú 3 éves terv átalakítása 1948 második felétől indult meg. A kötelező tervutasításokra épülő, maximálisan centralizált tervezés rendszere azonban csak az 1950 januárjától életbe lépő első 5 éves tervben teljesedett ki. A tervezésnek ez a formája már a klasszikus kettős árrendszerre épült: a termelési és fogyasztási árak elkülönítésére, vagyis a piaci hatások teljes kiküszöbölésére, amiben az állami vállalat állami elszámolási egységet képviselő, a valóságos ráfordítástól és értékviszonyoktól elszakadó termelési áron „adott el".

A tervezés ezen rendszerében természetesen a valóságos piaci műveletek, a valóságos adás és vétel is megszűnt, helyükre a népgazdasági mérlegekre alapozott, Országos Tervhivatal által irányított elosztás rendszere lépett.

Az elismert irányítási rendszer a gazdasági stratégia szerves részeként, a gazdaságpolitikai célok realizálásának biztosítására volt hivatott, s szorosan összekapcsolódott a gazdaságfejlesztés koncepciójával.

A gazdaságpolitika alapvető szemléleti jellemvonásaként érvényesült az az álláspont, hogy szocialista viszonyok között a minél nagyobb felhalmozás automatikusan minél gyorsabb gazdasági növekedésben realizálódik. Ebből kiindulva 1948 után a felhalmozás maximális növelésének és különlegesen magas szinten tartásának politikája érvényesült. Különösen világosan látható az ugrás 1950–1951-ben. Míg a nemzeti jövedelem 1948-ról 1950-re változatlan áron számítva – mintegy 20%-kal emelkedett, addig a nemzeti jövedelemből a lakosság fogyasztására fordított hányad csupán 6%-kal, a felhalmozási keret viszont több mint kétszer olyan gyorsan nőtt, mint a nemzeti jövedelem.

Ez szolgált alapul a beruházások szintjének – az ötvenes évek első felében – állandó további feszítéséhez. Az első, 1948 őszén kialakított tervvariáns 28 milliárd forintos beruházási összegét 1949 áprilisára 35 milliárdra, decemberre 51 milliárdra emelték. A terv első évében, már az első negyedév után 14%-kal növelték meg az 1950. évi beruházási előirányzatokat, decemberben pedig a következő, 1951. évi terv beruházási keretét emelték fel 35%-kal. 1951 februárjában azután sor került az 5 éves terv módosítására és az ötéves beruházási előirányzatoknak mintegy 60%-os felemelésére.

Mindennek alapján a magyar gazdaságtörténetben példátlanul álló beruházási tevékenység bontakozhatott ki. A gazdaságpolitika hatékonyan mozdította elő, hogy a nemzeti jövedelemnek – az árrendszer okozta torzítások következtében eltérő adatok és különféle számítási lehetőségek figyelembe-

vételével – mintegy 35%-a kerüljön beruházásra. Ez azt jelentette, hogy a háború előtti beruházási rátának 6–7-szeresét sikerült biztosítani.

A maximális felhalmozási és beruházási szint biztosításától a gazdaságvezetés automatikusan maximális növekedési ütem elérését várta el. Az első 5 éves terv idején – 1951. februári variáns – 130%-os nemzeti jövedelememelkedést irányoztak elő. Az iparban öt év alatt 210%-os növekedést vártak. A gazdaságpolitika leglényegesebb mozzanatának ítélhetjük az elvárt és diktált rendkívül gyors iparosodási tempót. Az eredeti tervelőirányzat évi átlagos 13%-os növekedési rátája önmagában is kiemelkedő, az 1951-es tervmódosítás után előirányzott 26%-os ipari növekedési ráta pedig már minden realitást messze túlszárnyalt. A rohamos ütemű iparosítás programjával a gazdaságvezetés egyetlen 5 éves terv alatt kívánta elérni a gyökeres fordulatot: az agráripari struktúrát elsődlegesen ipari struktúrává átalakítani. A mezőgazdasági beruházásokat ezért az összes beruházás 13%-ára korlátozták. A „nem termelő", infrastrukturális beruházások aránya – ami a fejlett tőkésországokban az összes beruházás 60%-ára rúgott – ugyanakkor az összes beruházásoknak mindössze egyharmada körül mozgott. Mindennek eredményeként végül is az évtized első felében a tényleges beruházások 48%-át fektették az iparba. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy 1900 és 1914 között, a gyors ütemű (évi 5%-ot meghaladó) iparfejlődés idején az összes beruházás 10%-a jutott az iparnak, a két világháború között pedig 15–20%-a.

A gazdasági stratégia jellegzetes vonásaként tűnik tehát szemünkbe, hogy a felhalmozott és beruházott összegek aránytalanul nagy hányadát összpontosította az iparfejlesztésre. Az ipar ugrásszerű fejlődésére irányuló törekvés nagyon határozott fejlesztési struktúra jegyében bontakozott ki. A hivatalos állásfoglalások többsége főként csak a nehézipar elsődlegességének fontosságát hangsúlyozta mint a népgazdaság egésze fejlesztésének előfeltételét. A nehéziparon belül különös hang-

súlyt kapott az alapanyaggyártás fejlesztése. Már 1949 tavaszán félreérthetetlenül leszögezték: „Jelenleg iparunk és egész népgazdaságunk gyors fejlődésének legfőbb akadályozója, hogy nem termelünk elegendő vasat, acélt, hengerelt acélt... Ezért ötéves tervünk alapkérdése a vas- és acéltermelésünk fejlesztése olyan ütemben, amelyre nincs példa a magyar ipar történetében." Különböző megfogalmazásokban jutott kifejezésre a világos program, amely szerint „a vas és acél országává" kell tenni Magyarországot.

Ezért az ipar fejlesztésére fordított erők majdnem egészét a nehéziparba koncentrálták, s azon belül is a kitermelő, alapanyaggyártó iparokba. 1950 és 1953 között – a tendenciák legkiélezettebb és legjellegzetesebb megvalósítása idején – a 26,5 milliárd forintot kitevő ipari beruházások közel 90%-a a nehézipari ágakra esett, s egyedül az alapanyaggyártás fejlesztésére fordított összegek az összes ipari beruházás 2/3-át emésztették fel.

A nehézipari fejlesztés fő tendenciáját a bányászati, kohászati ágak maximális fejlesztése képezte. Beruházásai közel másfélszeresen meghaladták a mezőgazdaságba fektetett összes beruházás összegét. Ugyanakkor a technikai haladás, exportképesség és ipari tradíciók szempontjából egyaránt fontos és előnyös erős- és gyengeáramú villamossági, valamint finommechanikai iparok fejlesztésére a gazdaságpolitika nem fordított nagy figyelmet. Az említett iparágak a jelzett években együttesen kevesebb, mint egynegyedét kapták a bányászati és alig több, mint egyötödét a kohászati befektetéseknek.

Az iparosítás konkrét célkitűzései tehát iparszerkezetileg a nehézipar elsődlegességét a bányászat és kohászat elsődleges fejlesztésével azonosították. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a XX. század közepén indított, feszített ütemű magyarországi iparosítás lényegében XIX. századi iparszerkezeti elképzelésekből indult ki.

A századforduló nehézipari követelményeiből kiinduló ipar-

fejlesztési koncepció nem utolsósorban az érvényesülő autarkiás szemlélet következménye volt.

Miután az iparosítás során a gazdaságvezetés nem építhetett fejlesztési-termelési kooperációra; miután a feszített ütemű iparosítás minden szocialista országban úgyszólván kielégíthetetlen fűtőanyag-, nyersanyag-, félgyártmány- és beruházási igényeket támasztott, a tőkésországok pedig szigorú embargópolitikát alkalmaztak, a fejlesztéshez szükséges anyagokat maximálisan, a lehetőségek végső határáig, sőt azokon túl is, belülről kellett előteremteni. Ebben a helyzetben tehát az egyes szocialista országok a történelmileg megtett XIX–XX. századi út végigjárására kényszerültek! Ezen – a gazdaságpolitika fő törekvéséből és a szocialista országokban egyidejűleg érvényesülő autarkiás gazdaságpolitikából származó – adottság a gazdaságpolitikát legerőteljesebben átható honvédelmi szempontokkal is szoros összefüggésben állott.

A nagyon közeli, elkerülhetetlen háború szemlélete a gazdaságfejlesztés meghatározójává vált. Ez volt egyik indítéka a sorozatos tervemeléseknek is. A gépgyártás előirányzatai pl. az 1949. tavaszi tervvariáns szerint 187%-os termelésemelkedéssel számoltak, amit a honvédségi-hadiipari igények figyelembevétele után 295%-ra emeltek.

A politikai megfontolások nyomán az első 5 éves terv katonai előirányzatait a terv első három évére koncentrálva akarták megvalósítani; s míg az 5 éves terv összes beruházási keretének öt év alatt mintegy felét kitevő katonai kiadásokat irányozták elő, az első tervévben a polgári és katonai kiadások összege nagyjából egyenlő volt.

A honvédelmi szempontok természetesen nemcsak az iparosítás ütemét befolyásolták, hanem a nehézipar és a nehéziparon belüli szerkezeti elgondolásokat is, előtérbe helyezve az alapvető stratégiai nyersanyagok termelését, és meghonosítva az önellátási törekvéseket. A gazdaságfejlesztés ilyen körülmények között nem lehetett tekintettel a gazdaságosság követelményeire. Ellentmondott, ellene hatott a feszített ütemű fej-

lesztés és ennek autark megvalósítási törekvése, mely a mennyiségi növekedést ítélte a legfontosabbnak, s mely nem volt tekintettel a költségtényezőkre. A gazdaságvezetés a beruházások hatékonyságát vizsgálva, 1951-ben, egyik intern feljegyzésében nyíltan kimondta: „A beruházásokat mindenkor a politikai szempontok szabják meg, és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be." Hasonló szemléletre utalt annak a „tételnek" átvétele is, mely szocialista viszonyok között tagadta a gépek erkölcsi kopásának tényét. Ezen gazdaságpolitika jutott azután kifejezésre többek között a különösen kedvezőtlen gép-épület-beruházási arányokban. Az ötvenes évek első felében az építkezési kiadások 5,2-szeresen túlhaladták a gépi berendezések hányadát; végül is a beruházásoknak mintegy egyötödét fordították a géppark fejlesztésére. A minden áron való ugrás elérése és ennek során a mennyiségek hajszolása abban is kifejezésre jutott, hogy a fejlesztésre szánt összegek, beruházások növelése érdekében a gazdaságvezetés a felújításra, pótlásra, karbantartásra szükséges összegek, az amortizációs alap mintegy 50%-át is elvonta. A Statisztikai Hivatal intern jelentése 1955-ben az első 5 éves terv teljesítéséről megállapította, hogy az üzemek „... gépeinek, felszereléseinek egyszerű felújítását is elhanyagoltuk. A rendesnél amúgy is alacsonyabb értékcsökkenés jelentős részét elvontuk a vállalatoktól, nagyrészt azért, hogy fedezhessük az új beruházások költségeit... Mindez a meglevő alapok állapotának romlásához vezetett".

A gazdaságosság végül is mind a fejlesztésben, mind a termelésben háttérbe szorult, rendkívül kedvezőtlenné vált. Mindennél plasztikusabban fejezi ki ezt, hogy az első 5 éves terv időszakában minden egységnyi nemzeti jövedelem növekedéséhez 3,57 egység beruházásra volt szükség.

A feszített iparosítás gazdasági stratégiájának szélsőséges alkalmazása a viszonylag tőkeszegény és saját erőforrásaira utalt nyersanyagszegény Magyarországon rendkívül hamar, már az első középtávú terv befejezése idejére súlyos ellentmondásokra vezetett. A kötelező tervutasításokra épülő gazdaságirányítási rendszer ugyan rendkívüli felhalmozási készség és erőkoncentráció, vagyis gyors ütemű fejlesztés lehetőségeit biztosította, de túlzottan költséges módon. Az általános pazarló gazdálkodás (beruházási tevékenység és termelés) nyomán a nemzeti jövedelem bekövetkezett növekedésének mintegy 1/5-e folyt végül is el a pazarlás – statisztikailag mérhető – „elszivárgási csatornáin", befejezetlen beruházások és feleslegesen felhalmozódó készletek formájában. A mezőgazdaság, amiből a kötelező beszolgáltatási rendszer, a rendkívül alacsony beszolgáltatási árak és adóztatás eszközeivel az iparosításhoz szükséges összegeket elsősorban előteremtették, s ahol ráadásul az adminisztratív eszközökre, a parasztság zaklatására alapozott, erőltetett ütemű kollektivizálást akarták keresztülvinni, súlyos helyzetbe került, a termelés dezorganizálódott, a földek jelentős része műveletlen maradt, a termelés az ötvenes évek közepén még nem érte el a háború előtti termelési szintet. Súlyos ellátási zavarok jelentkeztek. Részben ennek nyomán, részben a feszített fejlesztésből a lakosságra háruló terhek következtében (erőteljes inflációs jelenségek) az első 5 éves tervben meghirdetett 50%-os életszínvonal-emelkedés helyett az egy keresőre jutó reálbérek több mint 20%-kal csökkentek.

Az ötvenes évek közepére súlyos társadalmi, politikai és gazdasági feszültségek keletkeztek, melyek 1956-ban a tragikus politikai válság egyik döntő forrásává váltak.

Részben a kiélezett ellentmondások nyomán, részben a koreai háború befejezése után kedvezőbbé váló nemzetközi helyzet és a Sztálin halálát követően a nemzetközi kommunista mozgalomban lejátszódó fejlődés talaján születő felis-

merések, melyek a közgazdaságtudományban és kormánydöntések szintjén egyaránt érlelődtek, a gazdasági stratégia korrekciójának szakaszához vezettek.

A korrekció részben már 1953 nyarától megindult. A Magyar Dolgozók Pártja 1953. júniusi ülésén született határozat, s ennek alapján a kormány augusztusban nyilvánosságra hozott programja a gazdaságpolitika több alapvető mozzanatának revideálását hirdette, sőt kezdte is meg. 1954–55-ben, igaz, még korántsem kormányzati szinten, de megjelentek a gazdaságirányítási rendszer első átfogó kritikai és átalakítási javaslatai is. A felismerések részlegessége, súlyos visszahúzó erők és egyidejűleg szélsőséges antiszocialista törekvések érvényesülése, az intézkedések ellentmondásai és a gazdaságpolitika ismételt 180 fokos fordulatai eleinte akadályozták a valóságos előrehaladást. A gazdasági stratégia korrekciója végül a politikai változások talaján, az eredményes kétfrontos harc nyomán 1956 végétől bontakozott ki.

A gazdasági stratégia átértékelése mindenekelőtt a megelőző évek gazdaságpolitikai és tervezési ellentmondásainak, hibáinak kritikájával vette kezdetét. A lejátszódott politikai változások talaján az új gazdaságvezetés – a radikálisan megújult pártvezetés és kormány – számos elméleti dogmától, hibás gyakorlati-politikai nézettől megszabadulva, az elkövetett hibák tehertételétől is mentesen, hasonlíthatatlanul kedvezőbb körülmények között kereshette a gazdaságpolitika új útjait.

A gazdasági stratégiát meghatározó tényezők teljes és gyökeres átalakulása azonban nem következett be. A politikai és gazdasági kontinuitás mellett az ötvenes évek végétől s a hatvanas évek folyamán is számos olyan hatás érvényesült, amely a gazdasági stratégia változatlansága, korábban kialakult útjának további érvényesülése irányában hatott. A politikai és gazdasági kontinuitás fontos mozzanata volt a nemzetközi munkamegosztás alacsony színvonala. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa 1958. májusi berlini ülésszakán kifejezésre jutott szemléleti fordulat – a határozott integrációs törekvé-

sek – ellenére rendkívül szerény maradt a fejlesztési-termelési kooperáció valóságos előrehaladása, s a profilozott, kooperációs termékek értéke még az e tekintetben legjobb eredményeket mutató gépgyártásban sem haladta meg a termelés 3–4%-át. E körülmény számos fontos gazdaságpolitikai felismerés realizálását akadályozta meg. Elsősorban az autarkia leküzdését hátráltatta, s kedvezőtlenül befolyásolta a beruházások megoszlását (pl. a Magyarországon különlegesen hátrányos szénbányászati beruházások radikális csökkentését a 60-as évek közepéig megakadályozta, s a nehézipari invesztíció 1/3-át változatlanul ebbe az ágazatba fektették be). Hátráltatta a korszerűbb iparstruktúra kialakítását és általában a termelés technikai-önköltségi szintjének fejlesztését.

A visszahúzó hatástól elválaszthatatlanul, az 1968. évet megelőző évtized egyik legfőbb új ellentmondásává vált, hogy számos meghatározó jelentőségű gazdaságpolitikai felismerés a régi gazdaságirányítási rendszer lényegi fennmaradásának ellenható erőibe ütközött. Jórészt ez állta útját, hogy az iparosítás ütemének lefékezésére és a realitásoknak megfelelő alakítására irányuló határozott törekvés, a növekedés extenzív forrásai helyett a technikai korszerűsítésre alapozott termelékenységnövekedés biztosítása valósággá váljon.

Az 1957 elején életre hívott gazdasági szakértő bizottság, amelyik a Magyar Szocialista Munkáspárt 1956. decemberi határozata értelmében új gazdaságpolitika és tervgazdasági módszerek kidolgozására volt hivatott, valóban fontos javaslatokat terjesztett elő. A tervezési rendszer ellentmondásait azonban végül is nem egyszerre végrehajtott, átfogó reform útján akarták feloldani, hanem fokozatos-részleges átalakítással. 1957 és 1964 között ezért a tervgazdasági rendszer korrekciójaként számos részintézkedést foganatosítottak: a kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlésével a mezőgazdasági termelés terén alakítottak ki új helyzetet, a tervmutatók számának jelentős csökkentésével igyekeztek kiküszöbölni a túlcentralizáltság hibáját. A nyereségrészesedési rendszer bevezetésé-

vel a termelő vállalatok termelési-értékesítési érdekeltségének előmozdítására törekedtek. Műszaki fejlesztési alapok és hozzájárulások formájában keresték az ellenszert a vállalatok kutatási, technikai fejlesztési érdektelensége ellen. Az 5%-os eszközlekötési járulék bevezetésével a beruházási javak takarékos és leghatékonyabb felhasználására ösztönöztek. Mindezek és más bevezetett intézkedések azonban – mintegy 8 éven keresztül – összességükben nem eredményeztek lényegében eltérő és jobb tervgazdasági rendszert. Az egyes részintézkedések általában hatásukat vesztették a lényeg érintetlenül hagyása, a piac változatlan kikapcsolása, a kötelező utasításokkal történő irányítás alapvető fennmaradása, a mindezeknek megfelelő ár- és ösztönzési rendszer lényegi érintetlensége következtében. Márpedig a lényegében változatlanul kötelező utasításokra alapozott tervgazdasági rendszer a korábbi gazdasági stratégia szerves része, a feszített iparosítás programjának megvalósítását szolgáló eszköz volt. Az ellentétes gazdaságpolitikai elképzelések ellenére fennmaradásával továbbra is a mennyiségi célok elérésére, feszített, extenzív jellegű fejlesztésre, a technikai fejlesztés elhanyagolására, az értékesítés és ezért a minőség és termékválaszték javításában érdektelenségre vezetett. A pazarlás továbbra is jellemző maradt a beruházási tevékenységben és termelésben. Átmeneti javulás után a hatvanas évek első felében a nemzeti jövedelem minden 1 forintnyi növekedéséhez több mint 4 forint beruházásra volt szükség. A hatékonysági mutató tehát még valamelyest romlott.

Mégis, az ötvenes évek végétől rendkívül fontos új gazdasági folyamatok bontakoztak ki. Első helyen érdemel említést a korábbi maximális felhalmozási-beruházási politika s feszített növekedési ütem elsődlegességének elvetése. A realitásokhoz való igazodás gazdaságpolitikai mércévé vált. Jól példázza ezt, hogy a második 3 éves terv (1958–1960) és a második 5 éves terv (1961–1965) a nemzeti jövedelemnek mindössze 13, illetve 36%-os növekedését irányozta elő, míg az ipari ter-

melés fejlődését 22, illetve 50%-ra tervezték. Az első 5 éves terv előirányzataitól való eltérés ez esetekben egészen kirívó. Ennek megfelelően a beruházások mértéke is csökkent: 1954 és 1957 között, elsősorban politikai kényszerűségből, inkább rövid lejáratú, taktikai lépésként a nemzeti jövedelemnek 10–15%-át invesztálták. 1958 és 1967 között már általában 1/5-ét, 1/4-ét. A hatvanas évtizedben azonban már vitathatatlanul felbukkant az ismételt nekilendülés és feszítés tendenciája is. Mindenesetre ebben az évtizedben a nemzeti jövedelem évente általában 5–6%-kal emelkedett; e szerényebb ütem ugyan nem mutathatott fel 16 vagy 12%-os évi növekedési csúcsértékeket, de egyenletesebb volt, szélsőséges ingadozások, súlyos visszaesések nélkül következett be.

A korrekció fontos elemét jelentette továbbá, hogy a realitásokhoz való alkalmazkodás jegyében a továbbra is középpontban álló iparosítást is a feltételeknek megfelelően, mérsékeltebb ütemben és arányosabban akarták megvalósítani.

A legfőbb arányváltozás abban következett be, hogy az iparosítást nem más ágazatok rovására és a lakosság életszínvonalának csökkentésével valósították meg, maximálisan feszített ütemben, hanem valamelyest lassabban, de az agrárfejlődéssel összhangban, és semmiképpen sem életszínvonalcsökkenés árán, hanem a reálkeresetek fokozatos, egyenletes emelkedésével egybekötve.

Az ötvenes évek végétől kialakított, említett középtávú tervek, s ami fontosabb: ezek gyakorlati megvalósítása a fejlesztés új arányaira utalnak. 1957 és 1960 között az ipari termelés 39%-kal, a mezőgazdaság 12%-kal, a reálbérek indexe 12%-kal nőtt. 1960 és 1965 között a megfelelő mutatók növekedése 47, 10 és 9%-ot tett ki. A kiegyensúlyozottabb fejlesztési arányokra utal, hogy míg az első 5 éves tervben az összes beruházásnak csak 13%-a jutott a mezőgazdaságnak, addig 1954 és 1957 között már 17%-a, ezt követően pedig 18–20%-a. Az infrastrukturális beruházás az ötvenes évek első felében az összes beruházásnak csak 1/3-a körül mozgott, 1956

és 1960 között közel felét, a hatvanas években is több mint 40%-át tette ki.

A szélsőségek lefaragása, az egyoldalú aránytalanságok kiküszöbölése az iparon belül is érvényesült. Egyrészt valamelyest csökkent a nehézipari beruházások mértéke (az összes beruházás 34%-ára), másrészt lényegesen változott a nehézipar belső fejlesztési struktúrája: a kitermelő ágazatok elsődlegessége helyett egyre inkább a különlegesen munkaigényes, magas technikai színvonalon álló gépipari ágak, műszer- és elektrotechnikai iparok és a vegyészeti ipar egyes ágazatai kerültek előtérbe. Az előbbi ágazatok termelése 1950 és 1956 között két–két és félszeresére növekedett, ezzel szemben 1957 és 1965 között mintegy ötszörösére ugrott. A vegyészeti ipar, melynek beruházásai az ötvenes évek első felében a kohászati befektetések felét sem érték el, a hatvanas években viszont már kétszer annyi beruházáshoz jutottak, termelésük az első periódusban csak alig több mint megkétszereződött, 1957 után viszont közel négyszeresére ugrott.

Bár az átalakulás ez esetben sem volt maradéktalanul radikális, a változás tendenciája egyértelműen a kor modern követelményei irányába mutat.

Az agrárpolitikában végbement változásokra nemcsak a kollektivizálás végrehajtásának megváltozott módszerei s a jelentősen megnövelt állami segítség utalt, hanem a termelés növelése érdekében kifejtett erőfeszítések, a nemzetközileg is magas mezőgazdasági beruházási hányad fenntartása, az árkorrekciók útján fokozatosan kiküszöbölőben levő jövedelemelvonási politika, a gazdálkodás korszerűbb formáinak bevezetésére tett erőfeszítések: a szövetkezetek gépesítése, amortizációs alapjainak megteremtése, a háztáji gazdaság szerepének biztosítása a valóságos nagyüzemmé fejlődés átmeneti időszakában.

Mindezek a tények olyan benyomást kelthetnek, hogy az 1957 utáni iparosítási politika tulajdonképpen az előző évek alapjában változatlan, de a realitásokkal jobban számoló,

„megszelídített" gazdasági stratégiáját képviseli. Ez több vonatkozásban valóban igaz. Ennek ellenére a tények alaposabb vizsgálata azt mutatja, hogy a bekövetkezett változás – még akkor is, ha sok vonatkozásban a „megszelídítés" nem járt eredménnyel – sokkal lényegesebb, mélyrehatóbb.

Az iparosítási politika bemutatott változásai ugyanis nemcsak mennyiségi korrekciókat jelentettek a beruházások arányait, a termelés fejlődését stb. illetően, hanem megindították az iparosítás megelőző modelljének átalakítását is. A fejlesztési ütem lassítása, az arányok változása ugyanis végül mind olyan irányban hatottak, hogy a más ágazatok megsarcolásának, az életszínvonal szigorú korlátozásának forrására alapozott ipari ugrás kikényszerítését célzó gazdasági stratégiát más stratégiával váltsák fel. Ez utóbbi, fokozatosan kialakuló fejlesztési politika ahhoz a koncepcióhoz közelít, melynek kiindulása nem a maximálisan feszített felhalmozás és beruházás, hanem viszonylag kisebb, de maximális hatékonyságú befektetés, nem a többi ágazat rovására, hanem ellenkezőleg, azokkal arányban és összhangban megvalósított iparosítás. E koncepciónak megfelelően van átalakulóban a gazdaságirányítás rendszere a kötelező tervutasításokra épülő centralizált irányítási rendszerről a tervezés és a piaci hatások előnyeit egyesítő, a direkt utasításokat jórészt közvetett szabályozással felváltó tervezés rendszere.

Az első pillanatra csupán mennyiségi változtatásnak, mérséklésnek, szélsőségek lefaragásának, fokozatos korrekcióknak tűnő változások tehát a gazdasági stratégia lényegi átalakulásának tendenciáját rejtik magukban.

A folyamat jelenleg természetesen még lezáratlan. Továbbfejlődésének fontos kilométerkövei a gazdaságirányítási rendszer átfogó, radikális reformjának elhatározása 1965-ben és bevezetése 1968 januárjában és a hosszú távú tervezés keretében 1968-ban megindított és folyamatban levő munkálat a gazdaságpolitika új koncepciójának kidolgozására. Mindez erőteljesen érezteti majd hatását a következő évtizedek gazdasági

növekedésére. Az elmúlt negyedszázadot természetesen az utolsó évtized fokozatosan kibontakozó reformja még csak részlegesen befolyásolta. A növekedés legjellegzetesebb tendenciáit a korszak elején tisztán, de később is részlegesen érvényesülő, feszített iparosítási politika határozta meg.

III. A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

A szocialista gazdaságfejlesztés nyomán a növekedés legfőbb mozzanataként ugrásszerű ipari fejlődés bontakozhatott ki. A magyar ipar termelése a hatvanas évek második felére 1950-hez képest kereken négyszeresére nőtt. Az évi átlagos növekedés elérte a 10%-ot. Ez az iparosodási tempó nemcsak a megelőző negyedszázad évi átlagos 1,5%-os ipari növekedéséhez viszonyítva tükröz radikális fordulatot, sőt nemcsak a magyar gazdaságtörténet leggyorsabb iparosodási periódusa – az ipari forradalom (XIX–XX. század fordulója) évtizedeiben is csak évi 5%-ot ért el az iparfejlődés üteme –, de nemzetközi mércével mérve is a leggyorsabbak közé tartozik. Az európai szocialista országok évi 12%-hoz közelítő növekedésétől ugyan valamelyest elmarad, de az iparfejlődés intenzív szakaszát járó fejlett tőkésországok évi 5, az iparosodó ázsiai, latin-amerikai stb. országok évi 8% feletti s a világméretű, átlagosan is gyors 7%-ot valamelyest meghaladó iparfejlődési rátát jelentősen túlszárnyalja.

Az ipar gyors előretörése nyomán a népgazdaság szerkezete is jelentősen átalakult. Míg az iparosítás kezdetén a lakosság többsége a mezőgazdaságban keresett megélhetést, s a XX. század első felében az agrárlakosság valamelyes csökkenése ellenére sem következett be lényeges átcsoportosulás; az évszázad közepén nagyjából a század eleji arányokat láthattuk viszont, évtizedünk elejére jelentős modernizálódás képe rajzolódik ki. Helyezzük egymás mellé a népszámlálások foglalkozás-megoszlási adatait: Az agrár népesség aránya 1910-ben: 61%,

1949-ben: 56%, jelenleg már csak 30%. Az ipari keresők aránya viszont a lakosság 1/3-ához közelít.

Ezek az arányok természetesen még elmaradnak a fejlett európai országok 40% körüli ipari, 1/10–1/4 közötti agrárnépességének arányai mögött, de a felzárkózási tendencia rendkívül erőteljes, s a lemaradás már nem kirívó.

A fenti adatok egyben már világosan utalnak az ország agrár-ipari struktúrájának ipari-agrár szerkezetre való átváltására. A nagyjából hasonló keresői létszám ugyanis – az ipar magasabb termelékenysége révén – megnöveli az ipar hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez. Az érvényben levő árrendszer alapján készült hivatalos statisztikák egyenesen azt mutatják, hogy a hatvanas években a nemzeti jövedelemnek csak mintegy 1/6-át termelte a mezőgazdaság, mintegy 2/3-át már az ipar állította elő.

A valóságban végbement ipari átalakulás ellenére a nemzeti jövedelem termelésének fenti arányai az árrendszer torzító hatásait tükrözik. Az árrendszer ugyanis a mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem egy részének az iparosítás céljára történő átszivattyúzását volt hivatva előmozdítani, s ezért az agrárárak irreálisan alacsonyak voltak, vagyis a statisztikák a mezőgazdaság rovására torzítanak. Az 1961. évre a kétféle árrendszer (ún. ráfordításarányos árak és világpiaci ararányok) alapján készített számítások azt mutatják, hogy a nemzeti jövedelemnek kereken 40%-át reprezentálta az ipar, és 37%-át, illetve – a második számítás alapján – nem egészen 30%-át a mezőgazdaság.

Az iparosodás foka minden kétséget kizáróan jelentősen emelkedett. Jól mutatja ezt, ha az egy lakosra jutó ipari termelés szintjét nemzetközileg egybevetjük. Az 1964. évi magyarországi szintet 100-nak tekintve ugyanis kitűnik, hogy emögött nagyjából hasonló mértékben maradnak el a balkáni szocialista országok (Bulgária, Jugoszlávia, Románia 67–55% között állnak) és a délnyugat-európai országok (a spanyol–portugál szint 64–50% között áll), míg a skandináv országok

mintegy kétszeresen, Anglia és az NSZK több mint két és félszeresen, az Egyesült Államok pedig közel négyszeresen magasabb szintet képviselt.

Ha a feszített iparosítás és centralizált, direktív gazdaságirányítás nagy lehetőségei és legfőbb pozitív hatásai tükröződnek is az előbbi iparosodási adatokban, tükröződnek az ellentmondások is.

Az előrehaladás legfőbb forrása ugyanis az extenzív fejlesztés lehetőségeinek maximális kiaknázásából származott. Az ugrásszerű iparosodás alapját a nagy beruházásokkal eszközölt új létesítmények és a tömegesen bevont új munkaerő képezték. A technikai fejlesztés és általában az intenzív iparfejlesztési formák egyoldalúan alárendelt szerepet játszottak. Míg az iparban foglalkoztatottak létszáma évi átlagban közel 5,5%-kal nőtt, addig az egy foglalkoztatottra jutó termelés csak nem egészen 4%-kal. A gyors iparosítási periódusban tehát a termelékenységi színvonal csak lassan emelkedett, lassabban, mint Európa legtöbb országában, s ezért az ipari termelékenység korábban is fennálló elmaradottsága viszonylagosan fokozódott.

Az ipari fejlettség megítéléséhez természetesen az ipar struktúrájában végbement változásokat is szemügyre kell vennünk. Ragadjuk ki ezúttal csupán az ágazati szerkezet problémáit. Az iparosítás koncepciójának erőteljes érvényesítése hatalmas átcsoportosulásokra vezetett. A változások legmarkánsabb vonásai: a korábban hagyományosan vezető szerepet játszó élelmiszeripar és textilipar gyors visszaszorulása (előbbi részesedése az ipari össztermelésből 29%-ról 19%-ra csökkent, utóbbié 15%-ról 7%-ra) és a gépgyártás nagyarányú előretörése (részaránya 9%-ról 27% fölé ugrott). Ezek a folyamatok – a magyar gazdaság történetében először – tendenciájukat tekintve megfeleltek a világ korszerű iparfejlődési irányának, sőt annak különlegesen erőteljes érvényesülését jelentették. Az iparszerkezet bekövetkezett változásai nyomán a nagyipar korábban speciális és elmaradottságot tükröző ágazati arányai

gyökeresen átalakultak, s a kialakult szerkezet már erősen hasonlít a fejlett ipari országok iparának szerkezetéhez. Az elmaradottság legfőbb vonása jelenleg a bányászat és kohászat magas, az össztermelés közel 1/4-ét reprezentáló aránya, ami a fejlettebb országokra már nem jellemző.

A gyors iparosodás útját járó Magyarország esetében ugyanúgy, mint más, hasonló fejlődési szakaszban járó országokban, természetesen elkerülhetetlen volt, hogy termelési struktúrája – átvéve és követve az előtte járó országok struktúráját – fejlettebb szintet tükrözzön, mint amit a termelés valósága mutat. Egyes megfogalmazások szerint sajátos „quasi-fejlettség" alakult ki: az ipar népgazdasági súlya, az egy főre eső ipari termékmennyiség, az ipar szerkezeti arányai, fejlettebb nemzeti jövedelmi szintnek felelnek meg, mint ami valóságban van, s mint az a termékek technikai színvonalában, minőségében kifejezésre jut. (Hasonló a helyzet az export-struktúra tekintetében is, ami fejlett ipari ország jellegzetességeit mutatja.)

A gazdaság legdinamikusabb ágát képező ipar fejlesztésére koncentrált erők mellett az egyéb ágazatok fejlődése csak nagyon mérsékelt lehetett.

A mezőgazdaságnak már indulási feltételei is kedvezőtlenebbek voltak, amennyiben a háború előtti termelési szintet az iparosítás megindítása idején, a negyvenes évek végén még nem sikerült elérni. Ezt követően pedig az alacsony beruházási hányad, az agrárolló és a kollektivizálást kísérő megrázkódtatások visszavetették a mezőgazdasági termelést. 1950 és 1954 között végül is a termelés még 6%-kal elmaradt az 1934–38. évi átlaghoz képest. Ezt követően ugyan némi fellendülés következett be, s különösen a kollektivizálás óta eltelt időszakban kedvezőbb növekedési eredmények alakultak ki, de az agrártermelés növekedése a korszak egészében csak mérsékelt maradt. A növekedés az 1934–39. évi szinthez képest 1962–66-ra évi átlagban 0,7%-ot tett ki csupán. A hatvanas évtized

közepére a bruttó mezőgazdasági termelés végül is mindössze 27%-kal haladta túl a háború előtti szintet.

Ha az ipari fejlődés világviszonylatban is a leggyorsabbak közé tartozott, az agrárfejlődéssel éppen fordítva állt a helyzet. A nyugat-európai országok többségében ugyanis az agrártermelés kereken 50%-kal haladta túl a háború előtti szintet.

A lassú agrárnövekedés következtében nemcsak az ipari és agrárfejlődés között keletkezett éles aránytalanság, hanem a nemzetközi összehasonlításban korábban is jellemző agrár-elmaradottság viszonylagos mértéke is fokozódott.

Ez nemcsak a termelési volumenre, hanem a termelékenység színvonalára is vonatkozott. Igaz ugyan, hogy a magyar mezőgazdaság termelékenységi szintje kedvezőbben fejlődött, mint a termelés volumene. Ez annak következménye volt, hogy a mérsékelt termelés emelkedése az agrárnépesség egyidejű, közel 1/3-os létszámcsökkenése mellett ment végbe. A termelékenység tehát jelentősebben, az egy mezőgazdasági keresőre jutó termelés értéke 45%-kal emelkedett. Mindez a gépesítés és műtrágyahasználat jelentős előrehaladásának következménye volt, ami a szántóföldi termékek terméshozamának 30–50%-os emelkedésére vezetett. Ugyanakkor az intenzívebb mezőgazdasági termelés fokozatos kibontakozásának jeleként a növénytermelésen belül lassan visszaszorulóban volt a szántóföldi termelés (1938: 83%, 1966: 75%), sőt maga a növénytermelés is visszaszorulóban volt az egész mezőgazdasági termelésen belül (1938: 63%, 1965–67: 58%).

A mezőgazdaság termelékenységének növekedése, ha valamelyest kedvezőbb is volt, nem érte el az évi 1%-ot, s ezzel jelentősen elmaradt az évi 3–4%-os nyugat-európai és 4–5% körül mozgó amerikai agrár termelékenységi szintemelkedés mögött. A mezőgazdasági termelés viszonylagos elmaradottsága tehát fokozódott.

Az iparosítás jegyében végbement gazdasági növekedés különösen erősen nyomta rá bélyegét a gazdaság nem termelő ágazatainak helyzetére. Az infrastruktúra és szolgáltatások fej-

lesztését ugyanis alárendelték az iparosítás minden eszközzel történő előmozdításának. Az ötvenes évek végéig az infrastrukturális, közlekedési, lakásépítési stb. beruházások stagnáltak vagy csökkentek, s a fejlett tőkésországok 60–70%-os részesedési arányaival szemben a hatvanas évek első felében is csak a beruházások 44%-át tették ki.

Ez az elmaradás részben a fejlettség szintjéből következő szükségszerűség volt. Nemcsak a feszített iparosítás káros következményeiről volt ugyanis szó, hanem olyan objektív tendenciáról is, ami úgyszólván minden közepes fejlettségű ország gazdasági fejlődésére jellemző: ebben a periódusban a szolgáltató ágazatok aránya általában mérséklődik. Végül is a szolgáltató ágazatok fejlődése nagyon mérsékelt lehetett csupán. Az ágazat állóeszköz-állománya 1950 és 1965 között csak 71%-kal nőtt, ami az anyagi termelés állóalap-növekedésének alig több mint felét tette ki. A gazdaság összes állóalapjából ezért a szolgáltató ágazatok aránya az 1950. évi 51%-ról 1968-ra 44%-ra csökkent. Mindennek nyomán a szolgáltatások nettó értéke is lassabban nőtt, mint a nemzeti jövedelem általában, s ezért a szolgáltatások aránya a nemzeti jövedelemből valamelyest csökkent.

A szolgáltató ágazatok aránya a bruttó nemzeti termék 10%-a körül mozog csupán, vagyis nem éri el a nyugat-európai és amerikai szint 1/2-ét, 1/3-át sem. A szolgáltatásban dolgozók aránya az egész periódusban stagnált, s a foglalkoztatottaknak kereken 20%-át összpontosította. A szolgáltató ágazatok tehát még nem váltak dinamikus, legfőbb munkaerő-felszívó ágazattá, mint a háború után az Egyesült Államokban és számos nyugat-európai országban, ahol a foglalkoztatottak 40–60%-a az iparban alkalmazottakéval egyenlő, de nemegyszer már nagyobb hányada talált alkalmazást.

A viszonylagos lemaradás tehát – a fejlettség adott fokán részben elkerülhetetlenül – a szolgáltató ágazatokban nőtt leginkább.

Az elsősorban extenzív eszközökre épülő, feszített ütemű

iparosítás tehát lehetővé tette a jelentős ipari ugrás elérését, az ország gazdasági struktúrájának átalakítását. A struktúraváltoztatás szükségképpen a főbb ágazatok közötti fejlődési arányok megbontását követelte. Ez kiélezett formában történt meg, s arra vezetett, hogy míg Magyarország iparilag a leggyorsabban fejlődő országok közé emelkedett, addig mezőgazdaságilag és a szolgáltatások ágazatában nem tudta követni a háború utáni fejlett világgazdaság növekedési tendenciáit, és elmaradottsága ezeken a területeken növekedett. Ezen egyoldalúság ellenére az iparosodás gyorsasága a népgazdaság egészének dinamizmusát biztosítani tudta. A nemzeti jövedelem az iparosítási periódusban mintegy két és félszeresére emelkedett, évi átlagban az egy főre jutó nemzeti jövedelemnövekedés 5,1%-ot tett ki, ami világviszonylatban is a leggyorsabbak közé tartozott, hiszen csak a néhány szocialista ország és egészen kevés számú, különlegesen gyorsan fejlődő tőkésország (Olaszország, Japán, NSZK) ért el magasabb vagy hasonló növekedési ütemet.

Az 1960. évi, dollárban számított, egy főre jutó nemzeti jövedelem – az 1937. évi 200–240 dolláros értékével szemben – 1965-re már elérte a 600 dollárt, s ezzel Magyarország fejlettségi szintje, az európai országok között elfoglalt helye is lényegesen változott. Ez jut kifejezésre abban, hogy a háború előtt a magyar nemzeti jövedelemszint az európai átlag 1/2-ét tette ki, 1965-ben viszont már közel 2/3-át. A legfejlettebb országok, Anglia, a skandináv országok stb. szintjének kb. 1/3-áról közel 1/2-ére emelkedett, s egyidejűleg a közepesen fejlett, elmaradott európai tőkésországokat (Spanyolország, Portugália, Görögország), melyekkel a háború előtt – a három ország együttes átlagát tekintve – nagyjából azonos nemzeti jövedelemszinten állt, jelentősen elhagyta, s ma mintegy 50%-kal magasabb szintet ért el, mint az említett három ország átlagos, egy főre jutó nemzeti jövedelme.

Az elmondottakból következik, hogy a magyar gazdaság fejlődésének egy szakasza lezárulóban van, s a közvetlenül következő években mindenképpen lezárul. Magyarország elérte a második világháború előtti európai átlag fejlettségi szintet, s a következő 4–5 évben minden valószínűség szerint eléri a háború előtti fejlett tőkés szintet (az egy főre jutó nemzeti jövedelemben számítva). Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a fejlődés új szakasza előtt állunk, melyben a gazdasági fejlettségi szint más fokán a fejlesztés más problémái, lehetőségei és követelményei jelentkeznek. (Durván fogalmazva, részben hasonló követelmények, mint a háború utáni Nyugat-Európában.)

Az új fejlődési periódusban mindenekelőtt új társadalompolitikai követelményekkel kell számolni. A megelőző periódus lényegében megfogalmazatlan, de utólag egyértelműen konstatálható társadalompolitikai vezérelve kettős volt: egyrészt (erőteljesebben vagy kevésbé) érvényesült az az alapelv, hogy a magasabb fejlettségi szint eléréséig terjedő átmeneti időszakban – a gyors iparosítás idején és érdekében – a jelen generációknak áldozatot kell vállalniuk a jövőért. Másrészt egyidejűleg valósult meg az a törekvés, hogy a társadalmat korábban jellemző súlyos társadalmi egyenlőtlenségeket eltüntessék: megszűnjön a tömegnyomor és tömeges nincstelenség, eltűnjön a széles tömegeket sújtó létbizonytalanság és foglalkoztatáshiány, eltöröljék a korábban kiváltságos osztályok és rétegek kiváltságos anyagi helyzetét, művelődési és kulturális privilégiumait, s egyidejűleg általánosan emeljék a társadalom szociális ellátottságának, elmaradott intézményeinek szintjét. Mindez erőteljes társadalmi nivellálódással járt együtt.

Az elmúlt évek fejlődése ezeknek a társadalompolitikai elveknek további követését kérdésessé teszik. A fejlettség következő periódusban elérhető szintjén ezek a célok mindenképpen meghaladottá válnak. A társadalompolitika középpontjában

az elmúlt időszak után és az előttünk álló fejlődési szakaszban a népjólét emelésének olyan konkrét programjára lehet szükség, amely egyrészt néhány alapprobléma megoldásával (lakáskérdés, létminimum alatti és körüli rétegek felemelése, szolgáltatások radikális javítása, a bérek és jövedelmek olyan színvonalának biztosítása, hogy a demoralizáló „mellékesek", félállások stb. kikapcsolhatók legyenek), másrészt az általánosan magasabbra emelt népjóléten belül a szocialista elveknek megfelelő egészséges differenciálódással (magasabb színvonalú és nagyobb felkészülést igénylő munkák, társadalmilag különlegesen fontos munkák bérezési arányainak jelentős, ösztönző megnövelése) utat nyit a népművelődés rohamos fejlődésének, egészségesebb munkamorál és társadalmi értékkategóriák kialakulásának, a társadalom kulturális és civilizációs szintje lényeges emelkedésének.

A fejlődés elért szintje s a korábbi periódusban elkövetett, már felismert gazdaságpolitikai és irányítási hibák, illetve a valóban adekvát célok és módszerek hiánya már az elmúlt évtizedben megindította a gazdaságpolitikára és irányítási rendszerre egyaránt kiterjedt reformot. A felismerések és az előrehaladás szükségszerűen fokozatos lehetett csupán. Eleinte új gazdaságpolitikai elhatározásoktól, jobb, józanabb tervektől vártuk a megoldást, majd a fokozatos átalakítás koncepciójától eljutottunk az átfogó gazdasági irányítási reform lépéséig, hogy ezen keresztül ismét napirendre tűzzük a gazdaságpolitika új koncepciójának kidolgozását.

Az elmúlt évek átmenetisége gazdaságpolitikában és tervgazdasági módszerben egyaránt számos „felemásságot" jelentett. Szavakban, célkitűzésekben és tettekben is keveredik a régi gazdasági stratégiai cél és az érlelődő, helyére lépő új, ami nem minden esetben a régi korrigálására, hanem több vonatkozásban új ellentmondások keletkezésére vezet. (Követtük a viszonylag gyors iparosítás politikáját – ha korrigált formákban is –, és napirendre tűztük a szolgáltatások, az elhanyagolt infrastruktúra fejlesztését stb.)

Elengedhetetlenül fontos tehát, hogy a következő fejlődési szakaszra a kialakított társadalompolitikai elvek alapján egyértelműen tisztázást nyerjen a gazdasági stratégia követendő útja: a gazdaságpolitika és neki megfelelő, hozzá kapcsolódó irányítási rendszer fő elvei, továbbfejlesztésének perspektívái. A gazdaságirányítási rendszer esetében ez az 1968. évi reform révén radikálisan megindult, e téren a továbbhaladás csupán a reform konzekvens továbbfejlesztését kívánja, s ennek fő irányai nagyjából adottak. A gazdaságpolitika esetében radikálisabb elhatározásokra és változásokra lesz szükség. A változások fő iránya a következő lehet:

A gazdasági fejlődés elmúlt forradalmi előrelendülési periódusában a fejlettség alacsonyabb szintjén kialakult ágazati és ágazaton belüli arányokat mind a gazdaságpolitika (amikor az egyoldalú, extenzív iparosítás útjára lépett), mind a megtett növekedési út (ami a korábbi arányok gyökeres felborításával járt) tagadta.

A fejlődés jelen és következő szakaszának napirendjén az iparosítás eddigi útjának és szakaszának lezárása, az előző két évtized gazdaságpolitikájának és gazdasági növekedésének tagadása áll: a megbontott arányok helyreállítása formájában. Ez a tagadás (a tagadás dialektikus egysége értelmében) természetszerűen nem az eddigi út és növekedés elvetése, hanem éppen magába foglalása, átvétele és kiteljesítése. A megelőző két évtized tagadása ugyanis az arányok új, magasabb szinten, összehasonlíthatatlanul fejlettebb struktúrában történő helyreállítását követeli. Ez egyben azt is szükségessé teszi, hogy a gazdaság megelőző szakaszban elért dinamizmusa fennmaradjon. Ahogy a régi arányok megbontása csak dinamikus növekedés alapján volt lehetséges, úgy az arányok magasabb szintű helyreállítása is dinamikus növekedést igényel. Magyarország, a gazdasági érettség szintjét elérve, a tartós, kiegyensúlyozott növekedés szakaszába lépett, s az elmúlt évek növekedési ütemének stabilizálása lehetségessé vált.

Változatlan vagy hasonló növekedési dinamizmus kívánt

fenntartásából kiindulva, az új, magasabb szintű arányok kialakítása két fő ágazat eddiginél jóval gyorsabb fejlesztését követeli meg: a mezőgazdaságét és a szolgáltatásokét. Ez viszont elengedhetetlenül a korábbi iparfejlődési ütem némi fékezésével jár. Az előző szakaszban bekövetkezett súlyos agrár és szolgáltatási lemaradás mellett ez a fejlődés új szakaszából következően is elkerülhetetlen. A következő hosszú távú periódusban ugyanis Magyarország a közepes fejlettségi kategóriából átlép a magas fejlettségű országok kategóriájának alsó zónájába, ami történelmileg valamiféle új „agrárforradalom" és „szolgáltatási robbanás" követelményét teremti meg. Ez a megfelelő fejlettségi periódus jellegzetes velejárója, s az említett ágazatok több évtizedes stagnációja (lassú fejlődése) után a második világháborút követő periódus jellegzetes fejlődési tendenciája a fejlett országok kategóriájában. (A társadalompolitika említett céljai maguk is a korszerű szolgáltatás útjának egyengetését követelik, s ettől nemcsak a termékbőség fokozása összefüggésében elválaszthatatlan a mezőgazdaság gyors fejlődése, hanem a szolgáltatások várhatóan ugrásszerűen növekvő munkaerőigénye folytán is. Ez utóbbit nyilván a nemzetközi viszonylatban még ma is túlzottan magas agrárnépesség rovására lehet csak biztosítani.)

Az arányok helyreállítása a jelzett út, magasabb szinten természetszerűen egyáltalán nem a mezőgazdaság vagy a szolgáltatások elsődlegességét követeli. A mezőgazdaság korábbinál jelentősen gyorsabb fejlesztése a következő periódusban – amikor a kollektivizálás időszakának termelést nem növelő ráfordításai már megszűntek – az elmúlt évekhez hasonló beruházási arányok mellett is elérhető. Ugyanannyira valószínű azonban, hogy a szolgáltatások jóval gyorsabb fejlesztése a jelenleginél összehasonlíthatatlanul nagyobb beruházási hányadot, munkaerő-ellátottságot stb. követel. Ez egyben az ipari beruházások s általában az iparfejlődés forrásainak korlátozásával jár.

A korlátozott iparfejlesztési forrásokból kell tehát megol-

dani az eddiginél ugyan mérsékeltebb, de általában mégis gyors ütemű iparfejlesztést, ami a többi ágazat és az egész népgazdaság dinamizmusának feltétele.

Az ipar előző periódusnál mérsékeltebb, de gyors fejlődését a viszonylag szerényebb eszközökből a maximális hatékonyság elvének érvényesítésével lehet csak biztosítani. Az iparon belül jól megválasztott, nemzetközileg összehangolt, maximálisan gazdaságos beruházásokkal és ágazatok fejlesztésével nem széles fronton, hanem ékekkel lehet előretörni. Az iparon belül a legfőbb feladat az előző periódus magasan fejlett strukturális kereteinek valóságos kitöltése, a termelési volumen rohamos fejlődése és a termelékenységi szint egyidejű nemzetközi elmaradása után a volumen szerényebb, viszont a termelékenységi szint rohamos fejlesztésének iránya lehet meghatározó: a fejlett keretek valóságos fejlettséggel való kitöltése. Ez egyben biztosíthatja az ipar elsődlegességét a gazdasági ágazatok fejlődési ütemében.

A gazdaságtörténeti vizsgálódás tanulságai olyan tényezőkre hívják fel tehát a figyelmet, melyek keretet képezhetnek az új gazdasági stratégia koncepciójának megfogalmazásához, a fő irányok megjelöléséhez és kidolgozásához.

(1969)

MAI GAZDASÁGI-TÁRSADALMI JELENSÉGEK ÉS A TÖRTÉNETISÉG

A TÖRTÉNETISÉGRŐL

Nem a történetírásról szóló híres cicerói sorra – „Testis temporum, magister vitae" – gondolok, nem történeti példákat, analógiákat szeretnék idézni, hogy a történelem mint az „idők tanúja" az „élet tanítómestereként" lépjen fel. De egészen kirívó, hogy gyakorta mennyire háttérbe szorul a mai gazdaságitársadalmi jelenségek megközelítésénél a történeti módszer; mennyire elterjedt e jelenségeknek a történeti folyamatból kiszakított értelmezése; milyen sokan hajlamosak a történetiséget a múlt leírásával azonosítani, s a jelen szempontjából tulajdonképpen holt anyagnak tekinteni. Máskor, s ez sem ritka, a „történetiség" torzan jelentkezik, mint bizonyos elgondolások, koncepciók alátámasztására szolgáló példák erőszakolt kiragadása, ami azért veszedelmes, mert a sokrétű történelmi folyamatokból természetesen mindenre, s mindennek az ellenkezőjére is lehet példákat előbányászni. Ez a fajta „történetiség" könnyen dobálózik a történelem intő, vagy párhuzamokra utaló példáival. A jelenben lejátszódó folyamatokhoz vagy „előzményeket" keres, történelmi analógiákat kimutatva „támasztja" alá azokat, vagy éppen ellenkező példákkal igyekszik opponálni a múlttal a jelent. Ennél sokkal megtévesztőbb a múltbeli események valamilyen elgondolásnak megfelelő önkényes „sorba rendezése", s a koncepcióval ellentétes tények figyelmen kívül hagyása.

Így azután egy és ugyanazon történelem az egyik interpretációban hősies és áldozatos osztályküzdelmek, szabadságharcok összefüggő töretlen láncolata, a másikban pedig vereségek, megalkuvások és behódolások sorozata. A történelem által ki-

termelt ellentétpárok egyikének kiragadása és másikának elhallgatása a történelem egységes folyamatait torzítja el, hiszen a történeti valóság nem úgy állította fel a képletet, hogy *vagy* Széchenyi, *vagy* Kossuth, sőt nem is úgy, hogy *vagy* Kossuth, *vagy* Deák; a magyar történelem meghatározott szakaszát *mindannyian,* illetve az általuk képviselt erők és törekvések *együttesen* határozták meg; mint ahogy 1919 is a győzelmeskedő *és* vereséget szenvedő Tanácsköztársaság éve, s a magyar történelmet, társadalmat *együttesen* formálta az 1848-as forradalom és a dualista rendszer, a Tanácsköztársaság és a Horthy-rezsim. Kiragadott példákkal tehát nem értelmezni, csak torzítani lehet.

A történeti elemzés azonban számos további buktatót is rejt, hiszen a szubjektív félreértelmezéseknél végső eredményében nem jobb az az „objektivista történetiség" sem, amely a megtörtént folyamatokat mintegy „igazolva" látja a bekövetkezés ténye által. Lenin egyik legkorábbi munkájában gúnyosan állapította meg az ilyen szemléletről: „... amennyiben a tények valamely adott sora szükségszerű, mindig abban a veszélyben forog, hogy lecsúszik a tények védelmezőjének álláspontjára". (Lenin Összes Művei. I. kötet. 388. oldal.) Ez a fajta áltörténetiség tehát apológiába megy át, mivel nem számol azzal, hogy esetenként a szükségszerűen bekövetkező fejlemények is negatívak lehetnek, s ezek „védelmezése" éppen a valódi történetiségtől fosztja meg szemléletünket. S az elmúlt évek közgazdasági, történeti vitáiban hányan estek ilyen hibába... (Egyébként Lenin éppen a magyar történelem egy sokat vitatott jelentős eseményének megítélésében is meggyőzően mutatta ki, hogy a bekövetkezés ténye önmagában nem igazolja az adott történeti eseményt. Lenin az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést történelmileg szükségszerűnek ítélte, olyan eseménynek tehát, amelyet nem lehet „elvetni", szembeállítva valamiféle elvárt, de irreális forradalmi megoldással –, ugyanakkor a kiegyezés tartalmát a forradalom kérdésére adott *reakciós* válasznak tekintette.)

De nem célom a hibák csokorba gyűjtése, sokkal inkább a történetiség marxista értelmezésének és fontosságának hangsúlyozása. Anélkül, hogy a kérdés filozófiai, ismeretelméleti összefüggéseinek bemutatására vállalkoznék, hadd utaljak csupán arra, hogy már Hegel alaposan kihívta a hagyományos szemléletet, amikor nem régi korok tanúságát hívta az élet tanítómesterének, hanem úgy szemlélte az életet, hogy abban minden jelenség saját történetével azonos.

Marxnál és a marxizmusban ez a felismerés érik azután alapvető tudományos módszerré. Hadd szóljon azonban erről a Grundrisse szavaival maga Marx: „... a polgári gazdaság törvényeinek kifejtéséhez nem szükséges a *termelési viszonyok valóságos történetét* megírni. De a termelési viszonyok történelmileg létrejött viszonyokként való helyes szemlélete és levezetése mindig olyan első egyenletekre vezet ..., amelyek egy, a rendszer mögött levő múltra utalnak. Ezek az utalások a jelenleginek a helyes felfogásával együtt nyújtják azután a kulcsát a múlt megértésének is. Éppígy ez a helyes szemlélet másrészt olyan pontokhoz vezet, amelyeken a termelési viszonyok jelenlegi alakjának megszüntetése és ilymódon a jövő körvonalainak előrevetítése, létrejövő mozgása jelződik." (Marx–Engels Válogatott Művek 46/I. kötet 346. old.)

E szemléleti mód társadalomtudományi értékét hangsúlyozza később Lenin a következőkben: „A társadalomtudomány terén, ha valóban meg akarjuk szerezni azt a képességet, hogy helyesen nyúljunk ehhez a kérdéshez és ne tévedjünk el ..., a legmegbízhatóbb módszer, a legfontosabb az, hogy ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről, s minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jött létre a szóban forgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most. ... Minden kérdést, például a kapitalizmus keletkezésének, az emberek közti kizsákmányolásnak a kérdését, a szocializmusnak, a szocializmus keletkezésének, a szocializmust érlelő feltételek-

nek a kérdését – csak akkor közelíthetjük meg helyesen, csak akkor férkőzhetünk hozzá megbízhatóan és biztonsággal, ha történelmi visszapillantást vetünk annak egész fejlődésére . . ." (Lenin Összes Művei 29. kötet 484–485. old.)

Mindez összefügg azzal a sokszor idézett marxi megállapítással, miszerint alapjában véve minden tudomány történettudomány.

A történetiség módszertani vívmánya azután rendkívüli szerepet játszott a marxizmus tudományának (és az erre alapozott politikának) a teljesítményeiben.

Mit is nyújthat a történetiség a jelen számára? *A felszín* helyett *a mély*, a *metszet* helyett az *egész*, az *önmagában álló* helyett az *összefüggések* megértéséhez járul hozzá, s *a mai jelenségeknek a múlttal és a jövővel együttest alkotó szemléletét biztosítja.*

Hadd kíséreljem meg ennek bizonyítását három kiragadott, de annál fontosabb mai gazdasági-társadalmi jelenség példáján.

Mai árkérdések – történeti összefüggésben

Az árak emelkednek. Tegnap a lakbérek, ma a tej, holnap talán a hús ára és sok másé is. Mindennapos bosszúság, mindennapos közgazdasági vita témája ez.

Nem könnyű elfogadni ezt a jelenséget, pedig már a harmadik-negyedik generáció „barátkozik" vele. Több mint fél évszázaddal azelőtt egy vitathatatlanul tehetséges magyar pénzügyminiszter, Hegedüs Lóránd évekre idegszanatóriumba került, mert makacsul ragaszkodott a hagyományos tételhez, hogy „a költségvetés eszményi állapota a költségvetési egyensúly, vagyis a bevételek és kiadások teljes összhangja" és a pénz értékének változatlan stabilitása, s ennek alapján 1920-ban stabilizációs tervvel lépett fel. A 19. század második felének uralkodó polgári közgazdasági irányzatai a pénz romlásában a gazdasági egyensúly ijesztő megbomlását látták.

Heinrich Rau és főként Adolf Wagner és Lorenz Stein, a konzervatív német közgazdasági-pénzügyi iskola nyomán Magyarországon is a 19. század utolsó évtizedeitől egyértelműen uralkodott ez a szemlélet. A gazdasági élet gyakorlata, amely a tőkés gazdaság új jelenségeinek pontosabb szeizmográfja volt, mint az akkor még elmaradt, konzervatív közgazdasági elmélet, hamarosan jelezte az álláspontok korrekciójának szükségességét. „... a viszonyok folytán már nem tartják ezeket a terveket olyanoknak – hangzott el a képviselőházban a stabilizációs tervről – amelyekkel az ország pénzügyeit a kátyúból kihúzhatják. Olyannak tekintették. Én is olyannak tekintettem ... De most látom, hogy itt olyan konjunktúra következett be, amelyben az ország előnyét szolgáljuk, ha esetleg más utat választunk (mint) ... amit a miniszter úr mondott."

Az új gazdasági jelenségek, s ezek sorában a pénzromlás, az infláció és a termelés alakulása közötti összefüggés felismerésére, egyszóval a háború előtt ismeretlen gazdasági problémák elméleti általánosítására a tőkés világban csak egy évtized múltán került sor, amikor a világháború utáni évek tapasztalatai mellett már a pusztító válság is nyilvánvalóvá tette új fegyverek bevetésének halaszthatatlan szükségességét. A Keynes-szel születő új elméleti iskolák már avultnak tekintették a pénzügyi államháztartási egyensúlyról korábban vallott nézeteket, s a lassú inflációs finanszírozás, mint alapvető konjunktúra teremtő módszer, tételeik középpontjába került.

Az állandó, igaz, változó ütemű áremelkedés azóta tartós jelenséggé vált. Két-három évtized a tradicionálisan „legkeményebb" valutáknak is elég értékük felének, háromnegyedének elveszítéséhez. Igaz, a köztudat ma is a gazdasági egyensúly veszélyeztetését látja e folyamatban. Egy a mai tőkés gazdaság értelmében nem is túlzottan súlyos pénzromlási folyamat veszedelmes politikai fegyver lehetett Barzel és Strauss kezében a legutóbbi nyugatnémet választások idején arra, hogy megkíséreljék általa megbuktatni Brandt kancellárt.

E keretek között természetesen még csak állást foglalni sem

lehet e kérdés elméleti összefüggéseiben. Különösen messze vezetne annak elemzése, hogy vajon a szocialista gazdaság belső törvényei milyen hatással vannak a szocialista gazdaságra, s milyen ármozgási törvényszerűségek jellemzik ez utóbbit. A történelmi tények empirikus megközelítése legfeljebb csak adalék lehet a törvényszerűségek kutatásához. A magyar gazdaság elmúlt negyedszázados útja mindenesetre szolgáltat ilyen adalékokat. Elsősorban talán azt – hadd bocsássam előre az egyik következtetést –, hogy a világpiaci ármozgás általános áramlásai kivédhetetlen hatásokat gyakoroltak az ország gazdaságára. Hogy mennyire így van, azt bizonyítandó illesszük ide a történelmi mozaikkép második kockáját, ezúttal a mintegy negyedszázaddal ezelőtti időszakból.

Az 1946. augusztusi emlékezetes stabilizáció előkészítésekor az árrendszer megtervezésénél tudatosan nem vették figyelembe a világpiaci ár-realitásokat, s az alacsonyabb árszint biztosítása érdekében alacsonyabb nyersanyagárakat vettek alapul. A papíriparban az árkalkulációknál mintegy 40 százalékkal alacsonyabb árelszámolást engedélyeztek. Az importált műselyemfonál esetében 34 Ft-os nyersanyagár beszámítását engedték, holott a világpiaci ár alapján 55 Ft-ba került. Az Egyesült Államokban csupán a 1946 és 1947 júliusa közötti évben 31 százalékkal emelkedett az árszínvonal, s a világpiaci áremelkedés nyomán a magyar behozatal árszintje is 20 százalékos emelkedést mutatott.

Bár a stabilizációt követően a leghatározottabb árrögzítő politika érvényesült, sőt ún. forintvédő bizottságok működtek az országban, és még népítéleteket is végrehajtottak, 1946. augusztus 1. után mégis megindult az árszínvonal lassú emelkedése, s az iparcikkek ára 8 hónappal a stabilizáció után csaknem 3 százalékkal, 10 hónappal utána pedig mintegy 9 százalékkal volt magasabb, mint 1946 augusztusában. Az összes áruk átlagos árszintje ez utóbbi időpontban már 20 százalékkal nőtt! Ebben főként az játszott közre, hogy a mezőgazdaság különlegesen alacsonyan megállapított árai nem voltak tart-

hatók, mert veszélyeztették volna a termelést. (Az agrárárak a stabilizáció után egy évvel mintegy 50 százalékkal haladták meg a stabilizációs szintet.)

Szó sincs arról, hogy ebben az ármozgásban csupán a stabilizációs ártervezés korrekciója valósult volna meg. A folyamat tovább haladt, s az 1947. január és 1949. január közötti két évben – a ragyogó tempójú újjáépítés és az életkörülmények ugrásszerű emelkedése idején – az átlagos árszínvonal ismét mintegy 20 százalékkal emelkedett.

E keretek között természetesen nem törekszem a felszabadulás utáni ártörténet pontos nyomon követésére. Egy fontos tény azonban mégis ide kívánkozik: az ötvenes évek elején a gazdaságirányítás a legteljesebb kötöttséget vezette be. Ekkor a világpiaci ármozgás hullámverését is felfogta a bevezetett kettős árrendszer, illetve a külkereskedelmi árkiegyenlítés módszere. Ez az importált áruk esetében azt jelentette, hogy az állami import vállalat ugyan világpiaci áron vásárolt, de belföldi (esetleg olcsóbb) áron adta át az árukat a termelő vállalatoknak. A szocialista országok pedig egymás közötti kereskedelmükben 1951 nyarán rögzítették az akkori világpiaci árakat, s a továbbiakban ezen a fiktívvé váló fix áron számolták el kereskedelmüket. A szabad áralakulás az ún. szabadpiaci áruk – összességében egészen jelentéktelen – körére zsugorodott. A mindenre kiterjedő kötött árrendszer s a világpiaci árhatások kiküszöbölése ellenére az ötvenes évek első felében – a két nagy háború utáni inflációt nem tekintve – a modern magyar gazdaságtörténelem legjelentősebb áremelkedése ment végbe: az évtized közepére az átlagos árszint már csaknem kétszerese volt az 1949. évi szintnek! Ez korántsem volt egészséges jelenség, s összefüggött a túlfeszített beruházási programokkal, és azzal, hogy a kereslet és kínálat közötti szükségszerűen jelentkező feszültségeket konzekvensen a fogyasztás csökkentése útján oldották fel. Az okok tehát sokrétűek, de a jelenség egyértelműen bizonyítja, hogy a kötöttség önmagában semmiféle biztosítékot nem adott az árstabilitásra.

De ne álljunk meg a fél- és negyedszázad előtti eseményeknél, hanem illesszük be a képbe a legutóbbi évtized ármozgásának mozaik-kockáját is. A hatvanas évek közepétől ugyanis megindult – tudatos gazdaságpolitikától támogatva – a mezőgazdasági árak s részben a szolgáltatások (illetve az ezekkel kapcsolatos ipari árak) fokozatos, s még állandó emelkedése. Ebben a folyamatban élünk ma is. Történetileg szemlélve itt nem egyszerűen valamiféle áremelkedés játszódik le, hanem *árstruktúránk átalakulási folyamata is.* A hatvanas évek közepéig érvényes árszerkezet lényegében az 1946. évi stabilizációnak és az ötvenes évek elején érvényben levő ár- és gazdaságpolitikának a terméke volt. Az adott kor szükségszerűségei és gazdasági célkitűzései határozták tehát meg, mint ahogy az árak és az árarányok sohasem csak közgazdaságilag, hanem történelmileg is determináltak. A szükségszerűség a stabilizáció idején meghatározóan érvényesült. A lesüllyedt termelési színvonal alapján úgy kellett a háború előtti reálbér legalább 50 százalékának megfelelő reálbér-színvonalat biztosítani, hogy az alacsony termelési-áruellátási szint mellett (a fogyasztási iparok legtöbb területén ez a háború előtti termelésnek csak egyharmadát-egynegyedét érte el!) ne keletkezzék az árakat gyorsan felhajtó, a stabilizációt veszélyeztető túlkereslet. Így azután az iparcikkek árát magasan, a háború előtti árarányokhoz képest másfél-kétszeresen kellett megszabni. A mezőgazdasági árakat ezzel szemben a háború előtti szinten, viszont az árufedezetet nem kívánó szolgáltatásokat (például a lakbért) – e téren lehetett kompenzációt adni a magas ipari árakért – a háború előtti szint egyharmada körül rögzítették. Az árstruktúra ezzel teljesen megváltozott, s az adott helyzetben aligha lehetett volna lényegesen más árszerkezettel végrehajtani a stabilizációt.

Az ötvenes évek gazdaságfejlesztési céljainak nagyon megfelelt ez az árszerkezet. A minél gyorsabb ütemű iparosítás érdekében a felhalmozás egyik legfőbb forrása a nemzeti jövedelem nagyobb részét előállító mezőgazdaság lehetett. A felhal-

mozás növelése tehát alacsony agrárárakat követelt. A termelői és fogyasztói árak szétválasztásával a beruházási javak árának alacsonyan (esetleg önköltség alatt) tartása mellett az ipari fogyasztási cikkek áraiban kívánták realizálni az ipari nyereséget. A fogyasztás visszatartásának politikája következtében pedig változatlanul a különlegesen olcsó szolgáltatások biztosíthatták a reálbérszint viszonylagos stabilitását. Így tehát a képlet változatlan maradt: magas ipari fogyasztási cikk-árak, agrárolló alacsony agrárárakkal, és mélyen önköltség alatti szolgáltatási árak.

Ez az árszerkezet jól szolgálta a feszített felhalmozási-beruházási-iparfejlesztési politikát, s nem kis szerepet játszott abban, hogy az ipari termelés a hatvanas évek második felére már ötszörösen túlszárnyalta az 1950. évi szintet, s átlagosan évi 10 százalék feletti növekedést mutatott. Ugyanakkor vitathatatlanul közrejátszott az agrárfejlődés lassúságában, az évi átlagosan 0,7 százalékos ütem nemzetközi viszonylatban is nagyon alacsony növekedési tempójában, s a szolgáltatások, ezen belül a lakásellátottság stagnálásában.

Mivel az infrastrukturális területek lemaradása és a mezőgazdasági termelés lassú növekedése a gazdasági fejlődés egyre elháríthatatlanabb akadályává vált, mivel az ipari előreugrás után már az ötvenes évek végétől elsőrendű feladat lett a gazdaság különböző ágazatai közötti arányok helyreállítása – nyilvánvalóan szembekerültünk a korábbi árstruktúra átalakításának követelményével.

A szükséges változás iránya egyértelmű: az agrár- és szolgáltatási árak emelése, az ipari árak csökkentése. Ahogyan ugyanis az áraránytalanságok az egyoldalú ipari fejlesztés ösztönzői voltak, úgy a gazdasági arányok átalakítása elképzelhetetlen az árarányok hasonló átalakítása nélkül.

A mai árkérdések történeti szemlélete esetén tehát nemcsak az válik egyértelművé, hogy fél évszázada megindult, s gazdasági elhatározásoktól (bevezetett kötöttségektől) úgyszólván független gazdasági folyamatok érvényesülését tapasztalhattuk.

Az is nyilvánvaló – és ez a jelen ármozgásainak legdöntőbb indítéka – hogy a történelmileg napirendre került legfőbb gazdasági feladatok megoldása (a gyorsabb agrárfejlődés biztosítása és az igények, valamint az általános gazdasági fejlettségünk mögött elmaradt közlekedési, szolgáltatási, lakásellátási szint fejlesztése) szempontjából az elkerülhetetlen árszerkezet-változás szakaszába értünk.

Történeti távlatban szemlélve aligha lehetne tehát valamiféle eredményes hadjáratot hirdetünk a változatlan árszint biztosítására. Az ilyen kísérletek, mégoly szigorú rendszabályok esetén is – csak átmenetileg tarthatók fenn, és általában csak úgy, ha más, ugyancsak fontos gazdasági célok érvényesülésénél engedményeket teszünk.

Mindez azonban korántsem járhat olyan következtetés levonásával, hogy „hiába, semmit sem tehetünk". A történelmi tendenciák felismerése éppen a szükséges és reális teendők felismerését könnyíti meg, s teendő nagyon is sok van. Vajon a történelmileg szükségszerű árszerkezet kialakítása milyen mérvű áremelkedéseket tesz indokolttá? Vajon a végbement áremelkedések révén mennyire közelítettünk a szükséges árszerkezethez? S – a kérdés másik fele – vajon milyen gyorsasággal célszerű ennek az árszerkezetnek a kialakítása?

Mindez nemcsak gazdasági-gazdaságpolitikai, hanem társadalompolitikai mérlegelések kérdése is. Döntések a két tényező együttes figyelembe vétele alapján születhetnek. Különlegesen bonyolult feladat továbbá a szükséges és elkerülhetetlen, árszerkezet-átalakítással járó áremelkedéseket világosan elkülöníteni az indokolatlan áremelkedésektől. Míg az első végülis gazdasági növekedésünket ösztönzi, és korszerű szerkezeti átalakításokat segít elő, vagyis nem kevesebbhez járul hozzá, mint a megfelelő, még kedvezőtlen időjárású években is biztos és bőséges élelmiszer-ellátáshoz, javuló szolgáltatásokhoz, a lakásellátás megoldásához, vagyis végső soron a népjólét emelkedéséhez –, addig a második az életszínvonalat rontja, és gazdaságilag nem ösztönző. Nem egyszer ugyanis csupán ká-

ros monopóliumokból, a kialakult vállalati hálózat túlzott koncentráltságából, bizonyos kis- és középvállalati kategóriák hiányából, s nem utolsósorban a kínálat kereslet mögötti elmaradásából adódnak a könnyű nyereségszerzés áremelési lehetőségei. Vagyis korántsem csak vállalati vagy egyéni „túlkapások" ellen kell biztosítékot keresni, hanem keresni kell bizonyos ipari árucikkcsoportok árcsökkentésének lehetőségét is. Ha ugyanis az agrár- és szolgáltatási árak, s az ezekkel kapcsolatos egyes iparcikkek árának emelkedése hosszú távon feltétlenül hasznos, ugyanúgy a korábban kialakult és ma is érvényes magas ipari árak csökkentéséhez legalább akkora érdek fűződik. Hozzá kell tenni, hogy társadalmi és gazdasági érdek egyaránt. Az árcsökkentés ugyanis nemcsak a fogyasztás emelkedésének és korszerűbb szerkezetének kialakítását ösztönözné, hanem az önköltségnek rendszeres, technikai fejlesztés útján történő csökkentését is.

Mindezen érdekek érvényesítése különösen fontossá teszi a burkolt áremelések elleni következetes fellépést. A burkolt áremelés az indokolatlan áremelések egyik legjellegzetesebb, s legnehezebben ellenőrizhető formája. (Azt sem felejthetjük el, hogy az ötvenes évek elején a gazdaságpolitika alakalmazta e módszert.) Leküzdése természetesen akkor sem könnyű, amikor a gazdaságpolitika éppen ilyen áremelések megakadályozását tűzi ki céljául, mint napjainkban.

Az ármozgások megfelelő ellenőrzése, mindenféle indokolatlan áremelés lehetőség szerinti megakadályozása, az árak alakulásának irányítása és befolyásolása a felismert törvényszerűségek alapján rendkívül sokirányú, maximálisan tervszerű lépéseket kíván, és kiterjedt gazdaságpolitikai tevékenységet tesz szükségessé.

De nem kisebb feladat az sem, hogy bérpolitikánk ne csak átlagosan ellensúlyozza az áremelkedéseket, s biztosítsa a reálbérek emelkedését, hanem a sokszor rendkívül bonyolult rétegérdekeket is érvényesítse.

Az ún. negatív tudati jelenségek – csak példaként említem a hivatali úrhatnámságot, a mohó szerzési vágyat, a rossz munkamorált, az újfajta cím- és rangkórságot – mindennapi, joggal ostorozott magatartásformákban jutnak kifejezésre. E jelenségek bosszantóak, károsak és sokan úgy vélekednek, hogy megnyilvánulásait eléggé világosan észlelhetjük ahhoz, hogy harcoljunk ellenük, anélkül, hogy okaikat különösebben elemezgetnénk, vizsgálgatnánk. Csakhogy e nemkívánatos, káros jelenségek ellen is sokféleképpen lehet hadakozni, s a hatásos fegyverek megválasztása már nagyon is e jelenségek világos megértésétől, összefüggéseik felismerésétől függ.

Nézzük tehát – anélkül hogy e keretekben és témakörben e jelenségek mai forrásait vizsgálnánk – a történeti összefüggések néhány főbb mozzanatát, s ezek között is első helyen a magyar társadalom szerkezeti modelljét, a szocialista átalakulás előtti periódusban. A tőkés modernizálás évszázadában a magyar társadalom – jellegzetes kelet-európai vonásként – szélsőségesen polarizálódott. Alig több mint 500 arisztokrata család több ezer, sőt tízezer hold földdel rendelkezett, és – az ellentétek szélsőségét mi sem fejezi ki élesebben – a félezernyi arisztokrata család földjén 400 ezer cseléd és napszámoscsalád, mintegy másfél millió ember robotolt. Az ipari és bankarisztokrácia csúcsán található mintegy 50 családdal 300 ezer nagyipari proletárcsalád állt szemben. Az egyik oldalon az esterházyak és weissmannfrédok – a másik oldalon görnyedten süvegelő rongyos uradalmi cselédek és csepeli munkanélküliek. Jól, sőt talán túl jól ismert kép ez, amit a zsurnalisztikai leegyszerűsítés és túlhangsúlyozás szélesen elterjedt múlt-képzetként általánosított. Csakhogy ez a kép a társadalmi valóságnak csupán egyik oldala volt. A kelet-európai társadalom-modell jellegzetességeként ugyanis nemcsak a polarizáció volt különlegesen végletes Magyarországon, hanem a két pólus között elhelyezkedő közbülső társadalmi rétegek

nagysága is különlegesen kiterjedt volt. A közepes fejlettségi-elmaradottsági szinten ugyanis jellegzetes tünet a társadalom kispolgári-félproletár (más fogalmazásban fél-kispolgár) többségének kialakulása, fennmaradása.

A 600 ezer családot számláló kis- és nagyipari munkásság és a csaknem 800 ezer családot kitevő agrárproletáriátus mellett nem kevesebb, mint 300 ezer családot számláltak a kereskedelem, az ipar és a közlekedés területein működő önálló kistulajdonosok, mintegy 250 ezer családot tett ki az úri státuszt biztosító államhivatalnoki réteg, s ezeknél is népesebb réteg volt a birtokos, kistulajdonosi parasztság (a gazdagparasztokat itt nem számítva) – mintegy 600 ezer család. S igen számos volt a magántisztviselőknek, a szabadfoglalkozású értelmiségieknek, a katonai-rendőri apparátus tagjainak, s a közülük kikerült nyugdíjasoknak ugyancsak nagyjából itt számításba vehető, s 400 ezer család körül mozgó tábora.

A kispolgári-félproletár társadalmi többség történelmi realitását ritkábban emlegetjük, holott ez 20–30 évvel ezelőtt, s azt megelőzően nem nagy eltérésekkel egy évszázadon át meghatározta a magyar társadalom arculatát.

Mai tudati jelenségeket szemlélve ezt semmiképpen sem rekeszthetjük ki a vizsgálódás köréből, hiszen bármennyire a halott múltról van is szó, a tudat sok más szféránál makacsabbul hordozza magában a holtat is, ami így sokáig virulens marad.

A felszabadulást követően azonban a társadalmi szerkezet radikálisan átalakult, és egyéb vonatkozásokban is rendkívüli társadalmi mozgás bontakozott ki. Ha az előbb éppen az egy évszázados sajátos megmerevedettségből származó hatásokra utaltam, akkor most – következő mozzanatként – hadd hivatkozzam éppen ezekre a különleges dinamizmusból, változásokból fakadó hatásokra.

A változások elsősorban a társadalom szerkezetét alakították át: történetileg példátlan, a társadalom szélső pólusairól kiinduló, „helycsere" jellegű keresztmozgások játszódtak le, s

a nagyerejű társadalmi áramlások magukkal sodortak tulajdonképpen nem is a szélső pólusokon elhelyezkedő rétegeket is. A volt uralkodó osztályok, a régi hivatali középrétegek és hatalmas kispolgári rétegek eltűnése-lesüllyedése, s a családtagokkal együtt mintegy egymilliós tömeg elhelyezkedése az új értelmiségi és szellemi foglalkozásúak rétegében csak a legvégletesebb változásokat jelzi, de ezek során is a lakosság csaknem egynegyedének változott meg gyökeresen a társadalomban elfoglalt helye.

A társadalmi változások azonban az elmúlt negyedszázadban ennél sokkal nagyobbak, mélyrehatóbbak voltak. Mindenekelőtt ugrásszerűen, egymillióról kereken kétmillióra nőtt a munkásosztály létszáma, s ezzel aránya az összes keresők egyötödéről annak több mint 40 százalékára emelkedett, miközben a kisiparban dolgozók aránya az ipari munkások csaknem feléről mindössze 15 százalékára zsugorodott. A mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak aránya, amely korábban még a foglalkoztatottak felét sem tette ki, mintegy háromnegyedére emelkedett. A mezőgazdasági keresők aránya viszont a foglalkoztatottaknak több mint a feléről egynegyedére süllyedt, de a megmaradt paraszti családok is egyre inkább vegyes mezőgazdasági-ipari foglalkozásúvá váltak, hiszen a több keresővel rendelkező paraszti családok 70 százalékában már vannak ipari munkások, vagy egyéb nem mezőgazdasági foglalkozásúak is.

Mindez együttjárt a tömeges városba áramlással: a városi népesség több mint egymillió fővel növekedett, s aránya az össznépességen belül több mint egyharmadról mintegy 50 százalékra ugrott. Ezzel is összefüggésben gyorsan emelkedik az átlagos iskolázottsági szint, a középiskolai oktatás a korábbi elitképzésből tömegképzéssé válik. A civilizációs vívmányok rohamosan nyomultak be az emberek életébe: úgyszólván egyetlen évtizedben – a hatvanas években – több évtizedes elmaradást pótolva hódítanak a háztartási gépek, a televízió, a gépjárművek.

A társadalmat átható sokirányú változások történetileg különlegesen rövid idő alatt és nagyon hirtelen, hevesen játszódtak le. A mai generációk friss és radikális változások hatása alatt állnak. Tömegével vannak olyan emberek, akiknek életében gyakorta nem kevesebb változás történt, mint hogy faluról városba kerültek, megismerkedtek a villanyvilágítással, s úgyszólván ezzel egyidőben – ami az emberiség történetében generációk alatt játszódott csak le – a háztartási gépekkel és a televízióval is. Az átlagos magyar állampolgár világképe lényegesen kiszélesedett, összehasonlíthatatlanul nagyobb tudás- és ismeretanyaggal, sokkal több közvetlen tapasztalattal rendelkezik a világról, mint egy-két évtizeddel ezelőtt, s nagy tömegei előtt a puszta létért folytatott sivár küzdelem helyett az anyagi és szellemi emelkedés széles útjai nyíltak meg. A társadalom tudata ma lényegesen érettebb, mint néhány évtizeddel ezelőtt volt.

Ugyanakkor az életkörülmények változásából eredő, és végső következményeiben egyértelműen pozitív hatások is annyira átmenet nélkül érték az embereket, hogy úgyszólván sokkhatást váltottak ki. Ezért éppen a hömpölygő változások különleges szélessége és gyorsasága következtében még az egyébként pozitív hatások is ellentmondásosan jelentkeznek, s gyakorta, átmenetileg, negatív következményeket is kiváltanak. Nem szeretnék lapos analógiákat felsorakoztatni, de mégis ide kívánkozik: a sokáig nélkülöző, hiányt szenvedő ember, ha hirtelen sok élelemhez jut, nyilván elveszíti a mértéket, többet eszik, mint kellene, nem egyszer annyira, hogy bele is betegszik. Mohó falánksága – önmagában, a motívumoktól eltekintve – nyilván taszító, ellenszenves jelenség.

Sok mindennel vagyunk így. Még szószerint is egy kicsit, hiszen szinte az egész nép többet eszik a kelleténél. Az új javak bódulatában élnek azok a dolgozó osztályok, rétegek, amelyek generációk óta ki voltak rekesztve a javak élvezetének lehetőségéből, s a háború kezdetétől a hatvanas évek elejéig-közepéig a fogyasztási lehetőségek általában is korlátozottak voltak.

Az újdonságok – még ha jók is – megfekszik a társadalom gyomrát. Tömegjelenség a javakhoz való egészségtelen viszony s a birtoklás utáni felfokozott vágy. Ugyanúgy, ahogy az elmúlt évtizedben egészségesen kibontakozott turizmusnak is (a kiutazások mértéke mintegy hatszorosan haladja meg a háború előtti szintet és meghaladja az évi egymillió utazást) egyelőre negatív kísérő jelenségei is vannak. Az idegenforgalom növekedése sem csak a kölcsönös jobb megismerést, az internacionalista érzések fejlődését szolgálja, hanem gyűlölködést és hajbókolást is vált ki.

A mindenre kiterjedő változások rendkívül bonyolult és gyakran ellentmondásos hatásainak érzékeltetése végett hadd utaljak azokra a társadalmat legközvetlenebbül érintő szociális vívmányokra, amelyek világviszonylatban is kiemelkedőek, s vitathatatlanul történelmi jelentőségűek, de amelyek nemcsak hirtelen szokást, életformát átalakító hatásaikkal váltak egyben konfliktusforrásokká is, hanem az ország anyagi lehetőségeivel való bizonyos ellentmondások révén is. Ilyen például az általános társadalombiztosítás (a felszabadulás előtt a lakosságnak csak egyharmadára terjedt ki) és a ritka kiváltságból általánossá lett (mégpedig példátlanul alacsony korhatárral) nyugdíjrendszer.

Az általános társadalombiztosítás – mint arra a hosszú távú tervezés életszínvonal-bizottsága felhívta a figyelmet – kellő anyagiak híján olyan problémák forrása is, mint a rendkívüli kórházi zsúfoltság, a kezelési szint süllyedése, az orvos „receptíróvá" válása, s nem utolsósorban az ingyenesség ellenére (és következtében) az egyedi kezelés külön honorálása. Az alacsony korhatárt megszabó általános nyugdíjrendszer révén kialakult hatalmas nyugdíjas tömeg pedig – nagy szociális gond forrásává is vált, a megfelelő intézmények hiánya és a sok esetben igen alacsony nyugdíjak következtében.

A régi társadalomszerkezet máig élő hatása és a szocialista átalakulás radikális változásaiból származó sajátos, átmeneti-

leg negatívan is ható jelenségek bonyolult szövevénye magyarázza elsősorban a negatív tudati jelenségeket.

Nyilvánvaló, hogy amilyen hibás volna a jelent kiragadni a múlttal való összefüggéseiből, éppoly téves volna minden mai jelenséget egyszerűen a múltból levezetni, s a negatív magatartásokat, tudati megnyilvánulásokat pusztán a tudati elmaradottsággal, a múlt továbbélésével magyarázni. A mai negatív tudati-magatartási jelenségek mögött – két tehetséges fiatal szociológus gyári jelenségeket vizsgálva ezt több fontos területen tényszerűen mutatta ki – a mai valóságból származó negatív hatások is meghúzódnak. Természetesen ez utóbbiak is sokszor összefonódnak a múlttal.

Semmiképpen sem szeretném tehát azt a látszatot kelteni, mintha a ma kérdéseire a történeti módszer volna a minden kérdésre megfelelő választ adó egyedüli módszer. Ez csak az *egyik*, de nélkülözhetetlen aspektus a jelen kérdéseinek mérlegeléséhez. A megoldások keresését természetesen nagyon is befolyásolhatja a történetiség szempontjának bekapcsolása vizsgálatunkba. Amennyire fontos ugyanis a legjobb ösztönzők megkeresése és alkalmazása, annyira nélkülözhetetlen a jelenségek történeti szemlélete is; egyes negatív jelenségek ellen ugyanis a legnagyobb türelmetlenségre van szükség, másokkal szemben viszont a maximális türelmet kell tanúsítanunk. Egyes negatív társadalmi-tudati jelenségek megszüntetése érdekében a feltételek változtatásával, mások esetében éppen a feltételek változatlanságával lehet eredményeket elérni. Az előbbi hasonlatnál maradva: a hirtelen élelemhez jutott ember mohó falánksága egy idő után – ha továbbra is kellő mennyiségben jut élelemhez, és nem tart tőle, hogy a régi ínség visszatérhet – megszűnik.

Az objektív történeti folyamatok vizsgálata tehát a legkevésbé sem „önmagában", hanem éppen a gyakorlat szempontjából fontos.

Térjünk azonban át a harmadik példára, ami elsősorban a történetiség és előrejelzés összefüggéseire vethet fényt.

Az urbanizációs fejlődés útja – történeti összefüggésben

Az elmúlt másfél évszázad összehasonlító urbanizációs vizsgálata lehetővé teszi a mai városfejlettség szintjének pontos meghatározását. Úgyszólván „bemérhetővé" válik a magyar városfejlődés egész útja, üteme, s bizonyos absztrakcióval e folyamatok görbéje is jól felrajzolható.

Összehasonlító történeti vizsgálat esetén pedig lehetővé válik az is – leegyszerűsített fogalmazással –, hogy egymásra illesszük a különböző országok (ország-típusok) urbanizációs görbéit, s felismerhessük azok egyező és eltérő rajzolatát, vagyis – a mi esetünkben – a magyarországi fejlődés sajátos vonásait, s egyben történelmi helyét is.

A történelmi statisztikák tanulságainak levonása ugyanis nemcsak azt teszi lehetővé, hogy lemérjük: a városi lakosság arányát tekintve Magyarország 1970-ben nagyjából azonos szintet mutat Angliának 1850-ben, a kontinens nyugati országainak pedig a 19. század végén elért színvonalával. Nemcsak az mérhető pontosan össze, hogy az ún. urbanizációs (vagy általánosabb fogalmazásban civilizációs) vívmányok elterjedtsége (a csatornázás, a folyóvízhasználat, a telefonhálózat, a villamosenergia-felhasználás, a lakásellátottság stb.) tekintetében hol tartunk – bár ez önmagában is rendkívül fontos a jelen megítélésében. Nem véletlen tehát, hogy a mai urbanizációs fejlettség kérdése körül heves viták alakultak ki.

A modern kor urbanizációs folyamatainak összehasonlító történeti elemzése – ha nem állunk meg a fő mennyiségi összefüggéseknél – alapvető stratégiai következtetések levonását teszi lehetővé, vagy legalábbis: helyes hosszú távú stratégiai döntések elképzelhetetlenek az ilyen jellegű elemzések nélkül.

Az egy főre jutó ipari termelés és a nemzeti jövedelem tekintetében Magyarországnál 2–2,5-szer fejlettebb, iparilag és urbanizációban előttünk járó országok történeti útja ugyanis azt mutatja: kétségkívül a fejlettség alacsonyabb (közepes)

szakaszában volt a meghatározó társadalmi folyamat a városba irányuló rohamos áramlás (s ez elkerülhetetlenül befolyásolta a túl gyorsan, ezért még a gazdag országokban is az emberi igények mögött messze elmaradó városodást, s kitermelte a kapitalizmus korábbi szakaszára jellemző kellemetlen, zsúfolt lakás- és közlekedési viszonyokkal jellemezhető városmodellt); a fejlettség magasabb szakaszán azonban megváltozott ez a helyzet. Nem egy országban az elmúlt évtizedben már inkább az időközben minden mértéket átlépő, kellemetlenné vált agglomerációkból, a városokból való kiáramlás vált a történeti fejlődés új (számunkra még elkövetkező) jelenségévé.

Az összehasonlító történeti vizsgálat tehát nemcsak a múltat teszi jobban megismerhetővé, de a jövőt is felvillantja előttünk. Tudjuk, hogy a lakosság egynegyede körül mozgó agrárnépességünk jelenleg még magasnak mondható, s számolhatunk azzal, hogy a következő 15–20 évben az agrárnépesség aránya 10–14 százalék között lesz. A jelenleg körülbelül 50 százalékot kitevő városi népesség a jövőben még jelentősen emelkedhet, hiszen az ipari-szolgáltatási népesség természetes településhelye nem a falu.

Vagy mégis? Gondoljuk csak meg, milyen hatalmas fegyvert ad kezünkbe a történeti összehasonlítás: világosan felismerhetjük, hogy a fejlődés útja nem feltétlenül az urbanizációban előttünk járó országok kacskaringós történelmi útjának a végig követése. Tudatos társadalmi-gazdasági tervezéssel megtervezhetünk *átvágásokat* is e kanyargós úton.

Miért kell a meglevő nagy városokba özönlés útját preferálni és végigszenvedni annak minden kellemetlen velejáróját, ha tudjuk, hogy – történelmileg tekintve – hamarosan a kiáramlás tendenciája következik majd? Közben azonban évtizedekre megkötjük kezünket a nem mozdítható, nem cserélhető létesítményekkel.

A városiasodás, az urbanizáció problémájának megoldását tehát nemcsak a városban kell keresni. A jövőbe tekintő megoldás kulcsa véleményem szerint részben éppen az eddig nem

városi jellegű településeknek városi színvonalra emelésében és a falvak fejlesztésében, s ezzel összefüggésben az ország modern közlekedési, távközlési, valamint kulturális, oktatási stb. infrastruktúrájának jelentős bővítésében rejlik. (Mindezen nem változtat, hogy a valóság rendkívüli bonyolultsága egyáltalán nem teszi egyszerűvé a helyes gyakorlati döntéseket. A magyar településhálózat, faluhálózat például nyilván túlzottan sűrű ahhoz, hogy a falvak fejlesztése *minden* falu és település fejlesztéseként lehetne értelmezhető, hogy ne merüljön fel mai településeink egy részének szükségszerű elsorvadása. E keretek között azonban nem az urbanizációs problémák kifejtése a célom, csupán a történeti szemlélet fontosságát szeretném több oldalról bemutatni.)

Kicsiny országról lévén szó – s a méretek ebben a kérdésben igen fontosak – hosszú távon éppen az urbanizáció szélesen értelmezett megvalósításával vihetnénk keresztül az említett történelmi kanyarok átvágását. A jövőben, a magas fejlettségi szinten szükségszerűen bekövetkező kiáramlási tendenciának „elébe mehetnénk", ha urbanizációs stratégiánkat a történeti tapasztalatok alapján úgy jelölnénk ki, hogy az infrastruktúra fejlesztésével, a településfejlesztéssel hosszú távon megpróbálnánk vonzóvá tenni a ma még nem városi szintű településeket, nem utolsósorban a nagyobb városok vonzáskörében elhelyezkedő falusi településeket (egyben biztosítva az egyszerű, jó közlekedést is), és mintegy előreszaladva, vonzó lakótelepekké fejleszteni azokat. (Országunkban az 5–8 nagyobb város vonzási köre viszonylag rendkívül nagy!) Urbanizációs politikánk, illetve gyakorlatunk fő célkitűzése tehát nem Szegednek, vagy Miskolcnak kis Budapestté fejlesztése és a főváros további bővítése.

Hadd illusztráljam e gondolatmenetet egyetlen példával. A festői fekvésű Bükkszentkereszt régebben önálló falusi település volt. Ma Miskolc függvényévé vált, a férfi lakosság legnagyobb része a Vasműbe jár dolgozni. A nem nagy távolság lehetővé tenné, hogy a község Miskolc egyik lakótelepeként

maradjon fenn és fejlődjön. Ehhez azonban sok mindent kell a fejlesztési politikának megoldania. Gondoljuk meg: néhány évvel ezelőtt még jó ivóvíz sem volt a faluban, hanem lajtban hordták fel. Gyakorlatilag egyetlen vegyesbolt képviselte a „szolgáltatást" és egyetlen kocsmavendéglő az emberi találkozásokra, együttlétekre alkalmas „kultúrintézményt". Az ilyen körülmények elől elvándorol a városba, a civilizációra vágyódó fiatalság, a festői táj, a gyógyító hatású magaslat és kiváló levegő ellenére.

Paneles lakóházak felépítése Diósgyőrött (még a hozzájuk tartozó pótlólagos városi közintézményeket és kulturális beruházásokat figyelembe véve is) természetesen kisebb költséget igényel, mint Bükkszentkereszt csatornázása, az úthálózat és a Miskolccal összekapcsoló tömegközlekedés fejlesztése, s a falu nagyarányú civilizálása. A történeti szemléletű vizsgálat mégis ez utóbbi megoldás felé billenti a döntés mérlegének nyelvét, s nélkülözhetetlen társadalompolitikai aspektusokkal egészítené ki a gazdasági célokat.

A kiragadott három példa talán felhívja a figyelmet arra, hogy milyen nélkülözhetetlen a történeti szemlélet a mai gazdasági-társadalmi folyamatok vizsgálatában. A történetiséggel jobban megérthetjük társadalmunk mozgástendenciáit, s ezzel nemcsak a realitások felméréséhez, hanem a megfelelő megoldásokhoz is közelebb kerülünk. Ezáltal viszont mai lépéseinket is átfogóbb történeti felelősséggel mérlegelhetjük, számításba véve, hogy nemcsak a történeti folyamatok határozzák meg jelenünket, de a ma megtett (vagy elmulasztott) lépések is történelmet formálnak. A konzekvens történetiség talajáról azonban Marx szavaival hangsúlyozhatjuk: „Egy társadalom még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének ... természetes fejlődési szakaszokat sem át nem ugorhat, sem parancsszóval el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat." (Marx: A Tőke I. kötet

Bp. 1955. Előszó az első kiadáshoz 13. oldal.) És ez nem is kevés, sőt jóval több, mint a gyakran visszájára forduló nagy ugrási, átugrási kísérletek.

(1973)

AZ EGYETEMES GAZDASÁGTÖRTÉNET MÓDSZERÉHEZ ÉS FELFOGÁSÁHOZ

A XIX. század második felében kibontakozó és önálló tudományággá izmosodó gazdaságtörténeti disciplinán belül úgyszólván kezdettől fellépett az egyetemes gazdaságtörténet-írás igénye is. A tudományág kibontakozását meghatározó német gazdaságtörténeti iskola fejlesztette ki ettől az időtől az Allgemeine Wirtschaftsgeschichtének, vagy a Weltwirtschaftnak azt a koncepcióját, mely sokáig, úgyszólván a második világháborúig dominált a világ vagy Európa gazdaságtörténetét vizsgáló munkákban. Anélkül hogy tudománytörténeti vizsgálódásokba bocsátkoznánk, csupán a szemlélet jellegét, lényegét kívánjuk dokumentálni. Úgy véljük, rendkívül jellemző és kifejező az egyetemes gazdaságtörténeti kutatás egyik kiemelkedő szovjet kutatója, *J. Kulischer* híres, először 1928-ban kiadott *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte* c., nagy jelentőségű munkájának metodológiai felfogása, amit könyve előszavában a szerző a következőképpen fogalmaz meg:

„Ábrázolásomban arra törekedtem, hogy elsősorban a gazdasági élet történetét adjam, és ne csupán a gazdasági viszonyok történetét, valamint, hogy az általánost, a tipikusat, a vezető nyugati népek közös vonásait állítsam előtérbe, és csak amennyiben erre feltétlenül szükség volt, akkor tértem el ettől a vezérelvtől." A módszer általános elterjedtségét mutatja *A. Birnie* 1930-ban megjelent, *An Economic History of Europe* c. munkája is. Hadd idézzük valamelyest részletesebben a szerző különlegesen jellegzetes megállapítását könyve előszavából:

„A világos ábrázolás kedvéért azokat a tényeket és eseményeket, amelyek nem esnek egybe az események fő áramlatá-

val, vagy elmellőztem, vagy viszonylag igen röviden tárgyaltam. Véleményem szerint egy korszak jellegét elsősorban uralkodó intézményei és tendenciái határozzák meg, s az ezektől eltérő események, bár nem lehet őket teljesen figyelmen kívül hagyni, nem zavarhatják a kialakult kép főbb kontúrjait. Ez az indokom, hogy az olvasó figyelmét elsősorban Nyugat-Európa iparosodott országaira irányítom, ahol a korszak gazdasági tendenciáinak jellege a legvilágosabban megmutatkozik... Kétségtelen, hogy Skandinávia és a mediterrán népek anyagi fejlődése szintén bír érdekességgel, de bizonyos mértékig kívül esik a gazdasági fejlődés fő áramlatán. Ezért alaposabb tárgyalása nemcsak túlságosan megnövelné e könyv terjedelmét, de azzal a veszéllyel járna, hogy hamis benyomás keletkezhetnék az európai gazdaságtörténet utolsó szakaszában működő erők viszonylagos jelentőségéről és súlyáról."

Korábbi vagy később megjelent munkákból hosszan sorolhatnánk a hasonló álláspontokat. Az egyetemes gazdaságtörténet értelmezése kevés kivétellel – *H. Cunow* 1926-ban megjelent *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte* összefoglalása például azon ritka kivételek közé tartozik, melyek az egyetemességet összehasonlíthatatlanul szélesebben értelmezték – a fejlődés fő útját járó, a világgazdaságban döntő szerepet játszó vezető országok gazdaságának összességét jelenti. A többi területet vagy lényegtelennek tekintették a világ gazdasági fejlődésének egyetemessége szempontjából, avagy egyenesen a fő folyamatok megértését inkább zavaró, mint elősegítő sajátosságként kezelték, és ezért az egyetemes gazdaságtörténeti összefoglalásokból jórészt kihagyták.

Az egyetemes gazdaságtörténet uralkodó értelmezésével szemben új metodológiai törekvés és fejlődés indult meg *M. Bloch* fellépésétől. A neves francia történész 1928-ban a Revue de Synthèse lapjain megjelent híres tanulmányában az összehasonlító történeti módszerben jelölte meg a világtörténet megismerésének mélyebb lehetőségeit, azt a módszert, ami képes az általánost és az egyedit megkülönböztetni, a fejlődés tény-

leges sajátosságait kiemelni, s ugyanakkor érdemleges elemzési kérdéseket megfogalmazni. Az összehasonlító módszer tehát az egyetemes gazdaságtörténet új értelmezésének kiindulása, amennyiben korántsem elégszik meg a fő utak vagy tipikusnak nevezett folyamatok ábrázolásával, hanem éppen a különböző utak és típusok megkülönböztetésével és összehasonlításával (tipizálás), valamint kölcsönös egymásra hatásával törekszik teljesebb egyetemesség megragadására. Az összehasonlító módszer azonban csak a második világháború után, főként az ötvenes évektől honosodik meg, nyer valóban polgárjogot a gazdaságtörténeti kutatásban. Akkor, amikor a modern közgazdasági vizsgálatok, főként a növekedési elméletek fokozottabban alkalmazták a történelmi szemléletet. Az ötvenes évek témaköréhez kapcsolódó amerikai gazdaságtörténeti viták nagyjából a blochi metodológia és az új közgazdasági elméletek kettős ösztönzéséből merítettek.

Mindezen folyamatokkal egyidőben játszódik le, s a második világháború után, majd különösen a dogmatizmusból való kibontakozás ötvenes évek második felétől előrehaladó folyamatával jut jelentős állomásához a marxizmus történetszemléletéből a gyakorlati marxista gazdaságtörténeti komparatisztika kialakulása. A marxista történetfilozófia rendszerében – ebben az összefüggésben különösen – fontos szerepet játszó megkülönböztetés a történeti folyamatok általános, sajátos és egyedi menetéről már a marxizmus jegyében fogant első gazdaságtörténeti elemzésekben is az összehasonlító módszer fontos elemeit tartalmazta. Lenin korai gazdaságtörténeti munkássága, az orosz kapitalizmus sajátosságainak vizsgálata, a mezőgazdaság ún. amerikai és porosz útjának megkülönböztetése nemcsak lényeges kelet-európai fejlődési sajátosságok feltárását jelentette, de általános metodológiai értéket is megtestesít. Ez az elméleti kiindulás az ötvenes évek második felében, főként a sajátos kelet-európai folyamatok gazdaságtörténeti vizsgálata kapcsán új értelmezésű egyetemes gazdaságtörténeti kutatások indítékává vált.

1960-ban a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság első stockholmi kongresszusán, melynek összehívásában, alapító gondolatában önmagában is fontos szerepet játszott a komparatív vizsgálat igénye, már érvényre juthatott az egyetemes gazdaságtörténet korszerűbb értelmezése és térhódításának égető szükséglete.

Az elmúlt évtized nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusai és különböző konferenciái azután egyre inkább ezen új típusú összehasonlító analízis színtereivé és az új típusú Allgemeine Wirtschaftsgeschichte kialakulásának kilométerköveivé váltak.

Az egyetemes gazdaságtörténet mai értelmezésében tehát az egyetemesség már egészen mást jelent, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

Az egyetemesség a XIX. században és sokáig a XX. században is általában és lényegében a fejlett Nyugat-Európát és Amerikát jelentette csupán. Ebben a világképben az Európán kívüli területek legfeljebb mint a fejlett országokhoz kapcsolódó gyarmatok jelentek meg, s még Európa elmaradott keleti területei is kívül rekedtek.

A második világháború után kibontakozó világgazdasági fejlődési tendenciák érthetően forradalmasították ezt a világképet. Kelet-Európa hatalmas politikai-társadalmi-gazdasági átalakulása, szocialista útra lépése különösen felkeltette az érdeklődést e térség országai iránt, beleértve gazdaságuk modern kori történetét is. A gyarmati rendszer robbanásszerű széthullása és az annak nyomán meginduló folyamatok az egyetemesség kategóriájába egyre inkább bevonták az ázsiai, afrikai földrészt, általában az ún. fejlődő országokat is. Ha a századforduló körül fellendülő egyetemes gazdaságtörténet tehát az esetek túlnyomó többségében a legutóbbi időkig nemcsak egyoldalúan Európa-centrikus volt, de általában csupán a legfejlettebb gazdasággal rendelkező nyugat-európai és amerikai országok összefoglaló gazdaságtörténetének előadására korlátozódott, amiben a többi országok legfeljebb néhány il-

lusztratív adattal szerepeltek, akkor a modern világkép jegyében születő egyetemes gazdaságtörténet iránt már egészen más igények támaszthatók.

Az egyetemesség fogalmának ezen kitágulásával azonban az egyetemes gazdaságtörténet metodológiai problémái rendkívül bonyolulttá váltak. A világ gazdasági fejlődésének néhány vezető ország klasszikus fejlődési útjával való azonosítása tulajdonképpen mindig is vitatható volt, a jelenben pedig anakronisztikussá vált. Ugyanakkor azonban létezhet-e az egyetemesség valódi értelmében a föld népének, országainak összességére kiterjedő egyetemes gazdaságtörténet? Pontosabban: megoldható-e módszertanilag művelése? E kérdések nyilvánvalóan magukban hordják a tagadó választ. Hogyan értelmezzük akkor végül is az egyetemességet, és milyen metodológiai megoldásokat keressünk a jelenleg uralkodó tisztázatlanság, sokértelműség és megoldástalanság zűrzavarában? A válaszadásra egyetlen tanulmány aligha vállalkozhat. Mégis talán általános érvényű adalékokkal szolgálhat, ha éppen az egyetemességbe csak legutóbb beleértett Kelet-Európa gazdaságtörténeti kutatása alapján közelítjük meg az egyetemes gazdaságtörténet értelmezésének és módszertanának problémáit.

I. Ha historiográfiai vizsgálódásainkat csupán a Kelet-Európára vonatkozó egyetemes gazdaságtörténeti munkákra korlátoznánk, akkor feladatunkat majdhogynem megoldottnak is tekinthetnénk. Összefoglaló Kelet-Európa gazdaságtörténet ugyanis mind ez ideig nem jelent meg, s a különböző gyűjteményes kötetekből is hiányzott bármiféle összefoglaló igényű tanulmány Kelet-Európáról. Az Európa gazdaságtörténetek hatalmas és értékes irodalmában a legutóbbi évekig terjedően sem találhatunk kísérletet a modern kori kelet-európai fejlődés bemutatására, s legfeljebb az orosz fejlődés ábrázolása kapcsolódott mind általánosabb gyakorlatként az európai fejlődés vizsgálatához. Utalhatunk pl. a *Cambridge Economic*

History of Europe hatodik kötetére, melyben két, Oroszországot tárgyaló tanulmány is helyet kapott, míg a többi kelet-európai országra legfeljebb néhány utalással találkozhatunk, főként *D. Landes* tanulmányában és demográfiai vonatkozásokban. A legutóbbi években megjelent Allgemeine Wirtschaftsgeschichték közül talán a legszélesebb területi értelmezésben készült munka, *W. Treue* vállalkozása sem nyújtott többet, mint az orosz fejlődés mellett az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területeinek tárgyalását.

Ha az összefoglalásokból tehát mind ez ideig ki is maradt Kelet-Európa, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne történtek volna kísérletek a mindenkori kelet-európai fejlődés összegezésére, sajátosságainak megragadására. E kísérletekre azonban nem a hagyományos világgazdaságtörténeti munkák keretében került sor, hanem esszé jellegű tanulmányokban vagy ágazati kérdéseket vizsgáló monográfiákban. Ezeknek száma egyre nagyobb. Csupán jellegük demonstrálásának igényével hadd utaljunk az állam speciális kelet-európai szerepének felvetésére, *A. Gerschenkron* és *N. Spulber* tanulmányaiban, a külföldi tőkebefektetések és tőketevékenység vizsgálatára *H. Feis* és *R. Cameron* monográfiáiban, a nagyszámú kelet-európai agrártörténetre, *E. Moore* összehasonlító gazdasági demográfiájára, a *Zagoroff–Végh–Blimovich* szerzői kollektíva összehasonlító, rövid periódusra vonatkozó kelet-európai agrártörténetére, *Niederhauser Emil* kutatásaira a kelet-európai jobbágyfelszabadításokról, *A. Basch* speciális témát felölelő, a délkelet-európai náci német gazdasági penetráció történetét tárgyaló könyvére stb. Hasonló igényű monográfiák és tanulmányok még nagyobb számmal láttak napvilágot a második világháború utáni kelet-európai átalakulásról, a szocialista fejlődésről. *J. Marchevszkinek* a kelet-európai tervgazdálkodásról írott munkája, *N. Spulber* monográfiája mellett számos történeti és még inkább közgazdasági igényű vizsgálódást említhetnénk fel.

Az egyetemes gazdaságtörténet tárgykörébe vágó, eddig em-

lített tanulmánytípusok, ha nem is léptek tehát fel a szó valódi értelmében az általános összefoglalás igényével, s összegező Kelet-Európa gazdaságtörténet helyett a kelet-európai gazdaság egyik vagy másik aspektusának megragadására s általában rövidebb történeti korszakban való ábrázolására vállalkoztak csupán, mégis az egyetemes oldaláról közelítettek a jelenségekhez. Nem rekeszthetők azonban ki teljesen a vizsgálódás köréből az egy-egy ország történetére korlátozódó, nemzeti keretek közé zárt kutatások sem. Ebben a vonatkozásban természetesen nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy az egyetemes történelem a modern korban nemzetek történetének részeiből áll össze szerves egésszé, vagyis, hogy a nemzeti keretekre korlátozódó gazdaságtörténeti kutatás egyben az egyetemes gazdaságtörténet művelése is. Mindazokat a munkákat, vagyis a gazdaságtörténeti könyvek és tanulmányok túlnyomó többségét, melyek kizárólagos nemzeti aspektusban készültek, ki kell zárnunk vizsgálódásunk köréből. Csakhogy a nemzeti gazdaságtörténeti vizsgálatok nemegyszer a múltban s még gyakrabban a jelenben egyre határozottabban tekintenek ki a nemzeti határok keretei mögül, és az egyes országok gazdaságának vizsgálatára koncentrálva, a sajátosan nemzeti vonásokat éppen a nemzetközi összehasonlítás segítségével igyekeznek kimunkálni; más szavakkal a nemzeti gazdaságtörténetet az egyetemes folyamatokba ágyazva vizsgálják. Ez az összehasonlító módszer különösen gazdag eredményekre vezetett a XV–XVIII. századi kelet-európai agrártörténeti kutatásokban (*Pach Zsigmond Pál, W. Kula, Manczak, Malowist, G. Heitz* stb.), de a modern kori vizsgálatokra is egyre nagyobb hatással van. Elegendő utalni az 1965. évi müncheni, de különösen az 1967. évi bloomingtoni gazdaságtörténeti kongresszusok anyagára. Utóbbi esetében a legtöbb szekció munkáját, s közöttük pl. a XX. századi ipari struktúraváltozásokat elemző szekció előadásait is az összehasonlító módszer hatotta át. Egyes könyvek vagy tanulmányok felsorakoztatása ebben az összefüggésben feleslegesnek tűnik, hiszen ma már a tanulmá-

nyok jelentős része legalábbis kísérlet az összehasonlító elemzésre. Igaz ugyanakkor, hogy a modern kori kelet-európai gazdaságtörténet tárgykörében ilyen módszerrel írott és eredményesnek ítélhető nagyobb monográfiáról még aligha adhatunk számot.

II. Kíséreljük tehát meg összegezni a modern kori kelet-európai gazdaságtörténeti irodalom tanulsága alapján, hogy az eddigi egyetemes gazdaságtörténet-írás milyen módszertani tanulságokkal szolgál.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az egyetemes gazdaságtörténet témakörébe vágó munkák metodológiailag három csoportba sorolhatók.

Az elsőbe soroljuk azokat a főként gyűjteményes tanulmánykötéteket, de nemegyszer egyetlen szerző által készített összefoglaló munkálatokat is, amelyek különböző országokra vonatkozó tanulmányok (vagy fejezetek) egymásmellettiségével képviselik az egyetemességet.

A második csoportba sorolhatók az egyes gazdasági jelenségek több országra vonatkozó, egységes, együttes vizsgálatán alapuló munkák.

A harmadik csoportot végül a következetesen összehasonlító módszerrel feldolgozott nemzeti történetek alkotják.

1. Az első csoportba sorolt munkák az egyetemes gazdaságtörténet művelése szempontjából különösen széles elterjedtségük miatt érdemelnek nagy figyelmet. Az elterjedtség pedig nyilvánvalóan következik e módszer előnyös lehetőségeiből: egyetemes gazdaságtörténeti munka készülhet ilyen módszerrel tanulmányok egyszerű egybekapcsolása útján. Lehetőség nyílik különböző (sőt különböző nemzetiségű) szerzők együttes munkájára és nem kevésbé az egyes országokra rendelkezésre álló, sokszor gazdag nemzeti irodalom szintetizálásából származó írások egymás mellé illesztésére.

A különböző országokat tárgyaló tanulmányok (vagy fejezetek) egymásmellettisége önmagában is hasznos történetszemléleti horizont bővülését eredményezi, hiszen lehetővé teszi

ugyanazon korok és történeti folyamatok párhuzamos áttekintését. Ez esetben, még ha az egyes fejezetek (vagy tanulmányok) nem is épülnek kölcsönösen egymásra, mégis feldolgozzák a hasonló korszakra vagy folyamatokra rendelkezésre álló ismeretanyagot, lehetővé teszik az egybevetést, a hasonlóságok vagy különbségek felismerését, más szóval a továbblépés, a szintetizálás és azon belül a tipizálás lehetőségét. Ezek az előnyök annál egyértelműbbek, minél határozottabban érvényesül az átgondolt szerkesztői koncepció, minél inkább sikerül hasonló vizsgálódási módszert, összehangolt témafelfogást érvényesíteni az egyes országok gazdasági történetének feltárásában és tárgyalásában.

A módszer hasznossága azonban egy pillanatig sem feledtetheti, hogy az ilyen típusú munka még tulajdonképpen nem igazán összefoglaló és egyetemes, hanem csak az egyetemes gazdaságtörténet előzménye: igazán egyetemessé csak az olvasó fejében vagy a további szintetizálás eredményeként alakulhat át.

2. A második csoport jelentősége összehasonlíthatatlanul nagyobb. Egy-egy gazdaságtörténeti jelenség valóban egyetemes vizsgálata már megragadja a feladat lényegét: különböző országok és területek egymásra hatását, összekapcsolódásának lehetőségét. A nemzeti keretek közé zárt vizsgálódás elkerülhetetlenül beszűkülő korlátai leomlanak, az egyes folyamatok valóságos egyetemességükben jelennek meg, s a nemzeti fejlődés problémái sokszor új megvilágításba kerülnek.

Az egyes gazdasági jelenségek több országra vonatkozó, egységes vizsgálata az egyetemes gazdaságtörténet feltárásának újabb és nagy lehetőségeket magában rejtő módszere, ami mélyreható elemzésre ad módot, s hozzájárul az egyszerű deskripció vonzásának elhárításához. Az egyetemes gazdaságtörténet tehát semmiképpen sem művelhető ilyen részterületi mélyfúrások nélkül.

Ugyanakkor nem téveszthető szem elől, hogy az egyes folyamatok és rövidebb periódusok egyetemes kutatása sem me-

rítheti ki az egyetemes gazdaságtörténet kategóriáját, mivel két szempontból is hiányzik egyetemessége: egyrészt ritkán alkalmas hosszú folyamatok, nagyobb történelmi periódusok átfogó vizsgálatára, de még inkább: egy-egy gazdaságtörténeti mozzanatot megragadva, nem tudja a gazdasági fejlődés egészét, a különböző folyamatok egységét, s ezen keresztül az egyetemes vizsgálódás egyik leglényegesebb követelményét, a fejlettségi szint, a fejlődési utak mélyreható összehasonlítását elvégezni.

3. A harmadik csoportba tartozó munkák jellegükből adódóan nem tekinthetők az egyetemes gazdaságtörténet-írás részének; amennyiben nemzeti keretek között mozognak. Módszertanilag mégis rendkívül fontos kérdéssel állunk szemben; ha egy-egy ország gazdaságtörténetére irányuló kutatás ugyanis nem lép fel az alapos összehasonlítás igényével, akkor az egyetemes gazdaságtörténet számára csak forrásanyagot, az építkezéshez használható téglát szolgáltat, és semmi többet. Ha viszont ugyanez a kutatás beható nemzetközi összehasonlítás szemléleti és módszertani jegyében folyik, akkor módszertanilag mégis az egyetemes gazdaságtörténet tárgyköréhez tartozó munkálatról van szó. Ez utóbbi esetben ugyanis az egy-egy országra vonatkozó kutatásra nem mint önálló egység kiszakított vizsgálatára kerül sor, hanem mint az egyetemes gazdaságtörténet valamely nagyobb egysége részének tanulmányozására. A nemzeti történet önmagában állóból résszé válik, a kutató máris tipizál, összehasonlít, rangsorol, általános törvényszerűségek érvényesülését konstatálja, és sajátosságokat fedez fel. Más szavakkal: ugyanazt az egységet mint az egyetemes gazdaságtörténet részét tanulmányozza. Ez esetben viszont – az előbbi hasonlatnál maradva – nem téglát és nyersanyagot, hanem egész előregyártott elemeket, félgyártmányokat ad beépítésre az egyetemes gazdaságtörténet épületéhez.

III. A historiográfiai vizsgálódás alapján leszűrhető előbbi három módszertípus az egyetemes gazdaságtörténet művelésének nyilvánvalóan használható és eredményes formája. Az elő-

rehaladást a jövőben is elsősorban ezen módszerek alkalmazásától várhatjuk. Mégis bizonyos, amint azt minden esetben le is szögezhetjük, hogy az említett módszerek külön-külön és együttesen sem elegendőek az egyetemes gazdaságtörténet művelésével összefüggő feladatok maradéktalan megoldására. Az egyetemesség valamilyen formában mindenképpen csorbát szenved: amennyiben a gazdasági struktúrák és fejlődés egyetemességét kutatja, akkor – az első és harmadik módszertípus esetében – nem tudja az egyetemességet átfogni területi-földrajzi értelemben. Amennyiben egy-egy gazdasági folyamat egyetemességét vizsgálja szélesebb területi egységben, annyiban a vizsgált folyamatot kiszakítja a gazdaság egyetemes kontextusából. A fenti módszerek másik gyengéje, hogy segítségükkel vagy tipizálni lehet a fejlettségi szintet és utat (egymáshoz hasonlítva, szintkülönbségeket konstatálni és úteltéréseket ábrázolni), vagy a különböző országok és területek egymásra hatását, gazdasági folyamatainak összefüggését lehet megragadni (pl. nyugati tőkekivitel hatása Kelet-Európában). Nem lehet azonban a szó valódi értelmében vett egyetemes gazdaságtörténetet alkotni, ami egyetemes a gazdasági folyamatok komplex vizsgálata, egymásra hatása és összessége értelmében, de ugyanakkor földrajzi, területi vonatkozásban is. Egyetemes gazdaságtörténetet, ami megragadja a fejlődés klasszikus útját, ami kimutatja a sajátost, az eltérő típusokat, ami tehát tipizál, és egyidejűleg tárja fel a különböző fejlődési típusok egymásmellettiségének összefüggéseit, interdependenciáját, egymásra hatásait.

Ezt a módszert az eddigi gazdaságtörténeti irodalom még nem termelte ki, s dolgozatunk elengedhetetlen feladata, hogy állást foglaljon e módszer lehetőségeit illetően.

Feleslegesnek tartjuk, hogy újabb érvekkel próbáljuk meggyőzni azokat az olvasóinkat, akik szkepszissel fogadják magát az általánosítás és tipizálás igényét, akik tagadják az általános törvényszerűségek kutathatóságát. Akik ilyen szemlélettel közelítenek az egyetemes gazdaságtörténet-íráshoz, azok

szemében nem is lehet másról szó, mint számtalan nemzeti történet összefűzéséről, de semmi esetre sem valamiféle koherens egységről. A rendelkezésre álló, rendkívül korlátozott terjedelem keretei között aligha tudnánk a sok évtizedes vitához bármi újat is hozzátenni. Meg kell tehát elégednünk álláspontunk hangsúlyozásával, az általánosítás és törvényszerűségek kutatásának lehetőségéről alkotott felfogásunk leszögezésével. Ezek alapján a továbbiakban a módszertani problémákra összpontosíthatjuk figyelmünket. Hogyan lehet az előzőekben jelzett ideális célt elérni, minden szempontból egyetemes gazdaságtörténeti általánosítást elvégezni?

Ha abból indultunk ki, hogy az eddigi kutatások még nem hozták létre az egyetemes gazdaságtörténet ideálmódszerét, azonnal hozzá kell tennünk, hogy változatlanul a modern kori kutatásokról van szó, ami ebben a vonatkozásban lényeges disztinkció. Nyilvánvalóan egészen mást jelentett ugyanis a világgazdaság fogalma pl. a XIII. században, megint mást a XVI. században, és gyökeresen mást a XIX–XX. században. Míg a korábbi századokra vonatkozóan nem lehet kizárni a sikeres vagy többé-kevésbé sikeres egyetemes gazdaságtörténeti vállalkozásokat, addig a modern kor vonatkozásában sikeres megoldásról még nem beszélhetünk. Mindez egyáltalán nem azt jelenti, hogy ne történtek volna rendkívüli jelentőségű általánosítási kísérletek. Marx, aki a tőkés gazdaság anatómiáját és nem annak történetét kívánta feldolgozni, aki a társadalmi formációk elméletében a fejlődés absztrakt modelljét dolgozta ki, ha következetesen történeti módszerrel is, de közgazdasági igénnyel oldotta meg a maga elé tűzött feladatot. Azóta minden jelentősebb törekvés – legyenek eleve közgazdasági indítású növekedési elméletek vagy Rostow történeti fejlődési szakaszteóriája –, amely a történeti fejlődés általános és világméretekben egyetemes fő vonásait igyekezett megragadni, elkerülhetetlenül távolodott a tényleges gazdaságtörténeti folyamatok megrajzolásától, és az absztrahált köz-

gazdasági modell irányába tolódott el, alapos és szenvedélyes kritikákat váltva ki a történeti valóság szembesítése talajáról.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a modern kori egyetemes gazdaságtörténet művelése, amennyiben valóban a legszélesebb értelmű egyetemesség megragadására törekszik, nemcsak egyes szerzők véletlenszerű eredményében, de úgyszólván elkerülhetetlenül és általában magában hordja a végső közgazdasági modellek absztrakciója irányában való eltolódás „veszélyét". Ha egyáltalán nem is tartjuk veszélyesnek természetesen az ilyenfajta kisiklást, sőt különleges jelentőséget és elméleti értéket tulajdoníthatunk neki, ami nélkül a történeti elemzés majdnem lehetetlen lenne, mégis egyértelműnek látszik, hogy a végső közgazdasági általánosítás nem lehet azonos az egyetemes gazdaságtörténeti általánosítással, hogy két, ezer szállal összekapcsolódó, de mégis különálló stúdiumról van szó.

Találhatunk-e azonban egyáltalán olyan módszert, mellyel elkerülhető, hogy az egyetemes gazdaságtörténet általánosítása absztrakt közgazdasági modellé váljék, de ugyanakkor mégis elemezhető legyen a gazdaságtörténeti folyamatok komplexitása és a föld területi egyetemessége követelményeiből kiinduló általánosítás?

A megoldást a regionális összehasonlítás módszerében látjuk. Erre tettünk kísérletet a XIX–XX. századi Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténetét tárgyaló monográfiánkban. Kísérletünk főbb módszertani elveinek összegezésével szeretnénk az alábbiakban kifejteni elgondolásainkat a regionális összehasonlítás lehetőségeiről és jelentőségéről.

Mit értünk mindenekelőtt az összehasonlítás bázisát képező régió alatt? Egy-egy régió nagyobb területi egység, melynek keretében nemegyszer több ország vagy birodalom helyezkedik el, sok vonatkozásban hasonló földrajzi-természeti meghatározottságok között, sok vonatkozásban hasonló politikai hatások és befolyások szférájában. Mégis az egyes régiók jellegét elsősorban történelmi tényezők határozzák meg. Történelmi

folyamatok, melyek a földrajzi-természeti és politikai összekapcsolódások áttételein keresztül érvényesülnek, s melyek évszázadok során a fejlődés lényeges hasonlóságait, közös vagy rokon törvényszerűségeit alakítják ki. A konkrét történeti elemzés lehetővé teszi a történeti hasonlóságokat mutató és összekapcsolódó régiók többé-kevésbé pontos elhatárolását. A XV–XVIII. századra vonatkozó kutatások hívták fel leghatározottabban a figyelmet Közép- és Kelet-Európa sajátos gazdaságtörténeti különállására, elkanyarodására az európai fejlődés általános tendenciáitól. A XIX–XX. századra vonatkozó kutatások alaposan megerősítik a közép- és kelet-európai régió elkülönített vizsgálatának indokát.

Kelet-Európa közvetlen szomszédsága az ázsiai területekkel és elszigeteltsége a nagy világtengerektől, a világtörténelem XV. század végétől meginduló nagy fordulatától, sajátos történeti körülmények kiindulásává válik. Míg előzetesen, ha lemaradva is, de követte a fejlődés élvonalában haladó nyugat-európai régió gazdasági fejlődési útját, ez időtől már késedelmesen sem követhette azt. Míg Amerika felfedezése, a világkereskedelmi útvonalak eltolódása és a kereskedelem szerkezetének átalakulása hatalmas lökést ad a nyugati fejlődésnek, és a modern tőkés átalakulás folyamatait indítja meg, addig Kelet-Európa országai e fejlődés perifériájára kerülnek, az iparosodó Nyugat agrárfüggvényeivé válnak, s a jobbágyrendszer másodvirágzása következik be. Míg a polgárosodó Nyugaton a centralizált államhatalom fejlődik ki, s telítődik egyre inkább modern nemzeti tartalommal, addig az elkanyarodó Kelet török és mongol hódítások hatására jórészt elveszíti az önálló államiság lehetőségeit. Ilyen történelmi bázison a XVIII. század végétől meginduló, s a XIX. század első két harmadában kiteljesedő ipari forradalom, mely a kontinens nyugati felét néhány évtized leforgása alatt ipari jellegűvé alakította át, Kelet-Európában nemcsak 50–100 évvel elmaradt, de nyugati értelemben sohasem játszódott le: a nyugat–keleti egymásra hatások nyomán ugyan a XIX–XX. század

fordulója körül lejátszódik, vagy megindul a modern gazdasági átalakulás a Keleten is, de nem tudja maradéktalanul szétzilálni a megcsontosodott agrárstruktúrát és túlsúlyt. Közép- és Kelet-Európa országai többségükben sajátos, közepesen fejlett vagy az elmaradottságból még alig kimozduló gazdasági struktúrával léptek századunkba, ami gyökeresen új utak keresésére ösztönözte őket jelenünkben.

Vázlatszerűen ezek a folyamatok adják meg Közép-Kelet-Európa történelmi egységének tartalmát, s teszik lehetővé, hogy a gazdaságtörténeti vizsgálódás szempontjából regionális egységként legyen kezelhető. A regionális egység azt jelenti, hogy a térség gazdaságtörténetének feltárása során a régió egészére jellemző gazdasági folyamatokból indulhatunk ki. Nem elsősorban az egyes országokat vizsgáljuk, hanem a térség országainak összességére jellemző folyamatokat. A modern kori Közép-Kelet-Európa példáján: a jobbágyi viszonyok felszámolásának és a modern tőkés mezőgazdaság kialakulásának folyamatát, az infrastruktúra kiépülésének és a bankrendszer születésének sajátosságait, az állam és a külföldi tőke szerepét az iparosodásban, az ipari forradalom általános sajátosságait.

Ez a regionálisan egységes vizsgálati módszer természetesen azonnal felveti a nemzeti különbségek, a nemzethatárokból adódó eltérések nagy súlyú problémáját. Olyan ellenérveket szolgáltat az egységes vizsgálati módszer ellen, ami még az általánosítás igényével fellépők körében is erős aggályokat kelt. A. Gerschenkron pl. nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a XIX. század második felétől különös jelentőségre emelkedő nemzeti fejlődés, a politikai hatalom és az államhatárok kérdése, s mindaz, ami ezzel összefüggésben áll, erősen egyedivé teszi az egyes országok fejlődését, és akadályt állít a regionális általánosítás útjába. Az ilyen jellegű érvelés természetesen számos igaz, indokolt aspektust tartalmaz. Ennek ellenére túlértékeli a nemzeti keretek jelentőségét (részben talán az állam szerepének túlhangsúlyozása révén). A re-

gionális vizsgálati egység mellett érvelve, mindenekelőtt arra hivatkozhatunk, ami a módszer gyakorlati használhatóságát és történetiségét megalapozza: a regionális általánosítás, a gazdasági folyamatok egységes vizsgálatából való kiindulás egyáltalán nem ellentétes az országonkénti eltérések és egyedi vonások figyelembevételével. Az egyes folyamatok áttekintése ugyanis a régión belül országonként történik, ami lehetőséget nyújt a sajátos mellett az egyedi feltárására is. Éppen az egyes gazdasági folyamatok konkrét történeti vizsgálata alapján vált meggyőzővé és bizonyítottá, hogy az agrárfejlődéstől a bankrendszer és közlekedés kiépítésén keresztül a külföldi befektetések problémáiig a közép- és kelet-európai térség országainak számos alapvető hasonlósága mellett a különbségek és eltérések is meglehetősen egységesen jelentkeznek, és önmagukban is tipizálhatók. A gazdasági fejlődés legfőbb folyamatainak hasonlósága ellenére ugyanis a térségen belül világosan elkülöníthető kisebb fejlődési csoportok (alrégiók) képezhetők, az osztrák–cseh területek, az orosz–lengyel–magyar fejlődési vonal és a balkáni típusú út sajátosságai indokolják a közép- és kelet-európai régió ezen hármas belső tagolását. (Korántsem zárva ki az alrégiókon belül is jelentkező eltéréseket, az átmeneteket, amit pl. Románia képvisel világosan felismerhetően az orosz–lengyel–magyar és a balkáni típus között stb.)

E különbségek feltárása és bemutatása, ami a regionális összehasonlítási módszer alapján válik igazán lehetségessé, ugyanakkor nem teszi indokolatlanná, hogy a térség világgazdaságban elfoglalt helyének alapvető azonosságait, fejlődésének minden más régiótól eltérő, közösen sajátos vonását állítsuk a regionális vizsgálódás középpontjába. Ez az általánosítás jelöli ugyanis elsősorban meg Közép- és Kelet-Európa sajátos arculatát és a világgazdaság egységében elfoglalt sajátos pozícióját. Ez teszi a régiót világosan beilleszthetővé az egyetemes folyamatok rendszerébe.

S ezen a ponton jutottunk el a regionális összehasonlítás

egyik legfontosabb, módszertani problémájához, a különböző régiók összehasonlításának kérdéséhez.

Ha ugyanis egyes régiókat kutatunk, akkor elkerülhetetlen a régiók összehasonlítása. Még az összehasonlítás tudatos szándéka és törekvése nélkül is szükség van hallgatólagos mércékre, viszonyításokra, melyek minden értékítélet mögött meghúzódnak. A gazdaságtörténeti munkák szemléletének gyakorlatában kimondva vagy kimondatlanul úgyszólván általános az összehasonlítási mércét a fejlődés élvonalában haladó, legfejlettebb országok útjában meghatározni, s minden mást, lemaradót és lemaradottat ehhez viszonyítani, ennek alapján értékelni. Ebből adódott, hogy az elmaradottság különböző fokán álló régiók gazdasági szintjének értékelésekor nemegyszer a kvantitatív tényezők dominéltak: a különbségeket az összehasonlítók főként abban látták, hogy az elmaradottabb terület (vagy ország) 50–100–200 év lemaradást mutat a legfejlettebb területekhez (országokhoz) képest. Ebben az ítéletben gyakran kimondatlanul is bennfoglaltatik a lemaradás egyoldalú mennyiségi értelmezése, az a perspektíva is, hogy a lemaradott terület 50–100–200 év múlva jut el a legfejlettebb által reprezentált szintre. Sokkal egyértelműbben jut kifejezésre ez az álláspont egy-egy gazdasági jelenség megítélésében: az elmaradott régió országaiban valamely gazdasági ágazat akkor fejlett, ha hasonlít a vezető régió hasonló ágazatainak szintjéhez, akkor sajátos, ha valamiben eltér attól stb.

Végül is mindez olyan fejlődési teóriát rejt magában, hogy az elmaradottabbak a fejlettebbek, az előttük járók példáját, útját követik. Az összehasonlítás ilyen szemlélete azonban már veszélyes, mert egyoldalú leegyszerűsítéseket idézhet elő. Igaz ugyan, hogy a fejlettebbekhez való viszonyítás és ezen belül a mennyiségi összemérés sok vonatkozásban indokolt, de korántsem kizárólagos. Indokolt, amennyiben a legfejlettebb régió a legtisztábban tartalmazza a fejlődés legbenső lényegének fő vonásait: a XIX–XX. századi tőkés fejlődés, az ipari átalakulás és modernizálódás esetében ez egyértelműen igaz

Nyugat-Európára és az Egyesült Államokra. A legtisztábban fejezik tehát ki azokat a gazdasági jelenségeket, melyek így vagy úgy, de a későn jövők fejlődését is áthatják valamilyen formában. Nem lehet azonban kizárólagos, mert a későn jövők fejlődése mégsem az előttük járók útjának puszta végigjárása. Az elöl haladók csoportja maga sem pusztán vonzó hatású példa, de egyben új feltételeket, körülményeket kiváltó tényező is. Az időbeni késés, az időközben kialakult új feltételek, a történeti meghatározottságok tehát ugyanazon folyamatok lényeges változásait idézhetik elő, egyes gazdasági folyamatok elmaradása, új jelenségek kialakulására vezethetnek. A regionális összehasonlítás esetében tehát korántsem elegendő a különböző régiókhoz való viszonyítás hagyományos formája, az elmaradottság szintjének megállapítására való törekvés, az egyes régiók pontos rangsorolása. Az egyes régiók sajátos történelmi útját kell feltárni, a régiók közötti fejlődési változatkülönbségek vizsgálatát kell elvégezni. Csak az teszi lehetővé, hogy a regionális összehasonlítás legfőbb előnye érvényre jusson: hogy ne csak tipizáljuk az egyes régiókat, és meghatározzuk fejlettségi hierarchiájukat (vagy akár fejlődési eltéréseiket), hanem mindezen keresztül eljussunk az egyes régiók valódi egymásra hatásának felismeréséig is. Annak a bonyolult kölcsönhatásnak a tisztázásához, hogy az egyidejűleg, egymás mellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességeket képviselő régiók hogyan hatnak egymásra, hogyan és milyen irányban befolyásolják egymás útjait.

E módszer Közép- és Kelet-Európa modern gazdasági átalakítása ipari forradalom esetében lehetőséget nyújtott azon nézetek tarthatatlanságának bizonyítására, mely nézetek a térség egyik vagy másik országára vonatkozóan csupán időbeni lemaradást konstatáltak (hasonló folyamatok későbbi indulását és lezajlását vizsgálva és bemutatva), vagy éppen a lényegi, sőt időbeni azonosságot igyekeztek kimutatni. Kritikai vizsgálat alá lehetett azonban venni azokat a nézeteket is, melyek a kelet-európai ipari forradalom belső sajátosságaira

összpontosították figyelmüket, s az állam sajátos szerepét emelték ki. A regionális összehasonlítás módszere ugyanis lehetővé tette annak felismerését, hogy az ipari forradalom jelentős időbeni késése, lényeges belső sajátosságai mellett milyen szerepet játszott a folyamatokban Nyugat- és Kelet-Európa egymásra hatása. A nyugati ipari forradalom nyomán végbement ipari átalakulás hogyan indukálta az addig is agrárszállító Kelet mezőgazdasági forradalmát, az európai piacok igénye hogyan tette érdekeltté a nyugati kormányokat és vállalkozókat a modern infrastruktúra kiépítésében a Keleten, s általában hogyan bontakozik ki a külföldi befektetések sajátos szerepe a kelet-európai modernizálásban. A regionális vizsgálat és a régiók közötti összekapcsolódás ábrázolása emeli tehát véleményünk szerint az egyetemes gazdaságtörténet-írásban az egyetemesség szintjére a történeti vizsgálatot, s teszi lehetővé leginkább a korszerű egyetemesség érvényesítését a történeti folyamatok kutatásában.

(1971)

I.

A kötetben közölt tanulmányok első megjelenési helyeiről, illetve keletkezési körülményeiről:

1. *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország ipari fejlettsége az európai összehasonlítás tükrében a XX. század elején.
Közgazdasági Szemle. 1960. 8–9. szám.

2. *Berend T. Iván–Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon, 1867–1914.
Történelmi Szemle. 1966. 2. szám.

3. *Berend T. Iván–Ránki György:* Gazdaság és nacionalizmus Magyarországon a századforduló körül.
Austrian History Yearbook. Vol. III. Pt. 3. 1967. USA. Angol nyelven.

4. *Ránki György:* Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez.
Valóság. 1968. 12. szám.

5. *Ránki György:* Gazdasági integráció az Osztrák–Magyar Monarchiában.
Előadás az 1972. júliusi marburgi konferencián, eredetiben német nyelven.

6. *Berend T. Iván:* A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez. I. rész.
Közgazdasági Szemle. 1968. 3. szám.

7. *Berend T. Iván–Ránki György:* A gazdaság finanszírozásának forrásai, a külföldi tőke szerepe Magyarországon az első világháború után.
Nouvelles études historiques. 2. Vol. Budapest. 1965. 263–297. Angol nyelven.

8. *Ránki György:* A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben.
Történelmi Szemle. 1964. 2. szám.
9. *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a második világháború előtt.
Közgazdasági Szemle. 1961. 1. szám.
10. *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdasági élet a német hadigazdaság szolgálatában a második világháború idején.
Századok. 1955. 4–5. szám.
11. *Ránki György:* Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején.
Történelmi Szemle. 1962. 3–4. szám.
12. *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar társadalom a két világháború között.
Új Írás. 1973. 10–11. szám.
13. *Ránki György:* A Clerk-misszió történetéhez.
Történelmi Szemle. 1967. 2. szám.
14. *Ránki György:* Az ország német megszállása és Horthy hadserege.
Valóság. 1963. 12. szám.
15. *Berend T. Iván–Ránki György:* Gazdasági növekedés és struktúraváltozások a kelet-európai szocialista országokban a második világháború után.
Párttörténeti közlemények. 1970. 1. szám.
16. *Berend T. Iván:* A gazdaságirányítási mechanizmus történetéhez.
Economie Appliquée. Paris. 1967. 1–2. szám. (Egy részlete: Magyar Tudomány. 1966. 7–8. szám.)
17. *Berend T. Iván:* Fordulópont és ellentmondások az urbanizációban.
Valóság. 1971. 12. szám.
18. *Berend T. Iván:* Változások az életkörülményekben a felszabadulás óta.
Társadalmi Szemle. 1970. 4. szám.
19. *Berend T. Iván:* Eredmények, ellentmondások és a továbbhaladás.
Valóság. 1969. 12. szám.

20. *Berend T. Iván:* Mai gazdasági-társadalmi jelenségek és a történetiség.
Társadalmi Szemle. 1973. 3. szám.
21. *Berend T. Iván–Ránki György:* Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához.
Századok. 1971. 1. szám.

II.

Magyarország ipari fejlettsége az európai összehasonlítás tükrében a XX. század elején

1. *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1951. *Lederer Emma:* Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Budapest, 1952. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődésünk 1867–1900. Budapest, 1955. *Berend Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, 1955.
2. Az Európára vonatkozó adatok Oroszország nélkül állnak rendelkezésünkre, ez azonban csupán néhány százalékos eltérést okozhat.
3. *Ingvar Svennilson:* Growth and Stagnation in the European Economy. Geneva, 1954. 16. l.
4. Uo. 17. l.
5. Compass Leonhardt 1914. 38. l.
6. A fonóorsók számára lásd *Sartorius von Waltershausen:* Die Entstehung des Weltwirtschaft. Jena, 1931. 533. l. Olaszországban 4,5, Spanyolországban 2,2, Belgiumban 1,4, Svájcban 1,3 millió pamut fonóorsó volt.
A Monarchia gyapotfogyasztására lásd: Külkereskedelmi forgalmunk 1882–1913. Magyar Statisztikai Közlemények. 63. köt. Budapest, 1923. 47. l. Egyéb országokra pedig *Svennilson:* i. m. 143. l.
7. *Svennilson:* i. m. 207. l.
8. Angliára vonatkozóan: *Sartorius von Waltershausen:* i. m. 568. l. Németországra vonatkozóan: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1919. Berlin, 1919. 24. l. Franciaországra vonatkozóan: Annuaire Statistique 1906.

9. Svédországra vonatkozóan: Statistick Årsbok for Sverige. 1919. Stockholm, 1919. 17. l. (Az adat az ország összlakosságára vonatkozik.)

Hollandiára vonatkozóan: Jaarzijfers voor hat honinkrijk des Nederlanden. Gravanhage, 1919. 80–81. l. (Csak a dolgozók létszáma.) Dániára és Belgiumra vonatkozóan: *Sartorius von Waltershausen:* i. m. 620., ill. 610. l. (A dániai adat az ország összlakosságára vonatkozik, Belgiumra nézve kerek számok.)

10. Olaszországra vonatkozóan: Annuario Statistico Italiano. 1928. VI. Terza Seria Vol. II. 25. l. Portugáliára vonatkozóan: Annuaire Statistique 1928. Statistique générale de la France. 203. l. – Spanyolországra, mely ugyancsak ebbe a kategóriába sorolható, nem áll rendelkezésünkre pontos adat. A mezőgazdasági népesség aránya 56% volt. Vö. *Erdei Ferenc:* Parasztok. é. n. 131. l.

11. Oroszországra vonatkozóan: *Ljascsenko:* Isztorija narodnogo hozjajsztva SZSZSZR, 1952. 119. l. (Az adat az ország összlakosságára vonatkozik.)

Bulgáriára vonatkozóan: Sztatiszticseszki Godisnik na Blgarszkoto Carsztvo. 1911. Szofia, 1914. 29. l.

Romániára vonatkozóan: *Sartorius von Waltershausen:* i. m. 622. l. Szerbiában a lakosságnak kb. 82%-a, Görögországban viszont, ahol a kereskedelem és hajózás nagyobb szerepet játszott – mintegy 54%-a mezőgazdaságból élt. Vö. *Erdei:* i. m. 136. l.

12. Österreichisches Statistisches Handbuch 1915. Wien. 1917. 15. l. és a Magyar Szentkorona Országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. 189. l.

13. Industrial Statistics 1900–1955. OEEC Statistical Bulletins. Paris, 1955. 6. l. *Svennilson* idézett munkájában egész Európa gyáriparának évi fejlődési ütemét 1881 és 1913 között 3,25%-ban állapítja meg. 19. l.

14. Industrialisation and Foreign Trade. League of Nations. Geneva, 1945. 132–133. l.

15. Az adott időszakban Kanada gyáripari termelése 270%-ra, Új-Zélandé 256%-ra, Indiáé 188%-ra nőtt, Japán 1905 és 1913 között 50%-kal növelte ipari termelését.

16. Industrialisation and Foreign Trade. 56. l. A Magyarországra vonatkozó adatok saját számításaink.

17. Nyugat-Európa átlagára – Anglia, Németország, Franciaország, Belgium, Olaszország, Luxemburg és Norvégia termelését figyelembe véve – Industrial Statistics 1900–1955. 5., 7., 9., 11. l. Magyarországra nézve: *Berend Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, 1955. Az adatok 1898–1913. évekre vonatkoznak.

18. *Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1916. 134. l.

19. *Sartorius von Waltershausen:* i. m. 539. l.

20. *Svennilson:* i. m. 257., 260. l. Magyarországra *Berend–Ránki:* i. m. 193–194. l.

21. *Svennilson:* i. m. 282–283. l. Magyarországra *Berend–Ránki:* i. m. 234. l.

22. Lásd fentebb, a ... oldalon.

23. *Walter Hoffmann:* Stadien und Typen der Industrialisierung. Jena, 1931. 181. l. A Hoffmann által közölt adatokat – melyeket a szerző közvetett számítások útján nyert – egyes esetekben módosítottuk az Industrial Statistics 1900–1955. 4–6. oldalán közölt adatokkal. Franciaországra vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre későbbi adat, így *Svennilson* (i. m. 47. l.) vas- és textiliparra vonatkozó adatait a Hoffmann által közölt 1896-ra vonatkozó élelmiszeripari és vegyészeti adatokkal egészítettük ki. A nyugat-európai országokhoz lényegében hasonló helyzetet mutat az Egyesült Államok iparának szerkezete is. 1914-ben az I. csoport súlya 23%, a II. csoporté 6%, a III. csoport részesedése 19%, a IV. csoport részaránya 20% volt. A könnyű- és nehézipar aránya tehát: 1,33:1 Industrial Statistics 1900–1955. 4–6. l.

24. *Hoffmann:* i. m. 179. l.

25. Svédországra vonatkozóan: Statistics Årsbok for Sverige. 1919. Stockholm. 1919. 101–105. – Belgiumra és Svájcra vonatkozóan: *Hoffmann:* i. m. 179. l. Dániában 1897-ben az egyes iparágak aránya a következő volt: I. 15, II. 4, III. 21, IV. 24 százalék. A könnyű- és nehézipar aránya 2,6:1-hez. Hollandiára vonatkozóan 1920-as adatok állnak rendelkezésünkre. Tekintettel azonban arra, hogy Hollandia a világháborúban semleges volt, tehát nagyobb arányú háborús iparszerkezeti eltolódás nem ment végbe – összehasonlítási alapnak ezek az adatok is elfogad-

hatók. I. 16, II. 4, III. 17, IV. 23 százalék. A könnyű- és nehézipar aránya Hollandiában 2:1-hez. *Hoffmann:* i. m. 178–179. l.

26. Oroszországra vonatkozóan: Enzyklopädie der Union der Sozialistischen Sowjetrepublik. Berlin, 1950. 858–864. l. – Az I. csoportba sorolt iparágak közül csak a gépipar termelési adatai állnak rendelkezésre. A vas- és fémipar, valamint a gépipar arányát a magyarországihoz hasonlónak (2:1) tekintettük, s ennek alapján, becslésszerűen állapítottuk meg az I. csoport 18%-os részesedését. Romániára vonatkozóan: Anuarul Statistic al Romaniei. Bucureşti, 1904. 226–237. l. Bulgáriára vonatkozóan: Sztatiszticseszki Godisnik na Blgarszkoto Carsztvo. 1911. Szofia, 1914.

27. Angliában 1851-ben 5:1, Franciaországban 1860-ban 4,5:1, Belgiumban 1846-ban 5,2:1 volt a könnyű- és nehézipari ágak aránya. Hoffmann: i. m. 100. l.

28. *Fellner Frigyes:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1916. 103. l.

29. A magyarországi adatokat nem az 1913-as, könyvünkben közölt adatok alapján készítettük, hanem Fellner számításai alapján, melyek mind Ausztriára, mind Magyarországra ugyanazon rendszerrel készültek.

30. Hoffmann: i. m. 178., 179. l. – Azokban a későn fejlődésnek induló, Európán kívüli, függő, félgyarmati vagy gyarmati országokban, ahol az iparosodás csak a XX. század elején indult meg, az illető országok belső és külső feltételeinek megfelelően ugyancsak két fejlődési irányt különböztethetünk meg; a viszonylag fejlettebb mezőgazdasággal, elsősorban állattenyésztéssel rendelkező országokban, mint pl. Ausztrália, Új-Zéland, Argentína és Chile, az élelmiszeripar játssza a vezető szerepet, míg Indiában és Brazíliában a nyersanyag-lehetőségek a textilipar fejlődésének kedveztek.

31. *Fellner:* i. m. 92. l.

1. Nemzeti jövedelemnél a ma uralkodó marxista meghatározás szerint csupán az anyagi javak termelése során előállított új értéket vettük figyelembe.

2. A felhalmozás tételeit nem tudtuk – a statisztikai adatok hiánya folytán – ilyen szabatosan figyelembe venni, azonban a hozzáférhető adatok révén igyekeztünk mind az álló-, mind a forgótőke becslését jelentő tételek bevonására.

3. A továbbiakban az értékeket mindig koronában fogjuk megadni.

4. *Karl Freiherr von Coernig:* Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie. Wien, 1861. 4. Auflage, 54. l.

5. *Pisztory Mór:* Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája a legújabb adatok alapján. Budapest, 1874. 223. l.

6. *Hunfalvy János:* A Magyar–Osztrák Monarchia rövid statisztikája. Budapest, 1874, 88. l.

7. *Coernig:* i. m. 72. l. Ezen becslés rendkívüli labilitását mutatja, hogy a szerzőnek 1848 előtti időszakra készített, a Monarchia tartományaira és iparágakra bontott számításaira épült, melyet néhány főbb iparágban végbement fejlődés tényeit figyelembe véve növelt 40%-kal. A becslést minimálisnak tekinthetjük, hiszen hat iparág fejlődési adatai (építőanyag-ipar, vasipar, gépipar, vegyészeti ipar, cukoripar, üvegipar) már az 1850-es évek végére több mint 100%-os növekedést mutattak, továbbá a szerző szerint is bizonyítható, hogy a pamutipar legalább megkétszerezte, a sör- és szeszipar pedig másfélszeresére növelte termelését.

8. E ponton ismét utalnunk kell egy számításba vehető, újabb pontatlansági tényezőre, nevezetesen arra, hogy a század utolsó három évtizedében végbement agrárfejlődés alapján a századfordulón már fejlettebb agrárviszonyok álltak fenn, vagyis a kiegyezés körül az összes termelésből figyelembe vehető új érték nyilvánvalóan valamelyest alacsonyabb hányadot tett csupán ki. Bár ezt a terméshozamok növekedése bőven ellensúlyozhatta.

9. *Kautz Gyula:* Az ausztriai birodalom statisztikája. Pest, 1855. 255. l.

10. Vö.: *Pisztory:* i. m. 338–348. l.

11. A számítás becslésjellege következtében a megoszlásnál is kerek számokat vettünk alapul.

12. Ez esetben ismét Fellner a századforduló utáni évekre vonatkozó számítási módszerét vettük alapul – aki a mezőgazdaságban termelt nemzeti jövedelem ún. tőkévé merevedő részét, vagyis felhalmozását évi 6%-ra teszi. Fellner tételei közül a megtakarítások között szereplő vetőmag-tételt, mint ami nem a nemzeti jövedelem része, nem vettük figyelembe. Figyelembe véve a konjunkturális viszonyokat, a mezőgazdaság fejlettségét, a hozamok alakulását stb., az 1867–73-as periódusban 4, az 1873–1900-as periódusban 5%-ra csökkentettük Fellner tételeit.

13. Természetesen a mezőgazdaságba fektetett tőke ennél több, hiszen a részben külföldi forrásokból, részben bankbetétekből, vagyis nem, vagy nem közvetlenül mezőgazdasági forrásból származó, mintegy 200 millió korona jelzáloghitelt itt nem vettünk figyelembe.

14. *Földi Tamás:* Magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. Budapest, 1956. c. tanulmánykötetben, 47–48. l. Természetesen a 170 milliós állami részesedés elsősorban a külföldi államkölcsönökből származik.

15. A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei. 1894–1909. 81. l.

16. A Magyar Általános Hitelbank, az Angol–Magyar Bank és a Francia–Magyar Bank egész részvénytőkéjét, az előbbiekkel kapcsolatban álló Municipális Hitelintézet és Földhitelintézet tőkeállományának felét tekintjük külföldi tőkének, a többi pénzintézet tőkeállományát viszont magyar tőkeként kezeljük.

17. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődésünk. 1867–1900. Budapest, 1955. 51. l.

18. 1800-ra Sándor Vilmos számításai szerint az ipari részvénytőke állománya 200 millió koronát tett ki, s ebből 116 millió korona értékű részvény volt külföldi kézen. Ha figyelembe vesszük az 1867 előtt keletkezett külföldi ipari érdekeltségeket, akkor az új vállalkozások esetében mintegy 25%-os külföldi részvényérdekeltséget találunk. Ezt a kulcsot alkalmazzuk az 1867–1873 közötti évekre. (*Sándor Vilmos:* i. m. 241. l.)

19. *Fellner Frigyes:* A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Budapest, 1908. III. számú kimutatás. Tekintettel arra, hogy az államkölcsön tényleges és névleges állománygyarapodása között igen nagy a különbség, a névleges állománygyarapodást mint tényleges befektetést 10%-kal csökkentve vettük figyelembe.

20. *Fellner Frigyes:* A nemzeti jövedelem becslése. Budapest, 1903. 18. l. Természetesen, tekintettel arra, hogy 27 év átlagáról van szó, nem a századforduló, hanem a kiegyezés körüli és a századforduló körüli nemzeti jövedelemátlagot vettük figyelembe.

21. A jelzáloghitelek összes növekedése 1,6 milliárdot tett ki, de ennek több mint egynegyedét – az 1894. évi adatok nyújtanak erre első ízben tájékoztatást – házingatlanra folyósították. (A Magyar Korona Országának hitelintézetei az 1894–1909. években. 273. l.) Ezt figyelembe véve számoltunk a hazai jelzáloghiteleknél 1,2 milliárdos összeggel és a 600 millióra rúgó közvetlen külföldi jelzálog összegből 400 milliós állománnyal.

22. *Fellner:* A magyar nemzeti vagyon becslése. 17. l.

23. *Fellner:* A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. VII. számú kimutatás alapján.

24. A budapesti bankok részvényeinek Fellner szerint (A magyar nemzeti vagyon becslése. 22 l.) 1890-ben 65%-a volt külföldi kézen. Ezt az adatot tekintettük az egész korszakra jellemzőnek, és ezért a budapesti pénzintézeti részvénytőke-állomány 1873 és 1900 közötti 286 milliós növekedéséből (erre vonatkozóan lásd: *Pólya Jakab:* A budapesti bankok története az 1867–1894. években. Budapest, 1895. 185. l. és A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei az 1894–1909. években 8. l.). 185 milliót tekintettünk a külföldi tőke invesztícióinak, a vidéki pénzintézeti részvényállomány-növekedést egészében a magyar tőkefelhalmozás eredményének tekintjük.

25. A folyószámlabetétek egészét azért nem lehet figyelembe venni, mert a bankok kölcsönösen elhelyeztek egymásnál is folyószámlabetéteket. A pénzügyi szakemberek általános véleménye szerint ezen összegeknek kb. felét tekinthetjük a belső tőkefelhalmozás eredményének.

26. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. Budapest, 1955. 394. l.

27. A XIX. század végi építkezésekre nem áll rendelkezésre adat, ezért abból indultunk ki, hogy 1900 és 1912 között a vidéki építkezések a fővárosi építkezések értékének kereken háromnegyedét tették ki. Ezt az arányt alkalmaztuk az 1873–1900 közötti évekre. (*Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Budapest, 1913. 25–27. l.; *Fellner:* A magyar nemzeti vagyon becslése, 16–17. l.)

28. *Matlekovits:* Das Königreich Ungarn. Leipzig, 1900. 922–923. l.

29. A 700 milliós összegnél ugyanezt a 40:60 arányt vettük figyelembe, mint ami az államkölcsön-állomány egész 2,7 milliárdos összegénél fennáll.

30. *Fellner:* A nemzetközi fizetési mérleg . . . 83. l.

31. *Fellner:* A nemzeti jövedelem becslése. 10–29. l.

32. Fellner adata itt téves, mivel a bányászat egész termelését azonosítja a nemzeti jövedelemmel. Későbbi munkájában ezt a módszert korrigálja, s 1913-ra vonatkozóan a termelési értéknek mintegy 20%-át levonja. Ezt a kulcsot alkalmazzuk mi is 1900-ra, így kaptuk a Fellner által közölt 118 millió korona helyett a 95 milliós értéket.

33. *Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1916.

34. Uo. 15. l.

35. *Fellner:* i. m. 190. l.

36. A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban. 1867–1963. Statisztikai Időszaki Közlemények. KSH. Budapest, 1965/6. 10. l.

37. A jelzáloghitel állománya 1900 és 1913 között 1924 ezer koronáról 3729 ezerre ugrott. Az 1805 milliós növekedésből azonban 719 milliót a házingatlanra folyósított jelzálogként nem vehetünk figyelembe. A maradék 50%-ot vettük befektetésként figyelembe.

38. *Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 37. l.

39. A Magyar Szentkorona Országainak hitelintézetei 1894–1909. 276. l.; Magyar Statisztikai Évkönyv, 1914. 217. l.

40. Uo.

41. Számításunknál figyelembe vettük, hogy az 1095 milliós részvénytőke-állomány növekedéséből 57% esett a vezető főváro-

si nagybankokra és érdekeltségi hálózatukhoz tartozó vidéki pénzintézetekre. (Vö.: *Berend–Ránki:* Magyarország gyáripara. Budapest, 1955. 69. l.) A vezető bankcsoportokban viszont 55%-ot tett ki a külföldi tőke részvényérdekeltsége. *(Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme 125. l.)

42. A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei: 1894–1909 években. 16. l. és Magyar Statisztikai Évkönyv, 1914. 212. l.

43. Vö.: *Berend–Ránki:* i. m. 156. l.

44. A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei. 1894–1909. 278–279. l.; Magyar Statisztikai Évkönyv, 1914, 217. l.

45. Uo. 125., 126. l.

46. A 400 milliós összeg feltehetően túlzott, hiszen a kis- és nagyipar között fennálló termelékenységkülönbség folytán a tőkebefektetések és a termelés közötti arány nem egyforma. Ennek ellenére nem tartjuk szükségesnek a felhalmozási összeg csökkentését, mivel az előállott túlnövelés ellensúlyozhatja a kisipar kevésbé áttekinthető területein figyelembe nem vehető felhalmozási összegek kiesését.

47. *Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 27. l.

48. A kibontakozó válság következtében az új építkezések száma az előző évi 10%-ára esett, az eladott tégla mennyisége egyharmadára csökkent. Az előző évről folyamatban volt építkezéseket is figyelembe véve tehát az 50 milliós befektetés maximálisnak tekinthető.

49. *Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 142. l.

50. 1910-re Fellner 8,5 milliárdra becsüli az összes, 3599 ezer lakóház értékét, ebből a budapesti lakóházak értéke kereken 2 milliárd.

51. A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. 51. l.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 251. l.

52. *Fellner:* A nemzeti jövedelem becslése. 26. l.; Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 144. l.

53. *Fellner:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. VI. sz. táblázat.

54. Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 366. l.

55. *Fellner:* A magyar nemzeti vagyon becslése. 23. l.; *Fellner:*

Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 63. l. Erre az adatra hagyatkoztunk magunk is 1955-ben megjelent könyvünkben (Magyarország gyáripara 1900–1914. 118. l.)

56. Vö. A magyar nemzeti vagyon becslése. 22. l.; Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 63. l.

57. A jelzáloghitelezés, a bankok tárcájában felhalmozott részvények és kölcsönkötvények levonása után kb. ekkora összeget tett ki a bankok összes tőkeállománya.

58. Változatlan áron 21 milliárdra tehetjük a felhalmozódást, s mintegy 16 milliárd a befektetés összege. Ennek megfelelően 1867–1873 között átlag évi 320 millió, 1873–1900 között évi 300, 1900–1913 között 420 millió korona volt a befektetés.

59. 1897–1901-es árak alapján számítva. A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban. 1867–1963. 32. l. alapján.

60. A változatlan árakat a Preisstatistik. Budapest, 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények) c. kiadványban közölt Sauerbeck-index alapján számítottuk (1897–1900-as árakon).

61. Az 1860-as évek elejére vonatkozó adatok.

Gazdaság és nacionalizmus Magyarországon a századforduló körül

1. *Pach Zsigmond Pál:* Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Studia Historica. No. 54. 1964.

2. Hadd utaljunk Marx gondolatára, mely szerint „Az iparilag fejlettebb országok képet adnak az elmaradottabb országoknak ez utóbbiak jövőjéről." (A tőke.)

3. *Vargha Gyula:* A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896.

4. *Gróf Széchenyi István:* A Hitel. 1930.

5. *Vagyó János:* Széchenyi István közlekedésügyi reformja. Budapest, 1913.

6. *Képessy Árpád:* A magyar vasútügy története. Budapest, 1908.

7. *Eckhardt Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája. Budapest, 1959.

8. Az adatokra és a kérdésekre általában lásd: *Hanák Péter:* A dualizmus korának néhány vitás kérdése című referátumát. Századok. 1962. 1–2. sz. 218. kk.

9. Angliában a XIX. század közepére a városi népesség már túlhaladta a falusi lakosság arányát. (*R. E. Cameron:* France and the Economic Development of Europe. New Jersey, 1961. 6. l.) Franciaországban 1789-től 1859-re a lakosság létszáma 25-ről 36 millió főre emelkedett, s ugyanakkor a városi lakosság aránya 1/5-ről 1/4-re nőtt. (*E. Levasseur:* Histoire des classes ouvrières en France depuis 1789 jusqu'a nos jours. Paris, 1867.) A nyugati területek iparosodása eredményeként a német államokban az 1830-as 20%-ról 1860-ra 40%-ra ugrott a nem agrárnépesség aránya. (*P. Benaerts:* Les origines des grandes industries allemandes. Paris, 1957.

10. Az adatokat lásd: *Láng Lajos* és *Jekelfalussy József:* Magyarország népességi statisztikája. Budapest, 1885. és Az 1910. évi népszámlálás II.

11. *A. Matlekovits:* Das Königreich Ungarn. II. Leipzig. 1900. 93. l.

12. *Berend T. Iván–Ránki György:* Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas. Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Budapest, 1961. 267–289. l.

13. A kérdésre elvileg lásd: *A. Gerschenkron:* Economic Backwardness in Historical Perspective: a Book of Essays. New York. 1965. 8. l.

14. Magyarországon, Németországhoz hasonlóan, *Friedrich List* teóriájával kapcsolódott egybe kezdettől fogva az iparosítás gondolata, tehát a nacionalizmus eszmeáramlatának mindig gazdasági jelszava volt.

15. *R. E. Cameron:* France and the economic development of Europe. 1800–1914. Princeton, 1961. 79. l.

16. *D. Landes:* Technological changes and industrial development in Western Europe. 1750–1914. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VI. 558. l.

17. *H. Feis:* Europe the World's Banker. 1810–1919. New Haven, 1930.

18. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. Budapest, 1954. 118. kk.

19. Itt és a továbbiakban a Magyarországon befektetett külföldi tőkére vonatkozó adatoknál *Berend T. Iván–Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. (Történelmi Szemle. 1966. 2. sz. 185–201. l.) című tanulmányra támaszkodtunk.

20. *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, 1955. 56. l.

21. Magyarországon 1785-ben 75 089; 1805-ben 127 816; 1840-ben 241 632 zsidó volt.

22. Adatok a Magyar Statisztikai Közlemények alapján. Érdekesen, bár antiszemita éllel fejtegeti ezt a problémát: *Szekfű Gyula:* Három nemzedék. Budapest, 1920. Véleményünkhöz közelebb állnak *Hanák Péter:* Vázlatok a századelő magyar társadalmához (Történelmi Szemle. 1962. 2. sz.) c. tanulmányának, illetve *Laczkó Miklós:* Nyilasok, nemzetiszocialisták (Budapest, 1966.) c. könyvének idevonatkozó fejtegetései.

23. A kérdést elemzi: *Katus László:* A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonása és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon. Történelmi Szemle. 1960. 2. sz. 333. l.

24. 1910-ben a földadó 1 holdra az Alföldön 1,87; a Dunántúlon 1,97 K. volt. Ezzel szemben a Kárpátalján 0,35, Erdélyben 0,47, és Szlovákiában is csak 1,02. *Kolossa Tibor:* Statistische Untersuchung der sozialen Struktur der Agrarbevölkerung in den Ländern der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918. Bukarest, 1965. 153. l.

25. *St. Pascu, C. G. Giurescu, J. Kovács, L. Vajda:* Einige Fragen der landwirtschaftlichen Entwicklung in der österreichisch–ungarischen Monarchie. Die Agrarfrage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918. Bukarest, 1965. 14–16. l.

26. Tekintettel arra, hogy a kapitalista fejlődés színvonala az ország központi és nyugati területein magasabb volt, az árutermelés következményeként a parasztság felbomlása is jobban előrehaladt. Így állott elő az a paradox helyzet, hogy a nyomorparcellákban a nemzetiségi tulajdon volt erősebb, ezzel szemben a föld nélküli agrárproletárok többsége a magyar lakosságból ke-

rül ki. Az agrárproletariátus az egész agrárlakosság 52,8%-át tette ki az Alföldön, 38,1%-át a Dunántúlon, viszont csak 29%-át Erdélyben, 37%-át az északi és északkeleti nemzetiségi területeken. *Kolossa:* i. m. 165. l.

27. *St. Pascu és szerzőtársai:* i. m. 19. l.

28. A Magyar Compass 1914–1915. évf. adatai alapján készített összeállítás, és Statisztikai Szemle 1923. 2. köt. 864. l.

29. *Katus László:* Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. Die nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1900–1918). Bucureşti, 1965. Román területnek azokat a vidékeket tekintették, ahol a lakosság több mint 50%-a román volt.

30. *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, 1955.

31. A Magyar Compass 1914–1915. évf. adatai alapján. – A szlovák tőke részvényes iparvállalatai voltak a Felsőgarami Finombőrgyár Rt., a Kovács–Stodola Bőrgyár Rt., a „Carpathia" vegyipari Rt., a Szenicei Ipari Szeszgyár, a Turóci Sörfőző és Malátagyár Rt., a turócszentmártoni Bútorgyár Rt., a turóci cementgyár, a turóci nyomda, a trsztenai Kőolajfinomító Rt., a Rózsahegyi Fapapíranyaggyár Rt., a Magyar Papírgyár Rt. Mindezen vállalatok együttes tőkeereje a 6 millió K-t sem érte el.

32. *E. Deutsch, N. N. Constantinescu, A. Negrea, A. Negucioiu:* Über die Vorherrschaft des Finanzkapitalist in Transsilvanien in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts. Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Bucureşti, 1965. 55. l.

33. *Katus L.:* i. m.

34. Persze, mit jelentett ezeknek a tőkéje a budapesti bankokéhoz képest, amelyeknek széles hálózata a nemzetiségi területeket is átfogta, s a legfontosabb üzleteket magáévá tette. Egyébként is a háború előtt több mint 4000 bank és takarékpénztár működött az országban. A nemzetiségi burzsoáziának elsősorban a paraszti és kisipari árutermelés hitellel való ellátása és forgalmának lebonyolítása, a felhalmozódó kis- és középtőke összegyűjtése maradt meg.

35. Ebből 66,9% volt nemzetiségi, 25% szlovák, 18,4% német és 15,4% román.

36. Egészében 61 000 szlovák és 34 román gyáripari munkás volt Magyarországon.

37. Számításunk az 1910. évi üzemi és munkásstatisztika alapján készült. Statisztikai Szemle, 1923. 300. l.

Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez

E cikk előadásként elhangzott 1967 októberében, Grazban az osztrák–magyar történésztalálkozón.

1. *Nachum Gross:* Industrialisation in Austria in the Nineteenth Century. Kéziratos disszertáció. 1966. Berkeley University.

2. Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaft. Wien, 1948. *Kanitz:* Österreichische Geld- und Währungspolitik című tanulmánya.

3. *Nachum Gross* számítása: Industrialisation in Austria in the Nineteenth Century.

4. *Hertz:* Economic Progress in Austria. London.

5. *Hanák Péter:* Hungary in the Austro–Hungarian Monarchy: Preponderance or Dependence. 28. Austrian History Yearbook. – Hanák véleményével, a hullámok bizonyos fáziskülönbségével egyetértünk, jóllehet az általa megjelölt három hullám időbeli és területi elhelyezkedése vitatható.

6. *Alexander Gerschenkron:* Economic Backwardness in Historical Perspective. New York, 1962.

7. Egyoldalú csak a területek színvonalkülönbségének csökkentését kiemelni, a különbségcsökkenés üteme távolról sem ígérte az ellentét közeli perspektívaként való feloldását.

8. *Wilhelm Weber:* Österreichs Wirtschaftsstruktur gestern, heute, morgen. Berlin, 1961.

9. *Holes B. Chenery:* Patterns of Industrial Growth. The American Economic Review, 1960.

10. *F. Hertz:* Produktionsgrundlagen. Wien, 1917.

11. Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Budapest, 1961. Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Bukarest, 1965.

12. *Hanák Péter:* Hungary in the Austro–Hungarian Monarchy: Preponderance or Dependence. Austrian History Yearbook, 1967.

13. A kérdést részletesen kifejti *Berend T. Iván–Ránki György:* A délkelet-európai ipari forradalom kérdéséhez. Századok, 1968. 1. sz.

14. *Walt Rostow:* The Process of Economic Growth. New York, 1962. A problémát *Lenin* is érinti A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (Budapest, 1949) című művében.

15. *Paul Mantoux:* The Industrial Revolution in the Eighteenth Century. London, 1921.

16. A probléma részletes kifejtése: *Berend T. Iván–Ránki György:* Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Európában. Századok, 1968. 2. sz.

17. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. Budapest, 1964.; *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, 1955.

18. A kérdésről lásd: *Berend T. Iván–Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. Történelmi Szemle, 1967.

19. *K. Marx:* A brit uralom Indiában. Marx–Engels művei, 9. k.

20. Változatlan áron 21 milliárdra tehetjük a felhalmozódást, s mintegy 16 milliárd a befektetés összege. Ennek megfelelően 1867–1875 között átlagban évi 320 millió, 1873–1900 között 420 millió korona volt a befektetés.

21. *Katus László:* A kelet-európai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967.

22. 1897–1901-es árak alapján számítva. A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban, 1867–1963. 32. l. alapján.

23. Az 1860-as évek elejére vonatkozó adat.

23 a. A cikk első nyomtatott szövege téves adatot közöl, melyet már korábban korrigáltunk. Itt a helyes adat nyert közlést.

24. A változatlan árakat a Preisstatistik (Budapest, 1913) (Magyar Statisztikai Közlemények) c. kiadványban közölt Sauerbeck-index alapján számítottuk (1897–1900-as árakon).

25. 1873 és 1913 között a nemzeti jövedelem emelkedésének üteme az Egyesült Államokban 4,5%, Angliában 2,6%, Németországban 2,6%, Oroszországban 2,5% volt.

Gazdasági integráció az Osztrák–Magyar Monarchiában

1. A Habsburg-Monarchiát fenntartó egyik legtekintélyesebb erőnek kétségkívül a gazdasági szervezetté váló kapitalizmust tekinthetjük. *O. Jászi:* The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago, 1961. 17. l.

2. *J. Krizek:* Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit, Praha, 1963.

3. 1883–85-ös átlag; az 1882-es statisztikai adat téves.

4. *Nachum Gross:* Industrialisation in Austria in the Nineteenth Century. Kézirat.

5. *Katus László* indexei szerint a növénytermelés értéke 1882: 68,7; 1883: 57,2; 1884: 61,5; 1913-as árakon. Feltételezzük, hogy a növénytermelési index az egész mezőgazdaságra vonatkoztatható. A bruttó termelés összegénél azonban nem a Katus által adott 1913-as árakat vettük figyelembe, hanem a folyó áron megadott kiviteli adatokkal való összehasonlítás céljából az árváltozást figyelembe vettük, s az index segítségével kapott érték 20%-kal csökkenthető.

A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez

1. E kérdést igen határozottan exponálja *Vajda Imre:* Széles körű, tervezett európai kooperációt (Gazdaság, 1967. 1. sz.) című cikkében.

2. *S. Clough:* Rise and Fall of Civilisation. An Inquiry into the Relationship between Economic Development and Civilisation. New York. 1957. 220. 1.

3. Lásd *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Kossuth Könyvkiadó. 1963.

4. E kérdésre lásd: *Berend–Ránki:* Az ipari forradalom kér-

déséhez Kelet- és Délkelet-Európában című tanulmányunkat. Századok. 1968. 1. sz.

5. E nézet legújabb felfrissítését jelenti egy néhány évvel ezelőtt elhangzott felszólalás publikálása: *Mód Aladár:* Sors és felelősség. Magvető. 1967. 159–164. l.

6. *W. O. Henderson:* The Industrial Revolution in Europe 1815–1914. Chicago. 1961.

7. *Berend–Ránki:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. 1867–1914. Történelmi Szemle. 1966. 2. sz. Vö: A magyar szentkorona országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma. Budapest. 1923.

8. *E. Kohlruss:* Die französischen Kapitalanlagen in Südosteuropa in Rahmen der gesamten Auslandsverschuldung der Südosteuropäischen Länder. Leipzig. 1934.

9. Vannak, akik csupán a nemzeti önállóság és vámvédelem hiányában vélik felismerni a fejlődés hátráltató tényezőit. Lásd: *Tolnai György:* A paraszti szövő-fonóipar és a textil-manufaktúra Magyarországon. Akadémiai Kiadó. 1964. E nézetek kritikájára törekedtem Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez című írásomban. Történelmi Szemle. 1965. 2–3. sz.

10. *H. Feis:* Europe the World's Banker. 1870–1914. New York 1964. 264., 266., 272. kk.

11. E kérdésről részletesen lásd *Berend–Ránki:* Az ipari forradalom kérdéséhez Közép- és Kelet-Európában. Századok. 1968. 1. sz.

12. *W. Layton–Ch. Rist:* The Economic Situation of Austria. Report presented to the Council of the League of Nations. Geneva. 1925. aug. 19. 27. l.

13. *Reményi Lajos:* Az önálló imperialista protekcionizmus kezdetei Magyarországon az első világháború utáni években (1921–1924). Közgazdasági Szemle. 1960. 2. sz.; *Berend–Ránki:* Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Akadémiai Kiadó. 1966. 157. kk.

14. *J. Tomasevich:* Foreign Economic Relations 1918–1941. United Nations Series. 1949. c. kötetben. 172. l.; *Layton–Rist:* i. m. 29. l.

15. *H. Hudeczek:* Die Österreichische Volkswirtschaft und ihr Wiederaufbau. Wien, 1946. 71. l.

16. *N. Spulber:* The Economics of Communist Eastern Europe. London–New York, 1957. 9. l.

17. *Berend–Ránki:* Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Akadémiai Kiadó, 1966. 111., 112. l.

18. Uo. 109. l.

19. *E. Kohlruss:* i. m. 13. l.

20. *N. Spulber:* The State and Economic Development in Eastern Europe. New York, 1966. 98. l.

21. *J. Tomasevich:* i. m. 188. l.

22. Uo. 177. l.

23. *Berend–Ránki:* Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. 313., 314., 337. l.; *Berend–Ránki:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. 1933–1944. Akadémiai Kiadó, 1958. 55. l.

24. OEEC Report on International Investment. Párizs, 1950. 109. l.; *K. S. Patton:* Kingdom of Serbs, Croats and Slovens. Washington, 1928. 79., 81. l.

25. *Berend–Ránki:* Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. 171. kk.; Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1955. Szerk.: Incze Miklós, 267. kk.

26. *K. Hudeczek:* i. m. 27. l.

27. *H. Wanklyn:* Czechoslovakia. London, 1954. 227. l.

28. Vö.: Magyar Statisztikai Évkönyvek és *Berend–Ránki:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. 1933–1944. 217 l.

29. Magyar Nemzetgazda. 1922. dec. 23.; Pesti Tőzsde 1927. feb. 12.; Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, 1927. 100. l.

30. *J. Tomasevich:* i. m. 178. kk.

31. *N. Lupu–Kostaky:* Aspecte ale economiei Românești. Bukarest, 1939. 44. l.

32. Az 1950-es évekre e folyamat ugrásszerűen meggyorsul. Lásd *A. Zauberman:* Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany 1937–1962. London, 1964. 30., 31. l.

33. *Berend–Ránki:* Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a második világháború előtt. Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz.

34. *A. Zauberman:* i. m. 175. kk.

35. *Berend–Ránki:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. 1933–1944. 234. kk.; *Berend–Ránki:* Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a második világháború előtt. Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz.; Concise Statistical Year Book of Poland 1939–1941. 67. l.; Austria Public Finances, Third Report by the Financial Organisation of the League of Nations. Geneva, 1937. 27. l.

36. *P. N. Rosenstein–Rodan:* Agricultural Surplus Population in Eastern and South Eastern Europe. The Royal Institute of International Affairs. Közli: *Spulber:* The Economics of Communist Eastern Europe. 276. l.

37. Economic Demography of Eastern and Southern Europe. Geneva. League of Nations, 1945. 26. l.

38. *N. Lupu–Kostaky:* i. m. 225. l.; *P. Douglas:* The Economic Independence of Poland. Cincinnati, 1934. 44. l.; *E. Kohlruss:* i. m. 83. l.

39. *J. Tomasevich:* i. m. 201. l.

40. The Bulletin of International News. The Royal Institute of International Affairs. London, 1938.

41. A német kérdésről lásd *Berend–Ránki:* Magyarország a fasiszta Németország „életterében". 1933–1939. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.

42. *Berend–Ránki:* Német gazdasági expanzió és a magyar gyáripar a szovjetellenes háború idején. 1941–1945. Századok, 1955. 4–5. sz.

A gazdaság finanszírozásának forrásai, a külföldi tőke szerepe Magyarországon az első világháború után

1. E tanulmány része a Horthy-rendszer gazdasági berendezkedése 1919–1929. c. készülő monográfiánknak.

2. Központi Gazdasági Levéltár (a továbbiakban K. G. L.) Magyar Nemzeti Bank Főtanácsülési jkv. 1924. szept. 17.

3. A Magyar Nemzeti Bank megalakulásakor a népszövetségi szakértők javaslatára a bankjegyforgalmat rendkívül alacsonyan

szabták meg. Az egy főre eső bankjegyforgalom kb. egyharmada volt csupán az ausztriai bankjegyforgalomnak, ami nem felelt meg a két ország közötti gazdasági szintkülönbségnek. (Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. Szerk.: Incze Miklós. 280. l.)

4. Közgazdasági Szemle. 1929. 212. l.

5. Magyar Pénzügy. 1924. nov. 5.

6. Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) P. M. (Pénzügyminisztérium) Szabóky iratok. 4. cs. VI. 37.; Pesti Tőzsde, 1924.

7. Az angol csoport élén a londoni International Finance Investment Corporation, a német csoport élén pedig a Kleinwort & Co. – Mendelssohn & Co. állt. Vö. K. H. L. Hitelbank. 20. cs. igazgatósági ülések jkv. 1925. szept. 30., dec. 30.

8. K. G. L. Magyar Nemzeti Bank. K. T. S. 1925–1931.

9. K. G. L. Kereskedelmi Bank. Zöldkönyvek. 1925. dec. 16. 10 469.

10. O. L. P. M. Haga. VI/5.

11. K. G. L. Kereskedelmi Bank. Zöldkönyvek. 1925. jún. 28. 10 047.; Hitelbank. 20. cs. igazgatósági ülések jkv. 1925. szept. 30.

12. K. G. L. Magyar Nemzeti Bank Főtanácsülési jkv. 1925. okt. 21.

13. O. L. P. M. 1929. VII. Nem német jóvátételek ügye.

14. K. G. L. Hitelbank. 247. cs. Kölcsönszerződések.

15. Pesti Tőzsde. 1927. júl. 21.

16. K. G. L. Hitelbank. 21. cs. Igazgatósági ülés jkv. 1927. júl. 16-i ülés. A feltételekben csupán annyi különbség volt, hogy a névleges kamatlábat 6%-ban határozták meg.

17. K. G. L. Hitelbank. 21. cs. Igazgatósági ülés jkv. 1927. jan. 8-i ülés; máj. 25-i ülés. A kölcsönt 88,5%-os átvételre, 6%-os kamat mellett folyósították.

18. Vö. O. L. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai oszt. Res. Iratok. 1926. 255. és 883.

19. Uo.; Minisztertanács 1926. okt. 29-i ülésének jkv.-ét közli: Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon. Budapest, 1959. 237. kk.

20. O. L. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály. Res. Iratok 116/adm. 1926. A követ 1925. dec. 9-i levele.

21. Pesti Tőzsde. 1926. máj. 13.
22. O. L. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály. Res. Iratok. 117/adm. 1926.
23. K. G. L. Magyar Általános Kőszénbánya (M. Á. K.) 61. cs. 1926. nov. 20.
24. K. G. L., M. Á. K. 62. cs. 1927. jún. 28. végrehajtóbiz. ülés.
25. K. G. L., M. Á. K. 61. cs. 1926. dec. 17. végrehajtóbiz. ülés.
26. K. G. L. Salgótarjáni Kőszénbánya. 193. cs.
27. K. G. L. Salgótarjáni Kőszénbánya. 193. cs. Talbot-ügy.
28. K. G. L. Hitelbank. 21. cs. Igazgatósági ülés jkv. 1927. nov. 19-i ülés.
29. Magyar Kereskedők Lapja. 1927. febr. 19.
30. O. L. Minisztertanácsi ülés jkv. 1927. febr. 18.
31. K. G. L. Hitelbank. 22. cs. Igazgatósági ülés jkv. 1928. máj. 14-i ülés.
32. Compass Leonhardt 1936. 678–679. l.
33. 1921. évi XIV. tc. 28. § kimondja, hogy új gyufagyár létesítése csak a kereskedelemügyi- és pénzügyminiszter együttes engedélye alapján lehetséges.
34. O. L., P. M. Szabóky iratok. 4. cs. VI. 37.
35. Pester Lloyd. 1929. aug. 15.; K. G. L. Hitelbank 248. cs. Svéd gyufakölcsön.
36. Magyar Pénzügy. 1928. jún. 13.; jún. 27., 1929. febr. 6.
37. Magyar Pénzügy. 1928. okt. 31.
38. O. L., P. M. Hága iratok. VI. 5.
39. O. L., P. M. Hága iratok. T./A/1.
40. Compass Leonhardt. 1936. 448., 775. l.
41. Kereskedelmünk és iparunk az 1926. évben. Budapest, 1927. 32. l.
42. Magyar Gyáripar. 1928. aug.–szept.; Magyar Nemzetgazdaság. 1928. júl. 28.; Kereskedelmünk és iparunk az 1929. évben. Budapest, 1930. 56. l.
43. Közgazdaság. 1947. ápr. 27.
44. O. L., P. M. 1929. III. Nem német jóvátételek ügye; *Éber Antal:* A magyar nemzeti tőke alakulása 1924-től 1928-ig. Közgazdasági Szemle, 1929. 178. l.

45. K. G. L. Magyar Nemzeti Bank. Főtanácsülési jkv. 1925. okt. 21.

46. Ezen iparágakban a gyártási kampány idejére, rövid időszakra nagy tőkeösszegek összpontosítása szükséges, hiszen a termények felvásárlása és a nagyszámú időszaki munkás alkalmazása átmenetileg különösen nagy kiadásokkal jár, ez azonban a feldolgozás néhány hónapos szezonja után hamar lecsökken, és a kiadások az áru értékesítéséből megtérülnek.

47. K. G. L. Magyar Nemzeti Bank. K. T. S. 1925. 33.

48. O. L. Minisztertanácsi jkv. 1926. jan. 29.

49. A Victoria-konszern nagy port felvert ügyét röviden a következő főbb források alapján foglaltuk össze: K. G. L. Magyar Nemzeti Bank. Titkos elnöki irattár. 12/1926.; Főtanácsi jkv. 1926. febr. 1.; O. L. Minisztertanácsi jkv. 1926. jan. 29.; 1929. jún. 28.; K. G. L. Hitelbank. 456. cs.; Pesti Tőzsde. 1926. jan. 21.; 1928. ápr. 15.; 1929. jan. 17.; Új Március. 1926. II. sz. 116.

50. K. G. L. Magyar Nemzeti Bank. Titkos elnöki iratok 26/1928.; Magyar Pénzügy. 1928. júl. 18.; Jelentés a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének 1928. évi működéséről. 1929. 10. l.

51. A hosszú lejáratú kölcsönök névértéke és tényleges értéke 1924 és 1929 közötti szaporulatában fennálló különbözetet vettük alapul (958,6, illetve 859,0 millió pengő). Elfogadható, hogy különböző jutalékok stb. címén a hitelezők még további összegeket tartottak vissza, de még így is túlzottnak látszik *Magos György* adata, mely szerint a névérték és a valóságban kézhez vett tőkék közötti különbözet 14,8%-ot tett ki. Vö.: Az angol–amerikai monopoltőke szerepe a Horthy-fasizmus megszilárdításában. Budapest, 1953. 74. l.

52. O. L. Szabóky iratok. 8. cs. Idézi *Magos:* i. m. 31. l.

53. 100 millió dollár hitel esetén az átlagos árfolyamkülönbségek mellett a kölcsönfelvevő 88 milliót kapott kézhez. 20 év alatt átlagosan 10%-os kamatot figyelembe véve, mintegy 180 milliót kellett fizetnie, törlesztések formájában pedig az egész kölcsönt, vagyis 100 milliót kellett kifizetni. A törlesztés miatt ténylegesen mind a kamat, mind az egész évi összeg ennél kevesebb.

54. Az újonnan felvett kölcsönök összegét a hosszú lejáratú hitelek évi hozamának és a rövid lejáratú adósságállomány egyen-

lege évi változásának alapján állítottuk össze. A kifizetésekét pedig a fizetési mérlegben szereplő tőketörlesztés, valamint kamatés osztalékösszegek alapján számítottuk. Levontuk azonban az osztalékok összegét. Ez utóbbiakra vonatkozóan nem állanak rendelkezésünkre pontos adatok. 1927-ben 17, 1928-ban 25 millió pengőt tettek ki az e címen folyósított kifizetések. Becslésünk során azonban minden évre az utóbbi arányt vettük alapul. (Vö. O. L., P. M. Hága iratok. I A/1.)

55. O. L., P. M. 1929. III/21. A nem német jóvátételek ügye.

56. O. L., Minisztertanácsi jkv. 1927. máj. 19.

57. O. L., P. M. Szabóky iratok. 4. cs. VI. 39. Az átszámítás természetesen csakis hozzávetőleges lehet, hiszen a háború előtt behozott tőkék valóságos területi megoszlását nem lehet kiszámítani. Az adat azonban így is támpontot nyújt.

58. Produktív beruházásokhoz soroltuk az összes hosszú lejáratú ipari és villamosítási hitelt (150 millió pengő), a mezőgazdasági hitelek – korabeli számításokra alapozva – 20%-át (70 millió pengő), a városi és megyei kölcsönökből 60 millió pengőt (vö.: *Éber Antal:* A magyar nemzeti tőke alakulása 1924-től 1928-ig. Közgazdasági Szemle. 178. kk.), s végül a népszövetségi kölcsön állami beruházásokra szánt 174 milliós összegéből feltételeztük, hogy ugyanolyan arányban – mintegy 30–40% jutott produktív célokra, mint amilyen az összes állami beruházásból a produktív beruházások összege volt (70 millió pengő). (Vö.: *Éber:* i. m. és O. L., P. M. Szabóky iratok VII/1.) Feltételezhető ugyan, hogy a rövid lejáratú hitelek egy része is produktív befektetésre került, ezt azonban összegszerűen nem tudjuk kiszámítani, s valószínűleg nem is változtatná meg lényegesen a képet.

59. A fenti kifejtés értelmében hasznos beruházásnak tekintettük a városi-megyei kölcsönök 50%-át (150 millió pengő), a népszövetségi kölcsön alapján végzett állami beruházások összegéből ismét az összes állami beruházás arányában (35%) számított összeget (70 millió pengő) és a mezőgazdasági hitelek 10%-át (30 millió pengő).

60. *Budai László:* Magyarország a nemzetközi pénzpiacon. Közgazdasági Szemle. 1929. 964. l.; E tények kapcsán állapítja meg *Eckhardt Ferenc:* „Nagyarányú külföldi eladósodásunk gazdasági életünket a távol eső piacoktól sokkal függőbbé tette, mint ami-

lyen a világháború előtti Bécstől való függésünk volt." (A magyar közgazdaság száz éve. Budapest, 1941. 309. l.) Ha e megállapítás nem is áll a gazdasági élet egészére, a pénzpiacra feltétlenül igaz.

61. A kérdésre lásd: K. G. L. Maszobal iratanyag. 20., 26., 40., 73. l., 557. l., 564. cs.

62. Pesti Tőzsde. 1925. máj. 7.

63. Pesti Tőzsde. 1925. márc. 12. Az átvett részvények egy része a bank letétjében maradt, szavazataival Weiss Fülöp, a Kereskedelmi Bank elnöke rendelkezett. Nyilván teljesen hamis az a beállítás, mely ebből az üzletből olyan következtetést vont le, hogy a Kereskedelmi Bank amerikai függőségbe került. (*Magos:* i. m. 38. l.) 1929-ben egyébként már csak 42 000 részvény volt a Schröder bankház tulajdonában (K. G. L. Kereskedelmi Bank. Közgyűlési iratok. 11. cs.).

64. O. L. 1936. 143.

65. O. L. 1936. 153.

66. Uo. 189.

67. Uo. 491., 689., 702.

68. K. G. L. Kereskedelmi Bank. Zöldkönyvek. 1926. II. 11.

69. Uo. 1929. VII. 22.

70. Pesti Tőzsde. 1928. júl. 22.

71. Pesti Tőzsde. 1927. máj. 5.

72. Magyar Statisztikai Szemle. 1928. 498. 1924–1925-re vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatok.

73. Magyar Statisztikai Évkönyv 1927. 98. l., 1929. 110. l.

74. Magyar Statisztikai Szemle. 1926. 507. l.

75. Vö. Imrédy Béla, a Magyar Nemzeti Bank ügyvezető igazgatójának a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének jubiláris közgyűlésén elmondott beszédével. Magyar Pénzügy. 1929. márc. 13.; O. L., P. M. Hága iratok. VI/12.

76. *Surányi-Unger Tivadar:* Budapest szerepe gazdasági életünkben. Budapest, 1930. II. k. 63. l.

77. O. L., P. M. Hága iratok. VI/12.

78. Több korabeli számítás (*Judik József:* A külföldi kölcsönpolitika problémái. Közgazdasági Szemle. 1931. 92. l.) a belföldi kézen levő részvényállomány emelkedését a vizsgált 5 év alatt 250 millió pengőre teszi. Számítási módszerüket viszont nem köz-

lik. A Statisztikai Hivatal által közzétett részvénystatisztikák alapján számításaikat nem fogadhatjuk el.

79. *Judik:* i. m. 92. l.

80. *Teghze-Gerber Ferenc:* Államháztartásunk 1924/25–1928/29. évi eredményei. Közgazdasági Szemle. 1930. 689., 700. l.

81. Fent közölt számításunk eredménye nagyjából egyezik a Magyar Nemzeti Bank, illetve a Pénzügyminisztérium egykori, 1928-ig terjedő időszakra vonatkozó és több részletkérdésben eltérést mutató számításainak eredményével. (Vö. Magyar Pénzügy. 1929. márc. 13.; O. L., P. M. Hága iratok. VI/12.? K. G. L. Magyar Nemzeti Bank KTS. 1925–33.)

82. O. L., P. M. Hága iratok. VI/12.

83. *Éber Antal:* i. m. 178. kk.; *Matolcsy–Varga:* Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25–1934/35. Budapest, 1936. 98. l.

84. A nemzeti vagyonból ide számítjuk a mezőgazdasági épületek, élő és holt leltárértékét, a bányászat és ipar ingatlanait, üzemi felszerelését, továbbá a közlekedési eszközök és berendezések értékét.

85. *Judik József:* A külföldi kölcsönpolitika problémái. Közgazdasági Szemle. 1931. 87. l.

86. Uo. E számítás szerint a mezőgazdaságba fektetett tőke növekedésének évi üteme 1,2%, a közlekedésé 3%, az iparé 9%. Ezen ágazatok arányait figyelembe véve alakul ki a fenti átlag.

87. Az anyagi jószágtermelés kétharmadát kitevő mezőgazdaság termelése 1925 és 1929 között lényegében nem fejlődött, az egyharmadot képviselő ipar évi 10%-os termelésemelkedését számítva az összes jószágtermelés is évente 3%-kal növekedett. (Uo.)

88. Vö. *Fellner Frigyes:* A magyar nemzeti vagyon becslése, tekintettel egyéb államokra. Budapest, 1901.; Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Budapest, 1913.

A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben

1. A kérdést a nagyipari fejlődés szempontjából elemzi *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900 (Budapest, 1954.) c. munkája.

2. Ezek a számok a gyárosokat is tartalmazzák, ami azonban

maximálisan 1/2 százalék erejéig módosíthatja a képet. Az első adatok az iparosnépességre és ipari munkásságra vonatkozóan rendkívül pontatlanok. *Konek Sándor:* Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve. Budapest, 1878. 336. l., tartalmazza az 1857-es és 1870-es adatokat. 1880-ban mi a népszámlálás adatait használtuk, bár ennek az 1884-es iparstatisztika adatai ellentmondanak. Ez 278 000, illetve 258 000 főre teszi az iparosok létszámát. (Ezt idézi *Lackó Miklós* is: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949. Budapest, 1961. 42. l.) De az 1880-as népszámlálás, illetve az 1884-es iparstatisztika adatai közötti eltérés nem tényleges csökkenésből, hanem a felvételi szempontok különbözőségéből ered. Az iparstatisztika csak a tulajdonképpeni ipart vette figyelembe; bár elméletileg ez a felvétel tisztább, mégis a népszámlálás adatait vesszük figyelembe, tekintettel arra, hogy az összehasonlíthatóságot ez biztosítja.

3. *Lackó Miklós:* i. m. 42. l. helyesen szögezte ezt le, jóllehet anyagszerű bizonyítása nem meggyőző. Egyrészt következtetéseit a 83-as iparstatisztika és a 90-es népszámlálás adataiból vonja le, ilyen közel eső két különböző statisztikai felvétel azonban nem bizonyíthat. Egyébként az 1884-ről a Statisztikai Hivatal is megállapította: „A lakosságnak csak egy részére terjedt ki, és így megtörténhetett, ami a népszámlálásnál nem fordulhat elő, hogy a felvételnél eljárt hatóságok több iparost nem vettek számba." Másrészt nem a kisipar abszolút pusztulását kell figyelnünk, hiszen a társadalmi munkamegosztás terjedése folytán állandó átáramlás mutatkozik a mezőgazdaságból az iparba, s a lakosság viszonylagos gyors gyarapodása folytán szükségszerű a kisipar számbeli gyarapodása is. A kisipar helyzetének tényleges megítéléséhez tehát – nézetünk szerint – a kisiparosság viszonylagos részesedését kell figyelembe venni a lakosság egészében, valamint a kis- és nagyipar arányát kell nyomon kísérni.

4. *Laky Dezső:* Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig. Budapest, 1927., és *Laky Dezső:* Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, 1930.

5. *Laky D.:* Budapest..., 78. l., ill. Az iparosok... 65. és 76. l.

6. *Lackó Miklós:* i. m. 70. l.

7. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. 515. l.

8. 1890. évi népszámlálás, II. 532. l. – A tulajdonképpeni iparban 292 001 kisipari (20 munkáson aluli) vállalatot tartottak nyilván; ehhez adtuk hozzá az élvezeti és szolgáltató iparból származó 60 106 önálló vállalkozót, mivel itt vállalati statisztikával nem rendelkezünk.

9. Természetesen az a statisztikai hiba, melyre Lakynál utaltunk, itt is jelentkezik (uo. 90. l.). Mi ez alkalommal is figyelembe vettük az ún. szolgáltató ipar és élvezeti ipar segédszemélyzetét (levonva azokat az ágazatokat, melyek a közlekedéshez sorolhatók). Sajnos, nem állnak rendelkezésünkre adatok az iparvállalatok megoszlása vonatkozásában ebben az iparágban. Azonban a nagyipart itt teljesen jelentéktelennek tekinthetjük, hiszen az idesorolt ruházati iparágazatok kizárólag kisipari jellegűek, és a szálloda- és vendéglátóiparban még 1900-ban is csak 6639 ember dolgozott 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemben. Ennek 1890-ben a felét vettük figyelembe, és így a nagyipari munkáslétszámot kereken 106 000 főre tehetjük (bányászat nélkül), továbbá 40 000 munka nélküli ipari munkással lehet számolnunk. Uo.: 107., 121., 532., 533. l.

10. *Lackó Miklós:* i. m. 70. l. Idevonatkozó adata szintén téves.

11. A növekedés arányait nyilván megváltoztatná, ha 1890-re rendelkeznénk a szolgáltató iparba sorolt vállalatok nagyságára vonatkozó adatokkal.

12. Szálloda- és vendéglátóipar nélkül.

13. *Laky Dezső:* Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig. 113. l. – Bányászat nélkül, vendéglátóiparral.

14. A kérdésre általánosságban lásd *Sándor Vilmos* rendkívül alapos munkáját: Nagyipari fejlődés Magyarországon. – Sajnos, a szerző figyelmét a nagyipar fejlődésére koncentrálva, teljesen elsiklott a kisipari fejlődés e rendkívül fontos sajátossága felett.

15. *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Budapest, 1949. 329. l.

16. Ha a lakosság ellátását szolgáló iparosok arányát az összlakossághoz viszonyítjuk, úgy ez világosan kiderül. Pl. Ausztriában minden 386, Németországban minden 241, Magyarországon minden 1295 lakosra jutott egy pék. *Matlekovits Sándor:* Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fenn-

állásakor. Budapest, 1898. II. 184. l. – Ausztriában háromszor annyi iparos volt, mint Magyarországon, tehát míg a lakosság aránya 42,00:58,00, addig az ipari lakosságé 25,02:74,98 Ausztria javára. Uo. 82–83. l.

17. Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy a kisipar és nagyipar fejlődése szerves egységet kell alkosson, s valamiféle termelői érdekazonosság uralkodik közöttük. A modern gyáripar fejlődése vonzza, de rombolja is a kisipart. A termelés koncentrációjának folyamata nyilván az utóbbi tendenciát erősíti, anélkül hogy az előbbit bármikor teljesen is kiküszöbölné.

18. Az ipari önállók száma mindig jóval alatta marad az iparvállalatok számának. Részben, mivel a vállalatok tulajdonosai között jogi személyek is voltak, részben mivel a tulajdonos külföldön élt, végül nagy számban azért is, mivel sok esetben a vállalat tulajdonosának más főfoglalkozása volt. Az adatokra lásd az 1910. évi népszámlálás, II. rész. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat, 52. köt. 6–18. l.

19. A mosónőket a munkások közé számíthatjuk, a statisztika azonban önállónak tekintett minden „iparos"-t, akinek nem volt üzletszerű munkaadója, s közvetlenül a lakosságtól vállalt munkát.

20. Az 1900-as népszámlálás adatai. A vendéglátóipart nem vettük figyelembe. Ebben az iparágban 41 548 vállalat volt; 1–5 segéddel 22 751, 6–10 segéddel 957, 11–20 segéddel 338 üzem dolgozott.

21. Vendéglátóipar nélkül. Itt a segédszemélyzet, kategóriánként a következők szerint oszlott meg: 41 116, 6639 és 4828.

22. Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről. Budapest, 1909. 108. l.

23. Az 1898-as gyáripari statisztika szerint a gyáripar termelése (bányászat nélkül) 1366 millió K volt. Horvátországra kb. 50–60 millió K termelést számíthatunk. Sándor Vilmos véleményünk szerint tévesen csak 30%-ra teszi a kisipar termelésének részesedését. *Sándor Vilmos:* i. m. 518. l.

24. Érdemes összevetni a magyar kisipar fejlődését a német fejlődéssel. Németországban a kisárutermelés régebbi szélesebb kiterjedtsége mellett a XIX. század közepén végbemegy a modern városfejlődés követelte kisipari ágazatok kiépülése is. Berlinben

pl. 1846 és 1867 között az élelmezési iparban megduplázódik, a ruházati iparban megnégyszereződik az önállók száma (*Sartorius von Waltershausen:* Deutsche Wirtschaftsgeschichte. 179. l.). A XIX. sz. utolsó harmadában viszont, bár az új kisiparok kiépülése a városfejlődéssel együtt még tovább tart, már lassúbb ütemben, s számbelileg nem ellensúlyozza a nagyipar versenye folytán felbomló kisipar számbeli visszaesését. Az önálló iparosok száma az 1882-es 2 270 339-ről 1895-re 2 146 972-re, és 1907-re 2 086 339-re esett vissza (*Waltershausen:* i. m. 448. l.). Nem kétséges, itt döntően esett latba a pamutipar több mint 20 000, a posztóipar 19 000, a lenipar 50 000 főnyi csökkenése (i. m. 173. l.).

25. Mindezekre a kérdésekre lásd *Berend Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, 1955. 63–166. l.

26. *Laky Dezső:* Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, 1930. 102. l. – Számszerűleg 1890 és 1900 között erősen módosul az alsóbb kategóriák gyarapodása, ha 1890-ben figyelembe vesszük a kimaradt szolgáltató iparosokat, de a tendencián nem változtat. Mindenesetre a segéd nélküli vállalatokat nem is vettük figyelembe.

27. *Marx–Engels:* Kommunista Kiáltvány. Budapest, 1948. 52–53. l.

28. Részben varrónőből átcsoportosítva; ott ugyanis 4000 főnyi csökkenés van.

29. A német adatokra *Waltershausen:* i. m. 500. l. – A magyar kisiparra is alkalmazható *Werner Sombart* kategorizálása (Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus. München, 1927. II. köt. 961. l.), mely szerint a kisipar a szolgáltató, a helyi jellegű és a javítóiparban marad fenn elsősorban.

30. *Fellner Frigyes:* Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1916. 64–109. l.

31. *Berend Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900–1914. 296. l.

32. A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1919–1922. Budapest, 1923.

33. *Laky Dezső:* Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. 129. kk.

34. Az 1920. évi népszámlálás, II. rész 11. l. – Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 71. köt.

35. Az ipari önállók száma nem esik egybe az iparvállalatok tényleges számával, mivel főleg jogi személyek és részvénytársaságok ezt kiegészítik; egyébként a vállalati statisztikáknál a mellékfoglalkozást is figyelembe vették; végül a fő- és mellékfoglalkozás különbözősége esetén egy személyt több vállalatnál is figyelembe vettek. Az 1920. évi népszámlálás. II. rész. 31. l.

36. 1920-as népszámlálás. VI. köt. 91. l. – Vendéglátóipar nélkül.

37. *Gyulai Tibor:* A gazdasági élet alakulása és a kisipar. Kenéz Béla Emlékkönyv. Budapest, 1932. 66. kk.

38. Pesti Tőzsde. 1923. ápr. 26. – 1922-ben pl. 20 kisüzem alakult.

39. 1920. évi népszámlálás. III. 10. l. és 1930. évi népszámlálás. VI. 114. l.

40. Az 1910- és 1920-as adatok összevetése a háború és a háború utáni gazdasági helyzet miatt nem reális.

41. Az 1930-as népszámlálás. VI. köt. 125., 129. l.

42. Ebből 18 304 a vendéglátóiparban.

43. Ebből 19 270 a vendéglátóiparban.

44. 1930. évi népszámlálás. III. köt. 213. kk.

45. *Farkasfalvi Sándor:* Kisipari Statisztika Magyarországon. Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 525. l.

46. A továbbiakban a Statisztikai Hivatal későbbi anyagát használjuk a kisipar fejlődésére vonatkozóan. Itt ugyan az adatsorok csak 1938-tól vannak meg, de ezek arra engednek következtetni, hogy a kisiparosok létszámát a népszámlálási adatnál valamelyest alacsonyabban, de a Farkasfalvi közölte adatoknál lényegesen magasabban állapíthatjuk meg.

47. Magyar Statisztikai Szemle. 1943. 5–6. sz. 271., 276. l.

48. A 20-as évekre nincs kisipari termelési értékünk, 20–21-ben azonban a kisipar termelési értéke a nagyipari termelés 60–70%-a körül lehetett.

49. Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 545. l. A vendéglátóipart figyelmen kívül hagytuk.

50. A kisipari termelési adatokat minden iparágnál 30%-kal növeltük.

51. Ilyen adatot közöl *Farkasfalvi* (Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 529. l.) és lényegében – különböző más számításokkal

megközelítve a kérdést – hasonló következtetésre jutnak: *Matolcsy–Varga:* Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25–1934/35 (Budapest, 1936) című munkájukban (40–45. l.)

52. A gyáripar termelésének nettó értékét *Matolcsy–Varga* munkájából vettük (uo. 80. l.); az ott közölt kisipari adatokat módosítottuk, s az általunk közölt kisipari termelési érték 50%-ával számoltunk.

53. Adatunk realitását a korabeli nemzeti jövedelemszámítások is alátámasztják. *Fellner Frigyes:* Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme (Budapest, 1930) szerint 23% volt a kisipar részesedése az ipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában. *Konkoly-Thege Gyula* (Hungary Economic Statistical Data 1928–1932. Budapest, 1933. 38–39. l.) 32%-ra becsüli ugyanezt az adatot. *Szigeti Gyula* (Die Volkswirtschaft Ungarns im Jahre 1933. 124. l.) viszont 25%-ról beszél. A 28%-ot tehát lényegében a két szélső érték átlagának tekinthetjük.

54. *Matolcsy–Varga:* i. m. 79. l. – Tekintettel arra, hogy a Matolcsy–Varga-féle nemzeti jövedelemfelfogással nem azonos a mai nemzeti jövedelemfelfogás, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a materiális jószágtermelésben (ez tekinthető jórészt azonosnak a mai nemzeti jövedelem tételeivel) a kisipar 12,3%-kal részesedett.

55. *Tahy István:* Kézműipari politika. Budapest, 1941. 35. l.

56. Az árcsökkenésekre vonatkozóan az adatokat *Incze Miklós:* Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. (Budapest, 1955) c. munkából vettük. (131. l.)

57. Uo.

58. „A csökkent vásárlóerejű lakosság a konjunktúraromlás éveiben nagyobb mértékben elégíti ki szükségletét olcsóbb gyári tömegcikkekkel." Az Ipartestületek Országos Központja V. évi jelentése. Budapest, 1938. 27. l.

59. *Lenin:* Az agrárkérdésről. Budapest, 1950. I. köt. 136. l.

60. *Szentmiklóssy Lajos* (Molnár Erik): Magyarország osztályszerkezetének változásai. Gondolat. 1935. 188. l. *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Budapest, 1960. 248. l.

61. Itt és a továbbiakban adataink az 1938-as területre vonatkoznak.

62. Magyar Statisztikai Szemle. 1943. 5–6. sz. 270. l.

63. A magyar magánkisipar. Statisztikai Adatgyűjtemény. 1938–1960. Budapest, 1961.

64. A magyar magánkisipar. 34. l. – Nézetünk szerint a 39-es, 40-es csökkenést nem indokolja semmi, lehet, hogy a statisztikai felvétel hibájából származik. Bennünket elsősorban az érdekel, hogy 190–200 000 között mozgott az önálló iparosok száma.

65. Sajnos, az alkalmazottak össz-számát a statisztika nem adja meg pontosan. Az egész kisipari alkalmazotti számot 401 000 főben adják meg, melyből 82 000 főre teszik az ún. visszacsatolt terület kisipari alkalmazottait. Tekintettel arra, hogy itt a termelési értékre vonatkozóan a 272., illetve 275. oldalon közölt adatokban 100 millió P-s eltérés van, bizonyos hibaszázalékot a munkáslétszámnál is feltételeztünk: 310 000 főre becsültük az alkalmazottak összlétszámát az 1938-as területen.

66. Ha a vendéglátóiparban is ugyanolyan mértékben gyarapodik – a jogi személyek tulajdonában levő üzemek figyelembevételével – a munkáslétszám, mint az egész kisiparban, úgy mintegy 50 000 fővel számolhatunk.

67. Magyar Statisztikai Szemle. 1943. 276. l.

68. A kisipari termelés értéke 45%-kal növekedett, de az árváltozások folytán 25–30%-nál aligha beszélhetünk többről a termelés növekedésével kapcsolatban. A gyáripar termelése ebben az időben változatlan árakon emelkedett 45%-kal.

69. A magyarországi kézművesipar gazdasági helyzete 1943-ban. Budapest, 1944. 45–46. l.

70. Uo. 35. l.

71. *R. Hilferding:* A finánctőke. Budapest, 1906. 45. l.

Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a második világháború előtt

1. Az 1929–1933-as világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerkesztette Incze Miklós. Akadémiai Kiadó. 1955. *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a má-

sodik világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944. Akadémiai Kiadó. 1958.

2. Itt és a továbbiakban az 1913-ra vonatkozó adatokat az 1920. évi országterületre számítottuk át.

3. A gyáripari termelés pontos alakulását a valutaváltozás (1927-ben bevezették a pengőt, melynek értéke 0,86 aranykoronának felelt meg), valamint az áremelkedések miatt csak hozzávetőleges pontossággal lehet nyomon kísérni. Számításunk a gyártmányok nagykereskedelmi árindexének alapján készült.

4. Industrial Statistics OEEC. Paris, 1955. 61. l.

5. *Ingvar Svennilson:* Growth and Stagnation in the European Economy. Geneva, 1954.

6. A nagykereskedelmi árindex 1938-ban még nem érte el az 1929. évit. Tényleges árakon számítva 1938-ban az ipari termelés csak 6 százalékkal nagyobb az 1929. évinél.

7. *Ingvar Svennilson:* Growth and Stagnation in the European Economy. Geneva, 1954.

8. Franciaországban és Belgiumban a két világháború között az ipari termelés 1929-ben érte el csúcspontját, s 1937–38-ban jelentősen elmaradt attól.

9. *I. Svennilson:* i. m. 304–305. l. Jugoszláviára nézve: *Stevan M. Kukoleca:* Industrije Jugoslavije 1918–1938. Beograd, 1941. 126. l.

10. A Magyar Szentkorona Országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. 189. l.

11. Economic Survey of Europa in 1948. Geneva, 1949. 21. l. Ez a nemzetközi összehasonlítás az úgynevezett Commodity Groups alapján készült, ami nem azonos az egész nemzeti jövedelemmel.

12. Uo. 235. l.

13. *Svennilson:* i. m. 306. l.

14. Statisztikai Szemle. 1938.

15. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch 1934. 73. l. Kereskedelmi és iparkamara 1937. évi jelentése. 107. l.

16. Statisztikai Évkönyvek alapján.

17. O. L. Országgyűlési Bizottságok jkv. V. 132. l.

18. G. K. L. WM Okmánytár 40–865.

19. Kereskedelmi és Iparkamara 1937. évi jelentése. 123. l.

és Magyarország 1929. évi és 1938. évi külkereskedelmi forgalma.

20. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság T/1–31 24/e.

21. Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése 1929. 27. l. és *Katona Béla:* Magyarország közgazdasága. Közgazdasági Évkönyv az 1939. évről. Budapest, 1939. 446. l.

22. MG 1. Archívuma, Chinoin gyár.

23. MGI 45. számú helyzetjelentés 1940. 138–139. l.

24. A magyar ipar. 367. l.

25. A magyar ipar. 382. l.

26. Magyar Statisztikai Szemle. 1939. T. 650. l.

27. Pesti Tőzsde. 1935. május 23.

28. A Kereskedelmi és Iparkamara 1936. évi jelentése. 132. l.

29. Vö. a Közgazdasági Szemle 1960. 7–8. számában megjelent tanulmányunkkal.

30. Vö. *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. Budapest, 1958.

31. A nehézipar részesedését minden ország vonatkozásában a vas-, fém-, gép-, elektromos és vegyészeti ipart figyelembe véve állították össze. Az első világháború előtti adatok statisztikai nehézségek következtében nem minden esetben tartalmazzák az elektromos ipar termelését.

32. Industrial Statistics 1900–1955. l. Romániára vonatkozóan: Industria Românească, 1930–1940. Bukarest, 1940. Jugoszláviára vonatkozóan *Stevan M. Kukoleca:* Industrija Jugoslavije 1918–1938. Beograd, 1941. 402. l.

A magyar gazdasági élet a német hadigazdaság szolgálatában a második világháború idején

1. *Antonin Basch*: The Danube Basin and the German Economic Sphere. London, 180–181. l. – Az adatok Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Románia és Görögországra vonatkoznak.

2. Documents of German Foreign Policy. Series D. Volume V. 24., 203. l.

3. Uo. 301. l.

4. Uo.
5. Országos Levéltár. Országgyűlési Bizottság. XVII. 170–71.
6. Országos Levéltár. Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály. 1939. Német dosszié. 358. Res.
7. Országos Levéltár. Külugyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály. Res. 30–1939.
8. Uo.
9. Kozponti Gazdasági Levéltár. Magyar Nemzeti Bank 7/1940.
10. Honi Ipar. 1939. marc. 15., ápr. 1., maj. 1.
11. Országos Levéltár. Országgyűlési Bizottság. XVII. 84. 1939. I. 23.
12. Országos Levéltár. Kulugyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály. 1940. 12. Res.
13. Vö.: Die deutsche Industrie im Kriege 1939–1945. Berlin, 1954.
14. Országos Levéltár. Kulugyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály. Res. 466.–1941.
15. Magyar Gyáripar. 1940. 12. szám. Statisztikai Évkönyv. 1940.
16. Országos Levéltár. Kulugyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály. 1939. Német dosszié. 101.
17. Központi Gazdasági Levéltár. Kereskedelmi Bank ipari titkárság 39.
18. Országos Levéltár. Kulugyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály. Számjeltávirat 1941. jan. 28.
19. Országos Levéltár. Kulugyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály. Res.–1941.
20. Uo. Res.–1941.–111.
21. Uo. 21. Biz. jkv. a német–magyar tárgyalásokról. 1941. júl. 7–29.
22. Uo. Res. 996. 1941. dec. 10.
23. Uo. Res. 1006. 1941. dec. 12.
24. Magyar Gazdaságkutató Intézet 50. sz. helyzetjelentése 111. l.
25. *Szuhay Miklós:* Állami beavatkozás és a magyar mezőgazdasági termelés a II. világháború alatt. (Kézirat.)
26. O. L. Kulügyminisztériumi Békeelőkészítő Bizottság anyaga II/2–28/13 és I/1–3/1–24/20. – O. L. Kum. Gazd. pol. 25.

Bizalmas jkv. a német–magyar tárgyalásokról. 1943. febr. 13.–aug. 7.

27. O. L. Parlamenti Iratok 42-es bizottság jkv-e. XXX. 349. l. 1942. okt. 19.

28. O. L. Küm. Gazd. pol. Res. 996. 1941. dec. 10.

29. Uo. 706. cs. 25. Bizalmas jkv. a német–magyar tárgyalásokról. 71–73. l.

30. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság anyaga. I/1–3/1–24/20 és II/2–28/13.

31. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. 697. Külkereskedelmi Bizottság jkv. 1942. dec. 10-i ülés.

32. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. 1941. Res. 751.

33. Központi Gazdasági Levéltár. W. M. Lőszergyár 85. – MÁVAG. 3467/Res.–1941. Általános levelezés. Feljegyzés az 1941. aug. 25-i értekezletről.

34. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. Res. 402/1941–3–29.

35. Központi Gazdasági Levéltár. W. M. Lőszergyár 85.

36. O. L. Pénzügyminisztérium. H-re. 1942., 692/1941., 53 222/1941.

37. O. L. Iparügyi Minisztérium. 82 366/1946.

38. O. L. Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály. Res. 336/42.

39. O. L. 42-es bizottság jkv. 1942. okt. 14. XXX. 429. l.

40. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság anyaga. I/1–12–B./28.

41. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság anyaga. II/2–28./13.

42. Vö. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. Res. 1942. 703, 252.

43. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. Res. 400. 1941.

44. Központi Gazdasági Levéltár. W. M. okmánytár. 55–1048/2–31.

45. Központi Gazdasági Levéltár. W. M. okmánytár. 55–1048/2–31.

46. Vö.: Központi Gazdasági Levéltár. W. M. okmánytár. 55–1948., Közp. Gazd. Levéltár – Magyar Vagon- és Gépgyár 26. O. L. Küm. Gazd. pol. oszt. Res. 238/1941., O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság anyaga. II/2–28/13.

47. Párttörténeti Intézet Archívuma. II/2. üzemi anyag. Dunai

Repülőgépgyár és Közp. Gazdasági Levéltár, Magyar Vagon- és Gépgyár. 122.

48. Párttörténeti Intézet Archívuma. II/2. üzemi anyag. Standard.

49. Központi Gazdasági Levéltár. Magyar Vagon- és Gépgyár 23. cs. és O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság anyaga II/2–28/13.

50. O. L. Országgyűlési Bizottságok jkv. V. 132. l. 1941. nov. 4.

51. O. L. 42-es bizottság jkv-e. 1942. okt. 19. XXX. 416. l.

52. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. Res. 30/1942.

53. O. L. Parlamenti iratok. 42-es bizottság jkv. XXX. 414. 1942. okt. 19.

54. Uo.

55. O. L. 42-es bizottság jkv. XXX. 334. kk. 1942. okt. 19.

56. Uo. 414. l.

57. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság anyaga. II/2–28/13.

58. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. Res. 283. 1942.

59. Uo. Res. 450. 1941.

60. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. 83. Res. 1942.

61. Központi Gazdasági Levéltár. W. M. okmánytár 55. 1048/2.

62. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. II/2–28/13.

63. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. Res. 30/42.

64. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. Számjeltávirat 1941. júl. 22., aug. 2.

65. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. 41. Res. 1942. és Központi Gazdasági Levéltár, Kereskedelmi Bank. Ipari Titkárság 1940-es levelezés. Külföldi sajtójelentések.

66. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. 249. Res. 1942.

67. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. 572. Res. 1941.

68. Központi Gazdasági Levéltár. Hitelbank Titkárság. 1. cs. és Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár. Perényi István anyaga.

69. K. G. L. Ganz gyár. Elnöki ülések jkv. 1940. jún. 19.

70. K. H. L. Chinoin. Végrehajtó bizottsági jkv. 1941. aug. 21.

71. Uo. és 1944. ápr. 3. A német megszállás után dr. Morellt már helyettes vezérigazgatónak nevezik ki.

72. K. G. L. Hitelbank. Igazg. anyag. Magyar–német részvénycsere. Német Érdekeltségek jegyzéke.

73. Érdekelt volt a német tőke a Telefongyárban (14,8%), a Magyar Cukoripar Rt-ban (13,9%), a Hazai Fésűsfonóban (57%), a Magyar Rabbelthge és Giesecke Rt-ban (40%), a Zichy Úrkúti bánya Rt-ban (81%), a Zagyvapálfalvai üveggyárban (24,5%), a Dreher sörgyárban (13,7%), a Fellten-gyárban (74,4%), a Szegedi Kendergyárban (15,8%), a Klotild Vegyiművekben (8,4%), a Hazai Papírgyárban (20%), a Délmagyarországi Villamosművekben (57,1%), a Drávavölgyi Villamosművekben (90%), a Petőházi Cukorgyárban (82,5%), a Continental szalaggyárban (41,1%), a soproni Vasárugyárban (84,5%), a Hartmann-testvérek papíripari vállalatnál (40%), a Hartmann Vilmos papírgyárban (82,6%), az Odol műveknél (50%), a Schember mérleggyárnál (10%), a Schmoll és Kallos vegyiműveknél (25%), a Sopron–újpesti szövőgyárban (89,8%), a Piatnik kártyagyárban (84,4%), az Ipari Robbanóanyaggyárban (12%), a Felsőmagyarországi kohóművekben (21,1%), a Hazai Likőrgyárban (47,1%), az Első Magyar Cipőruganygyárban (17,9%), a Gerő Adolf kötszövőüzemben (50%), a Lutz Ede lakkgyárban (46%), a Székesfehérvári légszeszgyárban (90,3%), a Tetra Rt-ban (6,7%), az Újvidéki kábelgyárban (33,3%), az UWAG szövőgyárban (85%), a Winter Hermann cégnél (15%), a Chemicholorban (30%), a Kárpáti Villamosművekben (51%), a Magyar Fémdobozművekben (50%). Ezeken túl – a számos kisebb érdekeltség mellett – ismeretes a Bauxitipar Rt-nál levő jelentős német érdekeltség, továbbá az, hogy egyetlen feketeszén-területünk jelentős részét a szintén német tulajdonban levő Dunagőzhajózási Társaság birtokolta, valamint Németországi vállalatok magyar fióküzemei, mint az A. E. G. budapesti üzeme stb.

74. Magyar Gyáripar 1939. 4. sz.

75. K. G. L. Hitelbank. Magyar–német részvénycsere.

76. K. G. L. Ganz. Igazgatósági ülések jkv. 1943. szept. 16.

77. K. G. L. Hitelbank. Magyar–német részvénycsere. 1944. febr. 4. A háború idején a magyar finánctőke visszaszerzett bizonyos svájci (Filtex, HPS textilgyárak) és – a németek akadályozó fellépése ellenére – belga és holland (Egercsehi Kőszénbánya) részvényeket is. Ez utóbbiakat élelmiszer-szállítások fejében.

78. K. G. L. Salgótarjáni végrehajtó bizottság jkv. 1944. júl. 12.

79. Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1942. évi jelentése. Budapest, 1943. 21., 22. l.

80. *Nicholas Kallay:* Hungarian Premier. A personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War. New York, 1954. 302. l. Más források is ezt igazolják, mikor 1943 végéig a magyar áruk áremelkedését 117%-ra, a németekét 190%-ra becsülik.

81. O. L. Küm. Gazdaságpolitikai osztály. Magyar–német tárgyalások dosszié. 1942.

82. O. L. 42-es bizottság jkv. 1943. ápr. 8. XXXI. 384. l.

83. Statisztikai Szemle. 1946. 131. l.

84. Az illegális Szabad Nép. Szikra. 1954. 31. l.

85. Összeállítva zárszámadások adatai alapján. A német tartozásokra nézve lásd *Ausch Sándor:* A háború finanszírozása és az 1938–1944. évi infláció Magyarországon. Közgazdasági Szemle. 1955. 10. sz. 1204. l.

86. Vö.: *Varga Jenő:* A tőkés gazdaság a második világháború után. Budapest, 1947. Szikra. 257., 258. l.

87. Magyar Statisztikai Évkönyvek megfelelő évfolyamai alapján.

88. K. G. L. MNB Főtanácsülési jkv. 1943. máj. 26. Quandt Richard vezérigazgató felszólalása.

89. Ekkor már mindent megtettek annak érdekében, hogy a márkaszaldó fejében legalább bizonyos közvetlen ellenszolgáltatásokat kapjanak a németektől, így került sor német kézben levő hitelintézeti és iparvállalati részvények egy részének ún. repatriálására, visszaszerzésére.

90. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. II/2–28/13.

91. Uo. I/1–3/1–24/3.

92. Egercsehi Kőszénbánya üzleti jelentése. 1946. Budapest.

93. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. I/1–3/1–24/3.

94. Uo. I/1–3/1–24/20.

95. K. G. L. Kereskedelmi Bank. Ipari 14. Vadásztölténygyár.

96. K. G. L. Angol–Magyar Bank. 1946. ápr. 8-i Ig. ülés jkv.

97. O. L. Küm. Békeelőkészítő Bizottság anyaga. II/2–44/45.

A Statisztikai Hivatal 1945 nyarán végzett gyáripari kárstatisztikai adatgyűjtése, és Közgazdasági Szemle. 1954. 3. sz. 360. l.

98. A Közgazdaság Évkönyve 1947. 127. kk.; Közgazdasági Szemle. 1954. 3. sz. 360. l.

Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején

1. Vö.: *Nemes Dezső:* A fasiszta rendszer kiépítése és népnyomor Magyarországon. Budapest, 1956. 98. l.

2. *Togliatti:* A proposito del fascismo. Società. 1952. 60. sz. 2. l.

3. *Dimitrov:* A munkásosztály a fasizmus ellen. Budapest, 1949. 101. l.

4. Képviselőházi Napló. 1923. dec. 17. A Gömbös vezette csoport programjának elemzését *Berend Ivánnal* közösen írt kéziratos tanulmányunkból vettem át. (Az uralkodó osztályok erőviszonyai az ellenforradalmi rendszer első éveiben.)

5. Vö.: Szózat. 1920. júl. 10., 1921. jan. 23. (Gömbös Gyula cikke.) Bécsi Magyar Újság. 1920. szept. 9. (Beszámoló az Ébredő Magyarok Egyesületének nagygyűléséről stb.)

6. Szózat. 1921. jún. 19.

7. Vö. *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Budapest, 1962. 283. l.

8. Vö.: Szózat. 1920. márc. 28.

9. 8 órai Újság. 1923. ápr. 22.

10. *Marx–Engels:* A Kommunista Kiáltvány. Budapest, 1948. 28. l.

11. *Paolo Alatri:* Le origini del fascismo. Roma, 1958. 28. l.

12. *Luigi Salvaterelli:* Nazionalfascismo. Torino, 1923. 18. l.

13. Az olasz fasizmus proletár és kapitalista nemzetgondolata nézetem szerint nálunk a Trianon elleni harcban, a győztes és legyőzött nemzetek harcában jelentkezett.

14. *Paolo Alatri:* Le origini del fascismo. 31. l. – *József Attila:* Kispolgár. „A faj, a faj szavát gyűrte össze szád || S nem tudtad, hogy a fajt megosztja a világ."

15. *Lukács György:* Az ész trónfosztása. Budapest, 1956. 569. l.

16. Hitler pártjának gazdasági teoretikusa a hatalomra jutás előtt.

17. A kispolgárságot megpróbáltuk elkülöníteni az uralkodó osztálytól. Az iparban és kereskedelemben az öt munkásnál többet foglalkoztató önállókat a burzsoáziához soroltuk. A tisztviselők, a közszolgálat, értelmiség stb. 10%-át becsültük közvetlenül az uralkodó osztályhoz tartozónak.

18. 100 holdon felüli nagybirtokosok és bérlők leszámítva.

19. Itt nem tartottuk szükségesnek a segédszemélyzet (18 000 ember) különválasztását.

20. 50%-ot figyelembe véve.

21. Kb. 25 000 keresőt soroltunk a nagyburzsoázia sorába.

22. Nem kétséges, hogy – egynéhány speciális ipari településtől eltekintve – a többi vidéki városban még kedvezőtlenebb volt a proletariátus aránya a kispolgári egzisztenciákhoz viszonyítva.

23. *Szabolcs Ottó:* Az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez. 13. l. (Kand. disszertáció.)

24. Uo. 28. l.

25. Gömbösék 1923-ban köztisztviselői sztrájk megszervezésére is kísérletet tettek.

A Clerk-misszió történetéhez

1. *Gheorghe I. Brătianu.* Acţiunea politică şi militară a Romaniei în 1919. Bucureşti, 1939. 130. l.

2. *Shenan David Spector:* Roumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Joan Bratianu. New York, 1962.

D. Spector könyvével kapcsolatban *Eliza Campus* vet fel néhány figyelemre méltó kritikai szempontot. (Revue Roumaine d'Histoire. 1965. 1. sz.) Ezek között azonban számos egyoldalú észrevétel is van, melyekkel nem tudtunk egyetérteni, s melyekre dolgozatunk folyamán még visszatérünk. Campus helyesen húzza alá a román katonai intervenció burzsoá osztályjellegét, s utal arra is, hogy ez az intervenció az antant antikommunista tervének részét képezte. Elhallgatja viszont, hogy az antant nem adta meg a hozzájárulást a román intervencióhoz az adott formában,

mivel a román nacionalista politikának külön szándékai is voltak. Campus nézetünk szerint azért hagyja figyelmen kívül, illetve becsüli alá ezeket a mozzanatokat, mivel az 1919-ben kialakult román államhatárokat kizárólag a román nemzeti egység megteremtésének szerves részeként kezeli. Spectorral szemben, aki a kérdést egyoldalúan csak az 1916-os bukaresti egyezmény szempontjából vizsgálja, Campus helyesen utal a gyulafehérvári határozat fontosságára és a néptömegek szerepére, de a bukaresti egyezményt szinte szeretné kirekeszteni a folyamatból. Éppen azért, mert a burzsoá nacionalista s bizonyos fokig már imperialista vonásokat a román nemzeti egység megteremtésének körülményeinél figyelmen kívül hagyja, éppen e folyamat osztályjellegét nem értékeli helyesen. Az osztályszempontot mellőzi tehát, melyet más összefüggésben Spectornál hiányolt. Campus azért is szeretné teljesen jelentéktelennek feltüntetni a bukaresti egyezményt, az imperialista háború e tipikus termékét, mivel kétségbe vonja Spector állítását, mely szerint 1919-ben nemcsak a román nemzeti egység megteremtése képezte a román burzsoá kormány politikájának célját, hanem „stratégiai határok" létrehozása, azaz terjeszkedés is. Az általa felsorakoztatott érvek azonban ebben a vonatkozásban nélkülöznek minden konkrétumot, hiszen a gyulafehérvári határozatot semmiképp sem lehet a trianoni békeszerződésben megszabott határok, sőt az azokon még túl is menő román igények bázisának tekinteni. A kettő éppen e folyamat ellentmondásosságát fejezi ki, azt a körülményt, hogy a román nemzeti egységet egy burzsoá kormány valósította meg, így a román nacionalizmus is sem csupán mint egy elnyomott nemzet védekező törekvése jelentkezett, de mint a burzsoá terjeszkedő politika ideológiai és gyakorlati kifejeződése is.

3. A trianoni békeszerződés határait a Békekonferencia 1919. jún. 13-i jegyzéke tartalmazta. Ld. *Francis Deák:* Hungary at the Paris Peace Conference. New York, 1947. 28–90. l.

4. A békekonferencia tevékenységét a Tanácsköztársaság megdöntését megelőző és követő napokban lásd: Hoover Institute. American Peace Delegation. SH Bulletin. 680. sz. 1919. aug. 17. Összefoglaló a magyar eseményekről.

5. A román fegyverszüneti feltételek – utalva a háború alatti német–magyar megszállás gazdasági következményeire, minden

fegyver, hadianyag átadását, 300 000 román katona teljes felszerelését; 50%-át a magyar vasútnak, 30%-át a magyar marhaállománynak és a magyar mezőgazdasági gépeknek; 20 000 vagon búza, 10 000 vagon kukorica és 5000 vagon zab kiszállítását követelte. Emellett előírta a háború alatt Romániából elhurcolt hajók mellett a magyar hajóállomány 50%-ának átadását, a megszállás költségeinek fedezését és szénszállításokat. (Hoover Institute. American Peace Delegation (A. P. D.) SH Bulletin. 680. Annex XV.) A feltételeket közli továbbá *Guido Romanelli:* Nell'Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione militare Romena. Udine. é. n. 312. l.

6. United States (U. S.) Foreign Relations. Paris Peace Conference (PPC). 1919. VII. 603. l.

7. H. I. APD. SH Bulletin. 680. Annex XX.

8. Alizé tábornok korábban a román hadsereghez beosztott francia tanácsadó volt, s irányító szereppel bírt a román hadműveletekben.

9. Hoover Institute. American Relief Administration VI. 3381. Gregory aug. 14-i jelentése.

10. U. S. Foreign Relations PPC. XII. 629. l. Halstead aug. 19-i jelentése.

11. Lásd: Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First series. Vol. VI. 153. l. Graz belgrádi angol követ Curzon külügyminiszterhez, Beneš tiltakozó jegyzéke a békekonferenciához, lásd H. I. APD. SH Bulletin 708. „A csehszlovák köztársaság nem kevésbé áll szemben Habsburg Józseffel, mint Kun Béla kormányával" – írta többek között a csehszlovák külügyminiszter. Leszögezi a továbbiakban, hogy szélső-reakciós magyar kormány milyen nagy veszélyt jelent a Duna-völgy békéjére. Az osztrák kormány is tiltakozott, lásd Documents on British Foreign Policy VI. 140. 1. l.

12. A kérdésre részletesen lásd: *Ivo Lederer:* Jugoslavia at the Paris Peace Conference. Yale, 1963.

13. Documents on British Foreign Policy. First Series VI. 158. Cuningham jelentése Bécsből.

14. U. S. Foreign Relations. PPC. VII. 683. l.

15. A minisztertanács aug. 16-i ülésén Schnetzer hadügyminisz-

ter felvetette, egyezzenek meg a román kormánnyal esetleg a perszonálunió alapján. O. L. Minisztertan. jkv. 1919. aug. 16.

16. *N. Petrescu Comnen:* Considerazioni sulle memorie del ammiraglio Horthy. Rivista di Studi Politici Internazionali, 1955. 2. sz. A román külügyminisztérium anyagára támaszkodva ír erről E. Campus is.

17. *Comnen:* i. m.

18. Hoover Institute, American Relief Administration (ARA) VI. 350. Gregory. aug. 15.

19. Uo. 352. Gorton angol tábornok jelentése, aug. 16.

20. Documents on British Foreign Policy. VI. 193. l. Cuningham tábornok jelentése, aug. 21.

21. Véleményünk szerint egyoldalú Campus idézett kritikájának állásfoglalása akkor, midőn arról ír, hogy a békekonferencián a nagyhatalmi diktátumokat adták át a kis országoknak általában, s érti ezt konkréten is Románia s a nagyhatalmak viszonylataira. A marxista analízis nem általában állítja szembe a nagyhatalmakat a kis országokkal, s ha Campus utalna arra, hogy a vita lényegét a túlzott területi igények, a kisebbségek jogainak elismerésétől való vonakodás képezte, akkor már nem nyernénk ilyen egyoldalú képet a nagy- és kishatalmak viszonyáról a konkrét esetben. Nem is beszélve arról, hogy a nagyhatalmak szembenállása Romániával távolról sem volt egyértelmű, s a burzsoá román kormány formailag dacolva valamennyi nagyhatalommal, valójában a köztük levő ellentétet használta ki, bízva egy vagy két nagyhatalom támogatásában.

22. Documents on British Foreign Policy. VI. 195. Rattigan Cursonhoz aug. 30-án. Az osztrák ügyvivő szerint Schnetzer tábornok, a Friedrich-puccs egyik vezetője elismerte, hogy a puccs kérdését korábban megtárgyalták a román katonai parancsnokokkal. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien). Auswärtiges Amt. 887/1920.

23. Hoover, az amerikai segélyszervezet vezetője, aug. 18-án kérdést intézett Polk külügyi államtitkárhoz további politikai elgondolásaikat illetően. Polk azt válaszolta, hogy bár nem akarják elfogadni a Habsburgokat, maguk sincsenek tisztában azzal, hogy mit fognak csinálni. H. I. ARA VI. 363. Ugyanerre lásd Cnob-

loch osztrák ügyvivő szept. 2-i jelentését. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 887/6099.

24. USA Foreign Relations, PPC. XII. 698. kk. A román csapatok előrenyomulására lásd O. L. Minisztertan. jkv. 1919. aug. 19.

25. Aug. 6-án a román hatóságok nem engedték a sajtóban nyilvánosan tudatni az Ellenőrző Bizottság megérkezését. Gordon tábornok tehát röplapokon közölte Budapest lakosságával.

26. USA Foreign Relations, PPC. XII. 695. l.

27. Documents on British Foreign Policy. I. 193. A magyar minisztertanács több ízben vitát folytatott a román kormánnyal való tárgyalások kérdésében. Augusztus 21-én a tárgyalások mellett döntöttek, de 28-án a román kormány referált az antantnak, egyelőre elejtette a külön tárgyalás gondolatát. O. L. Minisztertan. jkv. 1919. aug. 19., 20., 21. és 28.

28. USA Foreign Relations. PPC. XII. 657. l.

29. USA Foreign Relations. PPC. VIII. 56. l. szept. 2-i ülés.

30. Documents on British Foreign Policy. VI. 203. l.

31. *Jules Laroche:* Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré. Paris, 1957. Idézi: *Spector:* 301. l.

32. USA Foreign Relations. PPC. VIII. 110–111. l.

33. Philipe Berthelot a francia külügyminisztérium politikai osztályának vezetője volt, s Pichon mellett ő vett részt a konferencia munkájában.

34. Mária román anyakirályné levelet intézett Wilsonhoz, különösen Hooverre panaszkodván.

35. US Foreign Relations. PPC. VIII. 99–100. l.

36. US Foreign Relations. PPC. VIII. 111–113. l. A román kormány rekvizíciói ellen a csehszlovák kormány is tiltakozott.

37. Ezeket a szempontokat lásd *Spector:* i. m. 183. l.

38. US Foreign Relations. PPC. XII. 674–675. l. The Bandholtz Mission. *H. Bandholtz:* An Undiplomatic Diary. A memoár román kritikájára lásd *N. Jorga* cikkét, Revue Historique Sudest-European, 1936.

39. Az osztrák békeszerződés 60. cikkelyéről volt szó, amely a kisebbségek jogairól szólt, s aláírásával implicite Románia ezt magára nézve is kötelezőnek ismerte volna el. A kérdésre s az 1919.

őszi román politikára lásd *Gheorghe Brătianu:* Acţiunea politică şi militară a Romaniei în 1919. Bucureşti. 1939. 112. kk.

40. A gyulafehérvári gyűlésen részt vett románok Erdélynek Romániával való egyesülése és demokratikus reformok mellett döntöttek. A korabeli román politika ezt a döntést a Partiumra, sőt az Alföld egy részére is ki akarta terjeszteni. Lásd: *V. V. Tilea:* Románia diplomáciai működése 1919 novemberétől 1920 márciusáig. Lugoj–Lugos, 1926. 249. l.; *Eliza Campus:* La lutte pour l'archévement de l'unité nationale Roumaine (1914–1918). Revue Roumaine d'Histoire, 1965. 4. sz. 765–790.; *C. Daicoviciu, L. Bányai* et *V. Cherestesiu:* La Transylvanie pendant le première guerre mondiale et son union avec la Roumanie. Nouvelles Etudes d'Histoire. Bucarest, 1960. 541–566. l.

41. A román kormány teruleti követeléseinél az etnikai, gazdasági és biztonsági szempontokat ügyesen kombinálta. Természetesen mind a három tényezőt a saját szempontjaik szerint interpretálták. Békés megyében támasztott területi követeléseiknél például elismerték, hogy a lakosság nem román, de úgy vélték, a szlovák lakosság inkább élne Romániában, mint Magyarországon. Másrészt a népességstatisztikák meghamisításával egyszerűen kijelentették, hogy Makó és környéke magyar lakossága kompenzáció lenne Debrecen környékén élő nagy számú román lakosság ellenében (Hoover Institute. American Peace Delegation. SH Bulletin 1062).

42. Lásd Hoover Institute. American Peace Delegation. SH Bulletin 882. 1919. szept. 11. és Documents on British Foreign Policy. VI. 236. l.

43. *G. Bratianu:* Origines et formation de l'unité Roumaine. 1943. 322. l.

44. US Foreign Relations. PPC. VIII. 333–335. l.

45. Hoover Institute. American Peace Delegation. SH Bulletin 1001. okt. 4-i ülés. Clerk szept. 30-i jelentése.

46. Documents on British Foreign Policy. VI. 237. l.

47. Documents on Britisch Foreign Policy. VI. 279. l.

48. US Foreign Relations. PPC. VIII. 552. l.

49. Hoover Institute. APD SH Bulletin 680, szept. 17-i jelentés.

50. US Foreign Relations. PPC. XII. 683. l. és H. I. APD, SH Bulletin 798, szept. 24-i jelentése.

51. A kormány átalakításáról volt ugyan vita, Heinrich Ferenc tárgyalt a liberális és szociáldemokrata politikusokkal, de Friedrich és a kereszténypártok az átalakítást megakadályozták. O. L. Minisztertan. jkv. 1919. szept. 3. és 6.

52. Hoover Institute. APD SH Bulletin 1936. szept. 21-i jelentés.

53. Uo. Bethlen szept. 27-i levele. Ugyanezen a napon kelt Garami levele is, amelyben a Friedrich-kormány helyett koalíciós kormányt kíván. Nem minden alap nélkül utal arra, hogy ha az antant elhatározta volna magát beavatkozásra, úgy megakadályozhatta volna a szélsőjobboldal megerősödését. Szintén választásokat kíván, de addig antant rendőrség tartsa fenn az országban a rendet.

54. „Demokratikus Intervenció" Magyarországon 1919 őszén. A Munkás és Szocialista Internacionálé Titkárságának két körlevele a magyar ügyben. Párttörténeti Közlemények, 1967.

55. Az Újság, 1919. okt. 1.

56. US Foreign Relations. PPC. Vol. VIII. 587. l.

57. Idézi: *Spector:* Rumania at the Paris Peace Conference. 196. l.

58. US Foreign Relations. PPC. VIII. 58. l.

59. US Foreign Relations. PPC. VII. 68. l. – A kérdés a 20-i ülésen ismét felmerült. Pichon ugyanis szóvá tette, hogy a jegyzőkönyv nem elég pontosan adja vissza álláspontját. Szerinte ugyanis csak a 10 000 fegyvert kell a románoknak azonnal átadniok, a kivonulásra csak a Béketanács jegyzékének megválaszolása és Clerk jelentésének beérkezése után kell sor kerüljön. Polk nem látta, hogy mi teszi indokolttá a várakozást, a vita azonban ismét általánosságokba fulladt, minden konkrét megegyezés nélkül.

60. Uo. Clerk kiküldetése mindenképp az angol külpolitika diadala volt, s az angoloknak módot nyújthatott a francia hegemón törekvések ellensúlyozására.

61. Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon. 1919–1921. Budapest, 1953. 250. l.

62. Az ellenforradalom hatalomra jutása... 252. l. Egyes források szerint a mintatáviratot Friedrich miniszterelnök fogalmazta.

63. Hoover Institute. American Peace Delegation. SH Bulletin 1250.

64. Uo.

65. US Foreign Relations. PPC. VIII. 1919. 988. l.

66. Clerk tárgyalásaira lásd Cnobloch osztrák ügyvivő jelentését. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 887/68–17.

67. Documents on British Foreign Policy. VI. 321. l. Rattigen Cursonhoz.

68. Documents on British Foreign. Policy. VI. 321. l. Clerk Crowe-hoz.

69. *H. Bandholtz:* An Undiplomatic Diary. 193. l. és US Foreign Relations. PPC. XII. 713. l. – Bizonyos olasz–magyar tervezgetésekről megemlékezik Romanelli emlékirata is. *G. Romanelli:* Nell'Ungheria di Béla Kun e durante l'occupazione militare romena. 417. l.

70. US Foreign Relation. PPC. VIII. 936. l.

71. Uo. 95. l.

72. US Foreign Relations. PPC. IX. 10. l.

73. A különböző üldözésekre lásd pl.: Népszava, 1919. okt. 15., okt. 9., okt. 10. stb.

74. Az Újság, 1919. okt. 1.

75. Lásd Cnobloch osztrák ügyvivő jelentését 1919. nov. 14. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 887/6932.

76. Az Újság, 1919. okt. 7.

77. Az Újság, 1919. okt. 15., okt. 21. 1. Pártatlan kormányzás. 2. Osztály és felekezet elleni izgatástilalom. 3. Személyes szabadság védelme. 4. Állami eszközök nem vehetők igénybe a pártalakításban. 5. Béke a kisgazdákkal és munkásokkal. Ez alkotta programjuk lényegét.

78. Az Újság, 1919. okt. 30.

79. Hoover Institute. American Peace Delegation. SH Bulletin 1916.

80. US Foreign Relations. PPC. IX. 125. l., 1919. nov. 13.

81. Uo. 145., 159. és 176. l.

82. *Spector:* Rumania at the Paris Peace Conference. 202. l.

83. Népszava, 1919. nov. 1.

84. US Foreign Relations. PPC. IX. 11. l.

85. Doc. Brit. For. Pol. First Series. VI. 1919. 339–340. l.

86. *Garami Ernő:* Forrongó Magyarország, 177. l.

87. Nem kívánunk itt foglalkozni Garamiék álláspontjának értékelésével. Garami könyvében avval mentegetőzik, hogy az antantmegbízott óhaja ellen nem tehettek semmit, annál is kevésbé, mivel ez a román megszállás meghosszabbodásával járt volna, melynek ódiumát nem kockáztathatták. A Népszava egyébként szintén eredménynek hirdette a megállapodást, s az egésznek igyekezett Friedrich-ellenes élt adni. A Szociáldemokrata Pártban a kérdésről lezajlott vitáról részletesen lásd: *Fehér András:* A magyarországi Szociáldemokrata Párt újjászervezése és politikája. Párttörténeti Közlemények, 1963. I. sz.

88. Népszava, 1919. nov. 7. – Cnobloch Horthy nyilatkozatát a Friedrich-kormány bukásaként értékelte. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 887/6841.

89. US Foreign Relations. PPC. XII. 718. l.

90. US Foreign Relations. PPC. IX. 186. l.

91. US Foreign Relations. PPC. XII. 722. l.

92. *Nikolaus von Horthy:* Ein Leben für Ungarn. Bonn, 1953.

93. Doc. Brit. For. Pol. First Series. VI. 386. l.

94. Uo.

95. Az Újság, 1919. nov. 12., 13. és 14.

96. Az Újság, 1919. nov. 13.

97. Documents on British Foreign Policy. First Series. VI. 379. l.

98. Hoover Institute. American Peace Delegation. SH Bulletin. 1413.

99. A nov. 17-i minisztertanács csupán a kormány kiegészítésére volt hajlandó, de Friedrich személyéhez ragaszkodott, a 18-i minisztertanácson viszont kialakult a vélemény, hogy az antant nyomásának nem tudnak ellenállni, s elfogadták Huszár érvelését, hogy amit lehet, mentsenek a kurzusból, a választások után úgyis korlátlan hatalomhoz jutnak. O. L. Minisztertan. jkv., 1919. nov. 17. és 18.

100. *Garami Ernő:* A forrongó Magyarország, 182–184. l.

101. Az Újság, 1919. nov. 19.

102. Az ülésről Magyarországon nem rendelkezünk részletes jegyzőkönyvvel. Az ülés lefolyásáról az Egyesült Államok béke-

delegációjának anyagában található jegyzőkönyv alapján számolhatunk be. (H. I. A. P. D; H. SH Bulletin. 1413.)

103. Lásd *Fehér András:* A magyarországi Szociáldemokrata Párt újjászervezése és politikája. Párttörténeti Közlemények, 1963. I. sz.

104. Az Újság, 1919. nov. 22.

105. Az Újság, 1919. nov. 22. – USA Foreign Relation. PPC. IX. 394. l. Clerk zárójelentése. – *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon. Budapest, 1962. 82. l. – Garami a kérdést ismét pártvezetőség elé vitte, de mind a vezetőség, mind a pártválasztmány a megegyezés mellett szólt, Huszárral szemben azonban a külön munkaügyi minisztérium megszüntetését követelték, amit a javasolt miniszterelnök teljesített is.

106. Az Újság, 1919. nov. 22.

107. O. L. Minisztertan. jkv., 1919. nov. 22.

108. US Foreign Relation. PPC. XII. 733. l.

109. A Népszava a megegyezés után azonnal szükségesnek látta, hogy mentegetőzzék, hangoztatván, hogy az ország érdekében léptek be a kormányba. Leszögezték, hogy a párt „semmi reális kormányzati hatalmat nem nyer" . . . „az úgynevezett hatalmi tárcák mind a szélsőjobboldal kezében vannak, az ő rendelkezésükre áll a fegyveres hatalom is. Ilyen körülmények között tehát a koncentrációhoz fűzött várakozások megvalósításáért pártunkat felelősség nem terheli". Népszava, 1919. nov. 23.

Az ország német megszállása és Horthy hadserege

1. A Német Külügyminisztérium iratai (továbbiakban: GFM) 2–95. London Public Record Office.

2. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Bd. IV. 1944. jan. 1.–1945. máj. 22. Eingeleitet und erläutert von Percy Ernst Schramm (a továbbiakban Kriegstagebuch des OKW). Frankfurt am Main, 1961. 181. l.

3. Kriegstagebuch des OKW. 193. l.

4. *Nicholas Kállay:* Hungarian premier. New York, 1959. 408 –409. l.

5. *Nikolaus Horthy:* Ein Leben für Ungarn. Bern, 1953. 261. l.

6. *Adonyi Ferenc:* A magyar katona a második világháborúban. Klagenfurt, 1956. 60. l.

7. Kriegstagebuch des OKW. 198. l.

8. Kriegstagebuch des OKW. 198–199. l.

9. GFM – 2–99. 109 895. Ribbentrop márc. 15-i távirata.

10. Uo., 109 816. Jagow 1944. márc. 16-i jelentése.

11. *Kállay:* i. m. 416. l.

12. GFM – 2–99. 109 834.

13. Kriegstagebuch des OKW. 199. l.

14. *Horthy:* i. m. 263–264. l. – Horthy titkos iratai között található az 1944. március 19-i Koronatanács jegyzőkönyve; itt Horthy részben másként számolt be Hitlerrel folytatott első megbeszéléséről. Állítólag kijelentette, hogy a német megszállással való fenyegetőzést „blöff"-nek tartja. (Horthy Miklós iratai, 429. l.)

15. Magyarország és a második világháború. Budapest, 1959. 451. l.

16. A március 19-i Koronatanácson még részletesen beszámolt Horthy erről a második találkozásról, hangsúlyozva, hogy nem írta alá a németek által kért proklamációt, amely szerint „az ő hozzájárulása után jöttek be Magyarországra a német megszálló csapatok".

17. GFM – 2–99. 109 839. 1944. március 19-i feljegyzés.

18. Magyarország és a második világháború. Budapest, 1961. 452. l.

19. *Horthy:* i. m. 265. l.

20. Uo. 266–269. l.

21. Magyarország és a második világháború, 455. l. – Nagyjából ugyanígy szól a Kormányzótanácson elhangzott Horthy-beszámoló Horthy titkos iratai szerint is. 427. l.

22. *Kertész István:* Diplomacy in a Whirpool Indiana. 1953. 73. l.

23. Kriegstagebuch des OKW. 201. l.

24. Uo.

25. *Horthy:* i. m. 266. l.

26. *Adonyi:* i. m. 58–60. l.

27. *Kállay:* i. m. 423. l.

28. Kriegstagebuch des OKW. 202. l. – A német feljegyzések szerint csupán egy újvidéki garnizont kellett lefegyverezni.
29. Uo.
30. GFM – 2–99. 109 911. Veesenmayer 1944. március 21-i jelentése.
31. Kriegstagebuch des OKW. 205. l.
32. Kriegstagebuch des OKW. 240. l. – Arról a 8 hadosztályról volt szó, mely – mint jeleztük – már februárban kivonulási állományon volt. Ez is bizonyítja, mennyire hamis a katonai ellenállás lehetetlenségéről szóló állítás. Hiszen a német megszállás előtt több mint két hét állt volna rendelkezésükre a 8 hadosztály mozgósítására, feltéve, hogy a vezérkar ekkor is hasonló aktivitást fejtett volna ki.
33. GFM – 2–99. 109 958. Veesenmayer 1944. március 26-i jelentése.
34. Kriegstagebuch des OKW. 240. l.
35. GFM – 2–99. 109 974. Veesenmayer 1944. március 26., 23.30 órai jelentése.
36. Kriegstagebuch des OKW. 241. l.
37. Kriegstagebuch des OKW. 242–243. l.
38. GFM – 2–99. 109 981. Ritter 1944. március 28-i utasítása.
39. Kriegstagebuch des OKW. 243. l.

Gazdasági növekedés és struktúraváltozások a kelet-európai szocialista országokban a második világháború után

1. Tanulmányunk elsősorban statisztikai forrásokra épült. A szocialista országok statisztikai adatszolgáltatása az ötvenes évek végétől egyre gazdagabbá vált. A vizsgált folyamatokhoz egyaránt rendelkezésre állnak a rendszeresen publikált statisztikai évkönyvek, valamint a speciális kiadványok rendkívüli választéka. Ez utóbbiak, különösen Lengyelország és Magyarország esetében – a magyar Központi Statisztikai Hivatal az elmúlt évtizedben csupán Időszaki Közlemények című sorozatában 50 speciálkötetet publikált – különlegesen gazdagok. A rendelkezésre álló általános statisztikai források között külön említhetjük az Egyesült Nemzetek Szervezetének számos statisztikai kiadványát, ezek között is az

Economic Bulletin of Europe és a Yearly Economic Survay of Europe című sorozatokat. Az utóbb említett nemzetközi statisztikák különösen a nemzetközi összehasonlítás szempontjából hasznosak. A komparatív vizsgálat lehetőségeit különösen javítják az ENSZ speciális statisztikai kiadványai, ezek között elsősorban a Some Factors of Economic Growth in Europe during the 1950's. Gent, 1964 és a Patterns of Industrial Growth 1938–1958. New York, 1960. A szocialista országok gazdaságának összefoglaló statisztikáit közli: Ekonomika szocialisztyicseszkih sztran v cifrah. Moszkva, 1964. *Rjabuskin:* Pokazatyeli ekonomicseszkogo razvityija szocialisztyicseszkih sztran. Moszkva, 1966.

A fejlődés periodicitásának közgazdasági irodalmából utalhatunk *J. Goldman* tanulmányaira, a Planovane Hospodarstvi 1964. 9. és 11. számában. A kérdés átfogóbb tárgyalására került sor: *J. Goldman–K. Kouba:* Hospodarsky rost v ČSSR. Prága, 1967. Magyar vonatkozásban *Bródy András:* Gazdasági növekedésünk üteme 1924–1965 című cikke érdemel figyelmet. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.

A hivatalos statisztikáknak az árarányok következtében fennálló torzításai kiküszöbölésére rendkívül értékes számítások készültek, lásd: *Ganczer Sándor:* Árszámítások, népgazdasági arányok. Közgazdasági Szemle, 1965. 11. sz.; *Ehrlich Éva:* Nemzeti jövedelem dinamikus nemzetközi összehasonlítása naturális mutatókkal. Közgazdasági Szemle, 1968. 2. sz.; *V. Belnyin:* Ceni jegyinogo urovnya i ekonomicseszkije szmerenyija na ih osznove. Moszkva, 1963.; Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 1949–1955. Budapest, 1957.; *Enyedi György:* Területkülönbségek a közép-kelet-európai agrárfejlődésben. Földrajzi Közlemények, 1968. 2. sz.

Mindezek mellett támaszkodhattunk a szocialista országok összességére, illetve egy-egy szocialista országra vonatkozó összefoglaló jellegű, monografikus feldolgozásokra is. Ezek sorából kiemelhetjük a következőket: *Holka Gyula–Pócs Ervin:* A szocialista országok gazdasági fejlődése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.; *Falusné Szikra Katalin:* Létszám, termelékenység – gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, 1968.; *Timár Mátyás:* Gazdasági fejlődés és irányítási módszerek Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.; *Apró Antal:*

A KGST-országok gazdasági együttműködése és a magyar népgazdaság. Kossuth Könyvkiadó, 1968.; Industria Romîniei 1944–1964. Szerk.: Academiei RPR. Bukarest, 1964.; 20 let rozvoje ČSSR. Prága, 1965.; *B. Kiesewetter:* Die Wirtschaft der CSSR seit 1945. Berlin, 1954.; Some Problems of the Development of the Czechoslovak National Economy after the Second World War. Prága, 1965.; *A. Uszpenszkij:* Ekonomicseszkoje razvityije sztran narodnoj gyemokratyii. Moszkva, 1960.; *A. Karpinski:* Dwadzieścialecie 1944–1964 w rozwoju gospodarczym Polski i świata. Varsó, 1964.; Le développement social et économique de la Bulgarie 1944–1964. Szófia, 1966.; *J. Montias:* Economic development in communist Rumania. Harvard, 1967.; *J. Olejnik:* Dezvoltarea industriei Romîniei în anii regimului democrat-popularii. Bukarest, 1960. Továbbá a *Th. Alton* és munkatársai által publikált sorozat kötetei: Czechoslovak National Income and Product. 1947–48. and 1955–56. New York, 1962.; Hungarian National Income and Product in 1955. New York, 1963.; Polish National Income and Product in 1954, 1955. and 1956. New York, 1965.

A gazdaságirányítási mechanizmus történetéhez

1. A gazdaságirányítási mechanizmus történetének vizsgálatában nagy segítséget nyújtanak az MSZMP gazdasági mechanizmus bizottsága szakértő bizottságainak kritikai elemző vizsgálatai, valamint a témakörből publikált közgazdasági munkák. Ez utóbbiak sorából különösen fontos az ötvenes évek közepén megjelent néhány úttörő tanulmány Kornai János, Péter György és mások munkái.

2. Vö. *Csikós Nagy Béla:* A szocialista gazdaság „két modell" elmélete. Közgazdasági Szemle, 1964. 9. sz.

3. Az új anyaggazdálkodási rendszer 1949 és 1951 között épült ki az NT. 371/1949. számú határozat, majd a 103/1950. IV. 6. MT. számú rendelet, illetve 384/1950. NT. sz. határozatok végrehajtása alapján. (P. I. Arch. 2/9–268–2634. Javaslat az anyaggazdálkodási szervezet átalakítására, 1951.; Párttörténeti Intézet

Archívuma. [A továbbiakban: P. I. Arch.] 2/9–274. 2696. O. T. tervezet az anyaggazdálkodási szervezet kialakítására.)

4. Vö. *Csikós Nagy Béla:* Az ipari termelői árak újjárendezése. Közgazdasági Szemle, 1957. 8–9. sz. 818–819. l.

5. A prémiumrendszerre lásd: *Lacfalvi–Wagner:* A prémiumok alakulása és a premizálás hatása az iparban. Statisztikai Szemle, 1955. júl.

6. Vö. *Morva Tamás:* Tervgazdálkodás, tervezési és irányítási módszerek. Közgazdasági Szemle, 1965. 4. sz. 402. l. Ezt a tervezési módszert a szerző adottságként fogja fel, amely csak „más feltételek mellett" válik gáttá, béklyóvá.

7. Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 1949–1955. KSH. Budapest, 1957. 12. l.

8. P. I. Arch. 2/9–230. 2156. Példák iparunkban uralkodó jellegzetes tünetekre. 1951. szept. 14. Az MDP Államgazdasági Osztályának feljegyzése.

9. *Somogyi Miklós:* Az ipar feleslegesen gyártott és elfekvő késztermékéről. Statisztikai Szemle, 1955. máj. 414. l.

10. Vö. *Radó Antal:* A hazai szénbányászat közgazdasági sajátosságai és mai helyzete. Közgazdasági Szemle, 1957. 1. sz. 19–22. l.

11. P. I. Arch. 2/9–145. 00 454. Nehézipari Minisztérium kollégiumi előterjesztés, 1950. máj. 20.

12. P. I. Arch. 2/9–230. Gerő Ernő beszámolója a külkereskedelmi helyzetről a Népgazdasági Tanács 1951. jún. 4-i ülésén.

13. *Sándor–Wágner:* A szocialista bérezés elveinek érvényesülése az iparban. Statisztikai Szemle, 1954. szept. 674–675. l.

14. *Fenyő–Garam–Zala:* Az iparvezetés egyes hiányosságai... Statisztikai Szemle, 1954. dec. 977. l.

15. P. I. Arch. 2/9–332. 5802. Feljegyzés a cipőellátottságról. 1951. VII. 3.

16. P. I. Arch. 2/9–274. 2699. Az O. T. kollégium 1951. nov. 1. ülésének jkv.

17. *Zala Júlia:* Statisztika és bürokrácia a pártkongresszus megvilágításában. Statisztikai Szemle, 1954. jún.–júl. 449. l.

18. P. I. Arch. 2/9–281. 2740. Az Államgazd. Oszt. 1951. aug. 17-i feljegyzése.

19. *Sándor–Wágner:* A szocialista bérezés elvének érvényesülése az iparban. Statisztikai Szemle, 1954. szept. 668. l.

20. P. I. Arch. 2/9–230. 2158.

21. Vö. *Kornai János:* A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Budapest, 1957. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 98–100. l.

22. *Gerő Ernő:* A magyar népgazdaság fejlesztésének legfontosabb feladatai. 1950. jún. 18. A vas, az acél, a gépek országáért. Budapest, 1952. c. kötetben, 10. l.

23. A csehszlovák *Joseph Goldmann* a lengyel Kalecki és Brus tételeire támaszkodva, a csehszlovák, magyar, lengyel és német adatok elemzése alapján bizonyította ezt a tételt A növekedési ütem időszakos hullámzásai egyes szocialista országok gazdaságában, valamint A növekedési ütem és egyes szocialista országok népgazdasági irányítási modellje c., a Planovane Hospodarstvi. 1964. 9. és 11. számában megjelent cikkeiben. A Goldmann cikkei kapcsán kibontakozó vitát ismerteti: Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz.

24. A nemzeti jövedelem termelése – változatlan áron számítva – az 1949. évi 37,7 milliárd forintról 1953-ra 59 milliárdra emelkedett. A szövegben említett tételek pontos kimutatása jelenleg lehetetlen. A készletnövekedést és a befejezetlen beruházások állományának alakulását a statisztika a nemzeti jövedelem mérlegében a forgóalapok között tartja nyilván. A forgóalapok viszont 1949 és 1953 között 3,1 milliárdról 6,9 milliárdra emelkedtek, de meg kell jegyezni, hogy már 1951-re 9,1 milliárdos csúcsszintre ugrottak, s ennek 1952-es leszorítását (4,1 milliárd) követően alakult ki az 1953. évi szint. A befejezetlen beruházásállományra vonatkozó külön kimutatások látszólag képtelenül kicsinynek mutatják az előbbi számokat, mivel 1950 és 1953 között egyedül ezen tétel 2,3-ról 10,9 milliárdra ugrott. Ezek az adatok azonban nem változatlan, hanem folyó árakon szerepelnek. A nagyon is valószínű pontatlanságok ellenére azonban az adatok nagyságrendi szintje, tájékoztató jellege vitathatatlan.

25. A gazdaságpolitikai változások, a fejlesztési arányok módosulása egyértelműen látható a beruházási, termelési és forgalmi statisztikák adataiból: vö. Adatok és adalékok ... 24., Statisztikai Évkönyv 1964. 42.; *Somogyi Gyula:* Az 1955. évi népgazdasági terv fő arányai. Közgazdasági Szemle. 1955. 3–4. sz. 283. l.

26. Vö. *Lacfalvi–Wágner:* i. m. 601–602.; *Kornai:* i. m. 54.; Adatok és adalékok . . . 24. l.

27. Kornai: i. m. 101. l.

28. *Csikós Nagy Béla:* A szocialista gazdaság „két modell" elmélete. Közgazdasági Szemle. 1964. 9. sz.

29. Az irányítási rendszer részleges tökéletesítésére való mintegy évtizedes törekvés ellentmondásait a gazdaságirányítási reform előkészítésére létrehozott szakértő bizottság tárta rendkívül alaposan és széleskörűen fel. E vizsgálatok eredményeire támaszkodunk a következőkben is.

TARTALOM

Előszó 5

I.

Magyarország ipari fejlettsége az európai összehasonlítás tükrében a XX. század elején
(Berend T. Iván–Ránki György) 9
Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon, 1867–1914
(Berend T. Iván–Ránki György) 36
Gazdaság és nacionalizmus Magyarországon a századforduló körül
(Berend T. Iván–Ránki György) 59
Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez
(Ránki György) 80
Gazdasági integráció az Osztrák–Magyar Monarchiában
(Ránki György) 100
A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez
(Berend T. Iván) 114

II.

A gazdaság finanszírozásának forrásai, a külföldi tőke szerepe Magyarországon az első világháború után
(Berend T. Iván–Ránki György) 145
A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben
(Ránki György) 176

Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a második világháború előtt
(Berend T. Iván–Ránki György) 220
A magyar gazdasági élet a német hadigazdaság szolgálatában a második világháború idején
(Berend T. Iván–Ránki György) 243
Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején
(Ránki György) 293
A magyar társadalom a két világháború között
(Berend T. Iván–Ránki György) 319
A Clerk-misszió történetéhez
(Ránki György) 368
Az ország német megszállása és Horthy hadserege
(Ránki György) 417

III.

Gazdasági növekedés és struktúraváltozások a kelet-európai szocialista országokban a második világháború után
(Berend T. Iván–Ránki György) 437
A gazdaságirányítási mechanizmus történetéhez
(Berend T. Iván) 477
Fordulópont és ellentmondások az urbanizációban
(Berend T. Iván) 504
Változások az életkörülményekben a felszabadulás óta
(Berend T. Iván) 522
Eredmények, ellentmondások és a továbbhaladás
(Berend T. Iván) 538
Mai gazdasági-társadalmi jelenségek és a történetiség
(Berend T. Iván) 565
Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához
(Berend T. Iván–Ránki György) 587

Jegyzetek 607

Felelős kiadó a Magvető Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Csala Károly · Műszaki vezető
Beck Péter · Tipográfus Horváth Tibor · Sorozattervező Sebestyén Lajos · Kiadványszám 2046
Megjelent 33,6 (A5) ív terjedelemben, 1974-ben,
Garamond betűtípusból · MA 2470
73-3527 – Szegedi Nyomda